- ۲ - (۲۴۴۷)

شاه وگدای هلالی بخط شاه محمود :

در موزهٔ ملی استکهلم که درآخر رقم : « شاه محمود نشابوری شاهی» دارد. (خ۳۰۳)

فرانسه

- ۱ - (۲۴۴۸)

خمسهٔ نظامی کار محمود مذهب

در بخارا برای عبدالعزیزخان شیبانی نوشته شده و دوام مکتب هنری بهزاد است تصاویرآن امضای محمود مذهب ۹۵۲ق =۱۵۴۵م دارد (رك : ایران)

(کتابخانهٔ ملی پاریس)

- ۲ - (۲۴۴۹)

خمسهٔ جامی (کار محمود)

کار محمود مذهب، ادامهٔ مکتب هرات در بخارا .

(کتابخانه ملی پاریس - سروی ۱۸۲۰)

- ۳ - (۲۴۵۰)

یك غزل شاهی (کار محمود)

در ۹۲۰ق =۱۵۱۴م کار محمود مذهب در همین کتابخانه .

- ۴ - (۲۴۵۱)

گوی وچوگان عارفی (رك : ایران)

کتابت جلی عالی با رقم علی‌الحسینی (میرعلی هروی) کـه در ۹۲۹ق ۱۵۲۲م در هرات نوشته شده ودر کتابخانه جهانگیر پادشاه هند بود و بعد بدست فتحعلی شاه قاجار افتاد، وبعد از ان در پاریس پیش M . L . Cartier بود (خوشنویسان ۵۱۴)

- ۵ - (۲۴۵۲)

دیوان حافظ (بهزاد ؟)

برای سام میرزا صفوی برادر جوان شاه طهماسپ در حـدود ۹۴۲ق = ۱۵۳۵م بامضای بهزاد ترتیب شده، ولی آنـرا کار شیخ زاده دانسته‌اند و یك صفحهٔ آن که خصائص مکتب تبریز و تعقیب هنرهرات دارد در سروی هنر ایران سیاه چاپ شده است (لـوحه ۸۹۵) و لوحهٔ ۹۰۰ همین کتاب منظر زیبای رنگین در بار سام میرزاست که رقم سلطان محمد دارد واز بهترین آثـار شاگـردان هنر هـرات در تبریز شمـرده می‌شود .

(کلکسیون لویی کارتیه در پاریس - سروی ۱۸۷۲)

- ۶ - (۲۴۵۳)

تصویر شهزاده صفوی (کار عبدالعزیز)

در کتابخانه ملی پاریس تصویر یك شهزاده صفوی موجوداست

که بران عمل خواجه عبدالعزیز شاگـرد بهزاد نـوشته‌اند ، ولـی این نوشته از خود خواجه نیست . (سروی ۱۸۷۳)

- ۷ - (۲۴۵۴)

شاهنامه (کار عبدالعزیز)

یك شاهنامهٔ نامکمل کتابخانه ملی پاریس هم عمل همین عبدالعزیز شمرده شده .

(سروی ۱۸۷۴)

- ۸ - (۲۴۵۵)

شاهنامه فردوسی (کار سلطان محمد و میرك . . .)

در کلکسیون روتشیلد پاریس، تحریر ۹۴۴ق = ۱۵۳۷م دارای ۲۵ منیاتور منسوب بـه سلطان محمـد شاگـرد مکتب بهزاد (سروی ۱۸۷۶)

همین کتاب دو منیاتور بامضای شاگردان بهـزاد دارد : میرك و مظفرعلی و میر سید علی (رهنمای صنایع ۶۳)

- ۹ - (۲۴۵۶)

خمسهٔ امیر خسرو دهاوی بخط شاه محمود :

از نسخ کتابخانهٔ ملی پاریس که در سنه ۹۷۹ ق ۱۵۷۱م نـوشته شده و رقم شاه محمود نشابوری دارد . (خ ۳۰۳)

- ۱۰ - (۲۴۵۷)

خمسهٔ نظامی :

در همین کتابخانـه که از نسخ سوابق مکتب هـراتست و مهـر شاهرخ دارد.

- ۱۱ - (۲۴۵۸)

معراج نامه بخط مغولی :

در همین کتابخانه، که در سنه ۸۳۹ ق ۱۴۳۶م در هرات نوشته و پیراسته شده است . در سروی هنر ایران (لوحه ۸۷۷) یك صفحـهٔ این نسخهٔ نفیس را سیاه طبع کرده‌اند که در چهره کشی آن اثر اندك مغولی پدیدار است، واین منظریست از معراج حضـرت رسول (صلـعم) که چهرهٔ مبـارك او را عـربی کشیده‌اند، ریش متوسط سیاه و روی دراز دارد. لباس وعبا وعمامهٔ اوهم عربیست. بر براق که سرزن خوشروی تاجداری دارد سوار است و شعله‌های نور از جسم او در فضا پراگنده گردیده وجبرئیل که شکل زن ماهروی بالدار تاجپوشی دارد با دودست خود باو اشاره میکند .

پروازگاه این موکب در فضاست که رنگ فضا دارد، ولی پیش روی این موکب دروازه‌ایست با پرده‌ها پوشیده که پیش آن چهار نفر زن یکی هم تاجدار با البسه دراز فاخر بر صفه مفروش به پارچه‌هـای مستطیل سنگی ایستاده‌اند و با ادب از موکب نبوی استقبال میکنند .

این منظر روحانیت خاصی دارد، ولی چهره کشی این چهار نفر

زن استقبال کننده نیمه مغولیست و شاید آنرا هنرمندی کشیده باشد کـه از هنر چین متأثر بوده است .

- ۱۲ - (۲۴۵۹)

زیج الغ بیگی : (کتابخانهٔ مذکور)

- ۱۳ - (۲۴۶۰)

دیوان نوایی کار سلطان محمد :

این مجموعهٔ اشعار میرعلی شیر تحریر هرات ۹۳۳ ق ۱۵۲۶ م است که به تبریز پیش شاه طهماسپ صفوی برده شد و سلطـان محمد روی بعضی تصاویر آن کار کرد .

(کتابخانهٔ مذکور)

- ۱۴ - (۲۴۶۱)

بوستان سعدی (خط میرعلی هروی)

کتابت خفی عالی با رقم علی‌الحسینی (هروی) و تاریخ ۹۳۱ق ۱۵۲۴م متعلق به H. vever در پاریس (خوشنویسان ۵۱۴)

- ۱۵ - (۲۴۶۲ - ۲۴۶۵) (چهار قطعه)

کارهای محمدی :

چند تصویر از کتب مختلف در موزهٔ لوور و کتابخـانهٔ ملـی

پاریس وموزهٔ هنرهای زیبای بوستون متعلق به اوایل دورهٔ صفوی هست که بعضی ازین آثار هنری امضای استاد محمدی مکتب بهزاد دارد .

این هنرمند فرزند استاد محمد هروی و شاگرد اوست که در مصوری سیاه قلم ماهر بود ودر آثار خود شیوه ریلزم و تصویر مناظر حقیقی روستائی وحیات صحرانشینی رامیکشد واز ان جمله یك صفحه سیاه قلم منظر کوه و صحراست که در دامنهٔ کوهی دهقانی بوسیله یك جفت گاو و یوغ وسپار زمین را شخم کند، و پهلوی این زمین زنان غژوی‌نشین زیر سیاه چادر خود نشسته‌اند و منظر عمومی دشت و حیوانات دشتی ودرختان کوهی و پرندگان ظریف‌تماماً طبیعی وحقیقی ودلنشین است . این منظر در موزه لوور پاریس است که رقم «قلم فقیرالداعی محمد مصور فی سنه ۹۸۶ق» دارد = ۱۵۷۶ م .

(مصوری ومنیاتور شرق اسلامی از کوهنل ص ۶۰)

مشابه این لوحهٔ مصور دو صفحه سیاه قلم در کتابخانهٔ دولتی پترسبرگ بود (لوحهٔ ۶۶کتاب مذکور ولوحهٔ ۴۷کتاب مصوری در اسلام تألیف آرنولد) که در ان چهار نفر نمایشگر (ناتکی) با ضرب دف رقاصان را بشکل انسان و خرس و بوزینه میرقصانند و بر یکی ازین صفحات مصور مهری موجود است که آن لوحهٔ منقوشه را خانم صفیه صفویه در حدود ۱۰۱۷ ق ۱۶۰۷ م وقف کرده است .

ـ ۱۶ ـ (۲۴۶۶)

گلستان سعدی :

کتابخانه ملی پاریس که در ۹۰۹ ق ۱۵۰۳م در شیراز نوشته

شده از مکتب هنری بهزاد .

ـ ۱۷ ـ ۱۸ ـ (۲۴۶۷ ـ ۲۴۶۸)

شاهنامهٔ فردوسی:

دو جلد در کتابخانهٔ ملی پاریس یکی در ۹۲۱ق ۱۵۱۴م کار شیراز است از مکتب بهزاد . دیگر در ۸۳۴ق ۱۴۳۰م نوشته شده .

ـ ۱۹ ـ (۲۴۶۹)

دفتر پنجم مثنوی مولانا بلخی بقلم سلطان علی مشهدی :

بقلم نستعلیق خوش با رقم سلطان علی مشهدی تاریخ جمادی ـ الثانیه ۸۶۵ ق درمجموعهٔ H.vever پاریس . (رك : ایران)

ـ ۲۰ ـ (۲۴۷۰)

جهانکشای جوینی :

تحریر ۸۴۱ ق ۱۴۳۸ م (کتابخانهٔ ملی پاریس)

ـ ۲۱ ـ (۲۴۷۱)

صورت شاه طهماسپ صفوی بقلم بهزاد :

این تصویر شاه جوان طهماسپ صفوی را بر درختی نشسته نشان میدهد که امضای پیر غلام بهزاد دارد .

(موزه لوور پاریس ـ سروی ۱۸۶۰)

این تصویر در کتاب منیاتور ایران از ساکسین در تابلو ۷۵طبع شده است. (۱۹۲۹ م)

- ۲۲ - (۲۴۷۲)

سبعهٔ سیاره نوایی :

مخطوطهٔ ترکی منقش ومزین بسیار بدیع کتابخانه ملی پاریس شماره (۳۱۶) به قطع ۲۷ × ۲۰ سانتی است که در هـرات بتاریـخ ۹۳۰ق تا ۹۳۳ ق = ۱۵۲۵ - ۱۵۲۷م ترتیب ونگارش یافته و منظری از (ورق ۳۵۰ ب)آن به نمره (۱۰) مجموعهٔ نگـارهای داستان نوائی طبع تـاشکند چاپ شده است کـه بهرام ودلارام را سواره در میدان شکار صیدکنان نشان میدهد. رنگ زمینه آبی وصور انسان‌هاوحیوانهای وحشی ودرختان وگلها برنگهای گرم و نظرباست ومخصوصاً تزئینات البسه وجزویات نقاشی پوشیدنیهای آن دقیق ودلکش وزیباست .

از همین نسخهٔ منظر یك صفحه‌یی دیگریست از ورق ۳۵۶ ب که بهرام و دلارام را در کاخ خـود در بزم باده پیمائـی وساز وسرود نشان میدهد، این منظر در نهایت‌پختگی و اتقان ومتانت است . نقوش طاق و دیوارها و صحن از رنگهای پخته و بسیار جـالب و متمایـل به خیره انتخاب شده و البسهٔ بهرام و دلارام عنابی وزرد و مجلل است . مطربان وساقیان بزم نیز زنان‌گلچهره‌یی‌اند کـه لباس‌هـای متین سیاه و زرد و سبز دربر دارند . مطربی دف میزند و دیگـری قانون مینوازد ، قواله‌گلندام زیبا دیوان اشعار که حواشی آن‌مزین وملون است دردست دارد وشعر میسراید .

رنگ خشت‌های مستطیل صحن آبی است، ودر بین آن حوضی از آب (با رنگ تیره) ودر بین فوارهٔ کوچك ودو مرغابی دیده‌می‌شود. نقوش ایوان عبارت ازگل‌کاری بسیار دقیق وریزه ملون است که دران زنگار ورنگ عنابی وزرد وآسمـانی کارشده ودر دو جناح آن دیـوار مزین با رنگ نارنجی‌وصحنهٔ مخطوط منقش‌است که بالای هردوجناح دو کلکین دیده می شود که در هر یکی دختر گلرویی به نظارهٔ بزم سرگرم است .

نقاشی زردرنگ کنگره‌های ایوان نیز بسیار جالب ومتوازن‌بنظر می‌آید. وقالینی که بهرامودلارام بر ان نشسته‌اند، رنگ وگل‌کاری‌خیرهٔ زرد وآسمانی نازك‌کاری بر زمینهٔ تیره دارد، کـه این طـرح و رنگ و تزئین در قالین‌های این مکتب هنر ممتاز است و تمـام نقاشی‌های این منظر سنگینی و متانت خاصی دارد .

- ۲۳ - (۲۴۷۳)

سد سکندری نوائی (ترکی)

این نسخهٔ نفیس نیز از محصولات اواخر مکتب هرات است‌که به شماره ۳۱۶ درکتابخانهٔ ملـی پاریس محفوظست بـه قطع یك‌دوم ۲۷ × ۲۰ سانتی، که بین ۹۳۰ تا ۹۳۳ق ۱۵۲۵ تا ۱۵۲۷م در هـرات ساخته شده و خط نستعلیق متوسط زیبائی دارد .

در نگارهای نوائی چند صفحه ازین مخطوطه بشرح ذیل طبع شده‌است :

۱ـ جنگ اسکندر با دارا. (نمره ۲۴) از (ورق ۴۱۵ب) نسخه

۳۱۶ پاریس . منظر پیکار تن بتن سواران ایران ویونان است باشمشیر و نیزه . اگرچه سواران تیر وتیرکش دارند، ولی چون بهم آمیخته‌اند، تیرزنی نمیکنند. دوتن پیاده هم دست‌به‌نبرد برده‌اندودو تن با نعش‌های خونین در میدان افتاده وکشته شده‌اند .

زمینهٔ مصوری سبزو آبگون سرد است، پوشاکه سواران واسپان رنگین و فاخر وملون‌است . دارا وسواران ایرانی عمامه و جیغه‌دارند وچتری هم برسردارا افراشته‌اند وشیپورزنی هم درعقب اوست ولباس ایشان عبای رنگین است .

سواران یونانی خود پرچم‌داری بر سر دارنـد وبالاپوش نیمه آستین‌کوتاهی‌پوشیده‌اند،درکشیدن چهرهای‌اشخاص واسپان‌وتزئینات البسهٔ انسان ویراق اسپان مهارت تام مصور و نقاش ظاهر است .

(۲۴)

۲- اسکندر در دریای مدیترانه . از (ورق ۴۴۷ ب) نسخه‌۳۱۶ پاریس .

رنگ‌آب بحیره سیاه سرد است، ودر تمام تصاویر مکتب‌هرات رنگ‌آبرا چنین نشان داده‌اند .

درین آب تیره یك‌کشتی مجلل چتردار با تخت برنگ سیاه‌گرم دیده می شود ، که سکندر با عمـامه جیغه‌دار سپید وعبـای سبز بران نشسته وتیر وکمانی در دست دارد ویك تیردار با عمامه و سه سپاهـی خوددار با او درین کشتی‌اند ولی بادبانی ندارد .

درکشتی سیاه رنگ بادبان‌دار دیگر رنگ بادبان سپید و بسته‌به

چوبست . که یکنفر ملاح بالای‌آن نشسته و هشت نفر سرباز نیزه‌دار و پرچم‌دار و تیرانداز در ان‌اند، یکنفر قوی بازو پـارو میزند و مـلاح سیاه چرده عمامه‌دار آسمانگون پوش، رشتهٔ بادبان در دست دارد .

کشتی سوم کوچك با رنگ سرخ‌گرم است‌که سه سرباز باپرچم و یکنفر پارو زن ملاح با پاروی دراز دران بنظر می‌آید .

ماهیان دریا وکف‌آب نیز با مهارت تصویر شده است .

- ۲۴ - (۲۴۷۴)

لسان‌الطیر نوائی (ترکی)

ایـن نسخـهٔ بسیار نفیس در ۹۶۰ ق ۱۵۵۳م در بخـارا بـرای کتابخانه محمد یار بهادرخان ترتیب شده یك سوم ۲۲ × یك دوم ۱۳ سانتی،که درکتابخانهٔ‌ملی پاریس تحت شماره ۹۹۶ ضبط است .

در نگارهای‌آثار نوائی صفحات ۳۰ - ۳۱ - ۳۲ ، ازین نسخهٔ گرانبهاگرفته وطبع شده است . اگر چه این نسخه مستقیماً در هـرات کار نشده، ولی از نظر ارزش هنری بکارهای خـوب مدرسهٔ هـرات و اساتیدآن می‌ماند .

خط نسخه نستعلیق بسیار عالی خفی است، رنگ‌آمیزی‌تصاویر آن دلکش وسنگین و با تناسب است،چهره‌های‌اشخاص ماوراءالنهری است، و سه صفحهٔ چاپ شدهٔ آن چنین است :

۱ - بیهوش شدن شیخ صنعـان عاشق (نمره ۳۰) از روی (ص ۲۰) نسخه ۹۹۶ پاریس . این صفحه تصویر ایوان بزرگ رفیعی است

که بالای آن در بین جدول شنگرف و منقش به سپیداب بـه نستعلیـق خوش نوشته‌اند:

گه معتکف دیرم وگه ساکن مسجد

یعنی کـه ترا می طلبم خانه بخـانه

در زیر این نوشته سطری با دو اعوجاج راست وچپ، برزمینهٔ زنگارگرم و تیره به سپیداب بخط رقاع نوشته‌اند :

«برسم کتابخانه خاقان الاعظم . . . ابوالفتح محمد یار بهـادر خان . . . . فی تاریخ سنه ستین و تسعمائه ببلد بخارا »

در زیر این سطر تقسیمات جنـاحین و میان ایوان با نقاشی‌ها و جداول و کلکین‌ها ودروازهٔ مرکزی آغـاز میگـردد، که هر قسمت آن شهکار تزئین و نقاشی است .

در صدر ایوان بدو طرف، مدخل دو آرام کرسی افتـاده و بر آن دو نفر با ریش سفید وچهرهٔ روحانی وعمامه سپید وکلاه‌های تیز سرخ وعباهای آسمانی تیره رنگ نشسته‌اند . بر صحن ایوان قالین دراز با رنگ‌های پکه ونقاشی دلچسپ هموار است وبران چهار نفر روحانی دیگر با ریش وعمامه وعباهای آبی و عنابی و سبز نشسته‌انـد و حاشیهٔ این صحن ایوان باکاشی‌های مزین آراسته شده است .

پیش‌روی این ایوان صحن‌سرا است که باخشت‌های مستطیل آبی رنگ کاشی کاری شده‌ودر بین آن مردی باقبای سبز و لباس آبی رنگ مدهوش افتاده وعصای اوهم بپهلوی اودیده‌می‌شود.

بطرف سر و پای این مرد پیر بیهوش افتاده اشخاص ریش‌سپید با چهره‌های ماوراءالنهری و البسهٔ رنگین دیده میشوند .

(نمره ۳۱)

۲ ـ آمدن اصحاب نزد شیخ صنعان خوك چران : نصف صفحهٔ ۲۰ نسخهٔ ۹۹۶ پاریس .

در کنار صحرای خشك لیموئی رنگ تیره سبزه زاریست که دران شیخی با چهرهٔ روحانی وریش تنك ماش و برنج بر عصائی تکیه زده و شش خوك میچراند .

قد شیخ قدری منحنی است وعبایی سرخ بر پیراهن سیاه در بر دارد، وکلاه وی تیز نوك سبز رنگی است که بقایای آن تـا دوش شیخ میرسد .

رنگ خوکان طبیعی و فیلی متمایل بسیاهی است، دندانهای تیز از دهن کشیده خوکان ورفتار و وضع چرای آنها در خور دیدن است .

درعقب این گلهٔ خوکان وشیخ صنعان پنج نفر از اصحاب ظاهر ـ بین شیخ با عمایم وعباهای رنگین روحانی نما در حالت تعجب دیده می شوند .

این منظر با روحانیت خاص خودبسیار ماهرانه‌کشیده شده واز کارهای خوب اواخر مکتب هنری هرات در بخاراست ونگارندگان آن هم شاگردان اساتید هراتند .

۳ ـ آخرین منظر نیم صفحه‌یی همان‌نسخه ۹۹۶ پاریس ازروی (ص ۲۵) آن چاپ شده (نمره ۳۲) که نعش شیخ‌صنعان مرده را برکنار چشمه‌آب تیره رنگ در بین‌گلزار پر سبزه با دو درخت و دو پرنده . عکه (سیاه وسپید) نشان‌می‌دهد.

مرده ریش و موی سیاه وعبای آبی رنگ‌در بر دارد، از دستهای نحیف وخشکیدهٔ این نعش ظاهر است‌که تعب فراوان دیده و به‌نهایت ضعف و نحافت رسیده است .

مردی با زیّ و قیافت امراء و عبای سیاه و دستار سپید با ریش

تنك سیاه انگشت بلب با حیرت ایستاده و بطرف این مرده با تأسف واندوه مینگرد .

اسپی کهار قوی‌بنیه بایراق‌فاخردر عقب‌این مرد متحیراندوهگین انگشت بدندان ایستاده است،که این منظر هم ارزش هنری و پختگی فراوانی همدوش آثار هنری مکتب هرات دارد .

- ۲۵ - (۲۴۷۵)

بوستان سعدی :

نستعلیق عالی میرعلی هروی‌که برای عبدالعزیزخان در بخـارا کتابت شده در مجموعهٔ‌گل‌بنکیان پاریس(۵۱۴)

- ۲۶ - (۲۴۷۶)

مهر ومشتری بخط ابراهیم خلیل :

تألیف عصار تبریزی ملکیت‌گـل بنکیان پـاریس بقلم نستعلیـق خوش ورقم ابراهیم خلیل سنه ۵۲۹ ق در بخارا (خ ۱ر۸۱)

- ۲۷ - (۲۴۷۷)

کلیات همام تبریزی بخط جعفر

درکتابخانهٔ ملی پاریس به نستعلیق خفی‌متوسط وامضای‌جعفر-بن‌علی‌التبریزی‌الحافظ در سه صفر ۸۱۶ ق ۱۴۱۳ م‌که دارای تزئینات عالیست (خوشنویسان ۱۲۲) دربنجا با نام‌جعفر نسبت بایسنغری‌نیست، شاید درین وقت بدربار او پیوستگی نداشت .

(سروی ۳۱۳۷)

- ۲۸ - (۲۴۷۸)

قطعه خط حسن شاملو :

کتابخانهٔ ملی پاریس ، یك قطعه بقلم خوش با رقم «مشقهٔ‌حسن شاملو» (خ ۱ر۱۴۴)

- ۲۹ - (۲۴۷۹)

خط محمد باقربن میرعلی هروی :

یك قطعه خط نستعلیق درکتابخانهٔ ملی پاریس .

- ۳۰ - (۲۴۸۰)

خط محمد بهرام :

رسالهٔ رسم‌الخط مجنون رفیقی هروی با رقم : محمد بهـرام به مدینه شام فی سنه ۹۰۹ ق ۱۵۰۳م . در همین‌کتابخانه . (خ ۶۶۳)

- ۳۱ - (۲۴۸۱)

خط‌علاءالدین محمد هروی :

از مردم‌رزه باخرز وشاگرد سلطان علی مشهدی وکاتب‌کتابخانهٔ امیر علی شیر در هراتست‌که خمسهٔ امیر خسرو را نوشته بـود و این نسخه‌را درحدودسال هزارم هجری درهند دیده بودند . فعلا چند ورق آن درکتابخانهٔ‌ملی‌پاریس‌است به‌نستعلیق‌خوش خفی بارقم: علاءالدین محمدالهروی فی‌شهور سنه ۹۰۹ فی قبةالأسلام بلخ(۱۵۰۳م) (خ۷۸۸)

- ۳۲ - (۲۴۸۲)

تابلوی ملاقات همای و همایون :

این تابلوی شهکارهرات در موزهٔ هنرهای زیبای پاریس و متعلق به‌کتاب همای وهمایون خواجو است‌که دیدار همای و همایون را در باغ‌کاخ شاهی چین تصویر کشیده‌اند و سراسر ابداع ومقرون بزیبائی‌و وفق دادن بین اجزاء وقدرت‌کامل بر تعبیر عواطف وافکار بوده وجنبهٔ اشرافی وبزرگی اشخاص بخوبی درآن آشکار است . رنگ‌آمیزی عجیب وگلهای زیبائی که دران‌کشیده شده جذبهٔ خاص بدان میدهد . (صنائع ایران بعد از اسلام ۱۰۸)

از تابلوی ۸۷۹ سروی هنر ایران‌که ازین صفحه برنگ سیاه چاپ‌کرده‌اند پدیداراست‌که خطاین‌نسخه‌نستعلیق خفی بسیارخوبست وعناوین را به ثلث و رقاع بسیار عالی‌نوشته‌اند . در صحن باغ‌جوان ماهروی با البسهٔ فاخر و زیبا ایستاده‌اند،که یکی تاجی کوچك بر سر دارد و این همایونست .

چهره‌کشی این اشخاص خراسانی و برش البسهٔ هم نظیرکامل عصر تیموریه است، همای وهمایون مقابل یکدیگرایستاده‌اند ودرعقب هر یکی پرستندهٔ زیبایی ایستاده‌که یکی ظرفی بهر دو دست‌گرفته و آندیگر دستهای خود را برسم احترام بر سینه نهاده است .

در میان‌باغ‌پرگل‌وزیبا، جوی‌آب روان‌رنگ خیره مایل بسیاهی دارد وبآنطرف جوی پیش روی بنای سادهٔ چوبی که سرستونهای‌آن کلهٔ شیر است قبری دیده می‌شود‌که نقاشی سنگ‌های سیاه آن‌کاملا به

قبور هفت قلمی‌گازرگاه هرات مشابهست . درآثار باقیماندهٔ مکتب هرات ، این ۵ تابلو در منظرآرائی وگل‌کاری و درختان انبوه نظیر ندارد .

- ۳۳ - (۲۴۸۳)

دیوان حافظ‌کار دو استاد :

درکتابخانهٔ‌ملی‌پاریس، دارای پنج‌منیاتورکه یکی ازان امضای شیخ زاده و دوی دیگرآن امضای سلطان محمد نور داردکه شاگرد سلطان علی مشهدیست وتاریخ‌آن رجب ۹۳۱ق ۱۵۲۵م است .

- ۳۴ - (۲۴۸۴)

تحفةالاحرار کار محمود مذهب

در مجموعهٔ هومبرگ‌کتابخانهٔ ملی پاریس، بامضای محمود مذهب در بخارا ۹۴۲ ق ۱۵۳۵ .

- ۲۵ - (۲۴۸۵)

مخزن اسرار نظامی بقلم میر علی هروی :

کتابخانهٔ ملی پاریس،که در سنه ۹۴۴ ق ۱۵۳۷م در بخارا بدست میرعلی هروی نوشته‌شده و دو منیاتورکار محمود مذهب درسنه ۹۵۳ ق ۱۵۴۷م دارد وامتیاز این تصویر در تناسب‌آن و تباین رنگها می‌باشد . (صنایع‌ایران ۱۱۸)

- ۳۶ - (۲۴۸۶)

گلستان سعدی بقلم سلطان علی مشهدی :

در مجموعه Rotschild پاریس (خ ۲۶۱)

- ۳۷ - (۲۴۸۷)

دیوان امیر شاهی بقلم سلطان علی مشهدی :

با رقم او و تاریخ ۹۲۰ق ۱۵۱۳م در کتابخانهٔ ملی پاریس (خ ۲۶۱)

- ۳۸ - (۲۴۸۸)

تحفةالاحرار جامی با همان رقم

تحریر ۹۰۵ ق ۱۴۹۹م در همین کتابخانه (خ ۲۶۱)

- ۳۹ - (۲۴۸۹)

قطعهٔ خط سلطان محمد نور هروی

بقلم کتابت خفی عالی در همین کتابخانه . (خ ۲۷۷)

- ۴۰ - ۴۱ - ۴۲ - (۲۴۹۰-۲۴۹۲)

خطوط شاه محمود نشابوری :

سه قطعه کتابت خفی عالی با رقم و تاریخ سلخ صفـر ۹۳۴ ق ۱۵۲۷ نوشته شده در تبریز . همین کتابخانه (خ ۳۰۴)

- ۴۳ - (۲۴۹۳)

خمسهٔ نظامی

کار و نوشته عالی هرات، ممهور به مهر شاهرخ ، در مجمـوعهٔ لوئی کارتیه پاریس .

(رهنمای صنایع اسلامی ۵۵)

- ۴۴ - (۲۴۹۴)

منتخب اشعار فارسی :

از مجموعهٔ گل بنکیان پاریس Gulbenkian که در شیراز درسنه ۸۱۳ق ۱۴۱۰م برای اسکندرسلطان نوشته و پیراسته شده (۲۷۳ × ۱۷۸م) و از آثار نزدیك مکتب هرات متعلق به هنرشیراز است که اثرهای هنری مکتب بغداد وهنرمند سلطانی در ان نمایانست.

این نسخهٔ نفیس به خط خفی نستعلیق زیبا نوشته شده و تصاویر ونقاشی آن هم آیتی از هنرونفاست وظرافت است که از انجمله حضور مجنون برگور لیلی از نفایس آثار هنریست ، چهره ولباس مجنون کاملا عربیست که شیران و آهوان وگوزنان بدور او فراهم آمده و وی پیش مرقد لیلی باکمال تأثر وتضرع ایستاده است .

زمینهٔ این مجلس منیاتور با درختان گلدار و سبزه‌زار آن دلکش است (لوحهٔ ۸۵۹ سروی هنر ایران)

منظر دوم این کتاب هفت صورت در هفت گنبد است ، که درهر

گنبدی بتی قراردارد و بهرام‌گور درداخل یك بنای بسیار بلند و مزین عالی درقسمت پائین این هفت‌گنبد ایستاده و به معاینهٔ آن می‌پردازد . خود شهزاده عبای سیاه و عمامه سپید دارد و پهلوی او دختری گلروی با البسهٔ سیاه‌گلدار برصفحه سنگی‌مستطیل گردهندی ایستاده و بدودختر جوان دیگر که درمقابلش بآنطرف این‌صفحه ایستاده‌اند خطاب میکند.

تزیین هندسی داخل این بنا با رواقهای منقش مستطیل علیا و ستونهای مزین‌آن نهایت دلکش وجالبست وبالای‌آن در طبقه بالا زیر گنبدهای کوچك تصاویر زیبای دختران نیکومنظر قراردارد .گنبدها و مقرنس‌ها وطاقهای بنا نهایت عالی ودلکش‌است وعظمت بنا ازملاحظهٔ آن دلنشین بینندگان می‌شود .

چهره‌کشی اشخاص کاملا ایرانی با رویهـای مهتابی و لباسهای فاخر است ،کـه اصالت هنر از تمام اطراف این بنا با توازن و سلیقهٔ خاصی نمایانست (لوحه ۸۶۰ سروی هنری) دومنظردیگر این‌مخطوطه (لوحه ۸۶۱ سروی هنرایران) است که یکی دربار خسرو ودیگرجنگ خسرو با شیر است،که از روی چهره‌کشی و تزئین و ترسیم حیوانات وابنیه والبسه ونقاشی ومنظرآرائی در نهایت ثقت است.

در لوحه (۹۴۲ و۹۴۳) سروی هنر ایران دو صفحه کاملا منقش این مجموعه که دریکی‌محتویات‌آن نوشته‌شده چاپ‌سیاه‌گردیده‌است، که‌آیت هنر خطوط اسلیمی وترنج سازی ونقاشی ریزه‌کاری و تشعیر وتذهیب است،که بعداً درهنرکتاب‌آرائی مکتب هرات همین شیوه‌را تکمیل وزیباتر کرده‌اند.

- ۴۵ - (۳۴۹۵)

مجالس‌العشاق کار شیراز :

این‌کتاب منسوب به‌سلطان حسین‌بایقرا پادشاه تیموری‌هراتست که مخطوطات مصور زیاد دارد، ویکی ازان نسخهٔ خطی نفیس مصور کتابخانهٔ ملی پاریس است‌که درحدود ۱۵۶۰م ۹۶۸ق درشیراز نوشته وپیراسته شده وازبقایای هنرهرات درایران شمرده می‌شود.

یك‌صفحهٔ این‌کتاب نفیس‌که بخط بسیار عالی خوش نستعلیق نیمه‌جلی نوشته شده ومنیاتور عالی مکتب شیراز(ادامهٔ مکتب هرات) دارد، درکتاب‌هنرهای زیبای‌عرب وایران، طبع سیاه شده (شکل۱۶۰) ومنظریست ازیك دکان‌کتابفروشی‌وصحافی‌که جوانی زیباکتابفروشی میکند وعاشق دلداده‌ئی به بهانه کتاب خریدن با او معاشقه دارد . در پهلوی این حصهٔ دکان درقسمت دیگر یك دختر نیکوروی و یك بچه کاغـذ را مهره میکنند و کاغذ های مهره شده در داخل دکان بـر تاری آویزانست .

پیش‌روی این دکان‌که بنای‌آن تزئینات عادی دارد و صحن‌آن بخشت لوزی مفروش است ، بازاریست که روی آنرا با سنگ‌ های مستطیل فرش کرده‌اند ، درین بازار منظریست کـه مجرمی را باگردن بسته در تخته پاداش انداخته و اورا با صدای دهل‌کشان‌کشان می‌برند ومردم ازداخل بازار و بام و در او را می‌بینند.

این منظر برای شناسائی طرزلباس وکلاه مجرم و تختهٔ پاداش

وصورت تشهیر والبسهٔ عامه بازاریان و رسم سقایه بین بازار وتصویر یك دکان صحافی و کتابفروشی نهایت مغتنم‌است و ازان پدید می‌آید، که هنرمندان به تصویرمناظرحیات عامه و بازاری نیزپرداخته و دران مهارت‌خود را نشان داده‌اند.

- ۴۶ - (۲۴۹۶)

خمسهٔ نظامی منسوب به بهزاد :

این‌نسخه درمجموعهٔ‌گل‌بنکیان‌بود، که چند منیاتوریك‌صفحه‌یی آن ازمکتب بهزاد است. ولی حتماً ازشخص او نخواهد بود.

(سروی ۱۸۶۱)

- ۴۷ - (۲۴۹۷)

تحفةالاحرار جامی :

در مجموعهٔ ویور (پاریس) مورخ ۹۶۶ ق ۱۵۵۸ م (سروی ۱۸۷۱)

- ۴۸ - (۲۴۹۸)

خمسهٔ نظامی کاربهرام افشار:

ازمخطوطات‌کتابخانهٔ ملی پاریس، که در سنه ۱۵۶۰م ۹۶۸ق بخامهٔ بهرام افشاراقا تصویر وتزئین‌گردیده و از عروج مکتب شیراز ودنبالهٔ هنرهرات نمایندگی میکند.

درکتاب هنرهای زیبای عرب و ایـران (شکل ۱۶۷-۱۶۸) دو صفحه از سکندر نامهٔ نظامی این‌کتاب رنگین طبع شده کـه خط آن نستعلیق عالی نیمه خفی است.

منظراول منقول ازین‌نسخه، بنای سد سکندر است‌که نیم‌صفحه پائین ویك ثلث چپ قسمت بالای صفحه را فراگرفته و دو ثلث دیگر آن ابیات مثنوی سکندرنامه نظامیست که :

بدین گونه سدی زپولاد بست — که تا رستخیزش نشاید شکست

چوطالع نمود آن بلنداختری — کـه شد ساخته سد اسکندری

سد از سنگهای خشتی مربع ساخته شده و عمله بساختن آن مشغولند، بوسیلهٔ نردبان سنگهای مربع را بالا می‌برند ، خود سکندر با تاج و چتر سرخ شاهـی و سواران خود ناظر انجام کار است و در ماورای سد، افراد یاجوج ومأجوج با بدنهای کوچك برهنه ورنگهای سپید و سیاه دیده می‌شوند ،که شکل و اعضای چهرهٔ ایشان تشخیص شده نمی‌تواند.

چهره کشی و رنگ‌آمیزی این منظرکاملاً ایرانی وزیباومتناسب است. زمینهٔ‌اینطرف سدآسمانی کم‌رنگست‌وازآنطرف دیگرسدگلابی سرد است.

منظر دیگر منقول ازین نسخه نیز یك صفحه‌ییست و در قسمت پائین دوستونی ابیات نظامی دارد، که موکب سکندری را در یکی از سفرهای اوتصویرمیکشد.

این منظرهم خصایص تمام هنرشیراز دارد، چهره کشی‌اشخاص

ایرانیست با عمامه ها و کلاههای دراز سیاه کشیده ، موکب سکندر بر زمینهٔ گلابی روشن کشیده شده و آسمان آن طلائی با قطعات کوچك ابر است. شاخ و برگ ودرختان صنوبر آن دلکش است. رنگ آمیزی البسه و اسپان متناسب و رنگ آب دریای کشنده تیره است . خـود اسکندر جوانیست زیبا با تاج مرصع وجیغه وچتر سلطانی که براسپ ابلق خالدار نیلی رنگ نیرومند جسیم سوار است . در موکب شاهی سواران اسپ و شتر هردو دیده می‌شوند و عموماً هـردو صفحه منظر روشن دارند.

- ۴۹ - (۲۴۹۹)

تصویر بایقرا منسوب به بهزاد:

در کلکسیون م، ل‌کارتیه (پاریس) یك پورتریت صورت سلطان حسین میرزا بایقرا که منسوب به بهزاد است (سروی ۱۸۶۳)

۵۳ - ۵۰ (۲۵۰۳-۲۵۰۰)

درکلکسیون م، ا ساکسین:

(۲۵۰۰) ۵۰- تصویرخواجه حافظ عمل بهزاد (ز۶۱)

(۲۵۰۱) ۵۱- در سنه ۹۱۳ق ۱۵۰۷م محمد شیبانی خان پادشاه اوزبك، شهرهرات را گرفت. وبهزاد یك پورتریت او را ساخت ، که امضای «العبد بهزاد» دارد. (سروی ۱۸۶۳)

(۲۵۰۲) ۵۲- تصویرسلطان حسین بایقرا:

این سلطان تیموری هرات بر اسپی سوار نشان داده شده کـه

امضای «الفقیربهزاد» دارد، وهنرشناسان آنرا جوانتر ازتصاویربوستان قاهره دانسته‌اند. (شماره ۳۷ مجموعهٔ ساکسبن) (سروی ۱۸۶۰)

(۲۵۰۳) ۵۳- یك تصویـر دیگـر مجموعهٔ ساکسبن ، امضای شیخ محمد درسنه ۹۶۴ق ۱۵۵۶م دارد. (سروی ۱۸۷۸)

-۵۴- (۲۵۰۴)

شاهنامهٔ فردوسی کار سلطان محمد ؟

درمجموعهٔ بارون‌موریس‌روتشیلد B. M. Rothschild پاریس.
کتابت سنه ۹۴۴ق ۱۵۳۷م برای شاه طهماسپ صفوی که ۲۵۶ منیاتور منسوب به‌سلطان‌محمد شاگرد مکتب بهزاد دارد. (سروی ۱۸۷۶)

- ۵۵ - (۲۵۰۵)

دومجلس منیاتور کار هرات:

ازمجموعهٔ گل‌بنکیان پاریس، دوصفحهٔ کامل مصور کارهرات که آنرا منسوب به بهزاد شمرده‌اند (لوحه ۸۸۸ سروی هنر ایران) که از یك مخطوطهٔ گم‌شده باقی مانده است:

الف: تعمیریك بنا: درعقب خرسنگهای کوه بچه‌ئی یك بنا بنظر می‌آید ،که تا سر درب تعمیر آن انجام یافته و معماران به تعمیر حصهٔ دیگرآن مشغولند . درینطرف کوه اشخاص مختلف با لباس های فاخر درباریان وسپاهیان بنظرمی‌آیند. چهره کشی این تابلوخراسانی ومنظر آرائی آن ماهرانه است .

دوم: دربار شاهی‌زیر یك سایه‌بان: نقاشی سایه‌بان و تخت‌شاهی وقالین وغیره‌خیلی عالیست، چهره کشی خراسانی ومنظر آرائی دلکش

مرصع دارد. شاه گفتار پیرمرد موقری را که پیش تخت ایستاده بادقت می‌شنود ، دو نفر ریش‌دار معمم ، نزدیك تخت شاهی برقالین بسیار زیبائی نشسته‌اند . و جوی آب روان هم بنظر می‌آید و تمام خصایص هنرهرات را حائز است.

قاهره

- ۱ - (۲۵۰۶)

خمسهٔ نظامی اسلوب بهزاد:

ازمجموعهٔ شریف صبری قاهره ۲۲ × ۳۰س ، که درسنه ۹۱۶-۹۱۷ق (۱۵۱۰-۱۵۱۱م) بخامهٔ بهرام‌قلی یکی از ارکان مکتب هرات پیراسته شده ورقم «عمل بهرام‌قلی» هم دارد.

یك صفحهٔ این کتاب نفیس ، مجلسی است در بین گلستان ، که عموماً رنگهای گرم دران بکاررفته وطراوت ومتانت و نظرربائی خاص مکتب هرات دارد، وبرورق اول تقویم ۱۹۶۰م مصر چاپ شده است.

- ۲ - (۲۵۰۷)

یك ورق مصور:

درمجموعهٔ شریف‌صبری‌قاهره یك‌دیوان‌اشعارفارسی‌محفوظست (۱۴۸ × ۲۵۰م) که دران تصویرعفریتی‌را ساخته‌اند که عاشق ومعشوق را برتختی بحضرت سلیمان می‌برد .

این مجلس نفیس منیاتور مکتب هنری هـرات امضای مصور تمراز و اسلوب نقاشی بهزاد دارد ، که بتاریخ ۹۰۲ق ۱۴۹۶م نگاشته شده است.

درین منظر بسیار مزین مذهب عالی، سلیمان با قبای سبز گلدار و دستارطلائی کـوچك و ریش سیاه تنك ، در ایوان مجلل برتخت شاهی نشسته.

دیوارهای دوجناح وبالای طاق، تزئینات دقیق ریزه‌کاری‌رنگین ومطلا ودربین آن نوشته‌هایی به‌سپیداب درزمینه منقش دارد . بزم باده وسرودگرم است. ساقیان سیمین‌تن به‌باده‌پیمائی و نوازندگان بـرودن ترانه‌های دلکش سرگرمند. تذهیب ورنگ آمیزی فرش وقالین ولباسها و صحن کاخ و درختان وگلها و مخصوصاً حاشیه گلدار زرین کتاب با ریزه‌کاریهای نقاشی به‌آثار برگزیده مکتب هرات مانند است.درصحن کاخ دربین سپاهیان تخت خوابی دیده میشود کـه عاشق و معشوقه در بستر ولحاف فاخر محو خوابند و در پای این تخت خواب عفریتی با بدن عور بسیار قوی و چشمان مهیب سیاه و دوانیاب سپید بـرامده از لب و دو شاخ سپید برسرش دیده می‌شود، که این دو دلبر خوابیده را دریك بستر برتخت‌خواب پیش سلیمان‌آورده است .

درمنظر پهلوی‌کاخ درختان پرشگوفه ویك سرو سر برافراشته با رنگ سبزگرم وخیره بسیار زیبا بنظرمی‌آید.

دیدن مناظر این صفحه و ریزه کاریهای هنری آن الهام میدهد ، که مصور تمراز ازسرامدان مدرسهٔ هرات باشد.

(۲۵۰۸) -۳-

بوستان سعدی بخط سلطان علی وکار بهزاد :

ازمخطوطات دارالکتب قاهره (۲۱۰×۳۰۵م)

نسخه نهایت مزین و مذهب بـا حواشی طلاپـاش بخط خوش نستعلیق خفی‌ازآثار بسیارخوب مکتب هنری‌هرات درسنه ۸۹۳–۸۹۴ق =۱۴۸۸–۱۴۸۹م، که درسنه ۹۱۹ق بدست شمس‌الدین محمدکرمانی تکمیل شده است.

خط: سلطان‌علی در۸۹۳ق ۱۴۸۷م

مذهب: یاری هروی در۸۹۴ق ۱۴۸۹م.

ازجمله ۶مجلس منیاتورآن چهارتا، امضای بهزاد داردکه برای سلطان حسین بایقرا پیراسته شده و در تصاویر آن استادی کاملی را در ترکیب رنگها وحفظ نسبت تقسیم‌اشخاص درصورت ودقت درکشیدن اشکال نباتی و مهندسی بسیار دقیق بخرج داده است . درآغـازکتاب تصویرسلطان حسین میرزا را درمجلس جشن ومهمانی‌کشیده است.

صفحات مصور ذیل ازین بوستان درتقویم ۱۹۶۰ م مصر چاپ شده:

۱ـ علما درمسجد: شهکار هنرهرات بامضای‌بهزاد درسنه۸۹۳ق ۱۴۸۸م است.که تصاویر ونقاشی ورنگ‌آمیزی‌های آن تماماً لطیف و شهکارند .

تزئین مسجد وتذهیب درها وديوارها واستعمال رنگهای معتدل و اوضاع مختلف علماء درحالت بحث و دعاگویان و درس خوانان و وضوسازان و دریوزه‌گـران همه بترتیبی طرح و تصویـرگـردیده کـه

متناسب بحال ایشانست.

نقاشی‌های ایوان بزرگ مسجد باگنبد سبز و تـزئینات درب و دیوار و کلکین‌های آن در نهایت لطافت و نازکی باقلم‌ریزه وحسن آفرین طرح شده ، و چهره های اشخاص ایـن منظر بدیع ، نهایت طبیعی و متوازن است ، و آنرا نظیر بهتر مناظر ظریف شاهنامهٔ بایسنغری توان شمرد (ورق دوم تقویم مصر)

۲ـ دست‌یازی زلیخا بدامن یوسف:

بر ورق ۶ تقویم مصر ، شهکاری بـامضای بهزاد در سنه ۸۹۳ق ۱۴۸۸م در هراتست (۲۱۰×۳۰۵م) که دران منظر کاخ مجلل دومنزلهٔ بسیار مزین با دربها و ایوانهای پائین و بالا و لواحق‌آن در کمال زینت و احتشام دیده مـی‌شود . یوسف با لباس سبز و کمربند سیاه با هالهٔ مطلای نوری درحالیکه روی او دیده نمیشود، درمنزل بالای کاخ‌میدود ودست به‌زنجیر دروازهٔ اطاقی زده تاآنرابکشاید. زلیخا با لباس سرخ در عقبش میدود و دست بـدامن او زده است . بـرجناح راست منزل پایین‌کاخ این بیت سعدی با نستعلیق خفی عالی نوشته شده:

زلیخا چوگشت ازمی عشق مست   بدامان یوسف دراویخت دست

درین منظر تناسب رنگهای گوناگون و استعمال آن در موارد معینه و ریزه کاری های نقاشی های بنا و تمام خصوصیات عالی هنری مشاهد است .

۳ـ بزم طرب وسرود سلطان حسین‌بایقرا، بروورق ۸تقویم‌مصر. نیز شهکاریست عمل بهزاد در۸۹۳ق ۱۴۸۷م بریکی ازصفحات‌بوستان سعدی: بدست چپ‌بیننده عمارت‌کوچك دومنزلهٔ‌مسدس‌است‌بادروازه

مزین و دیوارهای منقش‌که بالای مدخل آن بـا سپیده خط خفی رقاع الحمدلله وعلی نعمائه نوشته شده وبطرف راست این‌بنا بزمگاه‌سلطان حسین بایقراست‌که برقالین منقش رنگین با قبای سبز خـود نشسته و پیش‌روی او امرد زیبائی باقبای‌آسمانگون قراردارد، ودرصحن پائین قرارگاه شاه، دسته‌های ساقیان صراحی دردست ومطربان باآلات‌طرب و رقاصان مست دیده می‌شوند،که یکی ازیشان بیهوش‌افتاده و سر او را دیگری برزانو نهاده است.

این بزم مستانه درزیرخیمه وسایبان بسیار زیبای ملون و منقش به اقسام نقوش ریزه کاری جای دارد که تجیر راهداری آنرا از بیرون جدا می‌سازد.

۴ـ منظرهٔ جدل فقهاء بروورق ۱۰تقویم مصر. یك صفحه شهکار هنری بهزاد است‌که در۸۹۴ق ۱۴۸۹م بریکی از اوراق بوستان‌سعدی طرح ومصوری شده ونمایندهٔ این قصهٔ بوستان است‌که :

فقیهان طریق جدل ساختند   لم ولانسلم در انداختند

طاق رفیع مدرسه با نقوش ریزه‌کاری بدیعی‌که رنگ‌آمیزی‌های خاص و دقیق‌آن تخلیق خامهٔ مقتدر بهزاد است نمایان است و برصحهٔ بالای صحن ایوان سه نفر علمای مجادل با عباهای رنگین و ریش های دراز سپید و سیاه نشسته‌اند که کتابها وقلم و قلمدانی پیش روی آنها افتاده است.

و در زیر صحن ایوان ، حیاط مفروش بـه خشت های مستطیل لیموئی رنگ است که بران هم چند نفر با همان لباسهای رنگین و عبا وعمامه ایستاده‌اند.

طاق‌بلند ومزین مدرسه بردوجناح و بالای خود نوشته‌هایی بر- زمینهٔ منقش مطلا به‌سپیداب وخط‌خفی رقاع دارد که درقسمت آخر آن چنین نوشته‌است: «عمل العبد بهزاد فی سنه اربع وتسعین وثمانمائه»
حواشی طلاافشان این صفحه وتذهیب جداول بتمام این منظر ، حشمت وابهت خاصی بخشیده است.

۵- دارا و گله بـان اسپان (ص ۱۱ تقویم مصر و شماره اول هنرهای زیبای عرب وایران) ازهمین نسخهٔ‌بوستان‌سعدی، که در۸۹۳ق ۱۴۸۷م امضای بهزاد دارد. وازشهکارهای خامهٔ سحرآفرین اوست.

منظریست دلکش ازکوه وصحرا وسبزه‌زار پرگل که‌گله اسپان دران میچرد و دارا براسپ سرخ‌رنگ قوی‌هیکل بالباس سرخ روشن وتیروکمان دردست دیده می‌شود وشبان با لباس سبز پیش روی اسپ او ایستاده و بعرض حال مشغولست . قیافت و رنگ اسپان کـلان و کوچك و نوزادیکه پستان مادر را مـی‌مکند ، نهایت طبیعی و جالب است. یك‌نفر شبان باعبای آسمانی خیره رنگ نشسته و از مشك دوغ که به سه‌پایه چوبی آویخته درکاسهٔ‌کوچکی دوغ میگیرد.

رنگ‌آمیزی و تـزئینات و وضع اشخاص با رنگهای البسه و چهره‌کشایی انسانان و الوان اسپان از نهایت استادی و قدرت هنری مصور نمایندگی دارد. (ص۱۲ تقویم مصر)

۶- بزم باده‌پیمائی ومی‌گساری

از همین نسخهٔ بوستان سعدی که در سنه ۸۹۳ق ۱۴۸۷م ساخته وآراسته شده وازکارهای بهزاد شمرده می‌شود.

صحنی‌است محدود به‌پنجره که دربی مجلل و مزین دارد، ودر

ماورای پنجره سبزه‌زار خرم با درختان زیباست، که بعدازان صحرای خشکیده زردرنگی بنظرمی‌آید و درانجاکلبه‌ایست‌که نی‌نوازی پیش آن برسبزه‌زار لطیف نی مینوازد.

درداخل بزم خمها بدوش و صراحی‌ها دردست ساقیان است‌که ازان در پیمانه‌ها باده می‌ریزند و بدمستی را هم دو نفر در بغل‌گـرفته می‌برند و امیر با عبای آسمانی‌رنگ‌گرم، مستانه بر تخت‌کوچکی قرار دارد وپیش روی او جامی با دوصراحی زرین افتاده است و بیرون در دژخیمی با ریش وقیافت مهیب و عبای سرخ چوبی دردست دارد ، و مردی سیاه‌پوش را میزند.

مناظر دشت وسبزه‌زار ودرختان بارنگهای‌خاص وهم‌کاشی‌کاری صحن مجلس وتزئینات درب در نهایت ثقت ولطافت است . اشخاص بزم قباهای رنگین سبز و آبی و عنابی و سیاه و لیموئی وگلابی دربر دارند وحواشی این‌صفحه زرافشان است.

این‌مجلس مصورعیاشی، حاکی ازحیات طبقه اشراف و عروج فیودالی درآسیای میانه‌است، که هنرمند چیره‌دست مناظرآنرا باکمال قدرت‌کشیده است، ولی‌اشراف ودرباریان عیاش درداخل‌کاخ به‌عیش ونوش وعربده اندراند ، در حالی‌که بیرون در ، هنگامهٔ‌آزار و لت و کوب مظلومان بدست دژخیمان‌گماشتهٔ همین درباریان عیاش سیه‌مست گرمست .

آیا هنرمند بهزاد یا یکی از شاگـردان مکتب او درینجا اراده نداشت، که درهنرخود رمزی ازحیات طبقاتی آنوقت بگنجاند ، تا در قرنهای مابعد حاکی از درد و اندوه وآلام جان فرسای طبقهٔ مظلوم و

جرایم انسانیت‌سوز طبقه حاکمهٔ ستمگار باشد؟

اگرما ارادهٔ هنرمند را درین منظر دخیل ندانیم ، هم هنر وظیفهٔ خودرا که ترسیم وتجسیم وتصویر اجتماع است بجاآورده است.

- ۴ - (۲۵۰۹)

یك‌ورق مصور (ورق۹ تقویم مصر)

ازیك دیوان شعرفارسی باسلوب‌بهزاد حوالی ۹۳۲ق=۱۵۲۵م ازمکتب تبریز (۲۶۰×۳۲۰م) درموزهٔ فن اسلامی قاهره. درین منظر شاهی درزیر سایه‌بان سرخ ساده برتخت سرخ‌رنگی نشسته ودرباریان او دراطرافش نشسته و ایستاده‌اند. نقاشی ورنگ‌آمیزی و چهره‌کشایی این‌تصویر بدرجهٔ متوسط است وازان‌آشکار می‌آید کـه مکتب هنری بهزاد درتبریز تاسال ۹۳۲ق به‌چه انحطاطی رسیده بود ؟

- ۵ - (۲۵۱۰)

شاهنامهٔ فردوسی :

کار مکتب شیراز ۷۹۶ق =۱۳۹۳م (قاهره) از سوابق مکتب هرات.

- ۶ - (۲۵۱۱)

صفات‌العاشقین هلالی :

بارقم‌میرعلی (هروی) که تاریخ۹۲۹ق۱۵۲۲م دارد، درکتابخانهٔ خدیویهٔ قاهره (خ۵۱۴)

- ۷ - (۲۵۱۲)

یوسف و زلیخای جامی :

اسلوب بهزاد دنبالهٔ هنرهرات درمدرسهٔ تبریز ۹۴۰ق=۱۵۳۳م (۱۵و۵×۲۴) سانتی . از نسخ خطی دارالکتب قاهـره . چند صفحهٔ مصورآن برتقویم مصر ۱۹۶۰ طبع شده‌است:

۱- برورق ۳ تقویم : مجلس زلیخا با دختران مصر درحالیکـه یوسف را می‌بینند و درحالت حیرت ودلباختگی بجای ترنج انگشتان خودرا می‌برند. درین صفحه دربالا وپایین باخامهٔ بسیار قوی نستعلیق این دوبیت جامـی راکه حاکی از حیرت و هوش بـاختگی دختران اهل‌مجلس است نوشته‌اند:

دربالا :

ندانسته ترنج از دست خود باز　　ز دست خود بریدن کرد آغاز

پایین :

یکی از تیغ، انگشتان قلم‌کرد　　بدل حرف وفای او رقـم کرد

این منظربدیـع و شگفتهٔ لطیف اگرچه امضا ندارد ولی آنرا از ادامهٔ بسیار مؤفقانهٔ هنرهرات درتبریز توان شمرد.

ایوان مجلس زلیخا نهایت رنگین و دلکش است . تزئینات و نقاشی های دقیق و رنگهای‌گرمیکه دران استعمال کرده‌اند و لباسهای شوخ وشنگ دختران حسن‌زده ومتحیر جالب است، ولی به تخلیقات خامهٔ بهزاد در نسخهٔ بوستان قاهره نمیرسد .

۲- برورق ۴تقویم: منظرمعراج وآسمان پر ازتجلیات طلایی با براق وفرشتگان بالداراست. رنگهای گرم درلباس فرشتگان وزنگار-

لون آسمان بکار رفته و براق شکل اسپی با سرزنی با تاج مطلا دارد و فرشتگان تحف‌آسمانی را در قابهای سرپوش‌دار مطلا بدست دارند . صاحب معراج موزهٔ سیاه و عبای سبز ودستار سپید باکلاه پخش‌سرخ دربردارد، ولی بر روی او نقابیست و چشم و دهن و بینی او را نتوان دید.

واتیکان

(۲۵۱۳)

مفاتیح‌الاعجاز لاهیجی :

کتابخـانهٔ واتیکان ایتالیـا، بـه نستعلیق متوسط بتاریخ ۹۰۳ ق ۱۴۹۷م (خ ۲۳۶)

وین

- ۱ - (۲۵۱۴)

سلوک ملوک:

رسالهٔ تألیف جلال قائنی هروی درکتابخانهٔ وین، دارای‌مزایای هنری‌که بران نوشته‌اند : « برسم خزانهٔ سلطان‌الاعظم و خاقان‌الاعدل سلطان شاهرخ بهادرخان ...»

(ایرج افشار ـ مجلهٔ هنر و مردم شماره ۱۲۲)

-۲-(۲۵۱۵)

مرقع سلطان مراد ثالث:

درکتابخانهٔ ملی وین. مجموعهٔ خطوط خوش نویسان اسلامی ، که ازانجمله دوقطعه‌بقلم‌کتابت وغبارخوش سلطان محمدنورهرویست که یکی در سنه ۹۱۲ق ۱۵۰۶م نوشته شده (خ۲۷۹) و هم دوقطعه از همین مرقع بکتابت خفی خوش با رقم «کتبه شاه محمود» نشابوری است.

یک‌قطعه بقلم نستعلیق خوش با رقم «کتبه عبدالرحیم الیعقوبی» که مراد انیسی خوارزمیست.

یک‌قطعه ازهمین مرقع رقم دارد: «قطعه العبد محمدطاهر مجلد الخاقانی فی سنه ۹۶۱ق» (۱۵۵۳م) (خ۷۸۳)

یک‌قطعه تصویر این‌مرقع امضای «محمودمذهب» درسنه ۹۶۳ق (۱۵۵۶م) دارد (سروی ۱۸۷۰)

- ۳ - (۲۵۱۶)

همای و همایون بخط محمدبن حسام :

درکتابخانهٔ ملی وین. بقلم خفی نستعلیق بشیوهٔ اظهرتبریزی با رقم: «محمدبن حسام‌المشتهر بشمس‌الدین البایسنغری ...فی‌دارالسلطنة هرات ... فی‌سنه ۸۳۱ق» (۱۴۲۷م)

این شمس بایسنغری هروی ازخطاطان دربار بایسنغر در هرات بود ، که استاد همه خطوط و شاگرد معروف بغدادی متوفا ۸۵۰ق ۱۴۴۶م است (خ۳۱۵)

هند

-۱- (۲۵۱۷)

مجموعهٔ اشعار بخط اظهر هروی :

این خطاط ماهر درعصر تیموریان بهرات آمد و دردربار بایسنغر و سلطان ابراهیم و الغ بیگ و غیره محشور گردید ، و بعد از ۸۸۰ق ۱۴۷۵م درگذشت، سلطان‌علی مشهدی ازشاگردان او بود.

یك البم کوچك ۲۵ ورقی او در کتابخانه علی‌گر یونیورستی محفوظست که سه ترجیع بند عراقی ویك یك هم ازاوحدی و خواجو کرمانی و امیرنعیمی دارد.

خط آن نستعلیق بسیار خوش ریز است در بین نقوش مذهب رنگین. که جداول وتزئینات هرصفحهٔ آن زیباست.

این مجموعه اهمیت تاریخی هم دارد ، زیرا وقتی در تصرف جهانگیر پادشاه هند بود وبران بخط خود نوشته است:

«الله اکبر»، پنجم آذر سنه ۱ داخل کتابخانهٔ این نیازمند درگاه الهی در دارالخلافهٔ آگره . حرره نورالدین جهانگیر بن اکبر پادشاه

سنه ۱۰۱۴ .

درآخر این نسخه نوشته است :

«الحمدلله علی‌الاتمام ... فی‌شهر محرم‌الحرام ... عام ثمانین و ثمانمائه .... علی یدالعبدالمذنب ... اظهرالکاتب فی بلدة هراة حفت بالزهراة .» (ن)[1]

-۲-۴- (۲۵۱۸-۲۵۲۰)

مخطوطات سلطان علی مشهدی:

شاگرد اظهر هروی وخطاط نیرومند نستعلیق‌نویس دربارسلطان حسین بایقرا درهرات بود (۸۷۳-۹۱۱ق ۱۴۶۸-۱۵۰۵م)

(۲۵۱۸) ۲: دیوان حافظ: نمبر۵۴/۸۱۷ کلکسیون عبدالسلام . کتابخانه علی‌گر یونیورستی. این نسخه درآغاز ناقص وچهار ورق‌اول آن بخط دیگر است درآخرآنست :

« کتبه‌المذنب الی‌الله الغنی سلطان علی‌المشهدی » ۹۱۹ ق (۱۵۰۸ م)

(۲۵۱۹) ۳: مناجات خواجه عبدالله انصاری : نوشته شده در هرات ۹۲۱ ق ۱۵۱۴م نمبر ۷۵۵ رضا لایبریری رامپور ، بران خطوط شاهان مغولیهٔ هند است بدین شرح :

الف: رسالهٔ خواجه عبدالله انصاری خط ملاسلطان علی از پیش کش خان‌خانان بتاریخ ۲۴ جمادی‌الاول سنه ۱۰۲۲ حرره جهانگیرابن اکبر پادشاه .

۱- مأخوذ از رسالهٔ مخطوطات عصر تیموریان درهند از پروفیسور نذیر احمدیونیورستی علی‌گر هند ۱۹۶۹م، که علامت مخفف آن (ن) است.

ب : بتاریخ بیست و پنجم مـاه بهمن الهی مـوافـق بیستم شهر جمادالثانیه سنه ۱۰۳۷ هجری که روز جلوس مبارکست داخل کتابخانهٔ این نیازمند درگاه شد حرره شهاب‌الدین محمد شاه جهان ابن‌جهانگیر شاه‌ابن اکبر شاه .

باین‌طور نوشته‌های عبدالرحیم‌خان‌خانان درسنه ۹۹۸ق ۱۵۸۹م ومحی‌الدین محمد عالمگیرپادشاه غازی ومیرکرم‌الدین‌خان در ۱۱۸۹ ق ۱۷۷۴م نیزدارد(ن).

(۲۵۲۰)۴ یک‌قطعه خط سلطان‌علی درموزهٔ باستان‌شناسی‌دهلی.

-۱۴-۵- (۲۵۲۱-۲۵۳۰)

خطوط میرعلی‌الکاتب هروی :

از خطاطان نستعلیق نویس ماهر دربار سلطان حسین بایقراست که تا مرگ این پادشاه (۹۱۱ ق) ۱۵۰۵ م با او بود ، وفاتش درحدود ۹۵۱ق ۱۵۴۴م باشد.[1] مخطوطات او درهند :

(۲۵۲۱) ۵— دیوان شاهی:

در ۴۵ ورق نمبر ۱۷۴ بانکی پورپتنه . درآخر امضای « الفقیر علی‌الکاتب در۹۱۵ق» دارد (۱۵۰۹م)

خط آن نستعلیق روشن ومتقن با جداول رنگین و مذهب است.
حواشی آن تزئینات‌گلدار وشاخسار دارد (ن)

۱— بنام میرعلی قطعات مخطوطه و کتب زیاد دیـده شده ، و چندنفر خطاط بدین نام بوده‌اند (ح)

(۲۵۲۲) ۶—حالنامهٔ عارفی[1] یامثنوی‌گوی وچوگان:

کلکسیون حبیب گنج درکتابخانهٔ یونیورستی‌علی‌گر. به‌نستعلیق خوش در ۹۲۶ ق ۱۵۱۹ م در هرات نوشته شده و در آخر آنست :

«کتبه‌العبدالفقیرعلی‌الحسینی‌الکاتب ...فی‌اوایل شهر ربیع‌الاول سنه ست‌وعشرین‌وتسعمائه بمدینهٔ هراة»

این‌نسخه نوشته‌هاومهرهای بسا ازرجال تیموریهٔ هند دارد مانند:

کتابهٔ عصر اورنگ زیب در فتح گلکنده غـره ذیحجه سال ۳۱ جلوس. وامضای‌قابل خان‌خانه‌زاد پادشاه عالمگیر ۱۰۹۷ق (۱۶۸۵ م)

(۲۵۲۳) ۷- حالنامه عارفی :

میرعلی چندین نسخهٔ این‌کتابرا نوشته[2] که نسخهٔ دیگر خطی‌آن در بانکی پور است (نمبر ۱۷۲ ورق ۲۵)که برکاغذ خوب به نستعلیق بسیار خوش و جلی با نقوش رنگین . و جداول مذهب نـوشته شده و عناوین آن برزمینهٔ مذهب گلدار است .

(۲۵۲۴) ۸ — بوستان سعدی :

رضا لایبریری رامپور (نمبر۴۰۷۰) بخط میرعلی‌در سنه ۹۲۷ ق ۱۵۲۰ م در هرات . که نقاشیها و تصاویر مکتب هرات نیز دارد و خط آن نستعلیق خوش با جداول و حواشی مذهب رنگین است .

(۲۵۲۵) ۹ — یوسف زلیخاء جامی:

این نسخهٔ بسیارجالب دررمضان ۹۳۰ ق ۱۵۲۳ م بخط میرعلی

۱— عارفی شاعر عصر شاهرخ متوفا ۸۵۳ ق ۱۴۴۸ م است .
۲— یک‌نسخهٔ دیگرهمین کتاب بخط میرعلی‌در هرات ۹۲۹ ق ۱۵۲۲ م در کتابخانهٔ جهانگیر بود که آنرا M.L.CARLIER به پاریس برد .

است که در آخر آن چنین نوشته : «علی یدالعبدالضعیف میرعلی فی اواخر رمضان سنه ثلاثین وتسعمائه بمدینة هرات»

نسخه به نستعلیق زیبا بسیار منقش و مزین است ، حواشی و جداول مذهب رنگین دارد و نمبر آن در کتابخانهٔ بانکی‌پور (۱۹۶) است وفهرست‌نگار این کتابخانه مینویسد که این همان نسخهٔ خطیست که در مآثرجهانگیری (ورق ۳۳ الف) چنین مذکور است :

« روز دوشنبه دوم محرم سنه هزار و نوزده . . . درین روز یوسف زلیخا بخط ملامیرعلی مصورومذهب که هزار مهر قیمت داشت وسپه‌سالارخان خانان بطریق پیشکش ارسال داشته بود معروض گردید .»

(۲۵۲۶) ۱۰ــ مطلع‌الانوار امیرخسرو :

نستعلیق جلی میرعلی با حواشی‌مزین رنگین که بورق ۱۵۰ب، ۱۵۱ الف ، ۱۵۲ ب ، ۱۵۳ الف ، تصاویر صفحه کامل دارد .

خاتمهٔ آن : «تمت علی ید اضعف الکاتبین واقل العباد السلطانی میرعلی الکاتب السلطانی الاعدل الاعظم الاکرم معزالسلطنه ... عبدالعزیز بهادر...فی اواسط شعبان المعظم سنه سبع واربعین وتسعمائه بدارالفاخرة بخارا ، باهتمام سلطان میرك کتابدار»

در کتابخانهٔ بانکی‌پور پتنه (نمبر ۱۲۹)

(۲۵۲۷) ۱۱ - صد پند لقمان :

نمبر ۷۵۶ رضا لایبریری‌رامپور. درتزئین‌ونقاشی‌شبیه مخطوطه نمبر ۲۰۲۴ بانکی‌پور است ، الا اینکه جای نوشتن آن معلوم نیست و فقط امضای میرعلی در۹۴۵ ق ۱۵۳۸ م دارد. ضمیمهٔ این نسخه سخنان

خواجه عبدالله انصاری بقلم همین میرعلیست .

این نسخه درکتابخانهٔ حکیم همام بوده‌وازو به کتابخانهٔ جهانگیر و شاه جهان و دخترش جهان‌آرابیگم انتقال یافته که خط جهانگیر (۳ محرم سنه ۱۵) وخط شاه جهان (سلخ ربیع‌الاول ۱۰۳۹ ق قیمت هزار روپیه) بران نوشته است .

در ذیحجه سنه ۱۰۴۰ ق ۱۶۳۰ م شاه جهان آنرا بدخترش جهان‌آرابیگم بخشیده وبخط این‌بانو نیزمطالبی بران‌نوشته شده است.

(۲۵۲۸) ۱۲ ــ صد پند لقمان :

کتابخانهٔ بانکی‌پور نمبر ۲۰۲۴ . با همان خصایص و تزئینات وخط خوش نسخهٔ سابق۷که دربخارا بخط میرعلی در۹۴۹ق ۱۵۴۲ م به نستعلیق بسیارعالی با جداول مذهب و حواشی‌منقش رنگین ترتیب گردیده است . درآخر آن مینویسد : «تمت هذه‌الرساله ببلدة فاخره بخارا سنه تسع‌واربعین‌وتسعمائه ،کتبه‌العبدالمذنب علی‌الکاتب.»

(۲۵۲۹) ۱۳ ــ مجموعهٔ نفیسه :

بانکی‌پورنمبر۱۰۸۹ مجموعهٔ بسیارنفیس اشعارگزیدهٔ سعدی ، نظامی ، خسرو ، جامی وغیره است که چنین آغاز شده :

ای ذات تو از صفات ما پاک   کنه تو برون ز حد ادراک

نام‌کاتب بورق ۱۴ و۶۸ علی‌الحسینی و بورق ۴۴ الف علی‌الکاتب نوشته شده خط آن نستعلیق خیلی عالی و عناوین آن نهایت مزین است . درآغازکتاب دومنیاتور بامضای رضا ودومنیاتور بی‌امضا در آخر آنست .

این کتاب در ۸ جمادی الثانیه ۱۰۳۷ ق ۱۶۲۷ م داخل‌کتابخانهٔ

شاه جهان‌گردیده‌و بخط خود این پادشاه نوشته‌یی دارد ، وهم نورجهان بیگم بران نوشته که قیمت آن پانصد روپیه است .

(۲۵۳۰) ۱۴ — سبحة‌الابرار جامی:

کتابخانه دیوان صاحب مدراس (هند) بخط خوش نستعلیق که نام میرعلی‌الکاتب در آخر آن نوشته شده و دو ورق ۶۲ ب ۶۵ الف آن مصور است (ن)

(۲۵۳۱-۲۵۳۴) -۱۵-۱۸-

خطوط سلطان محمدبن نورالله :

سلطان محمد نور از شاگردان نامور سلطان علی مشهدی و در خدمت امیرعلی‌شیرنوایی بود که وفاتش درحدود ۹۴۰ق ۱۵۳۳م باشد، این آثارش در هند است :

(۲۵۳۱) ۱۵— سبحة‌الابرارجامی : بانکی‌پور نمبر ۱۹۱

بخط ظریف نستعلیق با جداول مطلای رنگین دارای عنوان منقش و تزئینات دلکش بورق ۱۴ ب ۱۵ الف ۲۹ الف ۹۷ ب .

درآخر تاریخ کتابت ۱۵ذیقعده ۹۱۳ق ۱۵۰۷م است چنین:

این کتابت که نسخه‌ایست بدیع . . . . . عاقبت محمود
بنده سلطان محمدبن نور   در چه ماه وچه سال ثبت نمود
پانزده روز رفته از ذی قعد   سال هجرت کتابت من بود

(۲۵۳۲) ۱۶—کلیله‌ودمنه بهرامشاهی : رامپور نمبر ۲۹۸۲ رضا لایبریری. بخط خوش نستعلیق وتزئینات وعناوین مذهب رنگین خیلی

زیادکه سرورقهای آنهم خیلی قشنگ است . تاریخ کتابت ندارد ولی تصاویر ونقاشی آن عالیست .

(۲۵۳۳) ۱۷: دیوان‌حافظ : رضا لایبریری نمبر ۳۲۷۲ رامپور :

بخط بسیارعالی سلطان محمد نور در۹۳۱ق ۱۵۲۴م به نستعلیق خوش با جداول طلائی و حواشی منقش نوشته شده در آخر آن بین لوحهٔ نقاشی نوشته: «تمت‌الکتاب بعنایة‌الملك الوهاب فی شهور سنه احدی وثلاثین وتسعمائه، کتبه‌العبد المهجور سلطان محمد نور»

(۲۵۳۴) ۱۸- یك‌قطعه بخط نستعلیق‌عالی بارقم‌سلطان‌محمدنور درموزهٔ باستان‌شناسی دهلی (خ۲۷۷)

(۲۵۳۵-۲۵۳۶) -۱۹-۲۰-

مخطوطات شاه‌محمدالکاتب:

نستعلیق نویس بسیار ماهر است که در خراسان زندگی داشت دوکتاب او درهند است :

(۲۵۳۵) ۱۹: هفت‌اورنگ جامی در۲۸۴ ورق. کتابخانه بانکی‌پور نمبر ۱۸۲. بخط خوش نستعلیق در چهار ستون بین حواشی مطلا ورنگین. دوورق نخست هرهفت‌کتاب‌آن نقاشی ظریف دارد وعناوین آن بر زمینه مذهب‌گلدار نوشته شده و بورق ۱۶۷ب و۱۹۱دوتصویر دارد .

نوشته خاتمه کتاب :

تمت‌الکتاب ... تحریراً فی سلخ رمضان سنه ۹۰۸ شاه محمد‌الکاتب (۱۵۰۲م)

(۲۵۳۶) ۲۰: شاهنامهٔ فردوسی در۵۳۸ورق. نمبر۲ مخطوطات

بانکی‌پور . نسخهٔ بسیار زیبای شاهنامه با مقدمه بایسنغری است به نستعلیق خوش چهارستونی که نقاشی های رنگین وافر دارد و تزئینات صفحات کامل آن دیدنی و وقایهٔ اصیل آن هم محفوظست .

کتابت آن در آخر بامضای شاه محمدالکاتب است و ۲۷ قطعه تصویر نفیس دربین حواشی دارای شاخسار مطلا دارد.

-۲۱- (۲۵۳۷)

هفت اورنگ جامی بخط محمودبن حسن‌الهروی:

این خطاط ماهر هراتی مخطوطات نستعلیق دلکش و زیبا دارد که یك نمونهٔ هنر او نسخهٔ هفت اورنگ جامیست (نمبر۱۸۳بانکی‌پور) که به نستعلیق روشن درچهارستون باحواشی وجداول مطلا و عناوین منقش نوشته شده ، وآغاز هرکتاب با صفحات مزین وآراسته است.

درخاتمه‌کتاب نوشته شده که این نسخه را در مدرسهٔ جلالیهٔ هرات درسلخ رمضان ۹۲۸ق ۱۵۲۱م انجام داده است.

-۲۲- (۲۵۳۸)

دیول‌رانی بخط دوری‌هروی:

سلطان بایزیدبن میرنظام مشهور به‌دَوری Dauri ازمردم هرات و شاگرد میرعلی‌الکاتب بود ،که بهند رفت و بدربار اکبر رسید ولقب کاتب‌الملك‌یافت تاریخ وفاتش را ۹۸۶ق ۱۵۷۷م درراه حج‌نوشته‌اند.

نسخهٔ خطی مثنوی امیرخسرو بنام‌دیول رانی وخضرخان(نیشنل میوزیم دهلی جدید) بقلم اوست ودرآخر مینویسد :

« الفقیر... سلطان بایزیدابن میرنظام مشهور به دوری بتاریخ شهر محرم‌الحرام سنه۹۷۶ق» (۱۵۶۸م)

این مخطوطه دوتصویرسبك مغولیهٔ هند هم دارد، که یکی ازان درفهرست مشرح موزهٔ ملی هند ۱۹۶۴م طبع شده است.

این نسخه درملك سلیمه سلطان‌بیگم یکی از ازواج اکبرپادشاه بود و بعدازان به‌کتابخانهٔ شاه جهان انتقال یافته و اخیراً ازکتابخانه کپورتهله بموزهٔ ملی دهلی آورده شده است.

-۲۳-(۲۵۳۹)

یوسف و زلیخای جامی به خط سلطان حسین‌بن جمشید هروی :

وی باشندهٔ هرات وشاگرد محمد شادیشاه است‌که این‌خطاط از شاگردان سلطان محمد خندان بود (تاریخ رشیدی ص ۱۶۵) چون شادیشاه در حدود ۹۵۰ ق زندگی داشت ، سلطان حسین هم بعد ازین زندگی‌کرده باشد. مخطوطاتش‌کمیابند ومؤلف ریحان نستعلیق(تألیف ۹۸۹ق) یك‌نسخهٔ سبحة‌الابرار جامی را بقلم او ذکرمیکند.

یك نسخهٔ یوسف و زلیخای جامی نمبر ۲/۸۸ یونیورستی علی‌گر تحریر ۹۶۳ ق ۱۵۵۵م امضای سلطان حسین‌بن جمشید هروی داردکه آنرا در بخارا نوشته و دران خودرا الغریب‌المهجور خوانده است (ن)

-۲۴-(۲۵۴۰)

دیوان قاسم انوار بخط عبدی نشاپوری :

نامش عبدالله‌بن حسن نشاپوری و شاگرد میرعلیست که در نستعلیق‌نویسی شهرت داشت. چون یك قطعهٔ او درسنه ۹۹۶ق ۱۵۸۷م

وشته شده، بنابرین بعد ازین سال بعمر ۹۰ سالگی مرده باشد[1] (بقول هدی بیانی ۱/۴۲۴)

یك نسخهٔ خطی دیوان قاسم انـوار (نمبر ۱۷۰ بانکی‌پور) در ۱۳ورق به‌نستعلیق روشن عبدی نشاپوری در سلخ رجب سنه ۹۳۳ق ۱۵۲م نوشته شده که جداول مطلا وسرورق مزین دارد (ن)

-۲۵-(۲۵۴۱)

رسایل سعدی بخط میرمحمد باقرهروی :

باقر فرزند هنرمند میرعلی‌الکاتب سابق‌الذکر است که بهندرفت بدربار اکبر پذیرفته شد . وی روش نستعلیق نویسی بسیار ماهرانـهٔ در خود را بنحوی تقلید میکرد ، که بین مخطوطات پدر و پسر فرق کردن مشکل است وابـوالفضل درآیین اکبری بشهرت و مهارت او شارت مینماید (ترجمهٔ انگلیسی ص۱۰۳)

درکتابخانهٔ بانکـی‌پور مخطوطـهٔ نمبر۹۳ «شش رسالهٔ سعدی» حفوظست که درخاتمهٔ آن‌نوشته‌اند: کتبه میرعلی‌الکاتب ۹۴۴ق ۱۵۳۷م لی این صحیح نیست زیرا شاه جهان مغولی هند درآخرآن بقلم‌خود وشته :

« حرره شهاب‌الدین محمد صاحب‌قران ثانی شاه جهان ، خط اقر پسرملاعلیست، نام اورا تراشیده ، نام پدر نوشته‌اند »

۱ـ یك نفرعبدی‌قلندرکاتب درمجالس‌النفایس (ص۱۴۸) مذکوراست که شاید غیر ازین شخص باشد، زیرا مجالس در ۸۹۶ ق ۱۴۹۰م پیش از عبدی نشاپوری تألیف شده .

این نسخه درسنه ۱۰۱۹ق ۱۶۱۰م به‌کتابخانه فرزند عبدالرحیم خان خانان رفته و بعد ازان بـه‌کتابخانه محی‌الدین عالمگیر بود کـه نوشته‌های این رجال بران است.

نستعلیق ایـن نسخه خیلی دلکش و زیباست ، جـداول رنگین طلائی وحواشی منقش بالوحهٔ نقاشی آغازکتاب دارد ، درسنه ۹۸۶ق ۱۵۷۷م درادی‌پور عرض دیده شده است (ن)

-۲۹-۲۶- (۲۵۴۵-۲۵۴۲)

مخطوطات محمدحسین‌کشمیری[1]:

وی شاگرد میرعلی‌الکاتب بـود (مرآةالعالم ص ۵۲ و مناقب هنروران ص۵۰۵)که بدربار اکبر پیوست ولقب « زرین‌قلم » یافت و بعدازان جهانگیر اورا به «عنبرین قلم» ملقب ساخت ، وفاتش ۱۰۲۰ق ۱۶۱۰م است. مخطوطات فراوان از خامهٔ او دیده میشودکه ازانجمله است:

(۲۵۴۲) ۲۶: دیوان میرحسن ۳۰۰ صفحه (نمبر۱۳۲ بانکی‌پور) که برای کتابخانهٔ شیخ فرید بکـهری[2] بقلم محمدحسین‌کشمیری در سنه ۱۰۱۰ق ۱۶۰۱م به نستعلیق روشن با حـواشی مذهب نوشته شده است.

(۲۵۴۳) ۲۷: خسرو وشیرین از میرزاجعفربیگ ۶۳ ورق (نمبر

۱ـ دنبالهٔ هنرخطاطی هرات درهند است .

۲ـ وی یکی ازسالاران درباراکبربودکه جهانگیراورا لقب‌مرضی‌خان داد ودرسنه ۱۰۲۰ق ۱۶۱۰م بمرد .

۲۷۴ بانکی‌پور) که تاریخ کتابت ندارد و بخط خوش نستعلیق باجداول مطلا وحواشی رنگین منقش نوشته شده است.

(۲۵۴۴) ۲۸ : منتخبات فارسی : ازآثار نظم و نثر نویسندگان نامدار زبان فارسی (نمبر ۱۰۹۰ بانکی‌پور) که بهترین نمونهٔ خطاطی محمد حسین شمرده میشود وچندین بار امضای او دارد و تاریخ کتابت آن سنه ۱۰۰۰ھ ۱۵۹۱م است.

دومنیاتور بقلم فرخ وسنکر نقاشان هند وچندین تصویرهم‌دارد، خط آن نستعلیق جلی در حواشی مطلای گلدار است (ن)

(۲۵۴۵) ۲۹: هفت بندکاشی با تزئین و تذهیب و بهترین خط نستعلیق در کتابخانهٔ علی گرهند.

-۳۴-۳۰-(۲۵۵۰-۲۵۴۶)

مخطوطات محمودشهابی هروی

(ادامهٔ مدرسهٔ هنری هرات): محمودبن اسحاق شهابی ازشاگردان سربرآوردهٔ میرعلی الکاتب درهند بود ازآثار اوست :

(۲۵۴۶) ۳۰: دیوان کامران (ورق ۳۴ نمبر ۲۳۷ بانکی‌پور) که نسخهٔ واحدهٔ اشعارفارسی وترکی این شاهزاده پسربابر است ودرآخر چنین نوشته «علی ید العبد الضعیف محمودبن اسحاق الشهابی الهروی»

برین کتاب خطوط جهانگیر در ۱۰۳۵ق ۱۶۲۵م و شاه جهان و تحویلی شیخ فیضی در ذیحجه ۹۹۰ ق ۱۵۸۱ م و مهرهای سالهای ۹۸۴-۹۸۷-۹۹۰-۹۹۲ق هم دیده میشود.

(۲۵۴۷) ۳۱ : مناجات عبدالله انصاری (۲۰ ورق نمبر ۲۰۶۷ بانکی‌پور) تحریر نستعلیق جلی محمودبن اسحاق شهابی درسنه ۹۴۴ق ۱۵۳۷م.

(۲۵۴۸) ۳۲: نفحات الانس جامی (نمبر ۲۲۸۱ رامپور) بخط خوش وعالی نستعلیق همین محمود هروی بتاریخ ۹۹۳ق ۱۵۸۴م.

(۲۵۴۹) ۳۳ : خمسهٔ امیرخسرو (نمبر ۴۱۰۲ رامپور) نسخهٔ بسیارمزین ومنقش ومصور است عمل وخط همین محمود که تصاویر ادامهٔ سبك هراتست ، که درآخر امضای خطاط در سنه ۹۷۷ق ۱۵۶۹م موجود ونمونهٔ بهترین نستعلیق نویسی است.

(۲۵۵۰) ۳۴ : (موزیم الورهند) یك نسخهٔ مصور بوستان سعدیست با نستعلیق ممتاز محمود شهابی در سنه ۹۴۴ق ۱۵۳۷م که دارای ده مجلس مصور سبك مغولیهٔ هند است.

(۲۵۵۱) -۳۵-

نفحات جامی بخط عبدالمؤمن مزاری :

قراریکه نوائی درمجالس النفایس مینویسد : وی شاعر ورزیده وخطاط ماهری بودکه مزاری تخلص داشت و بر مزارمولاناعبدالرحمن جامی در هرات میزیست از آثار خطی او یك نسخهٔ نفحات الانس جامیست که در کتابخانهٔ بانکی‌پور به‌نمبر ۱۷۸۰ موجود است.

این نسخه به‌نستعلیق گزیده و عالی و حواشی منقش رنگین و عناوین مزین نوشته شده ودرآخرآنست:

«کتب العبدالمذنب المتواری عبدالمومن المزاری ۹۳۲ق» ۱۵۲۵م

(ن)

(۲۵۵۲)-۳۶-

سبحة الابرار بخط کمال:

خطاطی بدین نام درقرن دهم وجود داشت که دکتربیانی دربارهٔ

اومینویسد: «چندین قطعه ازخطوط میرعلی هروی را دیده‌ام ،که وی بریده ویا اگر اصل خط به سفیداب یا زر نوشته شده بود ،آنرا تحریر کرده است » (خوشنویسان ۱/۵۹۰)

بدین نحو کمال با میرعلی محشور بوده ونسخهٔ خطی نمبر ۱۹۲ بانکی‌پور که سبحةالابرار جامیست درسنه ۹۲۷ق ۱۵۲۰م بقلم اوست. نستعلیق این مخطوطه بسیار زیبا و حـواشی آن منقش رنگین است (ن)

-۳۷-(۲۵۵۳)

سبحةالابرار بخط خلیل بن درویش :

ذکر این خطاط درتذکره‌ها نیامده ، ولی دکتربیانی قطعات‌خط اورا دارای تاریخ ۹۶۶ و۹۷۸ و۹۶۸ق دیده است.

نسخهٔ خطی سبحةالابرار جامی (نمبر ۱۹۴ بانکـی‌پور) بقلم همین خلیل بن درویش محمدالجامی در۹۸۰ق ۱۵۷۲م است ،که خط آن نستعلیق نفیس با حواشی مطلا و رنگین است (ن)

-۳۸-(۲۵۵۴)

تمرنامه بخط محمدالکاتب (بن علاءالدین):۱

ازقصبهٔ رزه RAZA باخرز مربوط هرات‌است که‌نستعلیق‌نویس ماهربود و درسنه ۹۹۲ق ۱۵۸۳م تیمورنامهٔ هاتفی را درشهر بلخ‌نوشت (کتابخانهٔ علی‌گر) که نستعلیق‌خوش وحواشی‌مجدول مطلاو نقاشی‌های

۱ـ رك: نمبر۴۸ وایران وفرانسه.

دلکش زیبا دارد ودرآخرآن نوشته :

«فی تـاریخ شهر رجب‌المرجب سنه ۹۹۲ ق کتبه العبدالمذنب محمدالکاتب رزه عن ولایت باخرز... ببلدة فاخره‌بلخ صورت تحریر یافت» (ن)

-۴۱-۳۹- (۲۵۵۷-۲۵۵۵)

خط عبدالرحیم‌الهروی (عنبرین‌قلم):

(۲۵۵۵) ۳۹- وی درهرات پرورده شد وبعدازان به‌هند رفت و درانجا هنر مکتب هـرات را رواج داد ، ازآثار هنر او نسخهٔ مصور انـوار سهیلی است در ۲۳۹ ورق بـه نستعلیق بسیار زیبا کـه در سنه ۱۰۰۵ق ۱۵۹۶م درلاهور نوشته‌شده ودرقلعه بهاون‌بهارت یونیورستی بنارس محفوظست و۲۷مجلس تصویرمدرسهٔ هنری دورهٔ اکبری دارد بقلم بساون وجگناته وفرخ‌چیله و دهیوانداس و موکوند و مسکین و مهیش وسنواله ومنوهر وشنکر و لچهمن و مادهو و میشندن‌داس واننَد که هنروران عصر اکبر درهندند (ن)

(۲۵۵۷-۲۵۵۶) ۴۰-۴۱- چهل‌مجلس علاالدوله سمنانی[*] به‌خط او با رقم عبدالرحیم روشن‌قلم ۱۰۲۰ق ۱۶۱۰م درموزهٔ باستان شناسی دهلی . و یك قطعه نستعلیق خوش او با رقم عبدالرحیم عنبرین‌قلم در همین موزه .

-۴۲- (۲۵۵۸)

خط شاه خلیل‌الله باخرزی :

وی خطاط دربار ابراهیم عادل‌شاه ثانی دربیجاپور(هندجنوبی(

بود، که بریاست یك گروه سفارتی بدربار شاه‌عباس صفوی فرستاده شد. چون وی ازمردم رزهٔ باخرز خراسان وحافظ سنن مدرسهٔ هنرهرات و مخصوصاً میرعلی‌الکاتب است ، بنابرین ذکر یك اثر خامهٔ او درینجا کرده میشود:

نورس: شاه خلیل یك نسخهٔ کتاب نورس ابراهیم عادلشاه را در سنهٔ (۱۰۲۷ق ۱۶۱۷م) بخط بسیار عالی نستعلیق نوشته بود ، که فقط یازده ورق این نسخه اخیراً درحیدرآباد دکن بدست‌آمد و برای موزهٔ ملی هند دهلی جدید خریده شد، که دریادنامهٔ ذاکرطبع دهلی ۱۹۶۸ م معرفی شده است (ن)

میرخلیل‌الله شاه از سادات عراق عجم بود که در بیجاپور دکن به استادی خط شهرت داشت وقتی وی ازطرف ابراهیم عادل‌شاه‌ثانی (۹۸۸–۱۰۳۷ق ۱۵۸۰–۱۶۲۸م) بسفارت دربار ایران‌رفت، دربارهٔ او گفته شد :

خورشید عراق از دکن می‌آید — کان لعل بکان خویشتن می‌آید
سردفتر جمله خوشنویسان‌جهان — یعنی که خلیل بت‌شکن می‌آید

وی درنوشتن نورس خطاب «پادشاه قلم» یافت :

شاه عالی نسب خلیل‌الله — چون مسخر نمود ملك قلم
پیش استاد و پیر ابراهیم — پادشاهی ستاده خیل وحشم
شاه عادل که از نی خامه — ستد از دست خصم تیغ‌وعلم
از سیاهی کلك گلگونش — روسپید است دودمان قلم
اوستادی که گشت از دانش — در حریم هنر چنان محرم
کز صریر قلم تولد ساخت — گریه برخاست از زبان قلم

قطعه‌یی برد از پی تعلیم — یافت زان قطعه خسرو اعظم
که بفرمان او قلم گردید — شه ورا خواند «پادشاه قلم»
سال تاریخ این خجسته خطاب
شاه گردید پادشاه قلم ۱۰۲۷ق

(صحیفهٔ خوشنویسان ۱۰۳)

-۴۳-(۲۵۵۹)

بیاض اشعار شهزادگان تیموری هرات (نمبر۱۰۹۱ بانکی‌پور)

نسخهٔ نهایت نفیس و زیبای نستعلیق‌عالی و نقاشی‌ها وتذهیب‌های دلکش و سرلوحهٔ مزین دوصفحه‌ییست مشتمل بر انتخاب اشعار شعرای بزرگ فارسی و شهزادگان تیموری مانند سلطان حسین میرزا ، بدیع‌الزمان میرزا، محسن میرزا ابن بایسنقرمیرزا، محمدحسین‌میرزا، مؤمن‌میرزا، غریب‌میرزا وامیرعلی‌شیرنوایی.

این نسخه درهند بوده و درسنه ۱۰۱۴ق داخل کتابخانه‌جهانگیر پادشاه شد . و این مطلب بخط شهزاده خرم‌بن جهانگیر بران نوشته است (ن)

-۴۴-(۲۵۶۰)

دیوان حافظ کتابخانهٔ هرات:

نمبر۱۵۱ بانکی‌پور . این نسخهٔ نهایت نفیس و تاریخی بقلم نستعلیق بسیار دلکش وپخته قرن نهم مدرسهٔ هرات است‌که نام کاتب وتاریخ ندارد، ولی وقتی درهرات درکتابخانهٔ سلطان حسین بایقرابود

و بروروق آخر آن نوشته شده «سلطان حسین بای‌قرا ۶ شعبان سنه۱۸ تحویل سهیل شد» بعد ازین نسخه را بهند آورده‌اند و نزد همایون پسر بابر بود، که شب دوشنبه ذی‌الحجه ۹۶۲ق ۱۵۵۴م بدان تفاول کرده و این مطلب را بران نوشته است . همچنین در محرم ۱۰۲۳ق ۱۶۱۳م جهانگیر از تفاول خود بران مطالبی را تحریر کرده و معلومست که در ملك پادشاهان مغولیهٔ هند بوده است (ن)

-۴۵-(۲۵۶۱)

تاریخ خاندان تیموریه :

نمبر ۵۵۱ بانکی‌پور. کتاب مصور نهایت گرانبها در تاریخ تیمور و اخلاف او در ماوراءالنهر وهرات و هند تا سال ۲۲ سلطنت اکبر که بخط شاه جهان بران نوشته شده :

«این تاریخ که مشتملست بر مجمل احوال حضرت صاحبقران گیتی‌ستان و اولاد امجاد آن حضرت وسوانح ایام حضرت عرش آشیانی تاسال بیست ودوم درعهد دولت شاه‌بابا تصنیف شده ، حرره شاه‌جهان بادشاه بن جهانگیر بادشاه بن اکبر بادشاه»

این نسخه بقلم بسا ازمصوران و نقاشان دربار اکبر مصور گردیده و۱۱۲ منیاتور بسیارعالی مزین دارد، که متأسفانه نامهای مصوران را درحین جلدبندی آن بریده‌اند.

این کتاب مستقیماً به مکتب هنری هرات متعلق نیست ، ولی موضوع وهم تصاویر آن ربطی قوی با تاریخ این سرزمین دارد وهم سبك مصوری و نقاشی وابسته با بقایای روایات هنری تیموریان هرات

است که برخی ازهنرمندان آنرا با بر با خود بهند آورده بود.

یك تصویر رنگین آن برسالنمای ۱۹۶۱ و دیگری برتقویم ۱۹۶۷ م از طرف شرکت تمباکوی هند چاپ شده است (ن)

-۴۶-(۲۵۶۲)

دیوان کمال خجندی :

نمبر ۱۹۳ بانکی پور . مخطوطهٔ بسیار زیبای دیوان کمال شاعر خجند (متوفا حدود ۷۹۲ ق) است که در سنه ۸۸۶ ق ۱۴۸۰ م بخط خیلی‌خوش نستعلیق با حواشی‌جداول مطلا نوشته شده‌وسرعنوان آن دو صفحهٔ منقش مزین است .

در آغازهرغزل یا قطعه یا رباعی‌این دیوان ، یك‌بیت امیر شاهی شاعر متوفا در ۸۵۷ ق ۱۴۵۲ م بخط طلا نوشته است ، خط و کار آن بمدرسهٔ هندی هرات میماند (ن)

-۴۷-(۲۵۶۳)

مجالس‌العشاق بخط احمد شیرازی

بانکی‌پور نمبر ۶۶۳: مخطوطهٔ گرانبهای مجالس‌العشاق (منسوب به سلطان حسین بایقرا بن منصور پادشاه هراتست که بخط بسیارخوش نستعلیق با حواشی مطلا و منقش رنگین نوشته شده و سرلوحهٔ بسیار زیبای آراسته دو صفحه‌یی دارد که مهارت آرایشگر و نقاش آن ظاهر است .

این نسخه ۳۲ مجلس تصویر بسیار نفیس سبك هرات دارد ، و

مهرها و عرض‌دیدهای زیاد برورق اول آن دیده می‌شود و تاریخ کتابت نسخه معلوم نیست اما امضای خطاط احمدالحافظ الشیرازی دارد (ن)

-۴۸-(۲۵۶۴)

کلیات سعدی به نستعلیق جمال کافی :

درکتابخانهٔ حبیب گنج علی‌گر ۴۸/۹ .

این نسخه بخط قدیم نستعلیق جمال کافی کاتب در سنه ۸۱۴ ق ۱۴۱۱ م است (که مقدمهٔ مکتب هنر تیموریان باشد) (ن)

-۴۹-(۲۵۶۵)

خمسهٔ امیرخسرو بخط سمره :

نسخهٔ قدیم و گرانبها در دیوان صاحب مدراس . شاید نوشتهٔ اواخر قرن ۸ یا آغاز قرن ۹ باشد بقلم سمره بن علی ، که مدتی در کتابخانهٔ ابراهیم عادل شاه بود و براوراق اول آن نوشته‌ها و مهرهای ابراهیم عادل شاه و علی‌عادلشاه و غیره دیده میشود و آخر کتاب چنین است : «حرره العبدالضعیف سمره بن علی» (ن) (مربوط به مکتب هنر تیموریان)

-۵۰-(۲۵۶۶)

خمسهٔ امیرخسرو در رامپور :

نمبر ۴۱۰۱ کتابخانهٔ رامپور بخط بسیار زیبای نستعلیق تحریر ۸۵۵ ق ۱۴۵۰ م که‌نه‌تصویرهم دارد (ن) (مربوط مکتب عصرتیموریان)

-۵۱-(۲۵۶۷)

خمسه امیرخسرو بخط حسین شیرازی :

نمبر ۸۹۱ ، ۵۵۱۴/۵۱ نوشتهٔ حسین عبدالله درشیراز ، ذیحجه ۸۶۳ق بخط نستعلیق خوب دارای ۱۷ تصویر (مربوط مکتب هنر تیموریان)

-۵۲-(۲۵۶۸)

خمسهٔ امیرخسرو :

در موزهٔ ملی هند نمبر ۵۱۲/۵۵ . تحریر ربیع‌الاول ۸۶۵ ق ۱۴۶۰ م مصور و بخط بسیار خوش نستعلیق (عصر تیموریان)

-۵۳-(۲۵۶۹)

خمسهٔ خسرو در بانکی‌پور :

نمبر ۳۸ . تحریر ۳ رجب ۸۸۳ ق ۱۴۷۸ م نستعلیق خوش با ۱۷ مجلس تصویر .

برین کتاب نوشته شده که وقتی‌درکتابخانهٔ قطب شاه و مهرهای عنایت‌الله شاه جهانی وعبدالرشید دیلمی‌هم دارد (عصر تیموریان) (ن)

-۵۴-(۲۵۷۰)

خمسهٔ خسرو درعلی‌گر :

نمبر ۴۴/۵ که درسنه ۹۶۳ ق به نستعلیق نفیس با هفت مجلس تصویر (همه درهفت پیکر) نوشته شده است (بقایای هنرتیموریه) (ن)

-۵۵-(۲۵۷۱)

شاهنامهٔ رامپور بخط محمود تستری (رك : ترکیه)

نمبر ۳۹۰۹ رضا لایبریری رامپور به نستعلیق بسیار نفیس محمود-

ابن محمدالتستری درابرقوه بتاریخ ۶رمضان ۸۴۰ق۱۴۳۶ م با تصاویر (عصر تیموریه)

-۵۶-(۲۵۷۲)

شاهنامهٔ میوزیم ملی هند بخط محمود تستری :

نمبر ۵۴/۶۰ نوشته محمود بن محمد بـرای خواجه نورالدین محمد بخط بسیار عالی نستعلیق در ۸۳۴ ق ۱۴۳۰ م با ۹۰ قطعه نقاشی (عصر تیموریه) (ن)

-۵۸-۵۷- (۲۵۷۴-۲۵۷۳)

شاهنامهٔ بانکی‌پور بخط مرشد شیرازی :

نمبر ۱ ، بقلم نستعلیق نفیس و روشن مرشدالکاتب‌الشیرازی در ۱۷ رمضان ۹۴۲ ق ۱۵۴۵ م با ۲۳ تصویر .

این نسخه راعلی مردان خان به شاه جهان پیشکش کرده وهمین کاتب یك نسخهٔ‌مختارنامه (بانکی‌پورنمبر۵۰۴) را هم به نستعلیق عالی در ۶ شعبان ۹۴۶ ق نوشته است (ادامهٔ هنر تیموریه) (ن)

-۵۹-(۲۵۷۵)

سه مثنوی عاصی :

رضا لایبریری رامپور نمبر ۴۱۳۳ و ۳۴ و ۳۵ .

این مجموعهٔ سه مثنوی شاعریست متخلص به عاصی :

اول : منطق‌الریاحین سرودهٔ ۸۳۰ ق ۱۴۲۶ م .

دوم : عارف و معروف سرودهٔ همین سال .

سوم: ناظر و منظور سرودهٔ ۸۳۳ ق ۱۴۲۹ م.

نسخهٔ رامپور به نستعلیق زیبا مرقومست‌که یکی تاریخ ۸۳۰ ق دارد وهم مصور است (مقدمهٔ هنر تیموریه)

- ۶۰ - (۲۵۷۶)

دیوان حافظ خط عبدالرحمن الکاتب:

نستعلیق نویس ماهراست، وی یك نسخهٔ دیوان حافظ را درسنه ۹۷۴ ق ۱۵۶۶ م به نستعلیق عالی نوشته (نمبر۱۲۴/۱ کتابخانهٔ علی‌-گرهند) که حواشی مجدول مطلا و منقش و سه تصویر دارد (کهادامهٔ هنر تیموریه‌است) براوراق منضمهٔ پشتی‌کتاب تاریخ ۹۹۶ ق ۱۵۸۷م هم دیده میشود و نشانهٔ کتابخانهٔ شاه جهان هم بـران ثبت است . پروفیسورك، الف نظامی آنرا درمجلهٔ فکرونظرجولای ۱۹۶۱م معرفی کرده است (ن)

-۶۲-۶۱- (۲۵۷۹ -۲۵۷۷)

مجموعهٔ اشعار:

این مجموعـه دارای ۴۶۲ ورق بخـط نستعلیق‌کهنه دارای سه کتابست:

(۲۵۷۷) ۶۱- از ورق ۱ تا ۴۶۲ متن‌کتاب کلیله و دمنه.

(۲۵۷۸) ۶۲- « « ۱ تا ۲۷۲ حاشیه، مثنوی منطق‌الطیر.

(۲۵۷۹) ۶۳- « « ۲۷۳ تا ۴۶۲ حاشیه، دیوان حافظ.

تمام این مجموعه‌که اکنون درکتابخانهٔ آصفیهٔ حیدرآباد دکن

است بیك قلم قوی نوشته شده که جداول وحواشی مطلا وتزئینات گل و برگ دارد.

نام‌کاتب و مسکن او نوشته نشده و بر ورق ۴۶۲ آخر کتاب مرقوم است که ختم کتابت آن روز سه‌شنبه ۱۳ ربیع‌الاول سنه ۸۱۸ ق ۱۴۱۴م بود.

حصهٔ کلیله و دمنهٔ این کتابرا درسنه ۱۹۴۶ م درحیدرآباد دکن فکسیمیلی محدود کرده‌اند. درمجلهٔ علوم‌اسلامیه دسمبر ۱۹۶۰م معرفی شده است (ن) (از اوائل مکتب هنری تیموریه است)

- ۶۴ - (۲۵۸۰)

مجموعهٔ حافظ وسعدی بخط محمدبن مسعود:

این نسخه مرکب از دیوان حافظ در متن و بوستان سعدی بر حاشیه است که درمجموعهٔ شخصی خاندان سبزپوش کورکهپور (هند) بود و نام‌کاتب آن محمدبن مسعود (؟) است که درسنهٔ ۸۲۴ق ۱۴۲۰م به نستعلیق روشن کهنه نگارش یافته است (ن) (از اوائل مکتب هنری تیموریه)

- ۶۵ - (۲۵۸۱)

خط الغ بیگ:

درسالار جنگ موزیم حیدر آباد یك نسخهٔ خطی بخط خوش وعالی نسخ و رقاع از زیج جدید سلطانی در۲۰۲ ورق محفوظست که درآخر آن چنین نوشته شده:

«کتبه و رقمه الغ بیگ بن شاه رخ بن تیمورگورکان فی‌سنه ضمح» که ۸۰۰+۴۰+۸=۸۴۸ق ۱۴۴۴ م باشد.

این کتاب عنوان بسیار مجلل مجدول مطلا و منقش‌هم دارد، که از هنر نقاشی و تذهیب وتزئین همان اوائل مکتب هنری تیموریان نمایندگی میکند. اگرچه در نسبت این نسخه بخط خود الغ بیگ سخنهاست، ولی بذات خود همین نسخهٔ درخطاطی وتذهیب و نقاشی از ایام آغاز مکتب هنری تیموریان شمرده میشود، اگر بخط خودالغ بیگ هم نباشد (ن)

- ۶۶ - (۲۵۸۲)

مرقع اشعار ترکی:

در کتابخانه م، الف علی‌گریونیورستی مرقعی از اشعارترکی به قطع ۱۵ × ۱۲ موجود است که وقتی درتصرف سلاطین خراسان و هرات بود وازآنجا بهند برده شد. خط این نسخه نستعلیق بسیارعالی و تزئین وپیرایش آن هم درنهایت مهارتست. برین نسخه که نمونهٔ هنر مکتب هراتست چنین نوشته‌اند:

«پنجم آذر سنه ۱ داخل کتابخانهٔ این نیازمند در گاه الهی شد. حرره نورالدین جهانگیر ۱۰۱۴ بن اکبر پادشاه»

شخصی دیگر بران نوشته:

«این مرقع بعد انتقال ازسلاطین خراسان و هرات درکتبخانهٔ شاهان هندوستان رسید، چنانچه دستخط نورالدین جهانگیر پادشاه ازان نشان می‌دهد... ماه شوال ۱۱۵۲ ق» (ن)

- ۶۷ - (۲۵۸۳)

درج الدرر بخط مولانا معین هروی:

نمبر ۴۴/۹۹ مجموعهٔ فرنگی محل یونیورستی علی‌گر. نسخهٔ واحدهٔ تالیف امیر سیداصیل الدین عبدالله بن عبدالرحمن حسینی (متوفا ۸۸۳ ق) در هراتست که بقلم یك نفرمولف دیگر مولانا معین‌الدین هروی مشهور به معین مسکین (متوفا ۹۰۷ ق در هرات) درسنه ۸۸۹ ق ۱۴۸۳م ۲۲ سال بعداز تألیف نوشته شده است که بخط خوب نسخ و نستعلیق باشد.

تألیف این کتاب درقبهٔ الاسلام هرات ازصفر ۸۶۳ ق تا حدود (۸۶۷ ق) ادامه داشته و نوشتن آن در ذیحجه ۸۸۹ق خاتمه یافته ویکی از مؤلفان و مرقومات عصر تیموریه هراتست که در هند درکتابخانهٔ عالمگیر بوده است (ن)

- ۶۸ - (۲۵۸۴)

تفسیر مواهب علیه:

نمبر ۱۱۲۶ بانکی پور. نسخهٔ بسیار آراسته و زیبای تفسیر حسینی ملاحسین واعظ‌کاشفی هروی که درسنه ۹۴۱ق ۱۵۳۴م ازطرف جلال‌الدین محمدبن محمدالجامی بمزارجدش احمد زنده پیل(متوفا ۵۳۶ ق) وقف گردیده و به خط نسخ عالی و زیبای خفی است که جداول و حواشی مطلا و سرلوحه و عنوان های منقش آراسته‌یی دارد (ن)

- ۶۹ - (۲۵۸۵)

کنزالعبادفی شرح اوراد بخط نظام:

شارح علی بن‌احمد الغوری از باشندگان‌کره (هند) و از خدام مولانا رکن‌الدین است که اقوال شیخ بهاء الدین را شرح‌کرده و نسخهٔ خطی آن درمجموعهٔ فرنگی محل کتابخانهٔ یونیورستی علی‌گر نمبر ۱۰۶/۳۹۵ م، الف محفوظست که در مدرسهٔ شاهرخیه هرات درسنه ۸۹۵ق ۱۴۸۹ م در۳۵۲ ورق بخط نظام‌بن حسین نوشته شده ودرآخر آن مینویسد:

«قداتفق الفراغ من کتابة هذا الکتاب وقت الظهرلیوم الثلثاء السابع عشر من ربیع‌الثانی سنه خمس وتسعین وثمانمائةفی‌المدرسة المیمونة الشاهرخیه ببلدة هرات ... علی یدالعبد ... نظام بن حسین بن نجیب ...»

- ۷۰ - (۲۵۸۶)

نفحات الانس جامی بخط میرماه

مجموعهٔ حبیب گنج کتابخانهٔ علی‌گریونیورستی نمبر ۴۵/۲۲ نسخهٔ نستعلیق بسیار خوب باحواشی جداول طلایی است که بخط میر ماه خطاط دربلخ نوشته شده (۱۰۰۶ ق ۱۵۹۷ م) و این‌کاتب برادرزادهٔ میرکلنگی یکی از هفت شاگرد میرعلی هرویست. درآخر کتابست:

«بخط‌میرماه ابن میرعرب برادر زادهٔ میرکلنکی‌کاتب است... فی‌اواخر شهرذی الحجه بتاریخ ۱۰۰۶ فی‌قبةالاسلام بلخ»

- ۷۱ - (۲۵۸۷)

بهارستان جامی:

نمبر ۸۱/۹۸۱ الف، س کتابخانهٔ یونیورستی علی‌گر، که در ۹ ذی‌حجه سنه ۸۹۵ ق ۱۴۸۹ م در زمان حیات مولانا جامی سه سال بعد از تألیف کتاب بخط خوش نستعلیق نوشته شده (غالباً در هرات)

- ۷۲ - (۲۵۸۸)

مذکر احباب بخط میرك:

تکملهٔ مجالس النفایس امیرعلی شیرنوائی از بهاءالدین حسن نثاری بخاری درسنه ۹۷۴ ق ۱۵۶۶ م است و یك مخطوطهٔ آن در مجموعهٔ‌حبیب‌گنج کتابخانهٔ یونیورستی‌علی‌گر (نمبر ۱/۵۱) محفوظست که در سنه (۹۸۰ ق ۱۵۷۲ م) در سمرقند بخط خوش میرك خطاط نوشته شده است.

خط این‌میرك شباهتی باخصایص خطی‌نسخهٔ دیوان حافظ نمبر ۱۵۲ بانکی‌پور دارد که درسنه (۹۷۱ ق ۱۵۶۳ م) نوشته شده است (دنبالهٔ هنرتیموریه)

- ۷۳ - (۲۵۸۹)

روضة المحبین بقلم میرك:

نمبر ۹۸۸ موزهٔ سالار جنگ حیدرآباد دکن بقلم میرك کتابدار که در سنه (۹۵۰ ق ۱۵۴۳ م) برای کتابخانهٔ سلطان عبدالعزیز خان

بخارا کتابت وتصویر ونقاشی شده است واین همان سلطان میرك است که میرعلی هروی او را در مخطوطهٔ مطلع الانوار مرقومه ۹۴۷ ق ۱۵۴۰ م نامبرده است (دنبالهٔ هنر تیموریه)

- ۷۴ - (۲۵۹۰)

لوایح جامی بخط محمد محسن هروی (رك: ایران، ترکیه، افغانستان)

نمبر ۷۹/۲۱ مجموعهٔ حبیب گنج یونیورستی علی‌گر، نسخهٔ خطی‌بسیار نفیس آراسته ومصور باحواشی و جداول مطلا وکاغذ لك زرافشان بقلم خطاط ماهر هرات محمدمحسن الهروی درسنه ۱۰۰۲ق ۱۵۹۳م که‌در۱۰۹۶ق۱۶۸۴م بکتابخانهٔ اورنگ زیب رسیده وبعداز ان هم درکتابخانه‌های شاهان‌هندبوده است (دنبالهٔ هنر تیموریه)

- ۷۵ - (۲۵۹۱)

تفسیر سورهٔ یوسف ازجامی بخط مهربانو:

نسخهٔ بسیارگرانبهای نمبر ۲۷۲/۵۰ موزهٔ ملی دهلی جدیدکه بخط جلی‌نستعلیق عالی باجداول وحواشی مطلا و رنگین منقش‌بدست مهربانو بیگم دختر عمرشیخ میرزا و مرید مولانا جامی نوشته شده و درخاتمه کتاب ناصر میرزا (برادر بابر) چنین نوشته است:

«تمام شد تفسیر سورهٔ یوسف من رشحات عین‌الحیات حضرت قدوة العرفا مولانا نورالدین عبدالرحمن جامی ... از دست مریدهٔ بااخلاص و سعیدهٔ بااختصاص عظمت الاماره مفخرالجلاله مهربانو بیگم پورهٔ حضرت اعظم السلطان عمرشیخ میرزا بهادر... وتصحیح‌فرمودهٔ حضرت مصنف سلمه‌الله‌تعالی فی‌پنجم‌محرم الحرام سنه اربع وسبعین

وثمانمائة العبد ناصر مرزا غازی»[1]

از خاتمهٔ مذکور که بخط ناصر میرزا در۸۷۴ ق ۱۴۶۹ م است پدید می‌آید که نسخهٔ معتبر بوده و در خانوادهٔ پادشاهان تیموری تهیه شده است. مهربانو بیگم خواهرهنرمند وخطاط بابررا هم از روی‌این مخطوطهٔ نفیس می‌شناسیم.

(۲۵۹۲ - ۲۵۹۳) -۷۶-۷۷-

خمسهٔ جامی و نظامی:

بقلم محمدبن علاء الدین باخرزی که ذکـرش درنمبر ۳۸ هـم گذشت. خمسهٔ جـامی بـه نستعلیق خـوش ایـن خطاط درسنه ۹۷۲ ق ۱۵۶۲ نوشته شده (کتابخانهٔ رضای را مپور نمبر ۴۱۵۶)

اما خسمهٔ نظامی مکتوبهٔ او که درهند پیش سیدظهور پتنه است نسخهٔ ممتاز مصور باتزئینات فراوان وخط بسیار خوب نستعلیق است که درآخر آن مینویسد:

«کتبه‌العبد المذنب محمدبن علاءالدین رزه بولایت باخرز در قریهٔ رزه صورت وتحریـر یافت. » (رك: ایران، ترکیه)

(۲۵۹۴) - ۷۸ -

بوستان سعدی عمل حاجی محمود وخط شهسوار:

نسخهٔ گرانبهای مصور بوستان است درموزهٔ ملی دهلی جـدیـد (نمبر ۴۸. ۶/۴)که در هندوستان در ۹۰۸ ق ۱۵۰۲ م بقلـم شهسوار

۱- این ناصر میرزا برادرکوچك بابر ومهربانو بیگم خواهر اوست.

برای سلطان ناصر شاه بن غیاث شاه بن‌محمود شاه خلجی نوشته شده و ۴۳ تصویرعمل مصور محمـود دارد، که از پـروردگان مدرسهٔ هنر هراتست.

این نسخه در اواخر ذیقعده ۱۰۰۱ ق ۱۵۹۲ م درایام محـاصرهٔ احمدنگر پیش عبدالرحیم خان خانان رسیده و بخط او نوشته‌یی دارد و اثر نایابیست که اثـر مـدرسهٔ هنر هـرات را درهند در همـان عصر نمایندگی میکند.

(۲۵۹۵) - ۷۹ -

شاهنامه بخط محمدبن احمد:

ملك سید ظهور درپتنهٔ هند، که نسخهٔ مصور زیبا وتزئین شده دارای‌آرایش‌های فراوان‌است بقلم‌محمدبن حاجی اسفندیارالخشمری در۲۰ رجب ۸۶۹ ق ۱۴۶۴م کـه برای امیر رستم بن سالار بن محمد نـوشته واین‌کاتب به «تارکش بند» شهرت داشت . تصاویر و خط آن با مدرسهٔ‌هنری هرات ربط ومعاصرت دارد.

(۲۵۹۶) - ۸۰ -

بیاض همام:

درموزهٔ پتیالهٔ هنداست که منتخباتی‌ازشعرای‌مشهورمانندعطار، مولوی،خواجو،سلمان، عراقی، نظامی، ابن‌یمین درمتن وحاشیه دارد. خط آن نستعلیق بسیار خوش با جداول مطلا وحواشی منقش رنگین‌و تـزئینات فـراوان است بقلـم همام المنشی المر شدی درسنه ۸۴۹ ق

۱۴۴۵ م.

این نسخه بموجب یاد داشتی که بقلم عبدالرحیم بن بیرم خان خانان دارد، بتاریخ ۹۹۳ق ۱۵۸۴ م در احمدآباد بطریق پیشکش از گووه باو فرستاده شده بود، ومواهیر وعرض دیدهای رجال دربار هند دارد.

- ۸۱ - (۲۵۹۷)

یك قطعه بقلم کتابت خوش بارقم شاه محمود نیشابوری درموزهٔ باستانشناسی دهلی (خ۳۰۴)

- ۸۲ - (۲۵۹۸)

دیوان حافظ کتابخانه رامپور هند، بخط کمال نوربخشی نشابوری درسنه ۹۲۹ ق ۱۵۲۲ م (خ ۵۹۰) (رك: ترکیه)

- ۸۳ - (۲۵۹۹)

یك قطعه خط خوش محمد امین سمرقندی از کاتبان قرن ۱۰-۱۱ه (کتابخانه رامپور) (خ ۶۴۷)

- ۸۴ - (۲۶۰۰)

یك صفحهٔ بیاض بختاورخان کاتب محمدامین مشهدی ۱۰۸۲ق ۱۶۷۱م موزهٔ باستان شناسی دهلی (خ ۶۵۱)

-۸۶-۸۵- (۲۶۰۲ - ۲۶۰۱)

خمسهٔ نظامی: موزهٔ باستان شناسی دهلی با رقم: شیخ محمد بن

فخرالدین احمد الکاتب السلطانی الهروی ۲۲ رمضان ۹۳۳ ق ۱۵۲۶م که یك نسخهٔ جام جم اوحدی برقم «محمد بن فخرالدین احمد سنه ۹۱۷ ق ۱۵۱۱ م او درکتابخانهٔ رامپور هند است (خ ۸۰۵) (رك : ایران ـ ترکیه)

- ۸۷ - (۲۶۰۳)

یك قطعه از یك مرقع کتابخانهٔ سرکاری رامپور با رقم «کتبه محمد معصوم» (رك : ترکیه) (خ ۸۳۸)

- ۸۸ - (۲۶۰۴)

قران السعدین موزهٔ باستانشناسی دهلی بخط محمد یوسف کابلی (متوفا درسورت گجرات ۹۷۰ ق ۱۵۶۲) (خ ۸۶۳)

- ۸۹ - (۲۶۰۵)

قرآن بخط بایسنغر میرزا:

در لتن لایبریری علی گر (هند)شعبهٔ نمایش مخطوطات (صحیفهٔ خوش نویسان ۹۲)

یوگوسلاوی

(۲۶۰۶)

دیوان جامی بخط علی جامی:

درکتابخانهٔ اکادیمی شرقی یوگوسلاوی، به نستعلیق خفی شیوهٔ سلطان محمد نور بقلم غیاث الدین علی الجامی اواسط ربیع الاخر سنه ۹۳۷ق ۱۵۳۰م که یك نسخهٔ تیمور نامه هاتفی تحریر ۹۵۰ ق ۱۵۴۳ م درکتابخانهٔ مجلس تهران هم بقلم اوست (خ ۴۵۰)

متفرقات

(۲۶۰۷)

کلیات سعدی کاربهزاد و محمود مذهب وخط مرشد:

از نسخ خطی ناشرکتب شرقی در المان‌اتـوها را سوویتتر: در مجالس تصویر این مخطوطه یکی عمل بهزاد و دو دیگر از محمـود مصور وسومی از محمود مذهب است که درآخر رقم «مرشد الـکاتب مشهور عطار الشیرازی» بتاریخ ۹۳۲ ق (۱۵۲۵ م) دارد.

(فهرست مطبوع ناشر مذکور ۱۹۶۹ م)

(۲۶۰۸)

دیوان جامی خط برهان هروی:

به نستعلیق برهان هروی درسلخ ربیع الاول ۹۳۱ ق (۱۵۲۴ م) نوشته شده (نسخه خطی شماره ۱۲ کتابخانه یـونیورستی توبینگن ـ المان)

(۲۶۰۹)

بهارستان جامی:

کار محمود مذهب در ۹۵۸ ق ۱۵۵۱ م . در کلکسیون ۱، دی لاری A. DE Lorey.

(۲۶۱۰)

دیوان حافظ بخط حامی:

درمجموعهٔ شخصی زاندر ZANDER بارقم «محمد الشیرازی‌المشهور به حامی» درسنه ۹۵۰ ق (۱۵۴۳م) (خ ۸۱۵)

(۲۶۱۱)

بوستان سعدی کار محمود مذهب:

درسنه ۹۶۳ ق ۱۵۵۶ برای احمد خان شیبانی نوشته و پیراسته شده منیاتورهای متعدد بامضای محمود مذهب دارد (سروی ۱۸۷۱)

(۲۶۱۲)

دیوان نوائی

نوشته سنه ۹۳۳ ق ۱۵۲۶م منسوب به سلطان محمد شاگردبهزاد درمکتب‌تبریز (سروی ۱۸۷۷)

(۲۶۱۳)

کارهای شیخ محمد از مکتب هرات:

نسخهٔ خطی سنه ۸۸۸ ق ۸۸۹ ق ۱۴۸۴ م بقلم خطاط و نقاش شیخ محمد فخرالدین احمد ازمکتب هراتست.

وتصویر یك شهزاده‌کار همین هنرمند درکلکسیون م ، کوچلین M. Koechlin بود (سروی ۱۸۷۸)

(۲۶۱۴)

گلستان کار بهزاد:

درمجموعهٔ روتهشیلد، که درآخر امضای جهانگیر پادشاه هند دارد، وتصاویر آن‌کار بهزاد است (هنر و مردم ۱۴۳ سنه ۱۳۵۳ ش)

(۲۶۱۵)

گلستان مصور بخط حکیم رکنا:

درمجموعهٔ چستر بیتی انگلستان. مشتمل بر ۹ تصویر و ۱۲۰ ورق ۱۲ سطری. که درآگره به نستعلیق بسیار عالی نوشته شده و از متفرعات هنرهرات درهند است ودرآخرچنین رقم دارد: «ماه جمادی‌الاول سال‌هزار و سی وهشت (۱۰۳۸ ق)» درآگره بقلم این حقیررکن‌الدین مشهور به‌حکیم رکنا پایان یافت ...» این نسخه درسنه ۱۸۱۰م بوسیله سرجان ملکم انگلیس درکرمانشاه ازیك شهزاده زند خریداری و به انگلستان برده شده است.

شاه جهان پادشاه هندوستان برین کتاب بخط و امضای خود نوشته که آنرا برسبیل تحفه وارمغان بجهت اعلیحضرت پادشاه ممالك انگلستان بتاریخ ۱۷ صفر ۱۰۴۸ ق ارسال نموده بود.

این شاه انگلستان چارلز اول بود، وکتاب هم تامدت دو صد سال درخزانهٔ شاهی انگلستان باقی ماند و بعدازان جارج چهارم پادشاه

انگلیس آنرا درسنه ۱۸۲۶م به فتحعلی‌شاه قاجار هدیه فرستاد ، و بران نوشته‌اند، که درماه جمادی‌الثانیه ۱۲۴۲ق داخل کتابخانه همایونی شد. بعدازین این کتاب درشعبان ۱۲۹۵ق به‌کتابخانه بهمن میرزا ابن شهزاده عباس‌میرزای قاجار داخل‌شد وهمین مطلب را هم بران نوشته‌اند .

تصاویر این نسخه امضای نقاش ندارد، ولی ازکارهای دورهٔ اول شاه جهانست که اثرنقاشی ومصوری مکاتب متفرع ازهنرهرات وایران دران نمایانست و دران وقت درآگره مصورانی وجود داشتند کـه از عهد اکبری برآداب و رسوم هنروری ایرانی تربیه شده بودند، واین تصاویرمعرف نیکوی تأثیرات هنری ایران برهنداست. چهره کشی‌های اشخاص کاملاً خراسانی و البسه هـم مانند پـوشاکـهای درباریان تیموریانست. وکمی هم اثرهندی دران بنظرمی‌آید.

(۲۶۱۶)

بوستان مصور بخط حکیم رکنا:

این بوستان اکنون در موزهٔ بریتانیاست،کـه بـه نستعلیق بسیار زیبای نیم‌جلی همین حکیم‌رکن‌الدین مسعود پسرنظام‌الدین‌علی‌کاشانی در۲۶ربیع‌الاول ۱۰۳۹ق درآگره نوشته شده وقطع آن ۱۵ × ۱۲اینچ است‌که ده‌مجلس مصور کار مکتب هند متفرع ازهنر هرات دارد ، و حواشی آن رنگین منقش ومذهب است.

خصایص خطی و هنری ایـن نسخه عیناً مـانند همان مخطوطهٔ گلستان سابق است‌که با همین کتاب یکجا بـوسیله سر جان مالکم از ایران به‌موزهٔ بریتانیا سپرده شده است .

(۲۶۱۷)

شاهنامهٔ دیموت یا شهکار مکتب تبریز قبیل هرات:

چون‌این کتاب نفیس‌را نخستین‌بار دیموت Demotte هنرشناس معرفی کرد ، بنام او شهرت یافت و از شاهکارهای هنر ایـران شمرده می‌شود ،که اکنون تصاویر آن میان چند مـوزهٔ معروف متروپولیتن نیویارك و لوور فرانسه وفیت ویلیم کیمبریج متفرق است ،کـه جمله ۵۵مجلس منیاتور نفیس‌باشد وازسوابق‌هنرهراتست،که بین سال۸۰۲-۸۱۲ق ۱۳۹۹-۱۴۰۹م بقلم مولاناشمس‌الدین تبریزی ساخته‌شده‌است که اثرآن بعدتر درهنرهرات بنظرمی‌آید وکتابت‌آن به‌نستعلیق‌خوش ۷۴۰ق ۱۳۳۹م است.

رنگهای معدنی روشن وگرم دران استعمال شده و چهره کشی تصاویرآن هم ایرانیست درکتاب سروی هنر ایران لوحهٔ ۸۵۱ مصور رنگین ازین نسخه است‌که دران شاه با تاج‌کوچك ولباس‌آسمانگون خیره بـرکـرسی زرین نشسته و درباریانش هـم البسه زرد و سرخ و آسمانگون‌وگلابی دارند وکلاههای رنگین‌گنبدین دارای جیغه‌کوچك پوشیده‌اند.

زمینه آبـی و آسمان طـلاییست . ابنیه مانند آثار هنر هـرات زیبائی فوق‌العاده ندارند، نقاشی‌گل وبرگ درین‌منظرکم است.

منظر دیگـری ازیـن شاهنامه در هنرهای زیبای عـرب و ایران (شکل۱۰۱) طبع شده‌که رنگین است و رزم اسکندر را بـا کرکدن داردکشیده‌اند .

کرکدن شکل‌گوسپند کوهی با یك شاخ دراز بسیار تیز دارد و ردار است . چهره‌کشی اسکندر و لشکریان سوارش ایرانیست که کلاههای آهنین برسردارند . اسکندرکه ریش کوتاه و قیافت مهیب لاورانه دارد سوار است و برین کرکدن به شمشیر حمله آورده که کرکدن شاخ دراز خود را در شکم اسب اسکندر فرو برده و وضع حمله وجنگ دارد .

(۲۶۱۸)

گلچین اشعار فارسی :

مخطوطهٔ موزهٔ هنراسلامی ترك در استانبول.

این مجموعه خط خوبی ندارد ، ودر سنه ۸۰۱ق ۱۳۹۹م نوشته شده که از آثار قبیل هنر هرات درهنر شیراز شمرده می‌شود و در آخر آن منظر باغی کشیده که درنهایت نفاست است . درختان سرو وغیره با شگوفه و برگ و گل بر زمینه سبزه زار و جوی روان و حوضی که مرغابی‌ها دران شنامی کنند، ومرغانی که برشاخسار درختان نشسته‌اند، منظری دلکش و نظرنواز است.

رنگهای اصیل معدنی دران بکار رفته و رنگ آب‌جوی و حوض سیاهست، که همین رنگ آمیزی بعدها درمکتب هنر هرات نیز پیروی شده است . این منظر دلکش در کتاب هنرهای زیبای عرب و ایران با رنگهای اصلی طبع‌شده (شکل۱۰۹) وقبلاً در سروی‌هنرایران‌برلوحهٔ ۸۵۶سیاه چاپ شده بود، که نقاشی آنرا شبیه کارهای عبدالحی مصور شمرده‌اند .

(۲۶۱۹)

گرشاسپ‌نامهٔ اسدی طوسی:

مخطوطهٔ موزهٔ برتانیا (۲۵۴×۱۶۵م) بخط‌خفی نستعلیق‌خوب محمدبن سعیدبن سعدالحافظ‌القاری درماه صفر ۸۰۰ق اکتوبر ۱۳۹۷م که عناوین زرین و جداول طلا دارد ، و صفحهٔ اول آن (لوحه ۹۴۱ سروی هنر ایران) نقاشی زیبا با دورهٔ تشعیر و گل‌کاری ریزه و هم ترنجهای مدور و مستطیل پرنقش و نگار دارد ،که تناسب و تناظر تام دران مراعات شده وبین این ترنجها تشعیرلطیف ریزه‌کاریست ، ولی بکارهای متوازن و بسیارظریف‌کتاب‌آرائی مکتب هرات نمیرسد ، ونه شیوهٔ خط ولطافت‌آن مزه وزیبائی نستعلیق‌نویسان مابعد مکتب هرات دارد .

از تصاویر این نسخهٔ مکتب شیرازکه پیشرو هنر هرات بود ، دومجلس منیاتور بر۸۵۷ سروی هنرایران چاپ سیاه شده که چهره کشی والبسه ومناظرآن کاملا ایرانیست ، کشیدن کوههای اسفنجی و درختان کوهی و خود و سپر و سلاح سواران جنگی و استیفای لوازم بزم و رزم درین تصاویر بنظرمی‌آید، ولی نوعی از خشونت و اندکی توازن هم دران مشهود است که بعداً در مکتب هرات آنرا بظرافت تام درآورده‌اند .

(۲۶۲۰)

منیاتور صورت یك شهزاده

در مجموعهٔ ل ،کارتیه فرانسه . مربوط بمکتب تبریز در اوائل

قرن ۱۶ م.

چهره‌کشی این شهزاده روی بیضوی غبغب دار مکتب تبریـز لباس وی‌پیراهن بنفش‌گلدار وقبای سرخ باگلهای زرد است. که بالای وش او بر پارچه سیاه‌گل‌کاری وخطوط اسلیمی سپید دارد. کلاه اوهم همین رنگ وسلیقه نقاشی شده و دورا دور این‌قطعهٔ تصویر به‌نستعلیق متوسط قصیده‌یی نوشته‌اند، که امضانـدارد (لـوحه ۹۰۲ سروی هنر یران)

(۲۶۲۱)

خمسهٔ نظامی کار مظفرعلی (؟)

مالك‌کنونی این نسخه معلوم نیست، از لوحهٔ ۹۰۴ سروی هنر معلوم‌می‌شودکه به مکتب تبریز دراواسط قرن ۱۶م تعلق دارد، وشاید کارمظفرعلی باشد.

حواشی صفحات آن نقوش گل‌کاری لطیف ریزه‌کاری دارد، و خود این لوحه ازلحاظ منظر نگاری وآرایش باغ و بنا وهندسیّت و موزونی ابنیه و چهره‌کشی ولباس آرایی به‌کارهای ثقه مکتب هـرات شبیه وخط آن نستعلیق عالی خفی زیبا و بامزه است.

(۲۶۲۲-۲۶۲۶)

پنج قطعه منیاتور کار میر سیدعلی:

درمجموعهٔ ل،کارتیه فرانسه. مربوط مکتب تبریز، در حـدود

۹۴۷ ق ۱۵۴۰ م.

۱ـ یك منظرچادر نشینی وحیات قبیلوی عربی (لوحهٔ۹۰۸ الف سروی هنر)

۲ـ منظرشب دریك‌شهربا بازار ومسجد و دکانهای میوه‌فروشان (لوحهٔ ۹۰۸ ب سروی هنر)

۳ـ استقبال مهمان در زیر خیمه (لوحهٔ ۹۰۹ الف سروی هنر)

۴ـ بزم یك شهزاده صفوی (لوحهٔ ۹۰۹ ب سروی هنر)

این هرچار قطعه دارای خصائص هنری شاگردان مکتب بهزاد (دنبالهٔ مکتب هرات) درمدرسهٔ هنری تبریز است.

۵ـ شکار درکوهستان: که شهسواران دریك صخره زار وسیـع به تاخت‌وتازشکارحیوانات مشغولند. و رقم«عمل میرسید علی مصور» دارد درحدود ۹۶۳ ق ۱۵۵۵م. این تابلو درملك خانم E.E. Meugens بود و درنمایش لندن نمره ۶۳۱ داشت (لوحه ۹۱۳ سروی هنر)

(۲۶۲۷)

اژدرپیچان کار عنایت:

یك‌قطعه منیاتور بارقم «آقا عنایت الله اصفهانی» ازمدرسهٔ هنر تبریز (؟) در اواسط قرن ۱۶ م، که اژدر خطرناك مهیب قوی هیکلی بر دوریك درخت‌کهن سال چنار پیچیده است.

این قطعهٔ مصور درملك Sir Cecil Harcourt Smith بود، که درنمایشگاه هنر لندن نمره ۶۵۳ داشت (لوحهٔ ۹۱۴ الف سروی هنر)

(۲۶۲۸)

دو تابلو کار محمدی:

۱ــ از آثار مجموعه کورکیان نیویارك. کارسیاه قلم منسوب به استاد محمدی ازمکتب تبریز(؟) که درقرن ۱۶ م تصویـر شده و دران یك بیشه پراز جانوران وطیور امثال شیر، پلنگ، گرگ، شغال، آهو، خرس، بوزینه، گربه پلنگ وغیره دیده می‌شود (لوحهٔ ۹۱۴ب سروی هنر ایران)

۲ــ یك صفحه کامل مصور با رنگ خفیف و چهره کشی روی بیضوی ومنظر جنگل وگوسپندان چـرنده وغیره از مکتب تبریز وکار محمدی درنصف آخر قرن ۱۶م، که در مجموعهٔ فلیپ‌هافر بود (لوحهٔ ۹۱۶ سروی هنر)

(۲۶۲۹)

پری ساقی کار شاه قلی

درفریر گالری هنرهای زیبا (امریکا) پری خوش چهره با تاج و جیغه و بالهای عظیم کـه صراحـی در دست چپ و ساتگینی در دست راست دارد وتصویرخفیف رنگ مکتب تبریزدراواسط قرن ۱۶م‌است که رقم «عمل شاه قلی» دارد.

(۲۶۳۰)

خضرخان و دولرانی امیرخسرو:

کار و نوشتهٔ هرات، درتوپقاپوسرای استانبول، به‌نستعلیق عالی.

(۲۶۳۱)

دیوان حسن سنجری دهلوی:

در توپقاپوسرای استانبول. به نستعلیق عالی بامجالس مصـور منیاتور مکتب هرات.

(۲۶۳۲)

نقاشی منیاتور بر ابریشم:

کلکسیونComtesse de Behague مربوط به هنرهرات درحدود ۸۳۳ق ۱۴۳۰ م بافته و پیراسته شده که برزمینهٔ خاکی رنگ زیردرخت بلند دوجوان خوشروی خوش پوش بطرف راست و دو دختر مهروی با پوشاك زیبا وفاخر بدست چپ ایستاده‌اند.

رنگ آمیزی البسه و نقاشی آن نهایت عالیست وچهره کشی آن هم خراسانی + ماوراءالنهریست. جوانان عمامهٔ ماوراءالنهری دارند، ویك دخترکلاه زیبای مزین کم عرضی پوشیده ودختر دیگر چادرسپید بسر داردکه هردو شانهٔ او را پوشانیده. منظرنگاری این نقش ظریف و رنگ‌گل وبرگ درخت سرد است. وبرگهای درخت‌پنجه چنارخیلی پرطراوت و زیبائی نگاشته شده است (لوحهٔ ۸۷۸ سروی هنر ایران)

(۲۶۳۳)

شاهنامهٔ فردوسی:

ملکیت کرکور میناسیان Kirkor Minassian به نستعلیق زیبای

خفی حدود ۸۵۴ ق ۱۴۵۰ م منسوب به مکتب هرات که اکثرخصائص هنری این مکتب دران بنظر می‌آید.

لوحهٔ ۸۸۱ سروی هنر ایران ازین نسخه چاپ سیاه خورده که دران جنگ رخش رستم باشیر ژیان تصویر شده ومصور آن درمنظر نگاری رنج‌برده وچهره‌انسان وحیوان راکمتر ساخته است.جنگلیست پردرخت وگل و سبزه که یك وجب آن از نبات خالی نیست. زیر درختان کهن‌سال زیبا رستم برگلیمی مخطط خوابیده که چهرهٔ‌خراسانی و ریش‌کوتاه سیاه دارد. وهمدرین جاست که شیرژیانی‌حمله می‌آورد و رخش‌که بسیار زیبا سپید وسیاه بدون یراق‌کشیده شده برشیر ژیان می‌تازد. مصور این اثر نفیس این شعرفردوسی را مجسم ساخته است:

سوی‌رخش‌رخشان‌بیامددمان(شیر)	بر آتش بجوشید رخش آنزمان
دو دست اندر آورد زد برسرش	همان تیز دندان به پشت اندرش
همیزدش بر خاك تا پاره کرد	ددی را بدان چاره، بیچاره کرد

(۲۶۳۴)

منتخبات اشعار فارسی:

این‌جنگ فارسی منقش ومصورخوشخط درسنه ۸۵۳ق ۱۴۴۹م به نستعلیق عالی خفی نوشته وپیراسته شده (۷،۵×۲۱،۵ سانتی) که‌در مجموعهٔ چستربیتی دوبلن انگلستانست وصفحات آن همه‌منقش ومزین و مصوراند.

(لوحه ۹۴۴ ب ج د سروی هنر ایران)

(۲۶۳۵)

منتخبات اشعار فارسی خط سلطان محمدنور:

درفریرگالری هنرهای زیبا (امریکا) که درسنه ۹۲۹ ق ۱۵۲۳ م به نستعلیق بسیار عالی خفی نوشته شده (۲۹،۹×۱۸۸ م) و سرورق آن‌که نقاشی متناظر بسیار لطیف باگل‌کاری وترنجها وتزئینات دلکش خیال‌انگیزدارد، درسروی هنر ایران چاپ‌سیاه شده است (لوحه۹۴۸)

(۲۶۳۶)

شاهنامهٔ شاهرخی:

این نسخه که درعصر شاهرخ برای کتابخانهٔ او درهرات نوشته و مصور گردیده در هند در ملك راجهٔ محمود آباد قیصر باغ لکهنو است.

(۲۶۳۷)

بیاض کپور تله:

در موزهٔ ملی دهلی‌نو، بخط سلطان علی مشهدی دارای پنج مجلس منیاتور کار هرات ،که مهر ملکه همایون مادر اکبرهم دارد، و شاه طهماسپ به همایون اهداء کرده واکثر آن منتخبات اشعار شاهی است: این نسخه ازکپورتله هند بموزهٔ دهلی رسیده است.

(۲۶۳۸)

مثنوی نظامی:

برآغاز این نسخه نوشته شده: «برسم کتابخانهٔ سلطان حسین–

ابو الغازی» به خط عالی نستعلیق و دومنیاتور کار هرات دارد. تذهیب و نقاشی آن عالیست. ازخانوادهٔ تیگور کلکته به مـوزهٔ ملی دهلی انتقال یافته است.

(۲۶۳۹)

مثنوی نظامی:

بخط و کار صادقی کتابدار درسنه ۹۱۵ ق ۱۵۰۹ م ترتیب یـافته مذهب ومنقش است درموزهٔ ملی دهلی.

(۲۶۴۰)

شاهنامهٔ فردوسی کار هرات

جرائد خبردادندکه دراوائل سال ۱۳۵۴ش درلیلام آثار باستانی لندن نسخهٔ خطی شاهنامهٔ فـردوسی به چندین ملیون افغانی بفـروش رسید.

این مخطـوطه ۱۴ منیاتـورکار مکتب هـرات در سنه ۱۵۹۹ ق ۱۰۰۸م داشت جزویات خصائص این نسخه نشر نشده و معلومست که به اواخر هنرهرات در اواخر عهد صفویـه تعلق داشته است، و گمان نمیرودکه درینوقت چنین هنری درهرات با همان اصالت باستانی خود باقی مانده باشد!

(۲۶۴۱)

منطق‌الطیر عطار مصور هرات

درسنه ۱۳۴۵ ش یك مخطوطهٔ مصور خـوشخطی درلندن به ۲۰

هزار پوند فروخته شدکه آقای پرونتا ازکابل برده بود، این نسخهٔ نفیسه نه منیاتور کار هرات داشت . و غالباً متعلق بـود به کتابخانهٔ امـرای افغانستان، که دراغتشاش ۱۳۰۸ش بیغما رفت.

(۲۶۴۲)

قرآن عظیم بخط عبدالله طباخ هروی:

این قـرآن عظیم ازهرات بکتابخانهٔ عامهٔ کابل آورده شده ، کـه منیاتور وتذهیب آن کار اصیل هرات است و در آغاز دو صفحه متناظر نقاشی نفیس دارد ، و هر صفحه به سه‌نوع خط و قلم نوشته شده ولی در آخر امضای کاتب ندارد ، چون وقتی این نسخه درکتابخانهٔ شاهان هندبود ، بران نوشته‌اندکه خط عبدالله طباخ است ، و چون خط آن با نمونه‌های اصیل خطوط طباخ مقابله شد، شباهت تامی‌دارد.

(۲۶۴۳)

حدیقةالسعداء خط میرعلی هروی:

ترجمهٔ ترکی روضةالشهداء کاشفی ازطرف فضولی بغدادیست، که به نستعلیق نیکوی میرعلی هروی در زمان مترجم نوشته شده و ۱۷ قطعه منیاتور روش بهزاد و جداول زرین و شنجرف و زنگـار دارد.

۲۵۰ ورق ۱۵ سطری ۵×۲۵سانتی.

(کتابخانهٔ قاهره شماره ۵۰۶ فارسی)

(۲۶۴۴)

خاوران نامهٔ مصور

در موزهٔ هنرهای تزیینی ایران شماره ۷۵۷ ، به نستعلیق خوش سنه ۸۵۴ق و دارای ۱۱۵تصویر با جداول وستون‌بندی‌مصور در۶۴۵

ورق برکاغذ حنایی.

این کتاب در بیست و دونیم‌هزار بیت در سنه ۸۳۰ق در خراسان سرودهٔ ابن حسام محمد بن حسام‌الدین خوسفی خراسانیست (متوفـا ۸۷۵ق) (هنرومردم شماره ۲۰ سال ۱۳۴۳ش طبع تهران)

(۲۶۴۵)

دیوان حافظ خط محمدبن ابراهیم منعم :

به‌نستعلیق خوش در سنه ۸۹۳ق نـوشته شده ، عنوانهای زرین دارد، صفحهٔ اول و دوم آن باحاشیه‌سازی وجدول زر ولاجورد نقاشی متناظر است در۴۱۴صفحه ۱۲سطری. که درتیرماه ۱۳۱۳ش ملکی آقای مسعود فرزاد (تهران)بود.

(دانش‌پژوه ، فهرست میکروفیلمها ۲/۱۱۴)

فصل پنجم

چند مجموعهٔ هنری

طبع شده

فصل پنجم

چند مجموعهٔ هنری

مکتب هنر تیموریان درهرات و متفرعات آن در بخارا و ایران‌وهند توجه هنرشناسان وخاور شناسان غربی را بخود جلب کرده و ازمدتهاست که بران تحقیقات مینمایند، وکتب مصور زیادی را دران باره بزبانهـای اروپائی نشر کرده‌اند. ولی چند مجموعهٔ نفیس تصاویر و منیاتورهای این مـدرسهٔ هنری و متعلقات آن اخیراً طبع و نشر شده که ازان جملـه است:

(۱)

نگارهای‌داستانهای علی‌شیر نوائی

(۳۲) صفحه نقاشی و مصوری منتخب ازکتب هرات و بخـارا که بهترین نمونهٔ هنرنقش نگاری عهد تیموریان درخـراسان و آسیای میانه ازنیمهٔ دوم قرن ۱۵ تانیمهٔ دوم سده ۱۶ میباشد.

درین جمله نگارهای‌آثار امیر شیرعلی نوائی بزبان ترکی‌مانند لیلی ومجنون وسبعه سیاره و سد اسکندری و حیرت الابرار وفرهاد و

شیرین و لسان‌الطیر که نسخ خطی آن در بودلیان انگلستان و کتابخانهٔ ملی پاریس ودیگر کتابخانه‌های دنیا محفوظست بهترین کتب باقی ماندهٔ دورهٔ ریعان هنر آسیای میانه است، که بقلم کمال‌الدین بهزاد بزرگترین مصور شرق ومؤسس مدرسهٔ هرات و شاگردانش مانندقاسم علی، دوست محمد، میرك نقاش، محمد مذهب منسوبند.

زیبائی بی‌عدیل این نگارها درظرافت ونفاست‌صورت وروشنی ولطافت رنگ وگوناگونی مضامین وتناسب اجزای نقوش است که متمایل به ریالیزم میباشد، و جمال دوستی هنرمندان مکتب هرات و مقلدان آنرا نمایندگی میکنند.

این (۳۲) نمونهٔ نفیس و زیبا را ما در موقعیکه آثار هنری کتابخانه‌های انگلستان و پاریس را معرفی کردیم شرح دادیم.

برسرورق این مجموعه نگارها دو سرلوحهٔ بسیار نفیس رنگین منقش مذهب ازهمین آثارنوائی طبع شده که یك بیت ترکی او را با نستعلیق بسیار عالی و دلکش در بین آن نوشته‌اند.

گل کاری ونقاشی این دولوحه برزمینهٔ زنگاری به سپیداب وطلا و الوان سرخ وسبز و زرد وآسمانیست، که ازشهکارهای صنعت وهنر هرات شمرده میشود وشبیه است به‌نقاشی‌های مجلل شاهنامهٔ بایسنغری گلستان تهران. وحدس میتوان زدکه این الواح را هم همان استادان تردست مکتب هرات ساخته باشند (رك: شرح نسخ ایران)

(۴)

دوازده مجلس تقویم ۱۹۶۰م مصر

وزارت ثقافت‌وارشاد جمهوریت‌عربیهٔ متحده تقویم سنه ۱۹۶۰م

را نشرکرده و درهرصفحهٔ آن یکی‌از صفحات نسخ‌خطی مکتب‌هرات که درقاهره است با چاپ رنگین طبع کرده است، که ناشرآن فولد - مارکلاین (در بادن بادن) است.

این مجموعه منتخبی است از صفحات مصور نسخ خطی هنر هرات‌که درکتابخانه‌های قاهرهٔ مصر محفوظند: این نسخه‌های خطی هم بعداز سقوط تیموریان هرات به مملکت عثمانیه و بعداز ان به‌مصر که مرکز ثانی ثقافت اسلامی بود انتقال یافته است.

مصوران این نسخ زیبای خطی مکتب هرات همان استادان معروف مانند بهزاد وشاگردانش قاسم‌علی و بهرام قلی وتمراز وغیره‌اند، که بعداز انحلال مکتب هرات باتحف ارزشمند هنری به ممالك مجاور رفتند وسنن هنرهرات را دران دربارها ادامه دادند.

درین ۱۲ مجلس مصوریکه طبع شده شش صفحه فقط ازنسخهٔ بوستان سعدی‌کتابخانهٔ قاهره است‌که برخی ازان امضای صریح‌بهزاد هم دارد، وسبك هنری همه به تخلیقات خامهٔ بهزاد می‌ماند، و یقیناً از شهکارهای هنری بحساب می‌آیند.

شرح نسخ خطی قاهره و ۱۲ صفحهٔ مطبوعهٔ آن تحت عنوان قاهره داده میشود.

(۳)

مجموعهٔ تصاویر آثار جامی[1]

از قرن ۱۵

(1)×71 Century Miniatures illustrating Manuscript Copies of the Works of Jami from the USSR Collections Moscow 1966

آثار جامی مانند خمسهٔ نظامی و خمسهٔ امیرخسرو دهلوی بنابر محبوبیت خاصی که از حیث ظاهر و معنی داشت ، درمکتب هرات و متفرعات آن مورد توجه خاص هنرمندان قرارگرفت و نسخ زیاد آنرا باخط خوش و تصاویر زیبا و آرایش‌های‌هنری نوشته‌اند، که اکنون در اکثر کتابخانها وموزیم‌ها ومجموعهای شخصی دیده می‌شوند.

از انجمله یك مجموعهٔ تصاویر آثار جامی در سنه ۱۹۶۶ م از مسکو در۹۲ صفحه بزبان روسی‌وانگلیسی بسعی مقدمه اشرفی وبولد-یریوا، وکمال عینی، و س، لینکینا با(۵۵) قطعه تصاویر رنگین عین منیاتورهای تاریخی انتشار یافت که همه به متفرعات و شعب مکتب هرات درمشهد وقزوین و شیراز وتبریز تعلق دارد، و ازنفایس آثار هنری مشرق بشمار می‌آید.

شرح این تصاویر درآثار موجودهٔ اتحاد جماهیر شوروی به شماره‌های ذیل آمده است:

۱، ۲، ۳، ۴، ۵، ۶، ۷، ۸، ۹، ۱۲، ۱۹، ۲۰، ۲۱،

(۴)

یازده صفحهٔ مصور آثار نوائی

درمؤسسهٔ شرق شناسی تاشکند ازبکستان شوروی کتب مصور اشعار امیرعلی شیرنوائی شاعربزرگ زبان ازبکی وسیاست مدارمدبر هرات (۱۴۴۱-۱۵۰۱ م) موجود است و هم نسخ خطی این آثار در کتابخانهٔ عامهٔ آن‌شهراست که درسنه ۱۹۶۸م یازده صفحهٔ مصور ذیل‌از

ان به قطع پست‌کارد درمسکو باطبع رنگین عیناً طبع شده است:

۱- دیوان نوایی (ترکی) نوشته هرات در اواخر قرن ۱۵ م در کتابخانهٔ موسسهٔ شرق شناسی تاشکند. مخطوطه ۱۹۹۵. خط نستعلیق متوسط. تصاویرآن به‌کار متوسط بخارا شبیه است.

۲- خمسهٔ نوایی (ترکی) خط نستعلیق خفی عالی . درکتابخانه عامهٔ تاشکند. نسخهٔ خطی نمره ۵۵۹، تصاویر این نسخه بکار متوسط مکتب هرات می‌ماند. صفحات مجنون درصحرا، وشاه نشسته برتخت که‌درآئینه می‌بیند،و دوتن‌کارگردرحین‌کار و یك منظر میدان جنگ آن طبع شده وشاید ازکارهای مکتب هرات وشاگردان بهزاد باشد.

۳- دیوان ترکی نوایی: درنصف اول قرن ۱۶ م درهرات ترتیب یافته. مخطوطهٔ۷۴۶۳ موسسهٔ شرق شناسی تاشکند. خط آن نستعلیق خوب خفی و نقاشی وتزئین و تصاویر و رنگ آمیزی آن به‌کارهای نفیس‌مدرسهٔ هرات می‌ماند. وپنج صفحهٔ‌آن‌درین مجموعهٔ مصور طبع شده:

اول: یك صفحهٔ منقش گل‌کاری مجدول رنگین و مطلا. دوم: چندسوار جوان شاه شکاری بالباسهای فاخر واسپان زیبای قوی هیکل. سوم: موکب شاهی بادوتن شاطر. چهارم: شاه برتخت نشسته دربزم سرود وانارخوری. پنجم : میدان چوگان بازی و ترکتازی سواران.

۴- دیوان ترکی نوایی: مخطوطه نمره۲۱۹۷ مؤسسه شرق‌شناسی

تاشکند. کارهرات درقرن۱۶. ازیك‌صفحه‌دارای سرلوحه‌رسالهٔ مسدس که نهایت منقش و مزین است و باطلای ناب بـر زمینه زنگـاری گل‌کاری رنگین کرده‌اند ظاهر است‌که ازنسخ خوب کارهراتست وبا نستعلیق عالی خفی نوشته شده است.

(۵)

منیاتورهای

قرن ۱۴ تا ۱۷ م

کتابیست در(۵۰) صفحه مقدمه ازنشرات اکادیمی‌علوم شوروی طبع مسکو ۱۹۶۸ بزبان روسی که (۷۸) قطعه تصاویربرسیاه و رنگین‌از نسخ‌خطی مکتب هرات‌دارد.

درمقدمهٔ روسی ایـن‌کتاب نفیس، نـویسندگان دانشمند آن او، اکیموشکین و ا، ایوانوف، شرحی مفیدومستند باحواله بمدارك‌شرقی و غربی (مطبوع و نامطبوع) بـرپیدایش هنر ایـران وآسیای میانـه و خراسان ومکاتب معروف این هنر ورجال وهنرمندان وهنر پروران این سرزمین باچگونگی خصایص هنری نوشته‌اند .

در(۴۶) ورق‌دیگراین کتاب‌که برکاغذ نفیس‌هنری الك‌طبع‌شده تصاویری ازشهکارهای هنری انتخاب‌کرده و درنهایت نفاست‌که نمونهٔ بهترین طباعت امروزه خواهد بود، با رنگهای سیاه، یـارنگهای اصلی آن چاپ‌کرده‌اند، که آغاز آن از دوتصویر سیاه مناظرجنگی‌شاهنامهٔ مکتب شیراز ۷۳۳ق ۱۳۳۳م است ونهایت‌آن‌به شهکارهای رضاعباسی وحدود ۱۱۰۹ق ۱۶۹۸م میرسد.

درین مجموعهٔ نفیس‌کـه نشرآن برای پـژوهندگان تاریـخ هنر نهایت مغتنم است برخی ازتصاویر بمکتب هرات و متفرعات آن تعلق دارد، که درسطور ذیل شرح داده می‌شود:

۱ـ یـك صفحه مصور از نسخهٔ خمسهٔ نظـامی مکتوب ۸۳۵ ق ۱۴۳۱م لنین‌گراد و،پ ۱۰۰۰ هرمیتاج (نمره ۱۰ عنوان اتحادجماهیر شوروی درین‌کتاب) منظری ازلیلاومجنون(۸،۱×۱۶،۴سانتی لوحه ۳) درگلستان پرگل زیر درختان سربفلك کشیده خرما و سروهای بلند در دامنهٔ‌کوهی که قله آنرا بخطوط زنجیری سیاه تحدیدکرده‌اند لیلی نشسته و مجنون برقلهٔ این‌کوه با مویهای سیاه ژولیده و چهـرهٔ جـوان بی‌ریش‌دارای پیراهن سپید وتنبان سیاه ایستاده واز دور به‌لیلی نگاهی مشتاقـانه دارد. پختگی نقاشی و گل‌کاری و چهره سازی آن استادانـه است.

۲ـ ازخمسهٔ نظامی سابق‌الذکر منظرشکار بهرام‌گور (۱۲،۱× ۱۶،۸ سانتی لوحه ۴) که ازحدود صفحه مکتوبه‌بدست چپ بیننده به حاشیه‌رفته‌وبهردوطرف، یمین ویسار منظریست مقطوع‌که وسعت‌صحنهٔ شکار را به‌تصور می‌آورد، در دامنه‌کوهی‌که قله‌های سیاهی‌احاطه شده و درختان‌کوهی و بـر شاخسار آن پرندگانی دیده می‌شوند ، سواری تاجدار باچهره وریش مغولی وچشمان‌گربه‌ئی تیر وکمانی دردست و کیش پرتیر درکمردارد، با عبائی‌که آستین‌کوتاه آن تا ساعـد میرسد براسپ سیاه تازنده آهوئی را تعقیب میکند و از بالای قله‌های کـوه، خانم مهروی موی بریده بربط نواز براسپ سپید سوار، درحالتی‌بنظر می‌آید‌که بطرف بهرام می‌بیند وفقط نصف تنه اسپش ازماورای کـوه

نمایانست ، دو سوار عمامه‌دار سیاه‌پوش هم در خط دست راست دامنه کوه نیمه مقطوع‌اند که ادامهٔ منظررا نمایندگی میکند . تناسب و تزئین منظر و حالت روحی شکاری و آهوی دونده ودیگر اشخاص این منظر در نهایت استادی تصویر شده است .

۳- از شاهنامهٔ فردوسی تحریر ۸۴۹ ق ۱۴۴۵ م هرمیتاج (رك : ۵۴ اتحاد جماهیرشوروی) چهارمنظر گرفته شده که درمنظر اول کیخسرو وفرنگیس براسپها سوارجیحون را عبور مینمایند (لوحه۵)

دوم اسکندر با خود و لباس جنگی براسپی سیاه سوار است و با درخت عجیب که برگها و گلهای بزرگ و هم پیوسته به شاخهای آن سرهای انسان و فیل و اشتر و آهو و گوزن و اسپ دارد حرف میزنند (لوحه ۶)

سوم : دیواکوان با قیافت مهیب و انیاب برامدهٔ فیلی وسرگاو- آسا رستم را برداشته و بدریا پرتاب میکند ، امواج کنار دریا ونهنگی در داخل آب مواج بنظر می‌آید (لوحه ۷)

چهارم : خسرووشیرین برقالینی نشسته‌اند وباربد ایستاده طنبور مینوازد (لوحه۸)

درین چهار منظر ریزه‌کاری مکتب هرات و مهارت هنرمند دیده نمی‌شود . در منظرچهارم خسرو مانند طفلی وشیرین مثل دختر نابالغی کشیده شده ودرمنظرسوم‌امواج کناردریا شکل گلهای نبات کرم دارد که به موج‌دریا نمی‌ماند. تناسب بدن‌انسان با اسپها کمتر است وگل‌های آن برگهای بسیار فراخ و قامتی به تناسب قد درختان دارد و ازان پدید می‌آید که درین هنر ، خصایص ممتاز هنری ، مکتب هرات‌اثر فراوان

نداشت .

۴- از خمسهٔ نظامی مورخ ۸۸۴ ق ۱۴۷۹ م (رك : شماره (۵۵) اتحاد جماهیرشوروی) لنین‌گراد دومجلس ذیل طبع شده :

اول: یك‌صفحه خسرووشیرین(۱۰،۵ × ۱۰سانتی‌لوحه۹)کوهیست دارای درختان‌و آسمان ابرآلود ، براست‌وچپ منظره مقطوع وبنابرین دوام دارست ، در کوه‌سواری تاجدار جوان نیکو روی با لباس فاخر براسپی ابلق سوار است و با نگاه پراشتیاق می‌بیند ، از ورای کوه سروگردن اسپ و نیمه بدن سوار نمایانست . در دامنهٔ‌کوه تالابیست با آب موج داد و در بین آن شیرین دختری زیبا با مویهای دراز سیاه و بدن سپید عریان که لنگی گلدار سیاه دربر دارد درحالت آبتنی دیده می‌شود .

دوم: دیدارخسرووشیرین(۱۰،۵ × ۱۲سانتی‌لوحه۱۰)دامنهٔ‌کوه ودودرخت بلند است، زیردرختی‌جوانی‌براسپ سیاه قوی هیکل سوار است . متصل این درخت قصریست زیبا کـه دیوار با کاشی‌های لوزی مخطوط و دروازه و کلکینی دارد ، بالای آن دو دختر زیبا برکنار بام ایستاده‌اند و مشتاقانه بطرف آن سوار می‌بینند ، دو دختر دیگر که فقط سرایشان نمایانست از ورای حصهٔ بالای بنا که‌گنبدی‌کاشی‌کاری دارد ، متجسسانه بطرف آندو دختریکه سرگرم دیـدار خسرواند می‌نگرند . تناسب و رنگ‌آمیزی و چهره‌کشائی این منظره عالیست و نقش ونگار در و دیوار و گنبد آنهم جالب است .

۵- از خمسهٔ نظامی مورخ ۸۹۶ ق ۱۴۹۱ م (مذکور در شماره ۵۷۱ منیاتورهای قرن ۱۴ - ۱۷ شوروی) که درکتابخانهٔ عامهٔ لنین‌گراد

است هفت قطعه منیاتور اعلی نشر شده :

۱- ستمگاری : منظریست با رنگهای گرم روشن و نظربا (۱۱×۹ ، ۱۴ سانتی لوحه ۱۱) زیرا آسمان نقره‌کار دارای پارچه‌های ابرهای سپید منقوش کوهیست گلابی رنگ با گلهای سرخ و قلهٔ آن با خطوط نازك مشخص شده و بران درختی عظیم ایستاده که در زیر آن برزمینه سبزگلدار شش نفر با البسهٔ فاخر رنگین روشن نگاشته‌شده‌اند ، يك‌نفر امیر با دستار سپید کلان وعبای مذهب آسمانی رنگ و پیراهن زرین سبز با ریش حنائی نشسته و سه نفر غلامان او شخصی را تعذیب میکنند ، دستار این شخص از سرجدا شده و در حالت افتادن است .

چهره‌کشائی این منظر خیلی دقیق و عالی و نیمه مغولیست و از کارهای خوب بقایای مکتب هرات است .

۲- مجلسی در باغ (۱۱×۹ ، ۱۴ سانتی لوحه ۱۲) خانمی با چهره نیمه مغولی و زنخ فرورفته برقالینی عنابی رنگ گلدار نشسته و بالشی کلان پس پشت دارد ، خدمه با البسهٔ رنگین شوخ خوردنی‌ها را باو تقدیم‌میکنند، پیش‌روی‌این‌منظر برمیزی‌منقش‌سه‌صراحی سپیدگلدار افتاده ودودخترگلچهره خوش لباس یکی دف میزند ودیگری ارغنون می‌نوازد . از لابلای برگهای درخت کلهٔ جوانی نمایانست که برای تماشای این منظر دلفریب بدرخت بالا رفته و مختفی شده است . يك درخت شگوفهٔ سپید دارد. رنگ‌آمیزی این منظر نیزخیلی‌روشن وگرم است و زمینهٔ مجلس همان‌گلابی گلدار است .

۳- دیدارخسرووشیرین : منظرلطیف ازهنر شیراز (۱۱×۱۷،۷ سانتی) خسرو با تاج و لباس شاهانه براسپی قوی بنیه سیاه سوار است و در دامنهٔ کوهی زیر درختی کهنسال ایستاده ودستش بطور خطاب در

حرکت است در مقابلش کاخی است بزرگ منقش به الوان کاشی و بردروازهٔ آن بخط نسخ «السلطان الاعظم» نوشته. بالای درکلکین مستطیلی است که درآن شیرین ایستاده و از سر تا زانو نمودار است ، لباس ، آرایش و چهره‌کشائی او درنهایت زیبائی ودل‌انگیزیست نگاه‌پرناز و اشتیاق اوبا حرکت سرش نهایت معشوقانه‌است. اگربقول بابر«غبغب هردوچهره» بی‌تناسب نبودی، آنرا ازشهکارهای‌هنرشمردیمی.

۴- بیهوشی‌لیلی‌ازفراق مجنون (۱۱×۹ ،۱۵ سانتی‌لوحهٔ ۱۵) :

خرگاهیست منقش در پهلوی درختی در دامنهٔ کوه وزیرآسمان ابرآلود ، نزديك‌این خرگاه انواع حیوانات وحشی‌مانند گرگ‌وگوزن وخرو شیر در دشت دیده میشوند . لیلی مجنون را بدین خرگاه خوانده و با او معاشقه میکرد :

دستش بگرفت و پیش بردش   در خیمهٔ خاص خویش بردش

در وقتی که این دو دلداده باهم وداع میکردند ، لیلی بیهوش افتاد ، درینجا پیش روی خرگاه ، لیلی با لباس فاخر عربی غش کرده و مردی با عبای ملون و عمامهٔ سپید و ریش سیاه او را تکیه داده و دو دختر که نیمه‌بدن ایشان‌درحاشیه مقطوع است‌با حیرت‌وتأسف مینگرند. مجنون ریشی‌سیاه وسروبدن برهنه ولنگ‌گلدارسیاه دارد بدنش نحیف است‌و باحرکت‌يك‌دست‌خود که‌بلند‌نگهداشته‌برینحالت‌فسوس‌میخورد.

۵- گفتگوی سکندر با شبان (۱۱×۸ ، ۱۴ سانتی لوحه ۱۶) کاخی است عالی مزین بانواع کاشی که در دروازهٔ آن جوان دربان خوشروئی ایستاده و بالای بام این کاخ اسکندر جوان بروتی با قیافت خراسانی و تاج و لباس آستین‌کوتاه بنظر می‌آید، درپائین کاخ شبانی

پیرکه بقول نظامی «همایون یکی پیر با فر و هوش+کلاه و سرش هردوکافور پوش» بود باعصا ولباس عادی شبانی وقیافت خراسانی زیر درختان پرشگوفه دردامنهٔ کوهی با رمهٔ بز وگوسپند دیده می‌شود، از اشارهٔ دست اسکندر و توجه پیرمرد بدو پدید می‌آیدکه با هم‌گپ میزنند. ازتناسب اشکال وقد انسان و درختان و نباتات وگوسپندان و آسمان پرلکه ابر وطرزعمامه وکلاه اشخاص شباهت این تصاویر با مکتب هرات وهنرخراسان پدیدار است.

۶ـ مذاکرهٔ سکندر با هفت دانشمند (۱۱،۱ × ۲، ۱۶سانتی)

در دامنهٔ کوهی زیرآسمان دارای لکه های ابر برکنار جوئی سایبان بسیارزیبای منقش با چترگلدار شاهانه است که زیر آن سکندر با همان تاج ولباس شکل برتختی نشسته وبا پیر سفید ریش دانشمندیکه‌دستار سیاه وعبای خاکی دربردارد مذاکره‌میکند ودست‌راست اومتحرکست و دست پیرمرد هم حالت مخاطبه را نمایش میدهد. دورادور تخت شش نفر دیگر با ریش‌های سیاه‌کوتاه و عمامه ها والبسهٔ عالمانه دیده می‌شوندکه پیش یکی‌کتابی هم افتاده است. ازجملهٔ این اشخاص‌یکی بدست راست بیننده جوانیست بی‌ریش. چهره‌کشی این مجلس در نهایت دقت وتماماً خراسانیست، دستارهای متوسط اشخاص با طرز البسه وقیافت‌های زیبا ومتوازن دلیل است براینکه هنرمندآن بامکتب‌های هنری خراسان ربطی داشت (لوحه ۱۷)[1]

۱ـ ازین نسخهٔ نفیس ۱۴۹۱م کتابخانهٔ عامهٔ لنین‌گراد یك صفحه مینیاتور با رنگهای اصیل درکتاب هنرهای زیبای عرب‌وایران‌رنگین چاپ‌شده (شکل۱۱۳)که دراینجا برای تکمیل مطلب شرح داده می‌شود: ←

۶ـ از لیلی مجنون امیر خسرو دهلوی تحریر ۹۰۰ق=۱۴۹۵م (مذکور در شماره ۵۷ مینیاتورهای قرن ۱۴-۱۷)که در لنین‌گراد است (دورن ۳۹۵) و از روی خصایص هنری به‌مکتب هرات تعلق دارد.

→ در دامنهٔ کوه اسفنجی رنگین دشتی است پر گیاه و گل با یك درخت کهن سال خنجك در زیر آسمان طلائی با پارچه‌های سپید منقش ابر، که نزدیك صخره‌های کوه فرهاد جوان خوش‌چهره ریش‌سیاه با عبای‌الچه‌راهدار و دستار سرخ و سیاه رنگ و کلاه گنبدی نشسته و اره و تیشه و مقراض و میخ‌های آهنین پیش او بر زمین افتاده است.

فرهاد روی صخره‌های کوه را صاف کرده و در بین یك جدول مستطیل با قلم خفی در بالا شکل یك عاشق و معشوقه گل روی زیبا را درحالت مصاحبه با عاشق کشیده است، و زیر این منظر لطیف دلکش عاشقانه، شکل شهسوار تازندهٔ زره و خود پوش نیزه در دست دیده می‌شود. و این شکلی است که فرهاد در دل صخرهٔ کوه‌کنده است،که‌کمال زیبائی وتناسب دارد.

فرهاد صراحی دسته‌داری بهردودست‌گرفته وآنرا به شیرین که جام‌شیر باو میدهد تقدیم مینماید. شیرین دختریست‌گلچهره درنهایت حسن و لطافت‌که عبای زرد گل‌داری پوشیده و با البسه و تزئینات دلکش باکمال ناز و ادا بر اسپی قوی هیکل سیاه نشسته است.

این اسپ خیلی زیبا و یراق‌آن نفیس وگرانبها و منقش وگلدار طلاکار است. بردوگوشهٔ راست و چپ قسمت بالای این صفحه این ابیات را با خط بسیار خوش نستعلیق نیمه‌خفی نوشته‌اند:

دلش را عشق‌آن بت میخراشید　　چو بت‌بودش چرا بت میتراشید؟
شکرلب‌داشت‌باخودساغری‌شیر　　بدستش داد کاین بریاد ماگیر!

تناسب رنگها درین‌منظر نهایت بجا و دلکش است، رنگهای سرد و گرم بجای خود استعمال شده وتمام این صفحهٔ مصور خیلی روشن ودبدبه‌نواز است.

ازین نسخه تصاویر ذیل طبع شده است:

۱- لیلی و مجنون در مدرسه (۸،۷ × ۹، ۱۴سانتی لوحه ۲۰)
بنای این مدرسه رواقی است مرکزی که بدوطرف وسعت دارد، دیوارها کاشی کاری است و بالای رواق نقاشی ریزه‌کاری دقیق است. بدو پهلوی این رواق منقش وزیبا ، دوترنج منقش گلدار با ریزه‌کاری هنری بسیار زیبا ساخته شده، ودرقسمت علیای این بنا زیرکنگره بخط نسخ متمایل بریحان «قال رسول‌الله صلی‌الله علیه وسلم من بنی بیتاًلله بنی‌الله له بیتا فی‌الجنه. صدق رسول‌الله. فی‌تاریخ شهر رجب‌المرجب سنه تسعمائه» نوشته‌شده . درداخل رواق لیلی برقالیچهٔ منقش کوچك ومجنون پیش او نشسته و کتابهای درسی پیش روی ایشان افتاده و هردو باهم گپ میزنند. استاد با عبای سیاه و دستار سپید خود درقسمت بیرونی رواق برقالینی قراردارد که میزك کتابها پیش اوست. درین منظر کودکان دیگر هم کتاب دردست دیده می‌شوند . چهره کشائی و تناسب ابدان و لباس ودیگر ریزه‌کاریهای این مجلس متناسب و بهتراست وبالای این صفحه گنبدی منقش به‌کاشیهای زیبا بنظر می‌آید.

۲- پند دادن اقربا مجنون را (۱۱،۷ × ۱۶،۵) این صفحه را بعین رنگهای اصلی منیاتور طبع کرده‌اند . حاشیهٔ آن زمینه گلابی افشان طلا دارد، جدول اصل صفحه آسمانی وزنگار و شنجرفی وسبز است که بطرف راست بیننده اشکال منیاتور از آن برامده و بقیهٔ منظر درحاشیه تکمیل شده است. کوهیست طلائی رنگ با درختان بزرگ و کوچك زیر آسمان نیلی‌رنگ دارای لکه‌های سپید ابر، در زیر درختان کهن‌سال با برگهای سبزو زرد، رئیس قبیله با عبای سیاه دراز عربی و

دستار و ریش ماش وبرنج و قیافت عربی با قد بلند برقالینی دورنگ آسمانی و سرخ مستطیل گلدار ایستاده و جوانان قبیله با البسهٔ فاخر عربی مجنون رابا تنی نحیف وعبای نیلی فرسوده پیش رئیس می‌آورند، و او هم به مجنون خطاب میکند وپند میدهد. بیك طرف این ایستادگان زیرهمان درختان کهن‌سال دوجوان باعباهای سرخ نشسته‌اند ویکی کتابی کشاده در دست دارد ومیخواند وآن دیگری با ولع و اشتیاق می‌شنود. چهره کشائی جوانان ورنگ آمیزی البسه ومناظر وخرسنگهای دامن کوه وقالین متناسب و دلکش است (لوحه ۲۱)

۷- ازنسخهٔ لیلی‌ومجنون امیرخسرودهلوی (لنین‌گراد، دورن۳۹۴) که بخط خوش بسیار عالی نستعلیق خفی سلطان محمد هروی در قرن ۱۶ م نوشته شده و نقاشی و تصویر سازی آن هم از همان هرات است تصاویر ذیل ازان چاپ گشته:

۱- مجنون درمدرسه درس میخواند (۱۲،۶ × ۱۶،۷ سانتی)
عمارت مدرسه با دیوارهای زیبای کاشی وکلکین‌های مشبك و دروازه مستطیل بلند با نازك کاریهای معماری و بخاری نمایانست و بیرون آن حیاطیست که بیکطرف پنجرهٔ آهنین دیده می‌شود و سپیددار کهن‌سالی با برگ‌های درخشان سپید در داخل حیاط پهلوی عمارت مدرسه سر بفلك کشیده، درین حیاط مدرسی که ازحرکات دستش حالت خطاب پدیدار است باعبای سیاه دراز و دستار سپید وکلاه سیاه و ریش سیاه کوتاهی نشسته و بدور وی با همین خصایص چند نفر پیر وجوان نشسته‌اند، فرش این مجلس قالین ساده است. دربین این گروهیکه همه

لباس وزی وقیافت عالمانه دارند، جوانك خاکی پوش با دستار سپید کوچك دوزانو نشسته و درس استاد را میشنود و پیش روی وی کتابی درراحیل افتاده‌است. محاسن‌هنری وچهره کشی‌خراسانی وخصوصیات البسه وحالت القا وتلقین در استاد و نیوشابودن حاضران و مخصوصاً مجنون درین مجلس مانند آثار مکتب هرات درخور توجه‌است(لوحه ۲۲)

۲ــ لیلی مجنون را نوازش میدهد(۱۳،۱ × ۱۵،۴ سانتی) درسر صفحه این ابیات امیرخسرو بانستعلیق بسیار عالی آمده:

او پهلوی یار خویشتن رفت
جان جلوه کنان بسوی تن رفت
افشاند غبارش از تـن ریش
بنهاد سرش بزانـوی خویش
از گـریـه زار در مـکنون
میریخت ولی بـروی مجنون

کوهیست پردرختانو حیوانات‌وحشی، که‌ازان دریای‌خروشانی برامده ، و بیکطرف آن اشتریست با پالان سیاه و توشك نـرم کـه در کنار دریاسبزه میخورد و لیلی بالباس‌دراز عربی‌وچهره زیباولی‌محزون وگریان پهلوی خرسنگهای‌کوه نشسته ومجنون تخته پرپشت درحـالت استغراق وبیهوشی باتن زار و نحیف عریان و لنگ سیاه افتاده و لیلی سراو را برزانوی خود نهاده وسر خود را خم‌کرده بطرف اومی‌بیند.

درین جا آهوان، روباه، شغال همه این دو دلداده را مینگرنـد. بطرف چپ دریا ببروپلنگ بنظرمی‌آیند، کوه منظرنیمه اسفنجی دارد، قیافه کشی وخصوصیات این تصویر عالیست و دوام قسمت پائین کوه و ساحل چپ دریا به حاشیه صفحه برامده است (لوحه ۲۳)

۸ــ خمسهٔ نظامی :

مکتب شیراز، که بتاریخ ۲۵ ذیقعده۹۱۳ ق = ۲۷ مارج ۱۵۰۸م بخط ابوتراب منعم‌الدین الاوحدی در شیراز به نستعلیق خفـی شیوهٔ عراق (مدور) خوش نوشته‌شده است (دورن ۳۴۸ کتابخانهٔ عامه لنین‌گراد) ازین نسخه چهار قطعه تصاویر نیم‌صفحه‌یی طبع شده، که درهنر آن هم خصوصیات مکتب شیراز که متفرع ازمکتب هـراتست ظاهـر است، مثلا چهره‌های مهتابی‌گرد و ریش‌های‌کوتاه و عمامه‌هـای‌کلان بسته به نخ‌که تارهای آن بطور خطوط منحنی پدیدار و کلاهها دراز فتیله‌دار بالای آن نمودار است، واین بعدها ازخصایص تصویـرکشی عهد صفویه‌گردید . درمنظرکشی آسمان لکه های ضخیم ابرکه نقاش ازآن شکل دلکش منقوشی را بوجود می‌آورد در این مکتب فراوان است:

۱ــ منظر این داستان مخزن اسرار نظامی‌که: پیرزنی را ستمی درگرفت ـ دست زد و دامن سنجرگرفت(۱۰ × ۱۱،۵ سانتی لوحهٔ۲۶) در دامنهٔ کوهی سرسبزسلطان سنجر سلجوقی با روی گرد ریش کوتاه سیاه وابروان‌کشیده وچتروجیغه بلند شاهانه باهمان دستار سبك صفویه و قبای فاخر منقش شاهانه بـر اسپی سپید سوار است ، شاطرش با

لباس‌وکلاه مخصوص پیش رویش میدود وموکب‌او را چابك‌سواران جوان بدرقه میکنند، پیرزنی ژنده پوش عصادر دست دامن او راگرفتهٔ و داد وفریاد میکند .

۲ـ خسرو پیران‌کهن را پیش هرمز بشفاعت می‌برد از داستان خسرو و شیرین خمسهٔ نظامی (۱۲،۲ × ۱۲،۱ سانتی لوحه ۲۷) سایبان منقش عظیمی است‌که پادشاه با لباس گلدار شاهانه و چهره گرد ریش سیاه‌کوتاه وهمان دستار وجیغه‌صفوی برتختی بدربار خود با درباریان جوان‌خوشروی نشسته ودومرد پیرشفاعت‌کننده باریش‌های سپید‌کوتاه و عباهای دراز سیاه ایستاده و شهزاده خسرو راکه شمشیر غلاف‌داری در دست دارد وکفن سپید برشانه انداخته بحضور پادشاه آورده وعذر او را میخواهند.

۳ـ جنگ نوفل با قبیله لیلی (۱۱،۹ × ۱۲،۵ سانتی لوحه ۲۸) شترسواران نیزه‌دارجنگی درحالت جنگ،ولی چهره ولباس وعمامه‌ها وکلاههای سبك صفوی دارند.

۴ـ زیبا نگاری‌گاو را بردوش خود ببام می‌برد (۱۰،۱ × ۱۳،۲ سانتی لوحهٔ ۲۹) کاخی است باتزئینات عادی‌کاشی‌که مانند کار هرات دقیق ودلکش و ریزه‌کار نیست، بهرام بالای بام باخدمتگاری ایستاده و نردبانی‌هم باین‌بام نهاده‌شده‌که دختری زیبا وقوی اندام‌گاوی رابدوش خود گرفته وبر نردبان بالا می‌برد.[1]

۱ـ درهنرهای‌زیبای عرب‌وایران شکل ۱۱۴ ازین نسخه‌سیاه طبع‌شده‌که منظر داخل یك‌مکتب‌واستاد وشاگردان اوست ازبچه ودختربا لوازم درس‌خوانی و لوحه‌ها و فلکه جزا وغیره.

۹ـ گوی وچوگان عارفی:

این نسخه بخط شاه طماسپ صفوی در ۹۳۱ق ۱۵۲۵م درتبریز نوشته شد، خط شاه نستعلیق خوبست، ولی دران تمام سنن این هنر کاملاً مراعات نشده ونقاشی وتصاویر آن نفیس و عالی‌کار تبریز ادامهٔ هنر هراتست‌که دو صفحهٔ رنگین آن را با اصل رنگ و دوصفحه هم سیاه چاپ کرده‌اند:

۱ـ درویش باگوی راز دل میگوید (۸،۳ × ۹،۸ سانتی لوحه ۳۰) زمینهٔ اصل طلائی و حاشیهٔ صفحه افشان طلاکار گلابیست، متن تصویر جداول رنگین و مطلا دارد، بین‌السطور متن داستان هم تشعیر دندان موش منقش مطلاست. بر منظر زمینهٔ طلائی و آسمان و درخت رنگ‌های گرم طلائی وآسمانی و سبز کار شده ونقاشی دومنار کوچك میدان چوگان بازی زنگار وسبز است‌که با ریزه‌کاری استادانه‌کار شده و درمیدان درویشی با عبای عنابی ودستار سپید وکلاه‌کوتاه سرخ و ریش سیاه‌کوتاه بر دوپای نشسته دردستی‌گوی دارد وبا اوگپ میزند، چوگانی‌در دست چپ دارد.

۲ـ میدان چوگان بازی (۱۳،۸ × ۱۰،۴ سانتی‌لوحه۳۱) جوانان خوش‌پوش‌خوشروی سوار براسپان‌تازی قوی‌هیکل سیاه‌وسرخ وسپید وابرش‌که باچوگانها گوی را میزنند و میدان مسابقه گرم است. زمینهٔ تصویرمیدان‌گیاهدار آبی‌رنگ است دردامنهٔ‌کوهی‌که بالای آن درختان پدیدارست، افق بالای‌کوه‌آسمان طلائی با پارچه های ابر منقش دیده می‌شود. بهر دوطرف‌منظر بریدگی داردکه وسعت این میدان‌را بتصور

می‌آورد. چهره‌کشی‌جوانان‌زیبا باالبسهٔ فاخر و کلاههای خاص‌چوگان بازی‌دیدنی‌است. هیکل آرائی اسپان تازنده قوی‌جثه نیز استادانه‌است، نقاشی ریزه‌کاری دومنارمیدان باگلهای سرخ‌وسبز وزنگار جالب است وروی‌همرفته ازآثار نفیس مکتب تبریز است که خصوصیات و تناسب ودلکشی هنرهرات را حفظ کرده‌است.

۳ـ درویش وغزال (۱۰،۸ × ۱۵،۶ سانتی لوحه ۳۲) کوه پر درخت وگل که درویش وغزالی دران دیده می‌شوند، در دامنهٔ آن‌کوه میدان گیاهدار چوگان بازیست.

۴ـ مسابقه دوسوار چوگان باز بااسپان دیو هیکل برهمان میدان چوگان بازی دارای همان خصایص شماره اول (۹،۴ × ۱۴،۵ سانتی لوحه ۳۳) (رك: عدد ۵۹ نسخ اتحاد جماهیر شوروی)

۱۰ـ احسن‌الکبار (مذکور در عدد ۲۹ نسخ اتحاد جماهیر شوروی)

این نسخه در ۸۳۷ ق = ۱۴۳۳ م بخط نستعلیق نیم جلی متوسط خراسانی خضرشاه نوشته شده (لنین‌گراد دورن ۳۱۲) ولی ازجمله ۳۹ منیاتورآن‌که سه قطعه چاپ شده (لوحه ۳۴ ــ ۳۵ ــ ۳۶) مستقیماً در هرات بدست هنرمندان همین مکتب ساخته نشده ، بلکه یك‌قرن بعد در عراق(ایران‌کنونی) بدست هنرمندی تصویرگردیده که به بقایای این مکتب هنر در شیراز یا قزوین تعلق داشت . و در چهره‌کشائی والبسه و مناظر، خصوصیات سرزمین عراق (ایران‌کنونی) دارد و ازانجمله است :

۱ـ حمزه بدین اسلام میگرود (۱۷،۱ × ۱۵،۲ سانتی لوحه ۳۴) حضرت‌پیامبر برقالین مستطیل‌گلدار حاشیه منقوشی نشسته عبای عربی و عمامه طرز صفوی بر سر دارد ، روی او را نقاب پوشیده و از سرو دوش‌او اشعهٔ نور بالاست، هر دودست را بطور خطاب نیمه برافراشته وپیش روی او برهمین قالین مردی با قیافت و ریش سیاه خراسانی و دستار صفویه با لباس سیاه نشسته و خطاب حضرت پیامبر را می‌شنود گویا وی حمزه است که درعقب وی سه‌نفرسرباز جوان بی‌ریش مسلح با البسهٔ عراقی ایستاده‌اند.

در گلزار پیش این صحنه اشخاص عباپوش عمامه دار باریش‌های‌کوتاه سیاه دیده می‌شوند، وشهزاده‌ئی‌که کلاه شبیه بفرنگی برسر دارد عنان اسپ سیاه با زین و ابزار فاخر را گرفته وشاطر سیاه چرده تبرزین در دست بالباس شاطری باوچیزی میگوید. این صحنه دردامنهٔ کوهی پردرخت گلدار کشیده شده و بالای آسمان آن لکه‌های‌ضخیم ابر منقش بنظر می‌آید، که قطعات ابر را بشکل منقش درآورده‌اند.

۲ـ خطبهٔ حسن‌بن‌علی (۲۱ × ۱۵،۸ سانتی لوحه ۳۵) یك‌صفحه با رنگهای اصلی طبع شده که رنگ آمیزی و ریزه کاریهای نقاشی و مناظرآن با الوان گرم ومعتدل معدنی شباهتی تام بکارهای هرات دارد. طاق مرکزی مسجد نهایت بلند ومزین به انواع کاشی‌ها و گل‌کاریهای دقیق است، درینجا شخص بلند قدی باعبای سیاه وعمامهٔ سپیدکه‌چهرهٔ او دیده نمیشود عصا در دست بالای منبری مزین وبلند ایستاده وخطبه میخواند در پایین منبر بر صحن مسجد بدست راست و چپ گروه

سامعان ایستاده‌اند، پیرو جوان با البسهٔ رنگین که باولع و اشتیاق گفتار آنحضرت را می‌شنوند. نقاشی ایوانهای مسجد بسیار عالی و محراب مرکزی آن مزین‌تر است که باخط ریحان بالای آن درکمال زینت بر زمینهٔ زنگاری به سپیداب نوشته‌اند : «عجلوا بالصلوة قبل الفوت» بـر جبین تحتانی محراب است : « الصلوه معراج المؤمن » قسمت بالای رواقهای دوطرف محراب و منبر را با نقوش طاقی و تصاویـر مزیـن نموده‌اند مثلاً دو نفر پهلوان درحالت کشتی‌گیری، دریك طاق، درطاق دیگر دو نفر دختر روی باز، درطاق سوم سه زن باچادرهای رنگین‌ولی روی باز، درطاق چهارم دو نفر زنان سپید چـادر، تسبیح در دست نیمه روی باز، ازماورای این‌بنای محتشم بدوطرف، طاق‌بزرگ منظر آسمان طلائی دیده می‌شود ، که شاخه‌های درختان عقب مسجد در فضای آن نمایانند. برکنگرهٔ بالای ایوانها باخطریحان بسیار زیبای‌خفی برزمینه زنگاری به سپیداب نوشته‌اند:

«فی ایام خلافة السلطان الاعظم و الخاقان الاعـدل الاکرم ظل‌ـ الله فی‌الارضین، قهرمان الماء والطین / السلطان‌ابن‌السلطان‌ابن‌السلطان (ابی المظفر طهماسب‌بهادرخان خلدالله تعالـی) ملکه و افـاض علـی العالمین عدله/ فی‌شهرذی الحجة الحرام حجة اثنین وثلاثین وتسعمائه الهجریة النبویه. علی ید العبدالضعیف قاسم بن علی»

درین نوشته ازفی‌ایام تا السلطان برجبهه راست بیننده و ازابن‌ـ السلطان تاعدله بالای طاق مرکزی واز فی‌شهر تاآخر برجبهه دست‌چپ بیننده نوشته شده وکلمات بین‌قوسین درعین وسط طاق مرکزی به‌آب

طلاست. ازملاحظهٔ این صفحهٔ منیاتور روشن می‌آید که تاذیحجة ۹۳۲ ق = سپتمبر ۱۵۲۶م هنرهرات درتمام سرزمین ایران‌کنونی نفوذکرده وسنن تزئین ونقاشی ورنگ آمیزی و خطاطی مشترکی داشته‌اند، ولی درچهره‌کشی اشخاص ولباس مخصوصاً دستار وکلاه، فـرقی هست و در عصر صفویـه‌کتب مذهبی (شیعه) را مصورکرده‌انـد ، در حـالیکه درمکتب هرات اکثریت مصورات، داستانهای عشقی وکتب ادبی‌بوده است.

۳- یحیی بن هرثمه بحضور حضرت علی‌النقی (۱۷،۶ × ۱۵،۸ سانتی لوحه ۳۶) شاید مصور آن همان قـاسم بن علی لوحه ۳۵ و ۳۴ باشد، امام علی نقی زیر درختی بلند برکنار چشمه ساری ایستاده قدی بلند وعبای‌دراز دارد، چند نفرسواران ازاسپان قوی‌هیکل پیاده‌شده‌اند. چهره آنحضرت به نقابی پوشیده شده است. خصوصیات این تصویـر مانند دولوحهٔ سابق است.

۱۱ـ شاه ودرویش هلالی : (مذکـور در عـدد ۶۰ نسخ اتحـاد جماهیر شوروی)

نستعلیق خفی عالی، خط کمال در ۹۴۴ ق = ۱۵۳۸ م مصوری و نقاشی‌آن ازمکتب تبریزو شبیه‌تر به‌کارهراتست (لنین‌گراد، دورن۴۵۹) دوتصویر ذیل ازان چاپ شده است:

اول: شاه غزالی را تعقیب میکند و صید به درویش پناه می‌برد (۹ × ۱۲،۵ سانتی‌لوحه ۳۷) دامنهٔ‌کوه مشجرپرگل وغزال وآبی‌رنگ است که زیرآسمان طلائی با لکه‌های پیچیده ابرواقع شده شاه بالباس

فاخر وعمامه وکلاه‌صفوی براسپی سرخ قوی هیکل تیروکمان بدست غزالی را تعقیب‌کرده وغزال دوان‌دوان می‌آید وبدرویشی پناه می‌برد که با عبای سبز و دستار زنگاری تیره و رشته مهره‌های زنگاری وسپید درگردن نشسته است، آهو سرخود را برسبیل تضرع و نجـات بخشی بزانوی او میرساند ، این منظر ازمتن صفحه بـه حـاشیه دست راست برامده که تسلسل منظر را نمایش میدهد، درکـوه دو غزال‌رمیدهٔ دیگر هم بنظر می‌آید دربالا و پائین منظر این دو بیت برزمینهٔ زردکم رنگ بخط‌خفی نستعلیق زیبا نوشته شده:

شه بدنبال و آن غزال از پیش   هر دو رفتند تا بر درویش

صید پیشش نهـاد روی نیاز   یعنی‌ازچنگ اوخلاصم‌ساز

حواشی‌صفحات این کتاب طلاافشان برزمینهٔ‌گلابی رنگ است.

دوم: قصریست عالی ومنقش بانواع کاشی‌های ظریف مخطوط به اشکال مشبك گوناگون دارای ریزه کاری نقاشی که در مدخل آن سربازی شمشیر بکمربسته ونیزه بدست ایستاده‌است وبالای این مدخل «یامفتح‌الابواب الخیر» بخط نسخ نوشته‌و دروازهٔ آهنین دیگری‌بسوی راست است‌که بالای آن «یا کافی المهمات» دیده می‌شود و فـوق این درب کلکینی است‌که سردختری ازان آشکار است. بـرگنگرهٔ ایـوان راست این قصر با نسخ خوب‌کلمات «خلدالله تعالی ملکه و سلطانه و افاض» دیده می‌شود.

بربالای‌پهلوی مشبك مدخلی که سربازدران ایستاده‌بطرف‌راست

بیننده بانستعلیق نیمه جلی بسیار خوب «شادباد» وبرجناح چپ «دولت ونصریارباد» نوشته‌اند.

درعقب این منظرکوهی است بلندکه بالای آن درویشی باعبای راهدار سیاه وسپید وعمامهٔ کوچك وکلاه پست سیاه ایستاده‌کـه لباس وچهره وعمامه‌اش خراسانی است، ولی‌دستار وکلاه سرباز صفویست. بربالای بام حصهٔ اعلای قصر دست راست، شاه چوب درازی در دست کبوترپرانی میکند، وسیل‌کبوتران درفضای لایتناهی می‌پرندکه ازمتن علیای صفحه برامده وبرحاشیه درپروازند.

خصوصیات نقاشی این قصرتماماً به مکتب هرات نزدیکی‌دارد، دربالا و پائین منظر نوشته است:

شاه و بالای سر کبوتر او   چون سلیمان ومرغ برسراو

هرزمان‌گشته‌برسرش‌جمعی   همچو پروانه بـر سر شمعی

(لوحهٔ ۳۹- ۸،۹×۱۲،۸ سانتی. رك: ۶۰ نسخ اتحاد شوروی)

۱۲-خمسهٔ نظامی (رك : عدد ۶۱ نسخ اتحاد شوروی)

۱۳- پنج‌گنج امیرخسرو دهلوی (رك : عـدد ۶۲ نسخ اتحـاد شوروی)

۱۴- دیوان مانی (رك : عدد ۶۳ نسخ اتحاد شوروی)

۱۵- گوی وچوگان عارفی (رك : عدد ۶۴ نسخ اتحاد شوروی)

۱۶- دیوان سهیلی (رك : عدد ۶۵ نسخ اتحاد شوروی)

۱۷- کار رضا عباسی درهرات (رك : عدد ۶۶ نسخ اتحاد شوروی)

(۶)

منیاتورهای ایرانی

از نسخ خطی قدیم

PERSIAN MINIATURES FROM ANCIENT MANUSCRIPTS

مجموعهٔ کوچك به قطع کتب جیبی است که در سلسلهٔ کتب هنری یونسکو MQ 458—95C درایتالیا چاپ‌شده ویك مقدمهٔ انگلیسی بقلم بازل گری BASIL GRAY دارد در ۲۴ صفحه کوچك (سپتمبر ۱۹۶۲ م)

درین مجموعهٔ نفیس از نسخ قدیم خطی هنری شرق ۲۸ منظر رنگین زیبا وعالی برنگهای اصیل وسیاه طبع شده که شرح آنرا درین کتاب درموارد متعدد داده‌ایم وازروی فهرست میتوان آنرا درقسمت‌های مختلف کتاب مطالعه کرد.

برسرورق این مجموعهٔ کوچك نفیس تصویر شهزادهٔ جوانیست که جامع تکامل صورتگری در اواخر مکتب هرات و عروج هنر صفویه است و آنقدر به طبیعت نزدیکست که آنرا فوتوی رنگین یکی ازمناظر آن عصر توان خواند.

شهزاده بازی سپید بردست چپ دارد، که چگس و رشته پای مرغ خوب‌نمایان است وچهرهٔ باز نماینده شطارت شکاری بودن آنست که نگاهی به فضا دارد. منظر اطراف دامنهٔ کوه اسفنجی بارنگ‌طبیعی و گل و سبزه و درخت کهن سال قوی هیکل پنجه چنارکه برخی از

ان نمایانست و هم سروهای کوهی خیلی زیبا و دلکش با الوان طبیعی است.

شهزاده جوان زیبای خوشروی با قیافت ایرانی و بروت سیاه و ریش نارسیده، زلفان دراز سیاه دلکش بزیر دوش کشیده دارد، چین کشال زردگون گلدار با آستر پوست سیاه بدوش اوست، پیراهن‌سرخ گلدار رنگینش تا زیر زانو میرسد وتنبان راهدار زرد با گل‌کاری سیاه پوشیده و پایزار لطیف او هم سرخ باگلهای سیاهست و شمشیری هم بکمربسته‌و ایاغی سپید در دست راست اوست.

از روی این طبیعت نگاری و چهره‌کشی واقعی ایرانی حکم توان کرد، که در اواخرمکتب هرات و عروج هنرمکاتب عصر صفویه، خامهٔ هنرمندان به واقعیت نگاری گرائیده وعناصر هنرچینی و مغولی را درخود آنقدر هضم وتحلیل کرده بود، که چهرهٔ اشخاص را مطابق واقعیت ملی واقلیمی وقیافت نگاری واقعی می‌آراستند، وچشم وابرو وبینی و لون گندمی روی بیضوی را مطابق چهره های دلکش خوبان خراسانی می‌نگاشتند، و این‌کار هنرایرانی را از تأثیر ماوراء النهری چهره‌کشی نیمه مغولی رهایی داد.

تشعیر سازی این تصویر نیزجالبست، برزمینهٔ سیاه گل کاری‌نازك سرخ و زرد و دربین آن برزمینه‌های لوزی زرد، گل‌های لطیف سرخ و سبزکار شده واین ستون ملون و مرصع بین جداول طلائی برصفحهٔ مستطیلی است‌که نقاش،دقت ونازك‌کاری واستعمال‌الوان متوازن‌لطیف را فراهم آورده است.

(۷)

شهکارهای هنر ایران

اینکتاب اثر پوپ‌هم باشارهٔ یونسکو درسلسلهٔ معرفی هنر بشری ازطرف کتابخانهٔ نو امریکائی طبع و نشر گردیده که نمونه‌های دلکشی از نسخ خطی هنری بین قرن ۱۵-۱۸ وارد، وتمام این نمونه‌های‌نفیس یك صفحه‌یی یادوصفحه‌یی برنگهای اصل زیبای آن چاپ شده‌است.

درمقدمهٔ آن هم بازل‌گری متخصص انگلیسی خصایص‌وسبك‌و رنگ‌آمیزی و دلربائی هراثررا دقیقانه شرح داده و به‌تحلیل هنری آن پرداخته است.

Masterpieces of Persian art. By A. U pope. Newyork 1945. London 1960.

(۸)

اشعار نظامی در ۱۶ لوحهٔ نگارین

(۹۵۰ ق = ۱۵۴۳ م)

The Poems of Nizâmi (16 Color Plates) Described By Laurence Binyon. London 1928.

این مجموعهٔ نفیس مشتمل بریك مقدمه مفید درتاریخ هنرممالك اسلامی بزبان انگیسی است ، که آنرا هنرشناس مـاهر لارنس بنیون نوشته و بعدازان شانزده لوحهٔ نگارین بسیار دلکش ومرصع و مذهب مصور خمسهٔ نظامی را عیناً با الوان وخصایص اصل آنچاپ کرده‌است (رك: خمسهٔ نظامی موزهٔ برتانیا ۲ انگلستان) بشرح ذیل:

۱ـ تزئینات یك صفحه مزین مرصع خمسه.

۲ـ تزئینات ص ۱۵۳ خمسه .

۳ـ نوشیروان و بومان بر خرابه قصر اثر میرك .

۴ـ پیرزن و سنجر.

۵ـ پورتریت خسرو از میرزا علی.

۶ـ خسرو و شیرین از سلطان محمد.

۷ـ بازگشت خسرو بشیرین از میرك.

۸ـ جلوس خسرو از میرك.

۹ـ افسانه شنوی خسرو و شیرین اثرمیرك.

۱۰ـ باربد اثر میرزا علی.

۱۱ـ خیمهٔ لیلی از میرسید علی.

۱۲ـ مجنون درصحرا بین ددان اثر میرك.

۱۳ـ معراج پیامبر .

۱۴ـ شکار بهرام شیران را .

۱۵ـ شکار کردن بهرام‌گور خران را.

۱۶ـ بهرام درشکارگاه ددان اثر مظفر علی.

(۹)

منیاتور و نقاشان ایران وهندوترکی ازقرن هشتم تاهژدهم تالیف ف، دمارتن در ۲ جلد طبع لندن ۱۹۱۲ م

The Miniature Painting And Painters of Persia, India And Turkey From The Eighth To The Eighteenth Century, 2 Vols. London 1912.

(۱۰)

نقاشان منیاتورهای ایرانی ـ اسلامی (المانی)

تألیف پ، دبلیو شولز در ۲ جلد طبع لایپنریگ ۱۹۱۴ م.

Die Persische — Islamische Miniaturmalerei, 2 Vols, Leipzig 1914. by P. W. Schulz.

(۱۱)

نقاشی‌های مخطوطات شرقی در کتابخانهٔ ملی پاریس (فرانسه)

تألیف ای، بلوشه. طبع پاریس ۱۹۱۴-۲۰ م .

Les Peintures des Manuscrits Orientaux de la Bibliotheque nationale, Paris 1914—20 by E. Blochet.

(۱۲)

منیاتورهای فارسی قرن ۱۲ـ۱۷ م (فرانسه)

تألیف الف، ساکسین طبع پاریس و بروسله ۱۹۲۹م

La Miniature Persane du x11e au xv11e Siecle, Paris 1929. By A. Sakisian.

این مجموعه نفیس علاوه‌بر مباحث مفید تاریخ هنر چندین‌صد تصویر مأخوذ از آثـار اصیل هنر اسلامـی دارد، و از انجمله تصویـر محمدی بقلم خود اوست (لوحهٔ ۱۳۱) که ریش سیاه‌گونـه کوتاهی دارد، ویك ورق طلاکار ظریفی دردست راست اوست و بـارقم «عمل محمدی» که بالای تصویر نـوشته شده « صورت محمدی » هم بنظر می‌آید. (دربارهٔ آثار محمدی رك: فرانسه ۱۵ وفهرست کتاب)

(۱۳)

نقاشان منیاتورهای شرق اسلامی (المانی)

تألیف ای، کوهنل ، طبع برلن ۱۹۲۳

Miniaturmalerei im Islamischen orient, by E. Kuhnel, Berlin 1923.

(۱۴)

نقاشی و تذهیبات مخطوطات شرقی در کتابخانهٔ ملی

پاریس (فرانسه)

تألیف ای، بلوشه، طبع پاریس ۱۹۲۶ م

Les Enluminures Des Manuscrits Orientaux De La Bibliotheque Nationale. Paris 1926.

(۱۵)

نقاشی منیاتور فارسی

(بشمول کتلاگ انتقادی و تحلیلی منیاتورهای نمایش برلینگتون هوس)

تألیف: ل، بنیون.

ج، و ،س ولکنسن.

ب ، گری.

طبع اکسفورد ۱۹۳۳ م .

Persian Miniature Painting, By:
L. Binyon, j.v.s. Wilkinson. B. Gray. Oxford 1933.

(۱۶)

نقاشی‌های مخطوطات تیموریان

تألیف: آی، سچوکین. طبع پاریس ۱۹۵۴ م.

Les Peintures Des Manuscrits Timurides. Paris 1954 By. I. Stchoukine.

(۱۷)

منیاتورهای کتابخانهٔ سلطنتی ایران

تألیف: ب، گری الف، گودارد
درسلسلهٔ نشرات هنرجهان از طرف یونسکو ۱۹۵۶ م.

Iran, Persian Miniatures — Imperial Library, Unesco World Art Series 1956.
By. B. Gray. A. Godard.

(۱۸)

نقاشی‌های مخطوطات صفویان از ۱۵۰۲ تا ۱۵۸۷ م (فرانسه)

تألیف: آی، سچوکین. طبع پاریس ۱۹۵۹ م.

Les Peintures Des Manuscrits Safavis De 1502 A 1587. Paris 1959. By. I Stchoukine.

(۱۹)

منیاتورسازان ایرانی (آلمانی)

تألیف: ای، کوهنل. طبع برلن ۱۹۵۹م.

Persiche Miniaturmalerei. By E. Kuhnel, Berlin 1959.

(۲۰)

نقاشی ایرانی

تألیف: ب، گری. درسلسلهٔ خزائن آسیا ، طبع البرت سکیرا.
لندن، پاریس، کلیولیند اوهیو ۱۹۶۱ م.

Persian Painting By. B. Gray (Treasures of Asia, Edited By Albert Skira) London, Paris And Cleveland, Ohio 1961.

(۲۱)

مصوری در اسلام

تألیف : سرتوماس دبلیو ، آرنولد
طبع: آکسفورد۱۹۲۸م .طبع دوم: بوسیله‌ب، دبلیو روبنسون، نیویارك ۱۹۶۵ م.

PAINTING IN ISLÂM
By Sir Thomâs W. Arnold.

درین کتاب که تاریخ مصوری اسلامیست، بسا از آثارگرانبهای هنری نقش وتصویرهنراسلامی ازروی اصل آن عکاسی وطبع گردیده، که ازآنجمله دواثر خامهٔ محمدی هروی نیز هست (رك: فرانسه ۱۵ و فهرست کتاب):

۱ـ تصویر یک نفر گدای بلندقد ، با لباس درویشی عجیب و
یراهن تا زانو و چادر کوچکی برشانه پیچیده که نیزه دوسره بدست
چپ گرفته و برشانه نهاده است ودردست راست او کتابیست که آنرا
یخواند و کشکول گدائی و غیره لوازم آن به‌بازوی چپ او آویخته
ست .

تنبان این درویش جوان که قیافت ماوراءالنهری و روی‌گرد
ارد، تازانویش میرسد ونمونهٔ خوبی از لباس وزندگی طبقهٔ درویشان
قرن‌دهم‌هجری درآسیای‌میانه‌وخراسانست که اکنون این‌طبقه‌را«ملنگ»
گوییم . دورادور این تصویر سیاه قلم بزنجیرهٔ زیبائی آراسته شده و
درکنج دست‌چپ پائین آن بانستعلیق خفی نوشته‌اند: «راقمه محمدی».
این لوحهٔ مصور در کتاب آرنولد تحت نمرهٔ ۶۲ طبع شده است.

۲ـ نی‌نواز و پهلوان رقصان بریك صفحه تصویر دونفر دیده
ی‌شود، که یکی نی می‌نوازد ومانند نوازندگان هیجان انگیز قدری
خم گردیده ووضع وقیافتش چنانست که میخواهد یك نفر دیگر یعنی
پهلوان رقصنده را در حرکات خود به‌هیجان آرد.

این پهلوان جوان عیناً قیافت و چهره گردماوراءالنهری و موی
نك مجعد داردو بالای سرخود گرزگاوسار سنگینی بهردو دست‌خود
لند گرفته وباآن زورآزمائی وبازی میکند ، ومانند زورمندانیست که
مروز درسرکس‌ها اوزان سنگینی را بالامیکشند . نقاشی این‌صحنه در
الامانندطاق‌بزرگ‌منقش ودرپائین یك ستون زنجیری افقی است که
اخطوط اسلیمی آراسته گردیده است . این تصویر امضای محمدی
دارد، ولی درخصوصیات هنری وقیافت اشخاص شباهت تام باتصویر

اول امضادار محمدی دارد و در کتاب مصوری اسلام سرآرنولد طبع
شده است .

بقول همین مؤلف در آثار هنری محمدی نفوذ کامل هنر چینی
نمایانست که مدتها قبل ازو برهنر اسلامی وارد شده بود ، وحتی در
نظرآرنولد نام (محمدی) که درنامهای اشخاص کمتر دیده می‌شود،
وانمود میکند که باید، اوبدین اسلام درآمده باشد یعنی نومسلم آسیای
میانه یاچینی باشد. وبنابرین دکتور مارتین یکی‌از آثار هنری او را
نقل‌گونه نقاشی یکی ازاستادان‌چین‌لی‌لنگ‌مین Li - Lung - mien
دانسته‌است (منیاتور ایران وترکیه وهند ج ۲ ص ۱ طبع‌لندن ۱۹۱۲م)
که باید درقالب اسلامی درترکستان یا ایران بوجود آمده باشد.

دربارهٔ محمدی این نکته نیز درخور یادآوریست که وی‌بریکی
از آثار هنری خودکه درموزهٔ لوور پاریس محفوظست بالفاظ « فقیر-
الداعی» امضاکرده ، و «داعی» یکی از مراتب مبلغان فرقهٔ اسماعیلی
است که‌بعداز داعیان،فدائیان‌هم بوده‌اند(تاریخ ایران سرپرسی‌سایکس
۲ر۲۷) وازین نتیجه گرفته‌اند که گویا محمدی از افراد فرقهٔ اسماعیلیه
بوده باشد (!) (رك: مجلهٔ مؤسسهٔ فرهنگی منطقوی‌ج۴ص ۱۰۲شماره
۱-۴ طبع تهران ۱۹۷۱م)

(۲۲)

نمایش هنر اسلامی

طبع سان‌فرانسسکو ۱۹۳۷م

EXHIBITION OF ISLÂMIC ART
San Francisco 1937.

این نمایش آثار هنری اسلامی درسنه ۱۹۳۷م درسان‌فرانسسکو
ریکا) ازطرف دکتور آغامحمد اوغلوترتیب شده بود، که شرح آثار
در کتابی بنام مذکور طبع شده است.

از جمله این آثار هنری دوصفحهٔ مصور (شماره ۶۳-۷۵) آن
هنرمند معروف هروی محمدیست (رك: عدد ۲۱ بالا وفرانسه ۱۵و
رست این کتاب) بشرح ذیل:

۱- صحنهٔرقص ده‌تن رقاص که رقم «عمل استادمحمدی هروی»
دارد و بر بالای صفحه مهریست که بتــاریخ ۹۵۵ق۱۵۴۵م کنده شده
ت، و ازاین برمی‌آید که اصل تصویر را دراواسط قرن ۱۶م کشیده
ت. دکتور ریچارد اتینگهوسین Ettinghousen این پدیدهٔ هنری را
ی از نفایس منیاتور قرن شانزدهم شمرده ، که فقط صورت ده تن
وفی رقصنده را در یك حلقه با خامهٔ سیه نشان میدهد در حالیکه یك
دف‌زن در کنج بالای راست این حلقه رقص بردوزانو نشسته بنظر
ی‌آید، واز وضع این‌مطرب حالت وجدوهیجان پدیدار است (آرت
لامی ۲ر۱۳۸ طبع مشیگان)

رقاصان همه مردانند، عمامه‌های عصر صفوی باکلاههای سرتیز
سردارند، پیراهن‌های دراز سپید پوشیده وکمربسته‌اند، یکنفر بسیار
یه ودیگری‌میانه‌هیکل ریش سیاه‌دارد، وباقی بی‌ریش ویا دارای‌ریش
ك موی‌اند . البسهٔ ایــن گروه رقصنده فــاخر نیست و قیافت ایشان
راسانیست وهنرمند توانسته که فقط باخامه سیه حالت رقص‌وحرکت
یجان را درچهره وهیکل این رقاصان نشان دهد وهم‌ماميتوانيم‌وضع
نی‌وعضوی هیکل‌های مختلف مردم‌آنوقت را ازین تصاویردریابیم،

که جوان ومیانه سال و پیربوده‌اند ، واین حلقهٔ رقص نظیر بسیار شبیه حلقهٔرقص جوانان امروز قبایل افغانیست که‌درچنین حلقه چنین‌حرکات راباضربات دهل درکمال نظم‌وهیمنه بعمل‌می‌آورند وآنرا آتَن‌بروزن وطن گویند.

۲ـ تصویر سیه قلم دونفر رقاص که بانوای نی یك‌تن نــی‌نواز میرقصند. این لوحهٔ مصور اگر چه امضای محمدی ندارد، ولی‌ازطرز وروش هنری‌آن آشکاراست که باید اثر خامهٔ محمدی باشد.

نی‌نواز جوان باعمامهٔ کوچك و چهره خراسانی و پیراهن دراز کمر بسته در بین گلزاری نشسته و دو جوان دارای ریش سیاه کــوتاه باپیراهن‌های کمربسته وآستین های درازوکلاه بلند گنبدین پیش‌روی او میرقصند وحرکات رقصنده‌گان متوازن بانغمه‌های نی بنظر می‌آید . رقصنده پیش دست‌افشانی وپای‌کوبی مینماید، ولی رقاص مابعد غالباً آلهٔطرب مانندچنگ یاطنبوری بهردودست‌گرفته ومینوازد، ودرحالت هیجان وپای کوبیست.

از تمام آثار خامهٔ هنرمند محمدی هروی که مادرین کتاب ذکر کرده‌ایم، این سخن روشن می‌آید که وی‌تنها هنرمند محافل حکمرانان وفیودالان عصرنبوده، بلکه باحیات عامهٔ طبقات مختلف مانندبازیگران ورقاصان‌وصوفیان وحتی با دُردکشان مصطبه ومغ بچه وساقیان میکده نیز سروکاری داشته واوضاع مختلف حیات طبقات عامه‌را در هنرخود تصویر کشیده است ، واین خود از ابتکارهای روح معشری این‌هنرمند هراتست، که درتاریخ این مکتب هنر فصل خاصی باید داشته باشد، و ما در آثار هنرمندان واستادان دیگر، کمتر بچنین چیزی برمیخوریم .

هنر آسیای میانه عموماً درپهلوی کاخهای مزین شاهان ومقتدران نشوونما دید، و هنرمندانهم به‌حمایت مـادی و معنوی امـراء نیازمند بوده‌اند.

از برخی آثار محمدی بـرمی‌آید ، کـه وی هنررا از کاخهای آراسته وپیراستهٔ شاهان وامراء وتصویر مجالس بزم وسرور و پاداش وداوری وشکار وعشقبازی امراء وشهزادگان کشیده، وبه‌کوی وآشیانه مردمان رسانیده است.

(۲۳)

هنرهای زیبای کشور های عربی و ایران

قرن ۷-۱۷

این کتاب نفیس مصور تألیف ب. ویمارف A.WEIMARF یکی از هنرشناسان معاصر اتحاد جماهیر اشتراکیه شوروی است که درسنه ۱۹۷۴ در ۱۸۷ صفحه بزبان روسی با ۲۱۶ قطعه تصاویـر سیاه ورنگه درمسکوطبع گردیده ودرآخرکتاب یك ببلو گرافی مفصل‌السنهٔشرقی وغربی دربارهٔ منابع تاریخ هنراست ، وباز یـك تلخیص نـامه بزبان انگلیسی در ۱۱ صفحه دارد.

تاصفحه ۸۲ مبحث تاریخ هنرهای زیبای کشورهای عربست. و بعدازآن تا صفحه ۱۸۳ از هنرهای زیبای ایران مانند أبنیه ومنسوجات و ظرف سازی فلزی و فخاری وهنرهـای کتابسازی و مصوری بحث میراند، ونمونه‌های هریکی‌را درتصاویرسیاه ورنگین اصل موادتاریخی از روی محفوظات موزیمها وکتابخانه‌ها ومجموعه های شخصی شرق

وغرب نشان میدهد .

درین کتاب از مکتب هنری هرات و عصر تیموریان وسوابق و لواحق مابعدآن به‌تفصیل سخن رفته و نمونه‌های گـرانمایـهٔ هنری این مکاتب‌را عکاسی کرده است، که‌آنچه به‌موضوع‌کتاب ما تعلق داشت، در واقع آن ازایـن کتاب اقتباس کـرده و حواله داده‌ایم وجمله ۴۶ قطعهٔ آن متعلق به‌مکتب هرات وسوابق ولواحق مابعد آنست.

(۲۴)

البم منیاتورهای هندی و ایرانی

قرن ۱۶-۱۸م

بزبان روسی، فراهم آوردهٔ : ا ، ا ایبانووا .

ت ، ب گریکی

او ، ف اکیموشکینا

طبع مسکو ۱۹۶۲ م

(۲۵)

منیاتورهای ایرانی در مخطوطات شاهنامهٔ مجموعهٔ لینن‌گراد

بزبان روسی طبع مسکو ۱۹۳۵ م

تألیف: ل ، ت ، ن گوزالبین .

م ، م دیکانوف،

(۲۶)

مصوری ایران

بزبان روسی طبع مسکو ۱۹۳۸ م
تألیف: ب، دنیکی.

(۲۷)

آثار نظامی درهنر آذربایجان و شرق
در قرن ۱۵–۱۷ م

بزبان روسی طبع باکو ۱۹۴۷ م
تألیف: ب ، دنیکی.

(۲۸)

ذخائر هنر خلقی مردم خارجه
در هرمیتاج

بزبان روسی طبع لینن گراد ۱۹۶۲ م
تألیف: ن ، و دیکونوبو.

(۲۹)

نمونه‌های خوش نویسی ایران و آسیای میانه
قرن ۱۵–۱۹

بزبان روسی طبع مسکو ۱۹۶۳ م

فراهم آورده : گ ، ی گوستیگو وای

(۳۰)

منیاتورهای آسیای میانه
در قرن ۱۵–۱۸

بزبان روسی طبع مسکو و لینن‌گراد ۱۹۳۹ م
فراهم آورنده ومقدمه نویس: ن ، و دیکونوبو

(۳۱)

نشریهٔ شعبهٔ تاریخ کلتور و هنر شرق ارمیتاج

جلد ۱-۴ طبع لینن‌گراد ۱۹۳۹-۱۹۴۷م (روسی)

(۳۲)

منیاتورهای مناظر زمینی یك مخطوطه منتخبات شعر
۱۳۹۸م (۸۰۱ق)

تألیف آقای اوغلومحمد، بزبان انگلیسی طبع استانبول ۱۹۳۶م

(۳۳)

کتلاگ مخطوطات و منیاتورهای کتابخانهٔ چستربیتی
دوبلن انگلستان (انگلیسی)

جلد اول طبع دوبلن ۱۹۵۹ م

تألیف : ا، ج اربیری

مجتبی مینوی

ای ، بلوشه

جلد دوم طبع دوبلن ۱۹۶۰

تألیف : مجتبی مینوی

ب ، دبلیوروبنسون

ج ، وویل کنسون

ای ، بلوشه

جلد سوم طبع دوبلن ۱۹۶۲ م

تألیف: چهار نفر مذکور

(۳۴)

هنر مسلمانان (مصور)

تألیف : ر ،کوئچلین.

گ ، مائگیون

طبع پاریس ۱۹۵۶ (فرانسه)

(۳۵)

کتاب کوچك هنر مسلمانان (انگلیسی)

مؤلف: م ، س دیماند

طبع: نیویارك ۱۹۳۰ م. طبع دوم ۱۹۴۴ م. طبع سوم ۱۹۵۸ م

(۳۶)

منیاتور ایرانی (المانی ، ایتالوی)

مؤلف: موریس دیماند.

طبع: برلن: ۱۹۵ م. میلان ۱۹۵۰ م

(۳۷)

منیاتورهای ایرانی در مجموعهٔ برنارد بیرینسون (ایتالوی)

مؤلف: ر ، ایتنگاوزن

طبع: میلان ۱۹۶۱ م

(۳۸)

منیاتور ایرانی

مؤلف :کوبسکوواویر. طبع پراگ ۱۹۶۰ م

Persische Miniaturen. Kubickova. praha 1960

(۳۹)

مخطوطات مصور ایرانی درموزهٔ برتانیا (انگلیسی)

مؤلف: گ ، م میرید ته ـ اونس.

طبع: لندن ۱۹۶۵ م

Persian Illustrated Manuscripts in The British Museum. By Meredith – Owens. London 1965.

(۴۰)

منیاتورهای‌مکتب بهزاد در مجموعهٔ قاهره (انگلیسی)

مؤلف: مصطفی محمد.

طبع: بادن‌بادن ۱۹۶۰ م

Miniatures Of The School of Behzad in cairo collections. By Mustafa mohamad. Baden – Baden 1960

(۴۱)

منیاتورها ومخطوطات شرقی در مجموعه سکاندیناوینا (انگلیسی)

طبع: ستاکهولم ۱۹۵۷ م

Oriental Miniatures and Manuscripts in Scandinavian Collections. Stockholm 1957.

(۴۲)

نقاشی ایرانی در قرن ۱۵ م

مؤلف: پیندرویلسون.

طبع: لندن ۱۹۵۸ م

Persian Painting of The Fifteenth Century. By R. Pinder-Wilson. London 1958.

(۴۳)

منیاتورهای ایرانی (انگلیسی)

مؤلف: ولیم‌بازیل روبنسون.

طبع: اکسفورد ۱۹۵۷ م

Persian miniatures. By. Robinson Basil william. oxford 1957.

(۴۴)

منیاتور اسلامی، قرن ۱۳ـ ۱۹ م
از مجموعه‌های ولایات متحده امریکا وکانادا
کتلاگ نمایش‌گاه وینیزیا ۱۹۶۲ م

ناشر: ج، گروب ارنست.

Muslim Miniature Paintings from The XIII to XIX Century.
By. J. Grube Ernst. Venezia 1962.

(۴۵)

سبك کلاسیك نقاشی اسلامی (انگلیسی)
بابرخی از نمونه‌های مجموعه‌های امریکا

مؤلف: ج، گروب ارنست.

طبع: امریکا ۱۹۶۸ م

The Classical Style in Islamic Painting. By J. Grube Ernst 1968.

(۴۶)

نقاشی‌شیراز در قرن ۱۶م (انگلیسی)

مؤلف: جی، دگست.

طبع: واشنگتون ۱۹۴۹م

Shiraz Painting in Sixteenth Century. G. D. Guest. Washington 1949.

(۴۷)

خوش‌نویسی ومنیاتوریست‌های شرقی اسلامی (فرانسه)

مؤلف: کلیمان هوارت.

طبع: پاریس ۱۹۰۸ م

Les Calligraphes et Les miniaturistes de l' orient Musulman, Paris 1908

(۴۸)

کتلاگ تحلیلی نقاشی‌های ایرانی در کتابخانهٔ بودلیان (انگلیسی)

مؤلف: ب ، دبلیو رابنسون.

طبع: اکسفورد ۱۹۵۸ م

A descriptive Cotalogue of The Persian Paintings in The Bodlian Library. oxford 1958. By. B. W. Robinson.

(۴۹)

اسامی‌های ایرانی از قرن ۱۴ تا ۱۹ م (انگلیسی)

تألف: ب ، دبلیو رابنسون.

طبع: نیویارك ۱۹۶۵ م

Persian Drawings from 14—Th through The 19—th Century. By B. W. Robinson. New york 1965.

(۵۰)

منیاتورهای ایرانی در مجموعه‌های‌آیزلس برتانیا (انگلیسی)

تألیف: ب ، دبلیو رابنسون. طبع: لندن ۱۹۶۷.

Persian Miniature Painting from Collections in The British Isles. By B. W. Robinson. London 1967.

(۵۱)

سروی هنر ایران از زمان قدیم تاکنون

ترتیب و فراهم‌آوری: الف ، یو پوپ. فیلیس اکرمان.

طبع اول: جلد ۱ تا ۶ درنیویارك ۱۹۳۹ م.

طبع دوم: جلد ۱ تا ۱۶ در توکیو ۱۹۶۰-۱۹۶۹م.

در جلد ایـن کتاب تـاریخ مصوری و منیاتور ودیگر هنرهای کتابسازی درضمن‌مقالات متعددبزبان انگلیسی آمده که آنراهنرشناسان بصیر غربی وشرقی نوشته‌اند، و درجلد ۹ نمونه‌های آثار مهم هنری و کتابهای خطی داده شده که ما درین کتاب بجای خود ازآن یـادآوری کرده‌ایم .

در جلد ۱۴ چند مقاله مفید ذیل باعکس های نمونه‌هـای دلکش هنری دارد:

۱ـ مقایسهٔ منیاتور ایران و ترکیه با چندین لوحهٔ مصور نمونه ، بقلم سوت کمال یتکین.

۲ـ خطاط بزرگترمدرسهٔ بایسنغر بانمونهٔ خطوط جعفر، ازمهدی بیانی .

۳ـ کتب‌البیطره وحشایش (مصور) بـانمونـه هـای نقاشی از ارنست گروب.

A survey of Persian Art
from Prehistoric Tiwes to the Present.
Editors: A. U. Pope.
Phyllis Ackerman.
Valumes 14.
Text Pages 3205
Plates 1530
Figs 1210
General Edition. July 1967. Teheran. London. New york. Tokyo.

(۵۲)

منیاتور ایرانی (فرانسه)

مؤلف: آی ، سچوکین. طبع: پاریس ۱۹۳۲ م

Les miniatures Persanes. By Ivan Stchoukine. Paris 1932.

(۵۳)

منیاتور مخطوطات شاه‌عباس اول صفوی (فرانسه)

مؤلف: آی ، سچوکین . طبع: پاریس ۱۹۶۴ م

Les Peintures des manuscrits de Shâh A'bbâs I.er a la fin des safavis. By I Stchoukine. Paris 1964.

(۵۴)

منیاتورهای ایران و قلمروآن

از نسخه‌های عربی وفارسی وترکی وهندی که در کتابخانهٔدولتی برلین و توبینگن بود ۷۳ نسخه‌خطـی درسنه ۱۹۵۶ م. در نمایش‌گاه هنری گذاشته شد، که ج ، کریمر فهرستی از آن ترتیب داد وآنرا بـا یازده تصویر در همین سال از توبینگن نشر کرد.

فهارس

نامهای هنروران

کتاب سازی

مربوط مکاتب هنری تیموریان ومتفرعات آن بعدازنام هرهنرمند عدد عمومی آثارهنری اوداده شده که درمتن کتاب بین قوسین است

(الف)

آقاجان کاتب ۹۹۹

آقارضامصورهروی [illegible]۹۲۶/۸۵۹

ابراهیم کاتب ۹۶۶

ابراهیم جاهی بن بهرام میرزا صفوی (خطاط) ۴۵۰/۴۴۹

ابراهیم خلیل کاتب ۲۴۷۶

ابراهیم سلطان بن شاهرخ (خوشنویس) ۹۳۸

ابراهیم منشی رضوی ۴۴۶ تا ۴۴۸

ابن محمد حسین حسینی کاتب ۱۸۶

ابوبکربن اسماعیل مصور ۱۰۱۴

ابو طاهر کاتب ۱۲۵

ابوالقاسم علی بن احمد کاتب ۲۳۶۲

ابوالوفا بن نورالله کاتب ۱۵۰/۱۴۹

احمد چوره (مصور) ۱۰۲۷

احمد حسینی مشهدی کاتب ۴۲۰/۲۲/۱ ۲۳۹۶

احمد رومی (مصور) ۱۰۲۷/۳۴۶

احمد شیرازی کاتب ۲۵۶۳/۱۷۰

احمد بن سلطان علی کاتب هروی ۱۳۹ ۲۳۶۳/۲۳۵۹

احمد لال (کاتب) ۹۹۹

احمد موسی (مصور) ۹۶۷

اسدالله کاتب کرمانی ۱۶۸۷

اسکندر بن مسعود کاتب ۱۹۵

اسماعیل بن ابراهیم کاتب هروی ۱۱۴۴

اسماعیل حسینی کاتب ۱۱۴۵

اسماعیل کاتب ۲۳۶۷

اظهرکاتب تبریزی ۵۶۵/۵۶۴/۳۲۵/۲۴۵/

نامهای مخطوطات وآثار

مربوط مکاتب هنری تیموریان و متفرعات آن

از نام هر نسخه خطی شماره عمومی داده شده، که در متن کتاب بین قوسین است .

(الف)

(ب ، پ)

یراز ۸
خاخط محمدبن علاء الدین رزه
۸۳۶
" خط محمدقوام شیرازی ۳۱۵
۳۱
" خط مظفرحسین بن محمدامین
۲۳۱
" خط میر علی هروی در هرات

۲۵۲۵/۲۲۶/۲۱۹
یوسف وزلیخا خط میرکلنگی در بخارا ۴۹۴
" " " اسلوب بهزاد ۲۵۱۲
" " " دوام هنر هرات درشیراز ۹
یوسف و زلیخا ، تحفةالاحرار ، سبحةالابرار
جامی ، خط محمدامین هروی در
مصر ۱۵۰۸

فهرست فصل دوم
منابع ادبی تاریخ هنر تیموریان ومتعلقات آن
به ترتیب الفبائی نامهای مؤلفان

۱/ آصفی هروی : دیوان آصفی
۲/ ابن تغری بردی : النجوم الزاهره . . .
۳/ ابن الصائغ عبدالرحمن بن یوسف : تحفة ـ اولی الالباب فی صناعة الخط و الکتاب
۴/ ابوبکر طهرانی (قاضی) : کتاب دیاربکریه
۵/ ابوالفضل علامی : آئین اکبری مکاتبات علامی
۶/ ابوالقاسم رفیعی : تاریخ خط وخطاطان
۷/ ابوالوفاء خوارزمی : دیوان ابوالوفاء
۸/ احمد ابراهیمی (قاضی) خلاصةالتواریخ مجمع الشعراء ومناقب الفضلاء گلستان هنر جمع الخیار
۹/ احمد بن محمدغفاری : تاریخ نگارستان تاریخ جهان آرا
۱۰/ اسکندربیگ منشی : عالم آرای عباسی ذیل عالم آرای عباسی
۱۱/ امیری (یوسف) دیوان امیری
۱۲/ امین بن احمدرازی : هفت اقلیم
۱۳/ انندرام مخلص : مراة الاصطلاح پریخا
۱۴/ اوحدی (تقی الدین محمد) عرفات العاشقین وعرصات العارفین
۱۵/ ایواغلی حیدر : مجمع الانشا
۱۶/ باباشاه اصفهانی : آداب المشق
۱۷/ بابر (ظهیرالدین محمد) بابرنامه ، وا بابری
۱۸/ بخاری (درویش محمدبن دوست محمد فوائدالخطوط
۱۹/ بختاورخان : مرآةالعالم بیاض سواداع
۲۰/ بدایونی (عبدالقادربن ملوکشاه) منتـ التواریخ
۲۱/ بقائی (محمدعارف اندجانی) مجمع ا
۲۲/ بلخی : محمودبن امیرولی : بحرالاس فی مناقب الاخیار

یانی (دکتورمهدی) احوال و آثار–
خوشنویسان تکوین و پیدا شدن خطوط
در ایران
رویز ناتل خانلری (دکتور) شاهکارهای
هنر ایران
قی الدین محمد کاشانی : خلاصة الاشعار
امی (عبدالرحمن) دیوان جامی
نگ مراثی بایسنغر میرزا
ونپوری (ممتازحسین) تعلیم خط و املا
هانگیر (نورالدین پادشاه هند) تزک
جهانگیری یا جهانگیرنامه
اجت قلی مراغی : سلسلة الصفویه
افظ ابرو (عبدالله خوافی هروی) :
مجمع التوارخ
افظ (حسین کربلائی) : روضات الجنان
وجنات الجنان
ائری : مجموعهٔ حائری
یرزا حبیب اصفهانی : خط و خطاطان
بیبی (عبدالحی) تاریخ خط و نوشته‌های
کهن در افغانستان. پیدایش و انکشاف
شیوه‌های خوشنویسی عصر تیموریان
ومظاهر هنری آن بر ابنیه و کتب .
تاثیرات فرهنگی هرات بر آسیا .
تاریخچه مختصر مخطوطات افغانستان
هنر هرات (کتاب حاضر)
سن بیگ روملو : احسن التواریخ
سن خان شاملو : منشآت حسن خان شاملو

۳۸/ حسن بن لطف‌الله رازی : میخانه
۳۹/ خواندمیر : حبیب السیر ... خلاصه –
الاخبار ... نامهٔ نامی
۴۰/ خرابات
۴۱/ دانش‌پژوه (محمدتقی) گنجور و برنامه‌او
۴۲/ درویش محمد صحاف : انساب محمودی
۴۳/ دمشقی (مصطفی حسینی) رسالة الیقین
فی معرفة بعض انواع الخطوط و –
الخطاطین
۴۴/ دوغلات (میرزا حیدر) تاریخ رشیدی
۴۵/ دوست محمد هروی : دیباجه برمرقع بهرام
میرزا
۴۶/ دولت شاه : تذکرة الشعراء
۴۷/ راقم (شریف سمرقندی) تاریخ راقم
۴۸/ رضوی (کیوان) تاریخچه هنر و نقاشی
ایران در دوره اسلامی
۴۹/ رضا علی شاه قادری : مفتاح الخطوط
۵۰/ فراهی : ریحان نستعلیق
۵۱/ زکی محمد حسن : التصویر فی الاسلام
عندالفرس. الفنون الایرانیه فی –
العصر الاسلامی
۵۲/ سام میرزا صفوی : تحفهٔ سامی
۵۳/ سبحان رای : خلاصة المکاتیب
۵۴/ سحر بدایونی (دیبی پرشاد) ارژنگ چین
۵۵/ سعید فتاح عباده : انتشار الخط العربی
۵۶/ سلطان علی مشهدی : رساله علم خط
نستعلیق

۵۷/ سنگلاخ (میرزا محمدعلی) تذکرة الخطاطین
۵۸/ سید احمد مشهدی : مقدمهٔ مرقع امیر
غیب بیگ
۵۹/ شاغل عثمانی : صحیفهٔ خوشنویسان
۶۰/ شاهی (امیر) دیوان امیر شاهی سبزواری
۶۱/ صادق علی خان دهلوی : قواعدالحروف
۶۲/ صادقی بیگ افشار : مجمع الخواص مثنوی
قانون الصور
۶۳/ صنیع الدوله (محمد حسن خان اعتماد
السلطنه) : مطلع الشمس
۶۴/ طیبی شافعی (محمد بن حسن) : جامع
محاسن کتابة الکتاب و نزهة اولی –
البصائر والالباب
۶۵/ عبدالاحدرابط: قواعد ابجد و قانون
خوشنویسی
۶۶/ عبدالباقی نهاوندی : مآثر رحیمی
۶۷/ عبدالرزاق سمرقندی : مطلع سعدین ..
۶۸/ عبدالعزیز جواهرالکلام : کتابخانه‌های
ایران پیش از اسلام
۶۹/ عبدالله صیرفی : خطوط سته یا رسالهٔ خط
۷۰/ عبدالله مروارید : شرفنامه یا منشآت مروارید
۷۱/ عبدالله افندی : ریاض العلماء و حیاض
الفضلاء
۷۲/ عبدالله چغتائی (دکتور) اسلامی مصوری
۷۳/ عبدالمحمد (میرزا– ایرانی) پیدایش
خط و خطاطان
۷۴/ علاء الداله قزوینی : نفایس المآثر

۷۵/ علی شیر (میرقانع) تحفة الکرا
۷۶/ علی شیر نوائی (امیر) مجالس ال
۷۷/ علی هروی (میر) مدادالخطوط
۷۸/ غلام‌رضا ریاضی : دانشوران خر
۷۹/ غلام‌محمد دهلوی : تذکرهٔ خوش
مسودهٔ تاریخ خط و خوشنوی
رساله حالات خوشنویسان خ
۸۰/ فتح‌الله سبزواری : اصول و قواعد
سته .
۸۱/ فخری هروی : روضة السلاطین .
۸۲/ فریدون بیگ (احمد) منشآت السلا
۸۳/ فصیحی (فصیح الدین احمد خوافی
مجمل فصیحی
۸۴/ فکری هروی : ذکر برخی از خوشن
و هنرمندان
۸۵/ فضائلی (حبیب الله اصفهانی) اط
۸۶/ قاطعی هروی : مجمع الشعراء جهان
۸۷/ قطب قصه‌خوان : مقدمه مرقع شاه‌ط
۸۸/ قلقشندی (احمد بن علی قاهری)
الاعشی فی کتابة الانشاء .
۸۹/ قمرآریان : بهزاد (کمال الدین
۹۰/ کریم‌الله خان : دفتر خطاط.
۹۱/ کردی (محمدطاهر مکی) تاریخ ال
العربی و آدابه .
۹۲/ کلیم (همدانی) : دیوان کلیم .
۹۳/ گلچین معانی (احمد) تاریخ تذک
فارسی .

فهارس کتاب

هنر عهد تیموریان

فهرست عمومی فصل اول تاریخ مختصر هنر آسیای میانه

(مطالبی‌که در تاریخ هنر بکار آید ، مطابق عدد صفحات کتاب)

(۲)

فهرست فصل دوم

نامهای مؤلفان منابع تاریخ هنر تیموریان

(از صفحه ۱۰۷ تا ۲۱۷)

(۳)

فهرست فصل سوم : هنر کتابسازی و خط در ادبیات فارسی

(از صفحه ۲۱۹ تا ۲۶۴)

(۴)

فهرست فصل چهارم

رجال و آثار هنری تیموریان

در مکتب هرات و متفرعات آن

نامهای ممالک بترتیب الفبا

نامهای رجال هنر عصر تیموریان

(اعدادیکه بعد از هر نام آمده ، نمرهٔ مسلسل آثار هنری ایشانست که درفصل)

(چهارم‌مذکوراند)

(خ ــ خطاط . م ـ مصور . تك ـ تکمله)

ص

ع

آثار هنری مربوط مکتب هنر تیموریان

مذکور در فصل چهارم

(اعدادیکه بعدازهر اثر داده شده ، عدد مسلسل بین قوسین کتابست و ص نشان صفحه

الف

(۵)

فصل پنجم

فهرست چند مجموعهٔ هنری مطبوع

تکملهٔ

هنر عهد تیموریان

افغانستان

در صفحه ۳۸۴ عدد مخطوطات افغانستان از (۱۰۲ تا ۲۰۲) رسیده وبعدازان سهواً آثار شمارهٔ مسلسل ۲۰۳-۲۰۴-۲۰۵ درچند صفحه ازطبع بازمانده که اینك درینجا مختصراً تکمیل میگردد (حبیبی)

۱۰۳ــ(۲۰۳) قرآن شریف مذهب :

باخط نسخ عالی دارای جداول لاجورد و طلا وتشعیر وتذهیب بین السطورین باعلایم کوچك آیات مطلا، که آغاز سوره‌ها بخط طلائی جلی رقاع محدود بخطوط خفی سیاهست . جمله ۲۹۱ ورق بدون نام کاتب وتاریخ که غالباً هنرتذهیب دقیق آن بفروع هنرهرات در تبریز یاشیراز تعلق دارد، قطع آن ۱۳×۱۹ سانتی‌متر است ، ملك شخصی در کابل.

۱۰۴ــ(۲۰۴) قطعهٔ خط میرعلی هروی:

نستعلیق بسیار عالی بامزه که رقم فقیرعلی بدون تاریخ دارد ، از کتابخانهٔ پوهنتون کابل.

۱۰–(۲۰۵) قطعه خط عبدالرحیم کاتب:

نستعلیق عالی با رقم عبدالرحیم کاتب در کتابخانهٔ پـوهنتون ابل.

شایداین کاتب همان عبدالرحیم خوارزمی هنرمند هرات‌باشد.

پاکستان

اعداد ذیل درحین طبع از چاپ مانده، مربوط ص ۵۵۸

۹– (۹۵۹)

کشف‌الاسرار وعدة‌الابرار تفسیر خواجه‌عبدالله انصاری:

(۹۸۲) صفحه ۳۶×۲۴ سانتی‌متر بر کـاغذ ضخیم سمرقندی بخط بسیار عالی نسخ قرن نهم‌هجری. باجداول رنگین زرفشان، جلد اول ناقص، بدون تاریخ ونام کاتب. نمره ۲۹۰/۲۹۷ کتابخانهٔ گنج‌بخش راولپندی پاکستان.

(فهرست ۱/۳۶۴)

۱۰–(۹۶۰)

فرائد غیاثی از پیراحمد خوافی دستور شاهرخ درهرات تألیف ۸۳۴ق:

مشتمل بـرمکاتیب بسیار مهم دارای ارزش تـاریخی شاهان ، وزیران، عالمان، مؤلفان، شعراء، زنان نامدار هند و خراسان و ایران و غیره.

نسخهٔ واحدهٔ نایاب کامل یونیورستی پنجاب (لاهور) به‌نستعلیق
یبا وپخته ۹×۶ اینچ ۹۱ ورق ۲۱ سطری بر کاغذ حنایی ضخیم، که
رقرن۹ـ۱۰ نوشته شده. یك‌نسخهٔ نصفِ آخراین کتاب مکتوبهٔ۸۶۱ق
ر کتابخانهٔ شاهی برلن بود (فهرست پرچ‌نمره ۱۰۶۰ص۱۰۱۰)
(مقالات مولوی محمد شفیع ۳۷۱/۳)

ایران

در ص ۵۵۵ عدد آثار ایران تا ۹۳۸ رسیده وبعدازین تا ۹۵۰از چاپ مانده که درین صفحات بهمان نمرهٔ مسلسل تکمیل میگردد :

۶۰۹ـ(۹۳۹)

تحفةالعشاق درمرکبات زبان فارسی مخطوط قرن ۱۰ق :

با خط جلی بسیار عالی ثلث‌وخفی نسخ ، بزبانهای فارسی و ترکی ۲۴ صفحه در کتابخانهٔ آقای دکتراصغر مهدوی (تهران) که عکس آن در فرهنگ ایران زمین (ج ۱۷ص ۱ـ۲۶) چاپ شده.تهران ۱۳۴۹ ش.

۶۱۰ـ(۹۴۰)

مفردات عبدالله هروی طباخ:

بخط ثلث توقیع آمیز که درذیحجه سنه ۸۷۵ق نوشته‌شده‌وورق آخرآن در ملحقات گلستان هنر (مربوطص ۲۷) طبع بنیاد فرهنگ

یران در سنه ۱۳۵۲ ش چاپ شده است.

در ملحقات ص ۳۸ همین کتاب قطعهٔ مشق خط متوسط نسخی و لث جلی او طبع شده که آنرا در رمضان ۸۵۵ ق درسمرقند نوشته ست.

۶۱۱-(۹۴۱)

بلبل شهنامه خوان ، فغان‌الدین:

قطعه خطوط بسیار عالی ثلث ونسخ وتوقیع جلی‌وخفی درسنه ۱۰۰ ق با رقم «مشقه‌العبدالاقل بلبل شهنامه خـوان » ضمیمه ص۴۱ گلستان هنر طبع تهران. که برای امیرشاه سبزواری نـوشته شده واز تفرعات هنرهراتست.

۶۱۲-(۹۴۲)

خط میرعلی

قطعه خط نستعلیق عالی میرعلی شیرازی، که قطعه (کسی کش حرد رهنمونست‌هرگز) ابن‌یمین‌را درسنه ۸۳۹ق در دارالسلطنه هرات وشته، طبع گلستان هنر (ص۵۷)

۶۱۳-(۹۴۳)

قطعه نستعلیق اظهر :

متن جلی وبرهامش آن خفی بارقم «مشقه اظهرتجاوزالله‌عنه». چاپ ص ۵۷ گلستان هنر. طبع بنیاد فرهنگ ایران.

۶۱۴-(۹۴۴)

مواعظ کلمات سیدالابرار خط‌علاءالدین:

صفحهٔ اخیر این‌رسالهٔ نفیس در (ص۴۰) گلستان هنرچاپ شده بدوخط ثلث جلی بسیار عالی ونسخ خفی که آیتی ازهنرخطاطیست و درآخر رقم «مشقه علاءالدین فی ۹۸۶ ه» دارد. (رك: ۸۴۳ ایران)

۶۱۵-(۹۴۵)

قرآن شریف خط روزبهان در سنه ۹۵۴ق :

نسخه مرصع مذهب باجداول طلاوالـوان نظر ربا **بخط** نسخ متوسط که درآخرمواهیر ۱۲۸۹و۱۲۸۷ ه وغیره دارد. بارقم: «تشرف بکتبه اقل‌عباداالله روزبهان عفی‌الله عنه‌ببرکةالقرآن وفرغ منه سنه اربـع وخمسین وتسعمائه من‌هجره» (طبع‌لواحق گلستان هنر۸۶)

۶۱۶-(۹۴۶)

قطعه نستعلیق سلطان محمدنور:

شعر و خط هردوازوست:

گرم وسرکش، همچو آتش تندخوی من رسید
تند خویی   تیز خشم فتنه جوی من رسید
داشتم زو با دل دیوانهٔ خود گفت و گو
کان پری رودرمیان گفت و گوی من رسید

قائله و کاتبه سلطان محمدنور. (طبع گلستان هنر ص۸۶)

۶۱۷-(۹۴۷)

طعهٔ نستعلیق جلی وخفی شاه محمود نشابوری:

دومعما باسم فرخ وباسم‌غلام، که جداول لاجورد مطلاومختصر
ل کاری کارهرات هم‌دارد. بارقم «مشقه‌الفقیر شاه محمودنشابوری»
لی تاریخ کتابت ندارد. (از مجموعهٔ آقای احمد سهیلی خوانساری
رتهران- چاپ ص ۸۷ گلستان هنر)

۶۱۸-(۹۴۸)

طعه نستعلیق جلی عبدی نشابوری:

چاپ ص ۸۷ گلستان‌هنر، بارقم« کتبه‌الفقیر الحقیر المذنب‌عبدی
فرالله‌له» بدون تاریخ. خط جلی نستعلیق این قطعه درنهایت اتقان و
مزه است. (رك: ۴۲۴-ایران)

۶۱۹-(۹۴۹)

طعه نستعلیق قلم متوسط بسیار عالی خلیل حسینی:

سه‌بیت مولانا نورالدین عبدالرحمن جامی مصدر « دلم زهجر
راسان از ان هراسانست» رابخط عالی نستعلیق قلم متوسط برقطعه
ری منقش ببرگ ودرخت نوشته که‌درآخر بخط خفی رقم « کتبه
لیل‌الله‌الحسینی تحریر یافت دربلدهٔ هراة » هم دارد ، ولی تاریخ را
وشته. (طبع گلستان هنر ص ۱۰۲)

۶۲۰-(-۹۵۰)

قطعه نستعلیق جلی محمد زمان:

نستعلیق جلی‌عالی بارقم « محمدزمان بجهةامتحان قلم » دربین تشعیر و نقاشی ملون مذهب (طبع گلستان هنر ۱۲۰)

تصحیح اغلاط طباعتی

صفحه	سطر	غلط	صحیح
۳۳	۶	ازانچه	زانچه
۳۷	۱۲	وخط	وبخط
۳۷	۱۰	نسیمی	سیمی
۴۳	۱۰	انتقاد	انتقال
۴۴	۱	حوزد	خورد
۵۰	۲	بعداز	بعدازین
۵۳	۱۲	کن	افگن
۵۶	۱۵	اودر	اوکه‌در
۶۰	۱۱	نقاش	نقاشی
۸۹	۶	غاوردانی	بغاوردانی
۹۱	۱۴	هرات‌کرد	هرات دوام کرد
۹۴	۱۶	کوهستان	کوهسان
۹۹	۸	پستخانه	پسخانه
۱۰۲	۶	خواجه	خواجو
۱۱۴	۱۰	تکلمه	تکمله
۱۱۵	۶	ابولفاء	ابوالوفاء
۱۲۸	۲۱	لمد	امیر
۱۵۷	۳	نیز	تیز

۱۶۲	۴	۱۰۱۸	۱۰۱۷
۱۷۷	۹	شماره	شماره ۷۴۰
۱۷۷	۱۱	صفحه	صفه
۲۰۷	۸	بخطی	به‌حظی
۲۰۷	۸	محفوظست	محظوظ است
۲۲۳	۱۵	فرود	فزود
۲۳۴	۵	زفتند	رفتند
۲۴۱	۲۱	راهنمای	رارهنمای
۲۵۵	۱۲	۷۴	۷۵
۲۶۷	۶	که‌مکتب	که‌اثرمکتب
۲۶۸	۱۳	صفحه	صفه
۲۷۱	۱۲	از مکتب	از کتب مکتب
۲۷۷	۲۰	جایی	چاهی
۲۸۱	۶	خمسه‌نظامی	۱۰ـ خمسه‌نظامی
۲۹۶	۳	سنگی	سنگ
۲۹۸	۲۲	هراتست؟	هرات
۳۰۷	۲	گوو	گوی
۳۲۱	۷	سلسله	صله
۳۲۶	۱۴	خاتم‌نامه	حاتم‌نامه
۳۵۶	۱۰	هرسه صفحه	هرصفحه سه‌حصه
۳۶۲	۱۵	هرسه‌صفحه	هرصفحه سه‌سطر
۳۶۵	۲۰	تمام اوراق	تمام نسخه
۳۷۲	۱۲	ذوق	بدذوق
۳۸۰	۷	خط	بخط
۳۸۳	۹	ورا	درا
۳۹۲	۱۸	حامی	حمامی
۴۰۰	۱۴	۲۸۵	۲۵۸
۴۱۸	۱۳	شفته	آشفته
۴۳۵	۳	چهره،سبز	چهره

۴۴۴	۲۱	پرده‌دار	پره‌دار
۴۵۰	۱۴	تجلیل	تجلید
۴۵۱	۱۱	قیام‌الدین	قوام‌الدین
۴۸۰	۴	قیام‌الدین	قوام‌الدین
۴۸۷	۵	بایسنغر	برای بایسنغر
۴۸۹	۶	خیرزران	خیزران
۵۰۱	۶	حلالی	هلالی
۵۱۵	۱۳	حسن	حسین
۵۲۵	۱۷	جلال‌الدین محمد	جلال‌الدین محمود
۵۲۵	۱۶	۶۴۰	۶۳۰
۵۶۶	۳	پاریس	پارس
۵۷۴	۱۲	بدان	بران
۵۸۸	۲	۵۹۷	۹۷۵
۵۸۹	۷	تربیت	ترتیب
۵۹۹	۶	محمدحسن	محمد محسن
۶۲۸	۲۰	۳۱۳	۱۳۱۳
۷۰۲	۹	غزوی	غزدی
۷۰۲	۱۲	محمد	محمدی
۷۱۶	۴	برصفحه سنگی مستطیل گردهندی	برصفه مستطیل ایستاده
۷۲۷	۲	بزمتگاه	بزمگاه
۷۹۷	۹	موج‌داد	موج‌دار
۷۹۹	۱۴	غش	غشی
۸۰۰	۱۱	شکل بر	شکل پنجم بر
۸۰۳	۱۵	بخاری	نجاری
۸۱۵	۴	چین	چپن
۸۳۴	۱۸	اسامی	رسامی
۸۳۶	۶	Tiwes	Times

یادآوری مهم

نام این کتاب هنر عهد تیموریان است ، ولی برجبین صفحات سهواً هنر عهد تیموری چاپ شده ، و معلومست که این هردو عنوان مفاهیم جداگانه دارد . مراد ما تنها هنری نیست که فقط به عهد تیمور تعلق دارد ، بلکه تمام هنر وسیع و جهانگیریست ، که از عهد تیمور حدود ۸۰۰ ق آغاز وتا حدود اواخر قرن دهم درممالك وسیع تیمور و اخلافش در ماوراءالنهر و افغانستان و ایران و هند رواج داشت . که نام « هنر عهد تیموری » منسوب بشخص تیمور ، این مطلب را احتوا نمیکند و باید بنام «هنر عهد تیموریان» تصحیح شود .

پرورشگاه مهم این‌هنردرعهد شاهرخ هرات بود، ولی‌سمرقند، بخارا ، بلخ ، مشهد ، قزوین ، اصفهان ، شیراز ، تبریز هم مراکز بزرگ و شکوهمند این رنسانس هنری آسیای میانه بوده‌اند ، وآثار آن تابرخی شهرهای کوچك هم رسیده بود ، که به نحوی از انحاء با سلطنت های اخلاف تیمور درسمرقند و هرات و حکمرانان معاصر ایشان مانند خوانین ماوراءالنهر و ترکمانان آق قویونلو و مغولیان

هند و صفویان ایران و زیردستان این سلطنت های قوی و حتی با عثمانیان ترکیه هم رابطه‌یی داشته‌اند و بنابرین این هنر میراث مشترك تمام این مردم از استانبول تا اواسط هند بوده و در پرورش آن سهم داشته‌اند ، که مرکز آن هرات است ، و ازینجا بود که مهر تابان هنر بهر سوشعشعه‌پاشی داشت . (حبیبی)

تاریخ هنر

هنر عهد تیموریان و متفرعات آن

مشتمل بر سوابق و لواحق هنر در آسیای میانه و ممالک مجاور آن

با معرفی ۲۶۴۵ اثر هنری و فهارس هنرمندان و نامهای آثار

نوشته و فراهم آورده

عبدالحی حبیبی

کابل

انتشارات بنیاد فرهنگ ایران

«۲۲۱»

پنجاهمین سال
شاهنشاهی دودمان پهلوی

از این کتاب
۱۲۰۰ نسخه در سال ۲۵۳۵ شاهنشاهی در چاپخانهٔ خواجه
چاپ شد

فهرست مطالب

پیش گفتار

ازمدت درازیست، که کتب متعدد وضخیم در تاریخ ملـل مشرق زمین، بزبانهای مختلف نوشته شده ونشر یافته است ،که اکثر آن بوقـایع جنگی و سیاسی وفتح‌وشکست ومظاهر نیروی جنگی زورآوران تعلق دارد، وخیلی کمتر به بیان احوال روحی وعاطفی وحیات معنوی وهنری پرداخته‌اند.

مدتها گذشت که کتابهای تاریخ این ملل را بزبانهای شرقی و غربـی خواندمی، وآنچه درضمن وقایع به نکته‌یی برخـوردمی، کـه نمودار وضع روحی وفکری وهنری بودی، آنرا جداگانه یادداشت کردمی، واین مجموعهٔ یادداشتها کتابی را بوجود آورد، که اینك یك بخش آن به خوانندگان گرامی بامیدی عرضه می گردد، که نابسامانیها ونارسایی‌های آنرا بنظر اغماض وعفو نگرند.

دورهٔ حکمرانی تیموریـان درین سرزمین، عهد پـرورش هنر نقاشی و مصوری وتزئین وتذهیب وخوشنویسی وتمام‌شقوق کتابسازیست. ودرین کتاب هم‌آنچه بسوابق ولواحق این هنرتعلق دارد ، فراهم آمده، وفصل اول و دوم وسوم آن، خواننده را مختصراً به چگونگی پیدایش وسوابـق این هنر آشنا می‌سازد، و درفصل چهارم که ازصفحهٔ ۲۶۵ آغاز می‌شود تـا (ص ۷۸۴) دو هزار وششصد وچهل وپنج اثر باقیمانده و مشخـص این دورهٔ هنری از مکاتب متعدد آن، که اکنون در کتابخانه‌ها ومیوزیم‌ها محفوظند ضبط گردیده، چه یك قطعهٔ کوچك نوشته‌هنری، یا کتابی ضخیم مانند شاهنامه وخمسه‌ها وسبعه‌ها وغیره

باشد.

در فراهم آوری این یادداشتها ازچندین کتاب و رساله سود فـراوان برده‌ام،که یادآوری برخی ازان شایستهٔ این مقامست:

اول : ازکتاب خوشنویسان دوست مرحومم دکتور مهـدی بیانی، طبع دانشگاه تهران مـواد زیاد گـرفته شده‌کـه بعلامت (خ) بآن حوالت داده‌ام. وی در فراهمی احوال و آثار خطاطـان هنرمند رنجی فراوان برده وسفرهای طولانی انجام داده، وازهرگوشه، مواد نامعلومی را فراهم آورد،که من درینجا مساعی آن دوست مسافر دیار عدم را بنیکی می‌ستایم وروانش را شاد می‌خواهم.

دوم : رسالهٔ انگلیسی دانشمند فقید ترك، زکی ولیدی توغان در فراهم آوری ومعرفی آثار این دورهٔ هنری ازکتب خـانه‌هـای عظیم استانبول، نیز مورد استفاده من بودکه بصورت‌کتاب چاپ‌نشده و درین‌کتاب باشاره (ز) نشان داده شده است.

سوم : رسالهٔ انگلیسی چاپ‌نشده دکتور نذیراحمد، استاد محقق‌علی گر هند، که درمعرفی آثار باقیماندهٔ این هنر درهند، ترتیب داده و یك نقل آنرا درسمرقند بمن سپرده بود، و درین‌کتاب در قسمت آثارهند به‌علامت (ن) به آن اشاره شده است.

علاوه ازین ازمقالات ومجلات وکتب هنری شرق وغرب، تاجایـی‌که میسر بود، مواد مهمی گرفته‌ایم ،که باکثر آن درموقع استفاده حوالت داده‌ام.

ناگفته نماند: که‌کتابخانه‌های اتحاد جماهیر شوروی نیز ذخایر عظیـم هنری شرق راحفظ‌کرده وازان جمله چندمجموعهٔ هنری را تاکنون باطبع نفیس رنگین‌که عین اثر را نمایندگی‌کند نشرکرده‌اند،که مورد استفادهٔ من بود. و اینگونه مجموعه‌ها را درفصل پنجم کتاب، مورد کاوش وپژوهش قرار داده‌ام.

آنچه در کتاب ضخیم سروی هنر ایران، بهمت پروفسور فقید پـوپ فراهم آمده، همواره زیر نظر من بوده، و ازان‌کتاب نفیس نیز سود فـراوان برده‌ام.

صورت استعمال کتاب ویافتن مطلب دران

این کتاب پنج فصل با یك تکمله دارد ، که برای آن پنج فهـرست

ساخته‌ام:

۱ـ فهرست عمومی فصل‌اول درتاریخ مختصر هنرآسیای میانه ومطالبی که ازین فصل درتاریخ هنر بکارآید، براساس اعداد صفحات‌کتاب وتربیت الفبائی مطالب.

۲ـ فهرست فصل دوم، درنامهای مؤلفان منابع تـاریخ هنر تیموریان، مشتمل بر۱۵۴ تن‌بترتیب الفبائی اسماء مؤلفان یاآثار از (ص۱۰۷ تا ۲۱۷)

۳ـ فهرست فصل سوم: هنر کتابسازی و خـط در ادبیات فارسی (ص ۲۱۹ تا ۲۶۴)

۴ـ چون آثار هنری در ممالك وکتابخانه‌های مختلف دنیأ متفرقست و نمی‌توان اثرمطلوب را ازین ۲۶۴۵ عدد به‌آسانی یافت، بنابرین بهراثـر هنری یا مجموعه، یك نمرهٔ عمومی بین قوسین و یك نمرهٔ خصوصی مملکت داده شده، پس اگر بخواهیدکه تمام آثار یـك هنرمند را جستجوکنید، درفهرست چهارم در ردیف حروف تهجی، بحرف‌اول ودوم اسم‌او رجوع‌کنید، اعدادیکه درمقابل نامش‌نوشته شده، شما را بوجود نسخ وآثار متعدد اورهنمائی می کند،که‌درمتن (بین قوسین) آمده است.

درآغاز فهرست چهارم نام ۱۴ مملکت ومتفرقات ضبط شده، و درمقابل نام هرکشور، عدد صفحاتیست،که‌آثارآن‌کشور دران مذکورند ، واین نامهای ممالك و ذکرآثار آنها هم بترتیب الفبائیست .

درقسمت دوم این فهرست بالعکس نامهای آثـار وکتب برديف الفبا آمده، و عدد مسلسل که درمتن‌کتاب بین‌قوسین است، درمقابل هراثرهنری داده شده، تا هراثر مخطوط را درمتن، مطابق عدد بین قوسین دریابید.

مخفی‌نماندکه در (ص ۳۸۴) سه اثرافغانستان و در(ص ۵۵۸) دواثر پاکستان و در (ص ۵۵۵) یازده اثر ایران ازعدد مسلسل ۹۳۹ تا ۹۵۰، در متن نیامده بود، بنابرین تلافی مافات را درتکملهٔ آخرکتاب کـردیم، وفائت آثار هنری هرسه‌کشور را به‌همان عدد مسلسل بین قوسین آوردیم، ودرفهارس

هم آنرا بعدد مسلسل رسانیدیم، خوانندهٔ گرامی اگر نام اثر یاهنرمندی را در متن نیابد، بهمان عدد مسلسل درتکمله یافته می‌تواند، وبعد ازین اعداد نشانی (تك) راهم نوشته‌ام.

۵- فهرست پنجم متعلق به شرح مجموعه‌های هنریست که‌از (ص ۷۸۷ تا آخـر کتاب) در بـارهٔ ۵۴ کتاب مطبوع ذکری مجمل یا مفصل آمده است.

باید گفت: که نام این‌کتاب «هنرعهد تیموریـان» است که سهوا بـر پیشانی صفحات مطبوعهٔ متن «هنر عهد تیموری» چاپ شده، و این نکته را در صحت نامهٔ آخرکتاب به تفصیل یادآوری کرده‌ایم، که باید «هنرعهد تیموریان ومتفرعات آن» خوانده شود.

درخاتمه اعتراف می‌کنم که این سعی نارسای من‌درین موضوع یك‌قدم اولست، وآنچه درین‌کتاب فراهم آمده، عشرعشیر آثار هنری باقیماندهٔ این عهد نخواهد بود. وامیداست که آیندگان به تکمیل آن پردازند و با کرامت نفس ازخطا وسهو و نارسایی من درگذرندکه:

تادسترسم بود زدم چاك گریبان
شرمندگی از خرقهٔ پشمینه ندارم

عبدالحی حبیبی افغانی

کابل. ۲۶ سرطان ۱۳۵۵

متن کتاب

فصل اول

(۱)

سوابق کتاب نویسی و کتاب آرائی

در آسیای میانه اززمان بسیارقدیم، سنت کتابسازی وجودداشت و قدیمترین روایات درین باره اینست : که کتاب اوستا (فراوردۀ زرتشت) را برپوست گاو آراسته بآب زرنوشته بودند[1].

درنامۀ تنسر (ص۱۲) ومروج الذهب مسعودی و تاریخ الامم و الملوك طبری، همین گزارش کتب پهلوی نقل شده، که این اوستا باخط زرین بر۱۲ هزارپوست گاو نگارش یافته بود ، و فردوسی آنرا ۱۲۰۰ فصل نوشته برالواح زرین گوید. و ابومنصور ثعالبی (حدود ۴۱۰ ق ۱۰۱۹م) مینویسد : که زردشت کتابی دربلخ به گشتاسپ شاه آورد ،

۱ــ ارداویرافنامه ص ۲۲ دکتررحیم عفیفی ، تهران ۱۳۲۲ ش .

که آنرا برپوست دوازده هزارگاو نوشتند ، وهر کلمه را درپوست کنده، قشری را ازطلا دران قرار دادند[1].

حمزة بن حسن اصفهانی (۳۵۰ق ۹۶۰م) گوید: درایام ملوك اشکانی بعد ازاسکندر ۷۰ کتاب این سرزمین را درعلوم نجوم وطب و فلسفه و کشاورزی، یونانی وقبطی ترجمه کرده بودند[2]، ودرسنه ۳۵۰ ق پنجاه عدل ازینگونه کتابهای نوشته برپوستها (جلود) را از بنای قدیم جی-سارویه (اصفهان) یافتند[3]، که ابن ندیم آنرا در بغداد، پیش شیخ خود ابوسلیمان دیده بود[4]، و او از تاریخ اسحاق راهب نقل نماید که تمام کتب این سرزمین، درتهاجمات اسکندرمقدونی برباد رفت وبعد ازآن یکی ازملوك اسکندر، بقیهٔ کتب را بوسیلهٔ زمیره نامی فراهم آورد ، که جمله ۵۴۱۲۰ جلد بود، واومیگفت، که کتابهای زیاد هنوز هم بین سند وهندوچین وگرگان وارمن وغیره باقی مانده است[5].

آنچه درکتب پهلوی و به پیروی آن درکتب تاریخ عربی و فارسی دربارهٔ کتابسازی درآسیای میانه وایران وارداست، چند روایت آنرا دربالادیدیم. درقرن بیستم درحفریات آسیای میانه درنسا واورامان، برخی اسناد تحریری بر چرم گاو و الواح سفالین رنگین لعابدار ،

۱ــ ترجمهٔ فارسی غررملوك الفرس وسیرهم ازمحمود هدایت ۱۱۹ طبع تهران ۱۳۲۹ ش.

۲ــ سنی ملوك الارض والانبیاء ۳۰ طبع برلن ۱۳۴۰ ق.

۳ــ همین کتاب ۱۲۷ .

۴ــ الفهرست ۳۳۶ طبع قاهره ۱۳۴۸ ق .

۵ــ الفهرست ۳۳۴.

بزبان پارتی یعنی پهلوی شمالی، مربوط بدورهٔ پارتیان (۲۵۰-۷۶ق،م) یافته‌اند[1] و ازان پدید می‌آید :که نوشتن آثار دینی زردشتی برپوست گاو، اینك سند مثبت علمی هم دارد .

ازنمونه‌های قدیم کتاب ونوشته درآسیای میانه ، اوراق کوچك رساله‌های « ابهی دهرمه » متعلق مذهب بزرگ بودائی Mahä –Yana و صفحات کتاب وینایا Vinäya مربوط مذهب کوچك بودائی Hinä–Yana است برسم الخط گوپتا وسنسکریت که درسنهٔ ۱۹۳۰م در حصص شرقی هیکل ۳۵ متری بودا دربامیان (افغانستان) بهمت موسیو هاکن باستان شناس فرانسوی کشف شد[2]، واصل آن درموزهٔ کابلست.

درقرن ۷-۸ م سنت کتاب نویسی در همین سرزمین زنده بود . ابن ندیم کتاب «احوال سمنیه» (بودائیان) وبوذاسف راکه تألیف یك خراسانی بود، دیده بود[3].

درسنه ۲۰۷ ق ۸۸۳ م یك شاعر مسلمان خراسانی که چند زبان هندوستان دانستی، قرآن عظیم را بزبان هندی ترجمه کرد[4]، و اوگره بوت معلم دربار کابلشاه اننده پاله بن جیه پاله کتابی درعلم نجوم بنام شکهت پرت تألیف کرده بود[5] ، و نسب نامهٔ کابلشاهان بر دیبائی نوشته شده بود، که درقلعهٔ نغر(جنوبی پاره‌چنار کنونی) محفوظ بود[6].

۱ــ اشکانیان ، م ، م دیاکونوو .

۲ــ ژورنال آزیاتیك پاریس ، مارچ ۱۹۳۲ م .

۳ــ الفهرست ۴۸۲.

۴ــ بزرگ بن شهریار درعجائب الهند حدود ۳۰۰ ق ۹۱۲م طبع لیدن.

۵ــ کتاب الهند ۱۰۵ طبع حیدرآباد دکن .

۶ــ کتاب الهند ۳۴۹ .

در آغـاز ورود اسلام (قرن ۷ م) مردم ولایات شرقی و شمالی افغانستان، مانند باختر و تخار بشمول بامیان، کاپیسا، کابل، لغمان، ننگرهار، گندهارا تاتکسیلا و قندهار، دین بودائی داشته و کتب دو مذهب کبیر و صغیر بودائی مروج بود، وهنگامیکه هیون ـ تسنگ زائر چینی در سال ۶۳۰ م این ولایات را میدید، وی از شش سلسلهٔ کتب دینی ذکر میکند، که اگر کسی همین شش دورهٔ کتب را میخواند، آنوقت بمرتبهٔ بلندتر علمی میرسید، که برای سواری خود فیلی با بدرقه‌یی همراه داشت و محفلی را برای مناظره، تشکیل داده میتوانست[1].

پس مطابق بهمین روایات عربـی و چینی بایدگفت: که سنت کتاب نـویسی و کتابخانـه به افغانستان غـربی و شرقـی و خراسان و ماوراءالنهر و ایران از ازمنهٔ قبل‌الاسلام بعصر اسلامی انتقال کرده بود، و از کتب قدیمی که درخراسان تألیف‌شد یکی اخبار ماوراءالنهر است که مؤلف آن خراسانی بود، وابن ندیم اخبارخراسان قدیـم را بخط مرد خراسانی دیـده بود، ووی از کتاب دیگریکه درشرح مـلل و ادیان هند تألیف شده ونسخهٔ آنرا درمحـرم ۲۴۹ ق ۸۶۱ م نوشته بودنـد خبر میدهد وگوید که یحیی بن خالد برمکی بلخی، شخصی را برای آوردن عقاقیر بهند فرستاد وضمناً امرداد: که دربارهٔ ادیان هند اطلاعاتی فراهم آورد، واین مرد همین کتابرا نوشت[2].

1. Si—yu_Ki 2/137 Calcutta 1958.

۲ـ الفهرست ۴۸۳ـ۴۸۴.

(۲)

سوابق تزئین وتذهیب ونقاشی

قدیمترین نمونه هـای تزئین خطوط و گل و برگ و تصـاو[...] حیوانات ونقاشی مردم قدیم آسیا را برآثار وظروف‌گلی منقوش‌ازم[...] قبل ازتاریخ ایران وافغانستان، درحدود هفت هزار سال پیش درآق[...] کپروك Āq—Kupruk و دمراسی Dimräsi و مندیگك Mundigak [...] غیره، وهم برآثار مکشوفهٔ تـل ابلیس کرمان، وسیالـك و چغازنبی[...] ایران وهم درترکمنستان ووادی زرافشان میتوان دید[1]، که همین میرا[...]

۱ـ بنگرید:

دورهٔ سنگ وبرنج: نشر کردهٔ اکادیمی علوم شوروی، مسکو ۱۹۶۶م[...]

کشورهزارشهر: و، م ماسون طبع مسکو ۱۹۶۶ م.

تحقیقات دورهٔ قبل‌التاریخ درافغانستان: لویس دوپری درمجلهٔ جـهبت ـ[...]

فرهنگی دوره‌های کهن بزمانه‌های بعد از تاریخ انتقال یافته ، و ما آثار تزئین و نقاشی رنگین و حتی تـذهیب را در ابنیّه و مخطـوطات مردم آسیای میانه و ایران می‌بینیم که ازانجمله است :

منظومهٔ داستان کهن عشق زریا واودا درعصر هخامنشیان ایران ، بین مردم رواج داشته کـه خارس می‌تی‌لنی رئیس تشریـفات اسکندر ازان یادآوری کرده وتلفظ یونانی آنرا زریاس ـ اوداتیس ضبط کرده است ، که این دوشیدایان دلباخته ، یکدیگررا درخواب می‌بینند و دل بهم میدهند . بقول خارس می‌تی‌لنی داستان دلـدادگی و عشق ایشان ، درانوقت شهرتی داشت ومردم با علاقهٔ فراوان آنرا میخـواندند و در معابد و کاخها بردیوارها منظرهائی ازان نقاشی میکردند.

با بدست آمدن چند قطعه‌نقاشی‌رنگین دیواری دوران‌هخامنشی پیداست که نقاشی دیواری آن دوران رنگین بوده و درآثارادبی دورهٔ اسلامی به نقل از کتابهای قبل ازاسلام، داستانهای حماسی و پهـلوانی را منقش ومصورمیساختند ، چنانچه ازین ابیات علی‌بن محمد منجیك ترمذی شاعرقرن چهارم پیداست که شاهنامه‌های قدیم مصوربوده‌است:

به شاهنامه ار ، هیأت تـو نقش کنند
ز شاهنامـه بمیدان رود بجنگ فراز
ز هیبت تو عـدو نقش شاهنامـه شود
کزونه مرد بکارآید ونه اسپ ونه ساز

شاعر دیگری نقش های ایوانها را چنین یادکرده است :

فلسفی امریکا ، ج ۶۲ شماره ۴ سنه ۱۹۷۲ م.

تاریخ مختصر افغانستان : عبدالحی حبیبی ج۱ طبع کابل ۱۹۶۷ م .

برایوانـها نقش بیژن هـنوز بزندان افراسیاب انـدر

دیوارهای نگارین حفریات نواحی بلخ از دورهٔ یونانیان

که درسنه ۱۹۷۰م درافغانستان شمالی کشف شد و مربـوطست

حکمرانی یونانیان اخلاف اسکندر در باختر (۲۵۶-۱۳۵ ق، م).

دیوارهای نگارین بـامیان با تصاویر رنـگین دربتان بز

مغاره‌های کوهی اطـراف آن، که اکنون بوسیلهٔ باستان شناسان

تصفیه وروشن گردیده .

وهمچنین ظروف شیشه‌یی مصور وملون بگرام شمال کا

آثار نگارین شهر یـونانی آی خانـم کنارآمو ، و نقاشیهای دی

بتکده‌های‌هدهٔ جلال‌آباد وتپهٔ سردارغزنی که‌درین‌اواخر کشف‌گر

نمودارواضحیست از ذوق هنری و نقاشی وتزئینات رنگین‌درافغا

قدیم، که دیوارهای پنج‌کنت و شهـرافراسیاب سمرقند با نقاشی

ظریف نظائر آنست در ماوراءالنهر[۲].

تزئین و تذهیب کتاب ـ چنانچه درمورد اوستا قبلاً گفتیم

ازمنهٔ پیش ازاسلام، درکتب و آثـار دینی هم بکار مـی‌رفت . چن

---

۱ ـ مجلهٔ هنر ومردم شماره ۱۴۰، اردی‌بهشت ۱۳۵۳ ش طبع تهرا

۲ـ بنگرید :

گریگوری فرومکین : باستان شناسی آسیای میانـهٔ سویتی، طبع ل
۱۹۷۰ م .

بنجامن راولند : هنرقدیم افغانستان ترجمه وطبع کابل ۱۳۴۶ ش .

ش ، مستمندی : حفـریات هده ، در آرت آسیایی ج ۱۹ طبع پار
۱۹۶۹ م .

ارتهراوفام پوپ : سروی آرت پرشیا، طبع لندن ونیویارك ۱۹۶۷

مدعی نبوت مانی (متولد ۲۱۶ م و کشته دوشنبه ۲۶ فبروری ۲۷۷ م) درقرن سوم میلادی ازهنر کتاب آرائی ومصوری درتبلیغات دینی خود کارگرفت، وچون سرزمین تبلیغات دینی اوهمین آسیای میانه از حدود ایران تا ختن بود ، بنابرین مردم این سرزمین تا عصر اسلامی با همان روایات هنری او پیوندی داشته‌اند، ودرادبیات فارسی ، مانی نقاش و کتاب او **ارژنگ** یا ارتنگ مانی، یگانه مایهٔ هنرنقاشی شمرده شده[1]،

۱ـ ازسنه ۱۹۰۲ تا ۱۹۱۴ م بهمت سازمانهای علمی المانی،انگلیسی وروسی درتورفان (صحرای گبی ترکستان خطا) اوراق زیاد مزین و مصور ، دارای مجالس مصور کشف شد ، کـه برخی ازان ، مجالس تدریس علم موسیقی با اشکال نوازندگان است که آلات طرب امثال طنبور و رباب در دست دارند، و برخی هم دارای اشکال مصوران پیرومانی‌اندکه عباهای سپید گردن بسته وکلاههای دراز سپید و ریش‌های تنك وکاکلهای دراز سیاه وقلم دردست دارند وپیش روی ایشان میزهای کوچك افتاده،که تخته‌های کاغذ سپید بالای آن بنظرمی‌آید. درمتن هر صفحه سه وچهارسطر بخط اویغوری یا پهلوی سغدی است و حواشی آن باگل وبرگ و شاخه یا بوته‌های گل آفتاب گردان تزئین شده‌است،که هنرمصوری ونقاشی تزئینی رادرآن عصرنمایندگی‌میکند.

دربارهٔ هنرمانی مورخان شرقی چنین عقیده داشته‌اند : « معجزه‌اش آن بود : دائره چند خرد وبزرگ ، که لااقل خطوط آنها پنج گز بودی بانگشت رقم نموده ، چون پرکارنهادندی یکسرمو تفاوت نکردی. همچنین خطوط‌دراز وکوتاه‌کشیدی وهمه برمسطرراست بودی، وصورت ربع مسکون چنانکه‌تمامی شهرها ودریاها ورودها دران ظاهربود ، وسه ربع غیرمسکون ، درگویی برابر بیضه کشیده بود » (نگارستان هنر ۲۲۵) و همین داستانست‌که در شرفنامهٔ اسکندری بخامهٔ نظامی چنین نقش بسته : ←

وفرخی شاعرغزنه ، هنگامیکه‌کاخ وباغ بوسهل حمدوی را می‌ستاید ، درمدح مناظرزیبای باغ‌گوید :

باغی نهاده همبراو با چـهار بخش
پرنقش‌وپرنگارچوارتنگ مانوی[1]

ابوالمعالی محمدبن حسین علوی که‌شاید درسنه ۴۸۵ ق۱۰۹۱م درغزنه سکونت داشت‌گوید:که نسخهٔ مصور **ارژنگ**‌مانی در خزائن غزنین است[2].

چنانچه تأثیر وسابقهٔ هنرمانی در اذهان موجود بود ، خودکتاب اورا هم تا مدت پنج قرن بعد ازقبول اسلام ، درغزنه نگه داشته‌بودند واثرهـنر تزئین، دربت‌سازی مکتب هنری‌گریکو بود یـك‌گندها را و مکتب هنرکوشانی افغانستان و آسیای میانه بدرجه‌ییست‌کـه تاکنون هم جایگاه هرشهرقدیم را اگربشکافی، بتهای زیبای‌مکاتب هنری‌مذکور ازان پدید آید . چنانچه صدها آثار آن از کاوشهای بامیان ، بغلان ، قندز، غوربند، بگرام،کابل ،غزنه ، هده وغیره بلاد تاریخی‌افغانستان بدست آمده است ، حتی‌کلمهٔ بد Buddh (ازنام ساکیه مونی‌مؤسس بودیزم) درعصر اسلامی بمعنی مطلق یك مجسمهٔ زیباگرفته شد وجمع

شنیدم که مانی بصورتـگری ز ری‌سوی چین شدبه‌پیغمبری...
ز بس جادوئیهای فرهنگ او بدو بگرویدند و **ارژنگ** او
(ص ۳۷۸)

۱ـ دیوان فرخی ص ۱۷۳ طبع تهران ۱۳۰۱ ش . بفصل هنرکتاب- سازی درادبیات نیز رجوع شود .

۲ـ بیان‌الادیان ص ۱۸ طبع تهران ۱۳۴۲ ش .

آنرا بقانون زبان عربی (بده) ساختند[1]، ودرفارسی بت بمعنی مجسمهٔ زیبا یا تصویر دلکش ومحبوب شد ، و در ادب فارسی ، بت قندهار (منسوب بهمان‌گندهارا) هرمحبوب زیبا را گفتند ، و درکتاب شاپورگان مانی ، درپهلوی خراسانی هم (بد) بود[2]:

سنائی غزنوی راست :

صانعی باید حکیم وقادر وقائم بذات
تا پدیدآید ز صنع‌وی بتان قندهار

ساختن این بتان زیبا و آرایش بتان بطلا و جواهرکه مایهٔ هنر مصوری قدیم درین سرزمین است تا بسط فتوح اسلامی در قرن هفتم رواج داشت . ابن ندیم ومسعودی ودیگر مورخان عرب ازارسال‌بتان زیبای بامیان وکابل و داور وبست‌که بجواهر مرصع بودند ، بدربار بغداد خبر میدهند ، که این بتان را برای تماشای مردم، درقصر خلیفه بنمایش‌گذاشته‌بودند (۸۹۶م)[3] وفردوسی هم دربیتی سوابق‌بت ونگار رادرین سرزمین روشن میسازد :

نباشد چوآن‌بت بکابل نگار   نه‌درچین‌ستان ونه‌در قندهار

(شاهنامهٔ بایسنغری خطی سلطنتی ایران ص ۱۰۶)

۱ـ الفهرست ۳۴۷ وکتاب البدء والتاریخ ۱۹ وملل ونحل‌شهرستانی ۲۴۰ .

۲ـ آثارالباقیه ۲۲۹.

۳ـ الفهرست ۴۸۶.
مروج‌الذهب ۴/ ۱۷۲.
طبری ۷/ ۲۳۴ .

واز همین مقوله است این بیت فرخی سیستانی :

بزم تو از ساقیان سرو قد چون بوستان
قصرتو از لعبتان قند لب چون قندهار

ناصر خسرو قبادیانی‌گفت :

سوی شاخ بادام شو بامداد   اگردید خواهی‌همی قند

(دیوان ص ۲۰۰)

نظامی نگارخانهٔ قندهار را چنین نقش بسته :

درامد بآن شهر مینو سرشت   که ترکانش‌خوانند فرخ به
بهاری درو دید چون نوبهار   پرستش گهی نام او قند
عروسان بت روی در وی بسی   پرستندهٔ بت شده هر ک
دران خانه از زر بتی ساخته   بران خانه گنجی براندا
سر و تاج آن پیکر دلربای   برآورده تا طاق گنبد سر
دوگوهر بچشم اندرون دوخته   چو روشن دو شمع برافرو

(اقبالنامه ۱۵۸)

ازکتابهای‌قدیم مذهب‌ومرصع این‌سرزمین کتابیست ازکتاب
خیذربن کاووس مشهور به افشین‌که یکی از نجیب زادگان اسرو
ماوراءالنهر وقائدلشکری عصرمعتصم‌عباسی (۲۱۸-۲۲۷ق۸۳۳-۸۴۱
دربغداد بود ، ولی اورا به تهمت بیدینی و زندقه محاکمه کردند و
شعبان ۲۲۶ق۸۴۰م بکشتند. یکی ازعلل اتهام اوکتاب مذهب ومر
گوهرنشان بود،که درخانوادهٔ او ازقدیم باقی بود. چون وزیروقت
اوپرسید:که این‌کتاب آراسته بطلا وجواهرودیبا چیست ؟ وی گف
ازپدربمن مانده وازبهرهٔ ادبی آن تمتع می‌برم ، ولی باکلمات کف

آن‌کاری ندارم. چون درسابق آنرا آراسته وپیراسته بوده‌اند، برحالت سابق باقی مانده ، مانند کتاب کلیله و دمنه و کتاب مزدك که در خانهٔ تست [1].

این کتاب آراسته و پیراسته درادبیات دری دورهٔ اسلامی بنام «دفترافشین» یا «گوهرافشین» نمونهٔ تزئین وتذهیب شمرده شده است[2]. و ازبیان طبری پدیدار است که در کتابخانه‌های رجال بزرگ دربار خلافت، چنین کتابهای ملل غیرعربی بوده است .

دربارهٔ آرایش نامه وتزئین ورنگ ونگار مکاتیب ، فردوسی در شاهنامه اشارات متعددی دارد وازان جمله است در داستان نبرد رستم با افراسیاب درشاهی کیقباد :

دبیر نویسنده را خواند شاه　　　که پیش‌آر، قرطاس‌ومشك‌سیاه
یکی نامه بنوشت **ارتنگ‌وار**　　　بروکرده صدگونه **رنگ‌ونگار**

(ص ۹۰ شاهنامهٔ بایسنغری خطی ایران)

نامه نوشتن بمشك وعنبر وبر حریرنیز درعنعنات باستانی‌بود :

نویسد ز مشك وز عنبر دبیر　　　یکی نامه از پادشا، بر حریر

(همین‌کتاب ۳۵۹)

این اشارات فردوسی اگرچه سند ثابت تاریخی نیست، ولی‌این مطلب را روشن میسازد، که در روایات قدیم مردم آسیای میانه و

۱- طبری ۱۰/ ۳۶۵ .

۲- مختاری غزنوی (حدود ۵۰۰ ق ۱۱۰۶م)گوید:

گر بدیدی هنر بذلهٔ پر گوهرتو　　　**گوهر دفتر** خود برفشاندی **افشین**

(دیوان مختاری ۲۲۷)

خراسان و ایران مفکورهٔ نامه‌آرائی بوده است ، و هم وی در شا
گوید: که اندرزهای بزرگ مهررا بزرنوشته بودند، ونامه را با ز
نگار **ارتنگ‌وار** یعنی منقش مانند ارژنگ مانی مینوشتند ، و نق
درشرفنامهٔ اسکندری ازتصاویر شاهان برحریر خبر میدهد:

فرستاده‌ام سوی هرکشوری　　　فراست‌شناسی و صورتگ
بدان تا ز شاهان اقلیم گیر　　　زند صورت هرکسی بر
نگارندهٔ صورت از هر دیار　　　سرانجام نزد من آرد ن

(ص ۲۶۲

و همدرین کتاب از بنای مجسمهٔ زیبای زنانه دردشت قپچ
داستانی هست که لااقل تراشیدن مجسمه‌های سنگی زیبا را در تص
مردم نشان میدهد :

جهاندیده دانا به نیك اختری　　　درامد بتدبیر صنعت گ
نوآئین‌عروسی‌دران‌جلوه‌گاه　　　برانگیخت ازخاره‌سنگی
برو چادری از رخام سپید　　　چو برگ سمن برسرمشا
هران‌زن که دیدی درآزرم او　　　شدی روی پوشیده از ش
درآورده از شرم چادر بروی　　　نهان‌کرده‌رخسارو پوشید

ازان روز قپچاق ، رخساره بست
که صورتگرآن نقش بر خاره بست

(ص ۴۰۱

انسانی را درسرتاسردنیای اسلامی بوجودآوردند.

درمدت شش قرن اول اسلامی که نسل پیشقدم هنرمندان عصر تیموریان ومکتب هرات زندگی داشتند ، هنر کتابسازی چـه دردنیای عرب وچه درایران وخراسان وماوراءالنهرترقی شایانی کرد، و عوامل اقتصادی این دورهٔ نضج فیودالیزم تماماً مساعد پرورش این‌هنرگردید ودرین مدت کتابخانه‌هـای بزرگی در بـلاد قلمرو خلافت از قاهره تـا خراسان وترکستان وجـود داشتند ، چنانچه عتابی شاعر عرب (متوفا ۲۰۸ ق ۸۲۳م) که ازشعرای دربارعبدالله‌بن طاهر پوشنگی بود، سه بار به کتابخانه های مرو ونشابور آمد و گفت : کـه کتابخانهٔ مرو از عصر یزدگرد تاکنون قائمست، ودرکتب عجم معانی موجود است ، لغت از ما ومعانی ازیشانست[۱].

درعصرسامانیان و اوقات حکمرانی نوح‌بن منصورحدود۳۸۷ق ۹۹۶ م دربخاراکتابخانهٔ بزرگی بود، که ابن سینا ـ بقول خود وی ـ از کتب آن ، فـوائد بسیار مهـم علمی فراهـم آورده بود[۲]. و همدرین اوقاتست کـه برای تعمیم کتاب نویسی، کاغذ منصوری منسوب به منصورسامانی وکاغذ نوحی منسوب به نوح سامانی (۳۳۱-۳۴۳ق) درماوراءالنهر وخراسان رواج داشت[۳].

---

۱ ـ ابن‌طیفور احمدبن طاهر : درتاریخ بغداد ۱۵۷/۷ .
بروکلمن : در تاریخ ادبیات عرب ۳۶/۲ .
۲ ـ ابوعبید جوزجانی دررسالهٔ سرگذشت ابن سینا از تقریرخود او، طبع تهران ۱۳۳۱ ش .
۳ ـ همایونفرخ : کتاب وکتابخانه‌های ایران ۹۳ .

(۳)

کتاب آرایی ونقاشی درعصراسلامی

مردم آسیای میانه وایران با چنین سوابقی ، تحت اثر روایـات هنری چین وگریکو بودیك وهنرایرانی ساسانی وبیزانتین Byzantien واقع بودند ، ودرقرن نـخستین مسیحی ، هنر دورهٔ کوشانی در قلب آسیا نیز با خصایص مقامی خود تشکل کرده بود، درقرن هفتم بافتوح لشکرهای عربی اسلامی مواجه شدند .

دین اسلام بت تراشی و مصوری را ممنوع شمرد ولـی مردم ایران وخراسان وماوراءالنهرکه نو مسلمان شده بودند نتوانستندبکلی از سوابق هنری خود دست بردارند ، بنابرین استعدادهای هنری خود را به‌آراستن و تذهیب کتب دینی اسلامی ، مخصوصـاً قرآن و نقاشی مساجد و مقابر اسلامی تـوجیه کردند ویقیناً آثار برگزیدهٔ تاریخ هنر

درعصراسلامی قرآن را بخط نیکو و قلم زر می‌نوشتند ، یا زرانـدود وپیراسته میکردنـد، این‌کاردرقرن اول هجری بوسیلهٔ کاتب خوشنویس خالدبن ابوالهیاج درعصرخلیفه ولیدبن عبدالملك (حدود ۹۰ ق ۷۰۸ م) آغازشد وهمین مرد خوشنویس ، ربع آخر پارهٔ آخر قرآن را بردیوار سمت قبلهٔ مسجد نبوی به‌آب زرنوشته بود[1].

درپرورش‌حسن خط عربی، دست مردم‌خراسان سهیم‌بود. وزیر بلخی یحیی‌بن خالد برمکی (متوفا ۱۹۰ ق ۸۰۵م) اقوالی در دساتیر خط نویسی داشت[2]، و وزیر خراسانـی دیگر فضل بن سهل سرخسی (ذوالریاستین) در حـدود ۲۰۰ق ۸۱۵ م خط ریاسی را وضـع نمود و بدان در همین‌سال درمرو سکه زد[3]،که بقول ابن ندیم یکی اززیباترین خطوط بود ، وازان خطوط دیگرمثل ثلث و مـحقق ومنشور و رقاع و غبار ونرجس وبیاض وغیره برامدندکه جمله ۲۴ قلم باشد.[4]

وزیر معـروف یحیی‌بن خالـد برمکی بلخی در دربار خلافت عباسیان بغداد به تهذیب وتحسین خط عربی کوشید، واحمد احول‌بن‌ـخالد خطاط بغداد راگماشت تا قواعـد خوشنویسی را ترتیب کرد ، و خطاطان بنوشتن خطوط زیبا با حـروف قوی و درست پرداختند[5]، و ابوبکرمحمدبن‌یحیی‌الصولی کتاب ادب‌الکتاب[6]را درسنه ۳۲۵ق۹۳۷م

۱ـ الفهرست ۱۰.
۲ـ الصولی : ادب‌الکتاب ۴۱ طبع قاهره ۱۳۴۱ق .
۳ـ سروی آف پرشن آرت ۱۴۸۰ـ۱۷۱۷ طبع نیویارك ۱۹۶۷.
۴ـ الفهرست ۱۳.
۵ـ ابن قتیبه : ادب‌الکاتب ۲ طبع لیدن ۱۹۰۰م.
۶ـ طبع محمد بهجت اثری درقاهره ۱۳۴۱ق .

واسحاق بن ابراهیم شاگرد ابن معدان تحفةالوامق را در حدود ۳۰۰ق ۹۱۲ م و عبدالله بن درستویه (۲۵۸ ـ ۳۴۷ ق ۸۷۱ ـ ۹۵۸ م) کتاب الکتاب[1] را در مقاصد وقواعد خطاطی‌واصول استینك‌آن نوشتند، وا بساآثارهنری وخطوط وکتب مصورخبرمیدهند .

خطوطاحمد احول‌چنان زیبا بودکه‌چون ازطرف مأمون خلیف مکتوبی‌بخطش به قسطنطنیه فرستاده شد،آنرا مدتی بردرب‌کلیسا برا تماشای مـردم آویختند[2]، و خلیفه المعتمد در اواخـر قرن نهم میلاد نامه‌یی بامپراطور بیزنتین فرستاد،آنقدرزیبا وخوشخط‌بودکه امپراطو گفت : «برهیچ چیزی ازعرب رشك‌نبرم جزاین خط زیبا.»[3]

علاوه برحسن خط ، کتب مصورهم بزبان عربی‌ترجمه وترتیب شدی ، مثلا کتاب مصور شاهان ساسانی را علی‌بن حسین مسعودی د سنه ۳۰۳ق۹۱۵م دراستخرپارس دیده‌بودکه درسنه ۱۱۳ ق ۷۳۰ م‌آن برای هشام بن عبدالملك از پارسی (پهلوی) بعربی نوشته بودند[4]، همچنان‌اثرنقاشی‌ومصوری ساسانی بربقایای‌کاخهای حیرمشاطه (حد ۲۳۷ ق۸۵۱م) پدیدار است.

درمقدمهٔ گلستان هنر می‌نویسد :

« قدیمترین اثری که از نقاشی صدر اسلام پیدا شده ، در قص کوچك‌عمرا می‌باشد، که درشمال شرقی بحرالمیت کشف‌گردیده‌است

۱ـ طبع لویس شیخو، بیروت ۱۹۲۱م.
۲ـ ابن قتیبه : ادب الکاتب ۴۵ .
۳ـ همین کتاب ۴۵ .
۴ـ مسعودی : التنبیه‌والاشراف ۹۲ قاهره ۱۹۳۸ م .
مطهربن طاهر مقدسی :کتاب البدء والتاریخ .

این قصر متعلق بیکی از خلفای بنی امیه بوده و دارای ایوانی مستطیل و شاه‌نشین‌های متعددیست که برسقف آن تصاویری از شش پادشاه اسیر مغلوب خلیفهٔ اموی نقش کرده‌اند. سقف‌های دیگر آن هم تصاویر نوازندگان ورقاصان برهنه ومناظرشکارگاه وورزش دارد، و بر سقف شاه‌نشین بزرگ، تصویر پادشاهست بر تخت نشسته که شاید خلیفهٔ اموی باشد که قصررا برای اوساخته‌اند. ولی سبك نقاشی این قصر با کاخ سامراء که بامر معتصم عباسی (۲۱۸ - ۲۲۸ق) ساخته شده اختلاف دارد.

درین بنا نقوش برجسته بصورت اشکال هندسی وگل و بوته، نقاشی وگچبری شده است، که بهرصورت وجود تصاویر ونقوش را درعصر اموی و عباسی ثابت میگردانند. و از مذهبین مشهور این زمانند: یقطینی، ابراهیم صغیر، ابوموسی بن عمار، ابن سقطی، محمد[1].

در عصر سامانیان وغزنویان و سلاجقه، هنر کتابت مخلوط به نقاشی وتذهیب وتشعیر بر کتابها ومخصوصاً نسخ قرآن دوام یافت وتا کنون هزاران نسخهٔ قرآن منقش و مُذهّب و پیراسته به الوان موجود است که یك ذخیرهٔ بزرگ آن درخزانه مشهد رضوی کشف شده وعبارتست از نسخ قرآن، که به مشهد رضوی از طرف شاهان ورجال بزرگ وقف شده بود، مانند مخطوطهٔ قرآن بخط عثمان بن حسین وراق غزنوی ۴۶۶ ق ۱۰۷۳ م مشهد رضوی که هم خط کوفی آن مشکول و تزئینی است، وهم صفحات آن دارای ترنجهای رنگین ومذهب، زیباست. قرآن دیگر بخط ابوبکر بن احمد غزنوی در رمضان ۵۶۶ ق

۱ــ احمد سهیلی: مقدمهٔ گلستان هنر ۲۳ طبع تهران ۱۳۵۲ ش.

۱۱۷۱م (موزهٔ مصر) وهم نسخهٔ چستربیتی انگلستان وقرآن نوشته ۵۰۵ق ۱۱۱۱ م دربست (کتابخانهٔ پاریس) وقرآن گنجینهٔ جدید مشهد بخط و تذهیب محمد بن عثمان وراق ومذهب غزنوی (وقفی سنه ۴۱۴ق۱۰۲۳م) نمونه‌های نقاشی وتذهیب قرآن ۱۱-۱۲ م درخراسان شمرده میشوند[1]، که صفحات آن زمینه‌های مشجرگل کاری نفیس با تشعیرها و تذهیب و حواشی زیبا با ترنجهای رنگین مذهب دارد.

درآسیای میانه وخراسان وایران، هنر نقاشی گل و برگ مشجرو خطوط اسلیمی هندسی و نوشتهٔ کوفی مزین آمیخته باگل و برگ زیبا بر ابنیه از قرن سوم هجری ببعد رواج تام یافت، که ازانجمله نقاشی مهندسی در خشت‌های بنای آرامگاه اسماعیل سامانی در بخارا (حدود ۳۰۰ ق ۹۱۲م) و خط کوفی آمیخته باگل و برگ و اشکال تزئینی مسجد نائین خراسان (سال ۳۵۰ ق ۹۶۰ م) ومقبرهٔ پیرعلمدار (۴۱۸ ق ۱۰۲۷ م) و بنای سنگ بست خراسان عصرسلطان محمود (حدود ۴۰۰ ق۱۰۰۹م) و نقاشی گل و برگ لوحهٔ سنگی مرقد سلطان محمود درغزنه (حدود ۴۲۱ق ۱۰۲۹م) که از آثار نقاشی نفیس برسنگ وگچ و آهك دیوارهای ابنیهٔ عصر سامانیان و اوایل دورهٔ غزنویان است، وبعد از آن درآسیای میانه دورهٔ

۱ــ بنگرید:
گنجینهٔ قرآن: گلچین معانی طبع مشهد.
سروی هنرپرشیا (انگلیسی) طبع نیویارك ۱۹۶۷ م.
کتاب و کتابخانه‌های ایران: رکن الدین همایونفرخ، تهران ۱۳۴۵ ش.
تاریخ خط و نوشته‌های کهن افغانستان: عبدالحی حبیبی طبع کابل ۱۳۵۰ ش.
گلستان هنر: قاضی میراحمدمنشی طبع احمدسهیلی، تهران ۱۳۵۲ ش.

مشعشع نقاشی عصر سلجوقیان آغاز میشود که نمونه‌های بسیار زیبا و دلکش آن، محراب مسجد جامع اولیا(حدود ۴۶۰ ق ۱۰۶۷ م) وبقایای نفیس نقاشی سنگی قصر مسعود سوم ومنارها (حدود ۵۰۰ق ۱۱۰۶م) غزنه ، وبنای معظم بسیار منقش مسجد نه‌گنبدان بلخ (حدود ۵۰۰ ق) و بقایای ابنیهٔ چشت وجامع مسجد هرات(۵۹۷ ق ۱۲۰۰ م) ونقاشی‌های بنای‌مرقد امام یحیی‌درجوزجان (حدود ۴۳۰ ق ۱۱۳۵ م)ورباط شرف سرخس(حدود ۴۵۰ ق ۱۰۵۷ م)ومنارجام غور(حدود ۵۹۰ ق ۱۱۹۳م) ومدرسهٔ جوند بادغیس (بناکردهٔ خانمی درسنه ۵۷۱ ق ۱۱۷۵ م)است که این سبك نقاشی ابنیه ، يك‌قرن بعد درنقاشی دورهٔ تیموریان نفوذ و ظهور میکند ، و بمراحل تکامل خود میرسد ، و در کتابها و مـرقعات آنوقت ، توأم با هنرخطاطی‌وخوشنویسی‌پدیدار است .

در عصرسلاجقه هنر کتابسازی با مصوری وخوشنویسی ونقاشی مورد توجه شاهان هم بود،چنانچه سلطان رکن‌الدین طغریل بن‌ارسلان پـادشاه سلجوقـی در سنه ۵۷۷ ق ۱۱۸۱ م زیـن الـدین محمـود راوندی راکه استاد فقه وادب بود ، استاد خویش‌گردانید درعلم خطو ادب . «این پادشاه مصحفی سی‌پاره مبدأ کرد و مینوشت و نقاشان و مذهبان بزرحل وتکحیل می کردند، وچون مؤلف راحة‌الصدورمحمد‌بن علی راوندی تذهیب و تجلید یادداشت و هفتاد گونه خط را ضبط کرده بود، باوامرشدکه این مصحف نوشتهٔ سلطانرا اوتکحیل کرد، و برهرجزوی سی پاره صد دینارمغربی(زر) خرج شد.»[1]

درعصر این‌پادشاه بقول راوندی : هنرمندان آسوده بودند وهر

۱ــ محمدبن علی راوندی : راحةالصدور ۴۴ طبع دکتور محمداقبال، تهران ۱۳۳۳ ش .

خطاطی‌ده‌جا مکسب داشت. وی درسنهٔ ۵۸۰ق درصدد ترتیب‌مجموع
مصور اشعار بود ،که آنرا زین الدین محمود مینوشت و جمال نقاش
اصفهانی صورت هرشاعررا هم تصویرمیکرد ودرعقبش شعرمی آورد و
مضاحکی چند مینوشتند ، وآن حکایت را صورت رقم می‌زدند[1] .

این جمال نقاش هم خطاط بود و هم شاعر ، کـه جمال الـدین
عبد الرزاق اصفهانی شاعرمعاصر اودریك‌قصیدهٔ مدحیه باین صفات ا
تصریح میکند[2] .

ازآثارنقاشی‌ومصوری‌عصرسلجوقیان،قطعات چندی در«سروی
هنرایران» تألیف پوپ چاپ شده وازآن پدید می آید ، که هنر کتاب
آرائی ومصـوری دردورهٔ قبل ازمغل ، در نهایت رواج وقبول مرد
بود، ودرشهرهای آسیای‌میانه، کتابخانه‌های‌بزرگی‌وجود داشت.چنانچ
یاقوت حموی تا سنه ۶۱۶ ق ۱۲۱۸ م درمرو مدت سه سال برای دید
کتابخانه‌های این شهرسکونت داشت واوگوید که ده خزانهٔ کتب وقف
که در جهان بی‌مانند است ، دربن‌شهربود[3] .

همانطوری که تزئین معابد ومراقد، درشش قرن اول اسلامـ
در سرتا سر قلمرو خلافت تا خراسان و آسیای میانـه بعروج و کما
خود رسید، و حتی در خط کوفی جنبهٔ تزئینی آن باندازه‌یی فراوانـ
یافت، که دربنای مقبرهٔ پیرعلمدار ۴۱۸ ق ۱۰۲۶ م وکتابه‌هـای مسج
جامع هرات (ازدورهٔ سلطنت غوریان) تزئین و گل و برگ و خطو

۱ـ همین کتاب ۵۷ .
۲ـ همین کتاب ، تعلیقات ۲۷۷.
۳ـ معجم البلدان، کلمهٔ مرو .

هندسی واعوجاجها و کشش‌ها، بیش از قسمت نوشته شدهٔ آنست. و هم از بقایای تصاویر غلامـان درباری بردیوارهای لشکـرگاه بست[۱] (ازعصر غزنویان) و هم تصاویر گچ‌کاری[۲] دوران طغریل بـن ارسلان سلجوقی (حدود ۵۰۰ ق ۱۱۰۶م) نمایان است، که برابنیهٔ قصورشاهی اشکال انسانی و جانداران را هم نقش می‌کردند ، چنانچه یك خـانهٔ نگارین با تصاویر شهوت انگیز، درباغ عدنانی هرات، برای شاهزاده مسعود درعصر سلطان محمود ساخته شده بود[۳].

درکتابهای همین سه وچهار قرن اول اسلامی، کتابهای مصوری را نیز می‌یابیم. مثلاً درکتاب نجوم مظفربن هبةالله اسطرلابی در سنه ۳۷۲ ق ۹۸۲ م صورت مردی راکشیده‌اند که خنجری بـدست دارد و در حالت رقص است، که یکی ازکهنترین نقاشی‌های عهد سامانیست، وهم در رسالهٔ صورالکواکب[۴] حسن بن عبدالرحمن بن عمرالصوفـی (۲۹۱-۳۷۶ ق ۹۰۳-۹۸۶م) که برای فخرالدولهٔ دیلمی تألیف‌گردیده و نسخهٔ خطی آن درعصر مؤلف نوشته شده، صورتهای فخرالدولهٔ دیلمی ومؤلف کتاب، باآب و رنگ نقاشی شده‌اند، و۴۸ صورت‌آسمانی را نیز باکمال مهارت دران تصویرکرده‌اند (این هردو نسخهٔ خطی قدیـم در مجموعهٔ نصیری تهرانست) .

در قـرن ۹ م در دارالترجمهٔ متوکل در بغداد ، با ترجمهٔ کتب

۱ــ احمد علی کهزاد: لشکرگاه، طبع کابل ۱۳۳۲ ش.

۲ــ همایونفرخ: کتاب وکتابخانه‌های ایران ص۳۷ شکل ۳۴.

۳ــ تاریخ بیهقی ص۱۲۱.

۴ــ طبع پترسبرگ ۱۸۷۴م.

یونانی، نقل کتب مصور نجومی و علم حیوانات ونباتات هم‌آغازشد کتاب الحشایش فی‌هیولی العـلاج الطبی De Materia Medica of Dioscurides را از یونانی ، ترجمهٔ مصورکردند ، کـه اکنون نسخ یونانی مصورآن باقی نیست. از ترجمهٔ عربی کتاب‌البیطره:

Oppin's Hippiatrica تألیف قرن ۲ م هم سه‌نسخهٔ مصورعربی قرن ۱۳ موجوداست[۱] وکتاب العین حنین‌بن‌اسحاق هم مصوربودک یك نسخهٔ مصور قاهره (قرن ۱۵ م) آن در موزهٔ آرت اسلامی قاهره است. وکتاب الحیوان مصور مکتب بغداد (مربوط قرن ۱۳) درموزهٔ برتانیا Or. Ms.2784 است، وهمچنین نسخ زیادکتاب‌البیطره یاکتاب الحیوان مصور یا اسپ‌نامه‌های فارسی دراوقات مختلف مصورشده‌اند که ما برای تفصیل آن بمقالات ارنست ج،گروب Ernst J. Grube در فصل ۹۷ جلـد ۱۴ سروی هنرپرشیا (ص۳۱۳۸-۳۱۵۵) طبع جـاپان ۱۹۶۷ م حوالت میدهیم .

درخراسان نیز هنر نقاشی اهمیت داشت و حتی شخص فکور وشاعر زبردست نقادی مانند ناصرخسرو بلخی نیز ازین هنر مایه‌یـی داشت، وی در سفرنامهٔ خود می‌نویسد :که در سنه (۴۴۲ ق ۱۰۵۰ م) در فلیج بادیهٔ عرب ، بوسیلهٔ نقاشی شاخ و برگی در میـان محراب مسجد، صدمن خرماکه درانجابهای هنگفت داشت حق‌الزحمه‌گرفتم و «آن صدمن خرما فریادرس ما بود.»

۱ــ این‌کتاب درمجموعهٔ مشهورکتب طبی و بیطاری امپراتورکانستین تین هفتم (۹۱۲-۹۵۹ م) هم شامل بود (پرشن آرت ۳).

داستان ابونصرعراق نقاش درعصرسلطان محمود مشهوراست[1]، که در علم تصویرخبیر بود، وی صورت بوعلی سینا را بر کاغذنگاشت که از روی‌آن اورا دراکناف مملکت بجویند[2]. وهم ازقول‌ابوالفضل بیهقی، عبدالملك نقاش ومهندس دربار غزنه را درعهد سلطـان مسعود می‌شناسیم[3] و پیش ازین دوره، مصور ساختن نظم کلیله ودمنهٔ رودکی را در عصر سامانیان بلخی سراغ داریم،که در مقدمهٔ منثور شاهنامـهٔ ابومنصوری (۳۴۶ ق ۹۵۷ م) بآن اشاره شده، وهم هرتسفلدنمونه‌های دیوارهای نگارین‌کاخهای این دوره را درسیستان یافته است[4].

درعصر مغل اگرچه کتابخانه‌ها و شهرهای‌آسیای میانه وخراسان ازبین رفت، وکشتار وتخریب‌کلی روی داد، و قرن هفتم هجری دورهٔ کشت وخون وسقوط مدنیت وهنربود، ولی شهزادگان مغل وایلخانیان

۱ــ در تهران نزد مهندس فروغی جام مفرغی مصور و منقش موجود است‌که دربین آن درمیان دائره، یك صورت شخص تیز کلاه (مانند خود ساکه‌ها) منقوش است‌که ریش دراز و نیزهٔ دوپرهٔ (افغانی) بدست دارد، و در عقب اویك سپاهی عمامه داری ایستاده است . بردورادور این نقوش ، کلماتی عربی بخط کوفی شبیه به‌نقش و نگارکنده شده، و دربین دائره، پیش روی شخص نیزه‌دار، دروسط دوخط بیضوی بالای شکل ماه (عمل ابونصر) خوانده می‌شود . ولی‌آیا وی همان ابونصرعهد سلطان محمود است؟

۲ــ عروضی سمرقندی : چهار مقاله ۸۷ طبع محمد قزوینی ، برلن ۱۹۲۷ م.

۳ــ تاریخ بیهقی ، طبع دکتور غنی و فیاض ، تهران ۱۳۲۴ ش ، ص۴۹۹.

۴ــ صنائع ایران بعد از اسلام ۸۸.

در بقایای بلاد متمدن به امر زندگی‌کردن مدنی و هنر و عمران آشنا شدند، وچون پای بند شریعت اسلام نبودند، درمسائل هنری ومصوری جانداران تسامحی نشان دادند. بنابرین هنر مصوری وخوشنویسی در کتابها نمرد ، و مکتب سلجوقی را پیروی می‌کردند ، چنانچه نسخهٔ دیوانهای سته شاعران فـارسی در ۷۱۳ ق ۱۳۱۳ م نوشته شده و در آغاز هردیوان ، صورت شاعر را به‌نقـاشی رنگین‌کشیده‌اندکه سبك چهره‌کشی‌آن از همان مکتب سلجوقیست[1]، و در موزهٔ برتـانیه نسخهٔ مصور کتاب‌الحیوان Or. Ms. 2784 موجود است‌که درقرن۱۳ م‌نوشته شده وتصاویر فراوان همین سبك دارد، وازکتاب البیطره همین‌عصر، سه‌نسخهٔ مصور عربی باقی مانده است[2]. وهم دراوقات وزارت‌خواجه رشیدالدین فضل‌الله طبیب همدانی‌آثارهنری زیاد دربلاد ایران بوجود آمده وهنر تصویر وتزئین‌کتب درسرتاسر مملکت ایلخانی ترقی کرد، که از نمونه‌های‌آنست: نسخهٔ مصورجامع‌التواریخ رشیدالدین وزیر، مکتوبهٔ ۷۰۷ ق - ۷۱۴ ق دارای مجالس متعدد تصویر در کتابخانـهٔ انجمن شاهی‌آسیائـی لندن ، و منافع‌الحیوان بختی شوع دارای ۹۴ مجلس در سه جلد،که بامر سلطان محمود غازان خان در اواخر قـرن هفتم هجری نگارش یافته (موزهٔ متروپولیتن نیویارك) وهم نسخهٔ‌دیگر جامع‌التواریخ است،که‌آثار مصوری ونقاشی‌استاد احمد موسی‌نقاش دارد، وشاهنامهٔ موزهٔ متروپولیتن (برای کتابخانهٔ قوام‌الدین حسن‌وزیر

۱ـ عکس این نسخه درکتابخانهٔ ملی تهرانست.

۲ــ سروی آف پرشن آرت ۳۱۵۲.

شاه ابو اسحاق شیراز ودارای ۵ مجلس نقاشی)[1]

استاد عبدالحی مصور و استاد سلطان جنید و استـاد منصور و پسرش مظفر، مصوران ماهراین عصراند . سلطان احمد جلایر بقول صاحب لب‌التواریخ درسخن سنجی و شاعری و مصوری و مـذهبی نظیر نداشت و بهفت قلم خوش می نوشت. دیوان اشعار او را سلطان جنید مصور نقاشی کرد. واستاد عبدالحی مصورهمانست که بقول‌محمد حیدر دوغلت در صفائی قلم و نازکی و محکمی بلکه درهمه اوصاف تصویر، مثل‌وی پیدا نشده است[2]. ونجم‌الدین محمود مذهب این‌عصر تا ۷۸۲ ق ۱۳۸۰ م زنده بود.

مظفر معاصر سلطان ابوسعید است که پدرش منصور هم استاد فن شمرده می‌شد، و بقول دوغلت، ازو بهتر مصوری دران عصرنبود، مگرکار پسرازپدربمراتب بهتر شد، وقلمی داشت که درغایت باریکی وملاحت وپختگی، چشم بیننده خیره مانده و حتی بهزاد هـم بمقدار شاه مظفرنازك دست نبود[3].

یك نسخهٔ شاهنامه فعلاً در موزهٔ توپقاپو سرای استانبـول هست، که درسال ۷۳۱ق۱۳۳۱ م نوشته شده، ولی صور ونقوش ایـن نسخه برزخ میان صورتهای مکاتب سابق و لاحق بوده و بـازگشت بزمینهٔ قرمزی سلجوقی و سادگی و عدم تصنع در رسوم اشخاص آن دیده می‌شود که تأثیر روش مغولی درآرایش لباس و مناظر کوهستانی

۱ــ کتاب و کتابخانه‌های ایران ۱۰۷.
۲ــ تاریخ رشیدی ورق ۸۸ خطی کیمبرج Or ۲۹۴.
۳ــ صنائع ایران ۹۶.

وگل و برتهٔ‌آن نیز مشهود است، ونسخهٔ مصورهمای وهمایون‌خواجو وشاهنامهٔ دموت دارای ۵۵ مجلس نقاشی نگارش ۷۴۰ ق ۱۳۳۹ م از آثار نقاشی ومصوری این عصرند[1].

نقاشان چینی و اویغوری و ایرانی در دربار ایلخانیان و قره‌ـ قویونلو وآق قویونلو بوده‌اند. برنسخه‌های منقوش عهد ایلخانـی ، امضاهای نقاشان احمد لاچین وموسی واحمدبن موسی دیده می‌شود ، وآثار هنری عصر غازان خان واولجایتو و رشیدالدین وزیر از طرف ۲۲ نفر نقاشان چینی و مغل وترکی ساخته شده[2] ،که اثر هنر چینی را در غرب‌آن نمایندگی می کند.

از بهترین صور نقاشی شده این سبك ، در حدود بعد از قرن ۶ هجری مرقعی است ازکلیله و دمنه که بعداً بـرای شاه طهماسپ اول صفوی فراهم‌آوری شده و اکنون درکتابخانه یونیورستی استانبول است .

درکشیدن صورت اشخاص این مجموعه، دقت و مهارتی دیده می‌شود، ونقاش از روش‌های چینی، عناصری را دران اقتباس‌کرده که در مناظر طبیعی‌آن بنظرمی آید، ومراعات حالت طبیعی واتقان اشکال آدمی و حیوانی بحدی موفق است کـه هنرمندان و نقاشان تبریز هـم بآن پایه نرسیده‌اند.

بهرحال یك روحانیت و حالت طبیعی دریـن مجموعه مشهود است که بما اجازه می‌دهدآنرا از **صنایع هرات** که در نیمهٔ قرن ۸ ق

۱ــ صنایع ایران ۹۶ کتاب وکتابخانه‌های ایران ۱۰۷.
۲ــ زکی ولیدی توغان: درنسخ خطی استانبول ۲ طبع ۱۹۶۳ م .

صنایع و فنون دران براثر پایتخت بودن سلاطین کرت رونق یافته بود بدانیم. اما این صور و اشکال خالی ازیك روح هندی نیست وشاید دلیل این باشد که سلاطین کـرت منسوب بغوریان‌اند، که در سال‌های ۶۱۲/۵۴۳ ق (۱۱۴۸-۱۲۱۵ م) برافغانستان و هند حکومت کرده‌اند، واین رابطه ونسبت که بین دوسلسله بـوده ، در فنون شهر هرات تأثیر داشته است[1].

این رأی مولف صنائع اسلام قرین بصوابست، زیرا ازملاحظهٔ تاریخ سیفی هـروی که از مورخان دربار آل کرت هـراتست بخوبی میدانیم ، کـه شاهان آل کرت تا درهٔ بولان و حدود سرزمین سند ه حکمران داشتند و شاید آثار هنری هندی را بدربارخویش دراثر تماس با مردم سند، بهرات انتقال داده باشند.

در سال ۷۷۱ ق ۱۳۷۰ م سمرقند پـایتخت تیمور شد . وی مشهورترین هنرمندان مانند میرعلی تبریزی خطاط و استاد عبدالحی مصور و غیره را دران شهر فراهم آورد. اما تابلوهای نقاشی که بشهر سمرقند منسوبند خیلی کمیابند و بهمین جهت شاید ممکن نباشد، آثار فنی زیادی بـآن نسبت داد، فقط میتوان اشکال منقولی از نمونه‌های چینی و بعضی اشکال دیگر راکه روشهای چینی دران تأثیر کرده و مشتمل بررسوم واشکال حیوانات حقیقی و خرافی و بعضی کتابهـای خطی علوم فلکی را منسوب بآن شهر دانست[2].

۱ـ صنایع ایران ۹۵.
۲ـ صنایع ایران ۹۹.

(۴)

تیمور و تیموریان

هنر دورهٔ ایلخانیان در قرن ۱۴م بخروج امیر تیمور و فتوح و
خونریزیهای اوازدهلی تا سرزمین شام مواجه گردید .

با وجودیکه تیمورطبعاً خشن وقهار بود ، ولی تربیهٔ او درمحیط
دانش وهنروتصوف[1] ، ازخشونت چنگیزی اومیکاست ، ودرصدد آن
برآمد کـه سمرقند را مجمـع دانشمندان و هنرمندان گردانـد ، وی
مولانا نظام الـدین شامی‌را درسنه ۸۰۲ ق ۱۳۹۹ م در حلب و مولانـ
شهاب الدین عبدالله لسان را درسنه ۸۰۴ ق ۱۴۰۱ م وشیخ قطب‌الدین
بن شیخ محمودزنگی‌را درسنه ۸۰۶ق ۱۴۰۳ م بحضورخود پذیرفت[2].

۱ـ وی با سید برکه و خاندان سید امیر کلال و رجال روحانی عصر
خویش عقیدتی داشت .

۲ـ مطلع سعدین خطی ص ۵۹۹ ، ۶۲۵ ، ۷۰۸ .

وخواجه عبدالحی مصور را ازعراق بسمرقند آورد[۱]، ودرسنه ۸۰۷ ق ۱۴۰۴م چون ازسمرقند بمصر ایلچی خود مولانا عبدالله کشی را میفرستاد، مکتوبی بخط خوش مولانا شیخ محمد خطاط ماهر سمرقند درطول ۷ گزوعرض سه گز بزر نوشته و بنام پادشاه مصر ارسال داشت.[۲]

ازتمام این اسناد روشن می آید ، که مبادی هنرمکتب تیموریان ازدربارسلاطین گذشته ، بدربار تیمور انتقال یافته و نقاشی نیزرواج داشت چنانچه تیمور بعد ازفتوح هفت سالهٔ روم (کشورعثمانی) دردوفرسنگی سمرقند ، مجلس بزرگ جشن پیروزی را زیرخرگاه عظیم منقش وملون ومذهب، بطلا ولاجورد که ده هزار کس درسایه آن نشستندی ترتیب داد، و مورخان در توصیف نقش و نگار ایـن خیمهٔ رنگین منقش بـزرگ رطب اللسانند[۳] .

با وجودیکه دردورهٔ بعد ازفتح مغل، برخی ازامراء وشهزادگان، هنرمندان را گرامی داشتند و باحیای هنر کوشیدند، ولی خطراتی هم متوجه این مردم و آثار ایشان از کتاب و منقوشات و مصورات بود مثلاً: درسنه ۷۲۶ ق ۱۳۲۵ امیرحسن بن امیرچوپان ، بجانب قندهار وغزنین با سپاه پادشاه مغل ترمشیرین درآویخت ، وچـون امیر حسن بغزنین رسید، سپاه اوخرابی تمام کردند، چنانچه گورخانهٔ سلطان محمود را درهم شکسته ، اوراق مصاحف و کتب درزیردست وپا آوردند[۴] .

۱ـ تاریخ رشیدی خطی کیمبرج و ۸۸ بعدو دیباچهٔ دوست محمد کتابدار ۱۳ .
۲ـ مطلع سعدین خطی ۷۲۹ .
۳ـ نگارستان ۳۲۲ .
۴ـ مطلع سعدین ج ۱ ص ۵۱ خطی انجمن تاریخ کابل .

درسال ۷۴۳ ق ۱۳۴۲ م ملک معزالدین محمد کرت ، با خواجه وجیه الدین مسعود سربدار حرب کردودرین گیرودار ، دیوان اشعار امیر محمود بن یمین مستوفی فریومـدی غارت شد ، و او ازسبزوار بملک معزالدین این قطعه فرستاد:

گرچه آمد دل بدرد از گشتن دیـوان تلف
ازآن چه غم دارم چوطبع گوهرافشان با منست
گرچه دیوان دگـر ترتیب دانم کـرد ، لیک
حاصل عمرم هبا شد ، انـده آن بـا منست[۱]

غیرازوقایع جنگی ، گاهی هنرمندان بیگناه مورد سفاکی امراء نیز قرار می گرفتند، مثلا: درسنه ۸۰۷ ق ۱۴۰۴ م امیر تیمور بسمرقند برگشت وعمارت مسجد جامع را دید وبرخواجه محمود داؤد ومحمد جلد غضب کرد، که چرا ایوان مدرسهٔ سرای ملک خانم را برایوان مسجد جامع بلندتر ساخته اند؟ چون هردورا معمار ایشان بودند، درکان کل سمرقند کشته شدند[۲].

فرزند تیمور، میران شاه حکمران قزوین بعیاشی پرداخته بود . چون در سنه ۸۰۱ ق ۱۳۹۸ م در میان شهر قزوین با چند نفر نوکر با پدرخود ملاقات کرد، امیرتیمورملول شده وازو روی درکشید وتخلف ملازمان را بهانه ساخته وحکم نمود ، که هرچه درآن نزدیکی بهرکس داده باشد ، محصلان بخزانه فرود آورند . حریفان مجلس اوراکه هر یک نادرهٔ عصرو بی نظیر روزگاربودند، مثل نادرهٔ زمان و اعجوبهٔ دوران

۱ـ مجمل فصیحی ۳/ ۶۴ .
۲ـ مجمل ۳/ ۱۵۱ .

مولاناشمس‌الدین محمدکاخکی که باوجود تبحردرعلوم‌درنظم و نثروجد وهزل یگانهٔ زمان بود، استاد قطب‌الدین نائی‌وحبیب عودی‌وعبدالمؤمن گوینده که‌درصفت‌موسیقی‌هریك‌فیثاغورث‌روزگاروسرآمد ادوار بودند، حاسدان غمازی کردند ، که بسبب این جماعت که امیرزاده را بملاهی‌و مناهی ترغیب مینمایند مهمات ملکی نامضبوط میماند . . . مزاج صاحبقرانی‌متغیرشده ، حکم سیاست فرمود[1] ، وآن جماعت باین سبب بقتل‌آمدند .

گاهی وقایع طبیعی هم دانشمندان را از بین می‌برد . در سنه ۸۰۶ ق ۱۴۰۳ م شیخ محمود زنگی عجم‌که‌کتاب «جوش و خروش» را در بعضی مآثر صاحبقران (تیمور) نظم‌کرده بود ، بحضور تیمور می‌آمد... در پل تفلیس درآب مرد (غرق شد) وپسرش شیخ قطب‌الدین‌که ذیل‌آن‌کتاب ساخته باردوی تیمور رسید[2].

گاهی برخی از متظاهران به‌ادب و علم، بنابردروغگوئی رسوا هم شده‌اند، مثلا چون پسرکمال‌الدین، میرحسین ابیوردی را درزمان سلطان حسین‌میرزا برسالت عراق سرفرازنمودند، میرعلی شیرتحفه‌یی چند از نفایس ، خصوصاً کلیات جامی را جهت قاضی عیسی صدر مقرر داشت. عبدالکریم کتابدار، کتاب فتوحات را بنابر مشابهتی که

۱ـ مطلع سعدین خطی۵۷۶ درمجمل فصیحی(۱۴۳/۳) علاوه برین اشخاص ، نام استاد اردشیرچنگی و خواجه یحیی نراد هم‌آمده ،درنگارستان (ص ۳۲۱)گوید که خواجه عبدالقادر مصنف ازین کشتار هنرمندان فرار نمود وبعد ازآن در۸۳۸ ق ۱۴۳۴ م‌وفات‌یافت. تولد خواجه عبدالقادرغیبی۷۵۴ ق ۱۳۵۳ م است ، وی علاوه برهنرموسیقی‌شاعروخطاط هم بود .

۲ـ مطلع سعدین خطی۷۰۸.

درحجم و جلد باکلیات جامی داشت بمیر تسلیم نمود، وی بی‌آنک
ببیندآنرا درباربست. چون بحضورقاضی صدر رسید او پرسید :
سفرمشقتی ندیده باشند؟

ابیوردی که کتاب اهدائی را (بدون مطالعه و ملاحظه) در دس
داشت‌گفت: «درتمام سفراین دیوان مولانا جامی را میخواندم، بنابر
رنجی حس‌نکردم .»

صدر باکمال اشتیاق ازوکتاب مذکور راگرفت، ولی چو
کشود، کتاب فتوحات بود[1]!!! بعد از مرگ تیمور، مملکت وسیع و
بین پسرانش ـ که در محیط دانش و هنرپرورده شده بودند ـ منق
گردید، که هریکی در قلمرو خویش از ماوراءالنهر و خراسان و عر
به‌پرورش هنر و تشویق و فراهمی هنرمندان پرداختند . از انج
شاهرخ بهادرکه در هرات تختگاه داشت ، و عبدالرزاق سمرقند
قلمرو سلطنت او را از دریای سند تا قزوین و حدود تبریز «مملک
خراسان » می‌نامد[2]، هرات را پرورشگاه هنرساخت، و بنابرین‌عرو
مکتب هرات را از ۱۴۰۰ م تا اواخر عهد سلطان حسین بایقرا ۵۰۰
میدانیم، که درین مدت یك قرن هنرکتابسازی این مکتب بشمول ه

۱ـ نگارستان ۳۳۶، این سیدحسین ابیوردی درحدود ۸۹۸ ق۴۹۲
یکی از رجال دربار هرات بودکه درممالك عربی و روم سیاحت
کرده ومدتی درمکه بوده است. ازآثار او چارتخت مثنوی منظو
وانیس‌العاشقین منثور فارسی بخط خود او درکتابخانهٔ یونیورس
اوپسالا در سویدن است طبع فرهنگ ایران زمین ۱-۴ ج۱۵تهر
۱۳۲۷ م.

۲ـ مطلع سعدین ۲ ص۹۹۴ و۵۹۴ و ۶۰ .

های خطاطی، نقاشی، مصوری، تذهیب و تجلید، بذروهٔ عروج خـود رسیده است و هنرمندان نامی از هرسو بهرات آمده‌انـد . مثلا در سنه ۸۱۳ ق ۱۴۱۰ م وقتیکه شاهرخ مدرسه و خانقاه هرات را بناکرد ، نفایس کتب را دران فراهم آورد[1]، و در کتابخانهٔ شهزاده بایسنغرمیرزا چهل کاتب خوش‌نویس بود[2] وشاهرخ مولانا معروف خطاط زبردست بغدادی راکه روزی هزار وپانصد بیت، درغایت لطافت می‌نوشت[3] ، بعد از فتح فارس و عراق، بهرات آورد، وکاتب خاص خودگردانید[4] . ومولانا شریف‌الدین عبدالقهار سمرقندی برادر مؤلف مطلع سعدین‌از مشاهیر دربارشاهرخ در هراتست‌که علاوه برحسن خط، درموسیقی و سیاق وانشا هم ماهربود[5].

خواندمیرگوید: که به‌تشویق شهزاده بایسنغر، ارباب علم‌وکمال و هنر از اطراف واکناف ایران و تـوران بهرات آمدند[6] و هنرمندان اطراف عالم بتخصیص ممالك محروسه بردرگاه معظم (هرات در سنه ۸۷۰ ق ۱۴۶۵ م) حـاضر بودند و همه بقوت ذهن خـود ، غرائب و عجائب نمودند[7]. بقول خواندمیر: حتی وزیر معروف هرات امیرعلی شیرنوائی هم در فن تذهیب وتصویر وکتابه‌نویسی نظیر نداشت[8].

۱ـ مطلع سعدین خطی ۱/۱۸۷.
۲ـ احسن‌التواریخ ۲۰۷.
۳ـ نگارستان ۳۴۴.
۴ـ مطلع ۱/۵۹۰، احسن‌التواریخ ۱۹۳.
۵ـ مطلع ۲/۱۲۹۳.
۶ـ حبیب‌السیر ۲/۶۲۲.
۷ـ مطلع ۲/۱۳۰۲.
۸ـ خلاصة‌الاخبار خطی.

نسخه‌های خطی مکتب هرات چه ازنظر موضوع وخط ، چه ا
روی‌آرایش هنری (تصویر، تذهیب، نقاشی، تجلید) دران عصر شای
وقدردان زیاد داشت، و بهرطرف بطور ارمغان برده و فرستاده میشد
در زمان سلطان حسین میرزا، سفیری را بعراق می‌فرستادند ، میرعلـ
شیرنوائی درجملهٔ نفایس تحف، کلیات جامی را جهت قـاضی عیس
صدر مقرر داشت[1]. و دیوان مولانا جامـی از هرات بحضور سلط
بایزید دوم عثمانی فرستاده شد[2].

درنتیجهٔ هنرمند پروری شاهزادگان تیموری هرات بود ،که هن
خطاطی وکتاب نویسی و شاعـری بسیار پیش رفت . چنانچه مولان
نسیمی نشابوری نستعلیق نویس وشاعر ومنشی اعجوبهٔ دهر بود، کـ
روز یکشنبه ۱۲ ربیع‌الاول ۸۲۴ ق ۱۴۲۹ م در حضور عامهٔ مـردم ا
صبح تا شام ۱۲۰ مکتوب بلاغت اسلوب ده‌سطری انشا وخط نستعلی
خوب نوشت. وروزی درمیدانی پیش روی مردم دوهزاربیت بربدیه
گفت. وهم روز چهارشنبه ۲۶جمادی‌الاولی ۸۲۵ ق ۱۴۲۰ م درمحض
عامهٔ مردم از طلوع تا غروب، چهار حکایت مختلف را در چهار بح
خمسهٔ نظامی مجموعاً دوهزار بیت درکمال بلاغت منظوم‌کرده و بخط
نستعلیق خوب در حالـی نوشت‌که تمامی سازنده‌هـا و نقاره‌چیان
خواننده‌ها معرکه راگرم داشتند، وی بدون فتورحواس به شعرگفتن
نوشتن پرداخت ونماز پیشین و نماز دیگر را هم اداکرد. در مدح ا
گفتند :

۱ـ نگارستان ۳۳۶ چنانچه‌گذشت.
۲ـ منشآت فریدون بیگ ۱/۳۶۱.

یکروز بمدح شاه پاکیزه سرشت   سیصی دوهزار بیت گفت و نوشت[1]

هنرهای کتاب سازی

هنرجلد سازی معرق نیز درعصر تیموریان درهرات رواج یافت. بایسنغر میرزا مجلد و صحاف معروف استاد قوام‌الدین را از تبریز بهرات خواست. وی درصحافی انواع هنرنمائی نمود، و ازان جمله معرق راکه تاآن عهد نبود ساخت. روی جلدرا ضربی طلا اندود کرده و پشت آنرا معرق می‌ساختند.

مولانامیرك اصفهانی، بجای ضربی‌یا ضربی مطلای دارای نقوش یاتشعیربرجسته، بربوم مشکی تشعیرمی‌ساخت، وتشعیرروغنی کارمیرك، دارای‌گل و بوته و باغ و صحرا و اشکال سیمرغ و اژدها و پرندگان زیبا بودکه‌آنرا شیوهٔ «میرکی»گفتندی.

هنرساختن کاغذ ابری، برای‌آرایش حواشی و‌گاهی متن‌کتابها، وانواع زرافشانی مانند میانه، غبار، چشم موری، سرموری، بیخته براوراق‌کتابهای نفیس، و صنعت عکس‌که استادآن مولاکپك هروی نقاش بود، و تذهیب معرق وقطاعی ازهنرهای مروج‌کتاب سازی عهد تیموریانست‌که‌بوسیلهٔ‌آن خطوط و نقوش‌را از کاغذی بریده، براوراق یاقطعات مطلوبهٔ دیگرمی‌چسپاندند، واین هنرهارا با ابزارهای خاص، با دقت وهنرمندی تمام، چنین انجام می‌دادند،که یك قطعه کاغذی را بدو نیمه می‌بریدند وخط یا نقش را ازان برآورده، بجای دیگر بکار

۱ــ نگارستان ۳۲۳.

می‌بردند. و بنابرین هنرهای‌کتابت، تحریر، تذهیب، قطاعی، تعریق
تشعیر، نقاشی، مصوری، تجلید وغیره رواج داشت. واین هنرمندا
بنام‌کاتب، محرر، مذهب، نقاش، وصال، قطاع، معرق، تشعیرساز
مصور ومجلد یاد می‌شده‌اند[1].

درصفحات‌گذشتهٔ این‌کتاب، سوابق هنرهای مصوری و نقاشی
را شرح‌دادیم، این‌هنرهای نفیس‌درصنعت‌کتاب سازی دورهٔ‌تیموریان
منزلت رفیعی داشت، و هنر تذهیب نیز از هنرهای خیلی مهم دور
اسلامیست، وازنسخ خطی قرآن عظیم‌که درخزانهٔ امام رضا در مشه
ازقرن ۴ تا ۶ ه محفوظند پدید می‌آید،که نسخه‌های‌کتاب‌آسمانی را
بهترین ودقیق‌ترین رسوم واشکال، تذهیب ونقاشی می‌کردند ومذهبا
ماهردرغزنه، بست، بلخ، وبلاد خراسان وعراق وماوراءالنهرمیزیستن
و درمرتبه ازخطاطان ومصوران‌کمتر نبودند.

مذهبان حواشی وصفحات اول وآخروسرفصلها و عناوین‌کتب
و اوائل سوره‌ها و احزاب قرآنی را با ستارگان و رسوم هندسی
گل و بوته وشاخه و برگها وانواع ترنجها واشکال لوزی و بادامی
گاهی با اشکال انسان و پرندگان و آهو و مرغابی و غیره تزئین
تذهیب ورنگین می‌کردند، ومانند هنرمندان دیگر، نام خود را باصفت
«مذهب» می‌نوشتند. و برای این‌کار مصارف‌گزافی با مواد قیمتی از
قبیل طلا ونقره ولاجورد وکاغذ عالی والوان‌گوناگون می‌شد، وقراری
که هنرشناسان رأی داده‌اند، درین تزئینات تذهیبی وزراندودی
مخلوطی از رسوم ساسانی و بیزانس ونبطی وکتب یهود و مسیحیا

۱ــ تلخیص ازمقدمهٔ‌گلستان هنر.

کلیسای شرقی هم اقتباس شدی[1].

تاکنون کتب خطی تذهیب شدهٔ قدیمتری را از دورهٔ غزنوی و سلجوقی یافته‌اند، که طریقهٔ جدول کشی دور سطرهای نوشته شده و تزئین خارج آنرا با اشکال و رسوم نباتی از ابتکارهای همین عصر می‌دانند، و درنسخ خطی قرآنی که درین اواخر در یکی از مخازن مشهد رضوی کشف کردند، برخی از اشکال تذهیبی آنقدر سالم و درخشان وجالب باقی مانده که چشم بیننده را خیره می‌سازد.

در دورهٔ مغل، مذهبان رنگهای طلائی و آبی و قرمز وسبز و پرتقالی را استعمال می کردند و رسوم و اشکال هندی گوناگون را با ستاره‌های متنوع و اشکال مربع ومسدس و مثمن و دوایر مشبك و دیگر اشکال مملو از شاخ و بوتهٔ نباتات و صور انسانی و حیوانی می نوشتند ودران منتهای دقت واستادی نشان میدادند.

ازنسخهٔ خطی شاهنامهٔ بایسنغری موزهٔ گلستان (۸۳۳ق ۱۴۲۹م) که دران صورت مذهب نیز کشیده شده پدیدار است که مذهب نیز در جملهٔ هنرمندان دیگرآبرو ومقامی درخور اهمیت داشته است[2].

در دورهٔ تیموریان هرات، براهمیت و رونق تذهیب افزوده‌شد، که همان نسخهٔ شاهنامهٔ بایسنغری، این هنررا درنهایت اوج نشان‌میدهد، وازمذهبان معروف مکتب هرات مولانا تاج محمد نقاش ومذهب بود، که درعلم حیل (جراثقال) ومیکانیك و چینی سازی هم دستی داشت، وامیرخلیل ومیرك نیز ازین جمله‌اند[3].

۱ـ صنایع ایران ۷۴.
۲ـ همین کتاب ۷۶.
۳ـ همین کتاب، بحوالهٔ مصوری دراسلام تألیف آرنولد ۲۳۹.

اما هنر صحافی وجلد سازی که در بالا بآن اشاره شد، بهت
نمونهٔ آن وقایه بسیار نفیس شاهنامهٔ بایسنغریست (بنگرید شمارهٔ
ایران) کار قوام‌الدین، که این وقایه وجلدهای کتب دیگرمکتب ه
از بهترین کارهای صحافی وتجلید شمرده شده است.

در دورهٔ تیموریان صنعت صحافی وچرم‌کاری بحدکمال
ودارای طرحهای عالیست، که دران نهایت دقت و مهارت بکار
است. قسمت خارجی جلد معمولا دارای تزئینات فشاریست، در
که درقسمت داخلی، طرحهای زیبای بریده شده، روی زمینهٔ آبی
قرارداده شده است. ونمونه‌های خوب صحافی‌وجلدسازی درنسخ
مؤرخ ۸۴۱ ق ۸۴۹ ق کتابخانهٔ توپقاپوسرای استانبول وخمسهٔ نظ
مورخ ۸۵۰ ق ۱۴۴۶ م متروپولیتن موجود است.

در قرن ۱۵ – ۱۶ م صنعت کتب ممالك اسلامی را در ایتا
مخصوصاً درشهرونیز تقلید میکردند، وبدین‌وسیله بسیاری ازنمونه
شرقی در طرحهای اروپا راه یافت و صنعت جلد سازی و طلاکس
بسبك اسلامی، در تزئین جلد کتاب در اروپا شایع شد[1].

اگرچه در این دوره هرات در فن جلدسازی و صحافی گ
پیشی را ربوده، اما غیر از آن مراکز دیگری نیز وجود داشته، ک
مهمتر از همه در خراسان و سمرقند و مرو و مشهد و بلخ و بخار
نشابور بود[2] و جلدسازان برخلاف روشهای قدیم که در تزئین ب
میرفت، برای تزئین جلدها، مناظر طبیعی و اشکال حیوان و پرندگ

۱ـ رهنمای صنائع ۸۹.
۲ـ صنائع ایران ۱۶۴.

حقیقی و خرافی را در نهایت دقت و اتقان بکار بردند . این هنرمندان فشار با ابزارهای ساده را برای ترسیم اشکال هندسی و شاخه و بوته بکار برده و با آنها بجلد فشار وارد آوردندی ، ودر اثراین فشار، اشکال نباتات و حیوانات و شکل آدمی را بطور برجسته در روی جلد نمایان می‌ساختند .

صحافان وجلدسازان مکتب هنری هرات از نیمهٔ قرن دهم هجری (۱۶ م) برای تزئین جلدها ، اشکال ورسمهای لاکی‌را نیز بکار بردند و قدیمترین جلدهای این نوع که بما رسیده در سال ۹۳۱ ق ۱۵۲۵ م است که از حیث رنگ آمیزی خیلی زیبا وممتازاست و رنگهای مشکی و طلائی زیاد بکار رفته است .

مکتب هرات درفن جلدسازی تأثیر زیادی نسبت بسائرمراکزی فنی داشته ، رفت و آمد هنروران بدان شهر فراوان بود ، واکادیمی هنر هرات که درسال ۹۱۳ ق ۱۵۰۷ م با هجوم شیبانی‌خان منحل شد،اغلب هنروران آن بمراکز دیگر فنی در بخارا و هند و ایران و دربارعثمانی هجرت کردند .

باید دانست که ایـن جلدهای آراسته ، در دقت و نکات فنی و صنعتی یکی از معجزات فن بود ، تنها منظور از ساختن آنها این نبود ، که بمنزلهٔ غلافی کتابرا حفظ کنند ، بلکه خودآنها جزئی از اجزای گرانبهای کتاب بشمارمیرفتند و کتاب با وقایهٔ خود درمحفظه‌یی از دیبا یا مخمل یا صندوق چوبی حفظ می‌شد[1] .

ضرب و نقاشی گل و برگ و اشکال نباتی با ساقه‌های ممتد و

۱ـ صنائع ایران ۱۴۶ ببعد .

متناسب برروی و پشت وقایه از قرن ۸ هجری (۱۴ م) بسوی تکامل رفته و درجلدسازی قرن ۱۰ ـ ۱۱ ق (۱۶ ـ ۱۷ م) ظرافت عنصرنباتی پدیدار است ، که اشکال متکامل آن نمونهٔ صادقی از نباتات طبیعی و حقیقی شمرده می‌شود ، و شاید این تأثیر فنون و روشهای چینی بود که بوسیلهٔ مغل آمده باشد[1] .

در هنر جلدسازی و انواع چرمها و کارهای لاکی و ضربی و آرایش روی و پشت وقایه با حواشی آن و تنوع در گلکاری و تزئین آن ، مکتب‌های هرات و بخارا و بلاد خراسان و شیراز و تبریز آنقدر پیش‌رفته‌اند ، که انواع جلدسازی آن خیلی فراوان است ، تا که در عصر مغولیهٔ هند ، بعد از فتح ثانوی همایون وانتقاد هنروران خراسان به هند (اواخر قرن ۱۶) این فن درکشمیر رونق یافت وجلدهای بسیار نفیس رنگین مزین لاکی‌وچرمی را ساخته‌اند ،که بعد ازسقوط مکتب هرات ، بشهرهای دیگر افغانستان ، آنرا از هند و کشمیر می‌آوردند و هم مکتب بخارا تا اواخر قرن ۱۳ م فعال بودکه شاگردان در بلخ و کابل و هرات و دیگر بلاد افغانستان بکار جلدسازی می‌پرداختند .

یکی از خصائص مکتب بخارا این بود،که صحاف نام خود را با سنه هجری درقالبی‌می کند، وآنرا دربین‌یك‌ترنج گلدارمزین،بوسیله ضرب در چرم یا لاك وقایه جای میداد ، که بدین وسیله نامهای بسا از صحافان را میتوان از روی جلدهای مصنوعهٔ ایشان شناخت، مثلا همین الان کتاب خطی‌پیش روی نویسندهٔ این سطور افتاده ،که روی جلدآن لاك قرمز روشن کار کرده‌اند . یك ترنج کلان بیضوی منقش با گل و

۱ـ صنائع ایران ۲۸ .

برگ مشکی در وسط و دو ترنج حوزد در بالا و پائین آن قرار دارد . درین ترنج های کوچك این مصرع بخط نستعلیق خـوب ضرب شده است : «دارد امید شفاعت ز محمد ناصر ۱۲۰۰» وازین میدانیم که کار صحاف محمد ناصر در حدود ۱۲۰۰ ق است .

ازصحافان قدیم خراسان که در نصف اول قرن نهم هجری (۱۵ م) زندگی‌داشت ، درویش محمد بن امیر شیخ محمد رامکی‌غز نویست که از راه شهرت هنری خـود ، بملاقات بسا از سلاطین و رجال اداری و علمی دورهٔ تیموریان در بلاد خراسان رسید و مؤلف «انساب محمودی» است (بنگرید : منابع تاریخ هنر) .

دیگر از صحافان متأخر سید یـوسف حسین شاگرد عبد القادر مجلدحدود ۱۲۲۸ ق ۱۸۱۲ م درهند است که ناظم رسالهٔ‌منظوم فارسی جلدسازی است مشتمل بر نه فصل در بیان لـوازم و هنرهای جلدسازی (بنگرید : منابع تاریخ هنر) .

(۵)

مصوری در مکتب هرات

چون درعصرشاهرخ (۸۰۷– ۸۵۰ ق ۱۴۰۴ – ۱۴۴۷ م) هرات
پایتخت مملکت خراسان‌گردید،روابط محکم بین دربارهرات‌وخاندان
منگ‌چین (۷۷۰ – ۱۰۵۴ ق ۱۳۶۸ – ۱۶۴۳ م) قـائم بود ، و سفرای
جانبین بدربارهای یکدیگر فرستاده می‌شدند . بنابرین تأثیر هنر چینی
در مکتب هنری هرات نمایانست ، کـه از جمله تزئین جلدهای کتب
برسوم حیوانات خرافی چینی است[۱].

اگرچه نقاشان دربار به مصورساختن شاهنامه ادامه میدادند ، اما
موضوعی که بیشترتوجه آنها را جلب میکرد، اشعارعاشقانه و داستانهای
غرامی و تصوفی بود ،که برای نقاشی این اشعار ، مکتب هرات سبک
جدیدی ابداع کرد، که‌متناسب با معنی‌ومفهوم اشعارغنائی‌عاشقانه باشد

۱ـ زکی‌محمد حسن مصری درصنایع ایران بعد از اسلام ۶۴ ترجمه و
طبع تهران ۱۳۲۰ ش .

معمولا اشکال انسان در این تصاویر ظریف و کوچك ترسیم شده و منظرهٔ آن کاملا محیطی و تزئینی و دارای افق بلند و جبال اسفنجی است . رنگ‌آمیزی این تصاویر ، روشن و هم‌آهنگ است و با مقایسه با نقاشی دورهٔ اولیهٔ مغل ، رنگهای جدید بآن اضافه شده است .

ایجاد این سبك خاص در نقاشی که بتدریج نفوذهای خارجی در آن مستهلك گردید ، مرهون مهارت و تردستی استادان مکتب نقاشی هراتست بدین تفصیل :

درشاهی شاهرخ فن نقاشی ، مرحلهٔ اقتباس و فراگرفتن از فنون اجنبی را پیمود و بدورهٔ جوانی خود رسید و توانست چیزهائی‌را که ازدیگران گرفته‌است درخود تحلیل کرده‌وجزء لایتجزای خود سازد. در صور واشکالی که‌دراواخرقرن۸ق (۱۴ م)کشیده شده، میتوان مهمترین وسائل تزئینات‌سبکهای فنی‌را دید،وهمین‌وسائل درقرن بعدازبزرگترین ممیزات نقاشی مکتب هرات گردید ، که مهمترین خصائص آن همان مناظرزیبای‌گلها وگلزارهاوبهارها وپس‌ازآن رنگهای‌درخشان‌وروشنی است که هیچگاه خروج از رنگی بدیگری وحدت و استقلال آنها را متزلزل نمیسازد ، و از ممیزات دیگر این مکتب ، مناظرطبیعی و کوه‌و تپه‌هایی است بشکل اسفنج کشیده شده . و علاوه برین ، نقاشان این دوره توانسته‌اند ، میان اشخاص و ساختمانها یا سائر مناظری را که میکشند ، نسبت‌های مقبول‌ومعقولی‌را قائل شوند ، وتطورهنری مکتب هرات خیلی‌واضح‌تروآشکارتراست . و ازآثارمهم این دوره مجموعهٔ اشعاریست بقلم مرتضی حسینی (قسمت اسلامی موزهٔ دولتی آلمان در برلن) که در سنه ۸۲۳ ق ۱۴۲۰ م برای کتابخانهٔ بایسنغر میرزا نوشته

شده است و امتیازاین نسخه درینست که نقاش توانسته است ، صورت اشخاص راآنقدر که ممکن بود کم کند ، و در رنگ‌آمیزی و کشیدن کوه و تپه مهارت نشان دهد .

نقاشان این دوره از سبکهای فنون چینی اقتباس کرده و هضم کرده‌اند ، و یك سبك مستقل و قوی را که نمایندهٔ روح فنی عصربود بوجود آورده‌اند[1].

منیاتورهای کتب مکتب هرات ازحیث سبك ، بیکدیگرشباهت دارند وشیوهٔ منیاتورسازی‌آن خصایصی داردکه عبارتست ازکوه‌هائی درفواصل‌معین‌با سبزه پوشیده‌وافق بلندورنگهای‌جدید بالوان‌گوناگون.

در تحت نظر این هنرمندان هرات و بدست آنان ، عصرطلائی منیاتورسازی ظاهر گردیده ، نقاشی‌ها و تصاویریکه این صنعتگران کشیده‌اند ، به مقیاس کوچك است ، ودرساختن آن دقت زیادکرده‌اند ومخصوصاً بریزه‌کاری خیلی‌اهمیت داده‌اند.این منیاتورها تأثیرآرایشی فراوان‌دارند ورنگهای جدیدیکه دران استعمال‌شده لطیف وخوش‌منظر است . در این منیاتورها فاصله‌های بین تصاویر ، بطرز تازه نشان داده میشود و تصاویر در چند سطح کشیده شده‌اند ، تا دوری و نزدیکی آنرا نسبت بیکدیگر بنمایند .

طبقات نازك صخره وکوهائی‌که بافق منتهی میشود . بانواع رنگهای قشنگ ساخته شده ، درختان‌گل و گیاه و جزئیات آن با دقت کشیده و نمایش داده شده است . آسمان بالای افق ، اغلب طلائی رنگست و برای نشان‌دادن ابر ، پیچ نازکی بسبك چین کشیده شده

۱ـ کتاب مذکور ۱۰۲ .

آسمان شب را با رنگ سرمه‌یی و ماه وستارگان را با رنگ طلائی جلوه داده‌اند و چنانچه گفتیم نقاشان به مصورساختن و منیاتورکاری شاهنامهٔ فردوسی ادامه میدادند، ولی دربن زمـان آثار شعرای بزمی وسیله و صحنهٔ جدیدی برای هنرنمایی ایشان شده است. کتب نظامی وسعدی را استنساخ کرده وبا منیاتورهای عالی آرایش کرده‌اند. واین آثارمانند عکاسی نیست، بلکه بیشتر جنبهٔ آرایش و تزئین دارد، و هیچگاه سعی نشده است، منظره‌یی را نشان بدهند، که بعینها همان باشد که بچشم یا دوربین عکاسی می‌آید، وقوهٔ متخلیه و تصور در آرایش آن میدان وسیعی دارد [1].

تکنیك دقیق وطرز نشان‌دادن منظره وکوچکی اشکال ازخصایص مکتب هرات درنیمهٔ اول قرن ۱۵ م است [2] که مصوران این مکتب هنر مانند عبد الرحمن و پسرانش عبد الـرحیم انیسی و عبد الکریم بعد از عهد بایسنغر از هرات رفته، بدربار آق قـویونلو تبریز پیوستند، و دوست محمد بـن سلیمان هـروی هـم رفت و کتابـدار بهرام میرزا صفوی شد.

از قدیمترین کتب خطی‌منسوب بمکتب هرات، کتاب کلیله و دمنه (کاخ گلستان تهران) است که در اتقان تصویر طبیعت و آثار آن و هضم و تحلیل عناصر چینی ممتاز است و نسخهٔ خطی گلستان سعدی ۸۳۹ق ۱۴۲۶م که برای بایسنغرمیرزا نوشته‌شده‌ودارای ۸مجلس‌تصویر بدیع و زیباست که تمام ممیزات ومحسنات مکتب هرات را دارد [3].

۱ـ همین کتاب ۱۷۰.

۲ـ دیماند: رهنمای صنایع اسلامی ۵۶ ترجمه وطبع تهران ۱۳۳۶ش.

۳ـ صنایع ایران ۱۰۵.

در موزهٔ هنرهای زیبای پاریس، تابلوی ملاقات همای وهمایون در باغهای کاخ شاهی چین، از شهکارهای نقاشی مکتب هراتست که سراسر آن ابداع مقرون بزیبائی و وفق دادن بین اجزاء و قدرت کامل برتعبیر عواطف و افکار بوده و جنبهٔ اشرافی و بزرگی اشخاص درآن بخوبی آشکاراست. رنگ آمیزی وگلهای زیبائی که درآن کشیده شده، جذبهٔ خاص بدان میدهد.

علاوه براین تابلو، صورت مستقل‌دیگری نیزروی پارچهٔ ابریشمی طبق روش چینی، در مکتب هرات کشیده شده وتصور میرود، که از آثار همان غیاث الـدین نقاش باشد کـه در سالهای ۸۲۳ ـ ۸۲۷ ق با هیئت اعـزامی شاهرخ بچین رفته بود. ایـن آثار نفیس در موزه‌های نیویارك و بوستن و مجموعهٔ کـونتس دوبهاك موجودند، که اجتماع سبکهای چینی و هراتی را در کمال مهارت و خوبی نمایندگی‌میکنند.

اما مکتب فنی هرات، از نیمهٔ قرن نهم هجری (۱۵ م) درپیوند صور و اشکال و رنگ‌آمیزی آنها، یك‌تشخص قوی ومستقلی‌را تشکیل داد، که نسخهٔ انجمن آسیائی لندن، نوشته شده برای محمد جوکی‌ـ ابن شاهرخ در حدود ۸۴۴ ق ۱۴۴۰ م نمایندهٔ آنست و همچنین دیوان اشعار سلطان حسین میرزا (حدود ۸۹۰ ق) در مناظر و تصاویر و ابنیه وسیماوچهرهٔ مغولی‌اشخاص وتناسب رنگها، ازپیشرفت فنی‌هنرمندان مکتب هرات حکایه میکند [1].

از آثار بسیار نفیس و گرانمایهٔ این دورهٔ هنریست که بهترین نسخهٔ خطی دنیا (شاهنامهٔ بایسنغری) درهرات بوجودآمد (دربن کتاب

۱ـ همین کتاب ۱۰۸.

در نسخه‌های ایران در شمارهٔ اول توصیف شده است) .

گویند که بعد از مخطوطهٔ نفیس ، خمسهٔ نظامی موزهٔ بریتانیا کار قاسم‌علی و نسخ بسیار مـزین و مصور زیبای اشعار امیر علی شیر (کتابخانهٔ بودلیان) و نسخه‌های مخزن‌اسرار کارمحمودمذهب (موزهٔ ملی پاریس) و خمسهٔ نمبر H ۷۸۱ توپقاپـوسرای استانبول ، و نسخ اشعار سعدی (نمبر۱۴۱۲ن، ف یونیورستی استانبول) و ازآثار بسیار برگزیدهٔ هنری دورهٔ تیموریه شمرده‌اند .

درجملهٔ این آثار، نسخهٔ نزهة الارواح میرحسینی‌غوری مرقومهٔ جعفر بایسنغری را هم میشمارند ،که در کتابخانهٔ ینی جامع استانبول تا وقتی موجود بود ، که میرزا حبیب اصفهانی کتاب خط و خطاطان را در سنه ۱۸۹۰ م می‌نوشت ، ولی بعد از آن از بین رفته است[1] .

دوست محمد کتابداردرین مورد معلومات بسیار مغتنمی‌میدهد :

«رسم صورت‌سازی در دیار ختا ودر دیار فرنگ‌به آب ورنگ شد ، تا آنکه سلطنت به ابوسعید خدابنده رسید . استاد احمد موسی که شاگرد پدر خود بود ، تصویری کـه حالا متداول است او اختراع کرد . از کارهای اوابوسعیدنامه و کلیله و دمنه ومعراجنامه بخط مولانا عبدالله صیرفی و تاریخ چنگیزی درکتابخانهٔ سلطان حسین میرزا بود .

دیگر امیر دولت‌یار از غلامان سلطان ابو سعید شاگرد ابوسعید شاگرد احمد موسی وسرآمد استادان بود ، خصوصاً درقلم سیاهی،که مولانا ولی‌الله بکارهای دولت‌یار اعتراف نمود. دیگرازشاگردان ایشان استاد شمس‌الدین است که در عهد سلطان اویس برشاهنامه قطع مربع

۱ــ زکی ولیدی توغان : مخطوطات استانبول ص ۳۴.

خط میرعلی (تبریزی) مواضع ساخت ، وخواجه عبدالحی را ترب
نمود ، واواستاد سلطان احمد بغداد بود ، وامیرتیمورخواجه عبدالح
را بسمرقند آورد . و درینجا وفات یافت و همه استادان تتبع کارها
اوراکردند ،که استاد جنید بغدادی شاگرد شمس‌الدین است‌وپیراح
باغ شمالی هم شاگرد خواجه عبدالحی بود .

بایسنغر میرزا سیدی احمد نقاش وخـواجه علی مصور و اس
قوام الدین مجلد را از تبریز بهرات آورد و فرمود که باسلوب جنگ
سلطان احمد بغدادی ، بهمان دستور و قطع و سطر و مواضع تصو
بعینها کتاب ترتیب‌دهند وآنرا فریدالدین جعفرنوشت وجلدآنرا اس
قوام‌الدین که منبت‌کاری درجلد اختراع اوست ساخت‌وتزئین وتصو
ومواضع آنرا امیر خلیل متعهدگردید ، ولی‌قبل از اتمام جنگ مذک
میرزا بایسنغر مرد و فرزندش علاء الدوله بـرای تکمیل آن ، جماع
مذکور را در کتابخانهٔ خود جمع نمود، وازعقب خواجه غیاث‌الد
پیر احمد زرکـوب ، کسی به تبریز فرستاد و او در کتابخانهٔ هـرا
جنگ مذکور را بالوان فتنه‌انگیز رنگ‌آمیز نمود ، و میرزا الغ بی
بعد ازفتح هرات ، مولانا شهاب‌الدین عبدالله ومولانا ظهیرالدین اظ
وسائراهل کتابخانهٔ (هرات) را بسمرقند برد . دیگرامیرروح الله مشهو
به میرک نقاش هروی الاصل درتحریر و تذهیب و تصویر بی‌مثل بـو
که کتابدار خاصهٔ عهد سلطان حسین میرزا شد ، و کمال الدین بهز
شاگرد اوست»[1] . (تم کلامه) .

۱ــ دیباچهٔ دوست محمد بـر مرقع بهرام میرزا شماره ۲۱۵۴ خـزی
اوقاف استانبول ، طبع عبدالله چغتائی ، لاهور ۱۹۳۶ م .

(٦)

بهزاد و مکتب او

بزرگترین نقاشان دورهٔ اسلامی، کمال‌الدین بهزاد درسنه ۸۵۴ق ۱۴۵۰ م در شهر هرات بدنیا آمد ودر سنه ۹۴۲ ق ۱۵۴۵ هجری در دارالسلطنهٔ هرات وفات یافت و درحوالی کوه مختار درحظیرهٔ پرنقش و نگار مدفون شد[1] .

۱ـ این قول قاضی‌احمد قمی‌درگلستان هنراست (ص ۱۳۴) وتاکنون هم در هرات مقبره‌یی‌بنام بهزاد ورستم‌علی‌خواهرزاده‌اش منسوب است وگویند که قبر رستم‌علی لوحهٔ مکتوبه هم داشت‌که متأسفانه درحدود ۱۳۳۰ ش ازبین برده شد ، ولی مؤلف گلستان هنر وفات و مدفن او را در ۹۷۰ ق در مشهد می‌نویسد (ص۱۰۰).

آقای احمد سهیلی‌محشی و ناشر گلستان هنر درحاشیهٔ این تصریح احمد قمی (حدود سنه ۱۰۰۰ ق) مینویسد که این اشتباهست و وفات بهزاد درتبریز و قبر وی درباغ شیخ کمال واقع شده ، واین قطعه برسنگ‌ـزارش نقش بوده است ، که سرودهٔ امیر دوست محمد هاشمی است :

وحید عصر بهزاد آنکه چون او ز بطن مادر ایام کم زاد

←

بقول قاضی‌احمد : استاد ازطفولیت از مادر وپدر مانده واست
میرك که کتابدار سلطان حسین میرزا بود اورا برداشته تربیت نمود ،
در اندك زمانی ترقی فرمود و کارش بجائی رسید که تا صورت نقش
بسته ، همچو او مصوری‌کس دراین روزگار ندیده»[1] .

بهزاد تا سنه ۹۱۶ ق ۱۵۱۰م که سال لشکرکشی شاه اسماعی
صفوی بهرات باشد درین شهر میزیست ، وی در همین سال با میرك
حاجی‌محمد و قاسم‌علی و جمعی‌از هنرمندان به تبریزانتقال یافت و
آنجا بادامهٔ تخلیقات هنری و تربیهٔ شاگردانی مانند خواجه عبد العز
و استاد مظفرعلی‌پرداخت وبموجب فرمان ۲۷ جمادی الاولی ۹۲۸

←

اجل چون‌صورت عمرش بپرداخت قضا خاك وجودش داد بر باد
زمن صورتگری تاریخ پرسید بدوگفتم جواب ازجان ناشاد
اگر خواهی که تاریخش بدانی نظرکن به «خاك قبر بهزاد» ۲

بموجب نوشته دوست‌محمد دردیباچه مرقع بهرام میرزا رحلت وقبربهز
در تبریز بود ، ولی خود قاضی احمد که چار صد سال پیش ازین در هرا
زندگی داشت ، قبر او را در هرات دیده بود و اکنون هم در همین حوالی کو
مختار پهلوی قبررستم‌علی‌هست . فاصلهٔ زمانی بین مرگ‌بهزاد وایام زندگان
احمد درهرات بیش از پنجاه سال نیست ، ودرین مدت‌کم احتمال کمترمیرو
که قبر شخص مشهوری مانند بهزاد در هرات ناپدید گردد .

قاضی احمد که شخص مطلع و با حیات هنرمندان آشنا و هم ظاه
نویسندهٔ جعال مزوری نیست، پنجاه‌سال بعد ازمرگ‌بهزاد، حظیرهٔ اورا پرنقش
و نگاردر حوالی کوه مختار هرات مینویسد . درین قول احتمال‌کذب وجع
نسبت بروایات مابعد کمتربنظر می‌آید ، درحالیکه قول دوست‌محمد نیز بکل
درخور تردید نیست .

۱ـ قاضی احمد قمی : گلستان هنر ۱۳۲ .

۱۵۲۲ م شاه‌اسماعیل صفوی به «منصب استیفاء و کلانتری مردم کتابخانهٔ همایون و کاتبان و نقاشان و مذهبان و جدول کشان و حلکاران و زرکوبان و لاجوردشویان» و غیره بعنوان «مستوفی و متعهد کلانتری کتابخانه» رسید ، والقاب او «نادرالعصر، قدوة المصورین واسوة المذهبین استاد کمال الدین بهزاد» شد[1].

بابر بهزاد را بزرگترین نقاش دوره اسلامی گفته و مؤرخان دیگر نوشته‌اند که استادی و مهارتش نام سائر نقاشان را محو کرده، وی درین دوره اولین نقاش است که ملزم بامضای آثار هنری خود شده ، و براثر علو مقام و منزلتی کـه داشته توانست که قدوهٔ تمام نقاشان و خطاطان باشد . وی در رنگ آمیزی ودانستن خواص و ترکیب رنگها ودرتعبیر حالات مختلفهٔ نفسانی مهارت داشت ومخصوصاً درکشیدن اشکال ابنیه و مناظر طبیعی بحد اعجاز رسیده بـود ، در تصاویـر وی آرامش و خوش‌سلیقه‌گی و ابداع و مهارت موجود است ، ودر ترکیب و تزئین آن و انسجام رنگها ، کمال نقاشی مکتب تیموری، را بروز داده است و مدققین رأی دادند که درتصاویر بهزاد ، مقدار زیادی از عنصر حب الهی و مقام روحانیت و قدوسیت دیده می‌شود و شاید علت آن باشد که مشرب تصـوف در زندگانی بهزاد ، باوج خود رسیده بود[2] .

استاد بهزاد بعد از آنکه به تبریز آمد ، مکتب بغداد و تبریزرا که تا این زمان متداول‌بود منسوخ ساخت وسبکی نو در نقاشی پدید آورد ، که اکثر مصوران ، درین تجدد هنری از او پیروی کـردند .

۱ــ ارنولد : نقاشی‌اسلامی ۱۵ .نقل عین فرمان شاه اسماعیل در حاشیه ص ۱۳۵ گلستان هنرطبع شده است .

۲ــ صنایع ایران ۱۱۲ .

پیش ازو نقاشان چشم و ابرو و سائر مشخصات را متمایل بطرز چینی می‌ساختند و مجالس منقوشه ، بشیوهٔ چین آرایش می‌یافت .

بهزاد اسلوب نقاشی‌را بطبیعت‌وزندگانی‌مردم‌زمان‌نزدیك‌ساخت و در نقاشی شبیه‌سازی را که تا آن زمان معمول نبود مرسوم ساخت و تصاویر اشخاص را چنان نقش میکرد که‌گوئی زنده وجاندار است[1] .

منیاتورهای زیادی موجود است که به بهزاد نسبت داده شده ولی‌اکثرآن موردتردید بعضی ازاهل بصیرتست. نقاشان عصرتیموریان قبل از بهزاد کارهائی انجام داده‌اند ،که اگر کاملاً بپای کارهای بهزاد نرسد ، نزدیك به آن میباشد . یکی از نقاشان عصر بهزاد و همکار او قاسم‌علی بود . گرچه شهرت بهزاد نداشت ، اما کارهایش بپایه‌کارهای او میرسید . دو نفر از شاگردان بهزاد ، شیخ‌زادهٔ خراسانی و آقا میرك تبریزی تقریباً بهمان درجهٔ استادی بهزاد رسیده‌اند . میتوان تصور کرد که بسیاری از نقاشی‌ها را خود استاد طرح‌ریزی کرده و شاگردانش تمام و کامل کرده‌اند .

منیاتوردولابی آن دوره که اکنون بدولت‌ایران‌تعلق‌دارد، دارای منظرهٔ باغ وتصاویر متعدد است. درگوشهٔ راست درسمت پائین تصویر دو زنست که کتابی کوچك در دست دارند وروی‌آن‌کتاب بخط بسیار ریز نوشته شده : «تصویر سلطان حسین میرزا ، عمل بهزاد» .

منیاتور ناتمام دیگری‌که تقریباً مثنای‌کامل منظرهٔ قسمت چپ‌آن منیاتور دولابی میباشد در یك مجموعهٔ شخصی است .

درمجموعهٔ نفیس کورکیاندر نیویارك صفحاتیست که دریکی ا

۱ــ احمد سهیلی : مقدمهٔ گلستان هنر ۴۰ .

آن تصویر مدوریست که پیرزن و جوانی را در دامنهٔ کوهی برکنار رودی نشان میدهد و امضای بهزاد دارد[1] . هکذا تصویر شاه طهماسب صفوی بالای درخت دارای امضای (پیر غلام بهزاد) در موزهٔ لوورازوست[2] .

کتاب هفت پیکر نظامی موزهٔ متروپولیتن نیویارك که محتوی صور و اشکال بسیار بدیع زیبا و مناظر ممتاز شکار و منسوب به بهزاد است با دو تصویر نسخهٔ خطی خمسهٔ نظامی کتابت ۹۰۰ ق ۱۴۹۴ م منسوب به روح الله میرك نقاش استاد بهزاد از آثار برجستهٔ مکتب هراتست[3] .

خصائص مهم سبك بهزاد :

کسانیکه در شناسایی آثار هنری ذوق و بهره‌یی دارند ، سبك هنر بهزاد را چنین ستوده‌اند : که وی اعجوبهٔ روزگار و استاد عصر بود. نه برای اینکه سبك‌جدیدی را درمنیاتور ایجاد نمود، بلکه بواسطهٔ اینکه او صنعت را در کلیهٔ جزئیات ، بمنتهی درجه کامل کرد ، و در آثار هنری او در سطور سابق اشاره شد ، خصایص ذیل نمایانست :

۱ــ درستی و دقت کامل در خطوط تصاویر .

۲ــ نمایاندن وضع چهره و قیافهٔ اشخاص بطور شگفت انگیز بوسیلهٔ ترکیب انواع رنگها .

۱ــ سروی هنر ایران ج ۵ تابلو ۸۸۵ .

۲ــ ا ، ساکسیان : منیاتور ایران در قرن ۱۱ ــ ۱۷ تابلو ۷۵ طبع پاریس ۱۹۲۹ م .

۳ــ صنائع ایران۱۰۸ .

۳ــ حرکت و مفهوم‌بودن اشارات تصویر .

۴ــ ظرافت درکشیدن درختان ، گلها ، و دورنماها . و نیز
نمایش اشعهٔ خورشید و ابر .

۵ــ شمارهٔ رنگهای‌گوناگون وتوافق‌آنها با یکدیگرکه برنگها
«سرد» مانند سرمه‌یی ، سبز ، فیروزه‌یی ، زیتونی ، زرد وقهوه‌یی‌بیش
توجه شده ، طلا و نقره نیز بکار رفته و اقسام مختلف قرمز هم استعم
شده است[1] .

۶ــ چنانچه‌گفته شد ، روحیهٔ نهفتهٔ حب الهی وروحانیت خاص
هم در برخی از آثار بهزاد مشهود است .

۷ــ چهره‌کشایی و صورتگری خراسانی بجای چشم و ابرو
قیافهٔ مغولی، که هنرمکتب هرات‌را ازتأثیرسنن هنری چینی‌آزادی دا
و در تحت اسلوب محیطی درآورد .

۸ــ ریزه‌کاری و دقت‌نگاری در ترسیم نقوش ابنیه و دیوارها
فرشها و گلها و تزئینات مجالس مصورو نگارش وآرایش انواع الب
با ریزه‌کاری‌خاص ملون، که ازروی‌مجالس مصوراین‌مکتب، نمونه‌ها
نقاشی فرشها و لباسها را از آن عصر بدست میتوان آورد .

آثار و نسخ خطی زیادی که دارای اینگونه خصایص هنری
اکنون هم در کتابخانه‌ها و موزیم‌های دنیا موجودند . مثلاً : تصاو
خمسهٔ نظامی مؤرخ ۸۴۶ ق ۱۴۴۲ م موزهٔ برتانیا که سه منیاتورآن ب
از اتمام‌کتاب درسال ۸۹۸ ق ۱۴۹۳ م‌کشیده شده‌وامضای بهزاد دار
رنگ‌آمیزی این آثار سرد آبی و خاکستری و سبز است .

۱ــ همین کتاب ۱۷۱ .

يك منياتور بسيار زيبا و جالب توجهی که با همین صفات جنگ شتران را نشان میدهد در تصرف دولت ایرانست و میگویند که بهزاد آنرا در عمر ۷۰ سالگی ساخته است .

همچنین منیاتورهای بوستان کتابخانهٔ مصر، هنر بهزاد را در اوج کمال نشان میدهد ، این تصاویر ازلحاظ ترکیب وحقیقت بینی شاهکارند و در تصاویر اشخاص آن حرکت و شخصیت خاص بنظر می آید ، و بوستان مذکوردارای شش تصویرمورخ ۸۹۳ ق۱۴۸۸ م است که چهار تا از آن امضای بهزاد دارد[1] .

این نسخه را سلطان علی برای سلطان حسین بایقرا درهرات نوشت و بهزاد متعهد نقاشی آن بود ، که در تصاویر آن استادی کاملی را در ترکیب رنگها و حفظ نسبت تقسیم اشخاص در صورت و دقت درکشیدن اشکال نباتی و مهندسی بسیار دقیق بخرج داده است . درسه تصویر بخط بسیار باریك درجایی که دیدن آن خیلی مشکل است نام خود را نوشته ، اما امضای چهارم در تصویریست که مباحثه و جدال فقها را در مسجدی نمایش میدهد .

درین مسجد طاق بسیار زیباییست که حاشیهٔ آن دارای سیزده منطقه است و در منطقهٔ اخیر نام بهزاد و تاریخ ۸۹۴ ق ۱۴۸۹ م دیده میشود وثابت می آید که تکمیل این تصویر کاملاً یکسال بعد از نوشتن کتاب بوده است .

این کتاب تفوق واستادی بهزادرا در کشیدن صورت اسپ و نمایش دادن زندگانی روستائی ومناظرطبیعی نشان میدهد ، ودر اول کتاب ، صورت

۱ـ ریچارد فرای: میراث ایران ۲۲۷ ترجمه وطبع تهران ۱۳۴۴ ش.

سلطان حسین بایقرا را در مجلس جشن و مهمانی کشیده است[1] .

همچنین شش منیاتوردوصفحه یی درظفرنامهٔ بالتیمورمحفوظست که در حاشیهٔ آن تصاویر شاه جهانگیر آنرا کاربهزاد نوشته و کاتب آن خطاط مشهورشیرعلی درسنه ۸۷۲.ق ۱۴۶۷ م است وسبك نقاشی بهزاد دران بنظر می آید . (بنگرید : شماره ۳۶ کتب آمریکا) .

هکذادرموزهٔ متروپولیتن يك صفحهٔ نقاشی ازدیوان جامی موجود است که درویشانرا درحال رقص نشان میدهد (بنگرید شماره ۲۳ آمریکا) این نقاشی را میتوان به بهزاد نسبت داد، زیرا همه خصایص کارهای این استاد را دارد .

اگرچه عدهٔ زیاد هنرمندان هرات، درعصرصفویه ، بدربار تبریز منتقل شدند ، ولی بعضی از آنها در هرات مانده وآن سبك مخصوص را ادامه دادند و منیاتورهای بسیار عالی هرات ، پس از رفتن بهزاد ساخته شده است .

این هنرمندان به ریزه کاری که ازخصایص سبك دورهٔ تیموریانست اهمیت زیادی میدادند . توجه به جزئیات اشیا مانند قالی، اطاق ، لباس و تزئینات معماری ، نقاشی های هرات را در عالی ترین منیاتورها قرار میدهد و ثابت میسازد ، که بهزاد تنها نقاش منحصر بفرد نبوده و درین هنر نظائری هم داشته است[2].

یکی از آثارمهم مکتب هرات، کتاب معراجنامهٔ کتبخانه ملی پاریس است(شماره ۱۱ فرانسه) که درهرات درسنه ۸۴۰ ق ۱۴۳۶ نوشته شده

۱ـ صنایع ایران ۱۱۳ .
۲ـ همین کتاب ۱۹۴ .

و نظیر آن دو تصویر مهم موزهٔ متروپولیتن است که متعلق بیك نسخهٔ شاهنامهٔ مکتب هرات بود ، و از آن جمله تصویریست که رستم را در حال‌گرفتن اسپ معروف خود رخش نشان میدهد. لباس زیباورنگارنگ رستم وشخص همراه اوبرزیبائی وترکیب تصویر می‌افزاید، درحالیکه منظرهٔ طبیعی‌با درختان ودوقاز درحین پرواز، سبك‌چینی‌را نمایندگی میکند[1] .

قاسم‌علی‌هروی :

از نقاشان زبردست مکتب هرات درقرن نهم ودهم هجری (۱۵م) است که قاضی احمد قمی او را جزو استادان مشهور ممالك خراسان مثل خواجه میرك و مولانا حاجی‌محمد و استاد بهزاد شمرده گوید :

«مولانا قاسم علی نقاش را در کتابخانهٔ امیرکبیر علی‌شیر کسب نموده ، و بسبب تعلیم ایشان گوی سبقت از اقران ربوده و پیوسته در ملازمت امیرکبیر ، کمر خدمت بسته بود»[2] .

در مکتب هنری هرات ، اولین کسی که آثار فنی وی بـا استاد بهزاد شبیه است ، همین قاسم‌علی‌مشهور به «چهره کشا»ست ، که غالب مؤرخان فنون اسلامی ، آثارش را با کارهای بهزاد اشتباه کرده‌اند .

نمونه‌های نقاشی‌اودرخمسهٔ نظامی‌تحریر ۹۰۰ ق ۱۴۹۴ م موزهٔ برتانیاست (بنگرید : شمارهٔ اول انگلستان) که ازملاحظهٔ آن تأثیرسبك بهزاد ، بکمال و تمام نمایانست .

۱ــ دیماند : رهنمای صنایع اسلامی ۵۶ .
۲ــ گلستان هنر ۱۳۳ .

قاسم‌علی در موضوعاتی که میکشد و در اسلوب نقاشی وتزئین مصوراتخود،عموماً ازبهزادپیروی‌می‌کند،اما باوجودآنهم‌دربکاربردن رنگها وتمیزدادن سیما و چهرهٔ اشخاص وتعبیر ازاحساسات وعواطف بپایهٔ استاد خود بهزاد نمیرسد[1] .

درکتابخانهٔ بودلیان آکسفورد ، نسخهٔ خطی‌حیرة الابرارکتابت ۸۹۰ ق ۱۴۸۵ م منسوب بقاسم‌علی موجود است (بنگرید : شماره ۲۸ انگلستان) کـه بهترین و زیباترین آن تصویر جماعت صوفیه در باغچهٔ سبز و خرم میباشد[2] .

همچنین‌قاسم‌علی‌تصویربهزادراکه درکتابخانهٔ دانشگاه‌استانبول است کشیده است و از لباسهای بهزاد مفهوم می‌شود ، که این تصویر را بعد از انتقال او از هرات به تبریز کشیده باشد[3] .

۱ــ زکی‌محمدحسن : صنایع ایران ۱۱۵ .
۲ــ نگارهای‌داستان‌امیرعلی‌شیرنوائی۲۷/۲۲/۷ طبع‌تاشکند ۱۹۷۰م.
۳ــ صنایع ایران ۱۱۶ .

(۷)

دنبالهٔ مکتب هرات

در ایران ، هند ، بخارا ، ترکیه

هرات بمنزلهٔ مرکز تشعشع هنری آسیا مدتها باقی ماند، و انوار هنر آن درشرق وغرب وشمال تابید. بادرگذشت سلطان‌حسین بایقرا در ۹۱۱ ق ۱۵۰۵ م وافتراق شاهزادگان ، «مملکت خراسان» تجزیه شد و مرکزیت سیاسی هرات سقوط کرد . از شمال خوانین ازبك و ازغرب صفویان بران تاختند ، ودرشرق هم کابل و قندهار تا دریای سند بدست بابر افتاد .

دربار صفویان در ایران مرجع هنروران گردید ، و سبکی کـه ادامهٔ مکتب هرات بود ، در خطاطی و نقاشی و مذهبی و مصوری در ایران پرورده شد که آنرا «هنر عصر صفویه» توان گفت .

دراوائل سلطنت شاه طهماسب صفوی (۹۳۰ ق ۱۵۲۴ م) بهزاد زنده بود و در پایتخت تبریز به فعالیت هنری ادامه میداد . آقا میرك

از شاگردان بهزاد از دوستان نزدیك شاه بود ، یکی از شاگردان او ک
سلطان محمد نام داشت بمقام نقاشی دربار رسید و پیشوای عـده‌یی ا
نقاشان معروف بود و بشاه جوان درس نقاشی میداد .

در سنه ۹۴۴ ق ۱۵۳۷ م یك نسخهٔ شاهنامه برای شاه طهماسپ
ترتیب گردید (شماره ۸ فرانسه) که ۲۵۶ مجلس تصویر دارد ، و اکنو
در تصرف ایـدورد روتشیلد EDOUARD ROTHSCHILD در پاریس
است، که نقاشی‌های آنرا ازسلطان محمد میدانند، ونمونهٔ مهم هنرعص
صفویانست .

کارهای این استاد از حیث تنوع ، رنگ‌آمیزی ، نقشه ، ترکیب
ونیزبرای توجه مخصوص بریزه‌کاری مشهور است. یکی ازمعروفتری
مجموعهٔ نقاشی این مکتب، نسخهٔ مصورخمسهٔ نظامی موزهٔ برتانیه است
(شماره ۲ انگلستان) که کارهای مصوری آقا میرك، سلطان‌محمد، میرزا
علی، مولانا مظفرعلی، میرسید علی‌دران موجود است، واینهمه شاگردا
مکتب بهزاداند.

این کتاب علاوه برتصاویر ۳۹۶ ورق با حاشیهٔ تزئین‌شده بسیا
عالی ازطلا دارد ، که نقوش آن ، اشکال حیوانات وگل کاری وغیره است

در میان ایـن گروه شاگردان مکتب بهزاد، میر سید علی مقام
بلنددارد، که درتجسم مناظرطبیعت وزندگانی‌دهقانی ید طولی داشت
حیوانات را خیلی‌شبیه باصل کشیده . چادر را بطرززیبائی تزئین کرد
و دست هنرمندی وی در اشکال گـل و پـرنـده و اشیای دقیق دیگ
نیرومند است .

در اواخر سلطنت شاه طهماسپ، استاد محمدی هم شهرت‌یافت

که پسر و شاگرد سلطان محمد بود ، وی درنقاشی رنگی، سبك‌قشنگی را بوجودآورد ،ونیزبرای ظرافتی که درتصویرسازی انسان وحیوانات بکار برده مشهور است ، و از خصایص هنر اوست که از خطوط خامه سیه‌کار مناظر لطیفی را می‌آفریند وهم وی هنرمندیست که نبوغ هنری خود را تنها وقف تصویر حیات اشرافی ودرباری نساخته وبا زندگانی عامه مـردم مانند کسبه و بازاریان و قلندران و مطربان و کارگران نیز تماس داشته است .

شعبه‌یی از مکتب هرات ، در شیراز که مقر سلطان ابراهیم بن-شاهرخ بود رونق گرفت و مجموعهٔ مصوری ازبهترین اشعار فارسی‌در سنه ۸۱۳ ق ۱۴۱۰ م نوشته شد کـه درموزهٔ برتانیا محفوظست (۱۷-انگلستان) مجموعهٔ دیگراشعارفارسی بتاریخ ۸۲۳ ق۱۴۲۰ م نوشته‌شده که دربرلن است وبرای کتابخانهٔ بایسنغرمیرزا ساخته شده (شماره ۶-آلمان) و نسخهٔ شاهنامه از همین مکتب در بـودلیان است ، ولی بقول پروفسورکوهنل Kuhnel منیاتورهای این مکتب از لحاظ رنگ‌آمیزی سبکتر و کم‌رنگتر از مکتب هراتست[1] .

از هنروران معروف وبقایای مکتب هرات درایران، شاه محمود نشاپوری و محمود مذهب و مولانا یاری وقوام الدین مسعود و مولانا حسن بغدادی و مولانا عبد الله شیرازی و شیخ‌زاده و خواجه عبدالعزیز و محمدی و سید میر نقاش ودوست محمد را هم نام برده میتوانیم که درتحریروتذهیب و تصویر شهرتی داشته‌اند ، [2] و ازآثار ایشان خمسهٔ

۱ـ دیماند : رهنمای صنایع اسلامی ۵۵ .
۲ـ رهنمای صنایع ۸۰ صنایع اسلامی ۷۷ .

نظامی ۹۴۹ ق ۱۵۴۳ م (۲ انگلستان) است کـه بـرای ابراهیم میرزا خواهرزادهٔ شاه طهماسپ نوشته شده و هم سر لـوحهٔ بوستان ۸۹۳ ق ۱۴۸۸ م تذهیب یاری (دارالکتب مصریه، شماره ۳ قاهره) است که در آن تصاویرمرغابی درحالت پرواز دیده می‌شود ، ولی درروش مکتب صفویه همان صفا و لطافت رنگهای مکتب هـرات باقی نمانده و دقت ترسیم و تزئین نیز کم شده است[1] .

شیخ‌زادهٔ خراسانی با بهزاد از هـرات به تبریز رفت . یك اثـر نقاشی اودرنسخهٔ دیوان حافظ مجموعهٔ‌کارتیه پاریس (شماره ۵ فرانسه) است ،که برای سام میرزا صفوی نوشته شده ومجلس وعظ است ،که در سیمای اشخاص تأثیر نطق واعظ کاملاً نمایانست ، و نقاش توانسته است ، با کمال مهارت ، تأثیرات نفسی آنها را ظاهر و مجسم سازد و این نقاش کاملاً از اسلوب بهزاد و شاگردانش بهره‌مند بوده است[2] .

دکتر کوهنل عقیده دارد ، که ده تصویر از چهارده تصویریکه در نسخهٔ خطی خمسهٔ نظامی ۹۳۱ ق ۱۵۲۵ م مخطوطـهٔ سلطان محمد نور در موزهٔ متروپولیتن موجود است ، کارشیخ‌زاده است (۶آمریکا).

ازکارهای خواجه عبدالعزیز ، تصویر یکی ازشاهزادگان صفوی در یکی از مرقعات توپقاپوسرای استانبولست که درآن خواجه خـود را از شاگردان بهزاد شمرده است . و هم پنج مجلس مصور کار آقا-میرك، درخمسهٔ نظامی نوشتهٔ سال ۹۴۶ ق و۹۴۹ ق درموزهٔ برتانیاست (۴۸ انگلستان) از تمام رسوم وآثار و ابنیه وگلها و شاخه‌ها ودرختها

۱ـ صنایع ایران ۷۷ .
۲ـ همین کتاب ۱۲۱ .

که درین تصاویر موجود است برمی‌آید ، که میرك از روش و اسلوب استاد خود بهزاد اقتباس کرده و حتی در برخی موارد براستاد خود برتری هم داشته است .

گویند که سلطان محمد بعد از بهزاد ، ریاست مکتب صفوی را داشت وتصاویروی درکتاب خمسهٔ نظامی سابق‌الذکر دیده می‌شود. اسلوب این شخص واضح میسازد ، که میرك و سلطان‌محمد هر دو در مکتب بهزاد این هنر را فراگرفتند و بعد از سلطان محمد شاگردانش شاه محمد ومیرنقاش‌کارهای مکتب بهزاد را در بلاد ایران رواج دادند و مظفرعلی و میرزاعلی و میرسیدعلی هم سنن مکتب بهزاد را زنده نگهداشته بودند[1] .

اما در هند :

هندوستان درمورد نقاشی و مصوری سوابق طولانی در تاریخ دارد ، بت‌سازی نیزازمواریث دینی هندیانست ، و در ابنیه قدیم هندی نقاشی‌های ظریف و تصاویر گوناگون و همچنان پیکره‌تراشی‌های زیبا و جالب نظر دیده می‌شود و کتب طبی‌و صیدنه و کوك‌شاستر(روابط جنسی سنسکریت)نیز مصور بوده است .

در قرن چهارم هجری هنگامیکه امیر سبکتگین ناصر الدین در وادیهای‌کابل‌ولغمان باکابلشاهان درآویخته بود، شیخ‌حمید لودی افغان‌ـ ملتان ، یك مرکز بزرگ هنری و دینی هند را در دست داشت و در سنه ۳۸۲ ق ۹۹۲ م با امیر ناصر معاهده بست . معبد با شکوه و مزین

۱ـ صنایع ایران ۱۲۰ .

آفتاب که بت رب‌النوع آفتاب را از طلای ناب با تزئینات جواهـ[ر] گرانبها داشت ، بقول هیون ـ تسنگ زائر چینی (۲۳ ق ۶۴۳ م) درین شهر بود ،[1] که مؤرخان مسلمان آنرا بیت‌الذهب گفته واز زیبائی‌ابنیه و قبه‌ها و بت‌ها و گنبدها و تزئینات کاخها و ستونها و کاشیهای رنگین و محاسن هنری آن داستانها دارند[2] .

سلطان محمود در سنه ۳۹۲ ق ۱۰۰۱ م ویهند کناردریای سند ر[ا] ازکابلشاه آخرین گرفته و در ۳۹۶ ق ۱۰۰۵ م برملتان حمله برد و بعد از این با فتوحات این سلطان ، دین و ثقافت اسلامی به نیمه قاره هند راه یافت که بـه بت‌شکنی شهرت داشت ، ولی مطابق روایات ثقافی خراسانی اسلامی ، ابنیهٔ مساجد مزین و نسخ مزین‌کوفی قرآنی هم ب[ا] نشر عقاید اسلامی از غـزنی و سیستان و بست ، به وادی دریای سند و ماورای آن رسید کـه بعد از این بوسیلهٔ غوریان و خلجیان وتغلقیان و سادات و لودیان و سوریان افغانی ، این فرهنگ اسلامی خراسانی ، ب[ا] هنرهای آن در ابنیه و نقاشی و خطاطی تا بنگال هم رواج داشت . [...] ما نمونهٔ ساختمان بناء و نقاشی‌وتزئینات معماری وخطوط‌کوفی‌تزئینی و غیره نفایس هنری منار جام غور را چند سال بعد در قلب هند دربنا[ی] قطب منار دهلی می‌بینیم که تأثیرهای هنری خراسان به سرزمین هند [...] فرهنگ و مدنیت آن انتقال یافته است .

۱ـ سی ـ یو ـ کی کتاب ۱۱ ص ۴۶۳ .
۲ـ بنگرید :کتاب الهند البیرونی ۲۵۰ کتاب‌الهند والصین ابوزید[...] سیرافی ۱۲۹ ، الفهرست ابن ندیم ۲۸۵ المسالك والممالك ابـن خرداذبه احسن التقاسیم بشاری مقدسی۲۸۲ ، مروج الذهب مسعودی ۳۷۵/۱ تاریخ سند ندوی ۲۱۲/۱۱۷ و نزهة المشتاق ادریسی ۴۲ .

در سنه ۹۳۲ ق ۱۵۲۵ م ظهیر الدین محمد بابر شهزادهٔ تیموری از کابل برهند تاخت و دهلی را از سلطان ابراهیم لودی بگرفت . وی پادشاه هنرشناس دانشمندی بود ، و آمدن وی در هند ، برجریان ادبی و علمی و هنری آنها آنجا اثرافگند ، بدین‌معنی که بسا ازعلما وشعرا ومؤرخان و هنرمندان خراسانی بهند آمدند ، و از اینرو در کلتور هند و ادبیات و محیط علمی و هنری آنجا آثار جدیدی وارد کردند.

درسنه۹۳۵ ق ۱۵۲۸ م‌خواند میرمورخ هرات‌ومولانا شهاب‌الدین معمائی و میر ابراهیم قانونی مـوسیقی نواز هرات بدربار بابر در هند رسیدند[۱]، و ایـن خـود انتقال مبادی کلتوری را از خـراسان بهند روشن می‌سازد.

فرزند بابرنصیرالدین همایون درسنه ۹۴۷ ق ۱۵۴۰ م ازشیرشاه سوری افغان شکست خورد و بایران بدربار صفوی پناهید ، و از آنجا در سنه ۹۵۱ ق ۱۵۴۴ م برتخت هند بازنشست.و این واقعه علت‌رواج هنر سبك بهزاد درهند گردید بدین وجه :

همایون حین‌بازگشت ازایران، چندتن‌نقاشان پرورده شدهٔ‌تبریز، خواجه عبدالصمد شیرازی و میرمصوّر بدخشانی و پسرش سیدمیرعلی را که در تبریزبا ایشان آشنا شده بود ، درسنه ۹۵۶ ق ۱۵۴۹ م بکابل خواست ، تا داستان امیرحمزه را مصوّر سازند ، و ایـن دو نفر استاد که از بقایای مکتب بهزاد بودند ، مکتب نقاشی مغولی هند را شالوده گذاشتند وکتاب حمزه اصلا ۱۴۰۰ قطعه نقاشی داشت ،که ازآنجمله برخی در موزه‌های اروپا و آمریکا دیده میشود .

۱ـ بابرنامه ، ترجمهٔ عبدالرحیم خان خانان طبع بمبئی ۲۲۲ .

اکبر که حامی هنر بود ، بوسیلهٔ این دو هنرمند ، مکتب نقاش
را در آگره گشرد ،که تا صد نفر نقاش هندی درآن هنر می‌آموختن
بقول ابوالفضل نسخ زیاد استادان نامی مانند بهزاد و میرك و سلط
محمد درکتابخانهٔ سلطنتی‌هند فراهم آمده‌بود. هفت‌پیکر نظامی بتار
۹۸۸ ق ۱۵۸۰ م برای اکبردرین هنرکده به پیروی‌کارهای بهزاد نو
شد و نسخهٔ اکبرنامهٔ چستربیتی‌لندن‌که تصاویرآن بقلم‌هنرمندان هن
مانندهرم‌داس، سنواله،شنکرلعل،سورداس،نرسنگه، فرخ‌بیگ، مو
و گوردهن تهیه شده ، و آمیزش سبك بهزاد را با مکتب هنری‌کش
و گجرات و پنجاب نمایش میدهد ، از شاگردان این مکتب بساو
داسوناته و منوهر نیز شهرت دارند و تصاویر ترجمهٔ فارسی مهابهار
در همین مکتب بود .

در عصر بعد از اکبر، منصور و مراد و منوهر وابوالحسن
آقا رضا ملقب‌به نادرالزمان (نقاشان دربارجهانگیر)وفاخرالله‌ومیره
و هون هد و بیچی‌تر و انوپ‌چهاتر (نقاشان عصرشاه جهان) از بقا
این مکتب‌اند[۱] .

مکتب هنری بخارا :

در اواخـر دورهٔ اوج هنری مکتب هـرات ، هنگامیکه مک
صفوی و هندی از این منبع فیاض منشعب می‌شدند ، دربخارا نیزس

۱ـ بنگرید :
راهنمای صنایع اسلامی ۶۹ ببعد .
تاریخ صنایع ایران ۱۹۶ .
صنایع ایران بعد از اسلام ۱۲۹ .

مهم نقاشی از همین سرچشمه بوجود آمد .

در حدود ۹۴۲ ق ۱۵۳۵ م نقاشان و خوشنویسان زیاد مکتب هرات در اثر انقلاب روزگار وسلطهٔ صفویان ، به بخارا و ماوراءالنهر گریختند ، و در آنجا باسلوب مکتب هرات و مخصوصاً بسبك بهزاد کار خود را ادامه دادند .

ازآن جمله میرعلی‌هراتی‌شاگرد زین‌الدین محمود، ازخطاطان مشهور هرات در سنهٔ ۹۹۴۱ق ۱۵۳۴ م بدربار بخارا رفت و راه و رسم خوشنویسی مکتب هرات را در آنجا ادامه داد ، وی نسخهٔ یوسف و زلیخای جامی را بتاریخ ۹۳۰ ق ۱۵۲۳ در هرات نوشت که در بخارا مصور و مذهب شد[1] .

از هنرمندان مشهور مکتب بخارا محمود مذهب شاگرد میرعلی خطاطوپیرواسلوب بهزاد است. وی درالفت‌دادن بین‌اشکال وپوشاندن زمینهٔ تصاویر به ابنیه و اشکال اشخاص و تقسیم آنها ، از روش بهزاد پیروی کرده و بعد از رفتن بهزاد به تبریز به بخارا رفته است .

از مشهورترین آثار هنری محمود مذهب تصاویریست که در نسخهٔ‌خطی‌تحفةالاحرار جامی که درسنه ۹۵۵ ق ۱۵۴۸ دربخارا نگاشته شد (چستربیتی لندن شماره ۱۲۴ انگلستان) و نسخهٔ دیگر همین‌کتاب که تصاویر آن بامضای محمود مذهب است ، در مجموعهٔ هومبرگ کتابخانهٔ ملی پاریس است (۳۴ فرانسه) .

در یك مجموعهٔ نقاشی کتابخانهٔ حضرت رضا در مشهد ، مناظر بزمهای‌عشقی‌کارهمین محمودمذهب وشاگردش عبدالله موجوداست که

۱ــ رهنمای صنایع ۸۰ .

کاملا سبك نقاشی بخارا دارد .

دیگر نمونهٔ کار محمود در منیاتور دو صفحه‌یی مورخ (۹۵۳ ۱۵۴۶ م) مخزن‌الاسرارنظامی کتابخانهٔ ملی‌پاریس (۳۵فرانسه) بامض اوست که اصل‌کتاب در سنه ۹۴۴ ق ۱۵۳۷ م دربخارا بدست میرع نوشته شد و امتیاز آن در تناسب آن وتباین رنگهایش می‌باشد[1] .

دیگرنمونهٔ مکتب بخارا ، یوسف وزلیخای جامیست‌که میرع حسینی در سال ۹۳۰ ق ۱۵۲۳ م نوشته ، ولی منیاتورهای‌آن در حد ۹۴۷ ق ۱۵۴۰ م ساخته شده و نفوذ شدید مکتب بهزاد و هرات را میرسانند (۵آمریکا) یك‌نسخهٔ بوستان‌سعدی وفتوح‌الحرمین محی لاری نیز دارای تصاویری بهمین سبك‌اند[2] .

دیگرازناموران هنرمندان مکتب بخارا ، شیخزاده شاگرد بهز بود ومنیاتورهای وی دربخارا بسبك‌کارهای‌آن‌استاد بزرگست وبسب استعمال رنگهای روشن قرمز خیلی مشهور است[3] .

عبدالله مذهب نیز از مکتب هرات به بخارا هجرت کرد ، تصاویرش خیلی کم بدست می‌آید ، و شاید مشهورترین آنها تصو جوانی باشد که در زیر درخت پرگلی مشغول نواختن ساز است ، این پرده اکنون در موزهٔ فنون نفیسه لیپریگ میباشد[4] .

۱ــ صنایع ایران ۱۱۸ .
۲ــ رهنمای صنایع ۶۵ .
۳ــ تاریخ صنایع اسلامی ۱۹۷ .
۴ــ صنایع ایران ۱۱۸ .

ازممیزات‌مکتب بخارا یکی‌اینست که پوشاك‌سراشخاص‌عبارت ازکلاه ترك‌دار بلندیست که قسمت پائین آنرا عمامه‌یی‌پوشانیده است . و دیگرصور اشخاص را بطورانفراد ومستقل کشیده هواخواهان نقاشی ازین تصاویـر مرقعهای جداگانه تـرتیب میدادنـد . تزئین حواشی نسخه‌های خطی این مکتب ، بانواع نقش و نگارهای دورنگ طلائی و نقره‌ئی برروی یك زمینهٔ رنگ‌آمیز بود[1] .

در مکتب هنری بخارا ، حسن خط و نستعلیق‌نویسی‌نیز ازهرات منتقل و پرورده شدومولانا میرعلی‌حسینی‌هروی خوشنویس چیره‌دست هرات را عبید الله خان ازبك در سنه ۹۳۵ ق ۱۵۲۸ م در بخارا برد و در کتابخانهٔ عبد العزیز خان ولد عبید خان بکتابت اشتغال داشت ، تا که در سنه ۹۴۴ ق ۱۵۳۷م در همین شهر درگذشت[2] .

همچنین خواجه محمودبن اسحاق شهابی‌ازقریهٔ سیاوشان هرات بامر همین عبید الله خان به بخارا برده شد و در آنجا آنقدر پـرورش دید ، کـه بعضی خط او را برخط استادش میرعلی هـروی تـرجیح میدادند[3]، و او را از مروجان حسن خط در مکتب بخارا شمرده انـد .

در ترکیه عثمانی :

کشوروسیع امپراتوری عثمانی‌درسه برّ اعظم، جانشین‌خلافت عباسیان بغداد شد ، و بنابرین دارای مواریث هنری اسلامی هم بود.

۱ــ همین کتاب ۱۱۸ .
۲ــ قاضی احمد قمی : گلستان هنر ۸۲ .
۳ــ همین‌کتاب ۸۴ .

این مملکت ملتقای سنن هنری اروپا از غرب و تأثیرات مکتب
هنرتیموریان از شرق‌گردید ، واشعهٔ خورشید هنرهرات ، از راه پارس
برآنجا پاشید .

رضا عباسی و آقا رضا ازاساتید مکتب هنری پارس‌اند ، که ا
ضیای مکتب هنری هرات استناره کـرده‌اند ، و شاگردان ایشان مان
معین و یوسف وحیدرعلی و افضل وحبیب‌الله و حسین وقاسم درایر
و شاهقلی و ولیجان تبریزی در مملکت عثمانی، سبك نقاشی ترکیه ر
بوجود آوردند ، که فرع بالواسطهٔ مکتب هراتست .

تصاویرکار شاهقلی و ولیجان شاگرد سیاوش اکنون درموزه‌ها
معروف آمریکا و اروپا بنظر می‌آیند که اشکال حوریان بالدار بهشت
آن خیلی‌جالبست،وکتاب «سلیمان‌نامه» درهمین سبك،توسط فردوس
نام اهل بروسه ، برای سلطان بایزید دوم در حدود ۹۰۰ ق نوشته‌ش
و نسخهٔ دیگرآن مرقومهٔ ۹۸۷ ق ۱۵۷۸ م در مجموعهٔ چستربیتی‌لند
است . و نیز نسخهٔ بی‌نامی دارای ۳۰ شکل در موزهٔ متروپولیتن باق
مانده است که سبك هنری نقاشی ترکیه را نمایندگی میکند[1] .

کمال تبریزی شاگرد میرزا علی و شاهقلی از بقایای هنرمند
مکتب بهزاد بترکیه مسافرت کرد و بدربار سلطان سلیمان قانونی مق
بزرگی یافت[2] .

۱ــ رهنمای صنایع ۳۶ .
۲ــ صنایع اسلامی ۱۳۰ .

(۸)

افزایش جنبهٔ هنری و تزئینی در خط

خط از مظاهر زندگانی انسانیست ومانند دیگرمبادی حیاتی ، با حرکات سیاسی و اقتصادی و روحی دستخوش تحول و ارتقاست .

درآغاز زندگانی کوچی‌گری وزراعتی وتشکیل مراتب ابتدائی ملوك طوائف ، خط همواره بحیث یك ضرورت سادهٔ انسانی مـروج می‌باشد ، ولی در هنگام نضج واقتدار سلطنت ، این پدیدهٔ اجتماعی و مدنی انسانی ، مانند هنرهای دیگر، مقام هنری را احراز می‌نماید و در صف هنرهای زیبا قدم می‌نهد .

ملت‌های آریائی نژاد آسیای وسطی و ایـران و هند ، سوابق درخشان مصوری و نقاشی برابنیه وکتابها داشتند و نظائرآنرا درسطور سابق ذکر کردیم .

در خطوط ابنیه دورهٔ هخامنشی ایران ، استعمال رنگ و تزئین را یافته‌اند ، و چنانچه گذشت ، در کتب زردشتی گویند کـه اوستا

برپوست گاو بخط خوش طلا نوشته شده بود . آثار دینی مانوی نیز نگارین ومصوربود ومؤرخان دورهٔ اسلامی‌مانند ابن مقفع والبلاذری وابن ندیم وابن قتیبه والصولی وابن درستویه از بساآثارهنری خطوط و کتب مصور خوشخط خبر میدهند[۱] .

هنگام تشکیل خلافت عباسیان در اواسط قرن ۸ م که عربها از دریای نیل تا کنارهای سند برمملکت وسیعی حکم میراندند ومواریث هنری بیزانتین BYZANTIEN و ایران و هنر گندها را و سغد و مانیان بایشان رسیده بود ، حتماً ازدیدن ابنیهٔ عالی نگارین وکتب ومواریث هنری این ملل متأثر می‌شدند .

ابن ندیم و طبری و مسعودی ـ چنانچه‌گذشت ـ از ارسال بتان زیبای بامیان‌و کابل و داور و بُست که بجواهر مرصع وآراسته بودند بدربار بغداد خبر میدهند ،که مدتها این بتان را برای تماشای مردم در قصرخلیفه وبعد ازآن سه روز در ادارهٔ مرکزی پلیس بغداد به نمایش عامه گذاشته بودند[۲]که مورد تعجب و دلچسپی مردم بـود و آنرا مثل مسلمانان قرن اول اسلامی نمی‌شکستاندند .

چون‌مسلمانان بموجب‌روایات‌دینی‌خود نمی‌توانستند،صورتهای انسانی را در معابد خود نقش کنند ، بنابرین برای تـزئین مساجد از هنر خطاطی و نقاشی اشیاء بی‌جـان بردیوارها و ابنیهٔ دینی خـود کار گرفتند ، و این حرکت هنری‌ساختن خط از همان اوائل دورهٔ عباسیان و اواسط قرن ۸ م آغازشده بود، زیرا عوامل اقتصادی این‌دورهٔ نضج

۱ـ سروی هنر ایران ۱۷۰۹ .

۲ـ الفهرست ۲۸۶ مروج الذهب ۲/۲ .

فیود الیزم تماماً مساعد پرورش این هنر بود . و حتی خط عربی کوفی تزئینی در اروپا نیز بواسطهٔ مسلمانان فاتح اسپانیا از راه فرانسه نفوذ کرد ، و در کتیبه‌های تزئینی ابنیه جای‌گرفت ، حتی بردیوارهای ابنیه دینی و صوامع مسیحی در ایتالیا و اسپانیا و فرانسه ، آیات قرآنی‌را نیز بغرض تزئین ، به‌خط زیبای عربی نوشته‌اند . درب کلیسای بزرگ سنت پیتر St.Peter نیز به‌چنین نوشته آراسته بود، ولی بعد از آن‌آنرا ممنوع قرار دادند[1] و اینگونه تأثیرهای هنری اهمیت تاریخی خود را از دست نداده و ارزش آرایشی آن در مـوزونیت Rhythm و تقارن Symmetry اشکال آن نهفته است[2] . کـه تأثیرهای آن در هنر تزئین ابنیهٔ انگلستان هم نمایان‌باشد وبقول برگس M. S. Briggs این‌تأثیرها از راه فرانسه بانگلستان نیز نفوذکرده بود ، وپروفسیر لیتابی Lethaby آثار آنرا برطاقچه‌های پشت محراب Retables و اکثر کلکین‌هـای کلیسای ویست منستر در هنر تعمیری انگلستان نشان داده است.[3] حتی تأثیرهنری خط کوفی بدرجه‌یی‌بود، کـه پادشاه مسیحی مرسیا Mercia بنام اوفا Offa (۷۵۶ ـ ۹۶ م) سکهٔ خود را بدین خط زده بود ، وبـر صلیب برونزی ایرلیندی در قرن نهم میلادی بسم الله بخط کوفی دیده می‌شود ، و هم در ایتالیا بـرشانهٔ راست تصویر حضرت عیسی ، خط کوفی نمایانست[4] .

در عصر خلفای عباسی ، خط عربی از حالت سادهٔ نسخی خود

1— S. P. Scott's: History of Moorish Empire [1] 29.
2— E. Herzfeld: Encyclopaedia of Islâm I. 364, 365.
3— The Legacy of Islâm 178.
۴ـ همین کتاب ۱۱۴/۱۵۴ .

برآمده ، بوضع بسیاردلکش تزئینی وهنری کوفی‌مهذب ، بین نقاشی زیبا برکتیبهٔ مرمرین مسجد المهدی بغداد در ۱۵۵ ق ۷۷۱ م مـوجود است ، و برخی نظایرآن‌که متعلق به ۱۷۵ ق ۷۹۱ م یا ۱۹۵ ق ۸۱۰ م باشد دربندرباکواز طرف خانیکوف کشف شده است[1] . ودرخراسان هم در حدود ۳۰۰ ق ۹۱۲ م آثار و علایم کوفی بسیار خوشخط دیده میشود ، که از آنجمله یك پارچـهٔ ابـریشمین بسیار نفیس مصور و منقوش خراسانی‌موزهٔ لوورپاریس است‌که بران کلمات « عز واقبال للقائد ابی منصور بختکین اطال الله بقـ . . .» نوشته شده است ، واین قائد عبد الملك‌بن نوح سامانی‌درسنه ۳۵۹ ق ۹۶۰ م‌کشته شده بود[2] و نوشتهٔ این پارچهٔ ابریشمین خراسانی نمایندهٔ رواج وپختگی‌کامل خط کوفی ونقاشی درین‌سرزمین است.

درگنجینهٔ قرآن مشهد رضوی درحوت ۱۳۴۸ ش نسخهٔ قرآنی بدست آمد ،که دراصفهان در سنه ۳۲۷ ق بخط معقلی دارای زوایای گرد نوشته شده و قدیمترین نسخهٔ مکشوفهٔ قـرآن در ایـران شمرده می‌شود ، که نوعی از خط کوفی متمایل به نسخی است ، و در همین گنجینهٔ مکشوفهٔ جدید،قرآنی‌وقفی‌ابوالحسن عراقی‌دبیرسلطان محمود بخط نسخی‌متمایل به‌ثلث موجود است . و نسخهٔ دیگروقفی محمدبن-

۱ـ مسلم کالگرافی ۲۱، ازقدیم‌ترین نمونهٔ این خط نسخهٔ قرآنیست در موزهٔ دمشق، که بقول دکترصلاح‌الدین منجد درسنه ۲۶۷ ق نوشته شده است. امـا آنچه وضع خط نسخ را به ابن مقله ابـو علی محمد (۲۷۲ ـ ۳۲۸ ق ۸۸۵ ـ ۹۳۹ م) نسبت داده‌اند (گلستان هنر ۱۶) محل تأملست ، زیرا آثار ابتدائی‌آن قبلا مشهود است . شاید ابن‌مقله به تهذیب آن پرداخته باشد .
۲ـ سروی هنر ایران ۲۰۰۲ .

موسی۲۰۲ ق به نسخ آغازی نوشته شده[1] ، که از تمام این آثار باقیمانده به تحول خط عربی پی‌توان برد .

اکثر محققانی که برهنر خطاطی و نقاشی آسیای وسطی و ایران تحقیق کرده‌اند گویند که اثر هنر کتابسازی و نقاشی مانی و مانویان در خطاطی و نقاشی ایـن سرزمین ظاهر است ، و نسخه‌های مکشوفهٔ مانویان درتورفان وترکستان ودیگرمواقع ، این اثررا بثبوت میرساند و[2] چنانچه گذشت از وجود یك نسخهٔ کتاب مانی یا منسوب باو ، در خزانهٔ غزنه هم خبری داریم .

ولی باید گفت : که هنر نقاشی و مصوری کتاب ، همواره در ایران وخراسان بوده است که ما ازکتاب «گوهرافشین» وغیره درسابق بحث کردیم، و هم کتاب مصور شاهان ساسانی‌را مطهربن طاهرمقدسی درکتاب البدو والتاریخ (۳۵۶ ق ۹۶۶ م) ذکرکرده، و علی بن حسین مسعودی آنرا در (۳۰۳ ق ۹۱۵ م) دراستخرپارس دیده بود، که نسخهٔ آنرا در۱۱۳ ق ۷۳۰ م برای هشام بن عبد الملك ازفارسی بعربی نوشته بودند[3] . وبنابرین اسناد نتوان گفت که مردم این‌سرزمین، کتاب آرائی را تنها از مانویان آمـوخته باشند ، و البته اثری از هنر مانی در کتب منقوش و مذهب و مصور توان دید .

اما اثر هنر مانی یا هنر دیگر برخود خط کوفی تـزئینی کمتر دیده می‌شود و ممکن است آنـرا خود مردم عراق و ایران و خراسان

۱ـ یادداشت نویسنده از روی اصل نسخه‌های مشهد رضوی .
۲ـ سروی هنر ایران ۱۸۲۰ و مسلم کالیگرافی ۳ .
۳ـ التنبیه والاشراف ۹۲ طبع قاهره ۱۹۳۸ م .

بحالت تزئینی درآورده باشند . زیرا دراوراق مانوی خود خط مانوی مزین و مشجر یا گلدار و هندسی نیست ، بلکه صفحات وحواشی آنرا گل‌کاری یا مصوری کرده‌اند . ولی خط تزئینی کوفی چنین است که خود حروف آنرا باشکال دلکش تزئینی و هندسی درآورده‌انـد و ما می‌بینیم که این تمایل تزئین حروف کوفی در قرن نهم و دهم مسیحی آهسته آهسته نشوونما کرده و مخصوصاً براَبنیه آنرا نوشته‌اند وشاید در کتابهایی کـه مرجع استفادهٔ مردم بود ، آنقدر در تـزئین حروف افراط نمیکردند .

مثلا سرلوحهٔ صفحات نخستین دو کتاب قدیم خطی کتاب الابنیه بخط اسدی طوسی(۴۴۷ ق ۱۰۵۵ م) و ترجمان البلاغه بخط اردشیر- ابن دیلمسپار قطبی در سنه ۵۰۷ ق ۱۱۱۳ م هـر دو بـه کلمات (بنام خداوند بخشاینده بخشایشگر) آغاز می‌یابد ، ولی‌تزئین حروف یکسان است که حرف (ش) کلمه ۳ ـ ۴ را از متن بیرون کشیده و بالای‌آن بطورگلی آراسته‌اند . درحالیکه در متن کتاب هیچگونه تزئین هنری مشهود نیست . ولی تـزئینات وافـر و تکلفات پیچیدهٔ هنری در عین حروف کتابه‌های ابنیه در همین عصر موجود است ، که نمونهٔ آن در خراسان در کتابه‌های کوفی مسجد خرگـرد و بنای سنگ‌بست عصر سلطان محمود غزنوی دیده می‌شود[1] .

در مسجد نائین شکل تزئینی‌بلند زاویه‌دار خط‌کوفی نمایانست که در سنه ۳۵۰ ق ۹۶۰ م کتابت شـده و بعد از آن در سنه ۴۱۸ ق ۱۰۲۷ م در مقبره پیر علمدار ، آنقدر با گل و شاخ و بـرگ و اشکال

۱ـ سروی هنر ایران ۱۸۲۸ م .

تزئینی آمیخته ، که انسان آنرا تنها خطوط و اشکال زیبا و نظر ربائی می‌پندارد[1] . وهمین‌شیوهٔ منقش درقرن ۱۲ م برطاق مسجد مغاك‌عطاری بخارا در غایت پیچیدگی بنظر می‌آید[2] .

در خطوط ابنیه چنانچه دیدیم : تزئین و امتزاج نقوش و گلها و خطهای هندسی‌غالب بود ، ولی‌درکتابهاکه مورد خوانش واحتیاج عامه بودند ، حتی‌المقدور از سادگی‌وخوانابودن خط کارگرفته‌اند ، و درینجاست که کوفی از امتزاج نسخی در بین کتابها ، انواع متعدد دارد، وهم خطی‌بمیان آمده‌که ابن‌ندیم‌آنرا فیرآموز (معرب پیرآموز فارسی) خوانده است و از نام آن پیداست کـه در بین فارسی زبانان بوده و دنبالهٔ هر حرف آن با نیش قلم و بنازکی مو ، با حرف دیگر پیوسته است‌وجنبهٔ تزئینی‌آن غالب باشد،که بدان مصحف می‌نوشتند. و نمونهٔ یك ورق قرآن بااین خط در ذخائر مشهد رضویست[3] . ودیگر کتاب صفات الشیعه تألیف شیخ صدوق است‌که در سنه ۳۶۰ ق ۹۷۰م تألیف شده وآنرا بهمین خط پیرآموزتزئینی ، نصربن عبد الله قزوینی در سال ۳۹۱ ق ۱۰۰۰ م نوشته[4] کـه اکنون در یك مجموعهٔ شخصی تهرانست .

ازقرآن خط‌کوفی‌ساده‌آمیخته با نسخی ، ذخایرآستان رضوی مشهد وقفی ابوالقاسم منصور بن محمد هروی وزیر سلطان محمود در

۱ـ همین کتاب ۱۷۲۲ لوحه ۲۶۶ .
۲ـ ابنیه وآثارتاریخی‌اسلامی دراتحاد شوروی . طبع تاشکند ۱۹۶۳م.
۳ـ گنجینه قرآن ۲۸ .
۴ـ کتاب و کتابخانه‌ها ۹ مسلم کالیگرافی ۸ .

سنه ۳۹۳ ق ۱۰۰۲ م وقرآن وقفی‌ابوالبرکات رازی ۴۲۱ق ۱۰۳۰م[1] و همچنین قرآنی که بخامهٔ عیسی بن عبد الله بلخی در ۴۱۸ ق ۱۰۲۷ م نوشته شده[2] (کتابخانه میلان) پدید می‌آید ، کـه در اوائل قرن ۱۱ م جنبهٔ هنری خط‌کوفی قرآنی متمایل به نسخی در کتاب‌ها کم بود، و اگر میخواستند آنرا مـزین سازند بطور مشکول می‌نوشتند مانند خط عثمان بن حسین‌وراق غزنوی ۴۶۶ق ۱۰۷۳م (؟)[3] .ولی برابنیه‌والواح آنرا زیباتر وبا شاخ و برگ‌وخطوط هندسی‌والف‌های‌کشیده وزوایای قائمه نوشته‌اند. و آثار اقدم این‌گونه خطاطی درغزنه برقبورسبکتگین و سلطان محمود در اوائل قرن ۱۱ م پیداست ، و حتی بـرقبر محمود دو نوع بسیار زیبای کوفی و رقاع دیده می‌شود ، که گل‌کاری منقور و زیبائی هم دارد .

غزنه که مرکز سیاست و ثقافت‌آسیای میانه در قرن ۱۱ - ۱۲م بود ، از نظر خطاطی نیز غنی‌ترین مراکز بشمارمی‌آمد ، و علاوه بـر نمونـه‌های نسخه‌هـای قـرآنی کـه درصفحات گـذشته نشان دادیم مخطوطات خاص این‌مکتب قرآن نویسی موجودند ، که‌آیات قرآنی را بخط کوفی‌مزین هنری برزمینهٔ مشجرگل‌کاری نفیس با تشعیرزیبای حاشیه بصورتی نوشته‌اند ، که تمام صفحه گل‌کاری است و خط‌آیات قرآنی با سیاهی پخته سایه‌دار خیلی‌برجسته بنظرمی‌آید و نمونه بسیار زیبای‌این‌مکتب غزنه قرآنیست‌که دررمضان ۵۶۶ق جون ۱۱۷۱م‌بخط ابوبکربن احمدبن‌عبیدالله الغزنوی نوشته شده و درموزهٔ مصر موجود

۱ـ گنجینه ۳۵ .
۲ـ سروی هنر ایران ۱۷۲۴ .
۳ـ گنجینه ۴۹ .

است[1] . و هم نسخهٔ دیگر قرآن درمجموعهٔ چستربیتی انگلستان است[2] که عیناً بهمین سبك نقاشی گلدار برتمام زمینهٔ صفحات دارد ، ولی خط آن کوفی متمایل به پیرآموز است .

همچنین قرآنی که در سنه ۵۰۵ ق ۱۱۱۱ م در بست کنارهلمند نوشته شده(کتابخانهٔ ملی پاریس) بهمین سبك نسبتی دارد[3] وهم قرآنی در گنجینهٔ مکشوفهٔ جدید مشهد رضوی بخط وتذهیب محمد بن عثمان وراق و مذهب غزنوی بدست آمده ، که تاریخ وقف آن ۴۱۴ ق است ویکی ازآثارمغتنم مکتب خطاطی کوفی وتذهیب غزنه شمرده می‌شود .

در کتابه‌های تزئینی کوفی بعد از نوشته‌های مراقد سبکتگین و محمود ، بسا الواح سنگی و نوشته‌های دیواری درغزنه موجود است، مانند نوشته‌های کوفی دومنارغزنه که یکی بنام بهرامشاه (۵۱۱-۵۴۷ ق ۱۱۱۷ - ۱۱۵۲ م) و دیگری از سلطان مسعود علاءالدوله بن ابراهیم (۴۹۲ - ۵۰۸ ق ۱۰۹۸ - ۱۱۱۴ م) است ، و هم باستانشناسان ایتالوی در سالهای بعد از ۱۹۶۰ م در عصر سلطان مسعود مذکور ، نمونه‌های ادبیات دری را به رسم الخط بسیار مزین کوفی برسنگهای دیواری از زیر خاك برآورده‌اند[4]. که آنرا مظاهر متکامل خط کوفی در اواخر دورهٔ غزنویان توان شمرد ، و الواح سنگی که از همین دوره دربست باقی مانده ، و همچنان پارچه‌های نوشته‌های کوفی که بردیوارهای قلاع غزنویان درلشکری بازاربست دیده می‌شود، نیزازبقایای خطوط

۱- سروی هنرایران ۹۳۰ و مسلم کالیگرافی ۶ .
۲- سروی ۹۳۱ کتاب و کتابخانه‌ها ۲۱ .
۳- سروی ۹۲۷ .
۴- کتابه‌های کوفی قصر مسعود سوم در غزنه ، طبع روم ۱۹۶۶ م .

کوفی دورهٔ غزنویانست .

از بقایای جامع اولیا طرف شرقی بالاحصار غزنه ، محر
قدیمیست منقش و زیبا ، که با خط کوفی مزین گلدار و خط ر
(در بین) مزین است و سنگی در آن بخط رقاع نوشته شده ک
ظهیرالدوله سلطان ابراهیم بران منقور است و از این برمی‌آید
درعهد سلطنت او(۴۵۱-۴۹۲ق ۱۰۵۹-۱۰۹۸م)بناشده باشد[1] وخط
تزئینی کوفی گلدار بهم‌پیچیدهٔ رباط شرف سرخس[2] درحدود ۴۰
نیز نمودار این سبك خط تزئینی است .

از دولوحهٔ سنگی قبوری که در بست باقی‌است ۵۹۵ و ۱۱
۱۱۹۸ و ۱۲۱۴ م و لوحهٔ قبر محمد بن اسماعیل غوری متوفا
جمادی الاولی ۵۳۰ ق که از هرات بدست آمده (موزهٔ هرات) پد
است که خط ساده کوفی متمایل به نسخ را بدون تزئین وگل‌پرد
نیزمی‌نوشتندونمونهٔ آن درلوحهٔ مزارواقع هرات نشان داده شده اس

سیر تکامل تزئینی خطوط کوفی و نقوش گچی وحجری برا
شکل غلو و افراط را بخود می‌گیرد که در دورهٔ سلجوقیان نمونهٔ
برقبرامام یحیی در جوزجان ومحراب اولیا و منارها وسنگهای منق
قصر مسعود سوم در غزنه وبقایای ابنیه لشکری بازار بُست و چشم
بقایای مسجد نه‌گنبدان بلخ ومسجد جامع هرات ازبناهای غیاث‌ال
محمد سام و مدرسهٔ شاه مشهد جوند بادغیس (بناکردهٔ بانوئی) و
زیبای جام در قرن ۱۲ موجودند ، که تکامل تزئینی و نفاست ه

۱- شیخ محمد رضا : ریاض الالواح ۱۳۸ طبع کابل .
۲- دکترعیسی بهنام : مجلهٔ هنر ۵۲ بهمن‌ماه ۱۳۴۵ ش طبع تهرا

خط کوفی و نقاشی گچی دیـواری را در ابنیهٔ غزنویان و غـوریان نمایندگی‌میکنندوروشن‌می‌آید، که سوابق‌هنری پیش ازدورهٔ تیموریان در افغانستان و ایران در تحت شرایط اقتصادی و اجتماعی هنرپـرور سلطنت‌های قوی چگونه بوده است ؟

زیرا ما درهمین عصریك‌کتابهٔ خط عربی‌نامزین و نسخی‌شکسته را از بن چاهی در ویهند کنار اتك بدست داریم ، که آنرا در۴۸۲ ق ۱۰۸۹ م یك نفر فقیه جوزجانی ابوجعفر محمدبن عبدالجباربن محمد در بنای چاهی نوشته است و اگر این خط را در پهلوی خطوط معاصر ابنیهٔ مجلل سابق‌الذکر بگذاریم پدید می‌آید ،که ارزش هنری خطوط تماماً مـرهون پرورش ارباب اقتدار بوده و ابنیهٔ بناکردهٔ رجال مقتدر مظاهر با شکوه هنری خطاطان گشته است .

از کتابهای‌قدیم‌زبان‌فارسی که‌تاکنون دردست‌است،کتاب‌الابنیه عن حقایق الادویه بخط اسدی طوسی در۴۴۷ ق ۱۰۵۵ م قـدیمترین و کتاب شرح تعرف مکتوب ۴۷۳ ق ۱۰۸۰ م (موزه کراچی)کتاب دوم و کتاب هـدایة المتعلمین مکتوب ۴۷۸ ق ۱۰۸۵ م (کتابخانهٔ بادلیان ـ اکسفورد) کتاب سوم دارای تاریخ معین کتابت شمرده می‌شوند، که شیوهٔ خط کتاب الابنیه بکوفی شبیه‌تر و اسلوب دومی وسومی به نسخی متمایل است . درحـالیکه نسخهٔ خطی ترجمان البلاغه مـوزهٔ استانبول نوشته ۵۰۷ق ۱۱۱۳م شبیه‌تر به‌کتاب الابنیه است، وازین پدید می‌آید، که کاتبان در اختیار شیوهٔ تحریر، تابع ذوق و رواج محیط خود بوده و در بین کوفی و نسخی، شیوه‌های مختلف را پدید می‌آورده‌اند ،که بسهولت قابل‌خواندن باشد. ودربین‌خط‌کتب، به‌تزئین‌هاو‌گل‌کاریهای ـ

فراوان هنری نمی‌پرداختند، الا درآغاز کتاب یا سر فصول وسوره‌های قرآنی که با یك سلیقه وترکیب وتزئین بسیارمشابه درآغازهردوکتاب الابنیه‌وترجمان‌البلاغه‌جمله(بنام ایزدبخشایندهٔ بخشایشگر) بخط‌کوفی مزین‌کشش‌داری نوشته‌اند.درحالیکه‌متون‌هردو کتاب‌ازین‌گونه‌آرایش های‌هنری‌عاریست. وتمایل کاتبان‌بطرف سلیقهٔ‌خط‌نسخی‌وسادگی‌آنست و درنوشتن‌قرآنها هم حتی المقدور خوانا بودن آنرا رعایت‌کرده‌اند و از پیچ و تابهای تزئینی کوفی که برابنیه موجود است ، در نوشتن قرآن خودداری داشته‌اند . و اگـر هم بتزئین و پیچ و تاب دادن خط می‌پرداختند ، در سرسوره‌ها وپاره‌ها و منازل قرآنی بوده است .

در همین اوقاتست که خط نسخی درکتاب‌نویسی بسیارمستعمل است و ما می‌بینیم‌که بعد ازترجمان البلاغه ۵۰۷ ق ۱۱۱۳ م درحدود ۲۵ سال خط نسخی از آمیزش کـوفی بکلی تغییر شکل داده و نسخی خالص بمیان آمده است که در نسخهٔ تفسیر ابوبکر عتیق سورآبادی ۵۲۳ق ۱۱۲۸م بخط محمودبن‌گرگین ترکی‌دیده می‌شود (نسخهٔ خطی اندیاآفس لندن طبع عکسی تهران ۱۳۴۵ ش) ولی در نسخهٔ خطی المختصر مـن‌کتاب الوقف، نوشتهٔ عبدالله‌بن علی در ۵۲۶ ق ۱۱۳۱ برای ابوبکر عتیق بن محمدبن خسرو (کتابخانهٔ مرحوم محمد شفیـ لاهوری) هنوز هم آثار کوچك کوفی در بین نسخی باقیست ، و بای بموجب رسم‌الخط بسیارمهذب نسخی هدایةالمتعلمین مکتوب۴۷۸ ق (نسخهٔ بادلیان اکسفورد) رواج‌نسخی را در کتب از اواسط قرن‌پنجـ هجری حساب کرد .

چون در حـدود ۴۷۰ ق درجهٔ تهذیب و زیبائی نسخی را دریـ

کتاب می‌بینیم ، باید خط نسخی متمایل بکوفی ۲۳ صفحه باقیماندهٔ داستان وامق و عذرای عنصری را مربوط به دورهٔ نسخی + کوفی‌در حدود ۴۵۰ ق بدانیم ، که نمایندهٔ یك دورهٔ خط در افغانستانست[1] .

ازرسم الخط قرآنی که درسنه ۵۸۴ ق بخط محمد بن‌عیسی بن علی نشابوری برای سلطان غور غیاث الدین محمد بن سام نوشته شده (۴ مجلد موزهٔ ایران باستان) پدید می‌آید که درخط نسخی شیوه‌های ریحان و رقاع و توقیع بهم آمیخته شده است .

در کتابخانهٔ خطی کابل مجموعهٔ رسائل متفرقه موجود است که از بامیان بدست آمده و در سنه ۶۱۱ ق بخط دولتشاه بن صفی تولکی

۱ــ این اوراق را مرحوم پروفیسر محمد شفیع لاهوری در بین دفتین کتاب کهنه المختصر من کتاب الوقف یافت و تشخیص کرد کـه از نسخهٔ گم‌شدهٔ وامق و عذرای عنصریست و دربن ۲۳ ورق کهنه خطی ۳۵۳ بیت آن مثنوی محفوظست .

برورق‌اول یك‌فهرست کتابهای مملو که حاجب‌سری زکی‌بن محمدبن‌ــ علی عبدالحمید بامیانی بخط تعلیق ابتدائی نوشته شده و باید که اصل نسخهٔ مثنوی هم در افغانستان یا بامیان نوشته شده باشد ، که در ملك همین شخص بامیانی بود . اصل عکس این اوراق با شرح و تعالیق پروفیسر مرحوم در سنه ۱۹۶۷ م از لاهور طبع و نشر شده است .

در کتابخانهٔ مخطوطات کابل نسخهٔ قدیم بحر المعانی و صفوالامانی‌در تصوف واخلاق بزبان دری قدیم محفوظست که از بامیان بدست آمده و برورق اول‌آن عیناً چنین فهرست کتب سری زکی‌چسپیده است که بعد از عبدالحمید کلمات «الشاعر البامیانی» هم دارد و معلومست که این هردو کتاب در بامیان در یك کتابخانهٔ همین حاجب یا صاحب بوده‌اند . (برای شرح ایـن مطلب بنگرید: مقاله عبدالحی حبیبی درمجلهٔ یغما چاپ تهران شماره ۱ـ۲ سال ۲۸ سنه ۱۳۵۴ ش) .

نوشته شده و خط آن نسخی دور از شیوهٔ هنریست ، و آثارکوفی در آن مشاهد نیست ، و ازین برمی‌آید کـه از همین اوقات شیوهٔ نسخی و تعلیق آمیزش یافته بود .

در قرن ۱۱ــ۱۲ م که آسیای میانه و خراسان در تحت اقتدار سیاسی غـزنویان و سلجوقیان و خوارزمشاهیان و غوریان بود ، هنر خط‌نویسی کوفی و نسخی وثلث با فروغ‌آنها درخراسان وتمام ایران، فراوان پرورش دیده بود . و اگر ما بقایای این نوع خطوط را درغزنه و هرات و بُست وبلخ و مشهد وسمرقند ودیگر بلاد خراسان ــ بمعنی وسیع آن وقت ــ ببینیم می‌فهمیم ، کـه قـرن ۱۲ م زمان ریعان هنری خطوط عربیست،که خامهٔ هنروران چیره‌دست‌این هنرارزنده وبدیع‌را از نشابور تا بخارا وسمرقند و شاش و طراز و غزنه و ویهند کنارسند پرورانده است . حتی بهمت غـزنویان و غوریان افغانی ، ایـن متاع گرانبها در اواخر قرن ۱۲ م بقلب هند و دهلی نیز رسیده بود ، که در سنه ۵۹۶ ق ۱۱۹۹ م یك نظیر منار جام غور ، در مسجد قـوة الأسلام بنام قطب منارساخته شد ، که اینك‌بحیث نمونهٔ نفوذ هنر و رسم‌الخط تزئینی خراسانی تاکنون در دهلی با شکوه و وقـار عظیمی ایستاده و ما می‌بینیم که بعد از مدت سه قرن هنرخراسان از هرات وغور وغزنه بقلب هند نیزرسیده بود ، ودرتحت اثرقوی محرکات سیاسی‌وعقیدوی و اقتصادی گسترش و نشو و نما مـی‌یافت و اغلب شاهـان و مقتدران میخواستند با بنای‌کاخها ومنارهاومساجد مجلل ومزین ، مراتب قدرت خود را تبارز دهند ، وبران ابنیهٔ معظم ، بجای تصاوٰیرانسانی، خطوط نظربرای بسیار زیبا ونقوش مواد غیر حبه را بنویسند ، و برای این‌کار،

خط کوفی بـرازندگی تمامی داشت و حتی تماماً به شکل گل کاری و نقاشی بدیعی درامده میتوانست .

خط کوفی با انواع متکامل خود برابنیه ، بصورت تزئینی ودر نسخ قرآن و کتب دیگرمقارن با خط نسخی نشوونما نمود وتاآغازقرن ۱۳م وخروج مغل درتمام کشورهای اسلامی با فروع خودموردا ستعمال و تبارز هنری مردم بود . مثلا در گنبد مرقد ملك غیاث الدین غـوری در مسجد جامع هرات ، رقاع ریحانی بسیار زیبا و گاهی برابنیه رقاع و ریحان و ثلث ومحقق و ثلث خاص کتابه‌نویسی با الف‌های کشیده ، و هـم محقق شجری و ثلث طغرا ، و ثلث تعلیق نما و دیگر شیوهای مخلوط این خطوط دیده می‌شود . و هم خط نسخی آنقدر مهذب و پرورده گردید ، کـه شکل کامل هنری را گـرفت ، و نمونهٔ آن در قرآن خط عبدالله صیرفی ۷۲۰ ق ۱۳۱۹ م گنجینهٔ مشهد رضوی دیده می‌شود .

اگرچه چنگیزیان در مدت نیم قرن اول خروج خود ، بسا ابنیه و کتابه‌ها را در سمرقند و بلخ و مرو و نشابور و هرات و سیستان و دیگر بلاد معمور آنوقت از بین بردند ، و درین جمله هنرمندان وعلما نیز تلف شدند ، و برخی به ممالك دوردست روم و هندگریختند،ولی بعد ازیك‌قرن حکمرانان‌مغل نیزبا ثقافت‌وهنر خراسانی‌درماوراء النهر و افغانستان و ایران آشنایی یافتند و درین میانه بـرخی از حکمرانان محلی مانند آل‌کرت هرات و امرای پارس از در مدارا با مغلان پیش آمدند ، و به حفظ هنر و کلتور خـود توجه کردند . چنانچه از آثار این دوره در هرات نمونه‌های‌گرانبهای خطاطی و نقاشی برمقابروابنیه

دورهٔ آل‌کرت باقیست، واین آثارهنری‌را ما یك حلقهٔوصل و پیوستگ
هنری بین دورهٔ قبل از مغل و آغـاز رنسانس هنری تیموریان میدان
که مواریث گرانمایهٔ هنری مردم عصر غزنویان و سلجوقیان و غوری
را به رنسانس تیموریان انتقال داده‌اند .

از آثار خطاطی این دوره ، خط ثلث عالی بشیوهٔ قدیم بر لو
مزار خواجه شهاب الدین عبدالله غاوردانی هراتست‌که در سنه ۷۴۴
۱۳۴۳ م نوشته شده ، و خط توقیع‌نمای مزار جوانی در خاك شیخ
ابـوالعلا در محرم ۷۵۹ ق ۱۳۵۷ م و خط تـوقیع تعلیق‌نما بر مز
طغرل‌بن امیران فوشنجی در رباط‌پی‌غربی هرات از۷۵۶ ق ۱۳۵۵م
خط رقاع تعلیق‌نمای سلطان شاه درسنه ۷۷۷ ق ۱۳۷۵ م برظرف هف
جوش جامع هرات که بامر سلطان غیاث الدین محمد کُـرت ساخ
شده است .

فراموش نباید کرد : کـه در مدت پنج قرن اول دورهٔ اسلام
هنگامیکه‌خط‌کوفی باانواع‌آن درعراق وایران‌وخراسان وماوراءالنه
پرورده می‌شد ، یك‌شیوهٔ خاص شمالی آن ازقفقاز تا خوارزم درشما
وجود داشت‌که پیچیدگی‌وابهام‌واعوجاج خاصی دران مشهود است
نمونهٔقدیم آنرا درسال ۴۷۱ق ۱۰۷۸م برکتابه ۴سطری مسجدالرشید
ابن محمد بن ابی‌بکر در باکوتوان دید ، وبعد از آن برکتابهٔ آرامگا
یوسف بن کبیر در ۵۵۷ ق ۱۱۶۱ م نوعی از این شیوه دید میشود
بقایای همین روش مهذب شده برلوحهٔ قبریست که در ۶۷۰ ق ۱۲۱۷
کنده شده .[۱] و هم در اورگنج کهنه در قرن ۱۲ م بالای مدخل عمارت

۱ـ مسلم کالگرافی ۲۲ ـ ۲۳ .

مشهور بقبر فخر الدین رازی (؟) نوعی از آن در کنده‌کاری گل پخته با نقوش ظریف گل و بوته مشهود است .

حدس من اینست که نوع کوفی‌نویسی شمالی قفقاز وخوارزم، مبدأخط ناشناسی‌است که نمونهٔ متأخر آن دریك مصحف‌مشهد رضوی است و دانشمند گلچین معانی آنرا «خط بابری» اختراعی محمد بابر شاه مؤسس سلسلهٔ تیموری هند می‌داند ، که این سخن هم محل تأمل است و ثابت نیست[1]

۱– برای تفصیل رك :گنجینهٔ قرآن ۱۷۸ وتاریخ خط ونوشته‌های کهن افغانستان ۱۰۲ و لوحهٔ ۸۲ – ۸۳ – ۸۴ طبع کابل ۱۹۷۱ م .

(۹)

دورهٔ عروج خطوط

دراواخر قرن ۱۴م امیرتیمور درآسیای میانه امپراتوری وسیعی تشکیل داد، که‌تمام ممالك‌ماوراءالنهروافغانستان‌وایران را دربرگرفت. چون مردم این ممالك ، مواریث هنری دورهٔ غـزنویان و غـوریان و خوارزم‌شاهیان و سلجوقیان را با آثار هنر اسلامی از غرب وهنرچینی و هندی و مغلی از شرق پیش‌روی داشتند .

هنگامیکه شاهرخ پسر امیر تیمور در آغاز قرن ۱۵ م در هرات مـرکز امپراتوری خـود بنشست ، وی مواریث هنر را در سمرقند و هرات پرورانید ، و این شهر مرکز رنسانس هنری آسیای میانه گردید و مخصوصاً هنر کتاب‌نویسی بمعراج خود رسید ، و ابنیهٔ عظیمی که بران کتابه‌های زیبا بانواع خطوط تزئینی موجود است ساخته شدند . و این مکتب هنری هرات تا اواخر عصر سلطان هنرپرور حسین بایقرا و اواخر قرن ۱۵ م در هرات کـرد ، و بعد از آن دیده میشود ، کـه

هنرهـای خطاطی ، نقاشی ، مصوری ، کتاب‌سازی ، منیاتـور ازین رنسانس هنری به بخارا و اصفهان وتبریز و شیراز و هند انتقال کردند.

درین‌رنسانس هنر، استعداد خلاق‌مردم هرات‌وتمام ملل‌مملکت‌ـ وسیع تیموریان هرات ازمرزهای چین تا تبریز کار میکرد ، و بنابرین هرات را دران اوقات مرکزی باید پنداشت که خلاقیت هنری تمام این مـردم درآنجا فعالیت داشت و هـزاران نفرهنرمند ، خطاط ، مصور ، مذهب ، نقاش ، جلد ساز ، محرر ، معمار ، کاشی ساز ، و رنگ ساز وغیره درآن تحت پرورش رجال هنرخواه سلطنت تیموریان به تخلیق آثار خالد هنری می‌پرداختند .

رنسانس هنری هرات آثارجاویدانی را در شقوق مختلف هنری آفرید ،که این کتاب حوصلهٔ شرح آنرا نداردوباید اندران باره کتابها نوشته و پرداخته آید . ولی مـن درینجا دو شهکار جهانی این مکتب هنر را یادآوری میکنم :

اولین اثر خالد این دبستان ، نسخهٔ خطی شاهنامهٔ فردوسی‌موزهٔ گلستان تهران است در سنه ۸۳۳ ق ۱۴۲۹ م بخط جعفر بایسنغری کـه از لحاظ خط ، نقاشی ، مصوری ، کاغذ تذهیب ، جلد و صحافـی به تشخیص متخصصان بین المللی ، گرانبهاترین کتب جهان شمرده شده و نمایندهٔ عالی‌تـرین مرحلهٔ کتاب سازی انسانست (بنگرید : شمارهٔ اول ایران) .

دوم : مسجد گـوهرشاد آستان قدس مشهد است ، کـه بهمت ملکه هرات گوهرشاد و شهزادگان هنرمند و هنردوست تیموری در ۱۲ سال تحت نظر قـوام الدین معمار ساخته شده و از نظر معماری سبك

خاص خراسانی و تزئین و کاشی‌کاری و خطاطی در زمرهٔ دوازده بنای بسیار عالی تاریخی دنیا و شهکارهای انسانی گذشته محسوبست و بنای آن درحدود ۸۲۱ ق ۱۴۱۸ م ختم شده است و بهترین نمونه‌های دور عروج خطاطی دارد .

گفتیم که هنر خطاطی در بین ملل مسلمان از قرن ۸ بدینطرف مراحل تکامل خود را در مدنیت اسلامی بنحو احسن پیمود ، و بجای هنر مصوری مکتب گندهارا و مانی و سوابق تصویرسازی امپراتوری کـوشانی و ساسانی و بیزانتین و جریانهای هنر چینی و بـودائی هـ ایستاد ، و بنابرین درابنیهٔ دینی بطور تزئینی بکار رفت . اگرچه شاها در کاخهای شاهی‌خویش ،گاهی دیوارهای نگارین و مصورهم داشتن که بربقایای قصرهای لشکری بازار بست تصاویری نمایانست ، و هـ بیهقی مؤرخ دربار غزنه از یك‌خانهٔ مصورونگارینی که شهزاده مسعو در باغ عدنانی هرات ساخته بود خبر میدهد ، ولی این عمل شهزاد مورد بازپرس و رنجش پـدرش سلطان محمود واقع گردید[1] ، و ا همین داستان می‌دانیم که‌گویا برابنیهٔ دولتی‌وخصوصی ، تصاویررنگی و احیاناً شهوت‌انگیز را با احتیاط بکار می‌بـردند . ولی ابنیهٔ دینی معابد و مقابر ازان خالی بود ، وبجای تصاویر ، انواع خطوط تزئینی و گـل‌کاری‌ها و نقوش غیر جاندار را بکار می‌بردند ، کـه همین عام دینی و اخلاقی محرك پرورش و ایجاد و رواج انـواع خطوط تزئینی در هنر اسلامی گردید ، و هزاران نسخهٔ خطی مزین و منقش و مذهـ را از قرآن نوشتند ویا برابنیهٔ خود انواع خطوط تزئینی و نقاشی‌ها

۱ـ تاریخ بیهقی ۱۲۱.

گوناگون را باقی گذاشتند . و همین نظر دینی‌مؤید پیدایش خطوط و خطاطان بسیار ماهر چیره‌دست خلاقی گردید ، کـه براابنیهٔ دینی ، هنر در قالب عقیدهٔ دینی‌ریخته شد و توجه بهنر خطاطی در عصر تیموریان بدرجه‌یی بود کـه شهزادگان این خـاندان مانند بایسنغر و ابراهیم و بدیع الزمان نیز خطاطان ماهر بوده‌اند .

از آغازقرن ۸ تا قرن ۱۶ م درمدت ۷ قرن از خط کوفی‌ونسخی سادهٔ اوائل دورهٔ اسلامی ، فـروع هنری بـوجود آمد ، کـه نامهای انـواع خطوط به پنجاه میرسد ، ولی در قـرن ۱۵ م «اقلام سته» ذیل بطور خطوط اساسی وجود داشت:

نگار من خطِ خوش مینویسد   بغایت خوب ودلکش مینویسد
مناشیر و محقق ، نسخ و ریحان   رقاع و ثلث هر شش مینویسد

بر ابنیه وکتب دورهٔ تیموریان ، خط‌کوفی با انواع تزئینی آن نمودار است، ازانجمله خط مشجر مشکول بیرونی‌گنبدگورامیرتیمور را درسمرقند ۸۰۷ق ۱۴۰۴م وهم درمدرسهٔ الغ‌بیگ ۱۴۲۰ م و مرقد خواجه احمد یسوی در ترکستان از قرن ۱۴م و هم بر بـرخی از ابنیهٔ تیموریان در هرات و بلخ وجوند وکوهستان هرات ، و انواع معقلی و مقفل وهندسی‌آن درخشت‌کاریهای مسجدگوهرشاد ومدرسهٔ الغ‌بیگ و شاه زنده سمرقند و دیگر ابنیهٔ آنوقت و همچنین در سر سوره‌هـای قرآنی مکتوب این عصر توان دید. و ازین بر می‌آید که‌کوفی‌نویسی درین عهد به تکامل نهایی خود رسیده بود .

درپهلوی‌تکامل وتنوع هفت‌قرنهٔ خط‌کوفی، تهذیب وهنری‌شدن نسخی نیز جریان داشت و درکتاب های فارسی ، روش‌کوفی مخلوط

با نسخی در جریان این قرون دیده می‌شود . ولـی چون نسخی جـ
تزئینی کمتر داشت ، بر ابنیه آنـرا نمی‌نوشتند ، و از تهذیب و هنر
گردیدن‌کوفی و نسخی بود ،که ثلث با فروع خود محقق و ریحان
رقاع بوجودآمد ، و برای نوشته‌های دفاتر و مناشیر خطی از امتز
نسخی و فروع ثلث بنام توقیع یا مناشیر رواج یافت ،کـه نوشتن
سهل و زود وبدون تکلفات هنری وبدیعی بود، ونمونهٔ اینگونه خط
امتزاج فروع ثلث را درنسخهٔ‌کتاب التفهیم‌البیرونی (کتابخانهٔ مجلـ
تهران) توان دید،که در۵۳۸ق ۱۱۴۳ م نوشته شده است .

خطاطان و هنرمندان خلاق ، در امتزاج این شیوه ها و پیدایـ
اسلوبهای خصوصی هنری درهرعصر، دستی داشتند ، و بنابرین امتـ
انواع این خطوط ممزوج وتعیین نام هرشیوه دشوار است.

برابنیه و مقابر وکتب مربوط رنسانس تیموریان در مملکتی
مـؤرخ دربار آن‌عصر عبدالـرزاق سمرقندی آنرا مملکت خراسـ
گوید نمونه‌های ذیل دیده می‌شود :

اول: انواع متعدد ومتکامل‌کوفی‌که چند نمونهٔ‌آن‌گفته شد.

دوم : ثلث بسیار پخته و متکامـل مانند هفت ورق قـرآن بـ
شهزاده بایسنغربن شاهرخ متوفا ۸۳۷ق ۱۴۳۳م و شصت ورق قـر
بخط شیخ محمد طغرائی نوشتهٔ ۸۰۹ ق ۱۴۰۶ م و شانزده ورق قر
بخط جلی ریحان و رقاع شهزاده ابراهیم‌بن شاهـرخ نـوشتهٔ ۸۲۷
۱۴۲۳م و قرآن بخط خواجه عبدالله مـروارید متوفا ۹۲۳ق ۱۵۱۶
قرآن بخط نسخ وثلث و رقاع بسیار عالی عبدالله طباخ هروی مو
۸۲۵ق ۱۴۲۱م درگنجینه قرآن مشهد رضوی .

بر ابنیه نیز انواع متکامل و بسیار زیبای خط ثلث نمایان است ، مانند خطوط ثلث و ریحان و محقق و رقاع منارهـا و مسجد جامع و گازرگاه وشاه‌مشهد جوند هرات ، و ابنیهٔ دیگرآن شهر و ثلث و تعلیق نمای بسیار عالی لوح مزار سیدحسن ابدال در قندهار و خطوط متعدد ثلث و ریحان بایسنغربن شاهرخ برپهلوی ایوانها و پیشانی وگنبد های مسجدگوهرشاد مشهد درسنه ۸۲۱ق ۱۴۱۸ م.

ابنیهٔ دورهٔ تیموریان درگازرگاه هرات ومشهد رضوی وسمرقند وبخارا دراستعمال اقسام خطوط ثلث وکوفی ومعقلی و ریحان و رقاع و نسخی و محقق و توقیع ، مظاهر برجستهٔ هنر خوش‌نویسی رنسانس تیموریان است ، و ازان جمله سنگ تاریخ مصلای هـرات بخط جلی ثلث بسیارعالی عصر شاهرخ است که در چهار سطر بزبان فارسی بامر ملکه گوهرشاد درسنه ۸۴۱ق ۱۴۳۷ م بقلم جلال جعفرنوشته شده است و این شخص فرزند خطاط معروف جعفر بایسنغریست کـه نمونه های خطوط پدر وپسر هردو برابنیهٔ هرات موجود است .

همچنین قبرشیخ‌الاسلام‌محمدبن‌احمد ۸۳۸ق ۱۴۳۴م درگازرگاه خط ثلث بسیارعالی دارد ، وهم نمونهٔ بسیار عالی خط ثلث در بقایای بنای محرابی درقصبهٔ حوض‌کرباس غربی شهرهرات باقی مانده است وآنرا نمونهٔ‌گرانبهای خطاطی وسبك تزئین بنا ازهرات دورهٔ تیموریان گفته میتوانیم،که شاید خط یکی از اساتید مانند جعفر یاپسرش باشد.

و هم بر بالای محراب مسجد بلند و مدرسهٔ میرعرب بخارا خط ریحان جلی بسیارعالی کتابه‌نویسی ازقرن ۱۶م وبراطراف طاق‌نمازگاه بخارا نمونهٔ معقلی قرن۱۶ م ودرمدرسهٔ میرعرب بخارا و مسجد بی‌بی

خانم سمرقند اواخر قرن ۱۴م نمونهٔ بسیار عالی جلی ثلث ، وهمچنین ثلث‌جلی ومتوسط متمایل بریحانی برلوح‌مرمرین حکیم ترمذی‌درقرن ۱۴م وخط رقاع ریحانی بسیار عالی در مقبرهٔ جنوبی اوزگند ۱۱۸۶م نمایان است .

درینجا باید یادآوری کرد: که ازآغاز قرن ۱۴م در تـرکستان ، شیوهٔ خاصی در ثلث و ریحان و رقاع و نسخی بوجودآمـده بود ،که «شیوهٔ ترکستانی» باشد، وآنرا مخلوطی از ثلث و ریحان و محقق توان‌گفت‌که نمونهٔ آن قرآن با ترجمهٔ ترکی چغتائی ، بخط محمدبن شیخ یوسف اباری سیدالخطاط ۷۳۷ ق ۱۳۳۶ م گنجینهٔ قـرآن مشهد رضوی است و درهمین‌گنجینهٔ قرآن بخط ثلث شیوهٔ ترکستانی قرآنی ازقرن ۱۶م نیز موجود است‌که این شیوهٔ‌خاص ترکستانی را درخطوط قرن ۱۴-۱۵ درآسیای میانه فراموش نبایدکرد، مخصوصاً نمونهٔ بسیار زیبای جلی متمایل به تعلیق، درتاریخ یکی از بناهای شاه زنده سمرقند در۷۶۲ق ۱۳۶۰م وبرسنگ مرقد قثم‌بن عباس درسنه ۱۳۳۴م وبربالای ایوان قبر بیان‌قلی‌خان دربخارا ۱۳۵۹ م.

سوم : چنانچه‌گفته شد، خطوط عربی در خراسان و تمام ایران تحول یافت و درطول قرن سیزدهم، علاوه بر اقلام سته یك قلم جدید دیگر(که‌کاملا محصول ذوق‌وسلیقهٔ این مردم‌بود) متدرجاً بوجودآمد، که‌آنرا تعلیق‌گفتند ومخلوطی بود ازنسخی و رقاع وتوقیع . وچون این خط درمراسلات سرکاری وعامه استعمال‌گردید،که‌آنرا ترسل هم گفتند ومولانا جامی‌گفت:

کاتبان را هفت خط باشد بطرز مختلف
ثلث وریحان ومحقق،نسخ و توقیع و رقاع
بعد ازان تعلیق آن خطست کش اهل عجم
از خط توقیع استنباط کردند ، اختراع

تعلیق نسبت به‌خطوط دیگرپیچپیده بود، وبنابرین قاآنی آنرا با زلف خوبان تشبیه نمود: «ای زلف تو پیچیده‌تر از خط ترسل» . خط تعلیق بر کتابه و ابنیه نوشته نمی‌شد ، و گاهی در کتب و عموماً در مراسلات استعمال می‌شد .

ازصفحهٔ اخیر نسخهٔ خطی طبقات‌الصوفیه کتابخانهٔ نافذ پاشا در استانبول ، کـه بـا نسخ پخته بخط دمتاش‌بن عبدالله در شعبان ۶۷۲ ق ۱۲۷۳م غالباً درخراسان نوشته شده ، ثابت می‌آید که خط نسخی‌درین زمان متمایل به تعلیق‌گشته بود. زیرا درین صفحهٔ اخیر نسخه سطوری مشابه بخط تعلیق از قلم همین‌کاتب دیده می‌شود، و بنابرین‌آغاز تعلیق را یك قرن پیش از خروج امیر تیمور باید دانست . زیرا برگور همین امیر درسمرقند خطی‌که به تعلیق نسخ‌آمیز متمایل به‌ثلث می‌ماند دیده می‌شود، وهم نمونهٔ نسخ تعلیق‌آمیزصفحات اخیر نسخهٔ اسرارالتوحید کتابخانهٔ سلیم‌آغا در استانبول است کـه در سنه ۷۰۰ق ۱۳۰۰م بخط محمد صالح برای قاضی‌علی جوینی درخراسان نوشته شده ،که‌آن را نمونهٔ رواج تعلیق‌گفته می‌توانیم.

از کتابهٔ مـرقد قثم بن عباس در سمرقند نیز پدید می‌آید ، که در حدود ۱۳۳۴ م خط نسخی و ثلث مـاوراءالنهر نیز به تعلیق متمایل بود ، و شاید نمونهٔ تبدیل تدریجی نسخی به تعلیق ، همان قبالهٔ زمین

باشد ، که دکتور هورنل Hoernle یافت ومرگلیوث Margoliouth تاریخ آنـرا ۴۰۱ ق ۱۰۱۰ م خواند[1] . و هم بیلین Belin در کتاب‌ فارسی مسجد کهنهٔ ارض روم بردیواری نوشتهٔ منقوری یافته بود ،‌ که در سنه ۳۱۵ ق ۹۶۰ م نوشته شده ،[2] و خط مـدور متمایل به نس‌ و نستعلیق (؟) توقیع داشته است ، کـه حلقهٔ وصل با کوفی زاویه‌د‌ شمرده می‌شود، وازاسناد جدیدی‌که دربارهٔ قدمت شیوهٔ تعلیق بدس‌ آمده ، سطور آخرین نسخهٔ قرآنیست‌که درحوت ۱۳۴۸ ش ازذخیر‌ قرآنهای آستان رضوی مشهد در یك پستخانهٔ مسدود یافته شد ، وا‌ عبارت در آخـر آن بخط تعلیق خوانده میشود : «فـرغ من کتبه ی‌ الثلثا السابع من ذی الحجه روز بهمن من شهر اسفندارمذ سنه خمس‌ عشر واربع‌مائه» واقف این نسخهٔ قرآن ابوالوفا نامداشت که درهم‌ سنه ۴۱۵ ق وقف کرده است[3] و ازین هم برمی‌آید که خط تعلیق د‌ اوائل قرن پنجم هجری هم نوشته می‌شد، وهم شیوه‌های توقیع وتعل‌ گاهی باهم آمیخته‌بود[4] .

ازین اسناد حدس باید زد ،که مبادی خط تعلیق قدیمتر است‌ درقرن ۱۳ ــ ۱۴ راه خود را برواج عمومی‌وهنری‌شدن تزئینی‌گشو‌ است . که نمونه‌های‌آنرا در خطوط بسیاراستادانهٔ زیبای تعلیق‌نوی‌ دورهٔ تیموریان : خواجه تاج‌الدین وخواجه اختیارهروی منشی‌سلطا‌

۱ــ جورنال ایشیاتیك سوسایتی ۷۶۱ بابت اکتوبر ۱۹۰۳ م .
۲ــ همین مجله ۳۷۶ طبع ۱۸۵۲ م .
۳ــ این نسخه را نویسندهٔ این سطور در حمل ۱۳۴۹ ش دیده‌ام.
۴ــ ابـداع خط تعلیق را به حسن‌بن حسین‌بن علی فارسی (حـد‌
۳۵۰ ق ۹۶۰ م) کانب عهد عضدالدوله دیلمی نسبت داده‌اند .

حسین بایقرا وعبدالحی منشی ابوسعید میرزا وخواجه عبدالله مروارید هروی توان دید .

چهارم :

در نصف اخیر قرن ۱۴م ازامتزاج و تلفیق هنری نسخ و تعلیق خطی بسیار زیبا و دارای ارزش بدیعی بوجود آمده بود ، که آنرا نستعلیق گویند ، و نام آن هم دلالت برآمیزش نسخ + تعلیق دارد .

اگرچه واضع نستعلیق را میرعلی تبریزی قبلة الکتاب (حدود ۹۷۰ ق ۱۳۸۸ م) دانند و خطاط سلطانعلی مشهدی گفته است :

نسخ تعلیق گر خفی و جلی است
«واضع الاصل»[۱] خواجه میرعلیست
وضع فرمود او ، ز ذهن دقیق
از خط نسخ وز خط **تعلیق**

مگر بقول ابوالفضل علامی دردیباچهٔ(مرقع شاهی) برخی ازقطعات خط نستعلیق پیش از عصر تیمور یعنی ۷۷۱ ق ۱۳۶۹ م بنظرآمده و خودنویسندهٔ این سطورهم نمونه‌های نستعلیق‌را پیش ازین عصردیده‌ام. چنانچه کتاب مجمع النوادر تألیف محمد عوض بن بختی شوع بخط نستعلیق نگاشته ۷۸۵ ق ۱۳۸۳ م دیده شده ، که معاصر میرعلی است در کمال نفاست و نضج . و باید پیش ازین عصر مراتب آغاز و پختگی را طی کرده باشد ، و هم نسخهٔ خط نستعلیق بسیار مهذب و پخته زیبای طبقات الصوفیهٔ انصاری هروی در کتابخانهٔ نور عثمانیه

۱ــ در کتابخانهٔ سلطنتی ایران قطعه خط جعفر بایسنغری موجوداست دارای چنین رقم : «کتبه العبد المذنب جعفر الکاتب . . . علی طریق واضع الاصل علی بن حسن السلطانی» .

استانبول بقلم نستعلیق نیمه جلی درویش صوفی در ۸۳۹ ق ۱۴۳۵
موجود است که معاصر اواخرعمرمیرعلی تبریزی باشد . و اگرواضع
آن خط را میرعلی بدانیم نتوانیم گفت : که درهمان عصر نستعلیق‌نویسا
معاصرش هم بدان درجه پختگی و نضج هنری نستعلیق رسیده باشند
وازینروست که غلام محمد هفت‌قلمی دهلوی مؤلف «تذکرهٔ خوشنویسان
در حدود ۱۲۳۹ ق ۱۸۲۳ م مینویسد : «که پیشتر از میرعلی تبریز
هم خط نستعلیق می‌نوشتند ، لیکن این مرد بزرگوار قواعد در خط
نستعلیق مقرر نمود»[۱]. بنابرین زمان آغاز نستعلیق هنری را حدود ۷۰۰
۱۳۰۰ م تعیین باید کرد ، درحالیکه اساس آن در خط تعلیق پیش ا
سه قرن گذاشته شده بود .

ما سندی در دست داریم که نمونهٔ نستعلیق‌نویسی را در اواخ
قرن هشتم هجری بخط یك هروی نشان میدهد . بدین معنی که نسخ
خطی کتاب عجائب المخلوقات فارسی به نستعلیق خالص مور
ربیع الاول سنه ۷۹۰ ق ۱۳۸۸ م درکتابخانهٔ ملی‌پاریس موجود اس
(شماره ۳۳۲ تکملهٔ فارسی) که در آخر آن نوشته‌اند : «بتاریخ غـ
ربیع الاول سنه ۷۹۰ بخط العبد احمد هروی عفی عنه .»

این کتاب برای کتابخانهٔ سلطان احمد خان (شیخ اویس ایلکا
۷۸۴ ــ ۸۱۳ق) نوشته شده است (یادداشتهای قزوینی ۲۰۳/۷) و ه
شاهنامهٔ دموت دارای ۵۵ مجلس نقاشی مکتب تبریز در سنه ۷۴۰
۱۳۳۹ م بخط خوش وپختهٔ نستعلیق نوشته شده ، ودیوان مصوّرسلط
احمد به نستعلیق خفی صالح بن علی رازی در سنهٔ ۸۰۰ ق ۳۹۷

۱ــ تذکرهٔ خوشنویسان ۴۳ طبع کلکته ۱۹۱۰ م.

(کتابخانهٔ ایاصوفیه)وخمسهٔ نظامی مصورموزه هنرهای اسلامی استانبول بخط نستعلیق ۸۰۱ ق ۱۳۹۸ م موجود است ، و این همه دلالت دارد براینکه نستعلیق در اواسط قرن هشتم هجری هم بود.

علاوه برین شرح مختصر قاضی عضد بخط نستعلیق نجم الدین کرخینی در سنه ۷۸۵ ق ۱۳۸۲ م در تبریز نوشته شده ، و در موزه برتانیا مثنویات خواجه به نستعلیق خفی ۷۹۸ ق ۱۳۹۵ م میرعلی بن‌الیاس تبریزی موجود است که در بغداد نوشته شده است .

بهرصورت در عصر تیمور و شاهرخ خط نستعلیق که زیباترین خطوط بوده ، وهم زادهٔ قریحهٔ تابناك مردم خراسان است ، درمملکت تیموریان ، رواج کامل یافت و برابنیه و کتب مستعمل گردید و در دربار تیموریان شاگردان میرعلی کـه استاد و مرتب این خط بود ، بعد از عبدالله پسر هنرمندش پـرورش یافتند ، که از آنجمله مولانا جعفر و پسرش جلال و مـولانا اظهر متوفا ۸۸۰ ق ۱۴۷۵ م و پسرش محمد و سلطان علی بن محمد مشهدی ومیرعلی هروی و محمد اوبهی و سلطان محمد خندان وسلطان محمد نور ودیگرمشاهیر نستعلیق‌نویسان برامدند، و بعد از قـرن ۱۶ م سبك نستعلیق ایشان از هرات به ماوراء النهر و ایران و هند و عثمانی نیز انتقال یافت .

نفایس آثار هنری برابنیهٔ تیموریان در هرات فراوانست . مانند لوح قدیم مولانا جامی منسوب بخط میرعلی هروی و لوح مزار شیخ‌زین الدین خوافی ۸۳۸ ق ۱۴۳۴ م ولوحهٔ سنگ مرمر با خط نستعلیق بسیار جلی‌وعالی دررواق حوض زمزم گازرگاه هرات و قطعات سنگ مرمر مراقد هرات ۸۵۹ ق ۱۴۵۴ م و الواح نستعلیق گازرگاه بر قبر

رستم محمدخان‌وخط نستعلیق سلطان‌علی‌مشهدی برگور امیرغیاث‌الدی
منصور پدر سلطان بایقرا ۸۸۲ ق ۱۴۷۷ م و چهار قبر دیگر شهزادگا
تیموری بخط همین سلطان علی و چند مرثیه در اندرون گنبد آرامگ
شهزاده بایسنغر درخیابان هرات ، ودو بیت بقلم بسیارقوی جلی نستعلی
برمرمر سپید مرقد پیر هرات بخط حسن خان شاملو .

دریـن عصر عموماً کتابها را به نستعلیق خـوش می‌نوشتند ،
نستعلیق‌نویسان هرات، آثارگرانمایه‌وشهکارهای خطی بوجودآورده‌ان
که از آنجمله جعفر بایسنغری نسخهٔ نفیس مصور شاهنامه بایسنغری
در سنه ۸۳۳ ق ۱۴۲۹ م نوشت که در موزهٔ گلستان تهران است . وه
سه ورق مجموعهٔ خطوط نستعلیق و ریحان و نسخی و ثلث و رقاع
شکسته بامضای اوست در موزهٔ ملی تهران . و هم هشت نمونهٔ دیگ
خط او بر کتب ودواوین شعرا والبم‌ها درموزه‌های دنیا موجود است

پنجم :

خط تعلیق و نستعلیق در طول قرن ۱۵م و خروج امیر تیمور د
پهلوی نسخ و فروع ثلث در سرتاسر مملکت تیموریان رواج داشت
کاتبان دفاتر وامورعامه درضمن چابك‌نویسی از امتزاج ودرهم‌شکس
هر دو خطی بوجود آوردند که‌آنرا شکسته یا شکسته نستعلیق‌گویند

اسلوب شکسته‌نویسی نیز در طـول قرن ۱۵ ــ ۱۶ رنگ فنی
هنری‌گرفت وما می‌بینیم که درعصرتیموریان هرات، علاوه براقلام س
اساسی بردوقلم تعلیق ونستعلیـق یك قلم نهم شکستـه مستقلاافزو
شد ، و استاد جعفر بایسنغری در اوراق نمونهٔ خطوط مذکوره خویش
که در مـوزهٔ ملی تهران است ، دو سطر بسیار زیبا و نفیسی را بهمی

شکته نستعلیق هم نوشته است ، که پختگی این شیوه را درعصر شاهرخ میرساند. و بعد ازان میرزا فصیحی هروی وشفیعای هروی ، ومرتضی‌قلی شاملو هروی و درویش عبدالمجید طالقانی و غیره از هنرمندان نامور این طریقه‌اند، وبرخی ازشکسته‌نویسان چون‌شیوهٔ خاصی‌داشتند آنرا شکسته‌آمیز و منسوب به شفیعای هروی خط شفیعه هم‌گفته‌اند .

ولی خط شکسته برای کتاب و کتابه‌نویسی کمتر استعمال شده و رواج آن تاکنون هم بـرای مراسلات عامه و دفتری بـوده و گاهی بطورنمونهٔ هنری وتزئینی برقطعات زیبا نیز نوشته شده است ، چنانچه در اواسط قـرن ۱۳ ق استاد و شاعر سردار غلام محمد خان طـرزی قندهاری قطعات زیبائی بخط شکسته نوشته وحتی برقطعه عاج دربین نقاشی ظریف آنرا جای داده است (موزهٔ کابل) .

فصل دوم

منابع ادبی تاریخ هنر تیموریان

منابع ادبی تاریخ هنر تیموریان

در مکتب هرات و متعلقات آن

اکنون بعد ازین دیباجهٔ مختصر بذکـر منابع ادبی تاریخ هنر کتاب‌سازی مربوط این یك قرن حکمرانی تیموریان هرات و متعلقات آن می‌پردازیم ، و این منابع ادبی عبارتند از :

(۱)

تذکـرهای شعرای زبان فـارسی : قدیمترین کتبی کـه شبیه تذکرهای شعراء بزبان فارسی نوشته‌اند همانست که بنام مناقب الشعراء بقلم موفق الدوله ابوطاهرخاتونی وزیرعصرسلاجقه در حدود ۵۰۰ ق ۱۱۰۶ م نوشته شده بود[1] و بعد از آن سلطان رکن الدین طغریل بن-

---

۱ــ محمد قزوینی : مقدمه لباب‌الالباب عوفی ج۱ صفحات و، ز مقدمه.

ارسلان در سنهٔ ۵۸۰ ق۱۱۸۴م یك مجموعهٔ مصوراشعار را بخط زین‌الدین محمود فراهم آورد ، که صور شعراء را دران جمال نقاش اصفهانی‌مینگاشت[1] ، واین هردو کتاب مفقودند ، و بعد از آن تذکرهٔ لباب الالباب را نورالدین محمد بن عوفی بخاری در سنه ۶۱۸ ق ۱۲۲۰ م نوشت که موجود است[2].

در عصر تیموریان تذکرة الشعراء دولتشاه سمرقندی در هرات در سنه ۸۹۲ق ۱۴۸۷م به امیرعلی شیرنوائی اهداء شد ، و بعد ازان تذکره‌های متعدد نوشته‌اند که ما ذکر آنرا تا جاییکه به تاریخ هنرتعلق دارد ، درینجا بترتیب حروف تهجی می‌آوریم .

این تذکره‌های شعرا در تاریخ هنر کتابسازی منابع مهم‌اند زیرا برخی از شاعران فارسی اهل هنر یعنی مصور یا مذهب یا خطاط و مجلد هم بوده‌اند ، و در شرح احوال آنها مطالبی در تاریخ هنر کتابسازی بدست می‌آید .

(۲)

کتب تاریخ عمومی یا تاریخ‌های هنر : که در دورهٔ تیموریان‌و بعد از آن نوشته شده‌اند و در ضمن وقایع سیاسی گاهی از رجال هنر و ادب و کارنامه‌های هنری ایشان مانند خطاطی و مصوری و نقاشی و غیره ذکرها دارند ، یا در بعضی کتب ، فصل‌های خاصی در احوال رجال علم وادب وهنرتخصیص یافته، مانند حبیب السیر وروضة‌الصفا

۱ــ محمد بن علی‌راوندی : راحة الصدور۴۲ طبع تهران ۱۳۳۳ ش .
۲ــ طبع محمد قزوینی در لیدن ۲ جلد ۱۹۰۳ ــ ۱۹۰۶ م .
طبع دوم سعید نفیسی در تهران ۱۳۳۵ ش در یك جلد .

و نگارستان هنر و غیره .

(۳)

نسخ خطی کتابها و قرآنها و مرقعات و نمونه‌های خوشنویسی که در خود مکتب هرات یا متفرعات آن در مکاتب مشهد و بخارا و هند وقزوین و شیراز و تبریزنوشته و آراسته شده‌اند ونقاشان ومذهبان و خطاطان و مجلدان دران امضا کرده وتاریخ کتابت آن شهکارها را برخواتم کتاب نوشته‌اند .

ازروی این مخطوطات نفیس ، اسالیب هنری ونامهای هنروران و اوقات زندگانی آنها را تعیین میکنیم و برخی از مرقعات مقدمه‌های مفیدی هم در تاریخ هنر و احوال هنروران دارند که هر یکی‌منبع مهم معاصر شمرده می‌شود . مانند مقدمهٔ دوست محمد هروی برمرقع بهرام میرزا و غیره . و گاهی مالکان کتب و کتابداران برنسخهٔ خطی سوابق آن مخطوطه را نوشته‌اند ، که در تاریخ هنر بکارآید ، مانند برخی ازکتب خطی کتب خانه‌های شاهان تیموریه هندوستان و نسخ خطی استانبول .

(۴)

بعضی دواوین شعرای معاصر مکتب هرات ، که گاهی مطالبی درباره کتب دارند و میتوان آنرا در تاریخ کتابسازی ذکر کرد مانند کلیات مولانا عبدالرحمن جامی و غیره .

(۵)

کتب منشآت و مجموعه‌های خطوط خصوصی و فرامین شاهان

و مراسلات رجال سیاسی و علماء و ادباء و هنرمندان که گاهی مطالب مهمی در احـوال هنرمندان هم دارند . مانند فـرمان مقرری بهزاد به کتابداری سلطان حسین بایقرا در هرات .

(۶)

کتابهائی که در تاریخ خط وشرح احوال خطاطان یا هنروران بعد از آغاز قرن شانزدهم تاکنون بـزبانهای فارسی ، عربی ، تـرکی اردو ، پنبتو نوشته شده‌اند و دربارهٔ هنرکتابسازی ازآن استفاده توان کرد .

منابع تاریخ هنر

بترتیب الفبائی نامهای مؤلفان

(۱)آصفی هروی

خواجه کمال الدین آصفی‌هروی بن خواجه نعمت الله قهستانی- ابن علاءالدین ، از رجال بزرگ هرات درعصر سلطان حسین بایقرا و امیرعلی‌شیر و دارای دیوان‌اشعار فارسیست که در سنه ۸۵۳ ق۱۴۴۹م درهرات تولد یافت و عمری را به مشاغل مهمهٔ دولتی خراسان‌گذرانید وبتاریخ ۱۶ شعبان ۹۲۳ ق ۱۵۱۷ م بعمر ۷۰ سالگی درهرات ازجهان رفت و درگازرگاه مدفون است، و دراشعاراو بسا مطالب مفید دربارهٔ خطاطی واصطلاحات هنر خط و کتابسازی آمده است .

دیوان آصفی (فارسی)

طبع هادی ارفع کـرمانشاهی . ناشر کتابخانـهٔ طهوری تهران ۱۹۶۳ م ۳۰۲ ص

(۲) ابن تغری بردی

امیرجمال الدین ابوالمحاسن یوسف بن تغری بردی قاهره‌وی مؤرخ معروف مصری (۸۱۳ – ۸۷۴ ق ۱۴۱۰ – ۱۴۶۹ م) .

النجوم الزاهره فی اخبار مصر والقاهره (عربی)

در هفت جلد که مرتب است برترتیب سالها ، و وقایع سیاسی و جنگی هرسال را به‌تفصیل آورده و وفیات اعیان و علماء و ملوك را هم در آخر وقایع هر سال می‌آورد ، و از فتح اسلامی مصر در عصر خلافت عمر و ولایت عمروبن العاص گرفته تا وقایع ۸۵۷ ق ۱۴۵۳ م تفصیل‌میدهد وضمناً ازروابط هرات باقاهره درعصراولاد تیمورمطالب مهمی دارد که در تاریخ هنر و کتابسازی بکارآید .

طبع این کتاب :

دو جلد اول و دوم طبع لیدن از ۱۸۵۵ تا ۱۸۶۱ بهمت J. D. Carlyle و معاونت پروفسور ماتس B. F. Mathas تا اوائل دولت فاطمیه مصر .

جزء دوم :

طبع ولیم بوبر از یونیورستی کالیفرنیا از ۱۹۰۹ تا ۱۹۱۲ م از اخبار فاطمیان تا ۵۲۴ ق ۱۱۲۹ م .

جزء سوم :

طبع ۱۹۱۳ م از ۵۱۵ تا ۵۶۶ ق ۱۱۲۱ – ۱۱۷۰ م .

جزء ششم :

در سه حصه از۱۹۱۵ تا۱۹۱۹ م وقایع ۸۰۱ تا ۸۲۳ ق ۱۳۹۸– ۱۴۲۰ م .

جزء ششم :

حصهٔ اول : ۱۹۲۱ – ۱۹۲۳ م تا وقایع ۸۴۱ ق ۱۴۳۷ م جمله ۸۵۶ صفحه .

حصهٔ دوم : فهارس و مقدمه و تصحیحات انگلیسی (معجم المطبوعات ۵۲) .

(۳) ابن الصایغ
(عبد الرحمن بن یوسف)

ازمؤرخان وخطاطان قرن پانزدهم عرب متوفا ۸۴۵ق ۱۴۴۱م .

تحفة اولی الالباب فی صناعة الخط والکتاب (ع)

کتابیست در بیان تاریخ و انواع و ادوات خط .

طبع : هلال ناجی در تونس ۱۹۶۷ م .

(۴) ابوبکر طهرانی (قاضی)

از فضلای طهران ناحیهٔ اصفهان ومعاصر شاهرخ است که وقتی قاضی‌ومدرس‌مدرسهٔ غیاثیهٔ هرات هم بود وبدربارهای سلاطین‌تیموری و آق‌قویونلو راه داشت .

از آثار اوست:

کتاب دیار بکریه (ف)

درسنه ۸۷۵ ق ۱۴۷۰ م بنام حسن‌بیگ‌بن علی‌بیگ‌بن قراعثمان آق قویونلو تألیف شده که نام تاریخی آن «کتاب دیار بکریه» (= ۸۷۵ ق) است و مطالبی در تاریخ هنر و خط دارد .

طبع : انقره ۱۹۶۲ – ۱۹۶۴ م باهتمام نجاتی لوغال و حواشی و مقدمه دکتر فاروق سومر .

(۵) ابوالفضل علامی بن شیخ مبارك ناگوری هندی

تولدش ۶ محرم ۹۵۸ ق ۱۴ جنوری ۱۵۵۱ م درهند واز رجال بزرگ دربار اکبری و مؤلف معروفست که در سنه ۱۰۱۱ ق ۱۶۰۲ م دراواخرعهداکبری، بیرسنگه دیواورا به اشارهٔ شهزاده سلیم (جهانگیر پادشاه مابعد) کشت و سرش را در الهآباد نزد شهزاده فرستاد .

(الف) آئین اکبری (ف)

دایرة المعارف هندوستانست که در حدود ۱۰۰۶ ق ۱۵۹۷ م در پنج دفتر ترتیب یافته و احوال شاعران و هنرمندان و کسبه هم دارد .

طبع سنگی دهلی ۱۸۵۵ م .

طبع سنگی کانپور ۱۸۸۲ با تکلمهٔ سرسید احمد خان .

طبع کلکته ۱۸۶۷ م .

ترجمهٔ انگلیسی بلاخمن وجیرت ۱۸۶۸ – ۱۸۷۳ – ۱۸۹۴ با متن فارسی .

(ب) مکاتبات علامی (ف)

فراهمآورده ۱۰۱۵ق۱۶۰۶م ازطرفخواهرزادهاش عبدالصمد مشتمل برچهار دفتر ، که در دفترسوم (ص ۳۲) آن مقدمهٔ وی برمرقع شاهی شهزاده سلیم دربارهٔ خطاطان وخوشنویسی هم آمده است ویك منبع تاریخ خط شمرده میشود (بنگرید ۱۲۲ و ایران ۷۴۰) .

طبع کلکته ۱۲۳۸ ق ۱۸۲۲ م

طبع کانپور ۱۸۷۲ م .

برای نسخ خطی بنگرید : ریو ۲/ ۸۳۸ب
ایتهی ۲۸۷ .
ستوری ۵۴۹ ، ۱۳۱۴ .

(۶) ابوالقاسم رفیعی مهرآبادی

از نویسندگان معاصر ایران .

تاریخ خط و خطاطان (ف)

طبع مصور تهران ۱۳۴۵ ش ۱۹۶۶ م ۲۶۰ ص که ذکر برخ
از خطاطان مکتب هرات هم دارد .

(۷) ابوالفاء خوارزمی (خواجه)

از شعرای معاصر شاهرخ میرزاست متوفا ۸۳۵ ق ۱۴۳۱م.
درمجموعه اشعارش مطالبیدربارهٔ هنراین دوره بدست میآی
نسخهٔ خطی : دیوان نفیس مخطوط او در کتابخانهٔ همایو
استانبول است .

(۸) احمد ابراهیمی (قاضی)

پدرش میرمنشی شرف الدین حسین حسینیقمی منشیسام میر
در هرات بود ، وی درسنه ۹۵۳ ق ۱۵۲۶ م درقم بدنیا آمد ومیرمنش
شاهطهماسپ صفوی و وقتی هم وزیرسلطان ابراهیم حکمران خراس
واستاد میرزا اسکندر بیگ مؤلف عالم آرای عباسی ودرخطاطی شاگ
شاهمحمود زرینقلم نشابوری (متوفای ۹۷۲ق ۱۵۶۵م) بود، و بتار
جمعه ۷ ذیقعده سنه ۹۹۰ ق ۱۵۸۲ م مرد و در آستانهٔ عبد العظیم ر
مدفون شد .

تألیفات او همه مراجع تاریخ هنر است مانند :

(الف) خلاصة التواریخ (ف) .

در ۵ جلد ، که اکنون جلد پنجم آن دراحوال صفویه تا ۱۰۰
۱۵۹۲ م در دست است و دربارهٔ خط و خطاطان مطالب مهمی د

که در اورینتل کالج میگزین لاهور (ج ۱۰ ش ۴) اگست ۱۹۳۴ م بکوشش مولوی محمد شفیع نشر شده (ص ۲۳ – ۳۰ مجلهٔ مذکور) و هم فصل مربوط به نخستین سالهای شاهی شاه عباس اول از ۹۹۶ ق تا اوائل ۱۰۰۱ ق (۱۵۸۷ – ۱۵۹۲ م) با ترجمهٔ آلمانی هانس مولر بسال ۱۹۲۴ م ۱۰۲ + ۱۲۷ + ۴ صفحه در ویسبادن چاپ شده است .

برای نسخ خطی بنگرید: تاریخ تذکره‌ها ۶۰۸/۲ ببعد .

ستوری ۱۰۷۴ و ۱۲۷۹ .

(ب) مجمع الشعراء و مناقب الفضلاء (ف)

مشتمل براحوال شعراء که تذکرهٔ عمومی مفصل است (مخطوطهٔ مسکو که در سنه ۱۹۳۵ م کشف شده) .

(ج) گلستان هنر (ف)

در تاریخ هنر خطاطی و نقاشی و هنرهای کتابسازی (تذکرهٔ خوشنویسان و نقاشان) که در سنه ۱۰۰۶ ق ۱۵۹۷م ختم شده مشتمل بریک مقدمه احداث قلم و خط ، و فصل اول در بیان خط و ثلث و ما یشابهه با ذکر ۵۸ تن استادان این خط .

فصل دوم : ذکر خط تعلیق با ۳۸ تن استاد آن .

فصل سوم : درشرح خط نستعلیق باذکر۶۷ تن استادان‌این خط.

فصل چهارم : ذکر احوال نقاشان و مذهبان و عکس‌سازان و قاطعان خط و افشانگران و صحافان ۴۱ تن .

خاتمه : در باب تذهیب و جدول و رنگ و الوان و ساختن مرکب بانواع مختلف .

یک ترجمهٔ روسی آنرا پروفیسر و ، زاخودر B.N. Zakhodera

بزبان روسی نشر کرده (مسکو ۱۹۴۷ م) .

ترجمهٔ انگلیسی مینورسکی از روی مخطوطات لندن و آص
ومسکو ، طبع واشنگتون ۱۹۵۹ م تمام متن فارسی گلستان هنر:
باهتمام احمد سهیلی‌خوانساری‌طبع بنیادفرهنگ ایران درتهر
۱۳۵۲ش ۱۹۷۲م.

(د) جمع الخیار (ف)

تذکرهٔ علما و شعراء ۶ جلدی که نسخهٔ آن معلوم نیست .

بنگرید : اورینتل کالج میگزین ، لاهورمئی ۱۹۴۳ ص ۴۳

مجلهٔ ارمغان تهران سال ۱۹ شماره ۷ ص ۴۳۷ – ۴۴۰ .

تاریخ تذکره‌ها ۷۰۸/۲

برای نسخه‌های خطی گلستان هنرومخطوطهٔ مصور موزه‌تم
آسیای میانه مسکو بنگرید : تاریخ تذکره‌ها ۷۰۸/۲ .

ستوری ۱۰۷۴ .

(۹) احمد بن محمد غفاری (قاضی قزوینی)

وی منسوبست به امام نجم‌الدین عبدالغفار عالم شافعی مذه
مؤلف‌الحاوی الصغیرمتوفا ۶۶۵ق۱۲۶۶م که پدرش‌محمد درری‌قاض
بود و وصالی تخلص میکرد و درسال ۹۳۳ ق ۱۵۲۶ م ازجهان رفت
خود احمد مرد شاعر و خطاط و منشی فاضلی بود در دستگ
سام میرزا صفوی مؤلف تحفهٔ سامی که در سنه ۹۷۵ ق ۱۵۶۷ م
دیبل سند درگذشت. وی دوکتاب نافع دارد، که درهردو برخی‌خطاط
و نقاشان را ذکر کرده است .

(الف) تاریخ نگارستان (ف)

مشتمل بر ۳۳۰ حکایت تاریخی که در رمضان ۹۵۹ ق ۱۵۵۱ م در دیبل سند بنام شاه طهماسپ تألیف شده .

طبع سنگی سرکاری هند ۱۸۲۹ م .

طبع دوم سنگی بمبئی بوسیلهٔ میرزا محمد باقر شیرازی قطع وزیری ۱۲۷۵ ق ۱۸۵۸م .

طبع سوم باهتمام مدرس گیلانی در تهران ۱۳۴۰ ش ۱۹۶۱ م .

دراین‌طبع مدرس در عبارات آن تصرفها کرده و آنرا در ۵۷۸صفحه تلخیص وطبع کرده و تا ص ۳۵۹ مطبوع دارای حوادث تا سنه ۹۰۸ ق۱۵۰۲ م است که از نسخهٔ اصل مؤلف گرفته شده، ولی‌پس‌ازاین از اوائل عصرصفویه (حدود ۹۰۶ ق ۱۵۰۰ م)تذییل و تکمیل است . بقلم خود مدرس گیلانی، و در آغاز کتاب ۲۴ صفحه مقدمه هم دارد .

دربارهٔ نسخ خطی‌نگارستان بنگرید:مقدمهٔ تاریخ جهان آراء.

طبع تهران ۱۳۴۳ ش ۱۹۶۴ م .

ستوری : ۱۱۴ ، ۱۲۴۰ .

ریو : ۱۰۶/۱ .

(ب) تاریخ جهان‌آرا (ف)

تاریخ عمومی‌است که درسنه ۹۷۲ ق ۱۵۶۴ م بنام‌شاه طهماسپ تألیف یافته و مشتمل است برسه نسخه و تاریخ تألیف آن هم «نسخ جهان‌آرا» است .

این کتاب مختصراً ذکر شاهان عجم وعرب وانبیاء قبل ازاسلام

وازعصرخلفاء تا احوال سلاطین صفویه وسال ۹۷۲ ق ۱۵۶۴ م دارد

طبع : کتابفروشی حافظ ، تهران ۱۳۴۳ ش با مقدمهٔ حسن نراق

۹+۳۹۲ ص .

متن کتاب با اندکس ، از روی مخطوطه استانبول و چند نس
خطی دیگر .

(۱۰) اسکندربیگ منشی ترکمان

تولدش در حدود ۹۶۸ ق ۱۵۶۰ م است ، در سنه ۱۰۰۱
۱۵۹۲م میلادی درسلك منشیان دربارصفویه درامد و شاهد اکثروقای
بود که در تاریخ خود نوشته و وفاتش ۱۰۴۳ ق ۱۶۳۳ م است .

(الف) عالم‌آرای عباسی (ف)

تاریخ صفویه مشتمل برسه صحیفه که بمرگ شاه عباس ا
(۱۰۳۸ ق ۱۶۲۹ م) خاتمه می‌یابد و در مجلد اول آن از ص ۱۳۹
۱۹۱ احوال برخی از خطاطان و نقاشان هم مندرج است .

چاپ اول سنگی ناقص یازده مقاله مجلد اول تهران ۱۳۱۴
۱۸۹۷ م .

چاپ دوم سربی از روی همان چاپ اول در دو مجلد با اض
۱۱ مقاله ناقص از روی نسخهٔ خطی مجلس با فهارس ومقدمه ای
افشار ، تهران ۱۳۳۵ ش .

(ب) ذیل عالم‌آرای عباسی (ف)

تألیف اسکندر بیگ و محمد یوسف مؤرخ .

طبع‌سربی تهران با تکملهٔ احمدسهیلی‌خوانساری ۱۳۱۷ش۹۳۸

برای نسخ خطی بنگرید : ستوری ۳۱۰ ، ۱۲۸۰ .

(۱۱) امیری (یوسف)

از شعرای اوائل قرن ۱۵ م دربارهراتست که دردیوان اشعارش قصائدی در مدح بایسنغر میرزا ومیرزا علاءالدوله موجود است . وی خطاط و مذهب و نقاش هم بود ، نسخهٔ بسیار مهم ومصور کلیله ودمنه توپقاپوسرای استانبول بقلم اوست که در سنه ۸۱۰ ق ۱۴۰۷ م نوشته شده است .

دیوان امیری (ف)

مخطوطه نهایت نفیس آن در کتابخانهٔ ایاصوفیاست که برای کتابخانهٔ پیر بوداق بهادرخان بقلم شرف الدین حسین مشهدی سلطانی نوشته شده واو یکی از خطاطان ماهر در بار سلطان یعقوب آق قویونلوست، وهم او نسخهٔ خطی مجموعهٔ اشعار حافظ و کمال (کتابخانهٔ فاتح استانبول) را در سنه ۸۷۸ ق ۱۴۷۳ م نوشته است .

(۱۲) امین بن احمد رازی

بن خواجه احمد کلانتر شهر ری پسر مولانا امیدی است که درعصر اکبر از ایران بهند آمد ، وچون عمزادهٔ پدرخواجه غیاث الدین پدر نورجهان بیگم ملکهٔ جهانگیر بود ، در دربار هند راه یافت، ومرد دانشمند و مورخ بود و پیش از ۱۰۲۴ ق ۱۶۱۵ م در هند وفات یافت.

هفت اقلیم (ف)

تذکرهٔ شعرای فارسی از تمام ممالك فارسی زبان که درمدت ۶ سال در سنه ۱۰۰۲ ق ۱۵۹۴ م تکمیل شده با تراجم یکهزاروپانصدو-

شصت شاعر وعارف وعالم که برخی از آنها هنرمند وخطاط هم بوده‌ان
وی ذکر شعرا را بترتیب نامهای بلاد می‌آورد ، و تا سی هزار بی
فارسی انتخاب میکند . قدیمترین مخطوطهٔ آن در کتابخانهٔ سپه‌سال
تهران است .

بنگرید : فهرست این کتابخانه ج۲ شماره ۱۱۲۳ مورخ ۱۰۲۵
۱۶۱۶ م.

برای نسخ خطی آن بنگرید : تاریخ تذکره‌های فارسی ۲/۴
ستوری ۱۱۶۹/۲ .

طبع : یك قسمت سه جزوی طبع کلکته در ۳۱۱ صف
۱۹۱۸-۱۹۲۷ - ۱۹۳۹ م تا اقلیم شیراز .
یك قسمت آن تا اقلیم سوم غزنین در ۳۲۸ صفحه طبع تهران
تمام کتاب طبع کتابفروشی ادبیه تهران ۱۳۴۰ ش بسیار ناق
و مغلوط .

(۱۳) انندرام مخلص

فرزند راجه هروی رام لاهوری شاعر و نویسندهٔ هندو درفار
که ناظم صوبهٔ لاهور وملتان وملقب به «رای رایان» بود، درسنه ۱۶۴
۱۷۵۱ م در دهلی بمرد ، وی دیوان شعر فارسی و چندین کت
دیگر دارد .

(الف) مرآة الاصطلاح (ف)

در سنه ۱۱۵۷ ق ۱۷۴۴ م ختم شده.

طبع : یك فصل خوشنویسان آنرا پروفسور محمد شفیع
اورینتل کالج میگزین اگست ۱۹۳۴ م طبع کرد .

خطی : موزهٔ برتانیا (ریو ۳/۹۹۷) بانکی‌پور (۴/۸۱۰) .

(ب) پریخانه (ف)

مقدمه‌ییست بریك مرقع نمونه‌های خطاطی و نقاشی تحریر ۱۱۴۴ق ۱۷۳۱ م .

خطی : بانکی‌پور (۹/۸۸۲) ایشیاتك سوسایتی بنگال (مجموعهٔ کرزن ۱۵۶) .

(۱۴) اوحدی (تقی الدین محمد)

پسر معین الدین محمد بن سعدالدین محمد حسینی اصفهانی متخلص به «اوحدی» است که در محرم ۹۷۳ ق ۱۵۶۵ م در اصفهان بدنیا آمد و در رجب ۱۰۱۵ ق نوامبر ۱۶۰۶ م به هندوستان رفت و در ذیقعده ۱۰۲۲ ق ۱۶۱۳ م در آگره آغاز بتألیف تذکرهٔ عرفات نمود ودو سال در سنه ۱۰۲۴ ق ۱۶۱۵ م ختم کرد . وی تا سال ۱۰۳۶ ق که کتاب کعبهٔ عرفان را تألیف میکرد در آگره زنده بود و مؤلفات زیاد منظوم و منثور دارد و حیاتش تا سال ۱۰۴۲ ق ۱۶۲۳ م ثابت است .

عرفات العاشقین و عرصات العارفین (ف)

تذکرهٔ عمومی بزرگ و جامع شعرای زبان فارسی در ایران و هند و ماوراءالنهر و افغانستان است مشتمل بر ۲۸ عرصه که هر عرصه مخصوص یك حرفست از رودکی ابوالشعر تا شعرای معاصر اوحدی درحدود ۳۳۰۰تن ، که ذکر برخی از شاعران هنرمند و خطاط هم دارد مانند صادقی بیگ کتابدار و نقاش (عرفات خطی ص ۳۹۸) .

برای نسخ خطی آن بنگرید : ستوری ۱/۸۰۹ تاریخ تذکره‌های فارسی ۲/۱۲ .

(۱۵) ایو اغلی حیدر

ابوالقاسم حیدر بیگ ایو اغلی iWAGHLi ایشیك آقاسی دربار شاه عباس اول و شاه صفی بود ۱۰۴۶ ق ۱۶۳۶ م ، که درسنه ۱۰۷۵ق ۱۶۶۵م شاه عباس دوم اورا کشت.

مجمع الانشا (ف)

نسخهٔ جامعهٔ مراسلات اولوالالباب. مجموعهٔ مراسلات وفرامین است که بشاه صفی در نصف اول قرن ۱۱ ه تقدیم شده ودر نصف دوم همین قرن تکمیل گردیده ومشتمل است برمکاتبات از عصر الپ‌ارسلان سلجوقی (۴۶۵ ق ۱۰۷۲ م) تا دورهٔ شاه عباس صفوی (حدود ۱۰۷۷ق ۱۶۶۶ م) و نقل برخی فرامین شاهان هرات و مکاتباتی که بنام خطاطان و نقاشان صدور یافته هم دارد مشتمل بر ۲ جزء و یك خاتمه .

خطی: موزهٔ برتانیا (ریو ۱/۳۸۹) ومجلس تهران ۱۰/۱۳۷۳ش ۳۴۵۵/۲۷۲ .

بنگرید : فهرست براون ۶۶ ، اورینتل کالج میگزین لاهور مئی ۱۹۲۷ م .

(۱۶) باباشاه اصفهانی

متخلص به «حالی» خطاط بسیار ماهر نستعلیق نویس وشاعر قرن ۱۶م است. وبساکتابها وقطعات ومرقعات خطی بامضای اودر کتابخانه‌های دنیا موجود است . وی در هرات بشاگردی میرعلی هروی ، استاد نستعلیق شد و به بغداد رفت . در سنهٔ ۹۹۶ ق ۱۵۸۷ م درانجا وفات یافت .

آداب المشق (ف)

رسالهٔ کوچکیست دربیان قواعد مشق خط نستعلیق به نثرفارسی.

طبع : با عکس نسخهٔ خطی نستعلیق عالی‌خود باباشاه و مقدمهٔ مولوی محمد شفیع‌لاهوری.

ضمیمهٔ اورینتل کالج‌میگزین شماره ۱۰۱ مئی ۱۹۵۰ م لاهور.

(۱۷) بابر (ظهیرالدین محمد)

پادشاه اول و مؤسس سلسلهٔ مغولیهٔ هند در دهلی ، پسر عمر‌شیخ‌بن سلطان ابوسعیدبن سلطان محمدبن میرانشاه‌بن تیمور کورگان، که ولادتش ۶محرم سنه ۸۸۸ ق (۱۴ فبروری ۱۴۸۳ م) درفرغانه است و روزسه‌شنبه ۵ رمضان ۸۹۹ ق (۱۰جون ۱۴۹۴ م) بسن ۱۲ سالگی برتخت شاهی اندجان نشست و در ربیع الاخر ۹۱۰ ق ۱۵۰۴ م ازراه هندوکش بکابل آمد و در مدت ۲۰ سال ۵ بار برهند حمله برد ، تا در حملهٔ پنجم ۱۵ رجب ۹۳۲ ق ۲۵ اپریل ۱۵۲۶ م در جنگ پانی‌پت، سلطان ابراهیم لودی را کشت و دهلی را گرفت ، و پس از ۳۸ سال حکمرانی در ماوراءالنهر وکابل وهند ، روز ۶ جمادی الاولی ۹۳۷ ق ۲۶ دسمبر ۱۵۳۰م بعمر۴۸ سالگی‌درآگره وفات یافت ودرکابل درسنه ۱۵۴۰ م مدفون گردید .

بابرنامه یا واقعات بابری (ف)

مشتمل بر احوال و مشاهدات و افکار بابر از سن ۱۲ سالگی وجلوس او درفرغانه تا وقایع ۹۳۶ ق ۱۵۲۹ م که لیاقت و نظر دقیق او را در امور جهانداری و جنگی و آتوبیوگرافی نویسی و تصویر اوضاع اجتماعی و جغرافی و ادبی و هنری روشن میسازد و گاهی نظرهای انتقادی هم دارد که در شناسائی احوال علماء و شاعران و هنرمندان عصر مرجع خوبیست .

این کتابرا بابر بترکی چغتائی (اوزبکی) نوشت و عبدالرحیم خان خانان درسنهٔ ۹۹۸ ق ۱۵۹۰ م بامر اکبربفارسی‌ترجمه کرد ، ولی متأسفانه هم نسخ ترکی و هم فارسی آن ناقص است و وقایع ۲۰ ساله مختلف آن نیست .

طبع :

چاپ سنگی‌مغلوط ترجمه خان خانان دربمبی ۱۳۰۸ ق ۱۸۹۰ م بکوشش میرزا محمد شیرازی ۲۴۶ ص.

تنها قسمت مربوط به هنرمندان ، طبع محمدشفیع در اورینتل کالج میگزین ج ۱۰ شماره ۳ .

لاهور ۱۹۳۴ .

ترجمهٔ انگلیسی : ج ، لیدین‌وایرسکن (با تکمله و تعلیق) .

طبع اول لندن ۱۸۲۶ م .

طبع دوم لندن ۱۸۴۴ م .

طبع سوم آکسفورد ۱۹۲۱ م .

ترجمهٔ انگلیسی : خانم بیوریج (با تکمله و تحشیه) .

طبع لندن ۱۹۱۲ – ۱۹۱۴ – ۱۹۲۱ م .

طبع دهلی ۱۹۷۰ م .

ترجمهٔ آلمانی‌ازمتن‌انگلیسی‌ایرسکن بوسیلهٔ کیسرطبع‌لیپزیگ۱۸۲۸م.

ترجمهٔ فرانسوی از ترکی قازان بوسیله پاویت‌دی کورلیتی طبع پاریس ۱۸۷۱ م .

ترجمه‌های متعدد فارسی وروسی و اردو هم دارد .

(۱۸) بخاری (درویش محمدبن دوست‌محمد)

از علمای بخارا در قرن ۱۶ م .

فوائد الخطوط (ف)

رساله در قواعد و رسم الخط و انواع خطوط به نثر و نظم ، که درسنه ۹۹۵ ق ۱۵۸۶ م . در بخارا تألیف شد .

مخطوطه : مجموعهٔ شخصی مهدی بیانی ، تهران .

(۱۹) بختاورخان

یکی از رجال مهم عصر اورنگ‌زیب درهند وداروغهٔ خواصان دربار او بود . وفاتش در احمدنگر بتاریخ ۱۵ ربیع الاول ۱۰۹۶ ق ۱۹ فبروری، ۱۶۸۵ م است .

(الف) مرآة العالم (ف)

در سنه ۱۰۷۸ ق ۱۶۶۷ م تألیف شده که مؤلف اصلی آن محمد بقابن غـلام محمد سهارنپوری (۱۰۳۷ – ۱۰۹۴ ق ۱۶۲۷ – ۱۶۸۳ م) است و نمود اول افزایش آن مخصوص احوال خطاطان است ، و این فصل را مـحمـد شفیع در اورینتل کالـج میگزین لاهـور بابت اگست ۱۹۳۴ ج ۱۰ شماره ۴ از ص ۳۳ تا ۶۵ چاپ کرده است .

برای نسخ خطی آن بنگرید : ستوری ۱/۱۳۲ .

(ب) بیاض سواد اعظم (ف)

مشتمل برنمونه‌های خطوط و قطعات خوش‌نویسان مشهور ، که نام سواد اعظم تاریخ فراهمی آنست (= ۱۰۸۲ ق ۱۶۷۱ م) و محمد‌امین خطاط مشهدی یك قطعهٔ تاریخ را بخط خوش دران نوشته و اوراق آن مجدول مطلاست . (صحیفهٔ خوشنویسان ۱۵۳)

(۲۰) بدایونی (عبدالقادر بن ملوکشاه بن حامد)

تـولدش ۱۷ ربیع الثانی ۴۹۷ ق ۲۱ اگست ۱۵۴۰ م در قصبهٔ‌

توده جیپور (هند) است که در سنبهل از شیخ حاتم سنبهلی و در آگره از شیخ مبارك ناگوری درس خـواند و بعد از آن در بدایون زندگی میکرد که منسوب بدانجاست .

بـدایونی از مشاهیر علمـی دربـار اکبرست کـه بقول طبقات شاه جهانـی در سنه ۱۰۲۴ ق ۱۶۱۵ م از جهان رفته و دارای تألیفات زیـاد است مـانند کتاب احادیث (نام تاریخی ۹۷۸ ق ۱۵۷۰ م) نامهٔ خرد افزا (= ۹۸۹ ق ۱۵۸۱ م) رزم نامه ترجمه مهابهارته در ۹۹۰ ق ۱۵۸۲ م و تـرجمه کتاب رامـاین در ۹۹۲ ق ۱۵۸۴ و تـاریخ الفی و نجات الرشید (۹۹۹ ق ۱۵۹۰ م) و ترجمهٔ تـاریخ کشمیر در ۹۹۹ ق و ترجمه معجم البلدان در ۹۹۹ ق و انتخاب جامع رشیدی در سنه ۱۰۰۲ ق ۱۵۹۱ م و بحرالاسمار در ۱۰۰۳ ق ۱۵۹۵ م .

منتخب التواریخ (ف)

یا تاریخ بدایونی در بیان تاریخ هند از فتح سبکتگین ۳۶۷ ق ۹۹۷م تا ۱۰۰۴ق ۱۵۹۵م . که شرح حال مختصر برخی از دانشمندان و شعرا و هنرمندان هم دارد.

طبع متن فارسی :

۱ – باهتمام احمد علی و ناسولیس در کلکته ۱۸۶۴ – ۱۸۶۹ م.

۲ – چاپ سنگی لکهنو ۱۸۶۸ م .

برای نسخ خطی و ترجمه‌ها و اختصارات آن بنگرید: ستوری ۴۳۹.

(۲۱) بقائی (محمد عارف)

از مردم فرغانه است که در سنه ۹۹۵ ق ۱۵۸۵ م از فرغانه عزم

رفتن هندکرد و به اندجان رسید ودر سنه ۹۹۶ ق ۱۵۸۷م یادداشتهای خود را دربارهٔ شرح حال و اشعار شاعران زبان فارسی ماوراءالنهر و خراسان فراهم آورد و آنرا بنام ابوالفتح سلطان اسفندیار بن‌سلطان خسرو بن‌سلطان یار محمد بن سلطان جانی‌بیگ که از حدود ۹۶۸ ق ۱۵۶۰ م در سمرقند حکمرانی داشت اهداء نمود، ولی چون در سال مذکور بهند رفت، کتاب خود را درآنجا بنام اکبر پادشاه هند تکمیل کرد.

مجمع‌الفضلاء (ف)

این‌تذکره درحدود ۲۵۰ شرح‌حال و نمونهٔ اشعارشاعران فارسی زبان دارد و بقائی در هند بعداز سفرهای دکن وگجرات در دهلی آنرا بدربار اکبر اهداء کرده، و وفاتش هم در هند درعصرجهانگیر است.

مجمع‌الفضلاء یك مقدمه و سه فرقه و خاتمه دارد، که در فرقهٔ اول از رودکی تا جامی و در فرقهٔ دوم از جامی تا مولانا مشفقی، و در فرقهٔ سوم ازشعراء معاصرخود بحث‌میکند ودرخاتمه متشعران ناموزون را ثبت کرده، وچون برخی ازشاعران، خطاط و هنرمند هم بوده‌اند، ازین کتاب در تاریخ هنر هم سود توان برد.

مخطوطه: کتابخانهٔ پوهنتون کابل.

بنگرید: طبقات شاه جهانی ورق ۳۰۴ بدایونی ۱۹۶/۳ بیوگرافی قدیم بلیند ۱۶۶ ریو ۱۰۸۶/۳ تاریخ تذکره‌های فارسی ۱۰۴/۲.

(۲۲) بلخی (محمود بن امید ولی)

پدرش ازباشندگان فرغانه (کاسان) و ازخاندان سیدجلال‌الدین-

کاسانی (قرن ۱۶ م) است که محمود بدربار حکمران بلخ‌نذرمحمدخان (۱۶۴۲ - ۱۶۴۵ م) محشور و کتابدار بود، وی از سنه ۱۰۳۴ ق تا ۱۰۴۰ ق (۱۶۲۵ - ۱۶۳۰ م) تمام هندوستان را سیاحت کرد.

بحرالاسرار فی‌مناقب‌الاخیار (ف)

شبیه دائرةالمعارف کتابی بود در ۷ جلد مشتمل بر تاریخ، جغرافیا، احوال اجتماعی و طبیعی از معادن و نباتات و انساب اقوام و رسوم مردم آسیای میانه از ماوراءالنهر و افغانستان وهندوستان. که برخی نسخه‌های خطی آن درکتابخانه‌های شوروی و افغانستان موجود است و در ضمن شرح وقایع تاریخی، اشاراتی به احوال هنر و و هنرمندان هم دارد.

مخطوطات: اندیا آفس ۵۷۵، انستیتوت شرق شناسی اکادیمی علوم ازبکستان ۱۳۸۵، ۲۳۷۲، ۷۴۱۸، ۱۳۷۵.

(بنگرید: آریانا کابل ج ۲۸ ش ۶ ماه جدی ۱۳۴۹ ش ۱۹۷۰م و ستوری ۳۷۵)

(۲۳) بیانی (دکتور مهدی)

ازمحققان هنرشناسان معاصرایران، استاد دانشگاه تهران ورئیس کتابخانهٔ سلطنتی ایران. تولدش درهمدان ۱۳۲۶ ق ۱۹۰۸ م. وفاتش ۱۷ بهمن ۱۳۴۶ ش ۱۹۶۷ م.

(الف) احوال و آثار خوشنویسان (ف)

مشتمل براحوال و آثار نستعلیق‌نویسان ممالك آسیائی از هند تا ترکیه ۱۵۲۶ نفر بترتیب ردیف الفبائی، که نام و احوال مختصر هر خطاط دارد، و هم اگر اثری از اومعلوم باشد با نام موزیم و کتابخانهٔ

آن نشان داده شده است ، که یك مأخذ ما در یك قسمت معلومات آخر این کتابست به اشارهٔ (خ) .

طبع جلد اول از دانشگاه تهران ۱۳۴۵ ش ۱۹۶۶ م (ص ۱ تا ۳۰۴ حرف الف تا ش) .

» جلد دوم » » » ۱۳۴۶ ش ۱۹۶۷ (ص ۳۰۵ تا ۵۹۲ حرف ش تا کاف).

» جلد سوم » » » ۱۳۴۸ ش ۱۹۶۹م (ص ۵۳۹ تا ۱۰۰۸ حرف گ تا ی) .

(ب) تکوین و پیداشدن خطوط در ایران (ف)

رسالهٔ تاریخی در مجموعهٔ ایرانشهر جلد ۲ طبع یونسکو در تهران ۱۳۴۳ ش ۱۹۶۴ م .

(۲۴) پرویز ناتل خانلری (دکتور)

استاد دانشگاه تهران و رئیس بنیاد فرهنگ ایران و مؤسس مجلهٔ سخن از دانشمندان محقق نامور معاصر ایران وصاحب تألیفات متعدد تحقیقی .

شاهکارهای هنر ایران (ف)

اقتباس و نگارشی است از کتاب شاهکارهای هنر ایران تألیف آرتهرابهام‌پوپ: Masterpieces of Persian art. Nowyork 1945 که مکاتب هنری سلاجقه و تیموریان وغیره‌را باتاریخ نقاشی ومصوری شرح میدهد ودارای ۱۵۷ لوحهٔ مصورشهکارهای هنریست. ۲۰۸صفحه طبع تهران ۱۳۳۷ ش ۱۹۵۸ م .

(۲۵) تقی‌الدین محمدبن علی‌حسینی کاشانی (متخلص به ذکری)

از رجال دانشمند ایران در عصرصفویانست که در اواسط قرن

۱۶م در ایران حیات‌داشت و درحدود ۱۰۲۲ ق ۱۶۱۳ م ازجهان رفت.

خلاصة‌الاشعار :

تألیف‌بین‌سالهای۹۷۵-۱۰۱۶ق(۱۵۶۷-۱۶۰۷ م) مشتمل برچهار رکن و یك خاتمه و شامل احوال ۶۵۱ نفر شاعر قدیم و معاصرش که احوال برخی ازهنرمندان وخطاطان شاعر هم دارد ومفصلترین تذکرهٔ شعرای فارسیست که تاکنون طبع نشده ونسخه‌های خطی آن در برخی کتابخانه‌ها موجود است ، و نسخهٔ‌کاملتر آن در سنه ۱۰۱۶ ق ۱۶۰۷ م تکمیل شده است .

بنگرید : ستوری ۸۰۳/۱ و تاریخ تذکره‌های فارسی ۵۴۱/۱

(۲۶) جامی (مولانا عبدالرحمن هروی)

تولد : در جام ۲۳ شعبان ۸۱۷ ق ۷ نومبر ۱۴۱۴ م .

وفات : در هرات ۱۸ محرم ۸۹۸ ق ۹ نومبر ۱۴۹۲ م .

از شعرای معروف و علماء نامی عصر سلطان حسین بایقرا در هراتست که دیوان اشعاروهفت اورنگ او بصدها جلد در مکتب هنری هرات کتابت وتذهیب وتصویرشده ومهمترین مظهرهنر کتابسازی بوده است ، و اکنون صدها جلد کتب جامی درکتابخانه‌های دنیا موجودند که نمونه‌های برجستهٔ هنر خطاطی و مصوری و نقاشی مکتب هرات در عصر تیموریان شمرده می‌شوند .

دیوان جامی (ف)

در لف اشعار جامی مطالبی در بارهٔ هنر کتابسازی‌هم بدست‌می‌آید مانند خورش نویس دارای سهرقلم (ص ۷۹۷) وصنعت یك نسخهٔ زیبای مزین (ص ۸۱۵) .

طبع: دیوان کامل جامی به‌سعی هاشم‌رضی، تهران ۱۳۴۱ش ۱۹۶۲م.

(۲۷) جُنگ مراثی بایسنغر میرزا

این شهزاده فرزند گرامی شاهرخ بهادر و جوان خوشنویس و کتابدوست فضل‌پروری بود، که یکی از بانیان مکتب هنری هرات و بوجودآورندهٔ «شاهنامهٔ بایسنغری» و دیگر نفایس هنریست که در کتابخانهٔ او و چهل تن خطاطان و نقاشان هنرمند فراهم بودند (مطلع سعدین ۲/۶۵۵).

این شهزاده هنرور و کتابدوست در سنه ۸۳۷ ق ۱۴۵۸ م در هرات از جهان رفت و رحلت او موجب تأثر هنرمندان دربار او گردید، و هر یکی ازین هنروران که شاعر و ادیب هم بوده‌اند، در مرثیه‌شاهزادهٔ جوانمرگ‌اشعاری سرودند که‌مجموعهٔ‌این مراثی‌ملال‌آور را یکی ازخوشنویسان کتابخانهٔ او مولا اظهر تبریزی شاگرد کمال‌الدین جعفر بایسنغری با خط خوش خود نوشت و این جُنگ در کتابخانهٔ حاج محمد نخجوانی تبریز موجود است، که خود یکی از منابع تاریخ کتابسازی هنر هرات شمرده می‌شود و دارای اصطلاحات خاص هنر خط و کتابسازی است که درینجا برای نمونه چند بیت انتخاب می‌شود:

شهریارا! تا برفتی از سر اهل هنر
شد کتاب صبرما ابتر، ورق زیروزبر

(بقیهٔ قصیده و چند بیت دیگر در فصل سوم: هنر کتابسازی و خط در ادبیات خوانده شود).

(۲۸) جونپوری (ممتازحسین)

از هنرمندان قرن ۱۸ م هند، شاگرد علی یاور جونپوری که د[ر]
خطوط مختلف ماهر بود.

تعلیم خط و املا (اردو)

مشتمل برقواعد خط و ذکر برخی از خطاطان، طبع هند (؟)

(۲۹) جهانگیر (نورالدین بن اکبر پادشاه)

پادشاه چهارم سلسلهٔ تیموریان بابری هند که تولدش در فتح پورسیکری ۱۷ رجب ۹۷۷ ق ۳۱ اگست ۱۵۶۹ م وجلوسش برتخت شاهی هند ۲۰ جمادی‌الثانیه ۱۰۱۴ ق ۲۰ اکتوبر ۱۶۰۵ م، و وفاتش در لاهور ۲۸ صفر ۱۰۳۷ ق ۷ نومبر ۱۶۲۷ م است، که شرح حال خود را خودش نوشته و دو حصهٔ اول آن بقلم خود اوست و حص[هٔ] سوم آن که بسیار مبالغه‌آمیز است شاید بقلم شخصی دیگر باشد.

تزک جهانگیری (جهانگیرنامه) (ف)

آتوبیوگرافی بسیار مفید وبه نثر فارسی‌روان و شیرین است ک[ه] ضمناً مطالبی دربارهٔ تاریخ هنر و کتابسازی دارد.

طبع علی‌گر (متن فارسی) ۱۸۶۴ م.
طبع لکهنو ۱۹۱۴ م.
ترجمهٔ انگلیسی:
از میجر دی، پرایس طبع لندن ۱۸۲۹ و کلکته ۱۹۰۴م.

از نمونه‌های اطلاعات مفید این کتاب دربارهٔ تاریخ هنر، شر[ح] پیدایش «مرقع امیر تیمور» است که عیناً درینجا آورده می‌شود:

«از نفایس و نوادر روزگار که خان عالم[1] آورده، و الحق از تأییدات طالع او بوده که چنین تحفه‌یی بدست افتاده ، مجالس جنگ صاحبقران (امیر تیمور گورگان) است با توغتمش‌خان (پادشاه دشت قبچاق) وشبیه‌آنحضرت و اولاد امجاد و امراء عظام راکه دران جنگ ، بسعادت همراهی‌اختصاص داشتند کشیده و نزدیك بهرصورتی نوشته که شبیه کیست ؟ و این مجلس مشتمل است بردویست‌وچهل صورت، ومصورنام خودرا خلیل میرزا شاهرخی نوشته ،کارش بغایت پخته وعالیست و بقلم استاد بهراد مناسبت ومشابهت تمام دارد، اگرنام مصور نوشته نبودی ، گمان میشد که کار بهزاد باشد ، و چون بحسب تاریخ او پیشترست ، اغلب ظن آنکه بهزاد از شاگردان اوست و بروش او متفق گشته .

این گرامی تحفه از کتابخانهٔ علیین مکانی شاه اسمعیل ماضی و و یا از حضرت شاه طهماسپ ، بسرکار برادرم شاه عباس انتقال یافته و صادقی[2] نام کتابدار ایشان دزدیده ، بدست شخصی فروخته ، قضا را در صفاهان این مجلس بدست خان عالم می‌افتد و بشاه نیز خبر میرسد

۱ــ میرزا برخوردار ملقب به خان‌عالم ازبزرگترین رجال دربارجهانگیر بود که در سال ۱۴ سلطنت جهانگیر بدربار صفویهٔ ایران بسفارت رفت (۱۰۲۸ ق ۱۶۱۹ م) چون از آنجا وابس بهند رسید ، جهانگیر فرامین متعدد باستقبال او ارسال داشت و باری هم عطر جهانگیری با فرمان شاهی فرستاد و بران نوشت :

به سویت فرستادم بوی خویش　　که آرم ترا زودتر سوی خویش
(تزك جهانگیری ۲۸۷)

۲ــ رك : ردیف ص همین فصل شماره (۶۲) .

که او چنین تحفه‌یی بدست آورده و بهمرسانیده ، ببهانهٔ تماشا از ... طلب میفرمایند. خان عالم هرچند خواست که بلطائف‌الحیل بگذراند ... چون مکرر بمبالغه اظهار فرمودند ، ناگزیر بخدمت ایشان فرستاده ... شاه بمجرد دیدن شناخته‌اند، روزی نزدخود نگاهداشته‌اند. غایةً چو... توجه خاطر ما را بامثال این نفایس میدانند که در چه مرتبه است ؟ ... خواستن نیز در کلی و جزوی بحمدالله که مضایقه نیست ، حقیقت ... به خانعالم ظاهر ساخته ، باز بمشارالیه لطف نمودند . (تزك جهانگیر... ص ۲۸۸) .

دربارهٔ نسخ خطی تزك جهانگیری رك : ستوری ۱/۵۵۸ .

(۳۰) حاجت‌قلی‌مراغی :

از خطاطان نیمهٔ دوم قرق ۱۱ ق (۱۷ م) ایران که خودش حک... ماهر و پسر استاد مالك دلاك بود .

سلسلةالصفویه (ف)

درین سلسله برخی از شاهان و شاهزادگان هنرمند و هنرپر... صفویه معرفی شده‌اند . مخطوطهٔ کتابخانهٔ ملی تهران بقلم حاجت‌ق... حکاك‌در بلدهٔ اهر، رجب ۱۰۹۹ ق۱۶۸۶ م.(خوشنویسان ۱/۱۰و۱۳۳...

(۳۱) حافظ ابرو عبدالله (شهاب‌الدین) بن‌لطف‌الله خوافی‌هروی...

تولدش در هرات واز رجال معروف عصر شاهرخ است که ... سنه ۸۱۷ ق ۱۴۱۵ م بامرشاهرخ کتابی‌برجغرافیه نوشت . وفاتش ... زنجان ۳ شوال۸۳۳ ق ۲۵ جون ۱۴۳۰م است. ازمهمترین‌آثاراوس...

مجمع التواریخ (ف)

از آدم تا احوال ۸۳۰ ق ۱۴۲۷ م که بنام بایسنغر میرزا نوشته و مشتمل برچهار ارباع است ، که ربع چهارم آن بنام زبدة التواریخ شهرت دارد. ومشتمل براحوال تیمور و شاهرخ تا ۸۳۰ ق است، و در ضمن شرح احوال سیاسی و جنگی ، برخی مطالب در کتابسازی و احوال هنرمندان‌عصرهم‌دارد. مانند سفرنامهٔ چین بقلم غیاث‌الدین نقاش و غیره .

برای نسخ‌خطی بنگرید: ستوری۱/۸۸.

(۳۲) حافظ (حسین تبریزی کربلائی)

از دانشمندان عصر صفویست که در قرن دهم هجری (۱۶ م) در تبریز زندگی داشت و از شاگردان علاءالدین علی بیگ تبریزی است که هم مؤلف وهم شاعرومورخ بود وتخلص «خادم» داشت . وفاتش ۹۹۷ ق ۱۵۸۸م دردمشق‌واقع شد.وی خطوطسته را خوش می‌نوشت.

روضات‌الجنان وجنات‌الجنان (ف)

مشتمل است برمتون مکاتیب بعضی از علما و مشایخ و مشاهیر و بیان عمارات و معابد و مجملی از احوال خلفا و سلاطین و امرا و شعرا و وزرا و خوشنویسان و ارباب هنر که تألیف آن از ۹۵۰ ق ۱۵۴۳ م تا ۹۷۵ ق ۱۵۶۸ م ادامه داشت و یك مقدمه و ۸ روضه دارد .

طبع جزو اول‌آن از روی مخطوطات کتابخانهٔ رضوی مشهد و کتابخانهٔ اسعد افندی استانبول در۶۹۲+۴۰ صفحه با فهارس درتهران ۱۳۴۴ ش . بسعی ومقدمه جعفر سلطان‌القرائی با نمونهٔ خطوط مؤلف .

(۳۳) حائری : از نویسندگان معاصر ایران .

مجموعهٔ حائری (ف)

مجموعهٔ مکاتیب وفرامین مملوکهٔ حائری درتهرانست که مکاتیب

برخی از هنرمندان هم دارد . مثلا یك مکتوب سلطان علی مشهدی (متوفا ۹۲۶ ق ۱۵۱۹ م) که بنام یکی از شهزادگان تیموری در هرات نوشته شده و دران نامهای چند تن از بزرگان هنرمندان معاصر و حتی زنان‌خوبروی بزم‌آرا ذکرگردیده است،واین مکتوب‌درشماره ۱۰-۱ سال سوم مجلهٔ موسیقی‌تهران طبع شده است. (خوشنویسان ۱/۲۴۷

(۳۴) میرزا حبیب اصفهانی :

از فضلای قرن ۱۹ م ساکن استانبول و مؤلف :

خط و خطاطان (ف)

تذکرهٔ ترکیست که درمطبعهٔ ابوالضیاء قسطنطنیه بسال ۱۳۰۵ ق ۱۸۸۷ م در ۲۷۵+ی ص بطبع سربی رسیده است و شرح احوال آثارخطاطان قدیم ومعاصرش دارد ، و قسمت نستعلیق‌نویسان این کتاب اکثرمتعلق به مکتب هرات‌ویا شعب‌آنست، که ذکر۳۰۵ تن‌خوشنویس خراسان و ایران و عثمانی دران آمده است . وی واضع نستعلیق ر میرعلی هروی وتکمیل کنندهٔ آنرا پسرش عبدالله شکرین‌قلم واضع‌زاد دانسته که شاگردانش حکیم جعفر هروی و مولانا اظهر هروی باشند (تاریخ‌تذکره‌ها ۲/۵۹۹) .

(۳۵) حبیبی (عبدالحی)

نویسندهٔ این کتاب ، ملیت افغان ، متولد در قندهار (افغانستان ۱۹۱۰ م . ساکن کابل . مؤلف ۸۰ جلد کتاب پشتو ، فارسی، اردو عربی و انگلیسی که ازانجمله ۶۸ جلد آن طبع و نشر گردیده ، و ا تألیفات او آنچه بتاریخ خط و کتاب تعلق دارد :

الف : تاریخ خط و نوشته‌های کهن در افغانستان (ف)

مشتمل برپیدایش خط از آغاز تایخ تاکنون ، با تصاویر و بیان خط در دورهٔ قبل از اسلام و خط و کتاب در دورهٔ اسلامی و افزایش جنبهٔ هنری و تـزئینی خط و دورهٔ عروج حطوط در عصر تیموریان و مکتب هرات . ۳۱۲+۱۶۳ عکس. طبع انجمن تاریخ کابل ۱۹۷۱م .

ب : پیدایش و انکشاف شیوه‌های خوشنویسی عصر تیموریان و مظاهرهنری آن برابنیه و کتب (انگلیسی) .

درمجلهٔ افغانستان جلد ۲۲ شماره ۳/۴ کابل ۱۹۷۰م طبع شده .

ج : تأثیرات فرهنگی هرات برآسیا (انگلیسی) :

در مجلهٔ افغانستان جلد ۲۱ شماره ۱ کابل ۱۹۶۸ م طبع شده .

د : تاریخچهٔ مختصر مخطوطات افغانستان (انگلیسی)

طبع کابل ۱۹۶۷ م .

ه : هنر هرات (ف)

تاریخچهٔ مکتب هرات‌ومخطوطات هنری این مکتب ومتفرعات آن ، مشتمل برسه فصل :

فصل اول : سوابق کتاب‌نویسی وکتاب‌آرائی ـ سوابق تزئین و نقاشی ـ کتاب‌آرائی و نقاشی در عصر اسلامی ـ تیمورو تیموریان ـ مصوری در مکتب هرات ـ بهزاد و مکتب او ـ دنبالهٔ مکتب هرات ـ افـزایش جنبهٔ هنری و تزئینی خط ـ دورهٔ عروج خطوط .

فصل دوم : منابع ادبی تاریخ هنر مکتب هرات و متعلقات آن .

فصل سوم : هنر کتابسازی و خط در ادبیات فارسی .

فصل چهارم : آثارباقیهٔ مکتب هنر هرات و متفرعات آن .

فصل پنجم : چند مجموعهٔ هنری .

فصل دوم این کتاب برای طبع در (مجموعهٔ مصورهنر کتابسازی آسیای میانه قرن ۱۴–۱۶ م) که ازطرف یونسکو نشرمیگردد ، بانگلیسی تلخیص شده است .

(۳۶) حسن‌بیک‌روملو :

تولدش در قم ۹۳۸ ق ۱۵۳۱ م و از رجال دربار شاه طهماسپ صفوی بود ،که تاسال ۹۸۰ ق ۱۵۷۲ م درجمیع سفرها همراه اردوی شاهی بود و با شاعران و هنرمندان عصر آشنایی داشت .

احسن‌التواریخ :

تاریخ عمومی ۱۲ جلدیست که بترتیب کرونولوجی سال بسال نوشته شده و جلد یازدهم آن مشتمل است بر وقایع ۸۰۷ تا ۹۸۵ ق ۱۴۰۵ – ۱۵۷۷ م کـه سال تکمیل کتابست و بنام شاه اسماعیل ثـانی صفوی تألیف شده، وازین جلد جزواول آن از۸۰۷ تا ۹۰۰ ق ۱۴۰۵ ۱۴۹۳ م درتهران باهتمام دکترعبدالحسین نـوائی‌در۹۳۴ ص طبع‌شد ۱۳۴۹ ش ۱۹۷۰ م .

جزودوم آن مشتمل براحوال ۹۰۰ تا۹۸۵ق باهتمام‌چارلس‌نارمن سیدن در بـروده هند[1] در ۱۹۳۱ م طبع شـده و دران معلومات بسیار مفیدی دربارهٔ احوال خطاطان و مصوران داده شده است .

از روی ایـن طبع یك طبع دوم آفسیت نیـز در تهـران در س

1– C. N. SEDDON. BARODA 1931.

۱۳۴۷ ش ۱۹۶۷ م بوسیلهٔ کتابفروشی شمس انتشار یافته است .

(۳۷) حسن‌خان شاملو :

متخلص به «آفتاب» پسر حسین‌خان شاملوست که بعد ازمرگ‌ـ پدر در سنه ۱۰۲۷ ق ۱۶۱۸ م بجایش حکمران هرات و بیگلربیگی خراسان گردید ، وی مرد اداره‌چی و صاحب سیف و قلم و منشی و شاعر وهم نستعلیق‌نویس زبردستی بود، ودرآخر ۱۰۵۰ ق ۱۶۴۱ م در هرات مرد و نعش اورا درمشهد دفن کردند ، و نمونهٔ خط جلی‌نستعلیق بسیار خوب او برمزار خواجه عبدالله انصاری درگازرگاه هرات نصب است .

منشآت حسن‌خان شاملو (ف)

مخطوطهٔ موزه برتانیا (شماره ADD ۷۸۰۲) از ورق ۶۴ تا ۱۱۰ مشتمل بر۳۰ مکتوب و شش نثر و نظم فارسی بخط میرعماد و محمد‌ـ هاشم قاینی و رشیدا که هردو شاگرد میرعمادند (اواخر قرن ۱۷ م)[1] . این منشآت در سنه ۱۶۴۹م تکمیل شده ومطالبی‌در بارهٔ روابط سیاسی هرات با ایران و هند داردکه متعلق بزمان پیش از تکمیل این‌کتابست، اما آنچه بتاریخ هنر تعلق دارد اینست :

۱ـ دیباجهٔ دیوان غزل خان عظیم‌الشأن حسین‌خان شاملو پدر مؤلف (ورق ۶۶ الف) .

۲ ـ دیباجهٔ مرقع دوست علی سلطان (ورق ۶۶ تا ۶۷ الف) .

1— Riew, Catalogue of Persian Mss in the British Museum P. 817

۳ ـ دیباجهٔ اشعار منتخب از دیوان ملا جامی‌درستایش حضرت علی ، که بقلم خوش حسن‌خان نوشته شده بود (ورق ۹۷ الف تا ۹۸الف) .

متن فارسی منشآت حسن‌خان شاملو ، باهتمام و مقدمه دکتر ریاض‌الاسلام در کراچی در سنه ۱۹۷۱ م طبع عکسی شده از ورق ۶۴ب تا ۱۱۰ الف به نستعلیق بسیار خوب نیم جلی از روی مخطوطهٔ سابق‌الذکر موزیم برتانیا که بر حاشیهٔ ورق ۳۸ ب آن نوشته شده : «تا اینجا لاشك خط میرعماد است .» برحاشیه ورق ۷ ب خط محمد‌ـ هاشم دیده میشود. اوراق این نسخه‌گل‌کاری تزئینی رنگین دارد ، ودر چندین کتابخانهٔ مشاهیر هند و ایران داخل گردیده و نشانیهای «داخل شد و وقف و ملاحظه شد» دارد ، از سنه ۱۱۴۰ و ۱۱۴۱ ق .

برورق‌آخر آن نوشته‌اند : «برارباب دانش معلوم باشدکه درین رساله سه خط مرقوم‌آمده: خط شریف میرعمادکه الیوم سرآمد جمیع خطوط میباشد . باقی خط‌آقا هاشم شاگرد میر وثالث خط رشیدا هم شاگرد اوست . . . سنه ۱۱۲۰ (مهر) این‌کتاب ازخط میرعماد ومیرزا هاشم ورشیدا ازمال خالص عالیشان خواجه متین میباشد (مهر) تحریرا شهر رجب‌المرجب .

(۳۸) حسن بن لطف‌الله (رازی طهرانی)

خواجه لطف‌الله پدر او در سنه ۹۲۸ ق ۱۵۶۰ م از طرف شاه طهماسپ‌وزارت خراسان یافت‌وچون بمرد پسرش حسن درسنه ۹۸۱ق ۱۵۷۳ م‌جانشین اوگردیدوتا سنه ۱۰۴۰ ق ۱۶۳۰م‌برهمین خدمت بود.

میخانه (ف)

تذکرهٔ شعراست مشتمل بـر یك فاتحه در بیان شعرای عـرب و چهارمقاله در بیان پادشاهان وعرفا و وزرا و شعرا از رودکی تا یوسف جامی ویك خاتمه دارد که دران شعراء و نویسندگان معاصر خود را بیان داشته. این تذکره را بخواهش مربی خود حسن بیگ شاملو بیگلربیگی خراسان در سنه ۱۰۴۰ ق ۱۶۳۰ م تألیف کرده و دوست او امیرمحمد حسین تفرشی دیباجه‌یی بران افزوده است که ذکر برخی از خطاطان ـ شاعر هم دارد .

(برای نسخهٔ خطی آن رك : ذیل فهرست ریو ۶۷ ب ۱۰۷ تاریخ تذکره‌ها ۲/۳۲۳ ستوری ۱/۸۱۴) .

(۳۹) خواندمیر (غیاث‌الدین حسینی هروی)

پسر همام‌الدین محمد و از خانـدان خواجه برهان‌الدین محمد وزیر سلطان محمود میرزا پسر سلطان ابوسعید کورگان ومادرش دختر میرخواند مؤلف روضة‌الصفاست، که درسنه ۸۸۰ق ۱۴۷۵م درشهرهرات بدنیاآمد وهمدران شهرپرورش دید ، ومرد عالم و مورخ و نویسنده و شاعردربارهرات گردید ودرسال ۹۰۴ ق ۱۴۹۸ م به محضر امیرعلی‌شیر رسید و درکتابخانهٔ خاص او راه یافت ومدتها وزیربدیع‌الزمان میرزا بود ، وبعد ازوفات سلطان حسین بایقرا چون درمحرم ۹۱۳ ق ۱۵۰۷م شیبانی‌خان هرات راگرفت، وی تا ۹۲۳ق ۱۵۱۷م درهرات وغرجستان بود و بعد از آن در خلال سالهای ۹۲۷ ق ۱۵۲۰ م تا شوال ۹۳۳ ق ۱۵۲۸ م در هرات زندگانی داشت و درهمین سال بقندهار رفت ، ودر دهم جمادی‌الاخری ۹۳۴ ق ۱۵۲۷ م از آنجا بهند حرکت کرد ، وروز

۴ محرم ۹۳۵ ق ۱۵۲۸ م به آگره رسید و بعد ازان عمر خـود را در
حمایت بابرو پسرش همایون در هند گذرانید و درسنه ۹۴۲ ق ۱۵۳۵ م
درشهر ماندو وفات یافت و در جوار شیخ نظام‌الدین و امیر خسرو در
دهلی دفن شد .

از آثار او که در تاریخ هنروخوش نویسی منابع خوبند :

الف : حبیب‌السیر فی اخبار افرادالبشر (ف)

تاریخ عمومی مشهور است مشتمل بریك افتتاح ویك اختتام و
سه مجلد که درسنه ۹۲۷ ق ۱۵۲۰ م بتألیف آن آغازودر ماه ربیع‌الاول
۹۳۰ ق ۱۵۲۴م درهرات بنام خواجه کریم‌الدین حبیب‌الله ساوجی‌وزیر
خاتمه و تسمیه یافته است .

خواندمیر در پایان کار هر حکمران ، تـراجم صدور و مشایخ و
علماء و هنرمندان و شعرای زمان او را هم آورده است .

چاپهای این کتاب :

۱ـ طبع تهران در۴ مجلد با مقدمهٔ جلال‌الدین همائی و فهارس
۱۳۳۳ ش .

۲ ـ چاپ سنگی تهران ۱۲۷۱ ق ۱۸۵۵ م .

۳ ـ چاپ سنگی بمبی ۱۲۷۱ ـ ۱۲۷۳ ق ۱۸۵۵ ـ ۱۸۵۷ م

۴ ـ قسمت رجال حبیب‌السیررا دکترعبدالحسین نوائی‌ازحمل
مغول تا مرگ شاه اسماعیل اول بصورت کتابی با مقدمـه و فهارس د
۳۰۳ صفحه در ۱۳۲۴ ش ۱۹۴۵ م در تهران چاپ کرده است .

(دربارهٔ نسخ خطی بنگرید : ستوری ۱/۱۰۴ تاریخ تذکـره
۲/۵۸۸ مجلهٔ آریانا شماره ۷ ـ ۸ سال ۱۳۴۵ ش مقدمهٔ انگلیسی هدایت
حسین برقانون همایونی چاپ کلکته ۱۳۱۹ ش مقدمهٔ جلال همائی

حبیب‌السیر چاپ تهران ۱۳۳۳ ش) .

ب : خلاصةالاخبار فی بیان احوال‌الاخیار (ف)

از همین مـورخ ، تاریخ عمومیست تألیف ۹۰۵ ق ۱۵۰۰ م در یك مقدمه و ده مقاله وخاتمه ، دراحوال رجال مشهور که بنام امیرعلی شیرنوائی وزیردانشمند هرات تألیف شده و خاتمهٔ آن مشتمل است بر احوال دارالسلطنهٔ هرات و ابنیه و باغها و تراجم مختصر ۹۸ تن ازمشاهیر علمی و ادبی و هنری سلطنت حسین بایقرا و خوش‌نویسان و نقاشان و دیگر هنرمندان کتابخانهٔ سلطانی .

طبع : قسمت اخیر خلاصةالاخبار در کابل دوبـار به تصحیح و تحشیه سرورگویا ۱۳۲۴ ش و ۱۳۴۵ ش در ۱۳۸ ص .

(برای نسخ خطی وترجمه‌های آن بنگرید : ستوری ۱۰۲/۱) .

ج : نامهٔ نامی(ف)

از همین مورخ کـه دران بـرخـی از فرامین دربار تیموریان و نامه‌های رجال آن عصر را فراهم آورده است و ازانجمله است نشان کلانتری کتابخانهٔ هرات باسم کمال‌الدین بهزاد که سلطان حسین میرزا بایقرا بتاریخ ۲۷ جمادی‌الاولی‌سنه ۸۸۹ ق ۱۴۸۴م صادر کرده است .

نسخهٔ خطی : کتابخانهٔ ملی پاریس .

۴۰) . . . . . .

خرابات :

تذکره‌ بیست ازشعرای فارسی‌قرن۹ق = ۱۵م تا ربع‌اول قرن۱۱ ق = ۱۷ م بترتیب حروف تهجی که در اصل دو مجلد بوده و اکنون جلد اول خطی‌آن درکتابخانهٔ ملك تهران بشماره ۳۸۲۱ در۱۶۴ ورق

بخط مؤلف نامعلوم که نستعلیق تحریری صاف و پخته است بـر کاغذ ختائی موجود است (۱۵/۸ × ۳۵/۶ سانتی) .

این کتاب ازسنه ۱۰۱۰ق ۱۶۰۱م تا ۱۰۲۵ق ۱۶۱۶ م دردست تألیف بوده وجلد اول آن از ردیف الف تا زینی‌مشهدیست وجلد دوم آن از سین تا (ی) دیده نشده است .

جلد اول مشتمل براحوال و اشعار ۱۰۵ شاعر و منتخبات اشعار ۱۷۳ شاعر است ولی مؤلف این کتاب معلوم نیست و شخصی بود که در طفلی در هرات و در سنه ۹۹۰ ق ۱۵۸۲ م در مشهد بود ، و درسنه ۹۹۵ ق ۱۵۸۶ م دراوقات هجوم اوزبك‌ازهرات بقزوین رفت ودرسنه ۱۰۱۵ ق ۱۶۰۶ در قاین بود ، و در سنه ۱۰۱۸ ق ۱۶۰۹م بهندوستان رفت و درسال ۱۰۱۹ ق ۱۶۱۰ م در برهانپور بود و بعد ازآن درسال ۱۰۲۵ ق ۱۶۱۶ م واپس به تفرش ایران آمد .

درتذکرهٔ او ذکر برخی‌از شاعران‌آمده که خطاط وخوشنویس هم بوده‌اند،مانند خواجه عبدالله مروارید، حافظ باباجان‌کاتب، باباشاه کاتب اصفهانی ، مولانا شاه حالی خوش‌نویس و غیره .

(تاریخ تذکره‌های فارسی ۴۶۷/۱) .

(۴۱) دانش پژوه (محمدتقی) :

یکی از محققان کتاب‌شناس معاصر ایران در دانشگاه تهران .

گنجور و برنامهٔ او (ف)

یك سلسلهٔ مقالات تحقیقی است برتاریخ کتابخانه‌ها و کتابها و هنر کتاب سازی و هنرمندان در دنیای اسلامی .

طبع : مجلهٔ هنر و مردم ، تهران ۱۹۷۲ م.

(۴۲) درویش محمد صحاف :

بن امیر شیخ محمد الرامکی الغزنوی از مـردم رامك یکی از روستاهای اطراف غزنه است . وی در عصر تیموریان از غـزنه سفر کرد و بملاقات شاه نعمت‌الله ولی بن میرعبدالله کرمانی(۷۳۰ – ۸۳۴ق ۱۳۲۹ – ۱۴۳۰ م) و امیر سید قاسم انوار (متولد تبریز ۷۵۷ ق ۱۳۵۵م و متوفا در خرگرد هرات ۸۳۷ ق ۱۴۳۳ م) و امیر طاهـر نیشابوری و امیرنظام‌الدین احمدبن امیرخصال‌الدین مدرس مدرسهٔ سلطانی‌هرات و امیرسیدجلال‌الدین قائنی واعظ هرات ومولانا نظام‌الدین‌محمد خاموش و خواجه ابونصر حافظ‌الدین پارسا (مدفون بلخ ۸۶۵ ق ۱۴۶۰ م) و خواجه ناصرالدین عبید لله (متوفا درسمرقند ۸۹۶ ق ۱۴۹۰ م) وشاهان تیموری مانند شاهرخ (۸۰۷ – ۸۵۰ ق ۱۴۰۴ – ۱۴۴۶ م) و ابـراهیم سلطان‌بن شاهرخ (حدود ۸۳۸ ق ۱۴۳۴ م) و الغ‌بیگ‌بن ابوسعید حکمران کابل‌وغزنه (۸۶۱ – ۹۰۷ ق ۱۴۵۶ – ۱۵۰۱ م)و پدرش سلطان ابوسعیدبن میرانشاه (۸۶۱ – ۸۷۳ ق ۱۴۵۶ – ۱۴۶۸ م) رسید .

وی شبی حضرت علی را بخواب دید و باشارت آنحضرت بـه آموختن شغل صحافی پرداخت و آنقدر شهرت یافت که بوسیلهٔ این هنر بمحضر مشاهیر عصر مانند رجال سابق‌الذکر رسید و کتب تـاریخ وسیر را خواند .

انساب محمودی (ف)

این کتاب مشتمل بر پنج قسم است، چون درویش محمد صحاف بخاندان خادمان مـرقد سلطان محمود و شهر غزنه رابطه داشت ، این کتابرا بنام سلطان الغ‌بیگ غاری‌بن سلطان ابوسعید اهدا داشت .

وی در مقدمهٔ انساب محمودی گوید : کـه علاءالدین جهانسو
چون برغزنی‌مسلطشد، اکثرعمارات سلطان‌را خراب‌کرده وکتب‌خا
اکابرعظام را تاراج وغارت کرد و بعضی‌را به‌آتش بسوخت . چنانک
از کتب تواریخ و انساب در ولایت غزنین چیزی نماند ، بنابران مـ
این انساب را از کتب تواریخ فراهم آوردم .

یك نسخهٔ خطی مغلوط این کتاب در ۵۵ صفحه بخط نستعلی
غلام‌حیدر ولد میرزا نجیب‌الله خان در مـوزیم غزنه است که بتاری
غره ربیع‌الاول ۱۲۹۱ ق۱۸۳۷م دروقت‌حاکم غزنی‌خدانظرخان‌وردگ
نوشته شده است (آریانا شماره ۲۹۵ سنبله ۱۳۵۰ ش) .

(۴۳) دمشقی (مصطفی حسینی)

از خطاطان نیمهٔ اول قرن ۲۰ عرب .

رسالة الیقین فی معرفة بعض انواع الخطوط والخطاطین (ع)

تألیف و طبع ۱۹۱۳ م در بیان انـواع خطوط و شرح احـوا
برخی از خوشنویسان .

(۴۴) دوغلات (میرزا محمد حیدر کورگانی)

فـرزنـد محمدحسین کـورگانی والی کاشغر که در سنه ۹۰۵
۱۵۰۰ م درتاشکند بدنیاآمدودرسنه ۹۱۵ ق ۱۵۰۹م پیش خاله‌زاده‌ا
بابر بکابل رفت ودرسنه ۹۱۸ ق ۱۵۱۲ م به سلطان سعیدخان حکمر
کاشغرپیوست‌وسعید اورا بعد از ۹۲۰ ق ۱۵۱۳ م به لشکرکشی‌بدخش
و تبت فرستاد .

چون در سنه ۹۳۹ ق ۱۵۳۳ م عبدالرشید خان بجای سعیدخ

نشست ، محمدحیدر بلاهور گریخت ودرسال ۹۴۶ ق ۱۵۳۹م بحضور همایون در آگره رسید ، و در سنه ۹۴۸ ق ۱۵۴۱ م کشمیر را گرفت و درانجا حکمران بود ، تا که در سنه ۹۵۸ ق ۱۵۵۱ م در بغاوتی کشته شد .

تاریخ رشیدی (ف)

تألیف ۹۵۳ ق ۱۵۴۶ م که دفتر دوم آن درسنه ۹۴۸ ق ۱۵۴۱ م تألیف شده و شرح حال علما و شعرا و صورتگران و مذهبان دارد .

طبع : همین دفتر باهتمام پروفیسور محمد شفیع دراورینتل کالج میگزین لاهور ج ۱۰ ۳ مئی ۱۹۳۴م .

ترجمهٔ انگلیسی این فصل از ت ، دبلیو آرنولد در مجلهٔ تحقیقات شرقی لندن ج۵ ش ۴ (۱۹۳۰ م) ص ۶۷۱ - ۶۷۴.

متن فارسی: طبع‌سی، سلیمن در مجلهٔ آسیا، ج۹ چاپ سنت پترسبرگ ۱۸۸۸ م .

ترجمهٔ انگلیسی تمام‌کتاب : ن ، الیاس ، ای ، دینس‌راس. لندن ۱۸۹۵ م .

تمام متن فارسی : باهتمام‌سید حسام‌الدین راشدی در کراچی (زیر طبع) .

(۴۵) دوست محمد گواشانی هروی :

فرزند سلیمان و ازمردم قریهٔ گواشان جنوب غرب هراتست که در شاعری «گامی» تخلص میکرد و خطاط وصحاف و نقاش و مصور و مذهب و قطاع زبردستی بود ، که به کتابداری شاه طهماسپ اول رسید و بحضور بهرام میرزا صفوی راه یافت و اقلام نستعلیق و نسخ و

ثلث و رقاع وشکسته‌را درکمال استادی مینوشت وامضاهای او بر کتب
مخطوطش دوست محمدبن سلیمان هروی و دوست محمد قاطع
مذهب و محرر موجود است .

وی در هرات در ثلث اول قرن دهم هجری (اوائل قرن ۱۶ م
بدنیا آمده و شاگرد مولانا قاسم شادیشاه است که در اوقات تألیف
تحفهٔ سامی(۹۵۷ ق ۱۵۵۰ م) جوان خوش صحبتی بود ، ووفاتش بعد
از (۹۷۲ ق ۱۵۶۴ م) واقع شده باشد . زیرا نسخهٔ مجالس العشاق
(کتابخانهٔ‌مدرسهٔ سپه‌سالار تهران) را به نستعلیق عالی‌درربیع‌الثانی‌همین
سال نوشته است (رك : ۱۶۹ ایران) .

دیباجه دوست محمدکتابدار برمرقع بهرام میرزا (ف)

درسال۹۵۱ق۱۵۴۴م شهزاده بهرام‌میرزا (متوفا ۹۵۶ ق۱۵۴۹م
بن شاه اسماعیل اول صفوی بدوست محمد امر کرد که مرقعی را از
آثار اساتید ماضی وحال ترتیب وتزئین نمایدکه دران نمونه‌های هنری
استادان خط و تصویرو تذهیب فراهم باشد .

نسخهٔ خطی این مرقع اکنون درکتابخانهٔ اوقاف توپقاپوسرای
استانبول بشماره۲۱۵۴ بقطع‌رحلی‌دارای ۱۴۸ورق دوصفحه‌یی‌موجود
است که هرصفحه چند قطعه خطوط خوش و تصاویر عالی و حواشی
زرافشان و بهترین تذهیب‌ها دارد و مجموع مجالس تصویر آن
(۶۱) است .

دوست‌محمد برین مرقع نفیس هنری در سنه ۹۵۳ ق ۱۵۴۶ م
دیباجه‌یی بقلم نستعلیق نیم‌جلی بسیار خوش نوشت که جامع احوال
خطاطان و مصوران و صحافان و مذهبان است و کتاب کوچکی است

که در تاریخ هنرهای کتابسازی بهترین مأخذ شمرده می‌شود ، و این وقتیست که مدرسهٔ هنری هرات ازدربارتیموریان بدربارصفویان انتقال کرده است .

طبع :

۱ ـ دیباجه دوست‌محمد بنام حالات هنروران ، طبع لاهور ۱۹۳۶ م با مقدمهٔ انگلیسی دکتر عبدالله چغتائی .

۲ ـ ازروی اصل مرقع ، طبع دکتر مهدی بیانی در احوال و آثار هنروران ج ۱ ص ۱۹۲–۲۰۳. چاپ تهران ۱۳۴۵ ش ۱۹۶۶ م .

۳ ـ ذکر برخی از خوشنویسان و هنرمندان : تعلیقات فکری سلجوقی هروی بردیباجهٔ دوست‌محمد کتابدار هروی ، طبع انجمن تاریخ افغانستان ،کابل ۱۳۴۹ ش ۱۹۷۰ م ۱۳۶ + ۳۴ جمله ۱۷۰ ص.

(۴۶) دولت‌شاه (امیر) بن علاءالدوله بختی‌شاه سمرقندی :

متخلص به علائی و از دانشمندان عصرسلطان حسین بایقراست و در سنه ۸۹۶ ق ۱۴۹۱ م هنگامیکه امیر علی‌شیر مجالس النفایس را مینوشت خبر وفاتش رسیده بود ، از آثار اوست :

تذکرةالشعرا (ف)

در سنه ۸۹۳ ق ۱۴۸۷ م تألیف و بنام امیرعلی شیر اهدا شده مشتمل بریك مقدمه در ذکر شعرای عرب و هفت طبقه و خاتمه درذکر هفت‌نفرشعرای معاصر که درهرطبقه ذکر ۲۰تن شاعرفاضل مسطوراست و یادی از شعرای خطاط و هنرمند هم دارد .

(برای نسخ خطی و ترجمه‌ها بنگرید : ستوری ۱/۷۸۵) .

چاپها :

بمبی ۱۳۰۵ ق ۱۸۸۷ م سنگی ۲۳۲ ص .

بمبی ۱۳۱۸ ق ۱۹۰۰ م سنگی ۲۲۱ ص .

لندن و لیدن ۱۳۱۸ ق ۱۹۰۱ م سربی ۵۴۰ ص +۱۹ مقدمه فارسی +۱۶ انگلیسی از ایدوربراؤن .

آله‌آباد ۱۹۲۱ م سنگی.

لاهور ۱۹۲۴ م سنگی ۳۶۲ ص .

تهران ۱۳۳۷ ش ۱۹۵۸ م سربی ۳۵+۶۵۰ ص .

» ۱۳۳۸ ش ۱۹۵۹ م « ۳۵+۴۳۱ ص .

ترجمهٔ آلمانی‌وان همرطبع وین ۱۸۱۸ م J. Von Hammer. Vienna 1818 .

ترجمهٔ ترکی فهیم سلیمان افندی در سنه ۱۲۳۳ ق ۱۸۱۷ م. بنام سفینة‌الشعرا طبع استانبول ۱۲۵۹ق ۱۸۴۳م.

ترجمهٔ انگلیسی طبقه ۱ تا ۳ ازوچه P. B. Vachha طبع بمبی ۱۹۰۹ م .

(۴۷) راقم (سید شریف سمرقندی) :

اخوند ملا شرف‌الدین اعلم بن نورالدین اندجانی که درجوانی بسمرقند آمد و در اواسط قرن ۱۷ زندگانی داشت .

تاریخ راقم (ف)

تاریخچه‌ییست حاوی‌وقایع ازسال ولادت تیمور۷۳۶ ق ۱۳۳۵ تا سنه ۱۰۵۵ق ۱۶۴۶ م که درسنه ۱۱۱۳ ق ۱۷۰۲م تألیف شده مشتمل بروقایع مشهور تاریخی و وفیات مشاهیر خراسان و ماوراءالنهراست

که دران جمله ذکر برخی ازخطاطان و هنرمندان هم دارد . این کتاب بنام تاریخ کثیره درحاشیه تحفةالاحباب رحمت‌الله واضح بخاری بسال ۱۳۳۲ ق ۱۹۱۳ م در تاشکند چاپ شد .

(برای نسخ خطی بنگرید : یادداشتهای قزوینی ۱۵/۲ فهرست کتابخانهٔ دانشکدهٔ ادبیات تهران ص ۶۵ مقالات الشعراء ۸۲ و ستوری ۳۷۷/۱) .

(۴۸) رضوی (کیوان) :

یکی از نویسندگان معاصر ایران .

تاریخچهٔ هنر و نقاشی ایران در دورهٔ اسلامی (ف).

یك سلسلهٔ مقالات درمجلهٔ بررسی‌های تاریخی طبع تهران. سال سوم شماره‌های ۲ ـ ۳ ـ ۵ سنه ۱۳۴۷ ش .

(۴۹) رضاعلی شاه قادری هندی :

از مؤلفان هند در عصر انگلیسی است که کتابی ازو باقیست :

مفتاح‌الخطوط (اردو)

تکملهٔ تذکرهٔ حبیب افندیست (رك : بدین‌نام) که در هند طبع شده است (؟) ویك‌ترجمهٔ آن نیزنشرشده که کلمان هوارت کرده است .

(۵۰) فراهی:

نام این مؤلف ناشناس فراهی معلوم نیست ، وی نوادهٔ مولانا عبدالله فراهی بود ، که در عصر اکبری در هند مدتی میزیست .

ریحان نستعلیق (ف)

درسنه ۹۸۹ ق ۱۵۸۱م درهند تألیف شده که نام«ریحان نستعلیق»

تاریخ تألیف آن بحروف جمل است .

این رساله مشتمل برشرح ۱۲ خطاست و برای هرخط یك‌فص
که دران ذکر برخی از خطاطان و ازانجمله احوال مولانا علاءالد
محمد هروی خطاط ماهر هم آمده و از نسخهٔ خمسهٔ امیرخسرو که
نوشته‌ومحمدمعصوم قندهاری ثم‌بکری درحین حکومت جونپورخر
ذکری شده است (برای آثار علاءالدین هروی بنگرید فهرس
آخر کتاب) .

طبع : سنگی پونه بمبی ۱۹۴۱ م بسعی محمد عبدالله چغتائ
در ۲۸ ص خط نستعلیق با مقدمه اردو و انگلیسی . (تاریخ تذکر
۶۴۹/۲) .

(۵۱) زکی محمدحسن مصری (دکتور) :

مورخ معاصر از هنرشناسان قرن حاضر ، از آثار اوست :

الف : التصویر فی‌الاسلام عندالفرس(ع):

تألیف دکتور موصوف بعربی ، طبع مصور قاهره ۱۹۳۵
۸۶ شکل .

ترجمهٔ فارسی ابوالقاسم بن محمد زمان تفرشی ، طبع مص
تهران بنام «تاریخ نقاشی در ایران» ۱۹۵۹ م ۱۰۹ ص .

ب : الفنون‌الایرانیه فی‌العصرالاسلامی (ع)

طبع قاهره ۱۹۴۰ م ۳۶۱ ص با ۱۶ تصویر .

این هردوکتاب عربی‌در شرح احوال وآثار هنرمندان ونقا
خراسان و عصر تیموریان مفیدند .

(۵۲) سام میرزا (ابوالنصر) بن شاه اسماعیل اول صفوی:

از شاهـزادگان فاضل دودمان صفویست کـه تولدش در مراغه ۲۱ شعبان ۹۲۳ ق ۱۹ سپتمبر ۱۵۱۷ م بوده و مدتها حکمران خراسان در هرات بود .

در سنه ۹۷۴ ق ۱۵۶۷ م در قلعهٔ قهقهه در منزلی کـه سام میرزا و اولادش موقوف بودند ، زلزلهٔ عظیمی روی نمود و آن منزل برسر ایشان فرود آمد و مجموع هلاك شدند ، و این تاریخ وفات او را زین‌العابدین‌علی‌عبدی بیگ‌نویدی شیرازی بن عبدالمؤمن متوفا ۹۸۸ق ۱۵۷۹ م صاحب تکملةالاخبار نوشته است (تاریخ تذکـره‌های فارسی ۱۵۷/۱) .

تحفهٔ سامی (ف)

مشتمل بریك‌مقدمه وهفت صحیفه تألیف حدود ۹۵۷ ق ۱۵۵۰م در شرح احوال رجال مشهور مانند علما و سادات و شاهان و وزیران و ارباب قلم و فصحاء و عوام و غیره کـه گـاهی از هنرمندان نقاش و کتابسازان و خطاطان هم‌صحبتی دارد شامل تراجم ۶۳۳ نفر .

(برای نسخ خطی آن بنگرید : ستوری ۷۹۹/۱) .

طبع مـولوی اقبال حسین در پتنه (هند) ۱۳۱۳ ش ۱۹۳۴ م در ۱۹۳ ص با مقدمهٔ فارسی و انگلیسی و فهرست .

طبع وحید دستگردی درمطبعهٔ ارمغان تهران ۱۳۱۴ ش ۱۹۳۶ م با فهرست در ۱۹۱ ص .

طبع قسمت راجع به هنروران : بسعی محمد شفیع دراورینتل کالج میگزین لاهورج ۱۰ شماره ۲ فبروری ۱۹۳۴ م . ص ۷۳ – ۱۲۸.

(۵۳) سجان رای (منشی بهنداری)

عالم هندی در فارسی و عـربی و سنسکریت و یکی از منشیان عصر خویش در هند است که خطاط ماهرهم بود ، وی خلاصة‌التواریخ را درسنه ۱۱۰۷ ق ۱۶۹۶م تألیف‌کرد، و تألیف دیگرش خلاصة‌الانشاء تألیف ۱۱۰۲ ق ۱۶۹۰ م است و هم :

خلاصة‌المکاتیب (ف)

برای پسر خود درسنه ۱۱۱۰ ق ۱۶۹۸ م تألیف‌کرده که نسخهٔ خطی بی‌تاریخ آن در اندیاآفس موجود است (اینهی ۲۱۰۹) .

طبع :

پروفسور محمد شفیع فصل تعریف خط آنرا در شماره اگست ۱۹۳۴ م اورینتل کالج‌میگزین طبع کرد. ج ۱۰ شماره ۴ ص ۶۶ – ۶۷.

(۵۴) سحر بدایونی (دیبی‌پرشاد) :

خطاط ومؤلف وشاعرمتخلص به سحرفرزند چنی‌لال اخگرست که بتاریخ ۱۴ دسمبر ۱۸۴۰ م دربدایون هند بدنیاآمد و دپتی‌انسپکتر مکاتب بود ازجملهٔ تألیفات اوست :

ارژنگ چین (اردو) درفن خطاطی وپیدایش هنرخطاطی بانمونه‌های خطوط مروجه‌آسیای میانه و ایران و هند .

طبع لکهنو (؟) .

(۵۵) سعید فتاح عباده :

از مؤلفان اوائل قرن ۲۰ عرب .

انتشار الخطالعربی (ع) کتابیست‌مفید برتعمیم و انتشارخط عربی در شرق و تاریخ‌آن . طبع قاهره ۱۹۱۵ م .

(۵۶) سلطان علی مشهدی:

فرزند محمد یکی‌از باشندگان مشهد است که باغلب احتمال در سنه ۸۴۱ ق ۱۴۳۷ م تولد یافته و در همین شهر درس خواند و خوش‌خطی آموخت ودرین هنر آنقدر ترقی کرد که به خطاطی دربارسلطان حسین بایقرا رسید و القاب نظام الدین قبلةالکتاب وزبـدة الکتاب و سلطان الخطاطین یافت و درایام سلطنت بایقرا (۸۷۳ - ۹۱۱ ق ۱۴۶۸ ۱۵۰۵ م) در کتابخانهٔ خاصهٔ سلطنتی هـرات بعنوان «کاتب‌السلطانی» بنوشتن کتب و قطعات زیاد پرداخت و آثار منظوم و منثور جـامی را در هرات کتابت کـرد و سلطان هرات و دربار او را بنظر احترام دیدندی . ولی چون شیبانی‌خان اوزبك هـرات را فتح کـرد ، وی از هرات در مشهد عزلت گزید و بتاریخ ۱۰ ربیع‌الاول ۹۲۶ ق ۱۵۱۹ م بسن ۸۵ سالگی از جهان رفت و در پـای مرقد حضرت امـام رضا مدفون است .

(برای آثار باقیهٔ مخطوط او بنگرید : احوال و آثار خـوش‌نویسان ۱/۲۴۱ ببعد و هم این کتاب از روی فهرست) .

رسالهٔ منظوم در علم‌خط نستعلیق(ف)سلطان‌علی مشهدی‌یك رسالـه مثنوی منظومی در ۲۷۰ بیت درمحرم۹۲۰ق ۱۵۱۳م‌سروده که بنامهای صراط‌السطوریا صراط‌الخطوط‌وقواعدخطوط‌نیز نامیده شده و مطالب

مهمی دربارهٔ تاریخ خط و تعلیم و اصـول ولوازم‌و قواعد آن دارد
باین ابیات آغاز میگردد :

ای قلم نیز کـن زبان بیان بهر حمد خدای هر دو جهان
آن خدایی کـه آفـریده قلم زان قلم حرف صنع کرده رقم

بعد از حمد و نعت و نسبت خط بحضرت شاه ولایت گوید :

در جوانی بدی بخط میلم عشق خط راندی از مژه سیلم
بر سرکوی کم قـدم زدمی تا تـوانستمی قلم زدمـی . . .
از قضا میر مفلسی روزی پیشـم آمـد بسان دلسـوزی
قلم و کاغذ و دواتم جست بیست‌ونه‌حرف‌را زحرف نخست
بنوشت و روان بدستم داد شـدم از التفـات او دلشـاد
زانکه‌ابدال بودوصاحب حال گشته حـالش مبـدل الاحـوال
زین سبب‌عشق خطزیاده شدم دل گرفتار مرد ساده شدم . . .

درین مثنوی بیان حسن خط ، بیان قلم، بیان مـرکب ساخت
تعریف کاغذ ورنگ‌کردن ، باب‌آهار ساختن وکاغذآهار کردن ، صف
مهره‌زدن، تعریف قلم‌تراش ، باب قلم‌تراشیدن ، بیان قطزدن قلم، بی
تجربهٔ قلم به نقطه، بیان‌واضع خط نستعلیق خواجه میرعلی، بیان ترکی
و قواعد خط و نقل خط ، و ذکر تعلیم خط و قواعد آن ، بیان‌کشش
های خط ، بیان تعلیمات مفردات ، بیان خوش‌نویس‌شدن ، بیان انـز
که لازمهٔ خوشنویسی است نظم شده است و در آخر آن گوید :

بود هشتاد و چار عمر عزیز گشته زایل تمام عقل و تمیز . . .
سال تاریخ نظم این نـامـه نهصد و بیست زد رقم خـامـ
بـود ماه نخست اول سال کـه بآخـر رسید قیل و مقال

نسخه‌های خطی :

کتابخانهٔ ملی پاریس، بودلیان انگلستان ، انجمن آسیائی کلکته.

بخط میرعماد در کتابخانهٔ مهندس عباس مزدا(تهران) بخط خود سلطان‌علی مشهدی در کتابخانهٔ عمومی لنین گراد ، که از روی آن یك نسخهٔ عکسی با مقدمهٔ روسی خانم گالیناکاستی نوا در لنین گراد بسال ۱۹۵۷ م چاپ شده‌است. این نسخهٔ مخطوطهٔ خودمؤلف که بسیارمزین است از طرف شاه‌عباس صفوی بر آستانهٔ شیخ‌صفی‌الدین اردبیل وقف بود، ولی درسنه۱۸۲۷م بانسخ دیگر آن کتابخانه به کتابخانهٔ عمومی لنین گراد نقل شده است . و هم ترجمهٔ انگلیسی آنرا پروفیسور مینورسکی از روی نسخهٔ خطی گلستان هنر بسال ۱۹۵۹ م در واشنگتن نشر داد (احوال و آثار خوشنویسان ۱/۲۴۱) طبع متن کامل فارسی منظوم این رساله در نسخهٔ مطبوع گلستان هنر (ص ۶۴ - ۷۸) صورت گرفت ، که این کتاب در سنه ۱۳۵۲ ش در تهران از طرف بنیاد فرهنگ ایران چاپ شد .

(۵۷) سنگلاخ (میرزا محمدعلی خبوشانی خراسانی)

وی دانشمند جهانگرد نستعلیق‌نویس و هنرشناسی بود که مدتها برای دیدن آثار هنری سیاحت میکرد و مدتی در ترکستان و افغانستان و ترکیه و مصر میگشت و در قندهار چندین قطعه خطوط میرسیدعلی جواهر رقم و مذهب و کتابدار شاه‌جهان را دید ، و در سنه ۱۲۹۴ ق ۱۸۷۷ م در تبریز مرد .

تذکرة الخطاطین مسمی به امتحان الفضلا (ف)

در دومجلد ویك دیباجه که دران احوال قدمای خطاطان نستعلیق و

نسخ و خوشنویسان دولت عثمانی و رسالهٔ منظوم سلطان علی‌مشهدی
مدادالخطوط میرعلی هروی هم آمده است .

طبع: ۱ـ مجلداول درسنه۱۲۹۱ق ۱۸۷۴م در۴۶۵صفحه‌ومج
ثانی در ۱۲۹۵ ق ۱۸۷۷ م بخط نسخ خوش میرزا محمد علی و نقاش
میرزا عبدالعلی مذهب اصفهانی در مطبعهٔ کربلائی اسدآقا واقع تبر
بطبع سنگی رسیده که نهایت نفیس است ، ولی زبان آن در نهای
پیچیدگی و ساختگی است که فهم آن دشوار باشد .

۲ ـ طبع سنگی استانبول ۱۲۷۶ م باهتمام نجف‌علی دان
۱۷۶+۱۴۵+۱۳۱ ص. (تاریخ تذکره‌ها ۲/۵۷۵)

۳ ـ دکترمهدی بیانی درتهران بسال ۱۳۲۵ش تذکرة‌الخطاط
را تهذیب و تلخیص کرده و بزبان ساده نوشته است که شامل ترا
۹۵ تن خطاطست از ابن‌مقله تا میرعبدالرحمن هروی (تاریخ مذکو
۶۰۳/۲) .

۴ـ اصول‌خطوط ستهٔ آنرا ایرج‌افشار درنشریهٔ فرهنگ‌ایرانز
دفتر ۱ ـ ۴ طبع کرده است .

(۵۸) سید احمد مشهدی:

از سادات حسینی مشهد و پدرش شمع‌ریز بود ، وی مدتی
بخارا از میرعلی هروی مشق خط کرد ، و در سنه ۹۶۹ ق ۱۵۶۱
واپس بهرات آمد و در حدود ۹۸۴ ق ۱۵۷۶ م بخدمت شاه طهماس
پیوست . وفاتش در ۹۸۶ ق ۱۵۷۷ م است . کتابهای خطی زبا
قطعات بامضای اودرکتابخانه‌های دنیا موجود است و یك‌مرقع خا

طوط او در کتابخانهٔ یونیورسیتی استانبول است .

(برای آثار او بنگرید : این کتاب از روی فهرست آخر) .

قدمه مرقع امیرغیب‌بیگ (ف)

غیب‌بیگ از امرای دربار شاه طهماسپ است که این مرقع ترین قطعات خوش‌نویسی و نقاشی و تذهیب آن عصر ، برای او بهمت ید احمد مشهدی ساخته شده و بسال ۹۷۱ ق ۱۵۶۳ مقدمه‌یی بران خط خود نوشته است ، که دران ذکر بسا خوشنویسان انواع خطوط مده و تمام مرقع درسه سال تا ۹۷۳ ق ۱۵۶۵ میلادی تکمیل شده که بع مفید تاریخ هنرخطاطی‌و نمونه‌های خطوط و نقاشی‌استادان بزرگ کتب هراتست .

مخطوطه : خزینهٔ اوقاف توپقاپوسرای استانبول شماره ۲۱۶۱ ۲۱۵۶ .

(۵۹) شاغل عثمانی (مولوی احترام‌الدین احمد)

خطاط‌ومورخ وشاعرهند، ساکن‌جیپور درحدود ۱۹۵۰م ازآثار وست :

صحیفهٔ خوشنویسان (اردو)

مشتمل برتاریخ‌خط‌واحوال‌وآثارخوش‌نویسان‌قدیم‌تاعصرمؤلف شرح سامان ولوازم و اصطلاحات واصول خوش‌نویسی ونمونه‌های صلی اساتید خط با یك شجرهٔ خوش‌نویسان .

طبع علی‌گر ۱۹۳۳ م ۲۶۶ ص+۵۷ نمونهٔ خطوط .

(۶۰) شاهی (سبزواری ، امیر) :

نامش امیرآق‌ملك متخلص به «شاهی» پسر ملك جمال‌الدین و مولدش سبزوار بود ،که بایسنغر میرزا او را بهرات آورد و بعد ازان بدربار ابوالقاسم بابر در استرآباد بود ، تاکه در سنه ۸۵۷ ق ۱۴۵۲ م بمرد و در سبزوار دفن شد .

وی شاعر و موسیقی‌دان و در انواع خطوط ماهر بود و دیوان شعر او مشهور است و نسخه‌های خطی فراوان دارد که بخط اساتید مکتب هرات در برخی از مخازن مخطوطات دنیا موجوداند. دریـن دیوان اشعار ، مطالبی درتاریخ هنر عصر تیموریان بدست می‌آید . از جملهٔ مخطوطات دیوان شاهی:مجدول مذهب سرلوحدارحاشیه الوان‌افشان بطلامصور بخط زین‌الدین درگنجینه شیخ صفی‌دراردبیل (ایران) وسه‌مجلددیگرهمین دیوان‌بخط سلطان‌محمدخندان با جداول وتذهیب و حواشی الوان‌افشان در همین خزینه .

(۶۱) صادق‌علی‌خان دهلوی :

از خطاطان هند در حدود ۱۹۰۰ م ، از آثار اوست :

قواعدالحروف (اردو) :

دربارهٔ اصول خطوط و ذکر برخی از اساتید خوش‌نویس .

طبع دهلی (تاریخ چاپ ندارد) .

(۶۲) صادقی بیگ افشار (کتابدار)

وی شاعرونقاش وکتابدار و مؤلف عصرشاه عباس اول صفوی

وشاگرد مظفرعلی خواهر زادهٔ بهزاد است که در سنه ۹۴۰ ق ۱۵۳۳ م در تبریز زاد، و درسنه ۱۰۱۸ ق ۱۶۰۹ درگذشت که تاریخ وفاتش از مجموعهٔ حروف این مصراع میرالهی‌همدانی بحساب جمل برمی‌آید:

« دگرعجب که دمد صبح صادق ازشب ما » = ۱۰۱۸

این شخص هنرمند که بقول قاضی احمد قمی « در فن نقاشی و تصویر بیعدیل»[1] بود، به درشتی و تند خوئی شهرت داشت و طوریکه اسکندر بیگ‌درعالم آرای عباسی گوید: «درجنگ استرآباد ، جلادتهای بی عقلانه ازو بظهور رسید » وی غالباً همان کتابدار صفویه است که جهانگیر پادشاه هندوستان درتزك خود از سرقت او ذکری دارد، که یك مرقع مصور امیرتیمورکار امیر خلیل را از کتابخانهٔ شاهی صفویه کشیده وبرخان عالم میرزا برخوردار، یکی از رجال درجه‌اول وسفیر جهانگیردرایران فروخته شده بود تاکه آنرا به هندوستان آورد.[2]

دریك مجموعهٔ نقاشی کتابخانه مدرسهٔ شرقیهٔ لنین‌گراد « شبیه تیمورخان ترکمان » موجود است و بران نوشته‌اند : درسنه ۱۰۰۲ ق ۱۵۹۳ م مرحوم صادقی بیگ افشار ساخته بود، بندهٔ کمینه معین مصور درسنه ۱۰۵۹ ق ۱۶۴۸ م باتمام رسانیده.» و ازین هم مقام رفیع صادقی درهنرپدید می آید .

از آثار او دیوان فارسی وترکی ومنشآت وفتوحات شاه عباس

۱ـ گلستان هنر ۱۵۲.

۲ـ تزك جهانگیری طبع میرزا هادی درلکهنو ۱۳۲۷ق صفحه ۲۸۷. قراریکه خود جهانگیر می‌نویسد : بتاریخ ۲۰ صفر ۱۰۱۸ ق میرزابرخوردار را بخطاب «خان عالم» سرافراز ساختم (تزك جهانگیر ۲۵) .

و مثنوی‌سعدوسعید را ذکر کرده‌اند، ودوکتاب ذیل اوچاپ‌شده‌است

الف : مجمع‌الخواص (ف)

درسنه ۱۰۱۶ق ۱۶۰۷م بترکی چغتائی تألیف شده و مشتمل ب
هشت مجمع و تراجم ۳۳۳ تن شعرای فارسی وترکی زبان که ازعه
شاه اسماعیل اول تا دورهٔ شاه عباس اول در مدت یك قرن تاآغاز قر
۱۶ م میزیستند و هم بعضی ازانها خطاط و هنرمند بوده‌اند ، و صادق
برخی ازاوضاع هنری عصرخود را روشن ساخته است .

طبع : متن ترکی و ترجمهٔ فارسی آن از دکتر عبدالرسو
خیامپور درتبریز ۱۳۲۷ ش ۱۹۴۸ م ۳۲۷ ص.

(برای نسخ خطی آن بنگرید : تاریخ تذکره‌ها ۲/۱۳۲ مقد
مجمع‌الخواص چاپی و ستوری ۱۳۳۵/۲) .

ب : قانون‌الصور (ف)

صادقی این‌کتاب خود را در فن نقاشی و لوازم و اسباب‌آن د
بحر هزج مسدس بنام قانون‌الصور منظوم ساخته که درتاریخ هنرنقاش
بسیار مفید است و چنین آغاز می‌شود :

سلاطین را در آغاز جوانی — بخدمت صرف کردم زندگان
شمردم عار آیین دگر را — فرو نگذاشتم رسم پدر ر
ولی گاهی زطبع نکته زایم — بگوش دل رسیدی این ندای
که ازقرب‌سلاطین دوری‌اولی — ازین بزم هوس مهجوری اول
مکن این‌نکته را ازمن‌فراموش — که تاباشی بی‌کسب‌هنرکوش ..

صادقی اینچنین بفکر تحصیل هنر بهزادی می‌افتد و بشاگرد

مظفرعلی تلمیذ و خواهرزادهٔ بهزاد میرسد :

تمنای دلم این بـود پیوست　　کـه گیرد همت بهزادیم دست
بآیین هوس میشد ز هر سو　　دلـم استادبهـزادی نسب جـو
شدآخرهادیم روشن‌ضمیری　　چراغ‌افروز رایم دستگیری . . .
یکی از وارثان کلك بهزاد　　زشاگـردی او بهزاد دلشاد . . .
چـو نـام نامی آن پیر سرور
شدم بر کشوراین فن مظفر

مثنوی قانون‌الصور عناوین ذیل دارد :

سبب نظم این رساله .
نصیحت فرزند .
صفت نقاشی وبستن قلم موی .
گرفتن قلم .
رنگ‌آمیزی .
صفت شستمان .
حل طلا و نقره.
تعریف صورتگری .
صفت جانورسازی .
بیان رنگ و روغن .
طریق رنگ جسمی .
آداب نقره‌پوش .
قاعدهٔ رنگ زنگار .
روش رنگهای سریشمی .

ساختن سفیداب و سرنج .
زنگار ساختن .
شنجرف‌پختن .
ساختن لعلی .
پختن روغن کمان.

طبع : قانـون‌الصور در ذیل ص ۱۵۳ ـ ۱۶۴ فصل چهارم گلستان هنر
طبع بنیاد فرهنگ ایران در تهران در سنه ۱۳۵۲ ش چاپ شده است .

(۶۳) صنیع‌الدوله (محمدحسن خان مراغی اعتمادالسلطنه)

فرزند حاجی علیخان مقدم مراغی از رجال علمی دورهٔ قـاجاری ایرانست که بتاریخ ۲۱ شعبان ۱۲۵۸ ق ۱۸۴۱ م درتهران متولدگردیده و روز جمعه ۱۵ شـوال ۱۳۱۳ ق ۱۸۹۵ م بسن ۵۳سـالگی در تهران بمرض سکته بمرد و در وادی‌السلام نجف مدفون است .

وی مـدتها ریاست دارالطباعهٔ دولتی و دارالترجمهٔ ناصرالدین شاه را با لقب «صنیع‌الدوله» داشته و هم از سنه ۱۳۰۰ ق ۱۸۸۲ م تا آخر عمر وزیر انطباعات و عضو مجلس شورای دولتی بود . در سنه ۱۳۰۳ ق ۱۸۸۵ م عضو انجمن آسیائی پـاریس ، و در سنه ۱۳۰۶ ق ۱۸۸۸ م عضو انجمـن آسیائـی لندن و در سنه ۱۳۰۴ ق ۱۸۸۶م لقب اعتمادالدولـه یافت و مـؤلف کتابهای متعدد و ناشر جرائد دولتی و سفرنامه‌هاست که یکی ازانست :

مطلع‌الشمس . (ف)

در بیان جغرافیا و تاریخ بعضی از بلاد خراسان کـه بخش دو جلد سوم آن درذکـر شعراء و مشاهیر خطاطان مشهد است ازص ۴۲۳ تا ۴۵۰ .

طبع سنگی جلد اول ۱۳۰۱ ق ۱۸۸۳ م در تهران .
« » جلد دوم ۱۳۰۲ ق ۱۸۸۴ م »
« » جلد سوم ۱۳۰۳ ق ۱۸۸۵ م »
(تاریخ تذکره‌ها ۷۸۸/۲)

(۶۴) طیبی شافعی (محمدبن حسن)

خطاط و مورخ عربی قرن ۱۶ م .

جامع محاسن کتابة الکتاب و نزهة اولی‌البصائر والالباب (ع)

کتابیست مشتمل بر تاریخ‌و آداب کتابت تألیف ۹۰۸ ق ۱۵۰۲ م.
طبع : بیروت ۱۹۶۲ م .

(۶۵) عبدالاحد رابط :

فرزند محمد فایق از خطاطان و نویسندگان هند است در قرن ۱۸ م .

قواعد ابجد و قانون خوشنویسی (ف)

کتاب کوچکی‌است در قواعد خط و بیان برخی از خطاطان .
مخطوطهٔ مجموعهٔ سالار جنگ دکن شماره ۱۴۳۶ .

(۶۶) عبدالباقی نهاوندی (ملا ، خواجه)

متولد در جولك نهاوند در سنه ۹۷۸ ق ۱۵۷۰ م و نام پدرش آقابابا مدرکی (وزیر همدان متوفا ۱۰۰۰ ق ۱۵۹۱ م) است . چون برادرش آقا خضرا وزیر کاشان در سنه ۱۰۱۶ ق ۱۶۰۷ م کشته شد، وی از شغل وزارت همدان استعفا کرده و بکاشان آمد و ازانجا درسنه ۱۰۲۳ ق ۱۶۱۴ م بهند رفت و در دکن میزیست و با عبدالرحیم خان‌

خانان محشور بود، تاکه درسنه ۱۰۴۲ ق ۱۶۳۲ م درهند بمرد(؟) درحالیکه در یك مخطوطهٔ کلکته (ایوانوف ۱۴۰) یادداشتهای او تا سنه ۱۰۴۶ ق ۱۶۳۷ م موجود است (ستوری ۵۵۳) .

مآثر رحیمی (ف)

درسنه ۱۰۲۵ ق ۱۶۱۶ م بنام عبدالرحیم خان خانان تألیف شده، که قسم‌سوم خاتمهٔ آن دربیان سپاهیان ومستعدان و هنرمندان اصنافست و ذکر ۴۸ نفر دارد (ج ۳ ص ۱۵۷۷ – ۱۶۹۷) .
طبع : بسعی هدایت حسین در سه جلد بزرگ ۱۶۹۹ ص در کلکته ۱۹۱۰ – ۱۹۳۱ م . (تاریخ تذکره‌ها ۷۴۶/۲) .

(۶۷) عبدالرزاق‌بن اسحاق سمرقندی :

در سنه ۸۱۶ ق ۱۴۱۳ م در هرات تولد یافته و در همین شهر پرورش دید . عالم ، مورخ ، نثرنگار و منشی و شاعر و به دربار محشور بود .

درسنه ۸۴۵ ق ۱۴۴۱ م از دربار شاهرخ به هند جنوبی‌فرستاده شد وازانجا درسنه ۸۴۸ ق ۱۴۴۴ م بهرات‌برگشت ودرسال‌رحلت شاهرخ ۸۵۰ ق ۱۴۴۷ م بسفارت‌گیلان رفت و درعهدسلطان ابوسعید تیموری روزیکشنبه سیوم جمادی‌الاولی ۸۶۷ ق ۱۴۶۲ م ازطرف صاحب اعظم خواجه قطب‌الدین‌طاؤس‌سمنانی بحضورامراء ووزراء و اهالی‌هرات، منصب شیخی خانقاه همایون بدو سپرده شد، و درزمان شاهرخ متعهد مناصب بزرگ، و درخدمت شاهزادگان تیموری بمنصب صدارت رسید و اکثر وقایع عصر بعد از شاهرخ را بچشم دید و آنرا نوشت

و در ضمن حوادث ، برخی اطلاعات مفید درباره هنر خط و نقاشی و هنرمندان هم دارد .

سمرقندی در هرات بتاریخ ۸۸۷ق ۱۴۸۲ م مرد .

مطلع سعدین ومجمع بحرین (ف)

تاریخ مفصل است در دو جلد ، که جلد اول آن از سنه ۷۰۴ تا ۸۷۵ ق (۱۳۰۴ - ۱۴۷۰ م) مشتمل وقایعست از ولادت سلطان ابوسعید بهادرخان تا روز پنجشنبه ۲۷ محرم ۸۷۵ ق که جمله ۱۷۱ سال بقید هرسال باشد و این وقایع را یا ازمؤلفات حافظ ابرو ویا ازمشاهدات خود نوشته است ، که نسخه‌های خطی آن در اکثر کتابخانه‌ها و از- انجمله‌در کتابخانهٔ خطی کابل‌وانجمن تاریخ‌کابل (تحریر بلخ در۱۲۴۵ق ۱۸۲۹ م ۷۸۰ ص) موجود است .

طبع :

جلد دوم جزو اول : وقـایع ۸۰۷ تا ۸۳۳ ق ۱۴۰۴ - ۱۴۲۹ م
طبع مـولوی محمد شفیع ۱۳۶۰ ق ۱۹۴۰ م در لاهـور ۲۲
مقدمه + ۶۶۵ ص .

جلد دوم جزو دوم وسوم:وقایع۸۳۳ تا ۸۷۵ق ۱۴۲۹ - ۱۴۷۰م
طبع محمدشفیع‌درلاهور۱۹۴۹م۱۰ مقدمه + ۶۲۱تا۱۴۴۱ص
با تعلیقات جمله ۱۵۵۸ ص .

(برای شرح نسخ خطی وترجمه‌ها بنگرید :ستوری ۱/ ۲۹۳بعد).

(۶۸) عبدالعزیز (جواهر کلام)

نویسندهٔ معاصر ایرانی .

کتابخانه‌های ایران پیش از اسلام تا این عصر (ف)

طبع تهران ۱۳۱۳ ش ۱۰۷ ص .

(۶۹) عبدالله صیرفی (خواجه)

ولد خواجه محمود صراف تبریزیست که در خدمت سید حید...
شاگرد یاقوت مستعصمی بدرجهٔ استادی رسید ودرخطوط سته مخصوص...
نسخ بی‌نظیر شد ، شاگرد و خواهرزاده‌اش شیخ محمد بندگیر درعص...
امیر تیمور در خطوط سته شهرت یافته ، وفات صیرفی ۷۵۳ ق ۱۳۵۱ ...
است .

خطوط سته یا رسالهٔ خط (ف)

یکی از رسائل قدیمتر خطاطان اسلامی برانواع خط و اصو...
خطوط سته است در یك مقدمه و دوباب و یك خاتمه که سند استاد...
عراق و خراسان بود و یعقوب سراج حسینی‌شیرازی در تحفةالمجالس...
وفتح‌الله سبزواری دردیباجهٔ اصول قواعد سته ازان استفاده‌کرده است...
مخطوطه : در رضا لایبریری رامپور هند و دانشکدهٔ الهیا...
مشهد ۲۱۷ وکتابخانهٔ مجلس تهران ۵ : ۴۹۹ .

(۷۰) عبدالله مروارید (خواجه شهاب‌الدین بیانی‌هروی)

فرزند شمس‌الدین محمد کـرمانی و متولد شهر هرات و مـ...
سیاست و علم و ادب وهنر است که خطاط ومنشی دربار سلطان حس...
بایقرا و هم مدتی بعد از استعفای امیرعلی‌شیر «صدر» بود ، و مثنو...
مونس‌الاحباب ازوست . وفاتش در هرات سال ۹۲۲ ق ۱۵۱۵م اس...

شرفنامه یا منشآت مروارید (ف)

مجموعهٔ منشآت ومکاتبات وفرامینی است که وی بنام شرف‌ن...
فراهم‌آورده و دران مقدمه‌یی موجود است که او برای «مرقع میرح...

هیر» نوشته (ص۷۴ الف) وهم مطالبی درتاریخ خط وکتابسازی دارد.

طبع : عکسی اصل نسخهٔ فارسی بخط نستعلیق خوش با ترجمهٔ المانی و تفسیرهانس روبرت رومر، درسلسلهٔ نشرات مستشرقین اکادیمی ماینس (جلد سوم) ویسبادن ۱۹۵۱ م .

(۷۱) عبدالله‌بن عیسی بیك تبریزی (میرزا ، افندی)

از دانشمندان اواخر عهد صفوی و معاصر محمدعلی حزین در حدود ۱۱۳۵ ق ۱۷۲۲ م است که دراصفهان کتابخانه‌یی داشته است .

ریاض‌العلماء وحیاض‌الفضلاء (ف)

در احوال علمای اسلامی که دران ذکر بسا کتابخانه‌ها و کتب هم آمده است .

مخطوطه : کتابخانهٔ شیخ محمدباقر اصفهانی ۲ جلد و نسخه ثقةالاسلام تبریزی .

(تاریخچه کتابخانه‌ها ۸۱ – ۸۴)

(۷۲) عبدالله (دکتور ، چغتائی)

از هنرشناسان معاصر در لاهور .

اسلامی مصوری (اردو)

طبع لاهور ۱۹۳۶ م. ص۶۲

(۷۳) عبدالمحمد (حاج میرزا ، ایرانی)

مدیرمجلهٔ چهره‌نما درقاهره وزنده درحدود ۱۹۰۴م – ۱۹۲۶م.

مؤلف امان‌التواریخ وفؤادالتواریخ و غیره .

پیدایش خط وخطاطان (ف)

تذکرهٔ خوشنویسان و تاریخ خطوط اسلامی (مصور) .

طبع قاهره ۱۳۴۵ ق ۱۹۲۶ م ص ۲۶۴ .

(۷۴) علاءالدوله بن میریحیی (حسینی‌قزوینی)

خاندان وی از سادات سنی مذهب قزوین بود که کاکایش میرعبداللطیف از قزوین بهند آمد و بدربار همایون رسید و خطاب «نادرالملك همایون شاهی» یافت وبسبب هنرمصوری مورد توجه دربار گردید و «تصویرات او را تعریفات» میفرموده‌اند .

خود علاءالدوله در سنه ۹۶۳ ق ۱۵۵۶ م بدربار اکبر پیوست ومرد فاضلی بودکه درشعر«کافی»تخلص داشت، وفاتش‌را درسنه۹۸۲ق ۱۵۷۴ م نوشته‌اند .

نفایس‌المآثر(ف)

تذکرهٔ شعرای فارسی سلف و خلف است که در سنه ۹۷۳ ق ۱۵۶۶ م بتألیف آن در هند آغاز کرده (نام کتاب تاریخ آغاز آنست) و بموجب تاریخهائی که در مخطوطه علی‌گر مرقومه ۱۰۸۵ق ۱۶۴۸م نوشته در ۹۹۸ق ۱۵۸۹م ختم شده است ، که دارای شرح حال دقیق و اشعار ۳۵۰ شاعر استو ازانجمله ۶۱ تن هندی فارسی گوی‌اند .

مؤلف نفایس‌المآثر در ضمن ذکر شعراء ، نکات بسیار مفیدی دربارهٔ تاریخ هنر وکتابنویسی هم دارد وخود وی مؤلف کتابیست در فن خطاطی بنام صحیفةالارقام .

ازجملهٔ اطلاعات مفید اودرهنر کتابسازی شرح حال میرسیدعلی

و ترتیب مرقع مصور قصهٔ امیرحمزه در ۱۲ جلد بامر اکبر است .

علاءالدوله مینویسد : میرعلی در سنه ۹۵۶ ق ۱۵۴۸م در کابل بملازمت همایون رسید و حالا بحکم شاه اکبر در کتابخانهٔ او ازهفت سال به تصویر قصهٔ امیرحمزه مشغولست و بـرمرقعات ، هرواقعهٔ قصه را در تصویر نشان میدهد و از دقایق صورتگری دقیقه‌یی نامرعی نمیگذارد، وخلاصهٔ مطلب همان صفحه‌را خواجه عطاءالله منشی قزوینی در قسمت بالای صفحه مرتب می‌سازد .

این مرقع در ۱۲ جلد هرجلد صد ورقی ختم خواهد شد که هر ورق آن یك ذراع در ذراع است دارای دو مجلس تصویر .

هفت سال است که سی نفربرین مرقع کار میکنند تاکنون چهار جلد آن ختم نشده. چون اکنون میرسیدعلی به‌حج رفت، اهتمام این کار بخواجـه عبدالصمد شیرازی سپرده شد . (نفایس‌المآثـر خطی نسخهٔ پروفیسر سراج‌الدین آذر لاهوری) .

همین مطالب در آیین اکبـری (۱۱۷/۱) و منتخب‌التواریـخ بدایونی (۲۱۱/۳) هم مختصر گردیده ، و بدایونی هم تخلص میرسید علی را (جدائی) نوشته و گوید :که هرصفحه تصویروی کارنامه‌ایست و در هندوستان ثانی مانی‌بود وقصهٔ امیرحمزه در۱۶جلد مصورساخته، هر جلدی صندوقی و هر ورقی یك ذرع در یك ذرع ، و در هرصفحه صورتی» . در آیین اکبری (۵۴/۱ کلکته) نام وی سید علی پسر میر منصور است (؟)

متن نفایس‌المآثر دربارهٔ سیدعلی اینست :

«جـدائی : اسمش میر سیدعلی و خلف صدق میرمصور مشهور

است . اصل ایشان از ترمذست وبعضی اوقات اجداد وی در بدخش
می‌بوده‌اند . میر حیثیات بسیار دارد و در وادی تصویرکه امر مورو
اوست استاد بی‌نظیر است و در فن شعر و دریافت آن بغایت بهره‌م
و خبیر . . . .»

درآخر این شرح حال ، پنج بیت جدایی را آورده و گـوید
قصائد و مقطعات و رباعیات بسیار دارد ، ولی بدایونی اضافه کـر
که جدائی‌دیوان اشعار خود را مکمل کرده است . (دربارهٔ مخطوطا
نفایس‌المآثر بنگرید : تاریخ تذکـره‌هـای فارسی ۳۶۴/۲ بی
وستوری ۸۰۰/۱) .

(۷۵) علی‌شیر (میر ، قانع تتوی)

ازمشاهیرمورخان قرن ۱۸ م درتته‌سند است (۱۱۴۰ - ۱۲۰۳
۱۷۲۷ - ۱۷۸۸ م)که اجدادش از هرات بسند رفته بودند ، وی مؤل
۴۳ جلد کتاب فارسی است در تاریخ و تذکرهٔ شعراء و اشعار .

تحفة‌الکرام (ف)

تألیف بین‌سال ۱۱۸۰تا ۱۱۸۸ (۱۷۶۶ - ۱۷۷۳ م) مشتمل بر
جلد ، که جلد دومآن ذکرحالات ملوك و اعیان و فضلاء و وجوه ا
هنر هم دارد .

طبع سنگی لکهنو ۱۳۰۴ ق ۱۸۸۶ م در ۳۴۲ ص .

طبع دوم باهتمام و تحشیه سید حسام‌الدین راشدی در کـرا
۱۹۷۱ م.

(۷۶) علی شیر نوائی (میر نظام‌الدین فانی)

بن‌امیر کچکینه بهادر ، متولد هرات در ۱۷ رمضان ۸۴۴ ق ۹ فبروری ۱۴۴۱ م‌ومتوفا درهرات ۱۲ جمادی‌الاخری ۹۰۶ ق ۳ جنوری ۱۵۰۱ م از رجال معروف علم و ادب و سیاست آسیای میانه وصاحب تألیفات زبان ازبکی و وزیر مقتدر سلطان حسین بایقرا و پرورندهٔ هنر در مکتب هراتست ، و از جملهٔ تألیفات اوست :

مجالس‌النفائس (ف)

تذکرهٔ شعراء بزبان ترکی‌چغتائی (ازبکی) است که ذکرمختصر ۳۸۵ تن شعرای فارسی و ترکی قرن نهم هجری (۱۵ م) از سمرقند تا تبریز دارد ، ودرسنه ۸۹۶ ق ۱۴۹۱ م یعنی ده سال قبل ازوفات مؤلف آن امیرعلی‌شیر تألیف یافته است .

درین کتاب ذکر برخی‌ازرجال هنرمند وخطاط دربار این وزیر دانشمند هم آمده و ازان ترجمه هـای فارسی یا تکمله های ذیل موجود است :

۱ ـ مجالس‌النفایس فارسی مسمی به لطائف‌نامه ترجمه سلطان محمد بن امیری متخلص به فخری هـروی در سنه ۹۲۸ ق ۱۵۲۱ م با برخی ایزادات ، که قسم پنجم مجلس نهم آن مخصوص ارباب هنر یعنی خطاطان و نقاشانست .

طبع اول تاشکند ۱۹۰۸ م .

طبع دوم : دراورینتل‌کالج‌میگزین (اگست۱۹۳۱ ـ ۱۹۳۳ م) .

طبع سوم : مکمل بضمیمه ترجمه حکیم شاه محمد قزوینی در ۲۷۱ ص+۳۸ص‌مقدمه به تصحیح‌وتحشیه علی‌اصغرحکمت ۱۳۲۳ش

۱۹۴۴ م تهران .

۲ ـ مجالس‌النفایس فارسی تـرجمه حکیم شاه محمدبن مبار
قزوینی در سنه ۹۲۷ تا ۹۲۹ ق (۱۵۲۱ ـ ۱۵۲۲ م) دراستانبول ، که
تـرجمه فخری هـروی به سعی علی‌اصغر حکمت در تهران چاپ شا
۱۳۲۳ ش ۱۹۴۴ م ، و براصل ترکی ، احوال ۴۰ تن شعرای عـراق
آذربایجان را کـه بدربار سلطان یعقوب آق قویونلو بوده‌اند افـزو
است ۱۷۹+۴۰۹ ص .

۳ ـ ترجمهٔ فارسی‌بنام بقیهٔ نقیه از شیخزاده فایض نیمردانی
۹۶۱ ق ۱۵۵۳ م .

نسخهٔ خطی : مرحوم طاهری شهاب (ساری ، ایران) .

۴ ـ ترجمه فارسی‌ازشاه علی‌بن عبدالعلی دراوائل قرن ۱۱ ق
مخطوطه موزهٔ برتانیا (بنگرید : ریو ۱۰۴) .

۵ ـ تـرجمه فارسی از میرزا عبدالباقی شریف رضوی متخلص
به وفا که در مدراس هند درسال ۱۲۴۲ ق ۱۸۲۷ م انجام یافته است
(بنگرید فهرست کتابخانهٔ مدراس شماره ۴۴۵) .

(مقدمه حکمت برمجالس‌النفایس طبع تهران،تاریخ تذکره‌ها
فارسی ۱۱۸/۲ ، ستوری ۷۹۳/۲) .

(۷۷) علی‌هروی (میر ـ کاتب‌السلطانی)

از سادات حسینی هرات و از کاتبان دربار سلطان حسین بـایق
بود ، که تا سنه ۹۱۱ ق ۱۵۰۵ م و آخرحیات سلطان حسین بایقرا
هرات ، وبعد ازان پیش امرای صفویه در مشهد بود ، و درسنه ۹۳۵

۱۵۲۸ م عبیدالله خان ازبك او را به بخارا برد و به معلمی فرزندش عبدالعزیز خان و کتابت سرکاری گماشت و درهمین شهر در سنهٔ ۹۵۹ق ۱۵۵۱ م درگذشت (مذکر احباب خطی) .

میر مدتی در بخارا در کتابخانهٔ عبدالعزیز خان ولد عبید خان بکتابت اشتغال داشت و این قطعه را دران وقت از غایت خستگی دماغ و دلتنگی در بخارا گفته :

عمری از مشق دو تا بود قدم همچون چنگ
تا که خط من بیچاره بدین قانون شد
طالب من همه شاهان جهانند و مرا
در بخارا جگر از بهر معیشت خون شد
سوخت از غصه درونم چکنم چون سازم ؟
که مرا نیست ازین شهر ره بیرون شد
خوشنویسان جهان ساغر عشرت نوشند
ساغر عیش مرا بین که سراسر خون شد
این بلا بر سرم از حسن خط آمد امروز
وه که خط سلسلهٔ پای من مجنون شد

گویند که میر در کمال حسن و وجاهت و قابلیت بوده و جامی از جملهٔ عشاق او بود . وی در اوائل پیش مولانا زین‌الدین محمود شاگردی کرده و بعداز آن درمشهد بخدمت مولاناسلطان علی رسید و در آخر خط بر طاق بلند نهاد که دست هیچ خطاطی بدان نمیرسد ، ولی بمرتبه‌استاد خود نرسید و گفته‌اند :

«آری که هیچ میر به سلطان نمیرسد»
(گلستان هنر ۷۸)

مهدی‌بیانی‌تاریخ‌وفاتش‌را در ۹۵۱ق گوید(ص۵۰۰خوش نویسان)
که کلمات «میرعلی‌فوت نموده» تاریخ وفات اوست . ولی این کلمات
۹۳۱ ق است نه ۹۵۱ . در مذکر احباب نثاری بخاری تاریخ وفاتش
چنین است :

آن بحر فضائل سر ارباب هنر را — در واقعه دیدیم باطوار ستوده
گفتیم که‌تاریخ‌وفات توچه‌گوئیم؟ — گفتا که«بگومیرعلی‌فوت نموده»

باید کلمات «بگومیرعلی فوت نموده» را بحساب جمل بشماریم
که ۹۵۹ ق باشد. چون درمرقع‌گلشن‌کتابخانهٔ سلطنتی ایران (بنگرید:
ایران‌شماره) قطعهٔ نوشتهٔ‌میرعلی دربخارا بسال۹۵۱ق موجوداست باید
همین سال صحیح باشد . اما آنچه قاضی‌احمد تاریخ وفاتش را ۹۴۴ق
نوشته (گلستان هنر۸۳) درست نیست، مدفن او در صفحهٔ مولانا صالح
جوار مزار شیخ سیف‌الدین باخرزی در فتح‌آباد بخاراست .

مدادالخطوط (ف)

این رساله در سال وفات استادش سلطان علی مشهدی که درسن
۹۲۶ ق ۱۵۱۹ م بوده تکمیل شده و مشتمل بر ۵ بابست :

۱ ـ بیان اقسام خطوط وسطح و دور و وجه تسمیه هریك .
۲ ـ ذکر استادان و مخترعان و بیان مرتبهٔ ایشان .
۳ ـ در بیان ادوات کتابت .
۴ـ در بیان قواعد مفردات واصول ترکیب خطوط .
۵ ـ در بیان کتابت و انواع حروف .

طبع :

۱ـ ضمیمهٔ تذکرة‌الخطاطین میرزا سنگلاخ در تبریز ۱۲۹۱ ق

۱۸۷۳ م در پنج باب .

۲ – در کتاب ذکر برخی از خوش‌نویسان و هنرمندان فکری سلجوقی طبع انجمن تاریخ کابل ۱۳۴۹ ش ۱۹۷۰م ۱۳۴۹ ش ۱۹۷۰ م (ص ۱۱۰ – ۱۲۲) فقط سه باب اول آن چاپ شده .

(۷۸) غلام‌رضا ریاضی:

از نویسندگان معاصر خراسان است که بعد از ۱۳۰۰ ش ۱۹۲۱ م زندگی داشت .

دانشوران خراسان (ف)

مشتمل برجغرافیای تاریخی و سیر ادب و علم در خراسان است که احوال و آثار مشاهیر را دران فراهم آورده و ازآنجمله طبقهٔ پنجم خوشنویسان‌اند از ص ۲۶۶ تا ۲۷۱ . وجمله کتاب ۳۴۷ صفحه دارد .

طبع سربی مشهد ۱۳۳۶ ش ۱۹۵۷ م .

(۷۹) غلام‌محمد دهلوی (هفت‌قلمی)

وی در دهلی میزیست و«راقم» تخلص میکرد و در اقسام خطوط نسخ و تعلیق و نستعلیق و ثلث و شکسته و شفیعه و ریحان مهارتی‌تمام داشت و مدتی در لکهنو بطبابت پرداخت و شاگرد میرزا محمد عشق بود . وفاتش ۱۲۳۹ ق ۱۸۲۴ م درلکهنو باشد از آثار اوست :

الف : تذکرهٔ خوش‌نویسان (ف)

در ذکر احوال خوشنویسان قدیم که قاضی‌احمد در گلستان هنر ذکر کرده و بعد از آن خطاطان دیگر را تا زمان تألیف از منابع دیگر جمع‌آوری کرده است .

طبع : محمد هدایت‌حسین‌در کلکته ۱۳۲۸ق ۱۹۱۰م در۱۳۱ص

با فهارس و مقدمهٔ انگلیسی .

ب : مسودهٔ تاریخ خط و خوش‌نویسان (ف)

از ابتداء تا زمان تألیف سنه ۱۲۳۹ ق ۱۸۲۳ م .

مخطوطات : ریو۲/۵۳۲ ب (نامکمل تحریرقرن ۱۹ م) رام‌پور

(بنام تذکرةالکاتبین) بانکی‌پور (۱۰۷۷/۱۱) .

ج : رسالهٔ متضمن حالات خوش‌نویسان خطوط (ف)

مشتمل براحوال خطاطان هند ازعهد اکبر تا عهد مؤلف، منقسم

برچهار فصل :

۱ ـ نستعلیق‌نویسان .

۲ ـ شکسته و شفیعائی‌نویسان .

۳ ـ نسخی و طغرانویسان .

۴ ـ حکاکان مهرکن .

مخطوطهٔ : موزهٔ برتانیا ۱۰۳۳/۳ الف تحریر حدود ۱۸۵۰ م

(۸۰) فتح‌الله سبزواری :

پسر احمدبن محمود سبزواریست که ظاهراً بین قرن هشتم

نهم هجری میزیست ، از آثار اوست :

اصول و قواعد سته (ف)

مشتمل برقواعد خطوط سته محقق،ثلث ، نسخ ، ریحان، توقیـ

رقاع . که از روی یك‌مخطوطه بقلم کلب‌علی ۱۱۲۸ ق ۱۷۱۵ م ، د

فرهنگ ایرانزمین دفتر ۱ ـ ۴ جلد ۱۱ (سال ۱۳۴۲ ش) ص ۱۰۳ ت

۱۳۳ طبع تهران بسعی ایرج افشار چاپ شده است. دربارهٔ احوال مؤلف و نسخهٔ دیگر خطی از رسالهٔ او در خصوص خط بنگرید : صفحات ۱۶ - ۱۹ مقدمهٔ زاخودر بر ترجمهٔ انگلیسی آن بقلم مینورسکی در کتاب خوشنویسان و مصوران Calligraphers and Painters طبع واشنگتن ۱۹۵۹ م .

(۸۱) فخری هروی :

سلطان محمد بن محمد امیری از رجال قرن دهم هجری در هراتست که در حدود ۹۰۰ ق ۱۴۹۳ م در هرات و خراسان زندگی داشت وسه زبان فارسی، ترکی، عربی‌را میدانست و بدربار حکمرانان هرات و قندهار و سندمحشور بود ، وی در حدود ۹۶۲ ق ۱۵۵۴ م در عهد شاه حسن ارغون و میرزا عیسی خان ترخان از هرات و قندهار به تته سند رفت واز آنجا عازم حجاز گردید و بعد از عودت خود درسند بتألیف وشعرسرایی پرداخت .

از تألیفات وی بوستان خیال مشتمل برمنتخبات اشعارمتحدالقافیهٔ فارسی وتحفة‌الحبیب منتخبات اشعار ۱۸۰ شاعرفارسی بترتیب الفبا که درسنه ۹۳۰ق ۱۵۲۳ م درهرات بنام خواجه حبیب‌الله ساوه‌جی‌حکمران آنجا اهداء شده، وهفت کشور کتابی درتاریخ و اخبار، وصنایع‌الحسن در بلاغت و صنایع شعری تألیف حدود ۹۶۲ ق ۱۵۵۴ و دیوان اشعار او وتذکرهٔ جواهرالعجائب دراحوال شاعرات تا ۹۶۳ ق ۱۵۵۵م است و هم ازوست :

روضة‌السلاطین (ف)

مشتمل براحوال و آثار ۸۶ تن شهرباران وامرای سخنگوی که

درسنه ۹۶۰ ق ۱۵۵۲ م درتته‌سند بحضور شاه حسن ارغون اهداء کرده و باب هفتم آن مخصوص احوال‌و آثارهمین شاه سخن‌پرداز سند است که «سپاهی» تخلص داشت .

این کتاب مطالبی دربارهٔ تاریخ هنر واحوال هنروران نیز دارد .

طبع اول : بسعی دکتر خیام‌پور در تبریز ۱۳۴۵ ش ۱۷۹ ص .

طبع دوم : با حواشی و تعلیقات مفصل سید حسام‌الدین راشدی درکراچی ۱۹۶۸ م (برای شرح حال مفصل و نسخ خطی آثار فخری بنگرید : مقاله حبیبی برفخری هروی درمجلهٔ آریاناکابل‌سال ۲۵ شماره ۳ و مجلهٔ سروش کراچی اجنوری ۱۹۵۸ م وستوری ۷۹۶).

(۸۲) فریدون‌بیگ (احمد)

درقرن ۱۵م دردربارسلاطین عثمانی استانبول، توقیعی نشانچی (منشی فرمان نویس) بود .

منشآت‌السلاطین (ف ، ع، ت)

فریدون بیگ در سنه ۹۸۲ ق ۱۵۷۲ م فرامین ونامه‌های تاریخی فارسی و عربی وترکی‌را به تعداد ۱۸۰۰ قطعه بنام «منشآت‌السلاطین» فراهم آورده و بسلطان مراد ثالث عثمانی تقدیم کرد ، که برخی ازان مطالبی دربارهٔ تاریخ هنر دارد .

خطی : موزهٔ برتانیا OR ۶۱ (ریو ۳۹۴) .

طبع : دو جلد در استانبول ۱۲۶۵ ق ۱۸۴۸ م .

(۸۳) فصیحی(فصیح‌الدین احمدبن جلال‌الدین محمدخوافی)

تولدش در هرات ۷۷۷ ق ۱۳۷۵ م و وفاتش همدربن شهر در

سنه ۸۴۵ ق ۱۴۴۱ م است . وی از رجال دربار شاهرخ و بایسنغر و مشهور به فصیح خوافی بود ، که در کتاب ذیل ، ذکر برخی ازهنرمندان و خطاطان هم دارد .

مجمل فصیحی (ف)

تاریخ دورهٔ اسلامیست بقید سنوات هجری (کرونولوجی) از آغاز سنه هجری تاحوادث ۸۴۵ ق ۱۴۴۱ م مختصراً، که یك مقدمه بر وقایع از هبوط آدم تا ولادت محمد صلعم هم دارد :

مقالهٔ اول : از ولادت علی تا هجرت جمله ۵۳ سال .

مقاله دوم : از هجرت تا ۸۴۵ ق .

خاتمه احوال هرات .

طبع : بسعی محمود فرخ در مشهد ۱۳۳۹ - ۱۳۴۱ ش ۱۹۶۰ - ۱۹۶۲ م با فرهنگ جغرافی و فهارس .

جلد اول : ۳۲+۵۲۳ ص .

جلد دوم : ۵۳۲ ص .

جلد سوم : ۳۱+۴۲۰ ص شامل وقایع ۷۰۱ - ۸۴۵ ق طبع ۱۳۳۹ ش . (برای نسخ خطی آن بنگرید : ستوری ۱/۹۰) .

(۸۴) فکری هروی (عبدالرؤف)

از نویسندگان معاصر افغانستان متوفا درکابل ۱۳۴۸ ش ۱۹۶۹ م یکی از آثار اوست :

ذکر برخی از خوش‌نویسان و هنرمندان (ف)

تعلیقاتیست بردیباجهٔ دوست محمد هروی (بنگرید ۴۵) مشتمل

براحوال خطاطان معروف مکتب هرات و متفرعات آن .

طبع مصور انجمن تاریخ‌کابل ۱۳۴۹ ش ۱۹۷۰ م ۱۳۶+۳۴ص .

(۸۵) فضائلی (حبیب‌الله اصفهانی)

از خطاطان و دانشمندان معاصر ایران ساکن اصفهان .

اطلس خط (ف)

کتاب بسیار مفید در تاریخ خطوط اسلامی و خطاطان قدیم عصر تیموریان و بعد ازان با تصاویر و نمونه‌های خطوط.

طبع : مصور با قطع بزرگ و چاپ نفیس . نشریهٔ انجمن‌آثار ملی اصفهان ۱۳۹۱ ق ۱۹۷۰ م .

(۸۶) قاطعی هروی (ملا)

شاعر زبان فارسی و مذهب و مجلد و رنگ‌آمیز استاد و قاطع ماهر بود ، که بدربار نورالدین جهانگیر در آگره رسیده و عمرش صد سال متجاوز بود ، وفاتش ۱۰۲۴ ق ۱۶۱۴ م است.مولانا قاسم‌کاهی کابلی (متوفا ۹۸۸ ق ۱۵۷۹ م استاد او بود. ازآثار اوست :

مجمع‌الشعرای جهانگیری (ف)

شرح احوال شعرای فارسی که بعد از ۱۰۱۴ ق ۱۶۰۵ م تألیف شده و نسخهٔ خطی قسمت ثالث آن در کتابخانه بادلین (شماره ۷۱ بخط‌خود مؤلف موجود است‌واحوال برخی‌ازشعرای هنرمندهم دارد (ستوری ۱/۸۱۳ تاریخ تذکره‌های فارسی۱/۱۴۲).

(۸۷) قطب قصه‌خوان :

در اواسط قرن دهم هجری زنـدگی داشت و با هنرمندان عصر خود محشور بود .

مقدمهٔ مرقع شاه طهماسپ (ف)

برمرقع نفیسی کـه از نمونه‌هـای دلکش خطاطی و مصوری و نقاشی برای شاه طهماسپ صفوی ترتیب کرد در سنه ۹۶۱ ق ۱۵۵۳ م مقدمه‌یی نوشت که در تاریخ هنر کتابسازی بکار آید .

(۸۸) قلقشندی :

احمدبن علی شافعی قاهری (۷۵۶ – ۸۲۱ ق ۱۳۵۵ – ۱۴۱۸ م)

مؤلف و مورخ عرب در قاهره دارای تألیفات زیاد که یکی‌ازانست :

صبح‌الاعشی فی‌کتابة‌الانشا (ع)

کتاب بزرگ۷ جلدی درصناعت انشاکه درسنه ۸۱۴ ق ۱۴۱۱ م ختم شده و در مجلد ۲ ــ ۳ آن بابـی بتاریخ و انـواع و ادوات خط مخصوص است .

طبع : آکسفورد ۱۹۱۴ م .

بولاق مصر ۱۹۰۵ .

دارالکتب مصریه ۱۹۱۳ – ۱۹۲۰ م .

(۸۹) قمرآریان :

ازنویسندگان معاصر ایران .

بهزاد (کمال‌الدین) (ف)

دربارهٔ هنر بهزاد . چـاپ وزارت فـرهنگ و هنر ایـران تهران ۱۹۶۸ م ۱۰۲ ص .

(۹۰) کریم‌الله خان:

از خطاطان و مورخان متأخر هند در حدود ۱۹۰۰ م .

دفتر خطاط (اردو)

مشتمل برتاریخ و قـواعد خوشنویسی و ذکر برخی از اساتی
نستعلیق و خطوط دیگر .

طبع هند (؟)

(۹۱) کردی :

محمد طاهربن عبدالقادر مکی خطاط معاصر عربی .

تاریخ‌الخط‌العربی وآدابه (ع)

در تاریخ و آداب خط عربی تألیف ۱۳۵۸ ق ۱۹۳۷ م .

طبع قاهره ۱۹۳۹ م .

(۹۲) کلیم همدانی (ابوطالب) :

از شعرای معروف سبك هند است کـه از ایـران بهند رفت
ملك‌الشعراء دربارشاه جهان شد . وفاتش ۱۰۶۱ ق ۱۶۵۰ م است .

دیوان کلیم (ف)

طبع پرتو بیضائی ، تهران ۱۳۳۶ ش ۱۹۵۷ م که مطالبی‌دربار
کتابسازی دارد،مانند توصیف‌مرقع شاهی(ص۷۱)تذهیب ورنگ‌آمیز
وسرلوح یك‌دفتر اشعار(ص ۳۱) جلد صدف‌کاری یك‌کتاب (ص ۳۶۲
و غیره .

(۹۳) گلچین معانی (احمد)

از دانشمندان معاصر ایـرانی و صاحب چند تألیف مفید بـزبا

فارسی که ازانجمله است :

تاریخ تذکره‌های فارسی (ف)

مشتمل برذکر ۵۲۹ تذکرهٔ فارسی با شرح حال مؤلفان و نسخ خطی و چاپی هر کتاب ، که اطلاعاتی دربارهٔ تاریخ هنر و کتابسازی هم دارد .

طبع دانشگاه تهران با ضمایم و فهارس :

جلد اول : مقدمه ۸+۷۶۵ ص ، تهران ۱۳۴۸ ش ۱۹۶۹ م .

جلد دوم : مقدمه ۲+۱۰۲۹ ص ، تهران ۱۳۵۰ ش ۱۹۷۱ م .

(۹۴) لسان‌الملك (هدایت‌الله میرزا سپهر کاشی)

از دانشمندان عصر ناصرالدین شاه قاجارست که در تهران در نصف اول قرن ۱۴ ق زندگی داشت و دارای چند تألیف است که به ملك‌المؤرخین ملقب بود و شعر هم دارد . یکی از آثار اوست :

تذکرهٔ خوشنویسان (ف)

در ذکر مختصر ۲۵۰ تن خوشنویس قدیم و جدید که باشارهٔ میرزا یوسف مستوفی‌الممالك‌عصرقاجاری ایران‌تألیف شده‌وازخطاطان معروف دورهٔ تیموریان هرات نیز ذکرها دارد .

نسخهٔ خطی کتابخانهٔ ملی تهران .

طبع محمدباقر در لاهور ۱۹۶۵ م ۷+۱۰۲ ص .

(تاریخ تذکره‌ها ۵۷۷/۲)

(۹۵) مالك دیلمی :

تولدش ۹۲۴ ق ۱۵۱۷ م در قزوین و شاگرد مولانا رستم‌علی

خواهرزادهٔ بهزاد ، و یکی از خطاطان و هنرمندان عصر خود است که در سنه ۹۶۴ ق ۱۵۵۶ م به‌کتابخانهٔ سلطان ابراهیم میرزا صفوی بمشهد رفت و بعد ازان در قزوین بدربار شاه طهماسپ بود ، و در ذیحجه ۹۶۹ ق ۱۵۶۱ م در قزوین مرد .

مقدمهٔ مرقع امیر حسین بیگ (ف)

مخطوطهٔ خزینهٔ اوقاف استانبول ، و این‌البم برای این امیرکه خزانه‌دار شاه طهماسپ اول صفوی بود ساخته شده و مالك دیلمی بسال ۹۶۸ ق ۱۵۶۰ م بران مقدمه نوشت .

مرقع مذکورجامع بهترین خطوط و تصاویرومذهبات هنرمندان قرن ۹ - ۱۰ ق (۱۵ - ۱۶ م) است‌ومقدمهٔ‌آن درترجمهٔ احوال هنرمندان مغتنم است و بخط عالی نستعلیق مالك است .

(طبع ناقص این مقدمه در خوشنویسان طبع تهران ۶۰۱/۳ سن ۱۳۴۸ ش ۱۹۶۹ م) .

درهمین مرقع رساله‌یی در ۴۱ باب بخط خوش مالك در سن ۹۶۷ ق ۱۵۵۹ م موجود است .

(۹۶) مجموعهٔ ترجیع بندها (ف)

۲۱ ترجیع بند از شانزده شاعر که خطاطان دربار پیربوداق‌بن جهانشاه قراقویونلو کتابت کرده و در یك مجموعه فراهم آورده‌اند خطاطان این مجموعه ازاساتید معروف‌اند ، که از محتویات‌آ در تاریخ هنر معلوماتی بدست می‌آید :

مخطوطهٔ کتابخانهٔ مجلس تهران .

(۹۷) مجنون رفیقی :

فرزند کمال‌الدین محمود رفیقی هروی است که وی هم خطاط و شاعر بود که بخط او «ذخیرة‌الملوک» سیدعلی همدانی درموزهٔ هرات محفوظ‌است که درسنه ۸۹۸ ق ۱۴۹۲ م آنرا به نستعلیق خوش و دلکش نوشته است .

مجنون خوشنویسی‌را از پدر بارث برد واز سلطان علی‌مشهدی نستعلیق و خطوط دیگرآموخت و بدرجهٔ شهرت و استادی رسید . وی در رسالهٔ سوادالخط گوید که خطی بنام «توامان» اختراع کردم که مرکب از معکوس و غیر معکوس است بشکل انسان . و بنابرین اورا در هنر خوش‌نویسی و خطاطی بدرجهٔ مخترع شمرده‌اند .

زندگانی مجنون تا ۹۵۷ ق ۱۵۴۹ م‌که سام میرزا تحفهٔ خود را مینوشت (بنگرید شماره ۵۲) ثابت است و بعد از آن معلوم نیست ، از آثار اوست :

الف : رسالهٔ رسم‌الخط (ف)

تألیف ۹۰۹ ق ۱۵۰۴م در بیان شش‌خط بنام مظفرحسین بن سلطان حسین بایقرا، که درمخطوطهٔ ۲۲۵۲/۳ دانشگاه تهران، قسمت مفردات آنست و قسمت مرکبات آن در کتابخانهٔ سالار جنگ دکن موجود است ، که بخط شیخ محمد ذاکر درسنه ۱۲۷۲ ق ۱۸۵۵ م نوشته شده (شماره ۱۴۳۶) .

نسخ خطی : بودلیان و موزهٔ برتانیا و اندیاآفس و کتابخانهٔ جمعیت آسیائی بنگال در کلکته . (بنگرید ستوری ۱۰۷۲/۲) .

طبع اول سنگی ۱۲۶۲ ق .

۲ - بسعی یاسین نیازی در اورینتل کالج میگزین جلد ۱۱ شمار
۲ ماه فبروری ۱۹۳۵ م ص ۴۶ - ۷۴ .

۳ - بکوشش مائل هروی در مجلهٔ آریانا طبع انجمن تاریخ کابل شماره ۵ سال ۲۹ عقرب ۱۳۵۰ ش ۱۹۷۱ م وشمارهٔ اول سال ۳۰ (حوت ۱۳۵۰ ش) و شماره ۲ سال ۳۰ (ثور ۱۳۵۱ ش ۱۹۷۲ م) .

ب : آداب‌الخط (ف)

رسالهٔ‌منظوم بنام‌سام میرزا صفوی اهدا شده دربحرلیلی‌ومجنو در قواعد خط و بیان قلم و سیاهی و رنگ و کاغذ و غیره که پیش ا ۹۵۷ ق ۱۵۶۷ م تألیف‌شده .

مخطوطه : دانشگاه‌تهران ۴۷۳۶/۲۴ (ورق ۱۴۸)دونسخهٔ موز برتانیا (ریو ۵۳۲) .

طبع : در مجلهٔ آریانا ، کابل شماره ۴ جلد ۳۰ (سنبله ۱۳۵۱ ش ۱۹۷۲ م) .

ج : سوادالخط (ف)

در بیان مفردات ، برنقطه و میزان مرکبات و بیان اقسام خط در اکثر مضامین با مدادالخطوط میرعلی هروی شباهت دارد .

مخطوطه : مجموعهٔ‌دانشگاه تهران ۲۲۵۲/۳ وموزهٔ سالارجنگ حیدرآباد دکن ۵/۲ .

طبع : آریانا انجمن‌تاریخ‌کابل شماره۳ جلد۳۰(سرطان ۱۳۵۱ش ۱۹۷۲ م) و شمارهٔ ۴ جلد ۳۰ سنبله ۱۳۵۱ ش .

د : رسالهٔ مرکب‌سازی (ف)

مخطوطهٔ دانشگاه تهران ۲۲۵۲/۳ : مجموعهٔ رسائل مجنو

تحریر ۱۲ شعبان ۱۰۵۶ ق ۱۶۴۵ م بخط اسمعیل کاشی .

طبع : بکوشش مائل هروی درمجلهٔ آریانا (کابل) شماره ۴ جلد ۳۰ (سنبله ۱۳۵۱ ش ۱۹۷۲ م) مؤلف گلستان هنر مثنوی ناز و نیاز را هم ازو دانسته است (مخطوطهٔ دانشگاه تهران ۴۷۳۶/۵۵) و همین مؤلف ، مجنون را بصفت چپ‌نویس ناظم کتاب لیلی و مجنون هم میداند (گلستان هنر ۸۵) .

(۹۸) محمداسحاق صدیقی :

از محققان هند در اوائل قرن ۲۰ م .

فن تحریر کی تاریخ (اردو)

کتاب بسیارمفیدیست برتاریخ خط‌وخطوط آسیای میانه‌وایران .

طبع :

انجمن ترقی اردو ، لکهنو ۱۹۶۲ م ۳۸۵ ص با فهارس ونقشه‌ها و تصاویر.

(۹۹) م ، جودت :

از محققان ترك در نصف اول قرن ۲۰ م .

ذیل علی فصل‌الاخیة الفتیان‌الترکیه فی کتاب‌الرحله لابن‌بطوطه (ع)

درتاریخ جوانمردان وپیشه‌وران وهنرمندان عثمانی‌ازموسیقاران و نقاشان و خوشنویسان و مجلدان و کاشی‌کاران و دیگر هنرمندان از قرن ۹ تا ۱۱ ق ، با سندهای کهن .

طبع : مطبعه قورتولوس ۱۳۵۱ ق ۱۹۳۲ م ۲۵۴ ص .

(۱۰۰) محمد صالح اصفهانی :

فرزند میرزا ابوتراب ، خوشنویس شاگرد میرعماد است که
سنه ۱۱۲۶ ق ۱۷۱۳ م حیات او یقینی است و سفری هم به حلب کر
بود . وی مورخ و شاعر و نستعلیق‌نویس ماهر بود ، ازوست :

تذکرهٔ خط و خطاطان (ف)

این تذکره را در احوال خوشنویسان و اقسام خطوط نوشته
نسخهٔ خطی آن در سنهٔ ۱۳۴۶ ش ۱۹۶۷ م بوسیلهٔ دکتر مهدی بیا
شناخته‌شد ودرسنه۱۲۸۱ق۱۸۶۴ کتابت شده‌است (خوشنویسان ۷۶۷

(۱۰۱) محمدصالح کنبوه لاهوری :

از فضلای قرن ۱۷ م هند است که تا ۱۱۲۰ ق ۱۷۰۸ م
زنده بود :

شاه جهان‌نامه (عمل صالح) (ف)

در سنه ۱۰۷۰ ق ۱۶۶۰ م تکمیل شده که در آخر جلد دوم
شرح حال هفت نفر خطاط هم دارد (ص ۴۴۳ - ۴۴۶) .

طبع :

ازتمام کتاب درسه جلد چاپ ایشیاتك‌سوسایتی‌بنگال درک
۱۹۱۲ م .

حصهٔ خوشنویسان آنرا ضمیمهٔ تذکرهٔ خوشنویسان هفت ق
درکلکته چاپ کرده‌اند (بنگرید ۷۹) (برای نسخ خطی بنگر
ستوری ۸۳۲) .

(۱۰۲) محمدعلی (میرزا) :

از مؤرخان قرن ۱۸م و مؤلف:

تذکرهٔ خوشنویسان (ف)

نسخهٔ خطی کتابخانهٔ سالار جنگ حیدرآباد دکن . ۷۴ ص ۹×۶ فی صفحه ۹ سطری . (فهرست سالار جنگ ص ۸۳۲) .

(۱۰۳) محمدمحسن هروی :

از خوش‌نویسان و مصوران مکتب هرات در قرن ۱۵ م و از باشندگان هراتست . چون فریدون میرزا فرزند نوجوان سلطان حسین بایقرا ، بوسیلهٔ جمعیتی از دانشمندان ، دیوان حافظ را تکمیل وترتیب کرد ، خواجه عبدالله مروارید ، یك مقدمهٔ منثور بران نوشت (۹۰۷ ق ۱۵۰۲م) که خواجه آنرا در شرفنامه مجموعهٔ منشآت خودآورده است (طبع ویسبادن ۱۹۵۱ م) و این مقدمه بنام همین شاهزاده و کیفیت بزم ادبی وفراهم‌آوردن دیوان‌کامل حافظ مشحونست و یك نسخهٔ آن بخط همین محمدمحسن هروی با یك تصویر فریدون میرزا و الواح ملون و مذهب و صفحات مجدول آراسته ، در نسخ خطی کابل محفوظست (رك : ایران ـ ترکیه) .

مرقع محمدمحسن هروی (ف)

در خزینهٔ اوقاف استانبول مجموعهٔ نفیسی از قطعات خطوط و تصاویر برگزیده استادان خط نستعلیق موجود است که آنرا همین محمدمحسن هنرمند هرات فراهم آورده ومقدمه‌یی بقلم عالی نستعلیق بران نوشته است ،ودر آخررقم محمدمحسن فی‌بلدهٔ هرات سنه ۹۹۰ق (۱۵۸۱ م) دارد ، واین مرقع با مقدمه و خاتمهٔ آن یك منبع مهم‌تاریخ کتابسازی و خطاطی مکتب هرات است.

طبع مختصر این مقدمه : در احوال و آثار خوشنویسان تألیف دکتر مهدی بیانی ، جلد سوم ص ۸۳۴ ، تهران ۱۳۴۸ ش ۱۹۶۹ م .

چند قطعه از نمونه‌های خطاطی این مرقع :

۱ ـ دوقطعه‌خط محمدامین‌کاتب شاگرد میرمحمدباقر بن میرعلی هروی تحریر ۹۸۰ ق ۱۵۷۲ م .

۲ ـ یك قطعه بهترین خط سلطان محمد خندان (هروی) آخر جمادی‌الاولی ۹۵۷ ق ۱۵۴۹ م .

۳ ـ یك قطعه نستعلیق با رقم «فقیرحالی» .

۴ ـ یك قطعه نستعلیق عیشی هروی متوفا ۹۸۰ ق ۱۵۷۲ م ا کاتبان ابراهیم میرزا صفوی در مشهد .

۵ ـ یك قطعهٔ خط محمدقاسم شادیشاه کاتب هرات در حدو ۹۵۰ ق ۱۵۴۳ م .

(۱۰۴) محمد مفیدی (مستوفی‌بافقی):

پدرش نجم‌الدین محمودبن حبیب‌الله بود . وی درسنه ۱۰۷۷ ۱۶۶۶ م مستوفی اوقاف یزد بود ، در سنه ۱۶۷۰ ق ۱۰۸۱ م باصفها رفت و از راه پارس و بصره درسنه ۱۰۸۲ ق ۱۶۷۱ م بهندوستان آ و بتألیف و سیرو سیاحت پرداخت وتا ۱۰۹۱ ق ۱۶۷۹ م در هند زن بود و کتابی بنام مجالس‌الملوك تألیف‌کرده است و هم ازوست :

جامع مفیدی (ف)

در سنه ۱۰۹۱ ق ۱۶۷۹ م تألیف این‌کتابرا در لاهور انجام و مشتمل است برشرح احوال مشاهیر وازآنجمله هنرمندان و خطاط در سه جلد .

طبع :

جلد اول وسوم درتهران باهتمام ایرج افشار ۱۳۴۰ ش ۱۹۶۱ م ۹۴۲ ص .

جلد دوم » » ۱۳۴۲ ش ۱۹۶۳م.

(تاریخ‌تذکره‌ها ۲/۵۸۵).

۱۰۵ محمدمؤمن‌بن خواجه عبدالله مروارید :

مانند پدرش مرد دانشمند ومنشی و خطاط ماهر هفت‌قلم وشاعر بود ، که بدربار شاه اسماعیل اول صفوی استاد سام‌میرزا شد و این شهزاده در تحفهٔ سامی او را بصفت استاد خود مینویسد که در هرات و شیراز با او بود ومنصب صدارت داشت ، وبعد ازان از شاه طهماسپ رنجید و در سنه ۹۴۷ ق ۱۵۴۰ م بهند رفت و یکسال بعد در ۹۴۸ ق ۱۵۴۱ م درآنجا مرد .

مرقع خطوط او (ف)

محمد مؤمن بنام شاه طهماسپ بهادرخان مرقعی عظیم ترتیب داد ، که جامع انواع خطوط او بود ، واکنون اوراق‌آن درمرقع مالك دیلمی‌ومرقع سیداحمد مشهدی درکتابخانهٔ خزینهٔ اوقاف توپقاپوسرای استانبول وهم دریك‌مرقع دانشگاه استانبول متفرق است ، وازملاحظهٔ آن ارتقای انواع خطوط را در مکتب هرات تخمین‌کرده میتوانیم ، و چند نمونهٔ خط نستعلیق او تحریر ۹۲۵ ق ۱۵۱۸ م و ۹۲۴ ق ۱۵۱۱ م دارالسلطنه تبریز، و۹۴۷ ق ۱۵۴۰ م ورجب ۹۳۴ ق ۱۵۲۷ م و۹۴۵ق ۱۵۳۸م و۹۲۷ق۱۵۴۰ م بامضای او دربن مرقعها موجوداند.

(۱۰۶) محمدیوسف (میرزا ، لاهیجی)

یکی‌از خطاطان و مؤرخان ایران درقرن ۱۸ م ، ازآثاراوست :

کلام‌الملوك ، فی بیان ظهور و ایجادالخط و احوال‌الخطاطین (ف)

در تاریخ خط و احوال خوش‌نویسان .

مخطوطه :کتابخانهٔ مجلس تهران ۶۵۶ ونسخهٔ‌کتابخانهٔ خدیویه قاهره، تحریر۱۲۷۵ ق ۱۸۵۸م (ص ۵۰۰ فهرست‌وستوری ۲/۱۰۷۸).

(۱۰۷) محمد یوسف‌بن مقصود سبزواری :

وی شاگرد علاءالدین سبزواری خطاط قرن ۱۷ م است .

رسالهٔ دستور خطاطی (ف)

تألیف ۱۰۹۹ ق ۱۶۸۷ م در دساتیر و لوازم و آلات خطاطی .

مخطوطهٔ یك‌مجموعهٔ شخصی دراصفهان (ص۵۳۹ اطلس خط).

(۱۰۸) محمودبن محمد :

درنیمهٔ دوم قرن دهم هجری در خراسان زندگی داشته وبا شعرا و خطاطان محشور بود ، ازوست :

قواعد خطوط (ف)

در قواعد خوش خطی و احوال برخی از خوشنویسان پیش از ۹۶۹ ق ۱۵۶۱ م تألیف شده است .

مخطوطات :

۱ ـ بودلیان اکسفوردشماره ۲۸ مورخ حدود ۹۶۹ ق . ۳۱ص.

۲ ـ موزهٔ برتانیا . (تاریخ تذکره‌ها ۲/۶۹۹)

(۱۰۹) محمودعلی خان ماهر (حکیم)

از علمای طب و مؤلف کتب متعدد در طب یونانی و هندیست و کتابها بنام ابوحنیفه و معاشرت افغانان بزبان اردو دارد ، اصلا اکبرآبادی افغان و در اواسط قرن ۲۰ در دهلی ساکن بود . از آثار اوست :

علم‌الحروف یا تحقیقات ماهر (اردو)

کتاب جامع و مفیدیست بر تاریخ خط و آغاز و تکامل آن در بشریت در چهار حصه و یك ضمیمه ، که شرح پیدایش تمام خطوط عربی و اسلامی‌را در ممالك شرقی‌داده ودر هر دوره، مشاهیرخطاطان را هم نشان میدهد و حصهٔ سوم کتاب مخصوصست به بیان کاغذ ، قلم، سیاهی . و در حصهٔ چهارم ۵۴ صفحه عبارت از اشکال و نمونه های مختلف خطوط قدیم و جدید است که در مارچ ۱۹۳۴ م تألیف آن در دهلی ختم شده .

طبع : دهلی ۱۹۳۴ م .

(۱۱۰) محمود کمال اینال :

ازمؤلفان ترکیهٔ عثمانیه دراوائل قرن ۲۰ م ،که از آثاراوست :

خطاطان (ترکی)

تذکرهٔ خوشنویسان . چاپ استانبول ۱۹۵۵ م .

(۱۱۱) محمود هروی (امیر):

وی فرزند مؤلف حبیب‌السیر خواند میر است که دراواسط قرن دهم هجری (۱۶ م) در هرات زندگی داشت ، و از مؤلفات اوست :

تاریخ شاه طهماسپ یا ذیل حبیب‌السیر (ف)

در بیان احوال وقایع عصر شاه طهماسپ اول صفوی در سا[ل] ۹۵۳ ق ۱۵۴۵ م به تشویق محمد خان اوغلی حاکم هرات بتألیف آ[ن] آغاز کرده ودر سنه ۹۵۷ ق ۱۵۵۰ م بانجام رسانیده است وشرح حا[ل] مشاهیر رجال و امراء و هنرمندان و فضلای معاصرش دارد .

مخطوطه کتابخانهٔ ملی تبریز ۳۵۹ ص بخط زیبای نستعلیق .

مخطوطه موزهٔ برتانیا ۳۲۴۸ شرقی و ۳۰۲۹ شرقی .

مخطوطه کیمبرج شماره ۷۴ فهرست نسخ فارسی .

(تاریخ تذکره‌ها ۲/۵۴۰ ستوری ۳۰۴)

(۱۱۲) مرقع خطوط جعفر و غیره (ف)

این مرقع نفیس و عظیم ، شامل انواع خطوط جعفر بایسنغر[ی] و دیگر خطاطان وآثار نقاشان عصر تیموریانست .

مخطوطه توبینگن آلمان .

(۱۱۳) مرقع خوب (ف)

مرقع نفیس خزینهٔ اوقاف استانبول[1] مشتمل برقطعات شیوا[...]

۱ــ درکتابخانه‌های استانبول درحدود ۴۰۰ نسخهٔ خطی مصور و ۴۰[...] البم‌مصور نفیس وجود داردکه علاوه برتصاویرومنیاتورهاوقطعات‌خوش‌نویسی[...] وصفحات مزین و منقش ، برخی معلومات تحریری هم دربارهٔ هنر و هنرمندا[ن] دران دیده می‌شود وهریکی ازمنابع تاریخ هنرکتابسازی شمرده میشود.
(بنگرید : زکی و لیدی توغان: منیاتورها درکتابخانه‌های استانبول ۱۹۶۳م[...]
Zeki Velidi Toghân: On The Miniatures in Istânbul [L]ibraries. Istanbul 1963.

(برای شرح مرقعات استانبول بنگرید: ترکیه ۱ــ۴۱)

نستعلیق استادان بزرگ‌مانند سلطان‌علی‌مشهدی،میرعلی‌هروی، محمود-بن اسحاق شهابی ، محمدحسین تبریزی ، میرمعز کاشانی و سید احمد مشهدی وغیره ، با چندین مجلس تصویر منیاتور عالی که محمد صالح آنرا بنام محمدبهادرخان (ظاهراً ولدجان محمدخان امیربخارا ۱۰۱۴-۱۰۱۸ ق) فراهم آورده و مقدمه‌یی بخط خود بران نگاشته است .

این محمد صالح هرویست که خود را «الکاتب الخاقانی» گوید و تاریخ این کتاب «مرقع خوب» ۱۰۱۸ ق ۱۶۰۹ م است ، وبخط او قطعات زیادی دیده شده که یکی در مجموعهٔ دکتر مهدی بیانی تهران در سنه ۱۰۷۲ ق ۱۶۶۱ م نوشته شده است و ازین برمی‌آید که محمد-صالح فراوان سال زیسته است (بنگرید : ترکیه ۲۳) .

(۱۱۴) مرقع داراشکوه (ف)

این مرقع هم جامع انواع خطوط استادان و آثار هنروران خراسان و هند است که در اواسط ۱۷ م برای فرزند شاه جهان شهزاده داراشکوه متوفا ۱۶۵۸ م در هند فراهم آمده است .

برای وصف نسخهٔ خطی آن بنگرید : اورینتل کالج میگزین فبروری ۱۹۵۵ م .

(۱۱۵) مرقع زیب‌النساء (ف)

این مرقع مشتمل برقطعات خطوط و تصاویر کارهنرمندان آسیای میانه وهند است که درحدود ۱۷۰۰ م برای دختراورنگ‌زیب زیب‌النسا ودل‌رس بیگم فراهم آمده ،ومقدمهٔ آنرا ملارضای راشد نوشته‌ومطالبی

در تاریخ خطاطی و نقاشی دارد .

مخطوطه : کتابخانهٔ خدابخش در پتنه (هند) .

(۱۱۶) مرقع سلطان‌مراد (ف)

مجموعهٔ نفایس خوشنویسی و نقاشی .

نسخهٔ خطی : کتابخانه ملی وین . (خویشنویسان ۱/۲۷۹)

(۱۱۷) مرقع سلطان حسین بایقرا (ف)

در خزینهٔ اوقاف استانبول . شامل نمونه‌های خطاطان استا معروف خوشنویسی وازآنجمله عبدالله طباخ هروی که در سنه ۸۵۵ ۱۴۵۰ م در سمرقند نوشته است (بنگرید : ترکیه ۲۰)

(۱۱۸) مرقع سلطان یعقوب آق قویونلو (ف)

این مرقع بسیار نفیس ، دارای قطعات انواع خطوط استا ماهر خوش‌نویسی مکتب هرات و متفرعات آنست ،که تمام محتویا آن در تاریخ خطاطی بکارآید و درحدود ۸۸۰ ق ۱۴۷۵ م ترتیب ش باشد و اکنون در خزینهٔ اوقاف استانبول محفوظست .

نمونه‌های خطاطی‌بسا از هنرمندان مکتب هرات واساتید بزر با تاریخ و امضای ایشان دارد و مکتوبی بخط شیخ محمود هرو شاگرد جعفربایسنغری و رئیس کتابخانهٔ سلطان یعقوب ، خطاب بهم سلطان ادب و هنرخواه نیز دارد، که‌آنرا دراحوال وآثار خوشنویس (ج ۳ ص ۸۹۲) طبع کرده‌اند .

درین‌مرقع ۶۸ قطعه خطوط عبدالکریم‌بن‌عبدالرحمن خوارزمی نیز محفوظست (بنگرید : ترکیه ۱) .

(۱۱۹) مرقع شاه اسماعیل (ف)

مجموعهٔ بهترین آثار خطاطی و نقاشی استادان مکتب هرات و متفرعات آن، که برای‌شاه اسماعیل صفوی ساخته‌شده(بنگرید: ترکیه۸۸)
مخطوطهٔ : خزینهٔ اوقاف استانبول (خوشنویسان ۱/ ۲۷۸)

مرقع شاه عباس (ف)

(۱۲۰) کتابخانـهٔ دانشگاه استانبول . یکی از اجـزاء آن رقـم «فقیرالمذنب حسین» دارد . وبهمین امضا قطعهٔ نستعلیق دیگری هم در خزینهٔ اوقاف استانبولست .

(۱۲۱) در خـزینهٔ اوقـاف استانبول ، جامع انـواع خطوط خوشنویسان . (بنگرید : ترکیه ۳۶) (خوشنویسان ۱/ ۲۷۸)

(۱۲۲) مرقع شاهی یا مرقع گلشن (ف)

کتابخانهٔ سلطنتی ایران .

مجموعهٔ نفیس آثار خوش‌نویسی و نقاشی آسیای میانه و هند و ایرانست ، که در هند برای شاهان مغولیهٔ دهلی فراهم آمده و بـرخی حواشی این مجموعه بقلم آقا رضا مصورهروی درهند بتاریخ ۱۰۰۸ ق ۱۵۹۹ م نقاشی شده و آثار چندین نفر خطـاطـان معروف و مصوران هرات دارد .

آغاز ترتیب این مرقع بامر جهانگیر در سنه ۱۰۳۱ ق ۱۶۲۱ م بوده ودرعهد شاه جهان در سنه ۱۰۴۰ ق ۱۶۳۰ م ختم گردیده وکاتب

دیباجه و خاتمهٔ آن ظاهراً محمدحسین کشمیری «زرین‌رقم» است وشا
جهان بخط خـود نام «مرقع شاهی» بران نوشت و مخطوطهٔ این مرقـ
درایام ولیعهدی ناصرالدین شاه درسنه ۱۲۶۳ ق ۱۸۴۶ م بایران رسید
و داخل کتابخانهٔ شاهی تهران گـردید مشتمل بر۱۷۶ ورق در یک
مجلد نفیس .

(برای شرح مزید بنگرید : ایران ۵۱۸ و فصل سوم : تـوصیف
مرقع شاهی و ۵ ب) .

(۱۲۳) مرقع کتابخانهٔ سلطنتی ایران (ف)

درین مـرقع علاوه براستادان نستعلیق و انواع خطوط دیگر
مکتوبی بخط و انشاء میرعلی هروی خطاط معروف مکتب هرات د
عصرسلطان حسین بایقرا (متوفا دربخارا ۹۵۱ ق ۱۵۴۴ م) مضبوطست
که با کمال الحاح وزاری ازحضورعبیدالله خان ازبك، اجازت عودت
بوطنش هرات را خواسته است .

مرقعات گنجینهٔ شیخ صفی در اردبیل ایران (ف)

این گنجینه در ایام صفویه غنی‌ترین خزینهٔ کتب خطی ونفایس
هنری بود ، که از آنجمله مـرقعات ذیل در (۲۲۴ ورق) تاکنون باق
مانده است :

(۱۲۴) مرقع ۳۸ ورق :

بخط نسخ و نستعلیق و ثلث مجدول مذهب حاشیه الـوان جل
مقوا تیماجی .

(۱۲۵) مرقع ۶۲ ورق :

بخطوط مختلف خوش‌نویسان ، مجدول مذهب حاشیه ، کاغذ الوان‌افشان مصور با سرلوحه‌ها و جلد مقوا تیماجی اندرون مشبك منقوش.

(۱۲۶) مرقع ۳۶ ورق :

مجدول مذهب بخط خوشنویسان ، حاشیه الوان‌افشان نقاشی بطلا و دو صفحه اول مصور .

(۱۲۷) مرقع ۶۸ ورق :

به‌خطوط مختلفهٔ خوشنویسان، مجدول‌مذهب‌مصورسرلوحدار، حاشیه الوان افشان .

(۱۲۸) مرقع ۲۰ ورق :

به‌خطوط نستعلیق‌خوش‌نویسان،مجدول‌مذهب سرلوحدارمصور.
(گنجینهٔ شیخ صفی ص ۵۵ طبع تبریز ۱۳۴۸ ش)

مرقعات ولی‌الدین افندی :

وی فرزند مصطفی آقای صولاق‌باشی‌وشیخ‌الاسلام دولت‌عثمانی و مرد عالم وخطاط هنرشناسی بود . وفاتش بسن ۸۳ سالگی درحدود ۱۱۷۳ ق ۱۷۵۹ م در استانبولست کـه زبردست‌ترین‌نستعلیق‌نویسان عثمانی و شاگرد طورمش‌زادهٔ خطاط بود .

سه جلد ازمرقعات ترتیب‌کردهٔ اودر کتابخانهٔ دانشگاه استانبول است که همهٔ آن در تاریخ خطاطی بکارآید .

(۱۲۹) جلد اول :

مشتمل برخطوط میرعماد حسنی و قطعاتیکه خود ولی‌الدین ا[...] روی آن نوشته و نهایت مهارت هنری وی در آن آشکار است .

(۱۳۰) جلد دوم :

مجموعهٔ خطوط میرعلی هروی .

(۱۳۱) جلد سوم :

مجموعهٔ خطوط‌استادان طراز اول نستعلیق.

قطعات زیاد خط ولی‌الدین در مرقعات ایاصوفیه و دانشگاه موزهٔ آثار اسلامی استانبول موجود است . (خوشنویسان ۹۵۵)

(۱۳۲) مرقع امیر تیمور (مجلس جنگ) بنگرید : جهانگیر۲۹

» بهرام میرزا	» دوست‌محمد ۴۵ ترکیه ۷
» پریخانه	» انندرام‌مخلص ۱۳
» خطوط	» محمد مؤمن ۵
» خطوط و تصاویر	» محمدمحسن ۳
» شاه طهماسپ	» ترکیه ۶
» یوسف‌بهادر	» » ۹
» ۲۱۲۷	» » ۱۰
» ۲۱۴۴	» » ۱۱
» ۲۱۴۶	» » ۱۲
» ۲۱۴۰	» » ۱۳

مرقع ۲۱۶۲	بنگرید : ترکیه	۱۴
« ۲۱۶۸	« «	۱۵
« ۲۱۴۵	« «	۱۶
« ۲۱۵۶	« «	۱۷
« ۲۱۶۶	« «	۱۸
« ۲۱۵۹	« «	۱۹
« ۲۱۵۵	« «	۲۰
« ۲۳۱۰	« «	۲۱
« ۲۱۵۷	« «	۲۲
« ۲۱۳۹	« «	۲۴
« ۲۱۴۲	« «	۲۵
« ۲۱۴۳	« «	۲۶
« ۲۱۶۵	« «	۲۷
« ۲۱۷۶	« «	۲۸
« ۲۱۵۸	« «	۲۹
« ۱۴۸۳	« «	۳۰
« ۱۴۸۸	« «	۳۱
« ۱۴۸۹	« «	۳۲
« ۱۴۹۱	« «	۳۳
« ۱۴۹۶	« «	۳۴
« ۱۵۱۴	« «	۳۵
« شاه اسماعیل اول صفوی	« منابع ۱۴۸ وصفی.	

(۱۳۳) مستقیم‌زاده :

سلیمان سعدالدین افندی از شعرای عصر عثمانیه ترک ومتولد در استانبول درسنه ۱۱۳۱ ق ۱۷۱۸ م است که طریقت نقشبندی داشت ، به ترکی‌وعربی‌وفارسی تألیفات‌زیاد دارد. وفاتش۱۲۰۲ق ۱۷۸۷م است. (قاموس‌الاعلام شمس‌الدین سامی طبع استانبول ۱۳۱۱ ق جلد ۴ ص ۲۶۲۰) از آثار اوست :

تحفهٔ خطاطین (ف)

در بیان قواعد و تاریخ خط و احوال خطاطان .

طبع استانبول ۱۹۲۸ م .

(۱۳۴) مصطفی‌عالی افندی :

دفتردار بغداد مؤلف کتابی بنام منشأ‌الانشا در ۵ فصل .

تولد ۹۴۸ ق ۱۵۴۱ م

وفات ۱۰۰۸ ق ۱۵۹۹ م

از آثار اوست :

مناقب هنروران (ت)

محمد قطب‌الدین یزدی‌درسنه ۹۹۰ ق ۱۵۸۱ م مأموردفترداری خزینهٔ بغداد وجوان ۲۰ سالهٔ خوش‌نویس ماهر بود . وی تذکره‌ئی‌در ترجمهٔ ۵۲ تن خوش نویس نوشت که اکنون در دست نیست ، ولی عالی افندی که در بغداد یزدی‌را دید ، این تذکرهٔ او را گرفت و در سنه ۹۹۵ ق ۱۵۸۶ م در عصر سلطان مراد عثمانی بترکی ترجمه کرد ، و احوال چند خطاط دیگر را بران افزود ، که از منابع هنر خطاطی است . طبع استانبول (؟)

(۱۳۵) مطربی (اصم سمرقندی) :

ولادتش ۹۶۶ ق ۱۵۵۸ م در سمرقندست و در سن رشد به هند رفت و در رجب ۱۰۳۴ ق اپریل ۱۶۲۵ م که عمرش ۶۸ بود ، درهند بتألیف تذکرهٔ خود پرداخت که در جمادی‌الاخری ۱۰۳۶ ق ۱۶۲۶ م ختم شد، وی درسنه ۱۰۳۷ ق ۱۶۲۷ م ببلخ باز آمد .

تذکرهٔ مطربی (ف)

مشتمل براحوال بعضی امرای ازبك و شاعران فارسی‌زبان ماوراءالنهرو بلخ وخراسان بترتیب الفبائی‌تخلص‌های ایشان که بعضی از آنها خطاط هم بوده‌اند در حدود ۳۵۰ تن مربوط قرن ۹ - ۱۱ ق . نسخهٔ خطی اندیا آفس شماره ۳۰۲۳ مورخ ۲۳ شعبان ۱۰۷۵ ق ۱۶۶۵م .

مخطوطهٔ کتابخانهٔ آکادیمی علوم ازبکستان ۲۳۵۳ و مجموعهٔ شخصی محمدصالح پرونتا در کابل .

۱۳۶ منشآت (ف)

نام مؤلف‌وجامع آن معلوم نیست‌ومشتمل است برمناشیروفرامین ونامه‌ها از عهد شاهرخ تا سلطان ابوسعید میرزا مورخ ۸۸۶ق ۱۴۸۱م که مطالبی درتاریخ هنر دارد .

مخطوطه :کتابخانهٔ یونیورسیتی استانبول.

(۱۳۷) منشآت خطی کتابخانهٔ مهدی بیانی تهران (ف)

این کتاب ده سال قبل درتهران بود، و دران بسا از منشآت علی

یزدی و دیگران نقل‌شده وازانجمله یك منشور امیرزاده ابراهیم سلطان (فرزند شاهرخ) بنام خواجه نصیرالدین محمد مذهب است که وی در کتابت وتذهیب وتصویر ونقاشی وحسن‌خط استاد بود و اورا درهرات مقدم وکلانتر کتابخانهٔ همایون مقرر داشته‌اند.

تاریخ این منشور۲۵ ذیقعده سنه ۸۰۵ق۱۴۰۲م است ودرتاریخ خطاطی ومکتب هنری هرات، سند بسیار مفید وقویست؛ اینك نقل‌آن:

«چون خواجه نصیرالدین محمد مذهب ، از فضیلت حسن خط و لطف تحریر، بخطی وافرکامل و نصیبی موفور بهره‌ور و محفوظست ، و در صنعت تذهیب ونقاشی سرامدهٔ دوران و فایق بر سایر امثال و اقران . و مدتی مدید است تا بکلك توفیق ، نقوش اخلاص و خدمتگاری ، بر صفحات احوال خویش نگاشته، علی‌الدوام بسعی دوام وظائف نیکو، بندگی بتقدیم میرساند، وبصنوف خدمات پسندیده مواظبت می‌نماید .

درینوقت بحکم من منع‌المستوجبین فقد ظلم ، تقدم و پیشوائی طوایف مذکور، بتخصیص مذهبان ونقاشان و مزوقیان و تقویم‌کارهای کتب‌خانهٔ عامره وغیرآن ازکتابت وتذهیب وتصویر وتجلید ونقاشی و عمارت وتعیین جمهور مذهبان ومزوقیان، خواجه نصیرالدین مشارالیه را مقدم و کلانتر خود دانسته، طریق متابعت و انقیاد مسلوك دارند . و کارکنان کتابخانهٔ همایون ونقاشان عمارات خاصه وغیرهم، تقویم اورا معقول شناسند ، و از سخن و صوابدید اوکه هرآینه متضمن صلاح‌کار باشد تجاوز ننمایند... فی‌الخامس والعشرین فی ذی‌القعدةالحرام سنه خمس وثمانمائة الهجریه.»

(خوش‌نویسان ۹۴۲)

(۱۳۸) منشآت و رسالهٔ خط وقلم (ف)

مجموعهٔ منشورات ومراسلات مشاهیر بخارا وبلخ تا قرن ۱۹م، که یکی از اجزاءآن رساله «خط وقلم» است.

نسخهٔ خطی: کتابخانهٔ تاشکند.

منشآت عبدالله مروارید : بنگرید: ۷۰

» حسن شاملو » ۳۷

» ابوالفضل (مکاتبات) » ۵ب

(۱۳۹) میرخانی :

ازخطاطان معاصر ایران ، ازوست :

تذکرهٔ خوش‌نویسان (ف)

مجموعهٔ هنرخط و اقسام خطوط با نمونهٔ خط برخی ازخطاطان خراسان وافغانستان طبع تهران ۱۳۴۵ش ۱۹۶۶م ۱۵۰ص

(راهنمای تاریخ افغانستان ۱۸۱/۲)

(۱۴۰) ناجی زین‌الدین (مهندس عراقی)

از دانشمندان محقق معاصرعراقی دربغداد، تألیف اوست :

الخطالعربی (ع)

مصور ۴۲۰ ص مشتمل بر تاریخ و اشکال خطوط اسلامی ، از مطبوعات مجمع علمی عراقی بغداد ۱۹۶۸م ، چاپ مطبعهٔ حکومتی بغداد، قطع بزرگ،آرت پیپر.

(۱۴۱) ناصرالدین حنفی حسنی بخاری

از مولفان قرن ۱۸م ماوراءالنهر، ازآثار اوست :

تحفةالزائرین (ف)

درشرح برخی ازمزارات ماوراءالنهر که ذکر برخی ازخطاطان
هم دارد .

طبع بخارا ۱۳۳۸ق ۱۹۱۹م.

(۱۴۲) نثاری بخاری:

نامش سیدحسن خواجه پسر سید پادشاه خواجه مشهوربه نقیب‌
الاشراف، ازمشاهیر رجال دربار شاهان بخارا وشیخ‌الاسلام وصدربود
که درنیمه‌آخر قرن دهم‌هجری میزیست. وفاتش دربخارا سنه ۱۰۰۵ق
۱۵۹۶م و ازآثار اوست:

مذکر احباب (ف)

نام‌کرونوگرام تذکرهٔ شعرای‌فارسی است‌که در۹۷۴ق ۱۵۶۶
تألیف آن ختم شده ، و یکی از مآخذ شرح حال برخی از شاعرا
هنرمند است، که مؤلف‌آن ازارادتمندان حافظ سلطان‌علی اوبهی‌خطا
معروف (متوفا ۹۰۹ق ۱۵۰۳م) بود. و درین تذکره ذکر۲۸۳تن شعرای
معاصر وسابق ازهند تا خراسان و ماوراءالنهر آمده .

نسخ خطی:

۱- موزهٔ برتانیا مرقومه ۹۸۷ق ۱۵۷۸م

۲- اکادیمی علوم شرقی لنین‌گراد .

۳- کتب‌خانهٔ نواب صدر یار جنگ (هند)

۴- کتب خانهٔ برلن شماره ۶۴۵ بخط نستعلیق خوش ویسی‌هرو
که درسنهٔ ۹۸۳ق ۱۵۷۵م درمکه نوشته شده .

طبع :

۱- شرح‌حال هفت تن شاعرخطاط که درین تذکره آمده، بوسیلهٔ نواب صدر یار جنگ در اورینتل‌کالج میگزین لاهور ج۱۱ مورخه ۲ فبروری ۱۹۳۵ م طبع شده است ص۳۹-۴۵.

۲- طبع تمام متن فارسی مذکراحباب درحیدرآباد دکن ۱۹۶۹ م ۵۲۰ صفحه متن + ۴۸ فهارس + ۹۸ مقدمه انگلیسی . بکوشش فضل‌الله استاد فارسی جامعهٔ عثمانیه حیدرآباد دکن (هند) .

بنگرید: راهنمای کتاب شماره۴ سال۳

آریانا کابل شماره ۱۱ سال ۱۹

نشریهٔ کتابخانهٔ مرکزی، تهران ج۲ سال ۱۳۴۱ش.

تاریخ تذکره‌های فارسی ۲/ ۲۱۹

(۱۴۳) نصرآبادی :

نامش محمد طاهر اصفهانی متولد ۱۰۲۷ ق ۱۶۱۸ م از تذکره‌نویسان‌وشاعران قرن ۱۷ م ایران ومؤلف‌گلستان خیال است که وفاتش در اواخر قرن ۱۷م باشد. و هم ازآثار اوست .

تذکرهٔ نصرآبادی (ف)

در ذکر شعرای عهد صفوی تقریباً ۱۰۰۰ نفر ، بنام شاه سلیمان صفوی از ۱۰۸۳ تا ۱۰۹۰ ق ۱۶۷۳ م نوشته شده مشتمل بریك مقدمه در ذکر شاهان و شاهزادگان و :

صف اول : در ذکر امراء و خوانین ملازمان پادشاه از ایران و هندوستان و وزراء و مستوفیان و دیوانیان .

صف دوم : ذکر سادات و نجباء .

صف سوم : ذکر علماء و فضلاء و خوش‌نویسان و فقر[...]
و درویشان .

صف چهارم : شعرای عراق وخراسان وماوراءالنهروهندوستا[...]

صف پنجم : ذکر مؤلف و اقوام او .

خاتمه : در تواریخ و الغاز و معماها .

نسخهٔ خطی :

۱ ـ دانشگاه تهران ۳۳۴۲ .

۲ ـ کتابخانهٔ وزیری یزد . این نسخهٔ ذیلی هم دارد ، که د[...]
سنه ۱۰۹۱ ق ۱۶۷۹ م بامضای نصرآبادی رسیده .

طبع :

۱ ـ قسمت احوال خوشنویسان‌آن طبع محمد شفیع دراوری[...]
کالج‌میگزین ج ۱۱ شماره۴ ماه اگست ۱۹۳۵ م ص ۵۴ ـ ۱۵۹

۲ ـ چاپ متن کامل آن بکوشش وحید دستگردی در مطب[...]
ارمغان تهران ۱۹۳۸ م . (برای نسخ خطی بنگرید : ستوری ۸۲۰)

(۱۴۴) نعیمی (علی احمد)

از نویسندگان انجمن تاریخ کابل، متوفا ۱۳۵۰ ش ۱۹۷۱
ازوست :

صورتگران و خوشنویسان هرات در عصر تیموریان (ف)

مشتمل برمعرفی نقاشان وخطاطان هرات، بترتیب الفبای نامه[...]
هنرمندان هرات در عصر تیموریان .

طبع: انجمن‌تاریخ کابل ۱۳۲۸ ش ۱۹۴۹ م ۱۲۴ ص

(۱۴۵) واصفی هروی :

زین‌الدین محمود بن عبدالجلیل هروی است که در سنه ۸۹۰ ق ۱۴۸۴ م در هرات بدنیا آمد و شاعر و مؤرخ و واعظ و نثرنگار هراتست که در محرم ۹۱۸ ق ۱۵۱۱ م از هرات به ماوراءالنهر پناه برد، و در حدود ۹۶۰ ق ۱۵۵۲ م بسن ۷۰ سالگی در تاشکند وفات یافت، و از آثار مفید اوست :

بدایع‌الوقایع (ف)

برخی اطلاعات بسیار مفید دربارهٔ اوضاع شاعران و مؤلفان و هنرمندان هرات و آسیای وسطی و دربارهای هرات و بخارا و سمرقند و تاشکند دارد، و یکی از مآخذ عمدهٔ تاریخ اجتماعی این سرزمین است .

طبع :

۱ – در دو جلد چاپ مسکو ۱۹۶۱ م بسعی الکساندر بلدروف ۵۰+۱۳۷۵ ص .

۲ – در دو جلد چاپ بنیاد فرهنگ ایران :

جلد اول ۱۳۴۹ ش ۱۹۷۰ م ۵۳۳ ص با فهارس .

جلد دوم ۱۳۵۰ ش ۱۹۷۱ م ۴۲۲ ص با فهارس .

(۱۴۶) واله داغستانی :

علی قلی‌خان تذکره‌نگار فارسی که در سنه ۱۷۱۲ م در اصفهان بدنیا آمد و در سنه ۱۷۳۱ م بهند رفت و بمناصب بزرگ رسید و در سنه ۱۱۷۰ ق ۱۷۵۶ م در دهلی مرد، ازوست :

ریاض‌الشعراء (ف)

تذکرهٔ ۲۵۰۰ شاعر قدیم و جدید فارسی است بترتیب الفبائی

که در سنه ۱۷۴۸ م تألیف آن انجام یافته و ذکر برخی از هنرمندان شاعر هم دارد . (برای نسخ خطی آن بنگرید : ستوری ۸۳۲) .

(۱۴۷) واله قزوینی :

محمد یوسف، ولادتش سنه ۹۸۸ ق ۱۵۷۹ م و برادر میرزا محمد طاهر وحید مؤرخ قزوینی است که در سال ۱۰۵۸ ق ۱۶۴۷ م در فتح قندهار همرکاب شاه عباس ثانی صفوی بود و منصب منشی ارقام شاهی داشت، و بعد از آن به وزارت توپخانه رسید، و تفسیری بر قرآن مینوشت و در نظم و نثر استاد و هم خطاط مسلم بود، از آثار اوست :

خلد برین (ف)

تاریخی است مشتمل بر هشت روضه، که در زمان شاه سلیمان صفوی در سنه ۱۰۷۸ ق ۱۶۶۸ م تألیف شده که حدیقهٔ دوم از روضهٔ هشتم و مجلس ششم آن در ذکر خوش‌نویسان و مجلس هفتم در ذکر نقاشان و مذهبان است. (برای نسخ خطی بنگرید: تاریخ تذکره‌ها ۲/۶۱۶ ستوری ۱۳۱) .

(۱۴۸) وصفی (شمس‌الدین محمد)

از هنرمندان و خطاطان اواخر عهد تیموریان هراتست که بامر شاه اسماعیل اول صفوی قطعات خطوط استادان عصر را فراهم آورد و مقدمه مفیدی بران نوشت .

مقدمه مرقع شاه اسماعیل صفوی (ف)

درباب خوش‌نویسان و هنرمندان در ۹۱۶ ق ۱۵۳۷ م نوشته شده. مخطوطهٔ خزینهٔ اوقاف استانبول .

(۱۴۹) هروی :

در اواخر قرن ۱۵ م زندگی داشت و نامش معلوم نیست .

جوامع‌الانشا (ف)

مشتمل برمکاتبات و نامه‌های عصرسلطان ابوسعید میرزا وسلطان حسین بایقرا و حسن‌بیگ ودیگر مراسلات آن عهد که در تاریخ خط و هنر مطالبی دارد .

خطی : نور عثمانیه استانبول .

(۱۵۰) همایونفرخ (رکن‌الدین)

از محققان معاصر ایران ساکن تهران ، از آثار اوست :

۱ ـ تاریخچه کتابخانه‌های ایران (ف)

طبع تهران (بی‌تاریخ) مصور ۱۸۴ ص

۲ ـ کتاب و کتابخانه‌های ایران (ف)

طبع مصور نفیس تهران ۱۳۴۵ ش ۱۹۶۶ م ۱۵۵ ص

۳ ـ سیر تحول و تکامل خط فارسی دری (ف)

یك سلسله مقالات در مجلهٔ بررسی‌های تاریخی ، طبع تهران (سال ۴ شماره‌های ۲ ، ۳ ، ۴ ، ۵ ، ۶) ۱۳۴۸ش ۱۹۶۹ م.

۴ ـ هنر کتابسازی در ایران (ف)

در شماره ۴ ـ ۵ ـ ۶ راهنمای کتاب طبع تهران (سال ۱۴ سال ۱۳۵۰ ش ۱۹۷۲ م)

(۱۵۱) هیرالال مونس (منشی)

از مؤلفان و خطاطان قرن ۱۹ م هند ، پسر رامجیون لال ساکن جیپور که وفاتش غالباً ۱۹۲۱ م است ، و از آثار اوست :

طغرای نستعلیق (اردو)

در شرح حال خطاطان نستعلیق و قواعد این خط . طبع هند (؟)

(۱۵۲) یعقوب‌بن حسن :

ابوالداعی سراج حسنی‌شیرازی خطاط اقلام سنه‌واستاد نستعلیق در قرن ۱۵م. که‌بقلم اوظفرنامهٔ تیموری تحریر پنجشنبه۲۴ جمادی‌الاخری ۸۴۰ق۱۴۳۶ م درکتابخانهٔ مجلس تهران موجود است وازآثاراوست:

تحفة‌المجالس (ف)

مطالب مهم در تاریخ خطاطی دارد ، و یکی‌از مآخذ وی رسالهٔ خواجه عبدالله صیرفی است .

نسخهٔ خطی :

کتابخانهٔ خدابخش در پتنهٔ هند شماره ۱۰۸۶

(۱۵۳) یوسف‌حسین (سید)

پیش‌از ۱۲۲۸ ق ۱۸۱۲ م در هند میزیست واز عبدالقادر مجلد، هنر جلدسازی و صحافی آموخت و تألیف اوست :

رسالهٔ جلدسازی (ف)

این رسالهٔ منظوم فارسی‌که ازنظرادب سست وناقص‌است در نه فصل منظوم گردیده ، که در تاریخ هنرتجلید و اصطلاحات آن یك‌اثر نافع شمرده میشود :

فصل اول : ساختن مقوا واهار .

فصل دوم : ساختن وصالی و فصالی .

فصل سوم : در بیان جزبندی و سیفه و پشتی و پیرازه و شیرازه و شکنجه .

فصل چهارم : در بیان اقسام و چگونگی سختیان .

فصل پنجم : در مقوا کندن ، منبت بـرمقوا چسپانیدن ، ورقـی تراشیدن و لنگردادن و بـر کتاب‌بستن و جلادادن و قلم‌کاری کـردن و مستورنمودن .

فصل ششم : در بیان جلد یك‌پوستی‌و دوپوستی و جلد کاغذی .

فصل هفتم : در بیان قلمدان و زیـرمشق و جلد آینه و غلافها و مروحه و آفتاب‌گیری . . .

فصل هشتم : در بیان اشکال و چگونگی‌آلات و . . .

فصل نهم : دربیان حل زر ونقره وتذهیب و زرافشان وجدول و راست‌کردن رنگها چون لاجورد و شنجرف وزرنیخ و زنگار وسیاهی و غیره ، و چربه و چبن کاغذچیدن واهر کردن و پشت‌آینه‌بستن .

خطی : یك نسخهٔ خطی ناقص این رساله منظوم کـه غلطی‌های زیاد دارد ، بخط جمال صاحب درسنه ۱۲۲۸ ق ۱۸۱۲ م نوشته شده و در کتابخانهٔ مخطوطات شرقی

Government Oriental Munuscripts Library

مدراس‌به‌شماره M ۴۳۷ موجوداست (بنگرید: فهرست همین‌کتابخانه ج ۱ طبع ۱۹۳۹م).

طبع :

از روی همین نسخهٔ ناقص در فرهنگ ایـرانزمین ج ۱۶ ـ ۱۷ طبع تهران ۱۳۴۹ ش ۱۹۷۰ م (ص ۱ـ۴۳) چاپ شده است .

(۱۵۴) یوسف محرر جامی (جلال‌الدین)

از مؤلفان خراسان بعد از قرن ۹ هجریست که نام اورا یوسف‌ـ بن محمدبن شباب‌الجامی آورده‌انـد و هنرمند جامع‌الصنائع مکتب

هرات و نویسنده مهمترین نسخه های خطی خمسهٔ نظامی نمره H ۷۸۱ توپقاپوسرای استانبولست که در هرات در سنه ۸۴۹ ق ۱۴۴۹ م بـرای خاتُرخاتون بنت‌امیرعثمان نوشته شده است (بنگرید : ترکیه ۴۲ ببعد) و هم ازوست :

فرائد غیاثیه (ف)

کتابیست مفید و دارای نکات کارآمد در تاریخ خطاطی .

از آنجمله مکتوبی‌از زبان مولانا احمد بن محمود جامی‌بانشاء یوسف‌خطاب به جعفربایسنغری است که اختلاف‌جعفررا با شمس‌الدین محمدبن حسام هروی خطاط دربـار بایسنغر (متوفا ۸۵۰ ق ۱۴۴۶ م) نمایندگی میکند ، و این مکتوب در خوشنویسان دکتربیانی(ص ۳۱۳) طبع شده است .

مخطوطه : شماره ۴۱۵۵ ایاصوفیه استانبول .

فصل سوم

هنر کتابسازی و خط در ادبیات فارسی

- ۱ -

توصیف مرقع شاهی و مدح شاه جهان[1]

پروردهٔ کدام بهار است ایـن چمن
کز بهر دیدنش نگه از هم کنیم وام
هر خط او چو خطهٔ کشمیر دلفریب
وز حـلقـهٔ حروف براه نظاره دام
از دیدنش نظاره گیان مست می‌شوند
آن باده‌ایکه دایـره‌ها را بـود بجام
از بسکه دیده خیره شود در نظاره‌اش
نتوان شناخت دیده کدام‌است‌وخط کدام؟
یاقوت ثلث این خط اگـر مینگاشتی
مستعصمش بـدیـده نشاندی ز احترام
تذهیب داد شاهـد خط را چه زینتی
آری شفق فزوده بحسن و جمال شام

---

۱ ـ ظاهراً وصف مرقع معروف به‌گلشن است ،که اکنون در کتابخا
سلطنتی ایران محفوظ است (بنگرید : فصل دوم ۱۲۲ و ایران ۷۴۰)

آراسته بهشتی ، تصویر حوریان
حوری که باشد او را غلمان کمین غلام
چسپان شد اختلاط خط و صورتش بهم
پیچد بموی طرهٔ تصویر زلف لام
مو از زبان چو خامهٔ نقاش سرزند
نطق ار ز حسن صورت او سرکند کلام
تصویرو خط چوصورت ومعنی بهم قرین
وز اتحاد کرده در آغوش هم مقام
تمکین حسن اگر نشدی مانع ، آمدی :
در باغ صفحه شاهد تصویر در خرام
چندین هزار نقش بدیع انتخاب کرد
دوران که شد «مرقع شاه جهانش» نام
صاحبقران ثانی از اقبال سرمدی
شاه ستاره لشکر و خورشید احتشام
(ص ۷۱ دیوان کلیم طبع تهران ۱۳۳۶ ش)

۳ ـ جلد

حبذا دیوان تو[1] کز بهر جلدش در ختن
پوست را ازتن بدندان‌می‌کشد بیرون،غزال
(کلیم)

۱ ـ این ابیات ازقصیده لامیه درمدح روح‌الامین شهرستانی‌اصفهانیست که درهند منصب میرجمله داشت .

۳ ـ جزوه و شیرازه

بسکه مربوطند معنی‌ها بهم چون سلسله
جزوه‌ها یابند بی شیرازه باهم اتصال
(کلیم)

۴ ـ دفتر ، تذهیب ، سرلوح

چونکه دارد نسبتی با دفتر اشعار تو
دفتر گل را نیارد زد بهم باد شمال
ازپی تذهیب اوخورشید را حل کرده‌اند
تا ز سرلوحش بسازند آفتاب بی‌زوال
آسمان افتاده در پیش مذهب چون صدف
وز شفق شنجرف در وی سوده بهررنگ آل
(دیوان کلیم ص ۳۱)

۵ ـ خوشنویسان با سهو قلم

خوش‌نویسی چو عارض خوبان   سخنم را بخط خوب آراست
لیك در هر غزل بسهو قلم   گاه چیزی فرود و گاهی کاست
کردم‌اصلاح آن‌من‌ازخط‌خویش   گرچه نامدچنانچه دل میخواست
هر چه او کرده بود با سخنم
با خط او قصور کردم راست
(جامی)

۶ ـ قلم‌تراش

بکلك تیز فلان خوشنویس شعر مرا
نزد رقم که زهر بیت شد به زخمی خاص

کنون من از پی اصلاح شعر ، بر خط او

قلم‌تراش کشیدم که «الجروح قصاص»

(دیوان جامی به تصحیح هاشم رضی، طبع تهران ۱۳۴۱ ش ص ۷۹۷)

۷ ـ نسخهٔ زیبای مزین

این نسخه کـه نـزهتگه عقل و جانست

در خـوبـی او چشم خـرد حیرانست

خـرم چمنیست از گـل و ریحان پـر

اوراق گـل و خطـوط او ریحانست

(جامی ص۸۱۵)

۸ ـ انحراف خامه

محـرف تراش و محـرف نـویـس

بانـدك زمـانی شـود خـوش نـویس

آصفی هروی گوید :

جزمست انحراف خطش با من ای رقیب !

بهر سواد ، خـامـه محرف مساز قط

(ص ۱۲۷ دیوان آصفی هروی، ۸۵۳ ـ ۹۲۳ ق

طبع هادی ارفع ، تهران ۱۳۴۲ ش)

۹ ـ قط قلم

استخوانم صد نشان دارد ز تیغ نو خطان

بسکه در مکتب برویش خامه میکردند قط

(ص ۱۲۸ دیوان آصفی)

هوای نـو خطان مکتبم کاش استخوان سازد

که بهرخامه قط کردن ، برندم سوی‌مکتب‌ها

(ص ۹ آصفی)

۱۰ ـ حسن خط

شد زخط عنبرین،حسن توصد چندان‌که بود

یك دلیل حسن روزافزونت‌آمد حسن خط

(ص ۱۲۹ آصفی)

در آرایـش صـفـحـهٔ روزگـار

ربـایـنـد خـطـش چـو خـط نگار

بسر خط نویسی عـلـم زان نـمـط

کـه رخسار خـوبـان کنـد مشق خط

(نورالدین ظهوری در مدح میر خلیل خطاط)

۱۱ ـ خط غبار

مصحف حسنت بخط خوب غبارست

من صفت آن خـط غبار چه گویم ؟

(ص ۲۲۵ کلیات قاسم انوار متوفا ۸۳۷ ق طبع سعید نفیسی

تهران ۱۳۳۷ ش)

۱۲ ـ نسخ و تعلیق

نتوانند چـو خط تـو نوشت ار بکنند

نسخهٔ خط ترا ، نسخ نویسان ، تعلیق

(میرجوجك علی سرپل بلخ حدود ۱۰۰۰ ق از مجمع‌الفضلا)

۱۳ ـ خط ترسل

ای زلف تو پیچیده‌تر از خط ترسل
بر دامن زلف تو مرا دست توسل
(قاآنی)

۱۴ ـ چند خط در یك بیت

ز نستعلیق گو[1] یاقوت‌لب،ریحان‌خطی‌دارم
کزانگشت شهادت میکشد،خط بر غبارمن
(محمدسعید اشرف از فرهنگ اندراج)

۱۵ ـ مرکب ، قلم

منشی دیوان کل ، آندم که کرد انشا قلم
از خط و خالت مرکب بود با سوداقلم
(کاتبی ترشیزی نشابوری)

۱۶ ـ دوات

نام لعلت نقش اگر سازند درچین بر دوات
نی قلم‌شان پرعسل گردد ز موم سردوات
(کاتبی)

۱۷ ـ کتب‌خانه

عماد فقیه کرمانی در مثنوی صفانامه درباره خواجه محمود که خانقاهی در کرمان در سنه ۶۶۶ ق ساخته بود گوید :

۱ ـ نستعلیق‌گویی : کنایه ازحرف به تکلف‌زدن و الفاظ را بمخرج ادا کردن . (فرهنگ اندراج) .

سال ز هجرت چو رسیدش بهفت
در صدد زمرهٔ حفاظ رفت
کلك ودواتش گه و بیگاه پیش
کرد کتب‌خانه پر از خط خویش
(اورینتل کالج‌میگزین لاهور ، نومبر ۱۹۲۸ م

۱۸ ـ خطوط زرین

گر ابن‌مقله دگر باره در جهان آید
چنانکه دعوی معجز کند بسحر مبین
بآب زر نتواند کشید چون تو الف
بسیم حل ننگارد بسان نغز تو سین
(سعدی

۱۹ ـ مجلد و شکنجه

دیدم مجلدی که شکنجه همی نمود :
دیوان روح‌پرور خواجه کمال را
گفتم : مجلدا ! تو شکنجه چرا کنی ؟
این نظم روح‌پرور سحر حلال را
گفتا که برده است کمالات اهل فضل
اشکنجه میکنم که نماید کمال را
بساطی سمرقندی متوفا ۸۶۲ ق از نسخهٔ خطی تذکر
مجمع الفضلاء محمد عارف بقائی ۹۹۶

۲۰ ـ مشق مداوم

چهل سال عمرم بخط شد تلف
سر زلف ناید به آسان بکف
ز مشقش دمی هر که فارغ نشست
چو رنگ حنا رفت خطش ز دست
مکن جز به تحریر، اوقات صرف
که صورت نمی‌آید از صوت حرف
(قاضی‌احمد غفاری)

۲۱ـ خط برخطها کشیدن

خامه می‌ترسم ز دستش سرکشد
ناگهان خطی بخطها درکشد
(ظهوری)

۲۲ ـ قلم گل‌نگار

خوشگوی نشد از قلمش هر که نگفت
نوکش چه گهرهای معانی که نسفت
گر خار نوشت، در دل خصم خلید
ور گل بنوشت بررخ دوست شگفت
(ظهوری)

۲۳ ـ عقد گهر

آنانکه بجستن جواهر چستند
در عقد گهر گذشته، خطش جستند

خطها همه آب در خراسان از شرم
ورنه، بعراق عراقیان می‌شستند
(ظهوری در مدح میرخلیل خوش‌نویس)

۲۴ ـ اهل سواد

در سلسلهٔ وصف خط، این بس که ز کلکم
هر نقطه سویدای دل اهل سواد است
(طالب آملی)

۲۵ ـ ستایش قلم

بهین وارثی مرد را یادگار — قلم باشد این نکته را گوش‌دار
جهان از قلم یافت نام و نشان — قلم گرنه بودی، نه بودی جهان
کسی کو نه‌گشت ازقلم‌بهره‌مند — مدانش به نزد خرد ارجمند
قلم را چه دانند هر بوالهوس — قلمزن شناسد قلم را و بس
(ملا محمدحسین خطاط تبریزی استاد میرعماد قزوینی)

۲۶ ـ جلد صدف‌کاری کتاب

(برحاشیهٔ آن نوشته شد)

چو دست قضا نقش این جلد بست
پر و بال طاووس درهم شکست
کتابش چو گوهر بود از شرف
مناسب فتادست جلد از صدف
کند خرده کاریش را چون نگاه
گذارد فلک عینك از مهر و ماه

چو خود را سزاوار این جلد دید
صدف دامن از دست گوهر کشید
تراوش ز بس میکند آب ازو
گلش را نشسته است شبنم برو
برای تماشای این نوبهار
نگه باز گردانم از روی یار
کتابی کزو گشت زینت پذیر
میان دو گلشن شود جایگیر
(دیوان کلیم طبع پرتو بیضائی ، تهران ۱۳۳۶ ش)

۲۷ ـ نگارخانه چین

صورتگران چین اگر آن چهره بنگرند
نقش و نگارخانه چین را کنند حك

۲۸ ـ صورت دلستان

گرمصورصورت آن دلستان خواهد کشید
حیرتی‌دارم که نازش‌را چسان خواهد کشید ؟
(بیدل)

۲۹ ـ دست ازقلم کشیده

بصورتی که توبی کمتر آفریده خدا
ترا کشیده و دست از قلم‌کشیده خدا
(سلیم)

۳۰ ـ صورتگر چین

نقاش چین چو صورتش آورد در نظر
زد برزمین قلم که چها میکشیم ما
(سلطان حسین میرزا صفوی)

صورتگر چین ازحسد صورت‌خوبش
هم خامه شکستست و هم انگشت گزیدست
(امیر معزی)

سخن ز صورت‌چین میگذشت درمجلس
کشید زلف ز عارض که نقش چین اینست
(بابا فغانی)

۳۱ ـ مصوران چابکدست

تمثال رخ ترا بچین بردستند
آنجا که مصوران چابکدستند
در پیش مثال روی تو بنشستند
انگشت گزیدند و قلم بشکستند
(شیخ شطاح شیرازی)

اگر جماعت چین صورت‌ترا بینند
شوند جمله پشیمان ز بت‌پرستیدن
(سعدی)

۳۲ ـ صورت انگیختن

فکرت من در تو نیست ، در قلم ایزدیست
کو بتواند چنین صورتی انگیختن
(سعدی)

گویی از خامهٔ تقدیر فرض نقش تو بود
کز ازل تا به ابد این همه تصویر کشید
(نیاز اصفهانی)

۳۳ ـ سلسلهٔ پای

حسن خط بهر خلاصی ز جنون می‌جستم
وه که خط سلسلهٔ پای من مجنون شد
(تمام این غزل در شرح حال میرعلی هروی ۷۷ فصل دوم خوانده شود)

۳۴ ـ شاعر خطاط

شاعر نازك سخن و ساحرم   در فن خط نیز بسا ماهرم
فیض مسیحا ز دمم می‌چکد   آب حیات از قلمم می‌چکد
(میرعلی هروی)

۳۵ ـ صد الم

چشم صاد وزلف دال و قد الف
طره لام است و دهان میم مراد
کلك استاد ازل زین پنج حرف
«صد الم» بر روی جان ما کشاد
(میرعلی هروی)

۳۶ ـ پنج شرط خطاطی

چند در وادی خط میکنی ایدل تك و پوی
بشنو این نکته و چون من بنشین فارغبال

پنج چیزست که تا جمع نگردد باهم
هست خطاط شدن نزد خرد امر محال
قوت دست و وقوفی ز خط و دقت طبع[1]
طاقت محنت و اسباب کتابت بکمال
گر ازین پنج قصوریست یکی را حقا
ندهد فائده گر سعی نمایی صد سال
(میرعلی هرو

۳۷ ـ مرثیه هنر

ازکمال‌الدین جعفرتبریزی‌خطاط‌معروف هرات درمرثیه‌بایسنغ
شهریارا تا برفتی از سر اهل هنر
شد کتاب صبر ما ابتر ورق زیر و زبر
یافتی از لطف شه، هر کهنه خطی عمرنو
بشکند پشتش‌کنون چون رفت پشتیبان زسر
از مرقع ناله‌ها آید بگوش جان مرا
صورت بیجان مگر گشتند ازین غم باخبر
خواندن اشعار بی‌معنی‌شد وصورت حرام
پادشاه صورت و معنی ز عالم شد مگر
قطعه‌یی یاقوت دادی قطعه یاقوت را
صیرفی کو، تا شناسد لعل و یاقوت از حجر
گشت خط‌منسوخ‌وصورتگر بجان درمانده است
چون عطا نبود کشد جدول کش از خون جگر

(۱) نسخه : استاد شفیق

داشتی صد برگ جلد نسخه‌یی از زرکنون
ای مذهب مشکلت از زر نگردد حل دگر
می‌نویسم جنگ و در دم میشود تر ز آب چشم
کرده‌ام بعد از تو شاها ! خط خود را خوبتر
نسخه‌ها زفتند در جلدسیاه از سوز و درد
بسته برسر جدول زر،هم کبود از لاجورد...
تا محقق گشت بر کتاب عالم این خبر
در زبان کلک‌ها ناید برون جز آه آه
تا بتوقیع اجل شد نامهٔ عمرش سجل
حال من چون خط پریشان‌گشته ، خط اینک گواه
نسخ و تعلیق از غبار غم نسازد چهره پاك
چون نخوانندش دگر ، هرگز بنزد پادشاه

از مرثیه سروده مولانا منشی

دی در کتابخانه شدم دیدم اندر او
جمعی بگریه جمله گره بر جبین زده
اهل کتابخانه همه جامه‌ها سیاه
انداخته دوات و قلم بر زمین زده
کاتب سیاه کرده قد و قامت الف
بس نقطه سیه برخ حرف شین زده
(تاریخچه کتابخانه‌های ایران از رکن‌الدین همایونفرخ
طبع تهران (بی‌تاریخ)

۳۸ ـ جمال مرد

خط حسن جمال مرءٍ ان کان لعالم فاحسن
الدر مع البنات اجلی والدر مع النبات ازین
(گلستان هنر)

۳۹ ـ حسن خط

خط که از شایبهٔ حسن تهیست
بهرهٔ کاغذ ازو روسیهیست
خط چنان به ز قلم راننده
که بیاساید ازو خواننده
(لااعلم)

ناسفته گوهریست ز بحر ولایتش
هر نقطه کامد از قلم درفشان او
گویی که بوده در ید قدرت اناملش
چون خامه در انامل معجز نشان او
(عبدالله مروارید)

۴۰ـ سرو قلم

هستی ز قلم رقم پذیرست
زو شمع رقم فروغ گیرست
سرویست‌قلم بباغ ادراك
سایه ز رقم فکنده بر خاك
(لااعلم)

۴۱ ـ وصف قلم

طرفه نگار قصب آل پوش
با دو زبان در سخن ، اما خموش
جلوه‌کنان سرو قدی سایه سای
گیسوی شبرنگ کشان زیر پای
سرو قدی همچو کمان توز پوش
با شب تاریك ، رخ روز پوش
تیر نه اما هدف ره سپر
بوده ز کاغذ هدفش بیشتر
کارگر و پر هنر خرده بین
کرده همه کار به کد یمین
پیشهٔ او معجزهٔ ساحری
گاه کلیمست ، گهی سامری
کرده گهی موی شکافی شعار
گاه فرومانده بمویی ز کار

۴۲ ـ کلید هنر

کلید خرد را هنر شد علم
کلید هنر چیست ؟ نوك قلم
قلم نقشبندست و چهره‌کشای
قلم بر دو نوع آفریده خدای
یکی از نبات آمده دلپذیر
نی قند گشته ز بهر دبیر

دگر نوع او نوع حیوانی است
کش از آب حیوان درافشانی است
نگارندهٔ نقش مانی فریب
ازو روزگار هنر دیده زیب

۴۳ ـ مفتاح رزق

علیکم بحسن الخط فانه‌من مفاتیح الرزق (منسوب بحضرت‌علی
غرض مرتضی علی از خط نه همین لفظ بود و حرف و نق
بل اصول صفا و خوبی بود زان اشارت بحسن خط فرمو
(سلطان علی‌مشهدی

فزاید ز خط ، حسن نازك عذاران
علیکم بحسن الخط ای دوستداران
شود تازه از خط بهار جوانی
بدانگونه کز سبزه عهد بهاران

۴۴ ـ آرایش توانگر

تعلم قوام الخط یا ذالتأدب
فما الخط الا زینة المتأدب
فان کنت ذامال فخطك زینة
وان کان محتاجاً فافضل مکسب
(منسوب به علی رض

خط خوب ای برادر دلپذیراست
چو روح اندر تن برنا و پیرست

اگر منعم بود آرایش اوست
وگر محتاج باشد دستگیر است

۴۵ ـ الخط نصف العلم

خط که فرموده‌است نصف العلم
سرور انبیا بعلم و بحلم
آن خط مرتضی علی بودست
زان نبی نصف علم فرمودست
کردی اکثر کتابت مصحف
خط از آن یافت رسم عز و شرف
آنچنان خط کجاست حد بشر
قلم دیگرست و خط دگر
قلم پاك آن رفیع جناب
خورده از جویبار جنت آب
دست در پاش او خزانهٔ رزق
خامهٔ او کلید خانهٔ رزق
از مدادش چه گویم و ز دوات
آب حیوان نهفته در ظلمات
ورقی را که خط شاه بر اوست
بوسه‌گاه ملایك و بشر اوست
(سلطان‌علی مشهدی)

اگر نه قید کتابت بود کجا باشد
شگفته معنی رنگین فکر جان‌پرور

۴۶ ـ هفت خط

طومار و محقق و رقاع و ریحان
نسخ است که ثلث او به توقیع نوشت

***

محقق بنزدیك هر کس که هست
که ریحان خطش برد دل ز دست
رقاعش پسندیدهٔ روزگار
به توقیع او سحر را ختم کار
غبارش بر اطراف سیمین حریر
چو آثار خط بر رخ دلپذیر

۴۷ ـ اقلام ستّه

نگار من خط خوش مینویسد
بغایت خوب و دلکش مینویسد
مناشیر و محقق، نسخ و ریحان
رقاع و ثلث هر شش مینویسد

۴۸ ـ نستعلیق

نسخ تعلیق گر خفی و جلیست
«واضع الاصل» خواجه میرعلیست
وضع فرمود او ز ذهن دقیق
از خط نسخ و ز خط تعلیق
(سلطان علی مشهدی)

۴۹ ـ تعلیق

کاتبان را هفت خط باشد بطرز مختلف
ثلث وریحان‌ومحقق، نسخ‌وتوقیع‌و رقاع
بعدازآن تعلیق آن خطست کش‌اهل عجم
از خط توقیع استنباط کردند ، اختراع
(جامی)

۵۰ ـ قلم انگشت

شناسای رقوم هفت‌خط مولی نظام‌الدین[1]
که مانند خطش در عرصهٔ آفاق کم باشد
نویسد از سرانگشت خط ثلث را یا رب
که دیدست‌اینچنین کاتب که‌انگشتش قلم‌باشد
(بهرام میرزا)

۵۱ ـ خط سلطانعلی مشهدی

آنکه در عالم بخط مشك فام
نسخ کرده خط استادان تمام
گشته شاگردانش از راه یقین
در طریق حق «کرام الکاتبین»

۱ ـ مولانا نظام‌الدین بخارایی خطوط سته را خوش می‌نوشته و در کتابخانه بهرام میرزا بوده و با انگشت خط ثلث را با اسلوب و نزاکت تمام می‌نوشته و این قطعهٔ نواب میرزایی در باب ثلث‌نویسی او بانگشت مشهور می‌باشد (گلستان هنر۳۳) .

مولانا محمد ابریشمی که سرآمد شاگردان سلطانعلی مشهدی بود برلوح مزارش بخط خود نوشته :

آنکو رقم زدی قلمش خط جانفزا
در حرف او کشیده قلم کاتب قضا
جان یافتی قلم چو رسیدی بخط او
آخر ، ولی شدش قلم دست خاك پا
خطش همین نبود نکو ، در طریق نظم
لطف سخن چوحسن خطش‌بوددلکشا
ره داد از مناسبت نام نزد خویش
سلطان ابو الحسن علی موسی رضا
رو در فناست هرچه ببینی بغیر او
ماند همین خدا و نماند بجز خدا

۵۲ ـ قلم جوان

مرا عمر شصت و سه شد بیش و کم
هنوزم جوانست مشکین قلم
هنوز آنچنان هستم از فضل حق
که باطل نگردانم الحق ورق
توانم هنوز از خفی و جلی
نویسم که «العبد سلطان علی»

۵۳ ـ سند علم خط

پیشتر از زمان شاه رسل خلق راهنمای نشأه قل

سر بخطی کـه خامه فرسودی
خط عبری و معقلی بودی
مرتضی اصل خط کوفی را
کرد پیدا و داد نشو و نما
وین خطوط دگر که استادان
وضع کردند هم ز کوفی دان
واضعان کاسمشان درین بابست
ابن مقله است و ابن بوابست
سند علم خـط بحسن عمـل
پس بود مرتضی علی ز اول
زانکه هم اوست در تمام علوم
علما را بعلم امام عموم
هـر کـه داند در مدینهٔ علم
نقد وقتش شود خزینهٔ علم

(سلطان علی مشهدی)

۵۴ ـ اصول خط

اصول و ترکیب کراس و نسبت
صعود و تشمیر نزول و ارسال

(یاقوت)

ظاهر خط اصول و ترکیبست
کرسی و نسبتش بترتیبست
بعد اینها بود صعود و نزول
شمره هم داخلست و هست قبول
نسخ تعلیق را مجو ارسال
کاندرین باب نیست قال و مقال

هست ارسال در خطوط دگر
این بدان و ازین سخن مگذر
جمع میکن خطوط استادان
نظری میفگن درین و دران
طبع تو سوی هر کدام کشید
جز خط او دگر نباید دید
تا که در چشم پرشود ز خطش
حرف حرفت چو دُر شود ز خطش

(سلطان‌علی مشهد

۵۵ ـ کاغذ و رنگ

کاغذی بهتر از ختایی نیست
حاجتِ آنکه آزمایی نیست
حبذا کاغذ سمرقندی
مکنش رد اگر خردمندی
خط برو صاف و خوب می‌آید
لیك پاك و سفید می‌باید
خواه رسمی و خواه سلطانی
جهد کن تا که خوب بستانی
هیچ رنگی به از حنایی نیست
با تو گویم که رنگ آن از چیست؟
زعفران و حنا و قطرهٔ چند
از مدادست بیش ازین مپسند

خط برو خوب و هم طلا خوبست
زینت خط خوب مرغوبست
چشم را رنگ سرخ وسبز و سفید
خیره سازد چو دیدن خورشید
بهر خط نیم رنگ می‌باید
تا ازو دیده‌ها بیاساید
رنگهایی که تیره رو باشد
خط رنگین برو نکو باشد
کاغذ سرخ را سفید نویس
تا نماید خط تو خوب و نفیس
کاغذی کان کبود رنگ بود
از سفیداب دلپسند بود
(سلطان‌علی مشهدی)

۵۶ ـ در باب خوش‌نویس‌شدن

ایکه خواهی که خوشنویس شوی !
خلق را مونس و انیس شوی !
خطهٔ خط مقام خود سازی
عالمی پر ز نام خود سازی !
ترك آرام و خواب باید کرد
وین ز عهد شباب باید کرد
سر به کاغذ چو خامه فرسودن
زین عمل روز و شب نیاسودن

زارزوهای خویش بگذشتن
وز ره حرص و آز برگشتن . . .
هر که از مکر و حیله و تلبیس
پاك گردید گشت پاك نویس
داند آنکس که آشنای دلست
که صفای خط از صفای دلست
خط نوشتن شعار پاکانست
هرزه گشتن نه کار پاکانست
گوشهٔ انزوا نشیمن کن
یادگیر این سخن ز پیر کهن
(سلطان علی مشهدی)

۵۷ ـ پشیمانی استاد

خواجه محمودبن خواجه اسحق شهابی از قریهٔ سیاوشان هرات و شاگرد میرعلی‌هروی بود وی در خدمت میر کاررا بجایی‌رسانید ، که بعضی خط اورا برخط میرترجیح میدادند ، و او هم بنام استاد قطعاتی مینوشت ، میرعلی درشکوه گفت :

خواجه محمود آنکه یك چندی
بود شاگرد این حقیر فقیر
یاد دادم باو ز قلت عقل
آنچه دانستم از قلیل و کثیر
بهر تعلیم او دلم خون شد
تا خطش یافت صورت تحریر

در حق او نرفت تقصیری !
گرچه او هم نمیکند تقصیر !
هرچه را مینویسد از بد و نیك
جمله را میکند بنام حقیر
(نگارستان هنر ۸۴)

۵۸ ـ مناجات کاتب

الهی همه عمر ، محمود کاتب
اگرچه بعصیان سیه‌کرده دفتر
بحرف خطایش خط عفو درکش
بحق علی بن موسی بن جعفر
بفضل خود ای پادشاه خطابخش!
بخط خطایش بکش‌خط سراسر
(شاه محمود نشابوری زرین رقم متوفا در مشهد ۹۷۲ ق)

۵۹ ـ خط یاقوت

خط یاقوت را هر کس که دیدی
بیك مثقال زر حرفی خریدی
اگر یاقوت خط او بدیدی
بصد مثقال هر حرفی خریدی

۶۰ ـ خط دلفریب

خطش چون خط نیکوان دلفریب
ز دل برده آرام و از جان شکیب

بود کلکش آن جادوی بوالعجب
که بر روی روز افگند زلف شب

۶۱ ـ تراشهٔ قلم

محقق‌است که‌گرابن‌مقله زنده شود
تراشهٔ قلمش را بمقله بردارد

۶۲ ـ اسلامی و ختائی

شنیدم که صورتگران ختای
نخستین که گشتند صورت‌کشای
بخون جگر رنگی آمیختند
مثال از گل و لاله انگیختند
چو مو گشته باریك از آن آرزوی
پی موشگافی قلمشان ز موی
ز گلها یکی صفحه آراستند
بآیین و زیبی که خود خواستند
نهادند از انرو ختاییش نام
که کلك ختایی از او یافت کام
چو دور نبوت به‌احمد رسید
قلم بر سر دیگر ادیان کشید
خطا پیشه‌گان ختایی نژاد
نمودند نقش نخستین سواد
بدعوی یکی صفحه آراستند
نظیرش ز شاه رسل خواستند

نـه از نقش آراسته یك ورق
که پر کرده از لاله و گل طبق
ببردندش از عین کافـر دلـی
بدعوی سوی شاه مردان علی
چو شاه ولایت بدید آن رقم
باعجاز بگرفت در کف قلم
رقم کرد اسلامیی دلربای
که شد حیرت افزای اهل ختای
چو آن اصل افتاد در دستشان
بشد نقشهای دگر پستشان

(گلستان هنر ۱۲۸)

۶۳ ـ هنر و خیال

گویند که بود پادشاهی مه طلعت و آفتاب جاهی
بودش به رخی چو لالهٔ راغ یك نرگس ناشگفته در باغ
فرخنده مصاحبی قرین داشت کو نقد هنر در آستین داشت
مانی رقمی که گاه تصویر ماندی رقمش بنقش تقدیر
برسنگ چو نقش آب بستی هر کس دیدی سبو شکستی
بر دور مه ار قلم کشیدی مه ظلمت سلخ را ندیدی
از عین تری که در قلم داشت آثار حیات در رقم داشت
نقش رقمش طراز چین بود صورتگریش بلای دین بود
از عالم جان، صدآفرین داشت جان خود قلمش درآستین داشت
خورشید لقا شه فلك خشم میدید بمانیش بیك چشم

مانی قلمی دگر ، قرین داشت کز وی در دل ، نهفته کین داش
میخواست که حیله‌یی بسازد با وی نقشی بمکر با
زد نقش : کزو شه جهاندار شد صورت خویش را طلبگ
آن نقش طراز مانوی‌دست با خویش خیال نقش شه بس
برداشت صحیفه‌یی دل‌افروز بنگاشت بران بطبع فیر
شه را تیری بدست وازخشم زد تاب سنان بگوشهٔ چ
از تیر گـه کجی ستادن باید چشمی بهم نها
زین تازه‌خیال ، آن خردمند بکشاد ز رشتهٔ هنر
شه یافت چوفکرسحرسنجش بخشید دو ملك دسترنج
زان یك صلهٔ هنر طرازیش
وان یك صلهٔ خیال‌بازیش
زان کار ، دل حسود بشکست
نومید بکنج غصه بنشست

(گلستان هنر ۳۱

۶۴ ـ تصویرسخن‌گوی

خوشا خامه سنجان جادو طراز
روانبخش از خامهٔ سحر ساز
به هر آفریده در آویخته
نظیری ز هر یك برانگیخته
شده پیرو صنع یزدان پاك
ز پرکار افلاك تا سطح خاك

سوی آفرینش نظر داشتند
سوادی ز هر اصل برداشتند
بنقش جهان صنعشان رهنمون
قلم پیش‌شان بهر سجده نگون
ندانم بصورت چه فن میکنند ؟
که گویی بمردم سخن میکنند !
(گلستان هنر ۱۳۲)

۶۵ ـ بهزاد

استاد زمانه حضرت بهزادست
کو داد هنروری بعالم دادست
کم زاد بسان مانی از مادر دهر
بالله که بهزاد ازو به زادست

***

نگار زغالش بچابك روی
بهست از قلم گیری مانوی
اگر مانی از وی خبر داشتی
ازو طرح و اندازه برداشتی
بود صورت مرغ او دلپذیر
چو مرغ مسیحا شده روح‌گیر

سال وفات بهزاد ۹۴۲ ق ۱۵۳۵ م .
وحید عصر بهزاد آنکه چون او
ز بطن مادر ایام کم زاد

اجل چون صورت عمرش بپرداخت
قضا خاك وجودش داد برباد
ز من صورتگری تاریخ پرسید
بدو گفتم جواب از جان ناشاد
اگر خواهی که تاریخش بدانی
نظر افگن به « خاك قبر بهزاد »
۹۴۲ (گلستان هنر۱۳۵)

۶۶ ـ پادشاه هنرمند طهماسپ

تعالی الله آن خامهٔ دلفریب
کزو یافت اورنگ افلاك زیب
چسان جان نیابد ز کلکش رقم
که جان میچکاند ز نوك قلم
بود آفرینش همه پست او
زده هر رقم بوسه بردست او
چو خواهد قلم از برای رقم
ز پسر فرشته ببندد قلم
ز شوقش صدف سر برآرد ز آب
که از ابر دستش شود کامیاب
قلم را از آن کار بالا گرفت
که اندر دو انگشت او جا گرفت
قلم چون به تشعیر گیرد دبیر
ازان موی خیزد براندام شیر
(گلستان هنر ۱۳۸)

۶۷ ـ بت صورتگر

عشق بت صورتگری افگند شوری درسرم
خلقی بصورت عاشق و من عاشق صورتگرم
(مولانا نظری نقاش قمی حدود ۹۵۰ ق)

۶۸ ـ مهاجرت هنر

جانب هند میروم کانجا کار اهل هنر نکو رفته
که سخا و کرم ز اهل زمان بـزمین سیه فـرو رفته
(میرمصور بدخشی حدود ۹۵۰ ق)

۶۹ ـ موی جان ده

موی قلمش ز اوستادی جان داده بصورت جمادی

۷۰ ـ وصف مرقع سلطان ابراهیم میرزا در مشهد

ز اشکال گلها و نقش طیور
بهشتی ز باد خزان بی‌قصور
که از روی پاکیزگی و تمیز
بجز جان نگنجد در او هیچ چیز
هزاران گل و لاله‌اش شاخ و برگ
همه امن از آسیب باد و تگرگ
مصور جوانان خـورشید روی
لب از شرم هـم بسته در گفتگوی

به‌هم یك جهت جمله در صلح وجنگ
نه چون اهل عالم دو روی و دو رنگ
شب و روز با یکدگر هم وثاق
به هم صحبتی مـردم بی‌نفاق
(گلستان هنر ۱۴۳)

۷۱ ـ کتب‌خانه

از کتب‌خانه‌اش اوراق فلك دیوانیست
که برو ثبت شده از کـرم یزدانی
از شهاب و خور و قوس قزح و سیاره :
جدول و شمسه و شیرازه و زرافشانی

۷۲ ـ تاریخ نقاشی قبهٔ امام رضا

بود چون توفیق نقاش ازل
شد تمام این طرح و نقش از کلك من
خواستم از هاتفی تاریخ گفت
« نقش کرد این قبهٔ زیبا حسن »
۹۸۰ق
(استاد حسن مذهب بغدادی)

۷۳ ـ در مدح مظفر مصور

یکی از وارثان کلك بهزاد
ز شاگـردی او بهزاد دلشاد
در ایـوان قلم بالا نشینی
بآییـن بـصـارت دوربینی

بچشمی گر مه و خورشید دیدی
بمویی هر دو عالم را کشیدی
خردمندی که چون گشتی قلمزن
عطارد را زبان گشتی باحسن
هدی گر صورتی را چهره پرداز
توانستی شمردی سحر و اعجاز
بتمثال کسی کردی چو رغبت
چنانش ساختی کز اصل صورت:
نیارستی کسی فرقی نهادن
مگر از جنبش و از ایستادن
ز رعنایی چو گشتی صورت‌آرای
هوس را پای لغزیدی بصد جای
بنقاشی چو سردادی قلم را
نمودی نوبت دیگر ارم را
دلبری را چو دادی صورت از نقل
تهور مومیائی جسته از عقل
برنگ و روغنش هر گه نظر بود
صفا را از حیا خون در جگر بود
(از قانون‌الصور صادقی بیگ افشار متوفا ۱۰۱۷ ق)

۷۴ ـ هفت اصل

همچنانکه درخط شش قلم اصل است ، درین فن نیزهفت اصل معتبر است : اسلامی ، ختایی ، فرنگی ، فصالی ، ابر ، واق ، گـره (گلستان هنر ۱۳۲)

ز نقاشی چو خواهی کام یابی
گشایم بر تو از هر سوی بابی
ولی جـز هفت نبود اصل این کار
چگویم زانکه دارد فـرع بسیار
چنین کـرد اوستادم رهنمایی
که هست اسلامی و دیگر ختایی
ز ابر و واق اگر آگاه باشی
چو نیلوفـر ، فـرنـگی خواه باشی
مکن از بند رومی هم فـراموش
کنی چون اسم هریك جای در گوش
(قانون‌الصور)

۷۴ ـ داستان مانی صورتگر

شنیدم که مانی بصورتگری
زری سوی چین شد به پیغمبری
ازو چینیان چون خبر یافتند
بـران راه پیشینه بشتافتند
درفشنده حوضی ز بلور ناب
بـران راه بستند چون حوض آب
گـزارنـدگـیهـای کلك دبیـر
برانگیخته موج ازان آبگیر
چو آبی که بادش کند بیقرار
شکن برشکن میدود بـر کنار

همان سبزه کو بر لب حوض رست
بسبزی بران حوض بستند چست
چو مانی رسید از بیابان دور
دلی داشت از تشنگی ناصبور
سوی حوض شد تشنه تشنه فراز
سر کوزهٔ خشك بکشاد باز
چو زد کوزه برحوضهٔ سنگ بست
سفالین بد آن کوزه حالی شکست
بدانست مانی که در راه او
بد آن حوضهٔ چینیان چاه او
برآورد کلکی بآیین و زیب
رقم زد بران حوض مانی فریب
نگارید ازان کلك فرمان‌پذیر
سگی مرده برروی آن آبگیر
در و کرم جوشنده بیش از قیاس
کزو تشنه را در دل آمد هراس
بدان تا چو تشنه دران حوض آب
سگی مرده بیند نیارد شتاب
چو در خاك چین این خبر گشت فاش
که مانی بران آب زد دور باش
ز بس جادوئیهای فرهنگ او
بدو بگرویدند و ارژنگ او

(شرف‌نامه نظامی ص ۳۷۹)

۷۶ ـ صورتهای شاهان

ز هندوستان تا بیابان روم
ز ویران زمین تا به آباد بوم
فرستاده‌ام سوی هر کشوری
فراست شناسی و صورتگری
بدان تا ز شاهان اقلیم گیر
زند صورت هر کسی بر حریر
نگارندهٔ صورت از هر دیار
سرانجام نزد من آرد نگار
چو آرند صورت بنزدیك من
درو بنگرد رأی باریك من
گوا خواهم آن نقش را درنوشت
زهرکس که این ازکه دارد سرشت ؟
چو گویند نقش فلان پادشاست
پذیرم که آن نقش نقشیست راست
پس از ناخن پای تا فرق سر
گمارم بهر صورتی بر نظر
ز هر سالخوردی و هر تازهٔ
بگیرم بقدر وی اندازهٔ
بدو نیك هر صورتی از قیاس
شناسم که هستم فراست شناس

(شرف‌نامهٔ نظامی ص ۲۶۲)

(۷۷) تاریخ مرقع امیرعلی‌شیر

تا نسخهٔ جهانرا زینت شد این مرقع
یابد ازو عطارد در کار خود نسقها
کافور گون بیاضش تا گشت دلکش از خط
هر دم برد بخوبی از نو خطان سبقها
برصفحه‌های نسرین انداخت سایه سنبل
تا ریخت مشك سوده برسیمگون طبقها
پرسد اگر کس از من تاریخ اختتامش
گویم پی‌مرقع جمع آمده ورقها (۸۹۷ ق)

(خواجه عبدالله مروارید)

۷۸ ـ هنر و بشر

کلك الهی چو رقم زد صور
مظهر فضل و هنر آمد بشر
در پی اظهار هنر چون شتافت
صفحهٔ ایام ازو زیب یافت
گاه بنوك قلم مشك‌سای
کرد رقم خط فضیلت فزای
گاه برانگیخت بهم آبرنگ
ساخت عیان ماهرخی بیدرنگ
گاه بگلزار سخن از هنر
کرد روان جویچهٔ آب زر

گاه برافراخت درخت بلند
میوهٔ او قوت دل مستمند
ساخت گهی از قلم سحر فن
گلبن پرگل برياض سخن
کرد بتذهیب سخن چون شتاب
شد خجل از شمسهٔ او آفتاب
حسن خط و صورت مردم فریب
میبرد از خاطر دانا شکیب
دیده شد از صورت خط بهره‌ور
دل بود از معنی او بیخبر

(نامهٔ نامی مخطوطهٔ کتابخانهٔ ملی پاریس)

(۷۹) کلك نقاش

طلب کردند آن نقاش استاد
که کلکش جام جان را آب می‌داد
خردمندی ، حکیمی ، نکته دانی
گرو بربود از شاپور و مانی[1]
زمانی کان نقوش اندر خطا بود
به پیش نقش او آنها خطا بود
بصورت کلك او با کلك تقدیر
برابر بود در تحریر و تصویر

(۱) این مصراع دراصل غلط چاپ شده :کزوپربود از شاپورومانی ؟

قلم‌هایش بسرخی گشته خونریز

چو مژگان بتان ، باریك سرتیز

چو او نقشی زدی برروی نامه

بنان[1] عقل را می‌کرد خامه

اگر نقش پری تصویر کردی

پری را ، بررخش تسخیر کردی

چنان زیبا کشیدی صورت حور

که از وی چشم رضوان یافتی نور

لب حوران چنان شیرین کشیدی

که جان قدسیان برلب رسیدی

به نقش لب چو کردی خامه را تر

ز لطفش می‌چکیدی آب کوثر

بدینسان برکشیدی صورت جان

که جان برصورتش میگشت حیران

اگر تمثال یوسف برکشیدی

برو یوسف ، دل و جان می‌دریدی

چنان چشم بتان را نقش می‌بست

که بروی آهوی وحشی شدی مست

به نقش ار صورت آهـو کشادی

ز نافش ، نافـهٔ مشکین فتادی

۱ـ در نسخهٔ مطبوع بتان است ؟ ولی بنان بمعنی انگشتان باشد .

اگر کلکش ببستی ، هیئت باز

بیك دم در هوا رفتی به پرواز

چو کردی نقش مهر عالم‌افروز

نمودی در دل شب ، چهرهٔ روز

وگـر قـد نگاری برکشیدی

روان انـدر خـرامیدن رسیدی

(ازمثنوی مهروماه جمالی دهلوی ۹۰۵ ق، ص ۳۸ طبع لاهور۹۷۴

(۸۰) صندوق کتاب

آن دلبر شوخ طبع شیرین گفتار

خوش گفت بشیخ خویش: کای شیخ کبار!

زنهار مکن تکیه به صندوق کتاب

سودی نکند کتاب برپشت حمار

از انیس‌العاشقین حسین ابیوردی (فرهنگ ایران زمین ج

۸۱ ـ دارالکتب غزنه

بیارایـد کنون دارالکتب را

بتوفیق خدای فـرد جبار

ز هـر دارالکتب کاندر جهانست

چنان سازد که بیش آید بمقدار

به شادی بـرجهد هربامدادی

بـروبد خاك هـر حجره برخسار

به جان آنرا عمارت پیش گیرد

که چون بنده نباشد هیچ معمار

دهد هرعلم را نظمی که هرکس
بود از علم نوعی را خریدار
کند مشحون هم طاق و رف آن
به تفسیر و به اخبار و به اشعار
گر این گفتار او باور نیاید
ترا ظاهر شود زین پس بکردار
(دیوان مسعودسعد سلمان ، چاپ رشید یاسمی، تهران ص ۲۲۴)

(۸۲) عبرت ازخواندن خط

نبشتم خط ندانم تا که خواند
که بی‌شك من بمیرم این بماند
هران عاقل کی این خط را بخواند
بداند کی جهان باکس نماند
(از آخر کتاب السبعیات بخط محمودبن محمدبن‌محمود قرن ۶ ه)

(۸۳) ـ خط یادگار

روزی که نه شادی و نه شیون ماند
نه دست و قلم ، نه جان و نه تن ماند
بر خاطر دوستان دهد یاد مرا
خطی که بیادگار از من ماند
(از یك مجموعهٔ خطی قرن ۷ ه در کتابخانهٔ مجلس سنا ، تهران)

(۸۴) تبریك کتاب

تا که باشد در آسمان مهتاب
تا بود زلف نیکوان در تاب

باد یارب مبارك و فرخ
برخداوند این کتاب کتاب
(ازخاتمهٔ دیوان‌سلمان‌ساوجی۸۵۹ق درکتابخانهٔ‌مرکزی‌دانشگاه‌ته

(۸۵) خامهٔ مشکین

آن روز که ید ز کار خواهد ماندن
خطست که یادگار خواهد ماندن
این نقش که از خامهٔ مشکین سرزد
بر صفحهٔ روزگار خواهد ماندن
(از خاتمهٔ التحفةالسعدیه قطب شیرازی ، کتابت زین‌العا
شاه‌محمد استرآبادی درسنه ۱۰۱۴ ق. کتابخانهٔ وزیری

(۸۶) دولت خط

خدا چو داد ترا دولت نوشتن خط
یقین شدت که برین‌عمر اعتباری نیست
کتاب چند پس ازخویش یادگارگذار
که خوبتر زکتب هیچ یادگاری نیست
(از خاتمه شرح بیست باب مورخ ۱۰۳۱ ق خط کاظم‌بن محمد ف
در کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه ته

(۸۷) یادگار بهترین

هر چند به عمر اعتباری نبود   ما را به جهان دمی قراری
جزخط سیاه در جهان بعد ازما   بهتر به زمانه یادگاری
(از خاتمه نزهةالقلوب خط حسن‌بن عبدالمجید اصفهانی قرن
در کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه ته

(۸۸) خط پریشان

خطم مشوش است و پـریشان چو زلف یار
عیبم مکن کـه در شب هجران نـوشته‌ام

(ازخاتمه انوار سهیلی مورخ ۱۲۹۴ ق خط اسماعیل بن گل‌محمد در کتابخانهٔ ملی تبریز)[1]

۱ـ از عـدد ۸۲ تا ۸۸ منقولست از مقالهٔ شعرهای پایان نسخه بقلم ایرج افشار درشماره ۱۳۹ هنر و مردم، اردیبهشت ۱۳۵۳ ش طبع تهران.

فصل چهارم

آثار باقیه هنر تیموریان ازمکتب هرات و متفرعات آن

اتحاد جماهیر شوری سوسیالیستی

- ۱ -

لوایح جامی ، بقلم احمد حسینی :

۱۷ × ۲۶ سانتی ، بقلم احمدالحسینی مشهدی‌الکاتب در سن
۹۷۸ ق ۱۵۷۰ م . منیاتور نگار آن میرزا علی شاگرد بهزاداست کـ
مکتب هنر هرات را در مکتب مشهد نشان میدهد و برای امیر سلطان
مراد خان حسینی نوشته شده .

(کتابخانهٔ عامهٔ لنین‌گراد ۲۵۶ دورن ـ خ ۴۸) بروورق اول ب
و دوم الف این نسخه دو مجلس منیاتور دوصفحه‌یی مهمانی با رنگهای
گرم ابنیه ومنظرباغ با البسهٔ رنگین‌وسروهای بلند ودرختان شگوفه‌دار
دارد . چهرهٔ اشخاص خراسانی با ریش‌های کوتاه سرخ‌فامست ، ولی
این تصویر تعلقی با متن کتاب ندارد و منیاتورهای اصل کتاب قـرار
ذیل است :

(۱) شاه و صوفی ۹ × ۱۷ سانتی

(۲) شهزاده و پری ، که حواشی این صفحه برزمینهٔ آسمانی

منظر درختان با مرغان زرین درکمال زیبائی دارد ، و در متن صورت شهزاده و پری بالدار نشسته در زیر درخت پرگل برقالین زیبائی در حال معاشقه دیده شود ، و پس منظر آن کوهست (۹×۱۷ سانتی)

(۳) پری بالدار زیبا با لباس فاخر با دیو شاخدار قوی هیکل در دامنهٔ کوهی که درختان پرشگوفه دارد ، و دیو از صراحی خود آبرا در صراحی پری می‌ریزد (۵ ، ۹×۱۷ سانتی) حاشیهٔ این منظر برزمینهٔ آسمانی شاخسار و حیوانات جنگلی مانند آهو و شیر شکاری و پرندگانست .

(۴) یك صفحه مصور این کتاب نفیس در منیاتورهای قرن ۱۴ – ۱۷ شوروی با رنگهای بسیارزیبای اصیل نشرشده (۹، ۱۶×۹،۳ سانتی لوحه ۳۸)

درین منظر شاه با قبای زنگاری تیره گلدار مطلا و پیراهن دراز گل طلائی و عمامه و جیغه سیاه کوچك در گلزاری سرسبز برصفحهٔ کوچك سنگی نشسته وچهرهٔ نیمه مغولی دارد . سه نفرغلام خوشروی امرد با البسهٔ دراز زیبای رنگین دارای گلهای کوچك طلائی در عقب و پیش او ایستاده‌اند . گلهای چمن با لطافت و رنگهای طبیعی‌اند سروهای سربفلك کشیده ودرختان پرگل درین چمن در دامنهٔ کوهی که رنگ طلائی دارد دیده می‌شوند .

صوفی با ریش نیمه دراز سیاه و چهرهٔ ماوراءالنهری با دستار خراسانی وعبای آسمانی رنگ‌در حضور شاه نشسته و باوخطاب میکند. آسمان بالای قله کوه رنگ طبیعی زیبا دارد ، و در بالا و پائین این منظربدیع که خصوصیات هنری هرات را حفظ کرده بخط بسیار جالب

زیبای نستعلیق جلی نوشته‌اند :

هرصورت‌دلکش که‌ترا روی‌نمود   خواهد فلکش زود زچشم توربود

– ۲ –

سبحة‌الابرار جامی

ثلث دوم قرن ۱۶ دوام هنر هرات در ایران (۹×۱۵ سانتی) در کتابخانهٔ عامهٔ لنین‌گراد ۴۲۹ دورن .

منیاتور دوصفحه‌یی مجلس علماء که با متن کتاب مربوط نیست، البسهٔ اشخاص جوان و پیر با رنگ گرمست ونشستن گاه ایشان سبزه‌زاریست در دامنهٔ کوه که بالای آن رنگ روشن آسمان زرد ، اوقات غروب را نشان میدهد،وبیرون این مجلس علمای نشسته، جوی آبست که یکنفر بران آبدست می‌سازد .

درختان پر شگوفه و سروهای این منظر دیدنیست و با نقاشی سه تصویردیگرمتن کتاب تفاوتی‌دارد ،که بایدکار نقاش دیگری باشد .

حواشی این صفحات برزمینهٔ آسمانگون طلاافشان مانندآسمان پرستاره مینماید . خط این نسخه نستعلیق عالی خفی ونیمه‌جلی است و هردو صفحه مجلس مصورآن خیلی ساده و دارای رنگهای معتدل‌است که دریکی جوانی‌مغرور،درویشی را ازبام می‌اندازد (۷×۱۳ سانتی) و در دیگری عارفی ژنده پوش به محتشم‌زاده با نخوت دارای البسهٔ فاخر پند میدهد (۵، ۵×۱۳ سانتی)که :

گفت کای تازه جوان تند مرو   پند سنجیدهٔ پیران بشنو

– ۳ –

سلسلة‌الذهب جامی بقلم میرعلی :

این نسخه در سنه ۱۵۱۹ م بقلم میرعلی حسینی خطاط معروف

هروی نوشته شد وجای تصاویر آن سپید بود ، تاکه درحدود ۱۵۵۵ م بفرمایش ابراهیم میرزا حکمران مشهد مصورگردیدونقاشی آن منسوب به شاگرد سلطان محمد در مکتب هنری مشهد است .

(موزهٔ دولتی هنرشرقی مسکو ۱۹۶۱ مخطوطات)

خط این نسخهٔ نستعلیق خفی بسیارخوش است ،حواشی صفحات گل‌کاری لطیف برزمینهٔ زردگون کم‌رنگ دارد، یك صفحهٔ مجلس مصور آن در دامنهٔ کوه اسفنجی دارای درختان وگلهاست که درافق آن ابرهای سپید و سیاه نمایانست (۷ ، ۱۶ × ۲۴ سانتی) که ۱۴ نفر اشخاص ریش سیاه را بشمول جوانان بی‌ریش امرد خوش‌پوش با البسهٔ رنگین در حالت مغازله‌ومصاحبه ایستاده‌ونشسته نشان میدهد ومربوط بحکایت جوانیست نیکرو ودلکش که هرکس به صحبت و رفاقت او میل دارد، واو از پدر خود می‌پرسد که با که آمیزد ؟ پدر به او پاسخ میدهد که به زیبائی‌ظاهری و حسن چهره فریب نخورد ، زیرا این زیبائی گذشتنی است و باید بزیبائی معنوی توجه کند .

تناسب و رنگ‌آمیزی این منظر استادانه و شبیه کارهای مدرسهٔ هراتست . مجلس دیگر (۵ ، ۱۵ × ۵ ، ۲۰ سانتی) از همان هنرمند است که حواشی آن عیناً مانند مجلس گذشته ، لطیف و نازك گل‌کاری شده و دردامنهٔ کوه کوچك اسفنجی وبیخ درختی کهنسال بی برگ وبار سایبانی نفیس و منقش به صور پرندگان رنگین ایستاده ، و زیرآن سه نفربا ریش‌های سیاه والبسهٔ فاخر برقالین گلداردو رنگهٔ نفیس نشسته‌اند وجوانی امرد درعقب ایشان ایستاده،واین منظریست ازمراسم مزاوجت دو نفرعاشق و معشوقه بنام عیینه و ریا ، که قصهٔ آن در سلسلةالذهب

جامی منظومست.

بیرون سایبان متعلقان داماد وعروس از زن ومرد دیده می‌شوند و در کوه اسفنجی کوچك ، منظر بز و آهووشبان نی‌نواز ودختریکه اسپ وحشی را رام ساخته و کلاهی شبیه شاپوی امروز بر سر دارد دیدنیست . در پای درخت کهنسال خیمهٔ کوچکی دیده می‌شود که دختر مهروئی ازان به خارج می‌بیند . دربن مجلس رنگهای گرم و سرد با تناسب خاصی که استادی مصور را نمایندگی کند کار شده است[1] .

- ۴ -

کلیات جامی :

اواسط قرن ۱۶ دوام هنرهرات در مکتب هنری مشهد (کتابخانهٔ عامه لنین‌گراد ، لنس ۱۰۹)

این نسخه نیز مانند برخی از مکتب هرات در آغاز تصویر دو صفحه‌یی یك مجلس مهمانی در باغ و گلزار دارد (۴ ، ۱۲ × ۸ ، ۲۰ سانتی) که با هیچ موضوعی از کلیات تعلق ندارد وصرف بغرض تزئین ملحق شده، مناظر این مجلس از آسمان و کوه واشخاص و سبزه‌زار رنگ سرد دارد و مجلس شاه را با مطربان و خدمتگاران وطباخان در دوصفحه نشان میدهد . تزئین حواشی این دوصفحه با ترنجهای رنگین لوزی بر زمینه زرد کم‌رنگ جالب است .

تصویردیگرمربوط به متن این کلیات هم باواسط قرن ۱۶ تعلق دارد (۶ ، ۱۲ × ۸ ، ۲۰ سانتی) که منظربازارفروش یوسف را برزمینهٔ

۱ ـ این دوصفحهٔ مصور در کتاب هنرهای زیبای عرب و ایران (شکل ۱۷۳ ـ ۱۷۴) نیز طبع سیاه دارد .

زرد خفیف با الوان سرد نشان میدهد که یوسف در بین بازار بر کرسی نشسته و از کلکین‌های متعدد دو طرفه منزل دوم و سوم این بنا ، زنان متعدد به تماشای حسن‌یوسف سرگرمند،حاشیهٔ لوزی با ترنج‌های زمینهٔ سیاه دارد و اشکال اشخاص خراسانیست .

تصویر دیگر همانست که زنان مصر درتماشای حسن یـوسف، دستهای خودرا بکارد می‌برند. تزئینات این مجلس برزمینهٔ زردکم‌رنگ با رنگهای‌گرم خیلی‌عالیست. حاشیه زیبای ترنجی زرد وزنگار دارد، چهره‌های زنان با البسهٔ ایشان خراسانیست. زلیخا برتخت نشسته‌وجیغهٔ شاهانه دارد . یوسف با لباس فاخر در حالیکه اشعهٔ مقدس از روی او میدرخشد ، ابریق دردست ایستاده وزنان مجلس به حسن او متحیرند .

- ۵ -

تحفة‌الاحرار جامی :

از ثلث آخرقرن ۱۶ دوام هنرهرات درمکتب هنرقزوین ، بخط نستعلیق بسیارخوش و بهترین تصاویر این عصر و شبیه بکار محمدی . (کتابخانهٔ عامهٔ لنین‌گراد ۴۲۶ دورن) .

ازین نسخه چهار صفحه مصور ذیل در مجموعهٔ تصاویر آثار جامی نشر گردیده :

(۱) دوبط کشفی را بهوا می‌برند ، که موجب تعجب بینندگان میگردد ، برزمینهٔ نارنجی خفیف با الوان سرد نقش شده ، منظرکوه و درختان و سرو بلند و چمن‌زار است که بران دو مرد و دو زن با البسهٔ فاخر در حالت تعجب ایستاده‌اند (۹×۶ ، ۱۶ سانتی) .

(۲) معاشقهٔ پیرمرد با زن خوشروی (۵ ، ۹×۷ ، ۱۶ سانتی)

در دامنهٔ کوه اسفنجی سبزه‌زار با درختان شگوفه‌دار است کـه دران پیرمردی عصادار با زن بلند قد زیبائی که چادر از روی خود برداشته ایستاده و به‌گفتگوی عاشقانه پرداخته است .

حاشیهٔ این مجلس درختستان جنگلی برزمینهٔ‌آسمانی برنگ‌زرد خفیف‌کار شده است‌که دران بوزینه‌ها و حیوانات جنگلی بنظرمیرسند رنگهای آن متوسط و باتناسب است .

(۳) داستان لاغری شاعربا متمول فربه (۷، ۹×۲ ، ۱۷ سانتی) زمینهٔ تمام صفحه با حاشیه نارنجی است با همان تزئین حاشیه نمبر ۲، و در متن بنائیست دو منزله منقش بـا رنگهای خفیف و سرد کـه در هر دو منزل آن اشخاص مربوط داستان نشسته یا ایستاده‌اند .

(۴) دو جوان خوشروی شاعرونوازنده‌که شاعر کتابی دردست دارد و با شوق وهیجان شعر میخواند ، و جـوان امرد دیگر طنبوری می‌نوازد ، هردو برچمن زیردرختان پرگل نشسته‌اند وصراحی‌می‌دربین ایشان افتاده . این تصویر به مضمون کتاب تحفة‌الابرار تعلقی ندارد و در خاتمه‌کتاب آمده است (۸×۸ ، ۷ سانتی) حاشیهٔ این صفحه هم با درختان وحیوانات جنگلی به نقاشی خفیف برزمینهٔ زرد مزین است.

- ۶ -

سلسلة‌الذهب جامی :

بخط بسیار خوش نستعلیق و دوام هنر هرات در قزوین ۹۹۵ ق ۱۵۸۷ م .

(موزهٔ هرمیتاج لنین‌گراد . وای ، پی ۹۹۲)

ازین نسخه دو مجلس منیاتور در مجموعهٔ جامی آمده :

۱ ـ دادخواهی پیرزن بدربار سلطان محمود غزنوی (۱۷×۱۱ سانتی) سلطان محمود با تاج و جیغهٔ شاهانه و لباس فاخر دارای قیافت زیبای ترکانه با ریش سیاه تنك و هیکل قوی متناسب در ایـوان مجلل کاخی برتخت نشسته ووزیرش پیش روی وی برسطح منقش گلدارزمین نشسته گپ میزنند . ایوان قصر مزین و منقش است و بالای آن منزل مزین عالی دیگریست کـه در یك گوشهٔ آن خانمی زیبا تا سینه بنظر می‌آید که روی او نمایان و موی سرش با موی‌بند زیبائی بسته است. گنبد بالای قصر کاشی‌کاری آسمانگون دارد و کاشی دیوار آسمانی و سرخ و عنابی و مطلا و سبز با رنگهای سرد است . بیرون در این قصر مجلل پیرزنی منحنی با عصای دراز ایستاده و عریضه‌یی دردست دارد، غلامی خوش‌پوش در راکشاده وبا او گپ میزند، غلامان سرابی از برامدهٔ منزل دوم بطرف بیرون قصر این منظر را تماشا میکنند.

۲ـ صفحهٔ مصور دیگر (۱۴×۲۰ سانتی) داستان کلنگ وگازر برکنار دجله، منظریست لطیف که ماهیان در آب دجله شناکنان نمایانند، آب دریا رنگ سیاه و سپید مواج دارد ، برکنار آن گلزاریست سبزو جوانان خوشروی با البسهٔ مجلل ، کلنگی‌را از بین آب کشیده‌اند ، و جمعی از گازران با او گفتگو دارند .

ـ ۷ ـ

سلامان و ابسال جامی بخط محمد حسینی :

از مخطوطات کتابخانهٔ عامه لنین‌گراد (پنس ۱۴۵) .

دوام هنر هرات در قزوین ، بخط خفی نستعلیق بسیار زیبای محمدبن ملامیرالحسینی ۹۸۹ ق ۱۵۸۱م .

یك صفحه این کتاب که فقط تزئینات سرد رنگ حاشیوی ، و
هم سه تصویرجوانان برحاشیه دارد، درمجموعهٔ‌آثار مصورجامی طب
شده، که فقط یك‌نمونهٔ‌تزئین حواشی‌شمرده می‌شود (۲۸×۱۸سانتی)

ـ ۸ ـ

یوسف و زلیخای جامی بخط فرید :

در کتابخانهٔ عامهٔ لنین‌گراد (دورن ۴۳۰) .

دوام هنرهرات درمکتب هنری شیراز، بقلم‌فرید ۹۴۶ ق ۱۵۳۹م
درمجموعهٔ‌آثارمصورجامی تصاویرذیل ازین نسخه‌طبع‌گردیده

۱ ـ وصول زلیخا به مصر (۲ ، ۵×۵ ، ۹ سانتی)

صفحه کوچکیست که بدوطرف منظر مقطوع دارد ، و موکب
زلیخا را برعماری رنگین واشتران قوی هیکل نشان میدهد ،که بانوئی
زیبا با لباس فاخـر در عماری نشسته و اشتر او را ساربان جوانی مها
میکشد . تماشابینان این موکب با حیرت و اشتیاق ، سوار و پیاده د
عقب منظر دیده میشوند :

رنگ آسمان زرد خاموش و با پاره‌های پیچان ابر است . یکی
از تماشاگران احجار نفیسه را برموکب زلیخا نثار میکنند .

کنار نیل پرگل است و آب نیل رنگ سیاه دارد که ماهیا
سپیدرنگ دران شنا دارند .

۲ـ یك صفحهٔ مصور با رنگ هـای سرد زرد و عنابیس
(۱ ، ۱۰ × ۱۷سانتی)

شاه مصر برتختی در ایوان بزرگ ومجلل نشسته ، و یوسف ر
که خریده‌اند ، پیش او می‌آورند درحـالیکه اشعهٔ مقدس از چهرهٔ ا

تلالؤ دارد ، ولی این منظر هم مقطوع است و نصف بدن یوسف دیده می‌شود . بر طاق ایوان بالا به نستعلیق و سپیدآب برزمینه زنگاری نوشته‌اند :

رواق منظر چشم من آئینه تست   کرم‌نما وفرودآ که‌خانه خانهٔ‌تست

بـربالای دروازهٔ این قصر کلمات «السلطان‌الاعظم» بخط نسخ دیده می‌شود . قیافت‌سازی و منظره‌کشی و رنگ‌آمیزی این مجلس سرد و خفیف است .

(۳) زلیخا یوسف را تعقیب میکند (۱ ، ۱۰×۱۷ سانتی) داخل اطاق است با بستریکهٔ قالین مزین زنگاری بـران پهن و بالشی نفیس هم افتاده و فرش اطاق هم قالین گلدار سرخ حاشیه است ، تـزئینات داخلی اطاق‌کاشی کاری آسمانی‌و سپید گلدار است . زلیخا لباس سادهٔ دراز سرخ کـم‌رنگ پوشیده و یوسف را کـه اشعهٔ مقدس از سر او تشعشع دارد و سپیدپوش است تعقیب میکند و در دروازهٔ اطاق دامن و دست او را گرفته ، بـربالای این در به سپیداب بـرزمینه زنگاری «یا مفتح‌الابواب» به نستعلیق خفی خوش خوانده میشود .

(۴) مجلس زنان مصر با زلیخا (۲ ، ۹×۵ ، ۱۳ سانتی) کـه یوسف با اشعهٔ مقدس ولباس سبززرین ابریقی‌را به‌آن محفل می‌آورد و از دروازه وارد می‌شود در متن شبستان زلیخا برتختی نشسته و دورادور او زنان مصربا البسهٔ فاخر و رنگین نشسته‌اند و بالای مجلس « یکی از تیغ انگشتان قلم کرد   بدل حرف وفای او رقم‌کرد » خوانده می‌شود . و برجبههٔ طاق به سپیدآب برزمینهٔ زنگار به نستعلیق خوش نوشته است :

ز در درآ وشبستان ما منورکن   ببوی مجلس روحانیان معطر ک

(۵) منظروصال زلیخا با یوسف (۵، ۸×۱۲سانتی) طاق مز
به گل‌کاری نازك و بـر زمینهٔ سپیداب است کـه دیوار های مز
برنگهای خفیف و سرد دارد ، دو مرغ کوچك هم بردو طرف داخ
طاق برهمان زمینه سپیده نقش‌گردیده و بربستری مزین در سطح اط
دو دلدادهٔ جـوان در حالت بوس و کنار دیده می‌شوند و درب اط
را بروی جهانیان بسته‌اند و این بیت‌های جامی به نستعلیق خوش خ
بربالا وپائین تصاویر نوشته است :

نمك‌چون شور شوقش بیشتر کرد   دو ساعد در میان او کمر ک
بزیر آن کمر ، نابـرده رنجی   نشانی یافت از نایاب گنج

- ۹ -

یوسف و زلیخای جامی :

از اواسط قرن ۱۶ م دوام هنرهرات در شیراز (مؤسسهٔ تحقیقا
شرقی‌اکادیمی‌علوم ازبکستان شوروی . شماره ۹۵۹۷تاشکند) بانستعل
بسیار عالی استادانه .

ازین نسخه مصور مناظرذیل درمجموعهٔ مصورآثار جامی‌آمد

(۱) مالك‌یوسف‌را ازچاه میکشد. وی‌برصخره‌های‌سنگ‌ایست
و دهان چاه سیاه است ویوسف‌که اشعهٔ مقدس از روی او نبعان میک
دست برسن گرفته و از چاه برآمده‌که از سر تا سینهٔ او دیده می‌شو
بر سرصفحه بـه‌نستعلیق بسیار جالب نوشته‌اند :

بشارت کز چنین تاریك جائی   برآمد بس جهان‌افروز ماه

(۲) منظر فروش یوسف در بازار برده‌فروشی : اصل منظر
حصه دارد ، دربالا درپای‌کوهی‌سپیدرنگ‌یوسف جوان زیبا با پیرا

سرخ و عبای سیاه گلدار و دستار سپید با اشعهٔ مقدس برتختی نشسته و چهار نفر با البسهٔ رنگین فاخر کیسه‌های طلا در دست ایستاده‌اند. پیرزن منحنی با چادر سپید و عصا با کلاوهٔ نخ در دست بخریداری یوسف آمده است.

در صحنهٔ پائین جوی پیچان آب برنگ سیاه دیده می‌شود که زلیخا کیسهٔ جواهر دردست در داخل عماری بالای اشتری بنظر می‌آید و مهار آنرا ساربانی خوش لباس میکشد، این همه برای خریدن یوسف حاضرند.

(۳) یوسف‌شبانی‌میکند: منظریست برزمینهٔ‌سبزوجوی‌آب روان برنگ سیاه و درختی که برگهای آنرا یوسف بوسیلهٔ چوبی می‌ریزاند، و گوسفندان و بزان سپید و سیاه و سرخ و آبی رنگ آنرا میخورند. اشعهٔ مقدس ازچهره یوسف نبعان‌کرده، در عقب وی یك‌دختر سرخ‌پوش نشسته دوغ را ازمشکی که بسه پایه آویزانست درکاسه‌یی‌میگیرد، و هم دختری دیگر آفتابه را از جوی آب پرمیسازد. این نقش ازمتن صفحه به حاشیه دوام یافته ورنگهای البسه سرخ‌گرم و زرد سرد است.

(۴) نقش بسیار لطیف است‌که البسه اشخاص‌آن سرخ وعنابی گرمست برزمینهٔ سرسبز و برکنار جوی آب زیر درختی شگوفه‌دار یوسف با چهرهٔ زیبای دارای شعاع مقدس برتختی نشسته و زلیخاهم نشسته با او گپ میزنند، خدمتگاران مهروی جوان میوه ها در ظروف انداخته در دست دارند و دوصراحی در طشت برزمین دیده می‌شود، دو سرو روان دربن منظر دیدنی‌اند.

(۵) زلیخا دامن یوسف را می‌درد. در طاق بسیار بلندی که به

کاشیهای‌لوزی‌آسمانی‌رنگ سرد باحواشی‌رنگین‌گرم‌مزین‌است یوس
با عبای سرخ و اشعهٔ مقدس که از کلهٔ او میجوشد با قد رسا ایس
وبدست راست اوزلیخا با عبای بسیار فاخر و زیبا و جیغه مکلل تش
و دامن عبای یوسف را گرفته و پاره‌کرده است. نگاه زلیخا بط
یوسف والهانه و عاشقانه است. و یوسف میکوشد خود را ازچنگ
برهاند. حواشی این صفحه رنگ آسمانی دارد بی‌نقش و نگار.
تصویر در عین سادگی دلچسپ و زیبا و فریباست.

(۶) منظر آمدن یوسف به مجلس زنان مصر و بریدن دستها ب
در حیرت بحسن یوسف، این منظر برزمینهٔ رنگین و کاشی‌کاری مل
ساخته شده ولی‌اشکال اشخاص‌آن خوب مشخص و روشن نیست ش
آسیبی بدان رسیده باشد.

(۷) یوسف در زندان: زمینهٔ زندان برنگ خیره متمایل ب
است در بین آن یوسف با شعاع طلائی نوری که از کلهٔ او میدرخ
برقالین سرخی نشسته و غل و زنجیر درگردن و دستهای اوست وع
گلدار آسمانی‌رنگ دربر دارد، دو نفرزندانی دیگریکی‌با لباس س
و دیگر لباس عنابی بیك طرف زندان با هم گپ میزنند و زندان
عصا دردست دروازهٔ زندان را نگهداری میکند و بالای این درطبقه
بالای دروازه است که دو نفر زن با لباسهای فاخر ازان بصحن ز
و یوسف می‌بینند.

۸ ـ یوسف در حضور عزیز مصر بعد از خروج از زندان:
مجلس نهایت مجلل ورنگین است تزئین دیوارقصرکاشیهای لوزی
وسیاه است. برخی از حواشی دیوارها گل‌کاری زرد وسرخ بـرز

زنگاری متحرك ببالا دارد، دروسط قسمت بالا عزیزمصر با عبای سرخ و پیراهن زرد و تاج وجیغهٔ مکلل با یوسف که پیش او نشسته صحبتی دارد، وی عبای گلدار آسمانی‌رنگ و پیراهن گلابـی سرد ببردارد و اشعهٔ تقدس ازکلهٔ اوبرخاسته وجمعی از اهل دربار ایستاده‌اند . بیرون این صحنه حارسان قصر بنظر می‌آیند . رنگ‌آمیزی ایـن منظر روشن و تابان و متوازن است .

(۹) زلیخا در رهگذر موکب یوسف : دامنه کوهی‌است گلابی سرد و زلیخا پیش سپنج نشسته قیافت پیرزنی‌عصا بکف دارد ، پیراهن دراز سرخ و چادر سپید پوشیده ، موکب یوسف با لباس فاخر سرخ و سیاه با خدمه میرسد ، هالهٔ طلائی مقدس نور از چهرهٔ او برخاسته اسپ وی رنگ آسمانی و هیکل قوی دارد . زلیخا تمام جاه و جلال خود را از دست داده و پیرزن درویش اسپنج‌نشین پارسای خداپرستی است که بفضل خدا مورد توجه یوسف میگردد .

(۱۰) بدعای یوسف ، زلیخا جوان میگردد و درین‌منظر، وصال و هم‌آغوشی هردو تصویر شده کـه دو جوان دلدادهٔ زیبا درآغـوش یکدیگر ، بـرتختی رنگین و زیبای منقش بین قصری دیده می‌شوند . تزئینات داخلی قصر کاشیهای منقش سرخ و سیاه است . گـل‌کاری مختصری برسرقصرجالب است ونازك‌کاری نقوش‌تخت برنگ‌های‌گرم سیاه و زرد و سرخ وآسمانی سرد بسیاردلکش است . هالهٔ نور برسرو چهرهٔ یوسف در حالت بوس و کنار هم دیده می‌شود .

(۱۱) مرگ یوسف : صحن مجلل وزیبای قصریست که متن‌آن برزمینهٔ آسمانـی‌رنگ سرد نقش‌های سرخ و زرد سرد مربع دارد ، و

حواشی‌آن بطرف چپ‌وراست لوزی زنگاریست . دروسط این صح
یوسف با پیراهن خاکـی و دستار سیاه و هاله نـوری برقالین گلا
رنگ حاشیه منقش مرده بیجان افتاده وپیش نعش‌وی زلیخا غشی‌کر
وزنی او را در آغوش خود تکیه داده وپنج نفر زنان گریان و متأس
پیش وی دیده میشوند .

خمسهٔ نظامی بخط محمود :

۵۰۲ ورق ۲۹ × ۵ ، ۱۷ سانتی‌متر . کاتب: محمود هروی در
ربیع‌الثانی ۸۳۵ ق (۱۶ دسمبر ۱۴۳۱ م) که بـرای کتابخانهٔ شاه
بخط خفی نستعلیق عالی نـوشته شده و سی منیاتـورکار هرات د
(مخطوطهٔ ۱۰۰۰ و ، پ موزهٔ هرمیتاج لنین‌گراد) .

(کتلاگ نمایش هنر عصر تیموریان در سمرقند ۱۹۶۹ م ، ص
(رك : منیاتورهای قرن ۱۴ ـ ۱۷ شماره ۱ ، ۲ مجموعه هنر

رقم آخرکتاب : «قد وقع‌الفراغ من تحریر هذالکتاب‌الشر
وتسطیر ذلك‌الرق المنیف باشارة الخان‌بن الخان . . . . غیاث‌السل
والدنیاوالدین شاهرخ . . . . علی‌یدالعبدالضعیف . . . . محمود
فی‌عاشرربیع‌الاخرسنه خمس‌وثلاثین‌وثمانمأئة الهلالیه‌بدارالسلطنهٔه

-۱۱-

کلیله و دمنه ابن‌المقفع :

۲۳۰ ورق ۲ ، ۳۱ × ۲ ، ۱۸ سانتی،دارای ۳۴ منیاتوروحوا
منقش رنگین‌کارهرات در اواسط قرن ۱۵م (مخطوطه مؤسسه شرق
اکادیمی علوم اوزبك نمبر ۹۱۰۹) . (کتلاگ ص ۴۸) .

-۱۲-

مناظر شکار در سلسلة‌الذهب جامی :

منیاتور دو صفحه‌یی ۳۷۵×۲۷۰ م و ۳۷۸×۲۵۵ م .

کارهرات ازربع سوم قرن ۱۵ م ، به نسخهٔ خطی سلسلة‌الذهب جامی مورخ اول شعبان ۹۵۶ ق = ۲۵ اگست ۱۵۴۹ م که دراردبیل بقلم شاه‌محمود نشابوری کتابت شده ، الحاق‌گردیده است (مخطوطهٔ کتابخانهٔ عامه لنین‌گراد ، مجموعهٔ دورن ۴۳۴ کتلاگ ص ۴۸) .

ازین نسخه ۴ صفحه کامل شکار در منیاتورهای قرن ۱۴ – ۱۷ شوروی نشر شده است :

اول : دو صفحه کامل ۲۱۰ ×۳۱۷ م لوحه ۴۲ – ۴۳ :

منظر بسیار زیبا با رنگهای معتدل و تصاویر ماهرانهٔ آهـوان و شتران و سگهای شکاری و سـواران شکارنده و زمینهٔ سرسبز و تیرزنان شکاری که یکنفر تفنگ (سلاح آتشین) هم دارد ، در ثقت و مهارت و لطافت بی‌نظیر است . چهره‌کشایی ایرانی دارد ، و انـواع حیوانات وحشی بکمال استادی در حالت شکار کشیده شده است ، که کار آن به مکتب تبریز شباهت دارد از ۱۵۴۰ تا ۱۵۵۰ م .

دوم : دوصفحهٔ کامل منظر شکار که با مضامین کتاب ربطی‌ندارد و آنرا بعدها با این نسخه الحاق کـرده باشند و منظر اول هم شایـد تقلیدی ازین‌کارهرات باشد : (۵ ، ۳۷×۲۷ سانتی لوحه ۱۸ – ۱۹)

در دامنهٔ کوهی جرگه حیوانات وحشی مانند انواع آهـوان و پلنگ و طیور کوهیست . جم غفیرسواران ، تیر و کمان در دست کـه خودهای آهنین بسردارنـد ، بشکار و محاصرهٔ جانوران پـرداخته‌اند .

چهره‌کشی‌ولباس خراسانیست، کلاه‌های آهنین‌تمام سواران خصوصیتی دارد ، و از خرسنگهای کوه اشکال سرحیوان ساخته‌اند ، و پرچمی با خطوط منکسر متوازی هم در دست پرچمدار جوان خوشرویی برسر نیزهٔ طویل در اهتزاز است و پدید می‌آید که درچنین شکارهای دسته‌جمعی و جرگهٔ حیوانات ، کلاه‌های آهنین کوچك می‌پوشیدند . ولی چون این منظر بمکتب هرات و حوالی ۱۴۶۰ تا ۱۴۷۰ متعلق است مانند منظر اول ، سلاح آتشین دران بنظر نمی‌آید وبا تیروکمان شکار میکنند، و این منظربا تمام خصوصیات هنری خود از شهکارهای خوب مکتب هرات بنظر می‌آید .

-۱۳-

خمسهٔ نظامی بخط محمدتقی :

۳۰۸ ورق ۵×۳۵ ، ۲۲ سانتی بقلم محمدتقی ۵ ذیحجه ۸۸۶ ق = ۲۵ جنوری ۱۴۸۲ م دارای ۴۵ قطعه منیاتور بسیار شبیه بـه مدرسهٔ هنر هرات .

مخطوطهٔ کتابخانهٔ عامه لنین‌گراد ، دورن ۳۳۸ (کتلاگ ۴۸)

-۱۴-

گلستان سعدی :

کتابت ۹۷۴ ق۱۵۶۶م مربوط به بقایای مکتب‌هرات (کتابخانهٔ مذکور ، لنس ۱۱۰)

-۱۵-

دربار شاه طهماسپ :

يك تصویر دو صفحه‌ئی کتابخانـه اکادیمی لنین‌گراد ، دارای

منظر دربار شاه طهماسب صفوی ، منسوب بـه عمل سلطان‌محمد یـا شاگردش استاد محمدیست (سروی ۱۸۷۷)

-۱۶-

منیاتور هرمیتاج :

از مخطوطات فارسی‌شماره ۹ : یك‌ورق منیاتور باسلوب بهزاد که آنرا قبلا عمل شخص او پنداشته بودند ، ولی اکنون آنرا عمل قاسم‌علی شاگردش میشمارند .

-۱۷-

مرقع مصور کتابخانهٔ عامه لنین‌گراد :

این البم که دورن بشماره ۴۸۹ ضبط‌کرده مربوط بمکتب هنری مشهد دنبالهٔ هنرقرن ۱۶م هراتست که سه مجلس بزرگ تمام صفحهٔ آن طبع شده و یك تصویر استادان و شاگردان از حیث شباهت با کارهای بهزاد ، عمل او شمرده می‌شود (سروی ۱۸۶۵)

۱- منظر مدرسه (۲۲۴×۱۶۳ م لوحه ۲۴)

زیر درختان برزمینهٔ پرگل دو قالین بزرگ دارای خطوط لوزی پهن است ودواستاد درحالت تعلیم باکودکان و دختران آموزنده کتاب در دست دیده می‌شوند .کتابها برراحیل هم افتاده وصراحی آبخوری در بین مجلس است . در یك کنار مجلس موذنی ایستاده وانگشتان در گوش اذان میدهد و بطرف دیگرچندین نفرازیك کرائی(ظرف) بزرگ بعمل اهار دادن‌کاغذ می‌پردازند وآنرا درزیردرختان برای خشك‌کردن پهن می‌اندازند .

چهره‌کشی استادان با لباس و قیافت دختران وپسران آموزنده خراسانیست .

۲- تدریس در مدرسه (۱۶۴×۲۲۶ م لوحه ۲۵)

رواق عالی مـرکزی مدرسه مزین و در بین آن محراب مشبك است . کلکین‌ها و در ودیوار این بنا و ملحقات آن هم به‌کاشی‌کاریها مزین‌است. بالای دوجانب رواق هم دربالاخانه‌ها وهم بالای بام‌گنبدین اشخاصی بنظر می‌آیند . زیر رواق برفرشی مخطط لوزی ساده دو نفر جوان با عباهای سیاه نشسته‌اند که یکی کتابی در دست دارد و دیگری که کلاه تاج‌آسا برسر دارد شرح میدهد .

بیرون رواق بـرصحنهٔ مفروش به خشت‌های مربع ، جـوانان ایستاده و نشسته . کتاب در دست درحالت مکالمه ومخاطبه‌اند ، وپائین ازین صحنه چمن‌زار پرگلست که در کنارراست بیننده ، غلامی‌سیاه‌چرده ، دیگی‌را برآتشدان نهاده وبا چمچه ازان غذا میکشد وپیاله‌های پهن وکوچك بدورش افتاده و زنی‌سیاه ، کودك قنداق بسته درآغوش او ، پیش دیگدان نشسته است .

در سمت راست بیننده سپید داری کهن سال سر بآسمان‌کشیده که زیرآن سه نفر نشسته و ازخوانی‌غذا میخورند . مناظروچهره‌کشی وریزه‌کاری نقوش وگل‌کاری‌وقیافت اشخاص مطابق سنن هنرهراتست.

۳- شکارگاه شاه (۲۰۵×۳۰۹ م لوحه ۴۵)

این منظر را که دارای رقم «عمل بهزاد» است ، مربوط مدرسهٔ مشهد (در حدود ۱۵۶۵ م ۹۷۳ ق) شمرده‌اند ، و خصایصی از خلط ممیزات عصرصفویه مانند رویهای‌گردوعمامه‌هاوکلاههای کشیده دارد.

برسرشاه تیروکمان دردست وسوارچتری مزین است. سبزه‌زار و دشت پراز انواع حیوانات وحشی مانند آهو وگوزن واسپ وحشی و پلنگ و خرس در حالت رمیدگی است که سواران اسپ و اشتر و پیاده‌گان با تیر و کمان و شمشیر و حربه برآنها حمله کرده‌اند .

خرسی سیاه در حالت جنگ با شکاری دیده میشود و سواری چوچه‌پلنگ راکه سرآن شبیه بگوسپند است براسپی پس پشت خود برداشته واورا می‌نوازد . بهرصورت درانتساب این عمل به بهزاد شك است . و این مجلس منیاتور در کتاب هنرهای زیبای عرب و ایران (شکل ۱۷۶) نیز عیناً رنگین طبع شده است .

۴ـ شکارگاه پرندگان کوهی (۲۲۵ × ۳۱۰ م لوحه ۴۶)

یك منظر همین مرقع لوحه‌ایست بدیع که نقوش آن بهرطرف از حدود صفحه بحواشی‌گذشته و دوام منظر را بهرسو نشان میدهد و و درختی است کهن سال عظیم سپیدار سربفلك کشیده که در بین کوههای اسفنجی ملون ایستاده وپرندگان درشاخسارآن دیده می‌شوند و در کوه هم کبکان خرامنده می‌دوند . شکاریان خوشروی با البسهٔ فاخررنگین‌وبازان شکاری وتیروکمان درحالت‌شکار،یا نشسته وایستاده دیده‌می‌شوند، که ازاسپان قوی هیکل دارای یراق شاهانه پیاده شده‌اند.

چهره‌کشی و طرز البسه و دستار این اشخاص بکارهای مکتب قزوین می‌ماند (دنبالهٔ مکتب هرات) رنگهای‌گرم معدنی‌جالب‌نظردران کار شده و در تزئین و رنگ‌آمیزی و ریزه‌کاری هنری بریراق اسپ و عباهای رنگین و ترسیم گل و شگوفه و دستار خدمتگار بسیار زیبای گلندامی‌که انار وناك‌را در ظرف مطلا ، بیکی از صیادان جوان‌گلروی

تقدیم میکند ، برزینت این منظر نفیس می‌افزاید و هنرمند سعی کرده که چهره‌ها والبسهٔ شکاریان وبازداران را بسیار زیبا وجالب‌نظربسازد ، و منظری را از نفایس هنری‌بوجود آورد .

این منظر درکتاب هنرهای زیبای عرب و ایران (شکل۱۷۷)نیز رنگین طبع شده است.

ـ۱۸ـ

لیلی ومجنون نظامی:

درموزهٔ هرمیتاج است‌که علایم کار بهزاد درآن بنظر می‌آید، شاید بخامهٔ قاسم علی باشد (سروی۱۸۶۶)

ـ۱۹ـ

یوسف وزلیخای جامی بخط جمال‌الدین‌حسینی:

دوام هنر هرات در مکتب شیراز در ثلث اخیر قرن ۱۶ بخط جمال‌الدین حسینی شیرازی است .

(کتابخانهٔ عامه‌لنین‌گراد، پنس۳۸۹)

هنر مصوری این نسخه شبیه است برنگ‌آمیزی و نقاشی و نگارش چهره‌های انسانی و مناظر شاهنامهٔ کتابخانهٔ عامه لینن‌گراد تحریر ۹۹۲ ق ۱۵۸۴ م (دورن۳۳۴) و یوسف و زلیخا بقلم شاه محمودالکاتب (موزه برتانیا، لندن نمره۴۱۲۲ شرقی) که ظاهراً نسخهٔ سوم و نسخهٔ اول هردو مصوری خامهٔ یك‌نفرندکه درحدود ۱۵۸۰ م نگارش یافته باشندکه دورهٔ ریعان مکتب شیرازاست و تصاویر ذیل از آن درمجموعهٔ مصور آثار جامی آمده است:

(۱) مجلس‌دوصفحه‌ئی‌مهمانی(۹٫۴ × ۱۶سانتی)که هردوصفحه

حاشیهٔ ترنجی بسیار نفیس رنگ زرد برزمینهٔ زنگاری دارد و تصویر متن با مضامین کتاب تعلقی ندارد. صفحه اول مجلسی است بـرزمینهٔ کاشی گلابی سرد که درپهلوی آن چمنی پرگل و درختان شکوفه‌دار با سروهای بلند واقع است و بوسیلهٔ یك دیوار سرخ رنگ نیم‌قـدی از زمینهٔ مجلس جدا شده و درچمن آن باغبانی بیل‌زنی میکند، در داخل مجلس مدعوین و خدمتگاران و مطربان بیکطـرف اسپی بـاعنان‌کش جوان بنظر می‌آیند. در صفحهٔ دیگر هم پادشاه با مدعوین در حـالت باده‌پیمائی و میوه‌خوری‌اند، در بین مجلس صراحی‌هـا و پیالـه‌هـای میگساری و کاسه‌های پرمیوه مصورگردیده و زمینهٔ آن گل‌کاری ریـزه برزمینهٔ گلابی است اشخاص این‌مجلس البسهٔ فاخررنگین ودیوارهای آن کاشی نازك‌کاری آسمانی‌رنگ دارند، و این‌دوصفحه مصورمجلس مهمانی شباهتی با مجلس مهمانی کتاب لوایح جامی نمبر اول دارد که هردو فراوردهٔ هنر شیرازاند ونظیر یکدیگر شمرده می‌شوندوتقلید کار میرزاعلی است.

(۲) معراج : منظریست بدیع و جالب با رنگهای گرم سرخ و زنگار و اشعهٔ طلائی (۱۱ × ۶،۱۴،۶ سانتی) خطاط این‌نسخه‌جمال‌الدین حسینی‌شیرازی‌است به‌خط‌بسیار خوش نستعلیق درثلث سوم قرن۱۶م. زمینهٔ تمام صفحه رنگ گـرم آسمانی است کـه در وسط آن صـاحب معراج با عبای خاکی و پیراهـن سرخ کم رنگ بـربراق زرد دارای خالهای سپید وسر یك زن سوار است وهاله‌های نور ازبدنش درفضای آسمان پراگنده، ولی روی او سپید است و بینی‌ودهان و چشم‌او دیده نمیشود، عمامهٔ سپید وکلاه سرخی بسر دارد. پیش‌روی براق، جبرئیل

با پیراهن خالدار خاکی وکرته سرخ کوتاه تا زانو کمربسته وبیرقی در هردودست با چهره جوان خوشروی و کلاه تاج‌آسا بنظر می‌آید، که دوبال‌بزرگ‌سرخ وآسمانگون‌دارد. تمام‌این‌منظرپرست‌به‌فرشتگان بالدار زیبای‌آسمانی که تحفه‌های‌نورانی‌تقدیم صاحب‌معراج مینمایند، رنگ‌آمیزی و نورافشانی اندرین تصویر منظر جالب و دلکشی را بـا روحانیت خاص درعالم بالا نشان میدهد.

(۳) زلیخا یـوسف را بخواب می‌بیند و عاشق وی مـی‌شود : تصویریست بدیع (۸ ، ۱۰×۶ ، ۱۴ سانتی) که زمینهٔ گلابی مزین به گلهای بسیار نازك فاقع دارای حاشیه آسمانی گلدار دارد ، دیوار یك طرف به کاشی‌های آسمانی خیره ونقطه‌های زرد مزین گردیده وقسمت بالای آن همان زمینه گلابی گلدار نازك است ، حـاشیه یمین و یسار و بالای این منظر به اشکال مدور زرد وسرخ‌رنگ چهارسانتی‌متری تزئین گردیده و در وسط این خانه درمقابل دروازه ارسی‌وار زلیخا درحالت غشی دیده می‌شود که زنی از پشت باو تکیه داده و زنجیری از احجار کریمه دورادور دوش وساعدش‌بسته‌که ابتلا بزنجیرعشق باشد . هشت نفر خدمه زن و دونفرپیش خدمت جوان با البسهٔ فاخر رنگین بخدمت اوحاضرند . بدست چپ بیننده ازطرف بالا منظر بوستان سرسبز پرگل و درخت شگوفه‌دار با یك سرو دارای قـد موزونی بنظر می‌آید کـه منظرهٔ بیرونی جالبی را نشان میدهد .

(۴) یوسف در بازار برده‌فروشان (۵ ، ۱۱×۵ ، ۱۴) جـوان زیبائی با هاله واشعهٔ نور در بین خریداران دیده می‌شود که کیسه‌های طلا در دست دارند و یکی‌از خریداران همان پیرزن چادر سپید منحنی

عصادار است که کلاوه رشته سپید در دست دارد و این منظر در دامنهٔ کوهی که بخطوط سیاه‌مشخص گردیده و رنگ‌سرد گلابی و یك درخت کوهی دارد واقع است . بدست چپ بیننده کاخ دو منزلهٔ مزین است ازمنزل دوم آن زلیخا ویکزن دیگر نگران منظر پائین‌اند.

(۵) حیرت‌ودلدادگی‌زنان مصر بجمال یوسف و بریدن انگشتان (۲ ، ۱۲ × ۱۲ سانتی) بدست راست مجلسی‌است‌که زنان مصر با البسهٔ فاخردرمحفل زلیخا نشسته‌اند ویوسف با عبای زردو پیراهن درازسرخ-رنگ سرد ابریق در دست وارد مجلس می‌شود ، زنان همه بطرف او می‌بینند و دلدادهٔ جمالش می‌شوند . بدست چپ بیننده کاخ دو منزله رفیع مزین بالوان کاشی‌هاست که در منزل بالا پنج دختر از برامدهٔ علیا درتماشای‌حسن‌یوسف‌متحیرند ودردروازهٔ پائین خدمگاری‌ایستاده متحیر و غرق تماشا .

-۲۰-

هفت اورنگ جامی:

دوام هنر هرات در مکتب شیراز ، بخط پیر محمدالکاتب در سنه ۱۰۰۶ ق ۱۵۹۷ م .

درکتابخانهٔ عامهٔ لینن‌گراد (پنس ۸۶)

این نسخه نمونهٔ اواخر هنر مکتب شیراز است‌که خط و تصاویر آن چندان پختگی ندارد ، هیکلهای انسانی‌راکلانتر میکشد واشخاص آن عمامه‌های بزرگی دارندکه آنرا با رشته‌های لك بسته‌اند و خطوط این رشته‌ها بنظر می‌آید و شکل عمامه هم‌طویلست‌که پیش یا پس آن بطور کسروی برامده و رنگ آن سپید و زرد وسرخ وعنابی و غیره

است. که این نوع تحول درتصاویر دیوان عبدالواسع‌جبلی (کتابخان بودلیان) هم دیده میشود، و روبنسون آنرا متعلق به ۱۶۰۰ تا ۱۶۰۵ (۱۰۰۹ - ۱۰۱۴ ق) دانسته است .

تصاویر این نسخه بقلم دونفر هنرمند است‌که در اسلوب خو با هم فرق دارند و الواح (۱ - ۴) از سقوط مکتب شیراز درقرن ۱۶ نمایندگی میکنند که ترکیب ساده و یك آهنگی دارد .

نسخهٔ هفت اورنگ جامی نمره ۸۶ لنین‌گراد نمونهٔ این هنر متحول‌است که یك مجالس آن‌رقص درویشان خامست (۱۰۲ × ۱۳۷م جمعی پیر وجوان دست‌زنان وپای‌کوبان میرقصند. یکی‌دائره ودیگری نی مینوازد ، رنگ‌آمیزی البسه سرد وگرم ، اما خامست.

چهره کشائی اشخاص ایرانیست . این همه برزمینهٔ گلدارگلابی سرد تصویرگردیده که دامنه کوهست ودرختان‌کوهی برقلهٔ آن نمایان که بالای آن آسمان با رنگ خیره و لکه‌های سپید دیده میشود .

این منظراز شعریست‌که در حصهٔ دوم سلسلة‌الذهب جامیست،و خط پیرمحمد کاتب نستعلیق متوسطست که چندان جالب نباشد .

۲- شخم زمین و کشف ظرف طلا و گوهر (۱۰۰ × ۱۵۵ م) برزمینهٔ آسمانی‌رنگ سرد ، دهقانی در قلبه بوسیلهٔ دو گاو زر و ابلق قوی هیکل یوغ درگردن، زمین را شخم می کند .درختی‌عنابی رنگ با برگهای سبز ، و خرابهٔ بنائی که دو مرغ سپید بربالای دیوا آن نشسته نمایانست .

دهقان دیگری از دور می‌بیند و در حین شخم زمین ، کوز منقش بزرگی که پر از زر و گوهرست از زمین پدیدار میشود ، ک

فقط حصهٔ بالای این کـوزه نمایانست . نقص کار هنرمند درینست که زمینه را آسمانی‌رنگ داده وهم نشان خطوط قلبه ، در زمین شخم‌شده نمایان نیست .

۳ـ منظر دیگراین مخطوطه ، خلیل و پیرمرد آتش‌پرست است (۱۰۱×۱۵۵ م) .

خلیل با عبای سیاه و ریش کوتاه حنائی و دستار سپید ، با اشعهٔ انواریکه از کله‌اش فـراخیزد ، برفرشی عنابی دارای خطوط منکسر، زیر چادر منقش زیبا نشسته و خوان طعام پیش اوست . خدمتگاری با عبای سرخ بدست چپ بیننده ایستاده و بیرون خیمه بـدست راست ، پیرمردی با لباس زرد فاقع و کلاهی ترکانه دیده می‌شود ،که خلیل او را از خوردن طعام ردکرد ، ولی در وحی الهی باو گفته شد که :

گرچه آن پیر نه بر دین تو بود منعش از طعمه نه آئین تو بود

پس ابراهیم او را به خوان کرم خویش باز میخواند . در عقب این خرگاه بـرزمینهٔ سبزه‌دار آسمانی رنگ ، ساربانی کـه گوسپندان میچراند دیده می‌شود.

۴ـ مجلس وصال :

منظری از یوسف و زلیخای جـامی (۱۰۱×۱۱۰ م) در قصری که به هفت رنگ کاشی مزین است یوسف با لباس سیاه و اشعهٔ نورانی با زلیخای زیبا ملبس به عبای سرخ به ملاعبه و معاشقه پرداخته و در یك گوشه بالای این کاخ زن جوانی که کودکی قنداق‌پیچ در بغل دارد بنظر می‌آید .

۵ـ منظر دیگر همین یوسف و زلیخا (۱۰۰×۱۳۶ م) :

نازك‌کاری‌وکوچکی‌طبیعی هیاکل اشخاص ورنگ‌آمیزی رو
و پختهٔ آن دلالت دارد که بقلم هنرمند دیگریست و یوسف را در
طرب عزیز مصر می‌نماید .

منظر کاخ مجلل است ، و پرده سرخ دروازه نیم آویخته اس
دیوار دو طرف دروازه کاشی سبز و سیاه گرم رنگی دارد ، که بر
ازان ریخته . در صحنهٔ مجلس برزمینهٔ گل‌کاری ریزه زرد خام‌رنگ
زلیخا با لباس‌گلدار زنگاری و سرخ برتختی نشسته ورباب‌نواز وقو
و دف‌زن و غیره در حالت طرب دیده می‌شوند ، درحالیکه یك جو
زیبا در بین صحنه میرقصد و یوسف با عبای گلدار سرخ و اشعهٔ انو
مقدس و عمامهٔ سپید با چهره گیرا و زیبا بنظر می‌آید .

۶ـ مجنون نزدکعبه ، از لیلی‌و مجنون جامی (۱۰۱×۱۵۷م

این منظر نیز بقلم همان آرتست‌استادنگارندهٔ منظرسابقست. ز
خاکی متمائل بزردی دامنهٔ کوهی است که دربین آن خانهٔ کعبه با پو
سیاه‌ودروازهٔ نارنجی رنگ‌مقفل بشکل مکعب مستطیل است .دوراد
آن زایران احرام پوش با سرهای بـرهنه تراشیده ، در حالت تضر
دعا دیده می‌شونـد . مجنون بعد از ملاقات لیلی پا پیاده بمکه رفت
بزیارت کعبه مشرف شد ، که درین منظر قفل دروازهٔ کعبه را بدس
گرفته است .

۷ـ بقراط حکیم نبض شهزاده اسکندر را می‌بینند :

منظریست ازخردنامهٔ اسکندری .کاخیست ملون، برزمینهٔ‌گلا
سرد گلدار ، شهزادهٔ مریض نشسته و طبیبی با لباس فاخر ، نبض او
در دست دارد .

چندین دخترجوان‌گلروی خوش‌پوش،درین‌محفل دیده میشوند، که بنوبت به داخل خانـه آمده‌اند ، و بقراط از حرکات نبض شهزادهٔ دلدادهٔ مریض معلوم میکند که معشوقهٔ او کدام یکی است ؟

مصوراین مجلس هم‌همان‌هنرمندنگارنده منظر۵-۶خواهد بود.

-۲۱-

تحفةالاحرار جامی بخط میرکلنگی :

از مخطوطات کتابخانهٔ عامهٔ لنین‌گراد (دورن ۴۲۵)که نمایندهٔ دوام هنرهرات درقرن ۱۶م درمکتب هنری بخاراست‌وبخط میرحسین-الحسینی (میرکلنگی خواجه) خطاط پرکار هرات نوشته شده ، که ما مخطوطات دیگر این خوشنویس ماهر را در ایران ـ ترکیه ـ هند و غیره نشان داده‌ایم .

این نسخه نماینده سبك هنری بخاراست که در نصف دوم قرن ۱۶ م از طرف هنرمندانی که از هرات بدربار‌بخارا رفته بودند بنیان-گذاری شد ، و مبادی مکتب هرات‌را پیروی‌کردند . آثار این مکتب شباهت بسیاربه تصویربوستان سعدی دارد،که درسنه ۱۵۴۲م (۹۴۹ق) فنان مشهور محمود مذهب‌کار کرده‌است وسنن هنری هرات‌را مراعات می‌نماید . ولی‌شاگردش عبدالله دارای‌آنقدرمهارت فنی‌نیست و عناصر محلی دران مخلوطست کـه در حدود ۱۵۴۵ م (۹۵۲ ق) باشد و کار هنرمندان بخارا نیز در پیروی اوست .

هنربخارا بین ۴۰ تا ۸۹ قرن ۱۶ م رنگهای صاف وترکیب ساده دارد ، که عناصرهنری هرات ، نخست درکارهای محمود مذهب وبعد ازان عبدالله بصورت ضعیفتر انتقال یافت تا بمکتب بخارا هم رسید و

درماوراءالنهرهم آثارجامی را مصور کرده‌اند که اکثر همان مجا

مکتب قزوین و شیراز را هنرمندان بخارا نیز نگاشته‌اند .

یکی از آثار مغتنم مکتب بخارا ، همین تحفةالاحرار بـ

میرکلنگی‌است‌که بین ۱۵۶۰ - ۱۵۷۰م دربخارا نوشته شده وحوا

صفحات آن ساده غیر منقش است و ازخصائص سبك‌بخارا درخش

و تابندگی رنگها وکلانی تن اشخاص و عمامه‌های گرد سپید وعبا

رنگین آستین‌دار برای پخته سالان ، و نیمه‌آستین‌دار برای جـو

است . کمر را هم اکثر بسته‌اند وچهره‌های مدور ، مهتابی گلابیس

در مجالس زنان کمتر بهره دارنـد ، و اگر باشند چادر تمام تن

پوشیده‌اند .

چهره‌های ماوراءالنهری زیبا درتمام اوقات عمروچشمان مت

بین میشی و مغولی‌وهیاکل تنومند ، نسبت به منیاتورهای مکتب

و قزوین و مشهد کلانتر ، از خصائص ایـن مکتب است و سه مع

ذیل ازین نسخه در مجموعهٔ آثار جامی چاپ شده :

۱- یوسف درآئینه می‌بیند (۱۱۸ × ۲۱۵ م) .

منظریست روشن ازیك داستان تحفةالاحرار درصفحهٔ تمام

بین این مجلس چبوترهٔ مـزین نظرربائیست که یوسف دران نش

جوانیست زیبای مهروی با عبای گلابی‌رنگ غلیظ ، ولی چهرهٔ یو

مانند سنن مکاتب هنری پارس ، هالهٔ نور ندارد. ودرماوراء این چ

مزین ، منظر درختزار پرشگوفه است برآسمان زرد رنگ خام

زمینهٔ مجلس دو رنگ سبزمتمایل به سیاه پرگل وکاشیهای

سپید و گلابی رنگ سرد دارد . اصل چبوتره و مجلس یوسف بـ

سبز مذکور است و شش نفر جوان زیبای خوش‌پوش و دو نفربا ریش حنائی و یکی سپید نشسته یا ایستاه‌اند .

۲- دو بط سنگی پشتی را بهوا برده‌اند (۱۲۶×۲۰۸ م)

منظر آسمان بالای کوهی با رنگ طبیعی نمایانست و خودکوه رنگی زرد سرد دارد و دامنهٔ آن بر زمینهٔ گلابی سرد گلزار و درختی پرشگوفه وجوی‌آب روان با کناره‌های پرگل دیده می‌شود که دربین آب مرغابی‌ها شناوری دارند .

برکنار این جوی هفت نفرجوان خوشروی خوش‌پوش با قباهای رنگین بتماشای بط و سنگ پشت ببالا می‌بینند و یك نفربرکنار جوی وضو میسازد .

۳- عشق‌بازی پیرمرد با زن زیبای جوان (۱۲۰×۲۰۷ م)

داستان تحفة‌الاحرار است که مصورگردیده . کاخیست دومنزله مزین به کاشیهای زرد و آسمانی و سپید و منقش روشن .

درختان پرشگوفه اطراف آنـرا پیچانده در پائین آن بیك پهلو نقاشی گل‌کاری زرد برزمینهٔ سیاه دیوار ، برشکوه قصر افزوده وپیش روی آن برفرش خشت‌های مستطیل کم‌رنگ آسمانگون ، خانمی‌زیبا با چادرسپید، روی برهنه با مردی پیر سپید ریش، دارای قبای‌آسمانی رنگ و کمر بسته گپ میزند .

حرکات دستهای پیرمرد حالت‌خطاب عاشقانه‌اش را نشان میدهد، و در کلکین‌های منزل دوم کاخ ، دختران جوان مهروی خوش‌پوش ، این منظررا تماشا میکنند،وحرکات عشق‌بازی این پیرمرد مورد حیرت و تعجب و تمسخر ایشانست .

-۲۲-

نزهة‌العاشقین بخط احمد مشهدی :

در کتابخانهٔ عامهٔ لنین‌گراد (دورن ۴۷۸)

این کتاب تألیف علی‌بن محمود الحاج است که بخط احم
الحسینی‌المشهدی در سنه ۹۷۰ ق ۱۵۶۲ م نوشته شده است .

-۲۳-

شاهنامهٔ فردوسی :

در کتابخانهٔ مذکور (دورن ۳۳۴) مکتوب سنه ۹۹۲ ق ۱۵۸۴
از اواخر متفرعات هنر هرات .

-۲۴-

بوستان سعدی :

در کتابخانه مذکور(لنس ۲۶۹)

بقلم خطاط بخارا عبدالله درسنه ۹۸۳ ق ۱۵۷۵ م،که ازشاگرد
محمود مذهب و بقایای نمایندگان هنر هراتست .

-۲۵-

بوستان سعدی بخط سلطان‌علی مشهدی

۲۱ ورق ۲ ،۲۱×۵ ، ۱۳ سانتی . بقلم سلطان‌علی مشهدی
هرات اول جمادی‌الاخـری ۸۹۹ ق =۹ مارچ ۱۴۹۴ م . دارای
منیاتورکار هرات که یکی بعدتر نگارش یافته . (کتابخانهٔ مخطوطا
اکادیمی علوم آذربایجان شوروی م ۱۱۳ - ۲۳۷۸) (کتلاگ ۴۸)

-۲۶-

دیوان سلطان‌حسین بایقرا :

۵۲ورق۲۵×۱۶سانتی‌دارای۵منیاتورکارهرات‌درحدود۱۵۲۰

(مؤسسهٔ شرقیات اکادیمی‌علوم شوروی بی۲۸۴) (کتلاگ۴۸)

-۲۷-

اسکندرنامهٔ احمدی بخط میرعلی هروی

۲۳۳ ورق ۲۴ × ۵ ، ۱۵ سانتی. بخط میرعلی الکاتب درهرات، رمضان ۹۲۹ ق=جولای ۱۵۲۳ م برای دُرمِش‌خان نوشته شده ، که تذهیب آن کار کمال‌الدین المذهب است و ۱۱ منیاتورکار هرات حدود ۱۵۲۰ م دارد .

(کتابخانهٔ عامهٔ لنین‌گراد ، دورن ۵۶۵) (کتلاگ ۴۸)

-۲۸-

خسرو و شیرین نظامی بخط علی حسینی :

۶۸ ورق ۲۱ × ۵ ، ۱۳ سانتی بخط علی الحسینی الکاتب درسلخ محرم ۹۲۲ ق= مارچ ۱۵۱۶ م . دارای یك منیاتور دو صفحه‌یی کار هرات حدود ۱۵۲۰ م (۹۲۶ ق)

(کتابخانـهٔ مخطوطات کهن اکادیمی علوم ارمینیهٔ شـوروی نمبر۵۸۴) (کتلاگ ۴۹)

-۲۹-

احسن‌الکبار محمدالحسینی الورامینی :

۵۰۸ ورق ۳۸ × ۲۶ سانتی بخط خضرشاه کاتب خـاصهٔ شریفی در ۴ ربیع‌الاول ۸۳۷ ق= ۱۹ اکتوبر ۱۴۳۳ م ، دارای ۳۹ منیاتـور که چهار عدد آن از زمان مابعد است . ومنیاتورورق ۳۷۳ آن امضای قاسم‌بن‌علی بتاریخ ذیحجه ۹۳۲ ق=ستمبر ۱۵۲۶ م دارد ، و هنراین صفحه عموماً مربوط به مدرسهٔ هراتست (؟)

حدود ۱۵۲۰ م‌است (کتابخانهٔ عامهٔ لنین‌گراد،دورن۳۱۲) (کتلاگ۴۹)

(رك : شماره ۱۰ منیاتورهای قرن ۱۴ – ۱۷)

-۳۰-

فتح‌نامهٔ شادی :

۲۲۲ ورق ۲۱ × ۸ ، ۱۳ سانتی دارای ۷ منیاتور ، کـه دو تاه آخرین آن دو صفحه‌یی مـربوط به هنر آسیای میانهٔ ربع اول قـرن شانزدهم است (ادامهٔ مکتب هرات) (مـؤسسهٔ شرقیات اکادیمی علوم ازبکستان شوروی نمبر ۵۳۶۹) (کتلاگ ۴۹)

-۳۱-

دیوان نوایئی بخط سلطان‌علی مشهدی

۲۰۴ ورق ۵ ، ۲۴ × ۳ ، ۱۶ سانتی بقلم سلطان‌علی مشهدی در آخرقرن ۱۵ م در هرات برای کتابخانهٔ سلطان‌حسین بایقرا با ۶ منیاتور نگاشته شده . (کتابخانهٔ موسسهٔ شرقیات اکادیمی علوم ازبکستان شوروی نمبر ۱۹۹۵) (کتلاگ ۴۹)

-۳۲-

دیوان قاسم انوار :

۱۰۶ ورق ۵ ، ۲۷ × ۱۸ سانتی دارای دو منیاتـور سبك آسیای میانه نصف اول قرن ۱۶ (ادامهٔ هنرهرات) درحدود ۱۵۲۰ تا ۱۵۳۰م.

(موسسهٔ شرقیات اکادیمی‌علوم ازبکستان شوروی نمبر ۲۱۰۸) (کتلاگ ۴۹)

-۳۳-

منتخبات غزلیات شعرا ، بخط میرعلی حسینی :

۵۹ ورق ۲۳ × ۸ ، ۱۱ سانتی بقلم علی الحسینی الکاتب السلطانی، در بخارا ذوالقعده ۹۳۳ ق= جون ۱۵۲۹ م ، دارای ۲ منیاتـور هنر

آسیای میانه حدود ۱۵۵۰ ـ ۱۵۴۰ م . (موسسهٔ شرقیات اکادیمی علوم شوروی C ۸۶۰) (کتلاگ ۴۹)

-۳۴-

غرائب الصغر نوایی :

۱۹۸ ورق ۲۴×۱۶ سانتی. اوائل قرن ۱۶ مدرسهٔ نقاشی هرات که دو ورق اول آن با عنوانها و سرنامه‌ها مزین و منقش است و هفت منیاتور دارد ، که دو ازان متأخرتر است . (موزهٔ آثار علی شیرنوائی نمبر ۱۰۷ تاشکند) (کتلاگ ۴۹)

-۳۵-

شاهنامهٔ فردوسی بخط محمد هروی :

۵۹۲ ورق ۳ ، ۳۸×۳ ، ۲۲ سانتی . بقلم محمد هروی که در تبریز ه بتاریخ ۵ محرم ۹۳۱ ق = ۲ نومبر ۱۵۲۴ م نوشته شده و ۲۷ منیاتورسبک تبریز(ادامهٔ مدرسهٔ هرات) درحدود ۱۵۲۰ م دارد (مؤسسهٔ شرقیات اکادیمی علوم شوروی د ، ۱۸۴) (کتلاگ ۵۰)

-۳۶-

مجمع التواریخ حافظ ابرو :

دو حصه ۶۹۶ ورق ۵ ، ۱۴×۲۸ برای کتابخانهٔ بایسنقر میرزا در هرات در حدود ۱۴۲۰ م نوشته و تزئین شده است ، کـه عناوین زیبا دارد .(کتابخانهٔ عامه لنین‌گراد ، دورن ۲۶۸) (کتلاگ ۵۳)

-۳۷-

تاج المآثر صدرالدین محمدبن حسن نظامی بخط قطب‌الدین :

۲۸۹ ورق ۲۵×۵ ، ۱۶ سانتی بقلم قطب‌الدین بن حسن شاه‌ـ

الکرمانی در ۲۵ شوال ۸۲۹ ق = ۳۱ اگست ۱۴۲۶ م در هرات بـرای کتابخانهٔ میرزا بایسنقر نوشته و تزئین‌شده (عنوان و نقاشی حاشیه ورق ا ب و ۲ الف در قرن ۱۹ آسیب دیده) (کتابخانهٔ شرقیات یونیورستی لنین‌گراد نمبر۵۷۸) (کتلاگ۵۴)

-۳۸-

ترجمهٔ فارسی تاریخ طبری بخط قطب‌الدین :

۴۹۷ورق ۳۳×۲۱ سانتی بقلم قطب‌الدین بن‌حسن شاه‌الکرمانی، درهرات بتاریخ ۲۰ جمادی‌الاخری ۸۳۳ ق = ۲۱ مارچ ۱۴۳۰ م برای کتابخانه بایسنقر میرزا نگاشته شده ، تزئینات عناویـن و وقایهٔ آن از قرن ۱۵ م است (کتابخانهٔ عامهٔ لنین‌گراد ۴۹) (کتلاگ۵۴)

-۳۹-

دیوان کمال خجندی بخط سلطان‌علی مشهدی :

۲۸۲ ورق ۲ ، ۲۲×۱۵ سانتی بقلم سلطان‌علی مشهدی بتاریخ ۳ ذیقعده ۸۷۸ ق = ۲۲ مارچ ۱۴۷۴ م در هرات نوشته و تزئین‌گردیده و دیباجهٔ آن دو صفحهٔ مزین است (کتابخانهٔ مخطوطات اکادیمی‌علوم آذربایجان شوروی م ، ۷۷ ـ ۱۱۷۱۸) . (کتلاگ ۵۴)

-۴۰-

کلیات امیرخسرو دهلوی بخط سلطان احمد

۱۰۳۴ ورق ۵ ، ۲۵×۱ ، ۱۷ سانتی بقلم سلطان احمد درهرات بتاریخ ۱ ذیحجه ۸۸۵ ق = افروری ۱۴۸۱ م در هرات نوشته و تزئین شده، که عناوین ودیباجهٔ آن گل کاریست. (کتابخانهٔ شرقیات یونیورستی لنین‌گراد نمبر ۴۹). (کتلاگ ۵۴)

-۴۱-

دیوان نوائی :

۱۸۸ ورق ۶ ، ۲۳×۱۵ سانتی ، که بتاریخ ۱۵ جمادی‌الاولی ۸۸۹ ق = ۱۰ جون ۱۴۸۴ م نوشته شده و تزئینات آن به مکتب هرات تعلق دارد . (مخطوطات اکادیمی علوم آذربایجان شوروی م ۱۴۴ - ۳۰۱۰) (کتلاگ ۵۵)

-۴۲-

خمسهٔ نوایی بخط عبدالجمیل :

۳۲۵ ورق ۵ ، ۲۷×۱۹ سانتی . برای شخص نوائی بقلم عبدالجمیل الکاتب که خطاط شخصی نوایی بود درسنه ۸۸۹ ق ۱۴۸۴ م نوشته شده ، و تزئینات آن از مکتب هنر هراتست (مؤسسهٔ شرقیات اکادیمی علوم ازبکستان شوروی نمبر ۵۰۱۸) . (کتلاگ ۵۵)

-۴۳-

هفت اورنگ جامی بقلم عبدالاوحد جامی :

۲۶۴ ورق ۵ ، ۲۳×۵، ۱۶ سانتی. بقلم عبدالاوحد بن محمد ابن احمدالجامی که در هرات در ماه شوال ۸۹۵ = اگست ۱۴۹۰ م نوشته و تزئین گردیده . (مؤسسه شرقیات اکادیمی علوم ازبکستان شوروی نمبر ۱۰۶۵) (کتلاگ ۵۴)

-۴۴-

حالنامهٔ عارفی بخط زین‌الدین محمود :

۱۹ ورق ۸ ، ۲۳×۱۵ سانتی بقلم زین‌الدین محمودالکاتب در هرات ۹۰۱ ق ۱۴۹۵ برای معزالدین احمد ، که سرورق و عناوین آن

بسبک هنرهرات بخامهٔ عبدالصمد وغیاث‌الدین تزئین گردیده. (کتابخانهٔ عامهٔ لنین‌گراد ، دورن ۴۴۰) (کتلاگ ۵۵)

-۴۵-

خمسهٔ امیرخسرو دهلوی :

۲۰۰ ورق ۲۳×۱۷ سانتی تحریر ۱۷ ذیحجه ۹۰۴ ق ۲۴ جولای ۱۴۹۹ م سرورق دوصفحه‌یی و عناوین آن تزئینات مکتب هرات دارد . (مخطوطات اکادیمی علوم تاجیکستان شوروی نمبر ۸۱۷) (کتلاگ ۵۵)

-۴۶-

دیوان شاهی بخط زین‌الدین محمود :

۲۵ ورق ۵ ، ۲۶×۲ ، ۱۷ سانتی . بقلم زین‌الدین محمودالکاتب در سنه ۹۰۶ ق ۱۵۰۰ م مربوط مکتب هنری هرات با وقایه خوب . دو نقاشی آن از نصف دوم قرن ۱۶ و مکتب قزوین در آغاز کتاب الحاق گردیده . (کتابخانهٔ عامه لنین‌گراد ، دورن ۴۱۷) (کتلاگ ۵۵)

-۴۷-

کلیات جامی بخط محمد هروی :

۶۲۱ ورق ۵ ، ۳۸×۵ ، ۲۸ سانتی . بقلم محمدبن حسن شاه الکاتب الهروی ۹۰۸ ق ۱۵۰۳ م . عناوین وسرورق و وقایهٔ آن کارهرات اواخر قرن ۱۵ و آغاز قرن ۱۶ م است . (مؤسسهٔ شرقیات اکادیمی علوم ازبکستان شوروی ۱۳۳۱) (کتلاگ ۵۵)

-۴۸-

دیوان نوائی :

۱۸۴ ورق ۳ ، ۲۵×۷ ، ۱۵ سانتی . در آخر تاریخ ۱۱۰۶ ق

۱۶۹۵ م دارد ، ولی نقاشی و تزئین آن از اواخر قرن ۱۵ و آغاز قرن ۱۶ م مربوط مکتب هنری هراتست ، سرورق وعناوین منقوش گلدار دارد . (مخطوطات اکادیمی علوم آذربایجان شوروی ۱۹۹ م ۲۹۹۹) . (کتلاگ ۵۵)

-۴۹-

خمسهٔ نوایی :

۳۶۰ ورق ۴ ، ۲۳×۱۶ سانتی . نقش ونگارعناوین و سرورق آن از مکتب هرات اواخر قرن ۱۵ و آغاز قرن ۱۶ م است (مؤسسهٔ شرقیات اکادیمی علوم ازبکستان شوروی نمبر ۷۵۵۴) (کتلاگ ۵۵)

-۵۰-

ساقی‌نامه سنائی :

۹ ورق ۲۳×۱۶ سانتی. مربوط به مکتب هنری هرات در آغاز قرن ۱۶ م . عناوین وحواشی آن منقش رنگین‌ومذهب با وقایهٔ ساخت نفیس‌همانوقت.(مؤسسهٔ شرقیات اکادیمی‌علوم‌ازبکستان‌شوروی۳۳۱۸) (کتلاگ ۵۵)

-۵۱-

گلشن راز محمود شبستری بخط علی :

۴۳ ورق ۲۲×۳ ، ۱۳ سانتی بقلم علی در ربع اول قرن ۱۶ م نوشته شده ونقش ونگار آن ازمکتب هرات است، سرورق دوصفحه‌یی مزین و حواشی منقش دارد (مخطوطات اکادیمی علوم آذربایجان شوروی ۲۱۵ م ۱۳۶۶۰) (کتلاگ ۵۶)

-۵۲-

دیوان علی‌شیر نوائی بخط سلطان‌علی مشهدی :

۱۴۳ ورق ۲۳×۳۴ سانتی . بقلم سلطان‌علی مشهدی در سنه ۸۷۰ ق ۱۴۶۶ م (نسخهٔ خطی کتابخانهٔ عامه لنین‌گراد . دورن ۵۶۴) در آخر آن نوشته شده «حرره‌العبد سلطان علی المشهدی فی شهور سنه سبعین وثمانمأئه فی ایام‌الشیب» . (راپور نمایش هنر سمرقند ۱۹۶۹ ص ۲۳)

-۵۳-

خمسهٔ علی‌شیر نوائی خط سلطان‌علی‌مشهدی :

۳۲۵ ورق ۵ ، ۲۴×۱۷ سانتی . برای کتابخانهٔ سلطان حسین بایقرا در سنه ۸۹۸ ق ۱۴۹۲ م نوشته شده که ۲۲ قطعه تصاویر (غالباً کار بهزاد) از مدرسهٔ هرات دارد ، و در آخر آن نوشته‌اند : «خمسه میرعلی‌شیر نوایی بخط قبلة‌الکتاب‌مولانا سلطان علی‌المشهدی وبمذهبی مولانا یاری مذهب و جلدکاری نادرالعصری استاد سلطان‌علی مجلد مروزی سامی»

(کتابخانهٔ عامه لنین‌گراد ، دورن ۵۶۰) (راپور۲۴)

-۵۴-

شاهنامهٔ فردوسی بقلم محمد :

مدرسهٔ یزد ، بقلم محمد ابن جلال‌الرشید در رمضان ۸۲۹ ق = دسمبر۱۴۲۵ م نمره سی۱۶۵۴،ی ن ا هرمیتاج (۱، ۱۲×۵ ،۹ سانتی)

(رك : منیاتورهای قرن ۱۲ تا ۱۷ شماره ۳)

-۵۵-

خمسهٔ نظامی :

مکتب شیراز ، تحریر ۱۶ شعبان ۸۸۴ ق = ۲ نوامبر ۱۴۷۹ م (لنین‌گراد ۳۳۷ دورن) خط این نسخه نستعلیق بسیار خوب و خفی و تصاویر آنهم عالیست (رك : منیاتورهای قرن ۱۴ تا ۱۷ شماره ۴)

-۵۶-

خمسهٔ نظامی :

مکتب شیراز، تحریرشوال ۸۹۶ ق = اگست ۱۴۹۱ م (کتابخانهٔ عامه لنین‌گراد ۸۳) خط نستعلیق عالی خفی با تصاویر رنگین بسیار روشن و جالب . (رك : منیاتورهای قرن ۱۴ - ۱۷ شماره ۵)

-۵۷-

لیلی و مجنون امیرخسرو دهلوی :

مکتب هرات ، دارای تاریخ رجب ۹۰۰ ق = اپریل ۱۴۹۵ م (دورن ۳۹۵ کتابخانهٔ عامه لنین‌گراد) خط نستعلیق بسیار عالی خفی و نقاشی‌ریزه‌کاری دقیق با محاسن هنری مکتب هرات. (رك: منیاتورهای قرن ۱۴ - ۱۷ شماره ۶)

-۵۸-

لیلی و مجنون امیرخسرو دهلوی بخط سلطان محمد هروی:

مکتب هرات . بخط بسیارخوش و عالی نستعلیق خفی سلطان‌محمد هروی در قرن ۱۶ م .

(دورن ۳۹۴ کتابخانهٔ عامه لنین‌گراد) از نفایس‌آثار هنری عالی مکتب هراتست .

(رك : منیاتورهای قرن ۱۴ - ۱۷ شمارهٔ ۷)

-۵۹-

گوو و چوگان عارفی بقلم شاه طهماسپ

مکتب تبریز ، بخط نستعلیق متوسط جلی طهماسب‌الحسینی (شاه‌طهماسپ اول صفوی) در سنه ۹۳۱ ق ۱۵۲۵ م درتبریزنوشته‌شد (دورن ۴۴۱ کتابخانه عامه لنین‌گراد) (رك : منیاتورهای قرن ۱۴–۱۷ شمارهٔ ۹) .

-۶۰-

شاه و درویش هلالی بخط کمال :

مکتب‌تبریز، بخط نستعلیق‌خفی بسیارخوب خطاط‌کمال در۹۴۴ ق = ۱۵۳۸م نوشته‌شده واکثرخصائص مکتب هرات‌دارد،رنگ‌آمیز و تزئین و ریزه‌کاری نقاشی وچهره‌کشی و مناظر آن شبیه است به‌کا استادان هرات ، ولی عمامهٔ صفوی وکلاه‌دراز سرکشیدهٔ اشخاص‌آن متمایزمی‌سازد(کتابخانهٔ عامه لنین‌گراد، دورن ۴۵۹) (رك:منیاتورها قرن ۱۴ - ۱۷ شماره ۱۱) .

-۶۱-

خمسهٔ نظامی بخط حسن شیرازی :

مکتب شیراز.خط خوش نستعلیق نیم‌جلی‌حسن‌الحسینی‌الکاتب الشیرازی از۹۳۹ تا ۹۴۸ق = ۱۵۳۲- ۴۲ م هرمیتاج (لنین‌گراد و، ۹۹۹) خصوصیات هنری، البسه و کلاه ورویهای‌گرد آن تماماً ازمکت شیراز است ، و یك مجلس این کتاب کـه سکندر را برتخت شاه بین بزم شاهانه نشان میدهد ، در منیاتورهـای قرن ۱۴–۱۷ شورو لوحهٔ ۴۱سیاه طبع‌شده است. که ازمتفرعات‌مکتب هرات بشمارمی آی

-۶۲-

پنج گنج امیرخسرو دهلوی :

مکتب تبریز درحدود ۱۵۴۵ م که سنه ۱۰۱۲ ق=۱۶۰۳ م در آخر آن نوشته شده (؟) و یك صفحهٔ مصور آن (۴ ، ۱۶×۶ ، ۲۴ سانتی لوحهٔ ۴۶) درمجموعهٔ منیاتورهای قرن ۱۴ – ۱۷ شوروی چاپ شده که دیدار خسرو و شیرین باشد و خصایص هنر عهد صفویه دارد (هرمیتاج لنین‌گراد ۲۶۷) .

-۶۳-

دیوان مانی بخط حیدر حسینی :

مکتب تبریز (؟) بقلم جلی حیدر ابن‌ابـراهیم الحسینی در ماه رجب۹۶۱ق=۱۵۵۴م ازکتب مزارشیخ صفی‌الدین اردبیل(کتابخانهٔ عمومی لنین‌گراد ، دورن ۴۶۷) دو صفحه مجلس شهزاده ازین کتاب در مجموعهٔ منیاتورها طبع شده (۶ ، ۸×۳ ، ۱۵ سانتی لوحهٔ ۴۷-۴۸)که شباهتی بکارهای شیراز دارد ، نقاشی‌متن منظر و حواشی کتاب که درختان و پرندگان و حیوانات وحشی است در خور توجه است ، شهزاده با لباس فاخر و چهرهٔ زیبا بر تختی زیر چبوتره مزین در بزم طرب وباده‌پیمائی نشسته ونی‌نوازی باترانه‌های خواننده ، نی‌مینوازد. تزئین و ریزه‌کاری هنری وچهره‌کشی‌و البسهٔ این مناظربکارهای خوب مکاتب فرعی هرات میماند .

-۶۴-

گوی و چوگان عارفی بقلم میرعلی هروی

مکتب قزوین در حدود ۱۵۸۵ م . بقلم میرعلی الکاتب‌السلطانی هروی در هرات بخط بسیار عالی و زیبای نستعلیق نیمه خفی (کتابخانهٔ

عامهٔ لنین‌گراد پ ، ن ، س ۱۰۶) ازین نسخهٔ نفیس که غالباً به خام
هنرمندان مکتب هـرات ، رفته بقزوین یا مشهد نقاشی شده و نمون
خط نستعلیق میرعلی هروی است سه مجلس در منیاتورهای قرن ۱۴
۱۷ شوروی سیاه طبع شده (۸ ، ۱۱×۴ ، ۲۲ سانتی لوحه ۵۳
۵۴) که در آن بزم شهزاده با دقایق هنری تصویرگردیده و(لوحهٔ ۶
شاه‌ودرویش را درمیدان چوگان‌بازی با مهارت نشان داده (۷×۶،۳
سانتی)ودرویش با لباس و موی ژولیده گوی دردر دست پیش شهزا
گلروی اسب سوار چوگان بدست ایستاده و میگوید :

کاشم سر و دیده گوی بودی   تا شاه بصولجان ربودی[1]

-۶۵-

دیوان سهیلی :

کارمکتب هرات(؟) درحدود ۱۵۲۵ م بخط بسیارخوش نستعلی
نیمه جلی که بعضی صفحات مصورهم دارد خط سلطان‌علی(مشهدی
(کتابخانهٔ عامه لنین‌گراد – دورن ۴۵۲)

تصویری ازین دیـوان مصور در منیاتورهای قـرن ۱۴ – ۱
شوروی چاپ شده (۶ ، ۱۱×۲ ، ۱۴ سانتی لـوحهٔ ۵۵) کـه ا
بیت سهیلی :

مکن شرمنده در میدان سربازان سهیلی را
که مدتهاست درمیدان چوگانت سرافکن

را مصور ساخته و دو سوار جوان مهروی زیبای چوگان باز را

۱– عین همین تصویر در هنرهای زیبای عرب و ایران (شکل ۱۷۸
هم سیاه طبع شده است .

میدان چوگان‌بازی با اسپان قوی‌هیکل‌تازان نشان میدهد ، و بـربالای کوهی که میدان در دامنهٔ آن واقع است شاعر با معشوقهٔ گلروی زیبای خود به مغازله پرداخته و بحرکات چوگان‌بازان نگرانست . خصایص چهره کشی وپرداز وتوازن ورنگ‌آمیزی این تصویر آمیخته بخصایص هنری خراسان وایرانست ،شاید مربوط بمکتب هرات یا مشهد باشد .

-۶۶-

کار رضا عباسی در هرات :

در نصف اول قرن ۱۷ با عروج دولت صفویهٔ ایران و پایتخت شدن اصفهان بقایای مکتب هرات از مشهد وقزوین وشیراز دراصفهان فراهم‌گشته ودرانجا مکتبی که جامع اکثرمزایای‌مکاتب هنری خراسان و ایران بود بوجودآمد .

ستارهٔ درخشنده این مکتب هنر رضا عباسی است که یقیناً سنن هنری سابقه را زنده نگهداشته و با نبوغ خود آنرا ارزش‌های فراوان بخشید .

بعـد از سال ۱۰۰۰ هجـری ۱۵۹۱ م با ظهور رضا عباسی و هنرمندان دیگر مـانند محمد یـوسف مصور (۱۰۶۸ ق) شفیـع عباسی (۱۰۴۲ ق) صادقی بیگ‌افشار (۱۰۰۲ ق) علی‌قلی بیگ جبادار ومعین مصور(۱۰۹۵ ق) محمد سلطانی (۱۱۰۹ ق) مکتب اصفهان در تزلزل و سقوط صفویان و غلبهٔ ملوك طوائف در ایران ناپدید گردید .

کارهای رضا عباسی دارای محاسن رنگ‌آمیزی روشن و جالب گرم و تـوازن و زیبائی‌منظر و چهـره کشی دلکش زنان و جـوانان و نقاشیهای نظرربـای رنگین و سیاه‌قلم و غیره است که باین مبحث مـا

تعلقی‌ندارد . ولی در البم کتابخانهٔ عامه لنین‌گراد (دورن ۴۸۹) تص
دلچسپی بامضای رضا مـوجود است (۴ ، ۴×۷ ، ۱۰ سانتی لو
۶۵ـ۴ منیاتورهای شوروی) که دختروجوان زیبائی‌را ایستاده درحا
معانقه و معاشقه نشان میدهد و از نظر خصایص هنری و تصویر حا
روحی این دو دلدادهٔ بهم رسیده نهایت ارجمند است و زیر آن ب
نستعلیق‌آمیخته بشکست خفی نوشته شده : «در دارالسلطنه هراة سا
شد راقمه رضا» . این کاررضا عباسی را که بعد از سال هزارم هج
بعمل آمده خاتمهٔ اشعهٔ هنر در آسمان هرات توان گفت[1] .

-۶۷-

مشق اظهر

يك قطعه بقلم متوسط با رقم «مشقهُ اظهر» در کتابخانهٔ عمو
لنین‌گراد .

-۶۸-

دیوان جامی بخط پیرعلی

کتابخانهٔ فردوسی‌دوشنبه تاجیکستان شوروی. بقلم‌کتابت خ
با رقم «کتبه العبدالفقیرالحقیر پیرعلی‌بـن عبدالـرحمن الجامی
فی اواخر رجب سنه ۹۳۳ ق ۱۵۲۶ م» (خ ۱۰۲/۱)

-۶۹-

خسرو و شیرین نظامی بخط جعفر :

در کتابخانهٔ مـؤسسهٔ زبانهای شرقی لنین‌گراد ، کتابت ۲۲

۱ـ در کتاب هنرهای زیبای عرب و ایـران این لوحه سیاه طبع
شکل ۱۸۸ .

۱۴۲۱ م دارای امضای : المفتقر الـی رحمةالله الغنی الاکبر ابن علی ، جعفر البایسنغری . (خ ۱/ ۱۲۰) .

-۷۰-

یک مثنوی شیخ عطار ، بخط دوست‌محمد :

در کتابخانهٔ عمومی لنین‌گراد به نستعلیق خوش با رقم دوست‌ـ محمد الکاتب‌الشاهی در ۹۴۷ ق ۱۵۴۰ م . (خ ۱۹۱)

-۷۱-

زبدةالحقائق عین‌القضاة همدانی بخط سلطان علی قاینی :

درکتابخانهٔ عمومی لنین‌گراد ، بقلم نستعلیق جلی‌خوش بامضای سلطان‌علی یعقوبی (قاینی متوفا ۹۱۴ ق ۱۵۰۸ م) .

این نسخه از کتابهای موقوفهٔ مـزار شیخ صفی اردبیل بوده و در سنه ۸۸۴ق ۱۴۷۹ م کتابت شده است . (خ ۲۳۸)

-۷۲-

دیوان غزلیات شاهی بخط سلطان‌علی مشهدی :

در کتابخانهٔ عامه لنین‌گـراد . بقلم نستعلیق خـوش سلطان علی‌ـ المشهدی (خ ۲۵۹)

-۷۳-

ترجمهٔ منظوم چهل حدیث بخط سلطان‌علی مشهدی :

در کتابخانهٔ عامهٔ لنین‌گراد . با رقم سلطان علی‌مشهدی بتاریخ ۹۰۳ ق ۱۴۹۷ م در هرات . (خ ۲۵۹)

۷۵-۷۴

۷۴- دیوان نوائی (ترکی) در همین کتابخانه ، بخط سلطان علی‌مشهدی

بتاریخ ۸۷۰ ق ۱۴۶۵ م .

۷۵ - همین کتاب در همین کتابخانه بخط و رقـم سلطان محمد خند
هروی در سنه ۹۳۵ ق ۱۵۲۸ م . (خ ۲۷۰)

-۷۶-

دیوان سهیلی بخط سلطان محمد نور :

در کتابخانهٔ فردوسی دوشنبه تاجیکستان ، بقلم خوش با رق
سلطان محمد نور (خ ۲۷۶)

-۷۷-

خسرو و شیرین نظامی بخط سلطان محمد نور :

درکتابخانه عامهٔ لنین‌گراد . به نستعلیق خوش با رقم : سلط
محمد نور، درسنه ۹۳۷ ق (۱۵۳۰ م) بمدینة هراة . (خ ۲۷۷)

-۷۸-

قطعهٔ خط سلطان محمد نور هروی :

درکتابخانهٔ عامه لنین‌گراد بکتابت خوش‌ورقم‌وی دردارالسل
بخارا . (خ ۲۷۹)

-۷۹-

گلشن راز بخط عبدالرحیم خوارزمی :

درکتابخانهٔ فردوسی‌دوشنبه تاجیکستان، بقلم نستعلیق جلی‌خو
عبدالرحیم خوارزمی که در ترنجی پشت صفحهٔ اول بقلم رقـاع ع
بزر نوشته :

**«برسم‌خزانةالکتب‌السلطان‌الاعظم‌الاکرم... یعقوب‌بهادرخان
بکتابة العبد انیسی‌السلطانی» (خ ۳۸۸ رك: ایران ، ترکیه)**

-۸۰-

قطعه خط عبدالکریم خوارزمی بن عبدالرحمن خوارزمی :

در کتابخانهٔ عـامه لنین‌گراد ، به نستعلیق متوسط با رقم «عبد-الکریم‌الخوارزمی در ده‌سالگی نوشته شد.» (خ ۴۱۱)

-۸۱-

خط محمد ابریشمی مشهدی (رك : ایران)

یك قطعه در کتابخانهٔ عامهٔ لنین‌گراد .

-۸۲-

خمسهٔ نظامی بخط محمد قوام کاتب شیرازی مشهور به حمامی :

درکتابخانهٔ مدرسهٔ السنهٔ‌شرقیه‌لنین‌گراد، مورخ ۹۵۰ق ۱۵۴۳م.

در کتاب هنـرهای زیبای عـرب و ایران دو صفحه سیاه (شکل ۱۶۲ - ۱۶۳) و یك صفحهٔ رنگین (شکل ۱۶۴) طبع شده که خط آن نستعلیق مدور خفی خوش و دلکش است . چهره‌کشی این منیاتورها کاملا ایرانی و تزئینات آن هم جالب وعالیست و مخصوصاً مصور در کشیدن شکل زنان ماهروی و ابروان و چشم زیبا مهارت نشان داده و در تصویر طبیعت ومناظر بزمی نهایت موفق است وآنرا ازشهکارهای مدرسهٔ هنری شیراز دنبالهٔ مکتب هرات توان شمرد .

-۸۳-

خط میر معزالدین حسینی کاشانی :

یك‌قطعه بشیوهٔ میرعلی‌هروی مورخ ۹۷۱ ق‌۱۵۶۳ م درکتابخانهٔ عامه لنین‌گراد . (خ ۸۲۳ رك : ایران ، ترکیه)

-۸۴-

ظفرنامه بخط مرشدالکاتب‌الشیرازی :

درکتابخانهٔ عامه لنین‌گراد، مورخ ۹۵۳ ق ۱۵۴۵ م (رك:ایران، انگلستان ، امریکا)

-۸۵-

گلستان بخط میرك تاشکندی :

درکتابخانهٔ خاورشناسی لنین‌گراد با رقم : «بابا میرك تاشکندی در سنهٔ ۹۵۷ ق» (۱۵۴۹ م) (خ ۹۳۳)

-۸۷-۸۶-

مخطوطات مالك دیلمی :

۸۶- رسالهٔ حسن‌ودل فتاحی نشابوری بخط مالك‌دیلمی‌در۹۵۴ ق ۱۵۴۶ م .

۸۷- یك قطعه نستعلیق خوش جلی‌وخفی‌اومورخ شوال ۹۶۹ق ۱۵۶۱ م که رقم «نمقه العبدالفقیر مالك‌الدیلمی » دارد .

(هردو در کتابخانهٔ عامهٔ لنین‌گراد)

-۹۰-۸۸-

مخطوطات شاه محمود نشابوری :

۸۸- هفت اورنگ‌جامی بکتابت عالی‌درشعبان ۹۵۶ ق ۱۵۴۸ م که جزو کتب موقوفهٔ مزار شیخ صفی‌الدین اردبیل بود و اکنون در کتابخانهٔ عامه لنین‌گراد است .

۸۹- منتخب اشعار متفرقه و اشعار خود شاه محمود بقلم خفی خوش در ۹۵۸ ق ۱۵۵۰ م در همین کتابخانه .

۹۰- یك قطعه نستعلیق خوش برقم «العبد شاه محمود نشابوری در سنهٔ ۹۶۵ ق ۱۵۵۷ م در همین کتابخانه . (خ ۳۰۶)

-۹۱-

دیوان علی شیر نوائی (ترکی)

مخطوطه B ۲۴۷۱ مؤسسهٔ مردم آسیا در اکادیمی‌علوم شوروی لنین‌گراد، که در۴۹۲ صفحه بخط نستعلیق متوسط نوشته شده‌وصفحات آن جداول رنگین مذهب هم دارد و مشتمل است بر :

۱- مقدمه ص ۶ - ۳۱ منثور و منظوم ترکی .

۲- غزلیات ص ۳۲ - ۳۹۱ .

۳- مستزاد و مخمس و مسدس و ترجیع‌بند و مثنوی و مقطعات ص ۳۹۲ - ۴۳۹ .

۴- رباعیات ص ۴۴۰ - ۴۷۱ .

۵- لغز ومعما ص ۴۷۲-۴۸۲ .

۶- تویوغ و مفردات ۴۸۲-۴۹۱ (تویوغ = تویوق = توشوق نوعی از منظومات ترکی) این نسخه که در سنه ۱۹۶۴ م از طرف اکادیمی علوم شوروی درمسکو با چاپ عکسی و یك مقدمهٔ روسی۴۱ صفحه نشر شده نام کاتب و تاریخ کتابت ندارد ، ولی از روی الواح منقش و مرصع و تذهیب و منیاتور و تصویر حکم توان کرد ،که کار مدرسهٔ هراتست ، درهمان آغاز قرن دهم هجری .

بروزق اول ب و ۲ الف در بین نقاشی رنگین دقیق گل‌کاری‌و تشعیر بخط رقاع سپیداب نوشته‌اند :

«الدیوان البدیع البلیغ الفصیح الملیح من کلام افصح الفصحا-

و املح الشعرا امیرعلی‌شیر المتخلص بنوائی‌علیه‌الرحمة . . .»

وازین‌برمی‌آید این نسخه بعد ازوفات امیرعلی‌شیر۱۲ جمادی‌الاخری ۹۰۶ ق (۳ جنوری ۱۵۰۱ م) نوشته شده باشد .

یازده قطعه سرلوحه‌های کلان و کوچك و چهار صفحه منیاتور مصور این نسخه کار مکتب هراتست‌که متأسفانه در نسخه مطبوع سیاه چاپ شده و بسیار روشن و درخور درك و تحلیل نیست .

-۹۲-

شاهنامه کتابخانه عامه لنین‌گراد :

درفهرست دورن شماره ۳۳۲دارد، منیاتورهای آن مربوط‌مکتب شیراز است که کار حدود ۱۴۴۰ م ۸۴۴ ق تخمین شده میتوانند ، و کتابت آن به‌نستعلیق خوش خفی۸۴۸ ق ۱۴۴۴ م است‌که (۱۷) صفحه مصورمنیاتوردارد، که‌ازآنجمله‌تصویرکفش‌گرشیرسواردرکتاب‌هنرهای زیبای عرب وایران چاپ شده است (شکل ۱۰۵) و چهره‌کشی والبسه و خصائص آن ایرانیست . و آنچه فردوسی در بیتی وضع کفش‌گر مست را شرح کرده ، عین آن بخامهٔ هنرمند مصور گردیده است :

ازان می سرکفشگر مست بود   بدریا درانگشت او شست بود

این کفشگرمست با دست راست از پس پشت ،گوش شیرژیان را آنقدرتاب وفشارداده‌که اثر زور دست اودرچهرهٔ شیر نیزنمایانست، واین وضع موجب حیرت‌وتعجب شیرداروبیننده‌گان دیگرگشته است.

-۹۳-

شاهنامهٔ شعبهٔ شرق‌شناسی لنین‌گراد :

در سنه ۸۲۹ ق ۱۴۲۵ م نوشته شده و منیاتورهای آن شبیه

مکتب شیراز معاصر هنر هراتست . و یکی از مناظر رنگین آن که در هنرهای زیبای عرب وایران (شکل ۱۰۷) طبع شده ، شه‌سوار جوان تاجداریست که لباس شاهانهٔ فاخردارد و براسپ‌تازی سیاه دونده‌سوار و با تیروکمان حمله‌ورمی‌شود . چستی‌وچالاکی و دلاوری در حرکات این جوان تازنده نمایان است . رنگ‌آمیزی تمام منظر متناسب وجالب است . خط نستعلیق خفی این نسخه متوسط و از خطوط بسیار عالی نیست . منظر دیگر رودابه دختر زیبائی است که از بالای قصر گیسوی تابدار خود را فروهشته و زال آن راگرفته و به مدد آن بالا می‌رود ، و مردی دیگر در سبزه‌زار روبروی قصرانگشت‌تعجب به دهان‌گرفته و نگران این منظر بدیع عاشقانه است .

چهره‌کشی ایرانی و البسه و تزئینات قصر نهایت جالبست و این مایهٔ هنر را از سوابق مکتب هرات توان شمرد .

-۹۴-

دیوان نوائی کار مکتب هرات

کتابخانهٔ عامه لنین‌گراد شوروی . به نستعلیق نیمه خفی عالی که در حدود ۱۵۳۰ م ۹۳۷ق نوشته و پیراسته شده و از آثار مربوط به اواخر مکتب هرات و عروج مکتب صفویست .

این دیوان در آغاز دو صفحه تمام منیاتور و نقاشی عالی شبیه شاهنامه بایسنغری مکتب هرات دارد ،که ریزه‌کاری‌های هنری ورنگ‌آمیزی اصیل‌معدنی‌وچهره کشی‌وظرافت‌مصوری‌آن درخوردیدن است. هردوصفحه حاشیه نقاشی دقیق دارای ترنج‌های لاجوردین با خطوط هندسی رنگین وگل‌کاری سبز وسرخ وآسمانگون برزمینه طلائی‌دارد، درقسمت بالاآسمان خیره با رنگ طبیعی آن وزیرآن‌کوه بچه نیلگون

است که در دامنهٔ آن شهسواران تازندهٔ دلبر به شکار شیر و ببروپلنگ و آهو با شمشیر و خنجر و تیر و کمند می‌تازند .

البسهٔ فاخر رنگین و شکل اسپان تازی با زین و یراق فاخر آن وتفکیك رنگهای حیوانات شکاری برزمینهٔ خاکی‌وهمچنین پرش طیور درفضای نیلگون وچهره کشی‌خراسانی‌اشخاص باکلاههای درازکشیده سرخ و سیاه جالبست .

در صفحهٔ مقابل بزمیست عالی و پرنشاط در داخل قصر که در صدرآن شهزاده جوانی‌به باده‌پیمائی نشسته و اهل دربار او هم بخورد و نوش و سماع اخذ باده وکباب ازدست ساقیان مه‌جبین پرداخته‌اند. تزئینات قصر نهایت ظریف و عالی‌است وریزه‌کاریهای ملون گوناگون را دران بکار برده‌اند . در بین بزم حوضی است کوچك مسدس که دران فوارهٔ و مرغابی و ماهی بنظر می‌آید . و این هر دو صفحه که مربوط به متن کتاب نیست و مطابق سنت کتابسازی مکتب هرات ، آنرا با اعتنای‌کامل هنری پیراسته‌اند از شهکارهای منیاتورتوان شمرد .

یك صفحهٔ دیگر این میراث نفیس هنری صحنهٔ شکار پرندگان و ماهیان‌بوسیلهٔ بازان دست‌آموز است،که بقایای هنرهرات را درعروج هنر صفویان نشان میدهد ، و دارای خصائص اواخر مکتب هراتست .

-۹۵-

شاهنامه سبك هنری شیراز

مخطوطهٔ موزهٔ هنرهای خلقی شرق در مسکو (اتحاد شوروی) که مطابق موازین سبك هنری شیراز (دنبالهٔ مکتب هرات) در قرن

۱۶ م = ۱۰ هجری نوشته و پیراسته شده است .

ازین شاهنامه یك قطعه منیاتور نیم صفحه‌ئی در کتاب هنرهای زیبای عرب و ایران (شکل ۱۶۱) چاپ رنگین ، باصل الوان گوناگون شده و در دامنهٔ کوه اسفنجی اسفندیار شیری را می‌کشد وسپاهیان وی از بالای کوه با خودهای زره‌پوش و نیزه‌های بلند ناظر این دلاوری اسفندیارند .

اسفندیار برگردونی سوار بود که دو اسپ سیاه و سپید آنرا می‌کشید ، شیری ژیان بروحمله آورد و اسپ سپید را مجروح ساخته بربالای‌گردون او آمد، اسفندیاربا جلادت تام ودلاوری خود را نباخت و با شمشیر تیز و سپر او را مغلوب ساخت وبا یك‌ضربت شمشیردهان شیر را پاره نمود .

اسفندیارخود آهنین جیغه‌داروکرتی‌چست سرخ تا زانوپوشیده که زره او تـا ساق پای میرسد . کفشی سیاه بپای دارد ، و تیردان او برپشت و کماندانش بکمر آویزانست ، شمشیرش رنگ سیاه وسپر رنگ پسته‌یی دارد .

یراق و محمول اسپان نهایت نفیس و عالیست ، شیررنگ سپید وخالهای زرد دارد، که دهانش به ضربهٔ شمشیراسفندیار خون‌آلودشده، و از بالای سرشیر،مرغی‌عظیم افسانوی (سیمرغ) با بالهای عظیم سرخ و سبز و نیلگون و نوکی چون پیکان حمله آورده و چشم شیر را کور می‌سازد .

چهره کشی‌این منظر ایرانی و الوان‌آن روشن واصیل معدنیست و میتوان آنرا نمونهٔ خوب ادامهٔ مکتب هرات در سبك شیراز شمرد .

-۹۶-

شاهنامهٔ سبك شیراز

از مخطوطات کتابخانهٔ عامهٔ لنین‌گراد اتحاد شوروی ، که بـه سبك هنری شیراز دنبالهٔ هنرهرات درسنه ۱۵۸۵ م ۹۹۳ ق بخط بسیار خوب نستعلیق خفی نوشته و پیراسته شده و از جملهٔ صفحات منیاتور آن که در کتاب هنرهای زیبای عرب و ایران (شکل ۱۷۱) سیاه طبع شده ، منظر حمام و بخشیدن سلسلهٔ سلطان محمود از طرف فردوسی‌به فقاعی‌حمام است . که تزئینات بنای‌آن خیلی‌عالی‌و مخصوصاً گل‌کاری ظریف و لطیف دیوار داخلی حمام جالب است . چهره کشی اشخاص ایـن منظر در داخل حمام و خارج آن ایـرانیست ، تصویر اشخاص عریان و آب‌تنی آنهـا در حمام دیدنیست ، در بیرون حمام شهسواری از اسپ پائین آمده که‌گویا صلهٔ سلطنتی را به فردوسی آورده باشد .

در مدخل داخلی حمام فقاع‌فروش برسکوئی‌نشسته‌که فردوسی صندوق کوچکی باو در بهای جامی از آب جو میدهد .

خصوصیات این منظر و دقایق هنری آن از تناسب رنگ‌آمیزی وچهره کشی‌وروشنی‌تمام مرائی و تصویر حرکات شست‌وشو کننده‌گان داخل حمام با اعمال حجام ومالش‌کننده‌گان‌وآب دهان وغیره درخور دیدن و ستودن است ،که باید آنرا ازکارهای دقیق مکتب هنری شیراز در دنبالهٔ مکتب هرات شمرد .

-۹۷-

بوستان سعدی کار مکتب شیراز

از مخطوطات نفیس کتابخانهٔ عامه لنین‌گراد (دورن ۳۶۲) کـه

در حدود ۱۵۷۰م ۹۷۸ ق بخط بسیار خوش و عالی نستعلیق نیمه جلی نوشته شده و با اهتمام فراوان مطابق سنن مکتب شیرازدنبالهٔ هنرهرات ۱۲ مجلس نقاشی عالی دارد .

یك صفحهٔ مصورزیبای این نسخهٔ نفیس درکتاب هنرهای زیبای عرب و ایران (شکل ۱۷۲) برنگهای اصلی بسیار زیبا طبع گردیده که منظرداخلی قصرزلیخاست که‌دران‌حضرت یوسف را به‌معاشقه‌میخواند، و برای ترضیه برپای او افتاده است .

منظر داخلی قصر آنقدر پرشکوه و نقش و نگار ظـریف است که از بهترین تصاویر تزئین داخلی کاخهای شاهی شمرده می‌شود ، و بردیوارهای آن تصاویر رنگین متعدد معاشقه‌های زن و مرد در حالت ایستاده و نشسته و خفته موجود است .

برای جلب نظر بیننده رنگهای گـرم بکار رفته و در چهره‌کشی زیبای تمام اشخاص و خود یوسف و زلیخا هنرنمائی کامل مصور بکار رفته و یك گروه کنیزکان و غلامان خارج قصر نیز خیلی زیبا و دلکش تصویر شده‌اند .

در وسط این کاخ عظیم مزین و فاخر زلیخا بپای یوسف‌که هالهٔ مقدس بالای سر او فروزانست افتاده و در حرکاتش ظاهر است که از قبول خواهش شهوی زلیخا انکاردارد ، و برعفت خود می‌لرزد ، وازو دوری میجوید .

این منظر بدیع و رنگین زیبا را از شهکارهای بقایای هنر هرات در ایران توان شمرد.

-۹۸-

شاهنامه کار قدیم شیراز

کتابخانهٔ عامه لنین‌گراد ، که در سنه ۱۳۳۳ م ۷۳۴ ق به خط
نسخ خفی نوشته و پیراسته‌شده و از سوابق هنر هرات است .

از یك منیاتور کوچك رنگین این نسخه که در کتاب هنرهای
زیبای عرب و ایران (شکل ۹۸) طبع‌شده برمی‌آید، که چهره‌کشی آن
کاملا ایرانی بوده و مصوری در و دیوار و تزئینات کاخها کاملا هندسی
نبوده است .

درین منیاتور دو پرستار جوان زیبای مؤنث با سرو موی برهنه
(مانند دختران امروزه) بنظر می‌آیند و تزئینات البسه نیز عادی است
که هنر دقیق و لطیف نیست .

-۹۹-

خمسهٔ امیرخسرو دهلوی

مـؤسسهٔ مطالعات شرقـی اکادیمی علوم تاشکند ازبـکستان
شوروی . این مخطوطه مصوربه مکتب هنری شیراز قرن ۱۴ م=۸ ق
تعلق دارد ، و از سوابق مدرسهٔ هراتست.

-۱۰۰-

خمسهٔ نظامی :

در مؤسسهٔ اکادیمی علوم شوروی شهر (.....؟) که غالباً به هنر
مکتب بخارا ربط دارد .

افغانستان

شمارهٔ خاص این مملکت-۱-(۱۰۱) شمارهٔ عمومی

دیوان حافظ

حواشی ابری ملون. بقلم محمدمحسن خطاط هروی خط نستعلیق خفی بسیار خوب . دارای الواح و نقاشی و تذهیب و تشعیر کار هرات حدود ۹۱۰ ق ۱۵۰۵ م (۲۵×۱۹ سانتی) ایـن دیـوان بامر ابوالفتح فریدون میرزا حسین بهادر بن سلطان حسین میرزا[1] بایقرا ترتیب یافته و در مقدمهٔ آن نوشته‌اند که انجمنی از فضلا که در محضر ایـن شهزاده هرات برای شعرخوانی بزم می‌آراستند و منشی آن خـواجه عبدالله مروارید خطاط و منشی آن عصر بـود از طرف ایـن شهزاده گماشته شدند تا از روی نسخه‌های خطی متعدد که کاتبان همواره آنـرا غلط نوشته‌اند یك نسخهٔ صحیح فراهم آوردند .

۱ــ وی از بطن بی‌بی آغـا چه مهد منگلی ترك و فرزند سلطان حسین بایقراست که در سنه ۹۱۵ ق ۱۵۰۹ م در کلات بدست ازبکان مقتول گـردید (حبیب‌السیر ۳/ ۳۲۱ و ۳۹۴)

خواجه عبدالله مروارید در شرفنامهٔ خود مینویسد که :

«درسنه ۹۰۷ ق (۱۵۰۲ م) همین شهزاده با جمع کثیر ازفضلا
جلیس خود به تصحیح و ترتیب این دیوان پرداخت» .

برای این دیـوان مقدمه‌یی نوشته شده کـه در دو نسخهٔ خط
کتابخانه کابل موجود است و هم در شرفنامهٔ خواجه عبدالله موار
عین همین مقدمه آمده و معلوم است که این مقدمه را همین منشی عبدا
مروارید نوشته ودر آغاز دودیوانیکه بامر فریدون میرزا نوشته ومصو
کرده‌اندالحاق گردیده وهم در شرفنامهٔ عبدالله مروارید نقل شده است

نسخهٔ خطی نوشته بقلم محمدمحسن در آغـاز دو لوحهٔ زیبا
متناظر داشت که از بین رفته ولی یك تصویر فـریدون میرزا که جو
زیبای خوشروی با کلاه (غالباً آهنین شکاری) و قبای نیمه آستین
زانواست ،هم درین نسخه دیده می‌شود که با حاشیهٔ مزین گلداربعرض
یك سانتی‌متر بین جداول رنگین و مذهب تزئین گردیده است .

این نسخه تاریخ تحریر نداردومهرهای کتابخانهٔ امیرعبدالرحم
خان و امیرحبیب‌اللهخان بران دیده می‌شود . و برخی غزلیات منسو
به حافظ راکه درین دیوان‌نبود، درسنه۱۳۲۷ق ۱۹۰۹م بخط نستعلی
میرزا محمدجعفر قندهاری نوشته و برحواشی آن چسبانده‌اند و وقا
آن مقوای لاکی گل‌کاری زرکوبست .

-۲- (۱۰۲)

تحفة‌الاحرار جامی :

عدد ۲۴۵۹/۱۴ کتابخانهٔ ارگ کابـل ، ۲۰×۱۲ س ۵۰ ور
۱۴ سطری . به نستعلیق تاریخ محرم ۸۹۹ ق ۱۴۹۳ با سرلوحهٔ زری

آسمانگون و سرخ گرم ، متن سه ستونی ، صفحات اول آن مذهب و گل‌کاری آسمانی‌رنگ ، با جداول شنگرف وسرورق مزین و عنوان کلائی ، وقایه چرمی خاکی که برخی از صفحات حواشی هـم دارد (مربوط مکتب هرات)

-۳-(۱۰۳)

حدیقه سنائی بخط میرعلی (منتخب) :

۱۹۷۶/۳۶ کتابخانه ارگ کابـل ۰ ۵ ، ۲۵×۱۶ س ۲۱ ورق ۱۴ سطری به نستعلیق زیبای میرعلی حسینی‌الکاتب با سرلوحهٔ نفیس مزین طلاکار و عناوین بالوان مختلف ، و حواشی منقش گل‌کاری طلا و آسمانی بدون تاریخ تحریر کـه یك مهر ۱۱۲۴ ق (۱۷۱۱ م) و یك نوشته ۱۱۲۹ ق (۱۷۱۵ م) دارد ، وقایهٔ آن چرمی خاکی قرمز نفیس روغنی است (مربوط مکتب بخارا ادامهٔ هنر هرات)

-۴-(۱۰۴)

خاتم‌نامهٔ حسین واعظ کاشفی تألیف ۹۱۰ ق (۱۵۰۴ م) :

ارگ کابل ۲۵۹۱/۳۸ . ۲۵×۱۴ س ۴۳ ورق ۱۱ سطـری بـه نستعلیق زیبای تحریر ۹۹۱ ق (۱۵۸۲ م) بـرای کمال‌الدین طهماسپ قلی‌بیگ . دارای سرلوحهٔ مزین و مطلا با الوان سیاه و نیلگون وقرمز گل‌کاری و جداول ملون و حواشی منقش گلدار (ادامه مکتب هرات)

-۵-(۱۰۵)

بهارستان جامی بخط علی‌رضا کاتب :

ارگ کابـل ۱۹۳۳/۴۴ . ۲۴×۱۴ س ۹۶ ورق ۱۲ سطری بـه نستعلیق عالی خـوش‌رقم «علی‌رضا الکاتب» در سنه ۹۸۳ ق (۱۵۷۵ م)

کاغذ خان بالـغ جلد چرمی‌عنابی‌دوصفحه اول مرصع ومذهب مجدو بطلا حاشیه تشعیر شده که در بین سطور هم منقوش است .

-۶-(۱۰۶)

دیوان جامی بخط میرعلی هروی ؟

ارگ کابل ۱۹۳۳/۴۵ . ۳۰×۲۰ س ۱۱۷ ورق ۱۹ سطری ب نستعلیق خوش بدون نام کاتب و تاریخ تحریر .

تمام صفحات و بین‌السطور و حواشی آن مزین و تحریر ش به الوان مطلا و دلکش است بروِرق ۳۶ الف منیاتور زیبا و بر ۳۶ سرلوحه زرین وملون به مشکی و نیلگون وقرمزدارای گل‌کاری نفیس دارد ، کـه خط آنرا از میرعلی هـروی و تزئینات و نقاشی آنرا کمال‌الدین بهزادتشخیص کرده‌اندووقایهٔ آن چرمی نسواری‌کارهراتس

-۷-(۱۰۷)

دیوان جامی بخط محمدحسین :

ارگ‌کابل ۲۲۹۱/۴۶. ۲۴×۱۷ س ۳۱۱ورق ۱۷ سطری بدو ذکر تاریخ بقلم نستعلیق خوب محمدحسین‌بن خواجه سیف‌الدین ع که اوراق ا ، ب آن نقاشی جاذب نیلگون مطلای‌گل‌کاری وتمام نس جداول طلائی‌سیاه و آسمانی‌رنگ‌و سرورق مطلا و نقاشی بین سط دارد . بموجب یك نوشته ورق اول این کتابرا شهاب‌الدین احمدخ در محرم ۹۷۶ ق ۱۵۶۸ م به خواجه محمد یحیی در احمدآباد سپر بود و مواهیر سنه ۱۰۴۲ و ۱۰۵۹ و۱۰۶۳ ق دارد ، ووقایهٔ آن دار نقوش و ضربه‌های سرخ و سیاه و طلائی رنگین است .

-۸-(۱۰۸)

دیوان حافظ بخط سلطان‌علی مشهدی :

ارگ‌کابل ۲۲۷۰/۴۸ . ۲۰،۵ × ۱۳ س ۱۳۴ ورق ۱۴ سطری به نستعلیق خـوش و عـالی ۲۰ ربیع‌الثانی ۸۹۶ ق ۱۴۹۰ م بعمر ۵۵ سالگی که در هرات برای امیر شمس‌الدین محمد کوکلتاش نوشته و نقاشی و تزئین و تذهیب‌گردیده ، جداول و حواشی مطلا و تشعیرشده منقوش نظرربائی‌دارد ، و وقایهٔ زیبای نفیس چرمی آنرا حسین‌صحاف در مشهد در سنه ۱۲۴۵ ق ۱۸۲۹ م ساخته است .

-۹-(۱۰۹)

دیوان حافظ بخط حاجی محمد هروی :

ارگ کابل ۲۵۲۹/۴۹ . ۲۱ × ۱۴ س ۲۰۰ ورق ۱۱ سطری . به نستعلیق خوش بی‌تاریخ حاجی محمد هـروی نوشته شده که نقاشی و تزئینات و جداول رنگین و مطلا و عناوین منقش و تذهیبات اوراق‌آن نهایت دلکش است ووقایه چرم‌آهو دارد . (مربوط مکتب هنرهرات)

-۱۰-(۱۱۰)

دیوان شاه قاسم انوار ۸۳۷ ق

ارگ‌کابل ۲۰۱۳/۵۱ . ۲۶،۵ × ۱۷ س ۱۴۰ ورق ۱۲ سطری نستعلیق خوش که نام کاتب وتاریخ ندارد .

بروروق اول ب سرلوحهٔ بسیار زیبای آسمانگون گرم با کار طلا و شنگرف وگل‌کاری سیاه دارد ، که عنوان آن هم در بین‌گل وتذهیب پیچیده‌وجداول‌آن زرین‌ونسواری‌سیاه وآسمانی‌است، ودر بین‌السطور نقوش دندان موش طلائی و حواشی تشعیرشدهٔ مزین به گل و برگ و وقایهٔ چرم آهو دارد و هنر آن شبیه مکتب هراتست .

-۱۱-(۱۱۱)

دیوان مشفقی :

ارگ کابل ۵۲۸۶/۵۵ . ۲۳ × ۱۵ س ۱۰۴ ورق ۱۴ سطری نستعلیق خوش که نام‌کاتب و تاریخ آن نوشته نشده . سرلوحه وجداو آن‌زرین‌و آسمانیست . وازیك‌نوشته مورخ ۹۹۶ق۱۵۸۷م‌آن برمی‌آید که پیش ازین سال در اواخر عروج مکتب هـرات نوشته شده باشد وقایهٔ آن چرمی سیاه است .

-۱۲-(۱۱۲)

سکندر نامهٔ نظامی

ارگ کابل ۴۵۶۶/۶۷ . ۲۷ × ۱۷ س ۸۰ ورق ۲۲ سطری ستون . به نستعلیق بسیار عالی بدون ذکر نام وتاریخ . سرلوحهٔ زری گلدار آسمانگون . و جداول سبز و قرمز مطلا و عنابی ، کـه عناوی آن همه منقش و مرصع است . اوراق ۳۰ و ۶۶ منیاتوری داشت ک آنرا گل و تراش کـرده‌اند . این نسخه از طرف احمدقلی خان رئیس گمرك هرات در سنه ۱۳۳۲ ش اهداء شده است .

-۱۳-(۱۱۳)

قران‌السعدین امیرخسرودهلوی بخط سلطان محمد نور :

ارگ کابل ۴۶۵۲/۹۱ . ۲۲،۵ × ۱۴،۵ س ۱۰۸ ورق ۲ سطری به نستعلیق عالی‌سلطان محمد نورهروی درسنه ۹۸۲ق ۱۵۷۴م

سرلوحهٔ مطلای نیلی و سبز و جداول طلا و مشکی و قـرمز عناوین طلای ناب و حواشی تشعیرشده ملون گوناگون . وقایهٔ چرم نسواری ضربی (ادامهٔ مکتب هرات)

-۱۴-(۱۱۴)

دیوان مولانا نظام استرآبادی زنده در حدود ۹۲۵ ق بخط علی حسینی :

ارگ کابل ۲۴۹۵/۹۳ . ۵ ، ۲۳×۵ ، ۱۵ س ۱۰۳ ورق ۱۸ سطری به نستعلیق زیبای علی بن لطف‌الله معاذ حسینی در سنه ۹۷۴ ق ۱۵۶۶ م .

دارای سرلوحهٔ منقش مرصع وجداول نیلی‌مطلا و وقایه چرمی سیاه‌کوب (ادامهٔ هنر هرات)

-۱۵-(۱۱۵)

قصیدهٔ برده بوصیری با ترجمه فارسی :

ارگ کابل ۴۹۱۱/۹۵ . ۵ ، ۱۸×۱۲ س ۴۱ ورق ۶ سطری که متن عربی نسخی عالی و ترجمهٔ فارسی آن به نستعلیق خوش است ، ولی رقم کاتب و تاریخ ندارد ، و از تشابه خط توان گفت که خط سلطان‌علی مشهدی است .

تزئینات سرلوحه ، طلا و گل‌کاری نیلگون و جداول آن هم آسمانی و شنگرف مطلاست ، که بکار هرات شباهت دارد .

-۱۶-(۱۱۶)

گوی و چوگان عارفی بخط علی یزدی :

ارگ‌کابل ۱۶۰/۱۰۶ . ۵، ۳۰×۵ ، ۲۰ س ۲۸ ورق ۱۰ سطری به نستعلیق زیبای شرف‌الدین علی یزدی بدون تاریخ (؟)

سرلوحه و خاتمه کتاب منقوش و مرصع و جداول آن گلدار و عناوین نگارین و حواشی با تشعیر و تذهیب دارای شاخ و برگ‌است و برخی منیاتورهای آنرا تراشیده وحك‌نموده‌اند. بر ورق ۱۳ب و۱۶ب

و۲۴ الف نیز منیاتور دارد و در سال ۱۳۲۹ ش آنرا به کتابخانه اهدا کرده‌اند که وقایه چرمی بلوطی رنگ دارد (مربوط مکتب هرات)

-۱۷-(۱۱۷)

گوی و چوگان عارفی بخط عماد حسینی :

ارگ کابل ۲۶۳۴/۱۰۷ . ۲۲×۵ ، ۱۴س ۲۲ ورق ۱۲ سطری به نستعلیق بسیار خوش و زیبای عمادالحسنی‌القزوینی بدون تاریخ .

تزئینات عالی‌وسرلوحه وجداول زرین مرصع ومشکی‌وحواشی تشعیر شدهٔ گلدار و عناوین مزین دارد ، (ادمه هنر هرات) و برخی از ترمیم‌های حواشی این نسخه را بموجب نوشتهٔ علی‌احمد، شیخ محمد‌رضا خان نقاش‌کابل کرده است و در کتابخانهٔ سردار نصرالله خان بود.

-۱۸-(۱۱۸)

گوی و چوگان عارفی بخط میرعلی :

ارگ کابل ۵۳۷۶/۱۰۸ . ۵ ، ۱۷×۵ ، ۱۱ س ۱۹ ورق ۱۳ سطری به نستعلیق بسیارعالی و رقم میرعلی در سنه ۹۶۸ ق ۱۵۶۰ م .

سرلوحهٔ نیلگون مطلا و گل‌کاری و جداول آبی رنگ مطلا با نقوش سبز و مشکی و حواشی مزین بالوان نقوش دارد ، که کار عالی هرات شمرده می‌شود .

-۱۹-(۱۱۹)

مختارالاختیار علی‌المذهب المختار بخط درویش علی :

مؤلف کتاب اختیاربن غیاث‌الدین حسینی بزبان عربی است .

ارگ‌کابل ۵۱۴۹/۱۲۰ . ۲۴+۱۶ س ۲۶۶ ورق ۲۴ سطری به نسخی عالی درویش علی‌بن درویش محمد در محرم سال ۹۱۵ ق ۱۵۰۹ م

نوشته و برخی تزئینات هم دارد (مربوط مکتب هرات)

-۲۰-(۱۲۰)

مخزن‌الاسرار نظامی :

ارگ کابل ۱۹۷۷/۱۲۲ . ۲۳ × ۱۵ س ۳۶ ورق ۱۷ سطری بـه نستعلیق عالی‌درسنهٔ ۱۰۵۰ ق ۱۶۴۰م‌دربخارا برای عبدالعزیز بهادرخان نوشته شده که نام کاتب ندارد ، وادامهٔ مکتب هرات در بخاراست ، با جداول‌نیلگون‌مطلا وشنگرفی وسرورق وسرلوحهٔ زیبای ملون‌آسمانی وسرخ زرنگار ، وقایهٔ چرم آهو .

-۲۱-(۱۲۱)

مرصادالعباد نجم‌الدین دایه

ارگ‌کابل ۲۳۴۰/۱۲۶ . ۲۴ × ۱۴،۵ س ۱۴۸ ورق ۱۴ سطری به نستعلیق خوب بدون ذکر نام کاتب و تاریخ .

سرلوحه‌زیبای مذهب‌آسمانگون‌شنگرفی‌وجداول‌زرین ونیلی‌که ابیات‌را درمتن بطلا نوشته‌اند ویکی از مالکان این نسخه درسنه ۸۷۱ق ۱۴۶۶ م ملکیت خود را بران نوشته و ازین برمی‌آید که قبل ازیـن سال نوشته و تزئین و تذهیب شده باشد . و مهری از تـاریخ ۱۰۶۲ ق (۱۶۵۱) هم برانست و وقایهٔ چرمی عنابی است (مربوط هنر هرات)

-۲۲-(۱۲۲)

نفحات‌الانس جامی :

ارگ‌کابل ۴۵۲۵/۱۳۸ . ۲۴ ، ۵ × ۱۷س ۳۰۸ ورق ۲۰سطری. به‌نستعلیق‌زیبا ذیحجه ۹۴۰ق(۱۵۳۴م) بدون‌ذکر نام‌کاتب که‌پیش از آغاز متن نه صفحه فهرست هم دارد. سرلوحهٔ آن‌ملون برنگهای‌نیلی وسیاه و

قرمز و زرد و جداول آن طلائی با خطوط سیاه و سبز است و مالکی در سنه ۱۰۰۶ ق ۱۵۹۷ م ملکیت خـود را بـران نوشته وقایهٔ آن چرمی سرخ زرکوب است (ادامهٔ هنر هرات)

-۲۳-(۱۲۳)

نفحات‌الانس جامی :

ارگ کابـل ۴۵۲۵/۱۳۹ . ۲۴ × ۱۶ س ۵۳۱ ورق ۱۵ سطری به نستعلیق خوب شوال ۹۸۸ ق ۱۵۷۹ م کاتب نامعلومی نـوشته شده ، ورق اول ودوم‌آن منقوش مرصع وجداول‌آن زرین سیاه وآسمانگون و وقایه چرمی سیاهست (ادامه هنر هرات)

-۲۴-(۱۲۴)

نگارستان ملا معین جوینی (؟) بخط فخرالدین‌علی :

ارگ کابل ۲۲۸۳/۱۴۰ . ۳۲ × ۲۱ س ۲۶۱ ورق ۱۴ سطری. به نستعلیق خوب فخرالدین علی‌بن حاجی محمدالبخاری‌الهروی ، که اوراق نخستین‌آن منقش و عناوین آن زرین و جداول طلائی و سبز و وقایه چرمی لیموئی دارد (از متفرعات هنر هرات)

-۲۵-(۱۲۵)

هفت اورنگ جامی بخط ابوطاهر :

ارگ کابل ۲۵۹۱/۱۴۳ . ۳۵ × ۲۱ س ۲۶۵ ورق ۲۰ سطری ۴ ستونی به نستعلیق بسیار زیبا جمادی‌الاولی ۹۰۷ ق (۱۵۰۱ م) با رقـم ابوطاهرالکاتب که صفحات اول آن نقاشی و ترصیع و تذهیب و گل‌کاری و عنوان نیلی‌و هراورنگ (دفتر)آن سرلوحه‌های مزین وجداول طلا و مشکی و نیلی و وقایهٔ چرمی دارد (کار مکتب هرات)

-۲۶-(۱۲۶)

یوسف و زلیخا جامی بخط سلطانعلی مشهدی :

ارگ کابل ۲۵۹۲/۱۴۴ ۰ ۵ ، ۲۳ × ۵ ، ۱۳ س ۱۵۰ ورق ۱۴ سطری به نستعلیق عالی بر کاغذ زردگون بدون تاریخ با رقم سلطانعلی مشهدی در هرات .

ورق اول آن تماماً منقش مرصع با بوته‌های الوان و عنوان آسمانگون و سرلوحهٔ نیلی و سیاه طلائی پرگل و جداول صفحات آن سبز و سیاه آسمانی و وقایهٔ آن چرمی سرخ است .

-۲۷-(۱۲۷)

مجموعه کتب بخط عبدالخالق هروی :

ارگ کابل ۱۵۶۶/۱ ۰ ۲۳ × ۱۴ س تحریر ۹۷۷ ق با رقم عبد-الخالق‌بن حبیب‌الله هروی که جداول و سرلوحه وحواشی‌منقش مرصع دارد ، مشتمل براربعین جامی و وصایای حضرت علی به امام حسین (ادامه هنر هرات)

-۲۸-(۱۲۸)

بوستان سعدی بخط میرعلی هروی :

نسخ خطی کتابخانهٔ عامه کابل ص ۱۰۸ فهرست دبورکوی . ۲۴ × ۵ ، ۱۴ س ۳۰۱ صفحه ۱۴ سطری به نستعلیق نیمه جلی عالی خوش و کاغذخان‌بالغ‌دارای‌چهار تابلوی‌مناظردور نما بدون‌تصویر جاندار ودوصفحه مرصع با رقم «علی‌الحسینی‌الکاتب شوال ۹۲۱ ق (۱۵۱۴م) بقصبة‌التربة الحیدریه» که جداول آن مطلا و رنگین و وقایهٔ آن لاکی قرمزی ساخت افغانستان و خصایص هنری این نسخه شبیه اواخر مکتب هراتست .

-۲۹-(۱۲۹)

بوستان سعدی بخط اظهر :

خطی کتابخانه عامهٔ کابل (ص۱۰۸فهرست) ۲۷ × ۱۴،۵ س۱۷۸ ورق ۱۲ سطری با نستعلیق میانه و رقم و تاریخ : مشقه اظهر الکاتب فی شعبان ۹۸۷ ق (۱۵۷۸ م) (از متفرعات هنر هرات)

بورق اول ب آن سرلوحهٔ زرین سبز و سرخ گل‌اندود دارد و عناوین آن هم گل‌کاری طلائی وجداول با طلا وسیاهی‌نیلگون است . حواشی ملون و سرورق مزین به طلا و شنجرف و نیلی دارد و مهری با سنه ۱۰۲۲ ق (۱۶۱۲ م) هم بورق اول آن دیده می‌شود . وقایهٔ آن چرمی گندمیست و کاغذ خوقندی .

بقول مهدی بیانی اظهرکاتب این نسخه غیراز اظهرتبریزی است و بنام همین «اظهر کاتب» دیوان حافظ بدون تاریخ بخط نستعلیق عالی جلی‌درمجموعهٔ دکتور اصغرمهدوی درتهران است (خوشنویسان ۷۳)

-۳۰-(۱۳۰)

بوستان سعدی بخط عماد حسنی :

خطی کتابخانهٔ عامهٔ‌کابل (ص ۱۰۸ فهرست) ۲۵ × ۱۶ س ۱۷۴ ورق ۱۲ سطری . به نستعلیق بسیار عالی خفی ممتاز و کاغذ خان بالغ با رقم : کاتب عمادالحسنی در ربیع‌الاول ۱۰۱۲ ق (۱۶۰۳ م) دارای سرلوحه مرصع و مذهب رنگین گلدار و عناوین طلا و جداول زرین وسبزو شنگرف ونیلگون وسرورق مذهب و حواشی مزین بگل وبرگ (از متفرعات هنرهرات) (این نسخهٔ نفیس را در سنه ۱۳۳۱ ق در کابل بزینکوگراف طبع عکسی کرده‌اند) .

-۳۱-(۱۳۱)

بدایع‌الافکار فی‌صنایع‌الاشعار تالیف حسین بن علی واعظ کاشفی در ۹۱۰ ق :

خطی کتابخانهٔ عامهٔ کابل (ص ۱۰۸ فهرست) ۲۴ × ۵ ، ۱۴ س ۳۰۱ صفحه ۱۴ سطری . به نستعلیق خوب شیوهٔ بخارا بتاریخ ۶ محرم ۹۱۲ ق (۱۵۰۶ م) که نام کاتب آن نوشته نشده ، سرلوحه و جداول آن منقش طلائی رنگین است ، با وقایه چرمی سیاه (غالباً کار بخارا از متفرعات هنر هرات)

-۳۲-(۱۳۲)

دیوان جامی بخط علی‌رضا :

خطی کتابخانهٔ عامه کابل (ص۱۰۹فهرست) ۵، ۲۲ × ۵، ۱۳س ۲۶۸ورق۱۶سطری. به‌نستعلیق‌زیبای‌عالی‌علی‌رضادرسنه۹۸۳ق ۱۵۷۵م دارای همان ممیزات مخطوطهٔ نمره (۵) که شاید اجزای یك‌نسخهٔ قدیم بوده و بعد ازان ازهم جدا وجلد شده باشند . دو صفحهٔ اول متناظر آن منیاتور بسیار عالی نازك کاری ملون و مذهب دارد مربوط به اواخر مکتب هرات .

-۳۳-(۱۳۳)

تحفةالاحرار جامی ، مخطوط در حیات مؤلف :

خطی کتابخانهٔ عامهٔ کابل (ص ۱۱۴ فهرست) ۲۷ × ۱۷ س ۸۷ ورق ۱۱ سطری . به نستعلیق ریزاعلی ، اصل صفحات نوشته قدیم ۱۲ × ۶ سانتی‌سنه ۸۸۳ ق ۱۴۷۸ م . که نام کاتب ندارد و الواح آغاز آن نقاشی‌ومنیاتور اصیل هرات وعناوین‌آن سپیداب‌وجداول طلائیست. این نسخه در ربیع‌الثانی ۱۲۹۶ ق ۱۸۷۸ م بامر سردار عطاءالله خــان ترمیم گردیده و حــواشی ابری‌افشان بــرای آن ساخته‌اند ، و هم چند

صفحه آن‌که شاید مفقود شده بود ازسرنو نوشته‌اند . این نسخهٔ نفیس مکتب هرات مدتی در هند بوده و بـران خطوط کتابخانه‌های شاهان با بریهٔ هند دیده می‌شود .

این نسخه مانند نسخ معتبر هرات درآغاز دو صفحهٔ‌کامل مصور دارد، که با مضامین متن‌کتاب تعلقی ندارد ، برهردوصفحه بطورمتناظر نقاشی شده و برصفحهٔ اول تصویـر شاهزادهٔ جوان سوار با یك شاطر است که هر دو زیر درخت خرما دیده می‌شوند .

برصفحهٔ مقابل دیگرپورتریت شهزاده جوان با لباس بسیارفاخر است که برچپن دراز سرخ او اشکال متعدد انسانی بطلا نقش شده‌اند . چهره‌کشی اشخاص این دومجلس متناظرماوراءالنهری و خصوصیات هنری آن متعلق به اوقات عروج مکتب هراتست کـه از نفایس آثار هنری شمرده می‌شود .

شایداین‌پورتریت تصویریکی‌ازشاهزادگان هنرپرور هرات‌باشد که این کتاب را برای وی نوشته باشند .

-۳۴-(۱۳۴)

جام جم اوحدی بخط محمود :

خطی کتابخانهٔ عامهٔ کابل (ص۱۱۸ فهرست) ۲۳ × ۱۴ س ۱۵۸ ورق ۱۵ سطری. نستعلیق خوب محمودبن‌نظام زرین‌قلم۸ شوال ۹۳۸ق (۱۵۳۱ م)

صفحه اول مذهب ومرصع وورق دوم‌آن مفقود است ، جداول طلائی‌وسیاه‌نیلی‌است باوقایه چرمی‌سرخ مربوط‌به‌اواخرمکتب هرات.

-۳۵-(۱۳۵)

چهار کتاب امیر خسرو دهلوی :

خطی کتابخانهٔ عامه کابل (ص ۱۲۲ فهرست) ۵، ۲۵×۵، ۱۸س ۱۳۸ ورق ۲۵ سطری ۴ ستونی نسخی متمایل به تعلیق تحریر ۸۳۲ ق ۱۴۲۸ م بدون ذکر نام کاتب ، که چند ورق آن افتاده است .

درین مجموعهٔ نفیس قطع کلان چهار کتاب امیرخسرو دهلوی ۱- خسرو شیرین ۲- لیلی و مجنون ۳- آئینه اسکندری ۴- هشت‌بهشت بر کاغذ سمرقندی نوشته شده ، که هر کتاب آن یك سرلوحهٔ نفیس دارد که برزمینهٔ لاجورد بطلای ناب گل‌کاری کرده ودر بین‌آن نام کتاب را برزمینهٔ سپیداب بطلا نوشته‌اند .

در هرصفحه ۴ ستون وبین هرستون جدول دو خطه شنجرفست وجزازکار لطیف منیاتورلوحه‌های اوائل هر کتاب،دیگر تزئینات ندارد .

در آخر کتاب خسرو و شیرین چنین نوشته‌اند :

«تم‌الکتاب بعون‌الملك الوهاب فی تاریخ یوم‌الثلثا سادس‌عشر رجب‌المرجب سنه اثنین وثلثین وثمانمائه» .

از طرز خط نسخی این کتاب و نقوش الواح آن پدید می‌آید، که در محیطی نوشته و نقاشی شده که اثر عروج خطاطی نستعلیق و منیاتورکاری رنگین و گوناگون مکتب هرات بآنجا نرسیده بود ، وخط آن از نسخ به تعلیق متمایل گردیده ، ولی نستعلیق خالص مترقی مکتب هرات نیست درگل‌کاری الواح آن فقط سه رنگ لاجورد ،طلاوسپیداب استعمال شده وازتنوع الوان مکتب هرات وابتکارهای نقاشی‌خالیست، و از ملاحظهٔ عمیق‌آن گفته میتوانیم که این نسخه بطرف غرب یا شرق،

بیرون از محیط خراسان نگاشته شده باشد ، که آنرا از متعلقات پیشین هنر هرات شمرده میتوانیم .

-۳۶-(۱۳۶)

خمسهٔ امیرخسرو بخط محمدبن علاءالدین:

خطی کتابخانهٔ عامه کابل (ص ۱۲۲ فهرست) ۳۴×۲۳ سانتی ۲۳۳ ورق ۱۹ سطری ۴ ستونی و کاغذ خان بالغ ُلك، دارای ۲صفح مرصع متناظر نقاشی‌ظریف شبیه‌کارشاهنامهٔ بایسنغری با حواشی‌تشعیر کاری دقیق و ترنجهای دلکش منقش ، و سه مجلس مصور منیاتور حواشی وصلی طلاافشان رنگارنگ که برخی لوحه‌های‌آن رقم «عمل محمدی» دارد .

در تمام کتاب رنگهای معدنی اصیل و طلای ناب و زنگار لاجورد متمایل بسیاه و شنگرف کار کرده‌اند و حواشی تمام کتاب زمینه‌های مختلف رنگین با افشان طلا دارد،عناوین‌آن لوحه‌های‌کوچک زمینه طلا با نقاشی دقیق و خط نستعلیق به سپیدابست .

سه مجلس مصور و مرصع آن با الوان معدنی و ریزه‌کاری گ و برگ رنگین ، چهره کشی خراسانی دارند و به کارهای اصیل مدرس هرات شباهت میرسانند ، که متأسفانه چهرهٔ برخی از اشخاص آن گل کرده‌اند .

هرکتاب درآغاز یك لوحهٔ حجم متوسط رنگین با نقوش زنگا و لاجورد وشنگرف وسپیداب و غیره دارد ، واین لوحه‌ها بین سالها ۹۸۲-۹۸۹ ق (۱۵۷۴-۱۵۸۰ م) نگاشته شده است .

در آخر کتاب اول رقم «تحریراً فی غرهٔ صفر ۹۸۹ ق» نوش

شده ، و در آخر کتاب سوم چنین است :

«تمت الکتاب بعون الملك الوهاب ، تحریراً فی ذی‌حجة الحرام سنه احدی وسبعین وتسعمائه ۹۷۱» .

اما رقم آخر تمام کتاب این است :

«تمت الکتاب بعون الملك الوهاب، تحریراً فی شهر رجب المرجب سنه اثنا ثمانین وتسعمائه ، کتبه العبدالمذنب فقیر ، محمدبن علاءالدین رزه غفرذنوبه وسترعیوبه بولایت خواف درقریهٔ نشتقان صورت تحریر یافت تمت الکتاب تم تم تم» .

خط این نسخه که بین ۹۷۱–۹۸۹ ق تکمیل شده ،نستعلیق عالی نیمه خفی است ، و بران نوشته‌اند که بدربار جلال‌الدین محمداکبر پادشاه هند اهدا شده بود ،وبعد ازین تاریخچهٔ آن بخط خوش نستعلیق شیخ محمدرضا خراسانی بورق آخر کتاب چنین نوشته شده است :

«بحضور اعلیحضرت سراج‌الملة والدین امیر حبیب‌الله خان پادشاه افغانستان ، هدیهٔ جناب عالی سید عالم خان امیر بخارا، مصحوب ایشان طوره خواجه صدر، و حاجی قطب‌الدین صدر ، ماه صفرالمظفر ۱۳۳۷ ق» .

جلد این نسخه لاکی‌سرخ با ضربی‌لاکی‌لاجورد است که روی داخلی آن هم لاکی‌سرخ با ضربی‌های طلای منقش باشدو برصفحه‌های خارجی نشانهٔ حرفهٔ صحافت را دوبارضرب کرده که در بین یك‌دائره کوچك چنین نوشته شده : «دارد امید شفاعت محمد ناصر ۱۲۵۰» و ازین برمی‌آید که در اواسط قرن ۱۳ هجری در بخارا این وقایه را محمدناصر صحاف ساخته است .

بخط علاءالدین رزهٔ باخرزچندین نسخه درین کتاب آمده (ر
فهرست) و معلومست که پدر و خاندان او اصلاً با خرزی خراسا
بوده‌اند، ولی پسرش محمد دراواخرقرن دهم‌هجری درخواف زندگا
داشت و این نسخه را درانجا نوشت ، که بعداً بهند برده شد ونمیدا
چه وقت به بخارا انتقال یافت ؟

همین‌محمد رزه تیمورنامهٔ کتابخانهٔ علی‌گررا در ۹۹۲ ق ۵۸۳
درشهربلخ، وخمسهٔ جامی (رضا لائبریری رامپور ۴۱۵۶) را در۹۷۲
۱۵۶۲ م نوشت وخمسهٔ نظامی کتابت اودرپتنه پیش سید ظهور بود

–۳۷–(۱۳۷)

دقائق‌الحقائق احمد رومی بخط علاءالدین اخسیکتی :

خطی کتابخانهٔ عامه کابل(ص۱۲۴فهرست)۲۲ × ۱۴س ۲۰۰ ور
۱۷ سطری. نستعلیق خوش ذی‌حجه ۹۶۷ ق ۱۵۵۹ م،با رقم علاءالد
ابن شیخ احمدکاتب اخسیکتی. که ورق اول‌آن بخط نواست وجداو
صفحات آن طلائی سیاه و نیلی ، و جلد آن چرمی طلاکوبست
(رك : ترکیه ۱۳۶۴)

–۳۸–(۱۳۸)

دیوان جامی بخط محمدحسین بن علی :

خطی کتابخانهٔ عامهٔ کابل(ص۱۲۶فهرست‌دی‌بورکوی)۲۷ × ۷
س ۳۰۴ ورق۱۷ سطری. به نستعلیق خوب ادامهٔ مکتب‌هرات ۱۰۰۹
۱۶۰۰ م ورقم محمدحسین بن‌غیاث‌الدین علی. . . (شایدوی میرمحم
حسین باخرزی عموی امیرخلیل قلندر هروی باشد). تاریخ این نسخه
دی‌بورکوی فهرست‌نگار ۹۰۰خوانده، درحالیکه دراصل نسخه «بتار

نه (و) هزار است مربوط به متفرعات هنر هرات .

بـرورق اول ب سرلوحهٔ منقش نفیس مطلا و رنگین گلـدار و برصفحات دیگر جداول نیلی‌وقرمز و سیاه طلائی دارد ، ووقایه چرمی مزین سرخکوب دارد . مهرهای امیر عبدالرحمن و امیر حبیب‌الله هـم بران دیده می‌شود .

ـ۳۹ـ(۱۳۹)

دیوان حافظ بخط احمدبن سلطان‌علی :

خطی کتابخانهٔ عامهٔ کابل (ص ۱۲۷ فهرست) ۲۲ × ۵ ، ۱۳ س ۲۲۴ ورق ۱۲ سطری . به نستعلیق خوش احمدبن سلطان‌علی بـدون تاریخ که سرلوحه ورق ا ب ۲ الف نقاشی متناظر نفیس نیلگون‌طلاکاری شنگرفی با گل و بوته دارد . جداول صفحات آن سیاه و آسمانی وقرمز و سبزمطلاست .دربین سطورنقوش دندان موش ملون وعناوین طلائی و وقایه چرمی سرخ ضربی دارد . مرحوم فکری سلجوقی ایـن احمد را فرزند سلطان‌علی مشهدی میداند .

ـ۴۰ـ(۱۴۰)

دیوان حافظ بخط سلطان محمد خندان :

خطی کتابخانهٔ‌عامهٔ‌کابل (ص۱۲۷فهرست) ۲۲ × ۱۳،۵ س ۱۷۲ ورق۱۴سطری. به‌نستعلیق‌بسیارعالی ورقم سلطان‌محمد خندان دراوائل شهرربیع‌الاول ۹۲۶ ق ۱۵۱۹ م. دارای سرلوحهٔ مذهب رنگین مشجر وجداول طلا وسیاه و نیلی‌وعناوین زرین ووقایهٔ چرمی‌سرخ زرکوب .

ـ۴۱ـ(۱۴۱)

دیوان سعدی بخط راجو :

خطی کابل (ص۱۲۹ فهرست) ۲۵ × ۱۴س ۳۲۴ورق ۱۷سطری،

به‌نستعلیق خوش راجو بن. . . . یکشنبه ۱۵ذوالحجه ۹۶۴ ق ۱۵۵۶ دارای سرلوحهٔ مطلای رنگین گلداروجداول طلائی‌سیاه و نیلی ووقا چرمی سیاه کوب .

ـ۴۲ـ(۱۴۲)

دیوان سعدی بخط میرمحمد :

خطی کابل (ص۱۲۹ فهرست) ۵، ۳۴ × ۵، ۳۲س ۱۶۸ ورق ۳ سطری به نستعلیق خـوش میرمحمدبـن علی در سنه ۱۰۱۲ ق ۱۶۰۳ که از بقایای نفیس هنر هرات در بخاراست .

ورق۱ ب‌و۲ الف متناظر آن منقوش مذهب‌ورنگین مزین بشا و برگ است و عناوین طلائی وسرلوحهٔ مذهب با رنگهای نیلی و س مشجر و حـواشی منقش گلدار دارد ، که در صفر ۱۳۳۷ ق ۱۹۱۸ از طرف امیر بخارا به امیر افغانستان حبیب‌الله خان اهداء شده و وق آن چرمی عنابی زرکوب است.

ـ۴۳ـ(۱۴۳)

سبحة‌الابرار جامی بخط علی :

خطی کابل (ص۱۳۸ فهرست) ۲۲ × ۱۴ س۱۱۶ورق ۱۴ سطر به نستعلیق خوش نیمه‌جلی و رقم : علی الکاتب فی شهور سنه ۹۱۱ (۱۵۰۵ م) که زیر آن بطلا نوشته‌اند : «جهت کتابخانه عامره نـوا فلك جناب . . . السلطان عبدالعزیزخان. . . . صفت اختتام پذیرفت

سرلوحهٔ کتاب مطلا و رنگین گلدار و جداول آن‌آسمانگون سبز و سیاه مطلا و حواشی آن تشمیر با گل‌وبرگ و عناوین هم طلا و وقایه چرمی سیاه ضربیست ، و مهرهای امیر عبدالرحمن و امی

حبیب‌الله دارد .

در حقیقت اصل تاریخ نـوشتن کتاب ۹۴۹ ق (۱۵۴۲ م) بوده و آنرا تراشیده و ۹۱۱ ساخته‌اند .واین صحیح است زیرا عبدالعزیزخان پادشاه بخارا از ۹۴۷ تا ۹۵۷ ق (۱۵۴۰ – ۱۵۴۹ م) حکم رانده و این نسخه برای او نوشته شده و از بقایای مکتب هرات در بخاراست .

اماآنچه دی‌بورکوی (ص۱۳۸ فهرست) اورا سلطان عبدالعزیز عثمانی پنداشته سهواست زیرا این سلطان از۱۸۳۰ تا ۱۸۷۶م دراواسط قرن ۱۳ هجری زندگی داشت ، پس چگونه سه قرن قبل کتابی بـرای کتابخانهٔ او نوشته شده باشد ! !

مرحوم فکری سلجوقی‌هم درخوشنویسان وهنرمندان (ص ۴۰) گوید که ظاهراً سنه کتابت ۹۲۹ یا ۹۳۹ بوده و عمداً تراشیده و ۹۱۱ درست شده . درحالیکه این تعیین سنین نیز خطاست . و دریـن سنوات سلطان عبدالعزیزخان پادشاه نبوده است .

-۴۴-(۱۴۴)

اربعین جامی بخط محمدقل :

خطی کابل . به نستعلیق نیم‌جلی و خفی‌بسیار عالی محمدقل در سنه ۹۵۳ ق ۱۵۴۵ م که یك سرلوحهٔ کوچك شبیه اواخر کار هرات با منیاتور ظریف ریزه‌کار و الوان معدنی‌اصیل دارد .

حواشی صفحات آن بر زمینهٔ آبی ، دارای سه ترنج زردگـون برراست وچپ و بالاست . وگمان میرودکه این نسخه در ماوراءالنهر نوشته و پیراسته شده باشد .

-۴۵-(۱۴۵)

گوی و چوگان عارفی بخط محمدقاسم شادیشاه :

خطی کابل (ص ۱۹۲فهرست) ۲۷ × ۵، ۱۶س۱۱سطری نستعلی
نیم‌جلی‌بسیارعالی با رقم : «علی‌بد . . . محمدقاسم‌بن شادیشاه (شاگ
سلطان‌محمد خندان) بدارالسلطنه هرات سنه ۹۵۱ ق (۱۵۴۴ م) دارا
دو سرلوحه متناظر نقاشی نفیس طلا و نیلی و سیاه گلدار و جداو
آسمانگون روشن مطلا و شنگرف و عناوین زریـن و حواشی رنگی
طلاکاری‌که در یك وقایه با یك‌مثنوی درشرح‌حال ومناقب احمد جام
تحریر ۹۸۷ ق ۱۵۷۸ م جلد شده است . گوی و چوگان از ورق ۱
۲۵ الف و مناقب از۲۶ ب تا ۸۲ .

(بخط محمدقاسم شادیشاه چندین نسخه درین کتاب آمـده
روی فهرست آنرا بشناسید) .

منیاتور بسیار نفیس و نقاشی و ترصیع و تذهیب و تحریر ا
نسخه شبیه شهکارهای مکتب هرات از قبیل شهنامهٔ بایسنغریست ،
باید شاگردان استادان همین مکتب در اواخر تشعشع هنری آن نوش
و آراسته باشند .

-۴۶-(۱۴۶)

خمسهٔ نظامی :

خطی‌کابل (ص۲۴۳ فهرست و۹۵فکری) ۲۳ × ۱۶س ۲۳۹ور
۱۷ سطری نستعلیق خوش و کاغذ خان بالـغ کتابت ۲۴ رمضان ۸۹۵
۱۴۸۹ م که نام کاتب ندارد .

این نسخه عالی مکتب هرات مطموس است ، ولی ازروی خ

و تزئین و تصویر و دو سرلوحهٔ نفیس و زرین و نیلگون شنجرفی و هفت تصویریکه دارد ازکارهای نفیس هنرهراتست که جلد چرمی گلدار کهنه مقوائی دارد .

-۴۷-(۱۴۷)

شرح رباعیات و لوائح جامی بخط برهان :

خطی کابل (ص ۲۸۲ فهرست) ۱۸ × ۵ ، ۱۰ س ۷۴ ورق ۱۵ سطری . بارقم: «کتبه العبد برهان الهروی الکاتب . . . فی شهور سنه نهصدوچهل‌وشش درمصرقاهره». این نسخه به نستعلیق خوش در۱۵۳۹م در قاهره نوشته شده است .

-۴۸-(۱۴۸)

یك مجموعه بخط عمادالدین :

خطی کابل (ص ۲۸۶ فهرست) ۲۰ × ۱۲ س۱۴۰ ورق۱۵ سطری به نستعلیق روش بخاری خوش با رقم : عمادالدین آهنگران دربخارا سنه ۹۸۰ق (۱۵۷۲ م).که عناوین شنگرفی و وقایه مقوای لاکی‌سرخ سیاه‌کوب دارد مشتمل بر :

از ص ۱ تا ۲۳۷ ب حاشیهٔ شرح عقائد احمدالجندی . از ص ۲۳۸ تا ۲۳۹ رساله در تحقق جسم از مولانا صادق نصر . این نسخه ادامهٔ مکتب هرات در بخاراست .

-۴۹-(۱۴۹)

خمسهٔ جامی بخط ابوالوفا :

خطی کابل (ص ۳۰۶ فهرست) ۵ ، ۲۴ × ۵ ، ۱۷ س ۲۶۳ ورق ۲۳ سطری . بدون تاریخ با رقم ابوالوفابن نورالله به نستعلیق خوش

و سرلوحهٔ مزین نیلگون طلائی و جداول نیلی و سبز طلاکار .

نسخهٔ آینده نمره ۵۰ هم بقلم همین کاتب است در ۹۴۰ ق ۱۵۳۳ م .

-۵۰-(۱۵۰)

هفت اورنگ جامی بخط ابوالوفا

خطی کابل (ص ۳۱۰ فهرست) در۲۶۳ورق ۲۰ سطری ۴ ستونی نستعلیق خوش با رقم : ابوالوفابن نورالله دوشنبه ۲۸ صفر ۹۴۰ ق (۱۵۳۳ م) در اواخر مکتب هنر هرات .

صفحهٔ اول‌آن منقش گلداررنگین مطلا وسرلوحهٔ آن هم نفیس منقوش با الوان نیلی مطلا و شنجرف و عناوین زرین و جداول طلا و سبز و نیلگون و وقایه چرمیست که مهر سردار نصرالله خان هم دارد .

-۵۱-(۱۵۱)

مشکوة بخط قطب‌الدین :

موزهٔ هرات (ص ۳۲۰ فهرست) ۲۹ × ۵،۱۶ س ۲۸۴ ورق ۲۴ سطری بخط نسخی خوب در هرات نوشته قطب‌الدین جمال بـرکاغذ خوقندی با وقایهٔ چرمی عنابی . تحریر یکشنبه ۲۰ ذوالحجه ۹۴۳ ق (۱۵۳۶ م) از متفرعات هنر هرات .

-۵۲-(۱۵۲)

اخلاق محسنی بخط حسن‌محمد :

مـوزهٔ هرات (ص ۳۲۱ فهـرست) ۲۵ × ۱۴ س ۲۱۰ ورق ۱۲ سطری نستعلیق خوش با رقم :«کتبه‌العبد حسن محمدالکاتب‌عفی‌عنه ... فی سنه احدی وستین وتسعمائه» (۱۵۵۳ م).

صفحات نخستین این نسخه خیلی زیبا و منقش رنگین آسمانی و شنگرف مطلاوجداول آن هم نیلی‌وسیاه طلاکش و وقایه چرمیست.
از متفرعات هنر هرات .

بقول مهدی بیانی: شاید این حسن محمدکاتب همان حسن باشد که یك نسخهٔ دیوان حافظ کتابخانهٔ سلطنتی تهران تحریر حسن‌الکاتب ۹۶۳ ق (۱۵۵۵ م) بقلم اوست (خ ۱۴۷)

-۵۳-(۱۵۳)

تیمورنامه هاتفی :

موزهٔ هرات (ص ۳۲۲ فهرست) ۵، ۲۲ × ۱۴ س ۱۵۷ ورق ۱۵ سطری . تاریخ تحریر آن آسیب دیده خوانده نمیشود . کاتب آن ... بن مولانا عبدالعزیز وکاغذ خوقندی و خط نستعلیق خوش درهراتست .

صفحات اول آن با نقوش طلائی نیلی‌شنگرف و گل‌کاری سیاه وجداول آن هم‌آسمانگون سیاه طلائی وقرمز ووقایه چرمی‌سرخست .

-۵۴-(۱۵۴)

تفسیر حسینی بخط جلال‌الدین هروی :

موزهٔ هرات (ص ۳۲۲ فهرست) ۲۸ × ۵، ۱۸ س۲۹۰ ورق ۲۷ سطری به خط نسخ خفی‌ورقم جلال‌الدین بن طاهر هروی شهرذوالقعده ۹۶۱ ق (۱۵۵۳ م) برکاغذ خان‌بالغ که صفحات نخستین و عناوین آن مطلا و سرلوحهٔ آن هم زرین و سرخ و سبزوجداول آن نیلی‌شنگرف سیاه طلاکش و آیات قرآنی در متن قرمز و وقایه طلاکوبست . از متفرعات هنر هرات .

-۵۵-(۱۵۵)

ذخیرةالملوك سیدعلی همدانی بخط محمود رفیقی (رك : ترکیه)

موزهٔ هرات (ص ۳۲۴ فهرست) ۲۳ × ۵، ۱۰ س ۱۱۹ ورق ۱۵ سطری به نستعلیق خوش ورقم : العبده محمودالرفیقی‌الهروی فی‌شهور سنه ۸۹۸ ق (۱۴۹۲م) برکاغذ خانبالغ درهرات نوشته شده‌که سرلوحهٔ آن سبز و نیلی و سیاه و شنگرفی طلاکش و وقایه کیمخت سیاهست .

-۵۶-(۱۵۶)

سلسلةالذهب بخط دوست‌محمد هروی :

موزهٔ هرات (ص ۳۲۴ فهرست) ۱۸ × ۱۱ س ۲۰۴ ورق ۱۷ سطری به نستعلیق بسیارعالی‌مکتب هرات بدون تاریخ با رقم: دوست‌محمد هروی که سرلوحهٔ نیلی و سیاه و قرمز وجداول‌آسمانگون سیاه طلاکش نگاشته در هرات دارد (رك : ایران ، ترکیه)

-۵۷-(۱۵۷)

دیوان جامی :

موزهٔهرات (ص۳۲۶ فهرست) ۲۸ × ۱۷ س۱۶۲ورق۱۲سطری، به نستعلیق خوش بدون تاریخ‌ونام کاتب برکاغذ خانبالغ کتابت وتزئین و نقاشی در هرات با حواشی گلدار و سرلوحهٔ ملون مطلا و جداول نیلی مذهب و سبز و سرخ و عناوین طلائی و سه صفحه منیاتور شیوهٔ هرات با وقایهٔ چرمی .

-۵۸-(۱۵۸)

دیوان جامی :

موزهٔ هرات (ص ۳۲۶ فهرست) ۲۴ × ۱۵ س ۲۸۳ ورق ۱۴

سطری. به نستعلیق خوش و نقاشی‌وتزئین وتذهیب هرات ویك سرلوحهٔ زرین ملون و جداول سیاه و طلاکشی .

-۵۹-(۱۵۹)

کلیات عطار :

موزهٔ هـرات (ص ۳۲۶ فهرست) ۳۱×۲۲ س ۹۰۰ صفحه ۲۱ سطری . به نستعلیق خوش تحریر در هرات برکاغذ خانبالغ با سرلوحهٔ زرین و شنگرف و سیاه آسمانگون و جـداول نیلی و سیاه طلاکش و سبز و وقایه چرمی سرخ .

-۶۰-(۱۶۰)

نفحات‌الانس بخط ملا ویسا هروی :

موزهٔ هرات (ص۳۲۸ فهرست) ۵، ۱۹×۱۲س ۵۶۹صفحه ۱۷ سطری. به‌نستعلیق‌خوش‌ملاویساهروی برکاغذسمرقندی که درسنه۹۷۴ق ۱۵۶۶ م در مکه نوشته است و صفحات نخستین آن مزین ملون نیلی‌و طلائی شنگرفی سبز و جداول آن آسمانگون سیاه طلاکشی و وقایهٔ آن چرمی سرخست . بخط همین ویسی‌هروی مجاور حرم‌کتابی دیگر هم هست (رك : آلمان ۸)

-۶۱-(۱۶۱)

هفت اورنگ جامی

موزهٔ‌هرات(ص۳۲۹فهرست) ۲۳×۱۶س ۲۹۲ورق ۲۱سطری. به نستعلیق خوش ۹۶۸ ق ۱۵۶۰ م در هـرات نوشته شده که نام کاتب ندارد و کاغذ آن سمرقندی وسرلوحهٔ آن زیبا ومذهب رنگین وجداول آن نیلی و سیاه طلاکشی و وقایه آن مقوای با چرمست .

-۶۲-(۱۶۲)

مجموعهٔ مثنویات جامی بخط سلطان‌محمد نور و غیره

موزهٔ هرات (ص۳۳۰ فهرست) ۵،۲۲×۵، ۱۲س ۱۸۰ورق ۱۳ سطری . تاریخ ندارد کاغذ آن خانبالـغ و خط نستعلیق عالی وسرلوحهٔ طلائی سبز و نیلی‌و شنگرفی مطلا و جداول آسمانگون سیاه طلاکشی و وقایه چرمیست مشتمل بر :

از ورق ۱ تا ۶۴ تحفة‌الاحرار با رقم سلطان محمد نور هروی .

از ورق ۶۵ تا ۱۸۰ سبحة‌الابرار با رقم ترسون محمد بلخی .

-۶۳-(۱۶۳)

بهارستان جامی بخط ناصرالدین علی :

نسخ خطی کتابخانهٔ عامه کابل با رقم ناصرالدین علی در سنه ۹۰۸ ق ۱۵۰۲ م در یك مرقـع آستان رضوی مشهد قطعهٔ نستعلیق او با رقم کتبه ناصرالدین علی ببلدة بخارا موجود است . (خ ۹۳۷)

-۶۴-(۱۶۴)

منتخب بوستان و رباعیات جامی بخط محمدصالح :

از نسخ خطی کتابخانهٔ عامه‌کابل با رقم «کتبه . . . محمدصالح در نه صد و نود و شش ۹۹۶ ق (۱۵۸۷ م) تحریر یافت»

شاید این کاتب همان محمدصالح دردمند باشد (رك : ترکیه) و از بقایای مکتب هراتست .

-۶۵-(۱۶۵)

مرصادالعباد بخط علی تبریزی :

کتابخانهٔ عامهٔ کابل . بخط نستعلیق خوش علی بن محمود تبریزی که ظاهراً در نیمهٔ دوم قـرن ۹ میزیست و غیر از میرعلی تبریـزیست (خ ۴۴۶)

-۶۶-(۱۶۶)

مناجات حضرت علی بخط میرعلی هروی :

ارگ کابل . بقلم نستعلیق عالی و رقم میرعلی هروی (خ ۵۱۳)

-۶۷-(۱۶۷)

مرقع قصیده حضرت علی بخط میرعلی :

کتابخانهٔ ملا محمد صدیق هـروی در هـرات ، دو قطعه قصیدهٔ منسوب بحضرت علیست بخط خفی میرعلی الکاتب در شوال ۹۳۰ ق (۱۵۲۳ م) (فکری)

-۶۸-(۱۶۸)

رسالهٔ طب بخط مرشد (رك : آلمان ۵)

خطی کتابخانه عامه کابل . با رقم : فی‌شهورسنه نهصدوچهل‌ودو هذه خطالمرشدالکاتب. (فکری ۴۶)

-۶۹-(۱۶۹)

روضةالصفا بخط علی سمرقندی :

خطی کتابخانهٔ عامهٔ کابل . رقم آن : به اشارت و عنایت عالی

رتبت . . . فولاد خـواجه ابن مرحومی دیوانه خواجه روز یکشنبه ۷ ذیقعده فی تاریخ ۱۰۱۸ ق (۱۶۰۹ م) بردست بندهٔ حقیر . . . خـواجه علی بن میرك‌خواجه علی‌سمرقندی (فکری ۴۰)گویا این نسخه از بقایای اواخر مکتب هراتست .

-۷۰-(۱۷۰)

مجموعهٔ سبعه جامی و خمستین نظامی و امیرخسرو :

از نفیس‌ترین مخطوطات کتابخانهٔ عامهٔ کابل (ص ۱۲۲ فهرست دی‌بورکوی) $37\frac{1}{2} \times 26\frac{1}{2}$ سانتی قطع بزرگ و ضخیم ۴۱۳ ورق = ۸۲۶ صفحه . که ده صفحه اوائل کتاب نقاشی نفیس رنگین عالی‌متناظر و جمله کتاب ۴۳ مجلس مصور، والواح مرصع ومذهب مطلای متعدد کار هرات دارد ، که بخط نستعلیق عالی ریزاحمدالشیرازی بین ۸۹۹ق (۱۴۹۳ م) درایام عروج مکتب هرات نوشته وتصویروتذهیب و تحریر گردیده، که تصاویر آنرا به‌شاگردان‌بهزاد نسبت توان‌داد، وبا وجودیکه درترصیع‌وتزئین وتصویراین نسخه بسیاراهتمام بکاررفته بازهم‌خصایص هنری آن به پختگی کار شاهنامهٔ بایسنغری نمیرسد ، ولی این کتاب نفیس را در سرآمد آثار هنری مدرسهٔ هرات توان شمرد ، کـه دارای مزایای فراوان هنری از نظر کم و کیف هر دوست .

چهره‌کشی‌افراد و تزئینات و خصوصیات البسه عموماً خراسانی و شبیه آثار معتبر مکتب هراتست ، و مزیت خاص این نسخه اینست که در (ص ۴) مجلس دوم یك صفحهٔ کلان‌کامل دربار عظیم بلقیس د

با تخت و تاج او تصویر کشیده و دران جم غفیر نسوان درباری را با انواع البسه و زینت‌های فاخر زنـانه نشان میدهد ، که اینگونه تصویر جمعیت بزرگ نسوان در آثار باقیماندهٔ هنری بسیار کمست ، ویکنفر محقق میتواند ازین مجلس ، وضع مادی وروحی نسوان عصرتیموریه، مخصوصاً طبقات اشراف را تعیین و تشخیص نماید .

درین صحنه بلقیس بـرتخت نفیس کار بسیار ریزه زمینه طلا با تاج زرین و سیاه و عبای سرخ و پیراهن لاجوردی نشسته و دورادور تخت اوجم غفیرزنان خوش‌پوش با چهره‌های خراسانی‌وماوراءالنهری نشسته وایستاده دیده می‌شوند ، درفضای مجلس فرشتگان زیبای بالدار درپروازاند ،درآخرصحنهٔ وسیع مفروش به کاشیهای رنگین خوشنما، جوی آب با رنگ تیره و حوضی کوچك دارای ماهی دیده می‌شود . در بین صحنه دو تن زن رقصندهٔ زیبا دارای قدهای رسا و با لباسهای مزین میرقصند . و حـواشی و اطراف این صحنه آنقدر با تـرنجهای گوناگون و اشکال و خطوطوتشعیرها تزئین شده که حقیقتاً نظرر باست.

در مقابل این صفحه کلان ، صفحهٔ متناظر ۳ بین همان حواشی ترنجی رنگین یـك مجلس بزرگ مردانه است که در دامنهٔ کـوهای اسفنجی کمی سرخ‌رنگ ، مردی با عمامهٔ سپید متوسط و کلاه سیاه و عبا و پیراهن فاخر مزین به گل‌کاری ریزه با چهره خراسانی بـرتختی مرصع و مطلای بسیار زیبا نشسته ولی مانند پیامبران و روحانیان هنر هرات ، هاله نوروفرآسمانی بدور چهرهٔ او دیده نمیشود ، وفقط شاهی است بر تخت نشسته که فقط جنبه روحانی و پیامبری او را با عمامهٔ سپید وانموده‌اند .

این سلیمان داستانهای ماست که بدوطرف راست وپائین تختش انواع دیوان مهیب و حیوانات واقعی و تخیلی از زرافه تاگژدم و شیر و آهو و خرگوش و پلنگ و اشتر و سگ و غیره با رنگهای گوناگون و هم فیلی با یراق رنگین نفیس وفیلبان نیمه عریان هندی دیده می‌شوند و بطرف چپ جم‌غفیر مردم ریش‌دار تنك‌موی با عمایم وبرخی با خود و کلاهی مانند فرنگی و چهره‌های خراسانی+ماوراءالنهری روی‌گرد تنك‌موی معمم‌اند ، و هنرمند توانسته انواع حیوانات ودیوان وانسانها را در یك صحنه فراهم آورد .

فضا و آسمان این مجلس بالای کوههای اسفنجی رنگ طبیعی آسمانی دارد ، که دران مرغان کوچك و کلان در پروازند ، و یك پرنده با هیکل عظیم و شکل عجیب و چنگال و بال و پـر بسیار دراز فضا را سراپا گرفته که این شکل تخیلی سیمرغ افسانوی باشد .

این مجلس دربارسلیمان و بلقیس ملکهٔ او که بردو صفحهٔ متناظر در آغاز کتاب تصویر گـردیده ، مطابق سنت نسخه‌های معتبر مکتب هراتست ، که در آغـاز شاهنامهٔ بایسنغری (ایران شماره ۱) و لـوایح جامی (اتحاد شوروی شماره ۱) و خمسهٔ نظامی (انگلستان ۱) و غیره نیز چنین صفحات متناظر مصور و مـرصع منقش خارج از متن کتب دیده میشود .

بعد ازین دوصفحهٔ مصورمتناظر، تا صفحه۱۱ همه‌صفحات تمام منقوش مرصع ملونیست ،که رنگهای اصیل‌گوناگون معدنی درنقاشی ترنجها و جداول و گل‌کاریهای آن‌کار شده ، ولی‌تمام این آرایش‌های فراوان به لطافت وظرافت شاهنامهٔ بایسنغری نیست،وازان پدید می‌آید

که کارمکتب هرات بعد از انتقال به بخارا یا به مشهد و قزوین وشیراز کم کم همان اصالت وظرافت خاص خود را از دست داده ، و یا اذواق مختلف هنرمندان محیط‌های دیگر دران اثر خود را گذاشته است .

ص ۵ تماماً مرصع ومطلا و ملون به لاجورد وشنگرف واشکال و خطوط گوناگون و تشجیرو تشعیر است که دورهای مکرر ترنجهای کلان و کوچك وجداول وگل‌کاریها دارد ، و در بین این نقوش نظر با به سپیداب درمتن صفحه این بیت اول مخزن‌الاسرار نظامی مسطور است:

هست کلید در گنج حکیم الخ . . .

صفحه ۶ هم تماماً نقاشی متناظـر با ص ۵ است . و از (ص ۷) سبعهٔ مولانا جامی در متن آغاز می‌شود ، و بعد ازین تا آخر کتاب هر سه صفحه دارد :

در متن هفت اورنگ جامی .

حاشیهٔ اول دو ستونه مزین و منقش با دندان موش تحریر بین‌السطورین خمسهٔ نظامی. حاشیه دوم دو ستونه خمسهٔ امیرخسرو .

خلای بین ابیات نقاشی ریزه دارد ، و برای تقسیم ستونها پنج جدول زنگاری با گلهای کوچك سپیداب کشیده‌اند ، و این ترتیب تا ص ۱۱ با رعایت تناظر هنری صفحات دوام میکند .

از ص ۷ درمتن تحفة‌الاحرار جامی وبرحاشیه اول مخزن‌الاسرار نظامی و برحاشیهٔ دوم مطلع‌الانوار امیرخسرو آغاز می‌شود وبعد ازین تا آخرکتاب هرصفحه سه ترنج طلائی با نقاشی‌های کوچك درکنجها دارد ، و عناوین بین ستونهای کـوچك نقاشی شده بـه سپیداب نوشته شده است .

درآغاز هرکتاب چه درمتن آثار جامی و چه در دوحاشیه خمس
نظامی وخمسهٔ امیرخسرو یك سرلوحهٔ نفیس کوچك مرصع ومنقش رنگی
دارد ، که در بین آن نام کتاب و مؤلف را با سپیداب نوشته‌اند .

این کتاب علاوه برصفحات گذشته منقش و ملون و مصورسابق
الذکر (۴۳) مجلس تصویر ومنیاتور مربوط به مضامین کتب سه شاع
هم دارد با قطع‌های مختلف ثلث و ربع و خمس صفحه یا کـوچکت
ازان درصفحات ذیل :

۳- ۴- ۵۲- ۵۶- ۶۱- ۷۰- ۸۶- ۹۶- ۱۰۹- ۱۳۰- ۱۴۱- ۱۴۹
۱۸۲- ۱۸۸- ۱۹۳- ۲۰۰- ۲۰۷- ۲۲۲- ۲۵۰- ۲۵۶- ۲۷۹- ۳۰۱- ۳۱۸
۳۳۸- ۳۴۶- ۳۵۲- ۳۵۷- ۴۰۵- ۴۱۹- ۴۳۸- ۴۵۴- ۴۶۲- ۴۷۱- ۸۴
۴۹۳- ۴۹۶- ۵۰۲- ۵۰۷- ۵۱۳- ۵۱۶- ۵۳۴- ۵۶۸- ۶۷۸ .

این مجالس مصور خـورد و کلان ، غالباً بقلم هنرمندان متعد
نگاشته شده ، زیرا در خصوصیات هنری و چهره کشی آن فرقی دید
می‌شود و برخی ازین مجالس را از متن مکتوب کتاب بـه حاشیه‌ها
خالی آن هم برده‌اند .

ترتیب کتابت آثار سه شاعر درین مجلد ضخیم :

در متن سبعهٔ جامی :

تحفة‌الاحرار ص ۷ . سبحة‌الابرار ۷۷ . یوسف و زلیخا ۱۹۱
سلسلة‌الذهـب ۳۳۹ . سلامان و ابسال ۵۸۱ . لیلی و مجنـون ۶۲۵
خردنامهٔ اسکندری ۷۶۱ .

حاشیه اول خمسهٔ نظامی :

مخزن‌الاسرار ص۷. لیلی ومجنون ۶۴ . خسرو وشیرین ۱۷۹

لیلی و مجنون مکرر ۳۲۳ . هفت‌پیکر ۴۳۶. شرفنامه اسکندری ۵۵۶ . اقبالنامه ۷۱۸ .

حاشیهٔ دوم خمسهٔ امیرخسرو :

مطلع‌الانوار ص ۷ . خسرو و شیریـن ۲۳۲ . لیلی و مجنون ـ ۴۶۳ . آئینهٔ سکندری .... هشت بهشت ۶۳۷ .

کاتب این نسخهٔ ضخیم و مهم که از آیات هنرخراسان شمرده می‌شود، خطاط ماهر ابن‌عصر احمد شیرازیست که بخط نستعلیق خوش او یك نسخهٔ مطلا و منقش و مصورمجالس‌العشاق منسوب بـه سلطان‌ـ حسین بایقرا با ۳۲ مجلس مصور سبك هرات در بانکی پورهند (نمبر ۶۶۳) موجود است که تاریخ‌کتابت ندارد ، ولی‌در آخر رقم «احمد‌ـ الحافظ الشیرازی» دارد . (رك : هند ۴۷)

احمد در آخر سلسلة‌الذهب جامی (ص ۵۸۰) چنین رقم کرده است :

«تم‌الکتاب‌المسمی بسلسلةالذهـب بتوفیق‌الملك الرب‌المسبب لکل سبب‌الفقیرالمستجیر من‌کرمه من‌نارذات‌لهب ، احمدالشیرازی» .

درخاتمه این‌مجلد ضخیم‌تاریخ ختم‌آن چنین است (ص ۸۲۶) :

«تمت‌الخمستین والسبعه بتوفیق‌الله الملك‌المنان ، فی‌شهورتسع‌ـ وتسعین‌وثمانمائه» .

این نسخهٔ نفیس در کتابخانه امیرعبدالرحمن خان در کابل بود، و مهر کتابخانهٔ او هم دارد . بعدازان بکتابخانهٔ پسرش امیرحبیب‌الله خان انتقال یافته و مهر کتابخانه او دارد .

نمیدانم کـدام وقت این نسخه صحافی شده و حواشی کاغ
اصل آنـرا بریده‌اند ، و حواشی عریض ابـری خوشنمای منقش ر
تمام اوراق آن چسپانده و اضافه کرده‌اند . ولی‌از وقایهٔ‌آن معلوم‌س
که در همین عصر امیر حبیب‌الله خان در سنه ۱۹۱۵ م سالیکه شیخ
محمدرضاورق‌فهرست ومعرفی‌نامه‌رامینوشت، یك‌وقایه‌لاکی‌لاجور
رنگ روغنی را برای‌آن ساخته و نشان محراب ومنبربین شعاع آفتا
را در کابل بران زرکوبی کرده‌اند .

در ربیع‌الاول ۱۳۳۴ ق ۱۹۱۵ م بفرمان امیر حبیب‌الله خان
صفحه معرفی و تقریظ و فهرست این کتابرا شیخ محمدرضا خراسا
بخط خـوش نستعلیق در آغاز اینکتاب ضم کـرد ، و همین مطالب
درین صفحه نوشت ، که اکنون هم با آن موجود است .

با این‌معرفی‌نامه فهرست کتابهای این مجموعهٔ بزرگ‌با فهرس
تصاویر ضمیمه شده ، که اینك مـا درینجا مجلس آخرین مصور ای
مجموعهٔ نفیس راکه برحاشیه خارج از متن جامی بر (ص ۶۷۸) وا
شده ذیلا معرفی میکنیم :

این تصویرمجلس مهمانی کردن خاقان چین اسکندر راست،
خاقان چین جوانیست بی‌ریش تاجـدار با خصائص چهره کشی چین
که بدست راست اسکندر برتختی عالی و مزین مرصع نشسته‌اند
اسکندر شخص ریش‌دار با چهرهٔ خراسانیست وتاجی فاخر برسردا
تزئینات و رنگ‌آمیزی و خصایص هنری ایـن مجلس ، مانند مجال
دیگر این کتاب متعلق به فروع مکتب هراتست .

-۷۱-(۱۷۱)

کیمیای سعادت امام غزالی کار هرات :

از مخطوطات نفیس کتابخانهٔ عامهٔ کابل .

بخط نسخ خوب نیم‌جلی و قطع کلان . چند سرلـوحهٔ نفیس عالی منیاتورکار هرات دارد ، ولی نام کاتب و تاریخ ندارد .

-۷۲-(۱۷۲)

تحفةالاحرارجامی بەخط خواجه جان :

خطی کتابخانهٔ عامه کابل . بخط نستعلیق خوش خواجه جان‌بن سلطان احمد سیاوشانی (هروی) غرهٔ محرم ۹۳۹ ق (۱۵۳۲ م)

بخط همین خواجه جان نسخهٔ دیگر تحفةالاحرار در مجموعـهٔ چستربیتی لندن نیز هست که در بخارا در سنه ۹۵۴ ق ۱۵۴۶ م نوشته شده (خ ۱۸۱)

-۷۳-(۱۷۳)

مثنوی معنوی بخط سلطان محمود هروی :

در ملك مایل هروی در کابل . ۲۲ × ۱۲ س به نستعلیق عالی و دو صفحه نقاشی طلا وشنگرف و لاجورد کار هرات .

آخردفتراول : تمام شد دفتراول مثنوی مولوی درشب جمعه... الفقیر سلطان محمود کاتب‌الهروی .

آخردفتردوم: تمت‌المجلدالثانی. . .فی‌یوم‌الجمعه ۹۰۷ هجری.

آخردفترسوم : تمت‌الکتابةالمثنوی معنوی‌المولوی فی‌جمادی‌الاولی‌سنه تسع‌وتسعمائه‌علی‌یدالعبدالفقیرالمذنب سلطان‌محمودالکاتب.

بدین نهج این نسخهٔ‌نفیس از۹۰۷تا۹۰۹ق (۱۵۰۱-۱۵۰۳م) تحت

کتابت بوده وبعدازان بهند برده‌شده ودر۹۷۷ ق ۱۵۶۹ م در کتابخا منعم خان بود و برصفحهٔ اول آن چنین نوشته‌اند :

«این کتابرا خواجه زین پیشکش کرد ، روز دو شنبه غره شه صفرالمظفرسنه سبع وسبعین‌وتسعمائه ببلده جونپور. . . الراجی ال الکرم‌المکرم منعم‌بن منعم» .

-۷۴-(۱۷۴)

تیمورنامه هاتفی بخط میرعلی :

از نسخ خطی کتابخانهٔ عامهٔ کابل . ۵، ۲۴ × ۱۵ س ۱۶۱ ور ۱۲ سطری به نستعلیق ممتاز دارای یك سرلوح مذهب و حواشی مزی با رقم «علی الکاتب الهروی» ارقام تاریخ آن زیـر طلا و دندان مو مذهب رفته و خـوانده نمیشود . تـزئینات و نقاشی آن بسبك مکت هراتست ، دو صفحهٔ اول متناظر منیاتور عالی و دندان مـوش مطلا بین السطورین دارد ، حواشی آن تماماً گـل‌کاری افشان طلا و رنگ بسیار عالی هرات دارد .

-۷۵-(۱۷۵)

قرآن شریف کار هرات :

در ملك شخصی مایل هروی درکابل . ۴۱ × ۲۴ س ۱۰ سطر به ثلث بسیار عالی و جلی با نشانه‌های طلائی آیات و جداول طلائ شنگرف . هرصفحهٔ نوشته شده ده سطری ۲۹ × ۱۶ سانتی بین جداو طلائی و شنجرف برکاغذ خانبالـغ اعلی .

حواشی آن سپید است وبران صدها ترنج زیبا از نسخهٔ دیگر

بریده وچسپانده‌اند.اوائل‌سوره‌ها لوحهای زیبا تا ۱۱۳ لوحه به طرح‌های مختلف طلاکاری و نقاشی با لاجورد دارد، که همه کارقدیم هراتست و خط آن هم به یکی از استادان این مکتب می‌ماند . ورق اول و در آخر از سوره تبارك ۲۹ تا پایان قرآن نو نوشته شده و هر صفحهٔ قدیم آن افشان‌طلا دارد که ممیزات‌تزئین آن بکارهرات‌شباهت تمام میرساند.

-۷۶-(۱۷۶)

يك‌کتابه سلطان علی مشهدی در هرات

به نستعلیق بسیار زیبای جلی روی سنگ مرمرطرف غربی مزار خواجه عبدالله انصاری درگازرگاه هرات بردیوار سکوئی‌نوشته است:

«این صفحه بدیع‌البنیان منیع‌الارکان‌که از کمال صفوت وصفا و غایت بهجت و بها ، حاکی نزهت ریاض رضوان و راوی زینت مناظر جنان است و انوار رحمت الهی وآثار فضل نامتناهی از ساحت با راحتش لایح وتابان. ازبرای مرقد سلطان سعید، مغفورغیاث‌السلطنه والدین منصور و اولاد مبرورش عمارت یافت بتاریخ سال هشتصدو- هشتادودو ، که فضل بی‌پایان بیان آن می‌نماید و نفحات خلد برین از شمایم تربت عنبرینش متنسم آید :

چون بهشت از «مرقد منصور سلطان» رخ نمود
این عمارت را بوجه بس نکو تاریخ بود»

بدینطور نمونهٔ بسیار عالی نستعلیق جلی‌سلطان‌علی مشهدی برین صفهٔ مرقد منصورمیرزا پدرسلطان‌حسین بایقرا باقیست که تاریخ‌کتابت آن «مرقد منصور سلطان+ب=۸۸۲ ق (۱۴۷۷ م) باشد .

-۷۷-(۱۷۷)

هشت بهشت امیرخسرو بخط محمد فوشنجی :

از کتب خطی کتابخانهٔ پوهنتون‌کابل ۵۴۷۱۲خ ۱۶۰ . ۹۱صفح
۴ستونی. برکاغذخانبالغ خط نستعلیق خفی‌زیباوجلد ابری دوره‌چرمی
با رقم : محمدبن ناصرالدین فوشنجی در سنه ۸۹۰ق ۱۴۸۴ م .
این نسخه سرلوحهٔ زیبائی داشته که مطموس شده و جداول
صفحات آن طلائی خفیف وخط و تزئین آن بکار هرات نزدیکی‌دارد

-۷۸-(۱۷۸)

مجموعهٔ رسائل بخط قطب هروی :

خطی پوهنتون کابل ۴۱۱ خ ۱۸×۲۳ س ۵۱۰ صفحه برکاغ
سمرقندی جلد چرمی بخط نستعلیق قطب‌الدین احمدالهروی‌بن علی‌شا
در ده نوچغانیان ۹۳۴ ق ۱۵۲۷ م مشتمل بر :

۱- رسالهٔ شرح اربعین امام نووی .
۲- رسالهٔ حق نماء شیخ سعدالدین حموی .
۳- رساله در بیان نقطه .
۴- ملفوظات شاه نقشبند .
۵- رسالهٔ حورائیه ناصرالدین عبیدالله خواجه احرار .
۶- رسالهٔ سعدالدین کاشغری .

این مجموعهٔ رسائل نایاب از حیث موضوع نیز مغتنم و مبی
وضع فکری آسیای میانه در ریعان هنری مکتب هراتست .

-۷۹-(۱۷۹)

روضةالاحباب بخط باقی‌محمد :

خطی پوهنتون کابل ۴۶۲ خ ۲۵×۱۶ س ۸۷۸ صفحه برکاغ

خانبالـغ جلد چرمی مطموس شیرازه شده و بـه نستعلیق کتابت باقی محمدبن‌سلطان علی‌النو نداکی‌درسنه۹۲۷ ق۱۵۲۰م درهرات نوشته‌شده است، که تألیف‌آن هم ازمیرجمال‌الدین‌عطاءالله درهراتست.

-۸۰-(۱۸۰)

لوایح جامی

خطی پوهنتون کابل ۴۷۸ خ ۲۵×۱۶ س ۵۲ صفحه بـرکاغـذ خانبالـغ رنگه بصورت قطعه‌سازی به نستعلیق بسیار اعلی که نام کاتب و تاریخ ندارد .

صفحهٔ اول این کتاب ترنج تشعیری عالی دورهٔ تیموریان دارد، که بعداً بـران وصل شده و تمام کتاب نمایندهٔ هنر هـرات در عصر جامی است .

-۸۱-(۱۸۱)

قرآن شریف بخط سیاوش‌بن احمد وتذهیب عبدالصمد:

نسخهٔ نفیس خطی پوهنتون کابل ۴۹۰ خ ، که منقش و مجدول مطلای رنگین است . در هـر سه صفحه آیات قرآنی را به ثلث جلی عالی طلا و لاجورد نـوشته و در بین این سه سطر جلی ، بخط نسخ زیبای خفی‌چندین سطررا به سیاهی نگاشته است . و هرصفحه جداول تحریرشدهٔ طلایی‌دارد، علامات رکوع برحاشیه شمسه‌های مدوررنگین لاجورد و طلاست که به نقاشی لطیف‌آراسته‌اند. اوائل سورلوحه‌های مستطیل کوچك مرصع با نقاشی دقیق دارای خطوط اسلیمی و نـوشته خط رقاع دارد .

در آغاز قرآن ، سورهٔ فاتحه و اوائل سورهٔ الم بردو صفحهٔ متناظربه خط رقاع طلائی‌برزمینهٔ لاجوردی در بین ترنج مدور مرصع و منقش دقیق نوشته شده و دور نـوشتهٔ طلائی یك خط سیاه دارد که کاتب این خطوط زیبا یکنفرخطاط بسیارماهر و استادیست‌کم شناخته‌ـ شده بنام سیاوش‌بن‌احمد .

در آخر قرآن دو صفحهٔ متناظر دارای نقاشی عالی شبیه مکتب هرات است ، که در بین هرصفحه یك‌ترنج مشابه به دو صفحهٔ اول قرآن دیده می‌شود ، کـه برزمینهٔ لاجورد بخط رقـاع طلا در بین گل‌کاری لطیف چنین نوشته‌اند :

«هوالله سبحانه‌وتعالی. این‌مظهرخیرالکلام سبحانی‌ومظهربدایع حقایق و معانی که خط الواحش از خوبی خطوط شمسهٔ زنگار مهر و الواح لاجوردی سپهر را زیوریست ، و هـر یك از آیات بلندراپاتش براوج رفعت و ذروهٔ هدایت اختری .

درسنهٔ ثلاث واربعین‌وتسعمائه صفت اتمام یافت و سمت تحریر پذیرفت . شرف بکتابته اقـل‌الخلایق‌الموفق بعنایت‌الملك‌الاحدالصمد سیاوش‌بن احمد و خدمه بتذهیبه وتحریره عبدالصمدالشیرازی الحافظ احسن‌الله حالهما ومآلهما آمین» .

در پنج ورق مابعد زیریك‌سرلوحهٔ مرصع زمینه لاجورد، فالنامهٔ قرآنی‌بخط‌نستعلیق خوش نیمه‌جلی‌نوشته شده که‌بین‌السطورین منقوش دارد،وعدد اوراق تمام اوراق نسخه ۸۹۱ بقطع ۱۷×۱۲ سانتی‌است.

چون مضمون خاتمهٔ نسخه بین دو شمسهٔ مرصع اخیر مطموس بود ، در سنه ۱۳۳۳ ق ۱۹۱۴ م مالك این نسخهٔ عبدالقادر خان کـرنیل

طرق آنرا در کابل به شیخ محمدرضا خراسانی سپرد تا آنرا خواند و عین مضمون فوق را بخط خوش نسخ خود در دو شمسهٔ نظیر اصل ، که محمدرضا خان نقاش نائب‌السلطنه سردار نصرالله خان‌بن امیر عبدـ الرحمن خان نقاشی‌و تقلید کرده است نوشت و در دو صفحهٔ جدید این مطالب بخط نسخ خوش شیخ محمدرضا خراسانی دیده می‌شود .

چنین بنظر می‌آید که کاتب متن قرآن درتمام خطوط دست قوی داشت و در متن ثلث و نسخ و رقاع را در کمال قدرت نوشت و در آخر فالنامه را هم به نستعلیق خوش با مزهٔ نیمه جلی نگار داد ، و این سال ۹۴۳ ق ۱۵۳۶ م است که عبدالصمد شیرازی مذهب ومحرر این نسخه هنوز در تبریز و ایرانست و او را همایون پسر بابرشاه در سنه ۹۵۶ ق ۱۵۴۹ م بکابل خواست و ازانجا با خود بهند برد .

بنابرین باید گفت که متن نسخه باید درایران در مکاتب متفرع از هنر هرات در عصر صفویان نوشته و آراسته شده باشد و کاتب آن سیاوش‌بن احمدرا ازخطاطان همین‌عصر باید شمرد.(رك:انگلستان۷۳)

علاوه برمحاسن فراوان هنری ، وقایهٔ این نسخه که بسیار سالم مانده ارزش خاصی دارد ، کـه روغنی لاکی مرصع و طلاکار نفیس است ، نقاشی آن در کمال زیبائی ودلکش است و هردو صفحهٔ اول و آخربیرونی‌آن متناظرند و دوصفحهٔ درونی آن هـم مرصع و منقش با گل‌کاری دلکش و نظرنواز ساخته شده و الوان گوناگون را با نقوش متوازن دران کار کرده‌اند ، کـه از مصنوعات بسیار عالی کشمیر در عصر مغولیهٔ هند باشد .

ـ۸۳ـ(۱۸۲)

یك تفسیر عربی

خطی پوهنتون کابل ۱۱۱۳۵۱ بقطع‌کلان ۴۵ × ۳۰ س و حجم درحدود ۵۰۰ ورق برکاغذ خوقندی بخط نسخ متوسط و جداول سیاه و لاجورد که در بین آن طلای خفیف کار شده ، و یك سرلـوحهٔ شبیه کارهرات دارد برزمینهٔ لاجوردی‌وگل‌کاری سرخ‌وعنابی‌وطلای خفیف.

ـ۸۳ـ(۱۸۳)

مجموعهٔ سه کتاب جامی

مشتمل بردو حصهٔ سلسلة‌الذهب و سلامان و ابسال که در سنه ۹۹۰ ق ۱۵۸۱ م در هرات نوشته شده و سه لوحهٔ کارهرات دارد . (در یك مجموعهٔ شخصی کابل)

ـ۸۴ـ(۱۸۴)

قرآن عظیم به‌خط شمس‌الدین‌بن فخرالدین :

این نسخهٔ نفیس بقلم بسیار عـالی متوسط نسخ در سنه ۹۲۰ ق ۱۵۱۳ م نوشته شده که کاتب آن غالباً همان شمس‌الدین کرمانیست که آثار خط او در ایران و ترکیه موجود است . این نسخه دریك‌مجموعهٔ شخصی کابل دیده شد (رك : فهرست)

علاوه برخط بسیارممتازاین نسخه دارای محاسن هنریست اوائل سور آن لوحه‌های بسیار زیبای شبیه کارهرات دارد ، و برحواشی‌اکثر صفحه‌ها ترنج‌های مرصع بسیار زیبای کوچك‌ومتوسط رنگین با الوان سرد کار شده است .

کاغذ سمرقندی ٔلك۲۸ × ۱۸ سانتی۴۱۸ ورق‌که ۱۱۲ سرلوح نفیس منقش اوائل سوره‌ها و هم بر حواشی‌آن از ۱ تا ۴ ترنج ملو

بانواع مختلف در حدود هزار ترنج در تمام قرآن دارد وکاتب درآخر آن شمس‌الدین‌الحافظ الکاتب امضا کرده است .

-۸۵-(۱۸۵)

گلستان سعدی بخط پیرعلی :

نسخهٔ نفیس قطع بزرگ به نستعلیق جلی‌بسیار عالی که درزمان شاه جهان پادشاه مغولیه هند بخط پیرعلی هروی ابن ملا عبدالرحیم عنبرین قلم در سنه ۱۰۳۸ ق ۱۶۲۸ م در مدرسهٔ هنری مغولیهٔ هند که متفرع از مکتب هراتست نوشته و آراسته و تذهیب شده است .

کاغذ این نسخه ملون و حواشی ابری منقش آن بعداً قطاعی و پیوسته شده ، و منیاتور و نقاشی همین عصر هندوستان دارد (کتابخانهٔ عامهٔ کابل ، شعبهٔ نسخ خطی)

این نسخهٔ نفیس قبلا بدربارشاهان افغانی تعلق داشت و برصفحهٔ اول آن امیر حبیب‌الله خان چنین نوشته است :

«درسنه‌یك‌هزارودوصدو نودوهشت‌هجری قبلهٔ‌مرحوم‌م ضیاءالملة والدین پادشاه افغانستان کتاب هـذا را بدست مبارك خود جهة درس من مرحمت فرموده بودند .

در سنه ۱۳۲۶ هجری بطریق یادداشت تحریر شد . دستخط سراج‌الملة والدین امیر حبیب‌الله» .

-۸۶-(۱۸۶)

مناجات عبدالله انصاری بخط ابن محمدحسین :

از نسخ خطی کتابخانهٔ عامهٔ کابل . به نستعلیق بسیار عالی جلی

چهار رنگ لاجورد ، سیاه، شنجرف ، طلا با رقم «ابن‌محمد، حسین‌الحسینی» برکاغذ خان‌بالغ که سنه کتابت ندارد ، و در اول دو لوحهٔ متناظر کار اواخر مکتب هرات با منیاتور زیبای مرصع و مذهب دارد .

-۸۷-(۱۸۷)

کلیات سعدی بخط محمدعلی :

ازمخطوطات کتابخانهٔ عامهٔ کابل . به نستعلیق خفی کاتب‌محمدعلی در سنه ۱۰۶۴ ق ۱۶۵۳ م کـه از متفرعات اواخـر مکتب هراتست . سرلوحهٔ کتاب منیاتورکار بخارا با حواشی مشجر زیبا دارد . بقول مرحوم فکری سلجوقی این محمدعلی داماد عمادالحسنی است .

-۸۸-(۱۸۸)

شرح نهج‌البلاغه بخط عبدالله :

ازمخطوطات کتابخانهٔ عامهٔ کابل . قطع کلان به نستعلیق ونسخ خوب‌کاتب عبدالله بن‌علی‌در ۱۰۶۱ ق ۱۶۵۰ م نوشته شده که سرلوحهٔ منیاتور شبیه کار بخارا دارد .

از نظر هنر این نسخه خیلی رنگین و جالبست ، حواشی مشجر رنگین مطلا برکاغذ خوقندی دارد ، و یکی از نسخیست که به یك‌فرع مکتب‌هرات غالباًدرخراسان دراواخرتشعشع هنری‌هرات تعلق میگیرد.

-۸۹-(۱۸۹)

تفسیر حسینی کار بخارا :

از مخطوطات کتابخانهٔ عامه کابل . به نستعلیق خفی خوب ،قطع کلان در دو جلد . در اوائل سور لوحه‌های کوچك اواخر کار مکتب هرات در بخارا دارد . جداول صفحات آن طلا و لاجورد است . نام

خطاط و تاریخ کتابت ندارد .

این نسخه در کتابخانهٔ امیر عبدالرحمن خان بود که مهرهای همین کتابخانه دارد .

-۹۰-(۱۹۰)

نفحات‌الانس کار هرات :

از مخطوطات کتابخانهٔ عامهٔ کابل . به نستعلیق عالی نیم‌جای خطاط نامعلومی در سنه ۹۸۹ ق ۱۵۸۰ م نوشته شده که کار تذهیب و ترصیع آن بهرات میماند و یك سرلوحهٔ منیاتور دقیق با گل کاری و تشعیر و نقاشی کار هرات دارد .

در سنه ۱۰۲۲ ق۱۶۱۲ م تکملهٔ عبدالغفور لاری را برین کتاب، با خط خوش نستعلیق دیگری نوشته‌وضمیمهٔ این نسخهٔ نفیس نموده‌اند.

-۹۱-(۱۹۱)

معارج‌النبوه کار بخارا :

از مخطوطات کتابخانهٔ عامهٔ کابل . تاریخ کتابت و نام کاتب ندارد،وبامرسلطان‌عبدالعزیزخان‌بن عبیدالله‌خان درارگ بخارا نوشته و پیراسته شده ، خط آن نستعلیق عالی‌ودرآغاز دو صفحه متناظر منیاتور کار بخارا دارد ، که نهایت جالب و عالیست .

-۹۲-(۱۹۲)

معارج‌النبوه بخط دولت‌محمد :

ازمخطوطات کتابخانهٔ عامهٔ کابل . نستعلیق متوسط با رقم کاتب دولت‌محمد در سنه ۱۰۰۷ ق ۱۵۹۸ م .

دو صفحهٔ اول‌آن لوحه‌های متناظر منیاتور نفیس شبیه کاربخارا

دارد صفحات آن با جداول رنگین و طلائیست ، که از کارهای او
مکتب هرات در ماوراءالنهر شمرده می‌شود .

۹۳-۹۷(۱۹۳-۱۹۷)

چند نسخهٔ خطی مثنوی مولوی در شعبهٔ مخطوطات کتا
عامه کابل (مربوط عدد ۷۳)

۹۳(۱۹۳) ــ مثنوی مولوی بخط محیی هروی وپسرش :

مخطوطه بسیار مهم ۳۴۴ ورقی ۳۸×۵ ، ۲۴ سانتی ۲۱ س
۴ ستونی . با وقایهٔ مقوای لاکی طلاکوب گلدار ، که هردفتر
سرلوحهٔ زیبای‌گل‌وبرگ‌مجدول با منیاتور دقیق رنگین برزمینهٔ لاج
کار هرات دارد ، که نمونهٔ بقایای مکتب هرات در بلخ است .

این نسخه بخط نستعلیق خوش با مزهٔ عالی و هم یك حص
با نسخ پخته و دلکش خطاط معروف محیی هروی و پسرش عما
قبة‌الاسلام بلخ برای ابوالغازی عبدالمؤمن خان نوشته‌وتزئین و تذ
و تحریرشده ، جداول طلائی رنگین وحواشی تشعیر با اشکال حیو
و نقوش لطیف دارد :

رقم آخر دفتر اول : محیی‌الهروی ۱۰۰۳ ق (۱۵۹۴ م)

رقم آخر دفتر سوم : محیی‌الهروی بقبة‌الاسلام بلخ ۱۰۰۵
(۱۵۹۶ م)

رقم دودفتردیگر:عمادالدین محیی‌الهروی- عمادالدین‌بن‌مح

رقم آخر کتاب :

«فی شهور سنه خمس‌والف علی یدالعبد المذنب محیی الک
غفرذنبه» .

آنچه دی‌بورکوی در فهرست کتب خطی افغانستان (ص ۱۶۴)
نام خطاط این نسخه را تنها یحیی‌الکاتب‌الهروی نوشته ، سهو است .
این محیی‌هروی متوفا ۱۰۲۸ ق۱۶۱۸ م مدفون باغدشت هرات،
مخطوطات دیگری هم درین کتاب دارد (رك : فهرست)
نسخهٔ کنونی نمایندهٔ خوب دوام‌مکتب هنری‌هرات در بلاد دیگر بعدازیك‌قرن است، که وقتی مالکی آنرا درقندهار به صد روپیه ابتیاع نموده و این مطلب را درسنه ۱۱۶۹ ق ۱۷۵۵م بران نوشته است .

۹۴(۱۹۴) — مثنوی مولوی کار هرات :

شش دفتر به نستعلیق ریزمجدول مطلاکه هردفترسرلوحهٔ منیاتور زیبا و مرصع شبیه کار هرات دارد .

وقایهٔ این مخطوطه بسیار رنگین مرصع مذهب لاکی و روغنی کار بخاراست که در نهایت زیبائی و ریزه‌کاری نقش وترصیع وتذهیب شده است ، و ازبهترین نمونه‌های تجلید این دوره بشمار می‌آید .ولی نام کاتب و تاریخ این نسخه نوشته نشده است .

۹۵(۱۹۵) — مثنوی مولوی بخط اسکندربن مسعود :

مخطوطهٔ نفیس قطع کوچك به نسخ عالی خفی کاتب اسکندر-ابن مسعود در سنه ۸۸۰ ق ۱۴۷۵ م ، که هردفتر آن صفحات منیاتور بسیار زیبای متناظر دارد با رنگهای معدنی‌و طلای ناب و ریزه‌کاری و ترصیع بسیار عالی نفیس کار قدیم مکتب هرات .

۹۶(۱۹۶) — مثنوی مولوی کار بخارا :

بدون نام کاتب و سنهٔ کتابت بخط نسخ عالی که هردفتر آن دو

صفحهٔ متناظرمنیاتور عالی با رنگهای اصیل معدنی شبیه‌کاربخارا دارد و باید در اواخر قرن دهم کتابت و آراسته شده باشد .

۹۷(۱۹۷) — نسخهٔ ناسخهٔ مثنوی مولوی :

یك نقل خوب همان نسخهٔ ناسخهٔ مثنویات سقیمه است که عبد اللطیف عباسی‌بنیری درحدود سنهٔ ۱۰۴۷ ق ۱۶۳۷ م در تیراه و باجو (مساکن افغانان قبائل آزاد افغانستان) ازروی هشتاد نسخهٔ خطی‌مثنوی فراهم آورد ، ونسخ فراوان‌آنرا نوشت ونویسانید . این نسخه مربوط به دوام مکتب هنری هرات در بلخ و بخاراست و هردفترآن سرلوح دلکش مرصع و مذهب منیاتورعالی دارد ، نام کاتب آن معلوم نیست

-۹۸-(۱۹۸)

هشت بهشت بخط محمد فوشنجی :

کتابخانهٔ پوهنتون کابل . ۹۱ صفحه قطع کوچك . خط نستعلیق خفی خوب ، هرصفحه در چارستون مجدول زرد و لاجورد . عناوین طلائی و قرمز ، که در آغاز یك لوحهٔ مستطیل ۲ سانتی . منقش طلا و لاجورد شبیه کار هرات دارد ، ودرآخر کتاب رقم‌کاتب و تاریخ‌کتابت چنین است :

«پنج گنج حضرت امیرخسرو الدهلوی . . . . . . اسکته فی فرادیس‌الجنان ، بتوفیق الملك‌المنان . . . . الضعیف‌النحیف المحتاج الی رحمةالله محمدبن ناصرالدین الفوشنجی غفرله ولوالدیه ولجمیع المؤمنین‌والمؤمنات والمسلمین‌والمسلمات فی‌تاریخ‌یوم‌الخامس‌والعشر من شهر رمضان‌المبارك سنه ستةوتسعین وثمانمائه ۸۹۶ هجری»

-۹۹-(۱۹۹)

خمسهٔ نظامی بخط سلطان علی هروی و خامه بهزاد

درین مجموعه پنج اثر گنجوی. بطورغیرمرتب به قرارذیل وقایه شده و در یك کتابخانهٔ شخصی کابل موجود است .

(۱) سکندرنامه ـ هردو قسمت آن یعنی ـ اقبال‌نامه ـ وشرف‌نامه
(۲) خسرو و شیرین
(۳) لیلی و مجنون
(۴) هفت پیکر
(۵) یکی دو صفحه از مخزن الاسرار ـ که اولین کتاب خمسه است .

چون این اثر نفیس بدست یکی ازدشمنان صنایع ظریفه و شخص متعصب و ذوق‌افتاده در بیشتر موارد این نسخه جمیل و زیبا تصرف نموده خصوصاً تصاویر نفیس آنرا مطموس نموده و به تیغ ظلم و ستم چهره‌های اشخاص را تراش داده و در میان سطور شیوای این کتاب خط نا زیبا وبدنمای خود را ثبت نموده ، حتی چند تصویر زیبای آنرا بکلی از بین برده است ، صحافی که این نسخه ستمدیده را وقایه‌کرده کمتر از مالك بی‌ذوق آن دربارهٔ این کتاب تقصیر نکرده ، و بقول خود نظامی نسب‌نامه دفتر کیقبادرا بدست بادداده، هرصحیفه‌را به جائی و هر برگی را بهوائی سپرده.

نسب نامهٔ دفتر کیقباد   ورق بر ورق هر طرف برد باد

اکنون این کتاب برحسب ترتیب، چون تمثال مرمرین وعروس زیبائی است که سر را بجای سینه و دست را بجای پا گذاشته باشد ،

باوصف این‌همه جفاها وستمها بازهم‌خوش‌بختانه مقدارزیادی ازاوراق این کتاب موجوداست که میتوان ازآن یك سکندرنامه و خسرو شیرین مکمل بدست آورد . از هفت پیکر و لیلی و مجنون نسبت به آن دو کتاب اول قدری بیشتر مفقود شده . باز هم قسمت زیادی از این دو کتاب موجود است .

تصاویر :

در این کتاب ده تصویر موجود است به ترتیب ذیل :

تصویر اول . مربوط به داستان رفتن اسکندر به هندوستان و خراب کردن بتخانه قنوج است. که درکناردریا واقع‌بوده ـ درین‌تصویر صورت بت زرین در رواق بتکده معلوم میشود، کشتی‌سکندرنیز برکنار دریا درپهلوی بتکده سربرآورده این تصویرنهایت زیبا و نفیس است. در مجلهٔ روزگار نو نظیرآنرا کاپی کرده ، ولی کتیبهٔ که برفوق تصویر مندرجه کتاب ماست از کتیبهٔ تصویر مجله روزگار نو فرق دارد .

کتیبهٔ تصویر ما اینست : کشتی که درین گرداب گرفتار مانده باشد ، در محل قصد کردن نهنگ بدان کشتی با کوفتن این دهل خلاص میشود .

تصویر دوم :

از چند بیت سکندرنامه معلوم میشود که تصویرمربوط به داستان سکندر به کوه البرز وفتح دژ دربند است، در برجهای حصار به خط کوفی برنگ لاجورد که در ظاهر بصورت کاشی معلوم میشود ، کلمه طیبه و چند کلمه دیگر نوشته شده در کمربند یك برج زیر کلمات طیبات این مصرع به خط نسخ به سفیداب خوانده میشود : (اگر افتد

از برج او سنگی) و در مدخل حصار در پیشانی دروازه ، این مصرع خواجه شیراز بخط نسخ به سفیدآب نوشته شده (بس در بسته به مفتاح دعا بگشایم) و چند کلمهٔ دیگر نیزدر کمربندهای بروج خوانده میشود که از هم گسیخته و معلوم نمیشود که نظم است یا نثر ـ مزیت خاص این تصویر درین است که به همان خطی که تمام خمسه نوشته شده این کلمه در زیر این تصویر واضح نوشته شده است (صورهٔ بهزاد) این تصویر درامتزاج رنگ و نفاست اشکال و ترسیم خطوط، نهایت زیبا و ممتاز است مع‌الاسف که اکثر صورتها مطموس شده .

تصویر سوم :

مرکب ازدوپارچه میباشد ، که درگوشه بالای آن طرف راست یك پارچه جدید نصب شده ، که به هیچ صورت به سائر تصاویر این کتاب مانند نیست و بدیگر قسمت‌های این تصویر نیز شباهتی بهم نمی‌رساند . در بالای تصویر تذهیبی که شده جدید و نسبت بـه سائر زراندودهای این کتاب خام و کـودکانه است . تصویر عبارت از یك صحرای عربستان و سیاه چادر مجنون و داستان شوریدگی و صحرا-نشینی مجنون با سباع و وحوش و آمدن نوفل نزد اوست .

تصویر چهارم :

این تصویر نسبت به سائر تصویرها ثابت‌تر مانده و معلوم میشود که آموزشگاه مجنون است. آموزشگاه به شکل مساجد اسلامی‌ترسیم شده،طرف راست رواق بزرگ‌مسجد و در وسط بشکل محراب است.
در پیشانی رواق مسجد به خط ثلث به سفیدآب نوشته شده است :

«قال‌النبی‌صلی‌الله‌علیه‌وسلم عجلوا بالصلواة قبل‌الفوت، وعجلوا

بالتوبة قبل‌الموت» برفراز کلمات مذکور بخط کوفی‌و بحل طلا چ
مرتبه الملك لله نوشته شده که تا خوب دقت نشود خوانده نمی‌شو
برفرازمحراب بخط ثلث به سفیدآب «الصلوة عمادالدین» نوشته ش
خطوط ثلث آن بحدی زیبا و نفیس نوشته که بیننده را مات و مبهو
میسازد ، گل و برگها و سائر خطوط و اشکال و ظـرایف و دقـایق
ریزه‌کاریهای رواق ومحراب ومنبردرین تصویر که از خصایص بهـ
و دبستان اوست تا اندازهٔ ثابت مانده و مایهٔ اعجاب و شگفت بین
است . برسر در مدرسه دو بیت نوشته شده است که بخط کاتب ا
نسخه‌است وبیتها مربوط به داستان مکتب وبروزن لیلی ومجنون‌نظا
است و آن دو بیت اینست .

هر کودکی که از امید و از بیم   مشغول شده به درس و تع
با آن پسران خـرد پیونـد   هم لـوح نشسته دختران‌ان

این مدرسه با تمام ریزه‌کاری‌ها و دقایقی که بخانهٔ بهزاد تصو
شده عیناً شبیه مدرسهٔ‌بی‌بی خانم درسمرقند است ،که یکی ازشهکاره
صنعتی و معماری دورهٔ تیموری است .

تصویر پنجم :

اشکال این تصویر نیز ثابت نمانده ولی باز چیزیکه دیده میش
منظر صحرای عرب و ریگ سیاه و دشت خضرا و ناقهٔ صحرا و رف
پدرمجنون بغرض نصیحت نزد وی است . بالای صفحهٔ اطراف راس
چند بیت از لیلی و مجنون نظامی بخط کاتب نسخه نوشته شده اس
که بخوبی خوانده میشود .

تصویر ششم :

این تصویر منظره ساختن یك بنا است که نظامی آن را قص

خورنق خوانده و معمار آنرا سمنار می‌نامد ـ درین منظره حالت هر کارگر با ممیزات مخصوص آن ترسیم شده . کسی خشت میدهد ، و کسی گل بالامیکند ـ یکی تیشه بدست مصروف نجاری است و دیگر مشغول گلکاری ـ قصر بحالت نیم‌کاره با خوازه‌های آن معلوم میشود با وجودیکه اشکال و الوان آن ثابت نمانده، بازهم بعضی قسمت‌های آن بخوبی معلوم میشود . در بالای تصویر این بیت نظامی در صفت معمار نوشته شده است :

چابك و چرب‌دست و شیرین‌کار سام نسلی و نام او سمنار

تصویر هفتم :

تصویر جان دادن شیرین در دخمهٔ خسرو است که نظامی آنرا درین ابیات آورده :

زهی شیرین و شیرین مردن او زهی جان دادن و جان بردن او
چنین واجب کند درعشق مردن بجانان جان چنین باید سپردن

یك حصهٔ این منظر مطموس شده ، ولی اکثر آن بجا و روشن است . در بالای این تصویر این ابیات نظامی بخط کاتب اصل نسخه نوشته شده :

پناه و پشت شاهان عجم کو ؟ سپه سالار و شمشیر و علم کو ؟
کجا آن خسرو دنیاش خوانند گهی پرویز و گه کسراش خوانند

برفراز عمارت بخط نسخ به سفیداب درمتن لاجورد این ابیات سعدی نوشته شده :

هر که آمد عمارت نو ساخت رفت و منزل بدیگری پرداخت
وان دگر پخت این‌چنین هوسی این عمارت بسر نبرد کسی

در گوشهٔ بالای تصویر طرف چپ بخط کاتب نسخه این بیت نظامی دیده می‌شود :

کشاده سر کنیزان و غلامان چو سروی در میان شیرین خرامان

تصویر هشتم :

این تصویر منظر شفاعت کردن مردان کهن‌سالست ، که خسرو‌پرویز به بارگاه پدر خود برای پوزش گناه خود فرستاده ، و خود نیز با کفن و شمشیر به بارگاه پدر حاضر شده .

این تصویر نسبتاً ثابت مانده و ریزه‌کاریهای آن نظر بیننده را جلب میکند . برفراز رواق دیوان، کتیبه بخط ثلث به سفیداب ، روی متن لاجورد نوشته شده که بزحمت خوانده می‌شود ، ولی خط آن نهایت زیبا ودل‌انگیزاست. عبارات کتیبه نظم است ودو بیت آن اینست:

بزمگاهی دل نشان چون قصر فردوس برین
گلشنی پیراهنش چون روضهٔ دار السلام
صف نشینان نیکخواه و پیشکاران با ادب
دوستداران صاحب اسرار حریفان دوستکام

درقسمت بالای طرف چپ صفحه این بیت نظامی بخط کاتب این نسخه نوشته شده .

کفن پوشیده تیغ تیز برداشت جهان آواز رستاخیز برداشت

این تصویر نسبتاً ثابت مانده و بسیار زیبا و ظریف است .

تصویر نهم .

این تصویر از هفت پیکر و مربوط به افسانه گفتن دختر پادشاه

اقلیم سوم در گنبد سبز نزد بهرام‌است . و این منظره همان جائی است که نظامی میگوید .

بُد درخت سطبر و عالی شاخ — سبز و پاکیزه و بلند و فراخ
سبزه در زیر او چو سبز حریر — دیده از دیدنش نشاط پذیر
آگنیده خم سفال درو — آبی الحق خوش و زلال درو

درین تصویر عظمت درخت بخوبی‌مشاهده میشود و چهرهٔ بشر پهلوان افسانه نیز هویداست ، در یك گوشهٔ درخت خط کاتب نسخه این بیت نظامی نوشته شده :

چون دراو شد نه خم،که چاهی بود — تا بن چه دراز راهی بود

تصویر دهم :

این تصویر داستان بهرام و گل‌اندام است که نظامی آنرا در هفت پیکر سروده ، کنیزك گاو را در اثر تعلیم و تربیت برفراز قصر بدوش می‌برد ، و در تصویر حیرت بهرام و قسمتی از نردبان بخوبی دیده میشود . اما شکل گل‌اندام و قسمت بالائی گاو بکلی مطموس شده در بالای قصر به خط ثلث به سفیدآب روی متن لاجورد این بیت نوشته شده :

ای بخوبی جنت آئین آمده — رشك صورتخانهٔ چین آمده

و در طرف چپ در قسمت بالائی صفحه این بیت نظامی بخط کاتب نوشته شده :

گاو بر گردن ایستاده بپای — شیر چون گاو دید جست ز جای

قسمتی که از تصویر بجا مانده خط وریزه‌کاری‌های آن ثابت و قابل حیرت است در میان بیت بالا که بخط ثلث نوشته شده ، مانند اکثر تصاویر این کتاب «الملك لله» بخط کوفی بقلم زر نوشته شده و در بالای مدخل قصر چند کلمهٔ به عبارت کوفی نوشته شده .

تبصره

تمام این تصاویر بقلم یك شخص وهمه شبیه به تصویر دومست، که رقم «صوره بهزاد» دارد . پس حکم میتوان کرد ، که این تصاوی بقلم استاد بهزاد است .

درین کتاب فقط درآخر لیلی ومجنون امضای کاتب دارد وچنین مرقوم است : «کتبه‌الفقیرالحقیر سلطان علی الهروی»

پس آیا این خط از سلطان علی مشهدی نیست؟ و کاتب آن سلطان علی الهروی غیر ازوست ؟

دلیلی که برنقض آن است تنها همین است که اگر این خط از سلطان علی‌مشهدی میبود ، چرا سلطان علی‌مشهدی یا سلطان علی‌کاتب امضاءنکرده ،چنانچه رسم‌وعادت اوست . البته این تعارض قوی‌است، ولی‌که میتواند بطورقطع ادعاکندکه سلطان‌علی همیشه مشهدی امضاء کرده و هیچگاه هروی ننوشته‌کسی که پنجاه سال درشهری بسربرده ، اگر روزی خود را بدان شهر منسوب کند چه غرابتی‌دارد ؟ وی همان کسی است‌که سلطان علی کاتب‌نیز امضاء نموده . پروفیسور محفوظ‌الحق استاد دانشگاه کلکته درکتاب رباعیات خیام که به خط سلطان‌علی طبع نموده ، در بین هم نامان او از یك سلطان علی هروی نیزنام می‌برد ، که رسالهٔ اضطرابات را در ۹۹۹ ق نگاشته است . اما بطور یقین میگوئیم سلطان علی کاتب این نسخه‌آن سلطان علی نیست، زیرا تصویرهای‌این کتاب به‌خامهٔ بهزاداست،وبهزاد درسال ۹۲۴ق درهرات فوت شده و در حوالی کوه مختار مدفون است از سال مرگ بهزاد تا نگاشتن این رساله اضطرابات ۵۷ سال میگذرد به این حساب اگر کم

از کم ده سال قبل از مرگ خود آن رساله را نگاشته باشد و هنگام نوشتن این نسخه ۳۵ سال که موافق به چنین خط شیوا و زیبا است عمرداشته ، باید هنگام نوشتن رساله ۹۷ سال عمر کرده باشد . که دران وقت نوشتن یك رساله آنهم به خط زیبا و شیوا از نوادر است . علاوه بر این کسیکه چنین خط مقبول و زیبا داشته باشد ، اگر بهتر از خط سلطان علی مشهدی نیست ، کمتر ازان هم نیست ، باید چنین گم‌نام و دور از نظرها نمی‌بود ، مخصوصاً کسی که اثر او سبب اشتراك هنرو توجه استاذی‌چون بهزاد شده ووی بهترین شهکار وهنرخود را دربطون این اوراق بیادگارگذاشته است. باوجود این دلائل‌ومخصوصاً یکرنگی و هم‌آهنگی در شیوه و اسلوب خط و بودن تصاویربهزاد درین کتاب به اقرب احتمال بلکه بطور یقین میتوان گفت این خمسه به خط سلطان علی مشهدی خطاط معروف وتصاویرهمکارنامورآن استاد بهزاد است[1].

ـ۱۰۰ـ(۲۰۰)

قرآن عظیم خط الماس :

کتابخانهٔ مزارشریف علوی دربلخ. به خط ثلث عالی نیم جلی، که‌ترجمه تحت‌اللفظ فارسی هم دارد. درآخر قرآن رقم‌کاتب : محمد حسین الماس در سنه ۹۳۰ ق ۱۵۲۳ م است .

۱ــ این معرفی نسخه و تبصره بقلم مرحوم گویا اعتمادی در شماره ۲ جلد پنجم مجلهٔ آریانا (کابل) در سنه ۱۳۲۶ ش طبع شده که دربالا تلخیص شد ، ولی اینکه کاتب نسخه سلطان علی مشهدی متوفا ۹۲۶ ق باشد ، مورد شك است !

تزئینات و جداول و علایم حواشی این قرآن به کار مکتب ه
بخارا میماند .

ـ۱۰۱ـ(۲۰۱)

خط حسن شاملو

بر لوحهٔ مزار شریف خواجه عبدالله انصاری در هرات بخ
جلی نستعلیق بسیار عالی این دو بیت را نوشته است با رقم ذیل :
لراقمه‌حسن‌بن حسین‌شاملو،هزاروچهل‌ونه(۱۰۴۹ ق = ۱۶۳۹

دهد تا ساقی عرفان دلت را جام هشیاری
ورا در بزمگاه خواجه عبدالله انصاری
بود لوح مزارش نازنین سروی که ازشوخی
ملایك را چو قمری کرده گرم ناله‌و زاری

(تاریخ خط در افغانستان ۳۷
(برای معرفی‌خاندان شاملو وآثار دیگرحسن رك : ایران ۱۰۷ - ۱۰

ـ۱۰۲ـ(۲۰۲)

مرقع قطعات خطاطی :

در ملك مائل هروی (کابل) . مجموعهٔ قطعات مختلف خط
ثلث ، نسخ ، نستعلیق ، توقیع ،رقاع است که هرقطعه علاوه برارز
خوش‌نویسی نقاشی‌های ظریف هم دارد ، و تصاویر انسانی و حیو
و طیور و غیره هم بران نمایانست .

تمام این قطعات خطوط زیبای مختلف که متأسفانه جزیکی ا
وتاریخ ندارد، به متفرعات هنرهرات شباهت میرساند . نقاشی،تصو
تذهیب ، تشمیرآن پخته ودلکش است و(۱۶) قطعهٔ این مرقع در

هنرومردم شماره ۱۴۳ مورخ شهریور ماه ۱۳۵۳ ش طبع تهران عکاسی شده است و ازانجمله قطعه پنجم امضای زین‌العابدین‌بن محمدالکاتب‌ـ الشیرازی دارد بـدون تـاریخ . ولی در کتابخانهٔ مشهد رضوی نسخهٔ قرآنیست‌بخط ثلث‌و نسخ که‌رقم زین‌العابدین‌بن محمدالکاتب‌الشیرازی درسنه ۸۷۸ ق (۱۴۷۳ م) داردوبرای ابوالفتح مظفرالدین حسن بهادرـ خان نوشته شده است .

المان

۱ (۲۰۶)

مرقع حسن‌بن اسدالله حسینی بخط جعفر :

در کتب‌خانهٔ پوهنتون توبین‌گن Tubingen المان .

مرقع‌بزرگ‌هفت قلم: ریحان، ثلث،رقاع،توقیع،نسخ، شکسته، تعلیق است و مقداری هم بخط نستعلیق است .

چهار صفحهٔ این مرقع نفیس بقلم بسیار استوار و زیبای جعفر بایسنغری است که در آخرآن جعفر الحافظ التبریزی امضاکرده بروز دوشنبه ۱۴ ربیع‌الثانی‌سنه ۸۲۰ ق (۱۴۱۶ م) بدارالعباد یزد ، صاحبه و مالکه حسن‌بن اسدالله الحسینی . (خ ۱۲۱)

۲-۴ (۲۰۷-۲۰۹)

مخطوطات سلطان علی مشهدی :

(۲۰۷) ۲ گلستان سعدی بقلم نستعلیق عالی .

درموزهٔ‌هنرهای‌لایپزیگ. Kumstgewerbe Museum که‌حواشی ابری‌ملون و مصور و منقش دارد رك : ۳۲۲ (خ ۲۶۰)

(۲۰۸) ۳ دیوان امیر شاهی :

به نستعلیق خوش وعناوین بقلم رقاع درهمین موزه. (خ ۲۶۰)

(۲۰۹) یك مرقع با مقدمه :

بخط نستعلیق عالی در همین موزه . (خ ۲۶۰)

۵ (۲۱۰)

لیلی و مجنون هاتفی :

به نستعلیق عالی شیخ مرشدالدین عطار شیرازی در سنه ۹۴۱ ق ۱۵۳۴ م که در کتابخانهٔ دولتی برلن است . (رك : ایران ، انگلستان، امریکا ، هند ، شوروی)

۶ (۲۱۱)

جنگ مصور خط مرتضی حسینی (محمود ؟)

در قسمت اسلامی موزهٔ دولتی المان در برلن ، مجموعهٔ مصور اشعار است که در شیراز بخط مرتضی حسینی در سنه ۸۲۳ ق ۱۴۲۰ م برای کتابخانهٔ بایسنغر میرزا نوشته شده و نقاش توانسته است که در تصاویر آن، صورت اشخاص را بقدرممکن کم کند و دررنگ آمیزی و کشیدن کوه و تپه مهارت نشان دهد .

خط نستعلیق خفی ایـن مجموعهٔ مصور درجهٔ متوسط دارد ، و یك صفحهٔ آن در کتاب هنرهای زیبای عرب و ایران (شکل ۱۱۰) سیاه طبع شده و از سوابق مکتب هرات شمرده می شود (۲۸ × ۱۹ سانتی) چهره کشی شه سواران رزمندهٔ این منظر ترکمنی و ایرانیست، خودهای آهنین این سواران با ریش های تراشیده و بروتهای کشیده جالب است، و منظر جنگ بهرام وخسرو براسپان قوی هیکل تازنده در دامنهٔ کوهی

با پرچم های سیاه و سپید مهیب و بیمناکست . این دو شهسوار دلا
باهم جنگ میکنند، ویکی ازانها که دیگری را تعقیب می کند، شمشیر
خون آشام حوالهٔ سوار پیش تاز می نماید و اورا ازعقب بالای شانه
وی میزند، که در حالت فروافتادن است.

در کنج راست این صفحهٔ مصور ، ابیات ذیل که حاکی
هیبت جنگ است نوشته اند :

غریو کوس داده مرده را گوش دماغ زندگانرا برده از هو
جنیبتهـای زریـن نعل بستـه ز خون بـر گستوانها لعل ب
سواران تیغ برق افشان کشیده هزاران سو بسو دندان گـز
اجل بر جان کمین سازی نموده قیامت را یکی بـازی نم
سنان بر سینه ها سر تیز کرده جهانـرا روز رستاخیز کـ
چنان می شد بـزیـر درعها تیر که زیر پـرهٔ گل باد شب

ازین مجموعهٔ نفیس خطاطی و نقاشی و تصویر چند مج
منیاتور نفیس در کتاب سروی هنر ایران سیاه چاپ شده :

۱ ـ سرورق نفیس منقش و مرصع آن (لوحه ۹۴۱) دا
یك دور کم عرض تشعیر ظریف که بعد ازین در داخل صفحه یك ح
نوشته شعراست و باز درداخل بین همین صفحه هفت بیت آغاز شاه
فردوسی است که در بین ترنج های کوچك و بزرگ متناظر و نق
ریزه کاری دلکش جای دارند و ایـن نقاشی بهم پیوسته و غلو
نسخه (۲۶۲۲ و ۲۶۲۱) است.

۲ ـ یك صفحهٔ کامل نقاشی متناظر با ترنج ها کوچك و ریزه
گل و برگ که نهایت انبوه و متوازن است و در بین اشکال مد

مستطیل نامهای محتویات این مجموعه با خط خوش تعلیق و نسخ نوشته است. (لوحهٔ ۹۴۳ سروی هنر)

۳ ـ اسکندر موکب‌دارا را تعقیب میکند (لوحهٔ ۸۶۲ سروی) در بین دو کوه سواران دارا پیش می‌گریزند که از شخ کوه فقط عقب ودم سه اسپ دیده می‌شود، وازشخ کوه دیگر اسکندر با سواران خود می‌تازد که فقط سرسکندرو اسپش با سرسه‌سوار دیگر نمایان است.

۴ ـ کیقباد با افراسیاب می‌جنگد : در دامنهٔ کوهی دو سوار مهیب مبارز با همدیگر درآویخته‌اند . یکی‌سوار است که با نیزه دراز برحریف خود تاخته و نیزه را درشکمش فروبرده و این حریف دیگر که از اسپ افتاده با تیر و کمان از خود دفاع میکند (لوحهٔ ۸۶۲ ب)

۵ ـ مجنون درصحرا : با هیکل نحیف در بین حیوانات وحشی و آهوان که شیری هم بربالای تپه می‌نماید (لوحهٔ ۸۶۳)

۶ـ دیدار خسرو و شیرین : که هردو سوارند و دردامنهٔ کوهی باهم ملاقی میشوند و نظر هردو عاشقانه است (۸۶۳ ب)

۷ـ پیرزن و سلطان سنجر (لوحه ۸۶۴) پیرزن با لباس سپید عصا دردست پیش روی اسپ سلطان‌ایستاده‌وشکوه می‌نماید که «شحنهٔ مست‌آمده در کوی من . . . »

۸ـ غشی همایون ازدیدن تصویرهمای : بنا و تزئین‌وچهره کشی و تصویر همای نهایت عالیست (لوحه ۸۶۴ ب)

ـ۷ـ(۲۱۲)

یك پرده بقلم عبدالله مذهب خراسانی :

در موزهٔ هنرهای زیبای لیپزیك المان . کار عبدالله که ازمکتب

هرات به بخارا هجرت‌کرد و این پرده تصویرجوانیست که زیردرخت پرگل مشغول نواختن ساز است . (صنایع ایران ۱۱۸)

یك اثر دیگر او تصویرملاقات زن ومردیست در کوهی ۹۹۰ق ۱۵۸۲ م (سروی ۱۸۷۱)

ـ۸ـ(۲۱۳)

مذکر احباب بخط ویسی هروی :

موزهٔ دولتی برلن ، ۳۱۲ صفحه با خط نستعلیق بسیار خوش بامزهٔ ویسی هروی (ویسا) که درآخر نسخه تاریخ‌کتابت‌آنرا در مکه چنین سروده :

ویس هروی مجاور خاك حرم — در راه نیاز کمتر از خاك قدم
درنهصدوهشتادوسه‌این‌نسخه‌نوشت — او را بدعا یادکنند اهل‌کرم

بدینطور ویسی‌هروی درمکه در سنه ۹۸۳ ق ۱۵۷۵ م این نسخهٔ نفیس را نوشته که تألیف نثاری بخاریست . ویسی از بقایای اواخر مکتب هراتست که نسخه نفحات جامی را نیز در مکه در سنه ۹۷۴ ق نوشت . (رك : افغانستان ۶۰)

امریکا

-۱-(۲۱۴)

کتاب کواکب (زیج الغ بیگی)

درعلم نجوم بامر الغ بیگ نوشته شده که دارای ۵۰ تصویر است در موزهٔ متروپولیتن نیویارك .

-۲-(۲۱۵)

خمسهٔ نظامی :

در موزهٔ دانشگاه پنسیلوانیا با رقم «قاسم الکاتب الشیرازی» که در سنه ۹۲۰ ق (؟) درشیراز نوشته شده و این کاتب در کتابخانه سلطان‌حسین بایقرا در هرات کار کرده است (خ ۵۸۱)

-۳-(۲۱۶)

دیوان جامی بخط عبدالکریم (رك ، فهرست)

در عصر شاعر بخط عبدالکریم بن عبدالرحمن خوارزمی نوشته شده ۱۶ تصویر دارد . موزهٔ متروپولیتن (راهنمای صنایع اسلامی ۵۷)

-۴-(۲۱۷)

یك تصویر دیوان نوایی :

بسبك مصوری بهزاد است دارای منظر مزرعهٔ طلایی و درخت بزرگ چنار با برگهای افشان . موزهٔ‌متروپولیتن نیویارك.

-۵-(۲۱۸)

بوستان سعدی :

دارای ۲۷ تصویر کار بخارا با رنگهای زننده قرمز شنگرفی دنبالهٔ سبك هرات . موزهٔ متروپولیتن .

-۶-(۲۱۹)

یوسف و زلیخاء جامی : بخط میرعلی :

رقم میرعلی الحسینی دارد . موزهٔ متروپولیتن .

-۷-(۲۲۰)

خمسهٔ نظامی بخط سلطان محمد نور :

اسلوب بهزاد و خط سلطان محمد نور ۹۳۱ ق=۱۵۲۵ م موزهٔ متروپولیتن .

این کتاب تا ۱۹۰۸ م در کتابخانه سلطنتی ایران بود ، وتصاوی آنرا بنابر شباهت سبك به شیخزاده شاگرد بهزاد نسبت میدهند و یك صفحهٔ مصور دربار شاهی ازین نسخه در سروی هنر ایران طبع سیا خورده است (لوحه ۸۹۳ الف) که چهره کشی و منظر آرائی و البس اشخاص مشابه اسلوب بهزاد است، فقط کلاههای آنان دراز صفویست و آنرا کار مکتب تبریز پنداشته‌اند .

-۸-۲۳ (۲۲۱-۲۳۶)

در مجموعهٔ بنیاد کورکیان نیویارك : Kevorkian

(۲۲۱) ۸- یوسف و زلیخای جامی :

بخط سلطان علی مشهدی به تاریخ ۸۹۸ ق ۱۴۹۲ م .

(۲۲۲) ۹- مجموعهٔ غزلیات موسی : بهمین خط .

(۲۲۳) ۱۰- شاهنامهٔ فردوسی . کتابت ۹۱۲ ق ۱۵۰۶ م .

(۲۲۴) ۱۱- سبحةالابرار جامی: بکتابت عالی با رقم میرعلی‌الکاتب السلطانی (هروی) سنه ۹۳۵ ق ۱۵۲۸ م (خ ۵۱۴)

(۲۲۵) ۱۲- تیمورنامهٔ هاتفی: بخط نستعلیق شاه‌محمود نیشابوری بی‌تاریخ .

(۲۲۶) ۱۳- یوسف و زلیخای جامی : بخط میرعلی هروی در بخارا (خ ۵۱۴)

(۲۲۷) ۱۴- دیوان نوائی : با رقم قاسم‌علی الکاتب الشیرازی (از کاتبان دربار سلطان حسین بایقرا)

(۲۲۸) ۱۵- بوستان سعدی : بخط محمدبن نظام‌الدین محمد ۹۲۱ ق ۱۵۱۴ م .

(۲۲۹) ۱۶- خمسهٔ نظامی : بخط محمد قوام شیرازی مشهور به حامی ۹۴۳ ق ۱۵۳۶ م .

(۲۳۰) ۱۷- سبحةالابرارجامی: خط همین قوام درسنه ۹۵۸ ق ۱۵۵۰ م .

(۲۳۱) ۱۸- کلیات سعدی : خط همین قوام .

(۲۳۲) ۱۹- مثنوی خضر خان و دولرانی امیرخسرو دهلوی :

خط همین قوام (خ ۸۱۴)

(۲۳۳) ۲۰ یك‌قطعه‌اثر مصور بهزاد. در نمایش لندن‌گذاشته
بود (شماره ۵۴۲ ب) که درملك کورکیان Kevorkian است‌ومهر
شاهان مغولیه هند دارد .

صفحه‌ایست که داستان جوان مغرور را با پیرمرد نصیحت‌گ
مصور کرده و باین بیت آغاز می‌شود :

محتشم‌زادهٔ ز نخوت و جاه   می‌خرامید ظریفانه براه

چهار سطر ابیات این داستان بر قسمت علیا و چهار سطر
پائین است ، در بین آن مربعی است‌که در چهار کنج خود ترنج
کاری نازك دلکش دارد ، ودربین این مربع دائره‌ئیست‌که دورهٔ م
ظریفی‌دارد، و بین دائره را منظرکوه اسفنجی ودامنهٔ‌پرگل ودرخ
کرده ودرین‌جاست‌که پیرمرد مؤقری با جوان رعنای‌مغرورخوش
مخاطب است، و هر دو باهم‌گفتگو دارند که ازحرکات دست و چ
هردو آشکار است . در قسمت خالی بیرون قطب جنوبی دائره چ
مرقوم است : «صورة‌العبد بهزاد»

در سروی هنرایران (ج ۹ تابلو ۸۸۵) تاریخ این قطعه هنر
که خط خوش نستعلیق خفی‌دارد، سنه ۹۳۰ ق ۱۵۲۴ م تعیین‌کرد
که گویا برخود نسخه نوشته بوده است .

(۲۳۴) ۲۱- خمسهٔ نظامی: با رقم «مرشدالدین محمد» در۹
۱۵۱۲ م در شیراز .

(۲۳۵) ۲۲- شاهنامهٔ‌فردوسی: با رقم «مرشدالدین‌کاتب‌شیرا
در ۹۴۵ ق ۱۵۳۸ م .

(۲۳۶) ۲۳ـ عجائب‌المخلوقات قزوینی با رقم «مرشدالشیرازی الملقب عطار در ۹۵۲ ق» (۱۵۴۴ م) (خ ۹۰۰ . رك: ایران ، انگلستان، هند ، شوروی)

ـ۲۴ـ(۲۳۷)

يك صفحهٔ دیوان جامی :

در موزهٔ متروپولیتن . درویشان را در حالت رقص و وجد نشان میدهد ، خصائص هنری این تابلو شبیه کار بهزاد است .

ـ۲۵ـ(۲۳۸)

يك ورق شاهنامه :

در موزهٔ متروپولیتن ، که ازيك شاهنامهٔ مکتب هرات باقی‌مانده و رستم را در حال گرفتن اسپ خود رخش نشان میدهد .

لباس‌زیبا ورنگارنگ رستم وشخص همراه او برزیبائی‌وترکیب تصویر می‌افزاید ، درحالیکه منظرهٔ طبیعی با درختان و دو قاز درحین پرواز ، سبك چینی‌را نمایندگی میکند (راهنمای صنایع اسلامی ۵۶)

ـ۲۶ـ(۲۳۹)

خمسهٔ امیرخسرو :

درسنه ۹۰۹ ق ۱۵۰۳ م در بلخ نوشته و نقاشی شده ، که دارای خصائص مکتب بهزاد و هراتست . سه منیاتور عالی آن در موزهٔ متروپولیتن امریکا و دو در کتابخانهٔ ملی پاریس است .

ـ۲۷ـ(۲۴۰)

خمسهٔ امیرخسرو :

بخط علاءالدین محمدالهروی ۹۰۹ ق ۱۵۰۳ م . در موزهٔ متروپولیتن .

ـ۲۸ـ(۲۴۱)

هفت اورنگ جامی کار مکتب مشهد :

در شهرمشهد برای ابراهیم میرزا (۱۵۵۶ـ۱۵۶۵ م) نوشته شده که در فریر گالری واشنگتون محفوظست .

این نسخه‌را درحدود ۹۶۸ق ۱۵۶۰م‌بامرابراهیم‌میرزا نگاشته‌اند که جامع مزایای هنری استادان هرات‌وتبریزاست که ناشران‌وپیرایندگان آثار جامی بوده‌اند و هنرهای ایشان اثرهای مرکبهٔ پیچیده را نمایندگی میکند .

ازین مخطوطهٔ نفیس ، دو صفحهٔ منیاتور خیال‌انگیز در کتاب هنرهای عرب و ایران (شکل ۱۶۹ـ۱۷۰) سیاه طبع شده ، و در یکی یقیناً خیال و عاطفه و عشق را در مناظر آن آمیخته‌اند .

برکنار تالاب بزرگ‌که اواخرآن را ابرهای ضخیم پوشیده ودر بین آن مرغابی و انواع ماهی و کشف و غیره شناکنانند ، برصخرهٔ بزرگی‌دختری‌زیبا با البسهٔ فاخرنشسته وجوانی ماهروی پیش اوایستاده وباهم نجوای عاشقانه دارند .

چنین بنظر می‌آید که این جوان شیفته بوسیلهٔ کشتی کوچکی که سرو شکل آن مثل مرغابیست ازانطرف تالاب ، به محضر معشوقهٔ خود رسیده و تیر وکمان هم در دست دارد .

درختان جنگلی و شگوفه‌دار و سرو ، این منظر ظریف را آرایش میدهند و بوزینه‌ئی هم در يك‌گوشه برخرسنگی برامده تا این معاشقه و مغازله را تماشا کنند .

چهره‌کشی و جزویات هنری و دیگر لطائف این منظر ، خیلی

عالی وخیال‌انگیزاست ، چهره‌های عاشق ومعشوقه خیلی‌زیبا وحرکات ایشان متناسب بنظر می‌آید .

منظر دیگر ازین نسخهٔ نفیس ، ورود موکب زلیخا در عماری اشتر است که ده‌ها سوار اسپ وپیاده با او روانند و از هر طرف برو در وگوهرنثار می‌شود ، و زلیخا با حسنی‌جالب ودلکش درون عماری بنظر می‌آید ، وبیکطرف قصریست عالی‌وزیبا ، دارای بروج ودروازهٔ عظیم و یك گلدستهٔ بالای منار بلند ، که از کلکین‌های اطاقها و بامها و مناره‌های آن زن و مـرد بدیدن موکب زلیخا سرکشیده و سرگرم نظاره‌اند .

چهره کشی این منظر غلو، ایرانی‌و خیلی‌دلکش است ، تزئینات قصر و برگهای درختان و بـرج و باره و منار بلندآن دیدنیست و باید آنرا نمونهٔ خوب مکتب هنری مشهد دانست که دنبالهٔ مکتب هـرات بشمار می‌آید .

-۲۹-(۲۴۲)

یك ورق مصور :

در فریر گالری یك ورق مصور ومنقش موجود است که بران نوشته‌اند : «عمل بهزاد» . ولی ایـن نوشته مورد اعتماد کامل نیست .
(سروی ۱۸۶۴)

-۳۰-(۲۴۳)

ربودن شاهدخت :

در فریر گالری یك‌ورق (نمبر A ۸۹۹) تصویرربودن شاهدخت از دریا موجود است که آنرا به بهزاد نسبت داده‌اند .

-۳۱-(۲۴۴)

خمسهٔ نظامی منسوب بروح‌الله میرك :

در موزهٔ متروپولیتن ، کتابت ۹۰۰ ق ۱۴۹۴ م که تصاویر آ
منسوب به روح‌الله میرك استاد بهزاد واز آثاربرجستهٔ مکتب هراتست
(صنائع ایران ۱۰۸

-۳۲-(۲۴۵)

هفت پیکر نظامی بخط اظهر :

در موزهٔ متروپولیتن نیویارك . بخط و امضای اظهر تبریزی
دارای صور و اشکال و مناظر بسیار بدیع و ممتاز منسوب بـه بهزاد
(خ ۷۳)

-۳۳-(۲۴۶)

ظفرنامهٔ هاتفی بخط پیرعلی :

در مجموعهٔ شهر بالتیمور امریکا در گالری هنری والتر . کتاب
متوسط پیرعلی الجامی . (خ ۱۰۷)

-۳۴-(۲۴۷)

دیوان حافظ بخط زین‌الدین :

در همین گالری بالتیمور . بکتابت متوسط بشیوهٔ اظهر با رق
«زین‌الدین بن رحمان جامی سنه ۹۱۸ ق» (۱۵۱۱ م) (خ ۲۲۳)

-۳۵-(۲۴۸)

هفت اورنگ جامی بخط شاه محمود :

در فریرگالری‌واشنگتون . به‌کتابت عالی‌شاه محمود نیشابور
در سنه ۹۷۲ ق ۱۵۲۴ م و دارای رقـم مسالك دیلمی در سنه ۹۶۳
(خ ۳۰۳)

-۳۶-(۲۴۹)

ظفرنامهٔ تیموری بخط شیرعلی :

در والتر آرت گالری بالتیمور . بخط شیرعلی نستعلیق‌نویس کتابخانهٔ بایسنغر میرزا بتاریخ ۸۷۲ ق ۱۴۶۷ م برای کتابخانهٔ سلطان حسین بایقرا در هرات نوشته شده وبعد ازان درکتابخانهٔ شاهان مغولیهٔ هند بوده و بخط جهانگیر پادشاه در پشت کتاب نوشته شده که شش منیاتورکار بهزاد دارد . (خ ۳۲۴)

۳۷-۳۹ (۲۵۰-۲۵۲)

مخطوطات شیخ مرشدالدین عطار شیرازی (نیمه قرن دهم)

(۲۵۰) ۳۷- کلیات سعدی : در والتر آرت گالری (بی‌تاریخ) (رك : ایران ، انگلستان ، هند ، ترکیه)

(۲۵۱) ۳۸- مهر و مشتری : در همین گالری هنر .

(۲۵۲)۳۹خمسهٔ نظامی: نوشتهٔ سنه ۹۵۵ق ۱۵۴۶م. درفریرگالری واشنگتون .

-۴۰-(۲۵۳)

خمسهٔ نظامی بخط نعیم‌الدین الکاتب‌الشیرازی :

در موزهٔ متروپولیتن نیویارك. نوشته سنه ۹۱۵ ق ۱۵۰۹ م (رك: ایران و انگلستان) (خ ۹۴۶)

-۴۱-(۲۵۴)

پارچهٔ ابریشمی :

در موزهٔ نیویارك . که طبق روش چینی در مکتب هرات نقش کشیده شده و شاید از آثار غیاث‌الدین نقاش هرات باشدکه درسالهای ۸۲۳-۸۲۷ ق ۱۴۱۹-۱۴۲۳ م از دربار شاهرخ در هیئتی بچین

فرستاده شد .

این پارچهٔ نفیس اجتماع سبکهای چینی و هراتی را در کم
مهارت نمایندگی میکند . (صنایع ایران بعد از اسلام ۸۰

-۴۲-(۲۵۵)

مهر و مشتری عصار :

در فریرگالری هنر . کتابت سنه ۹۲۹ ق ۱۵۲۳ م. منسوب
محمود مذهب. (سروی ۸۷۱

-۴۳-(۲۵۶)

خاورنامه کار فرهاد مصور

اوراق‌این کتاب‌در بین چندموزیم‌امریکا متفرقاً محفوظست. نس
بسیار نفیس منیاتور مکتب ترکمن در شیراز که بین ۱۴۷۶-۱۴۸۷
(۸۸۱-۸۹۳ ق) بقلم فرهاد مصور پیراسته وترتیب شده و نمایندهٔ کم
و ظرافت و شگفتگی این مدرسهٔ معاصر هنر هراتست .

از نفایس هنری این نسخهٔ گرانبها یك صفحه در هنرهای زیب
عرب و ایران (شکل ۱۱۲) سیاه طبع شده که از نظر نقاشی و چهر
کشی و رنگ‌آمیزی و تخیل بسیار جالب است ، در زیر آسمان ابر
در باغی که درختان انار و شگوفه‌دار دارد برکنار جوی و حوضی
دو مـرغابی دران شنا کند ، دو مـرد عباپوش با عمامه‌های سنگین
کلاههای سیاه دارای چهره‌های مقدس یکی‌پیر با ریش سپید ودیگ
با ریش سیاه و البسهٔ فاخـر ایستاده‌اند . چهره‌کشی ایـن منظر کا
ایرانیست .

درفضای این بوستان جبریل (فرشتهٔ بالدار) با چهرهٔ دلکش

زن مجلل و مویهای جالب سیاه مجعد بال‌ها کشوده وبطرف شخص جوان ریش سیاه با دست راست اشاره می‌نماید . شخص ریش سفید بطرف جبریل می‌بیند و انگشت تعجب بدندان گرفته است . گویا این شخصیت ریش سیاه جوان حضرت علی باشد .

-۴۴-(۲۵۷)

شاهنامه کار قدیم شیراز ۱۳۴۱ م ۷۴۲ ق

از مخطوطات گالری هنر در بالتیمور امریکا (۲۴×۱۰ سانتی) که یك منیاتور کوچك آن در کتاب هنرهای زیبای عرب و ایران (شکل ۱۰۰) سیاه چاپ شده و منظریست از دوشیدن گاو بوسیله یك زن که چند تن دیگر نگران آنند .

چهره کشی مرد و زن ایرانی‌و البسه ساده و اشکال برگ‌ودرخت نیز کاملا هندسی‌و هنری نیست . وآنرا مانند شاهنامهٔ ۱۳۳۳ م کتابخانهٔ عامه لنین‌گراد از سوابق مکتب هرات در شیراز توان شمرد .

-۴۵- (۲۸۵)

جوان نقاش ، کار بهزاد :

تصویر یك جوان نقاش بر یك صفحه است ، که در قسمت پائین رقم«صوّره‌العبد بهزاد» داردواکنون درفریرگالری هنرواشنگتون است که در نمایش لندن تحت نمره ۴۸۷ گذاشته شده بود .

زمینهٔ این تابلو زرد نارَنجی است ، و هنرمند جوان از طرف راست نیم چهره تصویر شده که قیافتش خراسانی و لباس او هم زیبا و دیدنیست .

دستار سپید کلان و کلاه سرخ دارد ، چپن سبزپوشیده که‌آستین-

های آن مانند اکنون دراز است ، چون هنرمند دستهای خود را برای کار تصویرسازی از آستین کشیده ، چین‌های آن نمایانست . ولی بالای این چپن یك عبای دراز خاصی هم پوشیده که آستین‌های آن تا بازو رسیده و رنگ بنفش خیره مخطط دارد و کمر خود را با پارچه-های سپید و رنگین بسته است .

این هنرمند جوان خامه بدست دارد ، و صورت شخصی را می‌سازد ،که لباس وی سرخست ، وبرسرلوحهٔ تصویرکشی قراردارد، و تمام صفحه را دو خط ضخیم سیاه وسرخ فراگرفته و بوسیلهٔ جداول طلا از همدیگر جدا شده‌اند .

این صورتگر جوان که خط بروتش نوسرکشیده کیست ؟ شاید یکتن از شهزادگان شیفتهٔ هنر یا شاگردان بهزاد باشد ، که بهر حال از آثار نفیس مکتب هنر هرات شمرده می‌شود .

-۴۶-(۲۵۹)

دیوان امیرخسرو کار مکتب هرات :

در فریرگالری واشنگتون ، کتابت اواخرقرن ۱۵ م ،که باسلوب هنربهزاد نقاشی وتصویر شده ویك صفحهٔ آن منظرکشتی ودریا دارد ، که با مهارت تصویرگردیده وچهره کشی اشخاص آن‌کاملا خراسانیست (لوحهٔ ۸۹۱ الف سروی هنرایران) اصل کتاب به نستعلیق خوش خفی نوشته شده است .

-۴۷-(۲۶۰)

صحنهٔ شکار :

از آثار بنیاد کورکیان . یك صفحهٔ کامل شکارگاه کار مکتب

بخارا در قرن ۱۶ م ،که در نمایشگاه لندن نمره ۵۵۱ داشت و دردامنه کوه‌اسفنجی صحنهٔشکارشهسواران دلیررا نشان‌میدهدوانواع حیوانات درنده و وحشی از شیر و ببر و پلنگ و آهو و گوزن و خرس و خوك و غیره را تصویر کرده که با شکاریان سوار بجنگ و جمله و دفاع و گریزمشغولند، و این‌صحنه خیلی غلو و پر ازحیوانات وحشی‌وشاخسار و گیاه و جنگل است . و بهترین نمونه دلیری شکاریان و منظر آرائی و چهره کشی شمرده می‌شود (لوحهٔ ۸۹۴ سروی هنر ایران)

انگلستان

-۱-(۲۶۱)

خمسهٔ نظامی کار بهزاد و قاسم‌علی :

در موزهٔ برتانیا (۶۸۱۰ شرقی) بهترین و مزین‌ترین نسخه‌ها
خطی خمسهٔ نظامی عصر تیموریه است [۱]، که در هرات بـرا
امیرعلی برلاس (یکی از سالاران لشکری تیموریه واز دوستان نوائی
ساخته شده و چند تصویر آن امضای بهزاد در سنه ۸۹۸ ق ۱۴۹۴
دارد. وهفت قطعه منیاتور آن بقلم قاسم‌علی‌در ۸۹۹ ق ۱۴۹۵ م است
همچنین برخی از تصاویر آنرا بهزاد در سنه ۹۰۰ ق ۱۴۹۶ م نگاشته
و ایـن نسخهٔ نفیس را تالی شاهنامهٔ بایسنغری مـوزهٔ گلستان تهر
شمرده‌اند (ز ۳۴)

شاهنامهٔ شماره ۱۵ هم برای همین امیرعلی ترتیب یافته است

۱ـ مضمون مارتن برنسخ خمسهٔ نظامی طبع‌لندن ۱۹۲۹ م وبینونوگری
منیاتور و مصوری ایران طبع لندن ۱۹۳۳ م ، ص ۸۵ .

-۲-(۲۶۲)

خمسهٔ نظامی کار شاگردان بهزاد بخط شاه محمود :

در موزهٔ برتانیا (دوام مکتب هرات در مکتب تبریز) بـرای شاه طهماسپ صفوی (۱۵۳۹-۱۵۴۳ م) نـوشته شده و آقا میرك اصفهانی شاگردشاگرد بهزاد و سلطان محمد کتابدار شاه طهماسپ و میرزا علی شاگرد بهزاد و مظفرعلی و میرسید علی دران کار کرده‌اند ، ۳۹۶ ورق آن دارای حاشیهٔ تـزئین شده بسیار نفیس مذهب با نقوش حیوانات و گل و غیره است .

بـرین کتاب نوشته‌اند : بحکم کتابخانـهٔ سلطان ابراهیم میرزا (۹۵۰ ق=۱۵۴۳ م) این شخص خواهرزادهٔ شاه طهماسپ بـود متوفا ۹۷۸ ق ۱۵۷۰ م (سروی ۱۸۵۹) (رك : ۸ مجموعه‌های هنری)

کاتب این نسخه بی‌نظیر شاه محمود نشاپوری به نستعلیق بسیار زیبا و با مـزهٔ خفی در تبریـز است ، در سلخ ربیع‌الاول سنه ۹۴۷ ق ۱۵۴۰ م و مجلد آن سلطان محمود مجلد است ، و در طراوت الوان و رنگ‌آمیزی روشن نظرربا ومنظرآرائی نظیر ندارد و از بهترین کار- های شاگردان مکتب بهزاد درمکتب تبریز است ، که کار آن در مدت ۴ سال تکمیل شده و ۱۶ لوحهٔ منیاتور نفیس مصور و مرصع آنـرا لارنس بینون در لندن در سنه ۱۹۲۸ م طبع کرده است (رك : عدد ۸ مجموعه هنری)

در سروی هنرایران چند صفحهٔ این اثرنفیس رنگین طبع شده :

الف : جلوس خسرو و شیریـن کار آقا میرك (لـوحهٔ ۸۹۶ سروی هنر)

این منظر تمام صفحه را فراگرفته (۳۶۸×۲۵۴ سانتی) وحاشیهٔ آن منقش و مصور مذهب است . در وسط صفحه رواق مطنطن عـالی بسیار مزین و رنگین است که بربالا بجای گنبد ، چبوتره چهار ستونی کوچك‌منقش دارد ، کنگرهٔ علیای رواق با اشکال لوزی سرخ برزمینهٔ سبز گلدار مزین است و زیر آن مستطیلیست مشتمل بر دو حصه کـه زمینه لاجوردین دارد ودر بین آن در لف گل‌های لطیف نازك‌کاری به نستعلیق خفی بسیار زیبا بسپیداب این بیت دیده میشود :

رواق منظرچشم من آشیانهٔ تست   کرم نما وفرودآ ، که خانه خانهٔ تست

زیر این ستون نقاشی متناظر گلهای لطیف سرخ و زرد و سپید است که بربالا ویمین و یسار طاق دوام دارد وبعد ازان جداول سبز و سرخ که در بین آن برزمینهٔ زرد بسپیداب تشعیرریزه شده نظرباست .

داخل طاق برقسمت علیای دو کنج نقاشی گل‌هـای ریزه‌کاری ظریف رنگین برزمینهٔ لاجوردین است که این نقاشی در وسط داخلی بالای طاق بهم وصل شده و فضای طاق آسمانگون خفیف است . در صحن طاق که با کاشی‌های سبز و لاجوردین مدور وستاره‌دار مفروش است تخت زرین بسیار مزین و مرصع با زینه‌های طلائی سوادکاری افتاده که بران بدست راست خسرو و بچپ شیرین نشسته‌اند خسروبا حرکت دست راست باوخطاب مینماید ودرقسمت بالای‌صفحه برکنج راست این ابیات نظامیست که مصور چیره دست بنوك خـامه تصویر آنرا کشیده است :

سعادت برکشاد اقبال را دست   قـران مشتری با زهره پیوست

چو آمددرسخن نوبت بهشاپور   سخن را تازه کرد از عشق منشور

(خسرو و شیرین نظامی)

درباریان با البسهٔ فاخر رنگین و دستارهای سپید و کلاههای سرکشیدهٔ سرخ بدست راست تخت ایستاده و خدمتگاران نیز با همین لباس فاخر طبقهای سرپوشیده خوردنیها در دست دارند ، چراغها و شمعدانها فروزانند،ساقیان سیمتن گلندام ساتگینهای شراب میگردانند، قوالان وسرایندهگان مردانه یك طرف ودختران خوش آواز خوش پوش قدح در دست طرف دیگر نشسته به آواز و سرود پرداختهاند و در بین این بزم رندانه حوض آب با رنگ سیاهست که در بین آن سه مرغابی سپید شناگری دارند و اطراف این طاق دربار بوستانیست پرگل وسبزه و درختان شگوفهدار و سروهای سربفلك کشیده .

درین منظر دلکش و زیبا عموماً رنگهای اصیل گرم کار شده ، منظرآرائی آن نهایت لطیف و موزون وعالیست ، آسمان رنگ‌صاف طبیعی پرستاره دارد ، درآرایش البسه ظرافت و ریزهکاری خاصی بکار رفته و زنان آن لباسهای رنگین فاخر و چادرهای کوچك سپید دارنـد که فقط تا بناگـوش میرسد . ولی این تابلو که کار تبریز پیرو مکتب هراتست در چهرهکشی مردان با مکتب هرات بسیار فرق ندارد ، امـا در چهرهکشی زنان اسلوب خاصی دارد ، کـه روی زنان قدری دراز بیضوی و ابروان کشیدهٔ کمانی و چشمان کاملا بادامیست کـه در مکتب هرات وبخارا چهره عموماًگرد ماهتابیست ، و غبغب هم اینقدر نمایان نیست .

خود خسرو که عمامه سپید کلان جیغهدار و پیراهن گلدارسرخ

وعبای بنفش بتن دارد، نیزدارای همین قیافت است وشیرین که پیراهن قهوهیی و عبای پسته رنگ‌پوشیده ، دارای روی بیضوی و غبغب است که زنجیر طلا از حد شقیقه برامده و بران غبغب سیمین پیچیده است .

دربین‌سرایندهگان‌این بزم، آلات طرب‌وموسیقی‌دیده نمی‌شوند، و معلوم است تنها بـه ترنم و تغنی می‌پرداختهاند . از حرکات دستهای زنان آشکار است که از مرد سرایندهٔ جوان نغمهها شنیده ومتأثر و با او همنوا شدهاند .

در قسمت زیرین این بزم بیك‌گوشه حوض کوچك که دیوارك آن رنگ عنابی دارد ، به نستعلیق بسیار خفی نوشتهاند : « آقا میرك »

ب : يك صفحهٔ کامل منظر معراج (لوحهٔ ۸۹۷ سروی هنر) :

فضای آسمانی رنگ طبیعی بسیار خیره دارد ، و دران ابرهای اسفنجی پراگندهاند . حضرت رسول (صلعم) با عمامه سپید و عبای سبزگون که چهرهاش نمی‌نماید بربراق گلابی‌رنگ کـه سرزن زیبای تاجداری دارد سوار است واشعهٔ طلایی‌نور بهرطرف از بدن مبارکش بالاست.دورادوراودرفضا فرشتگانی‌دیدهمی‌شوند که‌طبق‌های‌سرپوشیده ومشعل‌های نورافگن وخلعت‌های‌گوناگون بدست دارند ،بالها ،لباسها، تاجهای این فرشتگان رنگین ، زیبا و دیدنیست و چهرههای زنان زیبا، بیضوی غبغب‌دار از همان مکتب تبریز (لوحهٔ سابقه) است .

جبرئیل که رهنمائی براق را می‌نماید،چهره زن تاجدار با بالهای رنگین دارد ، که اشعه نـور از سر و دوش او در فضا پراگنده است ، که کار این لوحهٔ نفیس را به سلطان محمد منسوب داشتهاند .

ج : خسرو شیرین را در حین آب تنی می‌بیند (لـوحه ۸۹۸

سروی هنر) :

مجالس منیاتور رنگین نفیس تمام صفحه ، که هنرمند چیره‌دست نازك‌نگار این ابیات نظامی را در توصیف بدن شیرین و آب تنی او با مهارت مصور گردانیده و ادب را با هنر همدوش ساخته :

بلب گلنار و بالا همچو سروی | سرین فربه ، میانش همچو غروی
در آب نیلگون چون گل نشسته | پرند نیلگون تا ناف بسته
ز هر سو شاخ گیسو شانه میکرد | بنفشه بر سر گل دانه میکرد

(خسرو و شیرین نظامی)

در دامنه کوه اسفنجی رنگین جوی آب روان تالاب کوچکی را تشکیل داده ، که رنگ آب آن مطابق سنن مکتب هرات و متفرعات آن سیاه سرخگونه است . در بین این تالاب کوچك شیرین با بدن سیمین و دو گیسوی دراز وچهرهٔ بیضوی با لنگ نیلگون نشسته ولباس و کلاه خود را برشاخ درختی کنار تالاب نهاده است واسپ سیاه قوی هیکل‌او با زین ویراق مزین فاخردرچمن‌زار کنار تالاب ایستاده است.

ازانطرف کوه شهسوارجوان خوش‌پوش با عمامه سپید جیغه‌دار شمشیر وترکش بسته براسپ گلابی‌رنگ زیبائی سواراست، چون این دختر گلندام زیبا را برهنه در تالاب می‌بیند آشفته و با اشتیاق آمیخته به تعجب وعشق انگشت حیرت بدندان میگزد، وشیرین هم ملتفت این احوالست ، و مخصوصاً اسپ سیاه اوبا وضع عجیبی این حادثهٔ لطیف عشق و اشتیاق دو جوان را اشعار میدارد ، که حاکی از قدرت منظرنگاری وتصویراحساس وحالت روحی یك حیوان هوشیاراست .

درین منظر رنگهای گرم و سرد بجا بکار رفته و منظر آرائی آن هم دلکش است ، و در قسمت زیرین صفحه بریك خرسنگ کنارجوی آب بخط خفی نستعلیق نوشته‌اند : «عمل سلطان محمد» (نظیر این منظر را بنگرید : مجموعهٔ هنری ۴/۵)

د : منظر این بیت نظامی از مخزن‌الاسرار :

پیرزنی را ستمی درگرفت | دست زد و دامن سنجر گرفت

اگرچه عین همین داستان در خمسهٔ کتابخانهٔ عامه لنین‌گراد هم مصور شده (رك‌مجموعهٔ هنری ۱/۸) ولی‌این منظرنهایت زیبا ورنگین ومجلل است آسمان رنگ طبیعی با لکه‌های ابر دارد ، که تابش اشعهٔ طلائی آفتاب از کنج بالای دست چپ آنرا جمال و شکوه خاصی میدهد . در زیر این آسمان جمیل کوهساریست با درخت و گل که خرسنگهای آن رنگ گلابی خیره با قطعات سبزه‌زار دارد ، تنه یك سپیدار وبرگهای زرد آن بالای‌کوه نمایانست و کبکان دری خرامانند.

دردامنهٔ چنین‌کوه زیبا موکب سنجرمشتمل بربازدار وچتردار و چاوش و شاطر زیباروی خوش‌پوش و غیره برزمینهٔ طلایی دشت و گلزاری دیده می‌شود وعبارتند از شهسواران معمم خوش لباس واسپان قوی هیکل که اسپ خود سنجررنگ‌بنفش خفیف با خالهای سپید دارد. و پیرزنی خمیده که چادردراز سپید و عبای بنفش دراز پوشیده ،گوشه قبای سلطان را گرفته و عرض شکوه میکند .

چهره‌کشی این‌منظر،رویهای بیضوی مکتب تبریز ورنگ‌آمیزی آن در نهایت ظرافت و نظرنواز و متوازن است و خط نسخه هم همان نستعلیق بسیار عالی خفی شاه محمود است . و سرورق منقش متناظر

نفیس آن هم در لوحه ۹۴۹ سروی هنر ایران چاپ شده است .

-۳-(۲۶۳)

خمسهٔ نظامی کار بهزاد :

درموزهٔ برتانیا. تصاویر این نسخه بقلم بهزاد است درسنه ۸۴۶ق ۱۴۴۲م (سروی۱۸۵۹) سه منیاتور آن بعداز ترتیب کتاب درسنه ۸۹۸ق ۱۴۹۳ م کشیده شده که نام بهزاد دارد.

در سروی هنر ایران دو صفحه ازین نسخه چاپ سیاه کرده‌اند، (لوحهٔ ۸۸۵ ب سی)

اول : مصاف‌کردن نوفل بار دوم ، از داستان لیلی و مجنون نظامی (لوحه سی)

در قسمت بالای صفحه بطرف چپ این ابیات نظامی بخط خفی خوش نستعلیق نوشته شده :

از خون روان که ریگ می‌شست   از ریگ روان عقیق میرست
شمشیر کشیده نوفل گرد   میکرد بحمله کوه را خرد

درگوشهٔ دست راست بالای این‌صفحه، مجنون جوان خوشروی با سربرهنه ولباس عادی عربی ایستاده و در پائین منظری را می بیند که در دشتی هنگامهٔ معرکه گرمست . جنگاوران عربی شتر سوار بشمشیر و نیزه می‌جنگند و سپرهای آهنین سیاه خالدار منقش در دست دارند . چهره‌کشی و لباس آرائی همه عربیست ، و مصور ریگزار عرب را با زی و قیافت مبارزان شترسوار قبیلوی بخوبی تصویر کشیده است . در قسمت بالا جاییکه ابیات نظامی‌را نوشته‌اند، بین جدول فاصل مصراعین بخط نستعلیق خفی چنین رقم شده «صوّره العبد بهزاد»

این صفحه منیاتور بتاریخ ۸۹۸ ق ۱۴۹۳ م و از کارهای مکتب هراتست .

دوم : یك صفحهٔ هفت پیکر نظامیست (لوحه ۸۸۵ ب) که تمام صفحه را یك منظر جنگ بهرام با اژدهاگرفته ودر گوشه‌های آن چند بیت از داستان ، مربوط باین معرکه بخط خوش نستعلیق خفی نوشته شده و خود منیاتور عبارتست از کوه اسفنجی با درختان کهن سال و آسمان صاف که در دامنهٔ کوه اژدهائی با بدن و پای و پنجه سوسمار، ولی سر و دهان و دندانهای مهیب برتنهٔ درختی بزرگ در حالت حمله و جهش است . بهرام براسپی قوی هیکل سیاه چرده سوار است واژدر را تیرباران میسازد ، از بالای کوه آهوبی بسوی اژدرمتهاجم می بیند .

درقسمت پائین این صحنهٔ مهیب در جدول بین‌السطرین بهمین خط نستعلیق خوش «صوّره العبد بهزاد» نوشته‌اند .

اگرچه این هردو تابلوی خمسهٔ نظامی‌راکارسال ۸۹۸ ق ۱۴۹۳م و عمل بهزاد نوشته‌اند ، ولی هم برین دو و هم برتابلوی مجموعهٔ کورکیان (۲۳۳ ، امریکا) رقم بهزاد ، بخط خوش نستعلیق نسخه‌ای اصلیست ، که خط و امضای خود بهزاد نباشد (؟)

-۴- (۲۶۴)

خمسهٔ نظامی بخط نعیم‌الدین الکاتب الشیرازی :

در کتابخانهٔ بودلیان اکسفورد ، که در سنه ۹۰۷ ق ۱۵۰۱ م کتابت شده (خ ۹۴۶)   (رك : امریکا ، ایران)

-۵-(۲۶۵)

همای و همایون بخط میرعلی تبریزی ؟

درموزهٔ برتانیا. نستعلیق قبلة‌الکتاب میرعلی‌تبریزی؟ در ۷۹۹ ق

۱۳۹۶ م ازخطاطان عصرتیمور (۱۹ × ۳۰ سانتی) دارای بهترین نقاشی و خط .

اصل کتاب نظم کردهٔ خواجوی کرمانیست .

(رهنمای صنایع اسلامی ،تهران ۱۳۳۶ ش)[1]

-۶-(۲۶۶)

جُنگ اشعار فارسی و عربی بخط جعفر:

در مجموعهٔ چستربیتی دوبلن . بقلم نستعلیق خفی و رقم جعفر-التبریزی کتابت ۸۳۵ ن ۱۴۴۱ م مزین ومصورنفیس (۱۷ × ۸ سانتی) (لوحهٔ ۹۴۴ الف سروی هنر ایران)

-۷-(۲۶۷)

گلستان سعدی بخط جعفر :

در مجموعهٔ چستربیتی دوبلن . که در سنه ۸۳۰ ق ۱۴۲۶ م بـه نستعلیق جعفربایسنغری در هرات نوشته شده واین نسخهٔ مزین ومصور به کتابخانهٔ بایسنغر میرزا تعلق داشته و علامت کتابخانـهٔ او دارد . عنوانها بقلم رقاع عالیست . (خ ۱۲۰)

۱ــ این نسخهٔ نفیس جـزو کتابخانهٔ بهرام میرزا فرزند شاه اسماعیل بود ، ودرآخرآن تاریخ ۸ جمادی‌الاولی سنه ۷۹۸ ق ۱۳۹۵ م ورقم «میرعلی-ابن الیاس التبریزی الباروجی» آمده است . ولی جعفربایسنغری شاگرد میرعلی تبریزی با صراحت نام پدر او را حسن ضبط کرده است و هم الیاس باورچی سندی ندارد . بنابرین انتساب این نسخه بخط میرعلی تبریزی واضع-الاصل ضعیفست ومصورآنرا جنیدالسلطانی ازمکتب بغداد قرن ۱۴م شمرده‌اند. که دو منظر ظریف این کتاب درهنرهای زیبای عرب وایران (شکل ۵۵ــ۵۶) نشر شده و از سوابق کارهای هنریست که مبنای مکتب هرات بوده است .

-۸- (۲۶۸)

شاهنامهٔ موزهٔ بریتانیا :

قسمتی از شاهنامهٔ فردوسیست که درسنه ۸۰۰ق ۱۳۹۷ م نوشته شده و پیش از ظهور مکتب هنری هراتست ، ولی این هنر در اساس هنرهرات اثری دارد . ومقدمهٔ این جنبش را دران توان دید . (تاریخ-صنایع ۱۶۸)

-۹-(۲۶۹)

شاهنامهٔ فردوسی لندن :

در حدود ۸۴۴ ق ۱۴۴۰ م برای محمد جوکی پسر شاهرخ در مکتب هنری هرات بوجود آمده و در کلکسیون انجمن شاهی‌آسیائی لندن محفوظست ، امضاهای شاهان مغولیهٔ هند دارد (سروی ۱۸۵۵)

این نسخه بهترین نمایندهٔ خصایص هنرهرات درپیوند صور و اشکال و رنگ‌آمیزی آنهاست . که درسروی هنر ایران دومنظررنگین آنرا طبع کرده‌اند :

۱ــ آمدن‌تهمینه ببالین رستم: رنگ‌آمیزی‌وچهره‌کشی‌وهندسی-بودن و تزئینات و نقاشی بنا در نهایت ثقت و لطافت است ، رستم‌که برخوابگاه خود زیر لحافی آرمیده نیم بالای بدن او دیـده می‌شود ، عمامهٔ سپید دارد ، بردست چپ خـود تکیه کرده و زیر بسترش قالین رنگین‌گلداردارای حاشیه زرد وسرخ همواراست ،دیوارهای خوابگاه با کاشی خیره‌آسمانگون منقش مزین گردیده و بالای‌آن حاشیهٔ طلای ناب دارد ، پیش بسترستم شمعی‌روشن است ونزدیک‌شمعدان ظروف آبخوری و صراحی افتاده .

این اطاق دری دارد ، کـه پردهٔ آنرا غلام سیاه چـردهٔ جوان سرخپوش فراگرفته و ازان دختری زیبای خوش پوش با خرام و ادای جانانه وارد می‌گردد، و با نگاه فتنه‌انگیز بسوی رستم می‌بیند، درنگاه رستم هم عشق وحیرت دیده می‌شود (لوحهٔ ۸۷۵ سروی هنر)

هنرمند هرات تمام اداهای شاعرانـهٔ فـردوسی را در هنر خود مصور کرده ودرینجاست که بیننده تصور میکند، که‌خودوی‌در بزم آرائی فردوسی همراه اوست :

یکی بنده شمعی معنبر بدست	خرامان بیامـد ببالین مست
پس از بنده اندر یکی ماهروی	چوخورشیدتابان‌پرازرنگ‌وبوی
دو ابروکمان و دوگیسو کمند	ببالا بکردار سرو بلند
لبان از طبر زد ، زبان از شکر	دهانش مکلل بدر وگهر
روانش خرد بود وتن جان پاك	تو گفتی که بهره ندارد ز خاك
ازو رستم شیر دل خیره ماند	برو آفرینهای یزدان بخواند
بپرسیدازو،گفت: نام‌توچیست؟	چه‌جویی‌شب‌تار،کام‌توچیست؟
چنین داد پاسخ کـه تهمینه‌ام	تو گویی دل از غم بدو نیمه‌ام
بگیتی زشاهان مرا جفت‌نیست	چومن زیرچرخ بلنداندکیست

(شاهنامه)

۲ـ سیمرغ زال را به‌سام می‌سپارد : در زیر آسمان ابرآلود زیبا کوهی است اسفنجی ملون با درختان‌کوهی و شاخسار پرگل‌که منظر نگاری بسیار دلکش ورنگین عالی دارد و رنگهای سرد وگرم‌را بجای خود استعمال کرده ، درین دامنهٔ کوه سام بر دوزانو در حالت تضرع نشسته‌که اشتیاق و زاری از قیافت و حرکت دستهای او پدیـد است .

در عقب او جـوان خوشرویی بـا لباس سرخ و سبز عنان دواسپ را گرفته است.

درقسمت بالای‌کوه سیمرغی‌که بالهای رنگین وپرهای عظیم او درفضای لاجوردین پهن‌گردیده ، طفل شوخ و شنگی را با موی سپید درلف بالهای خودگرفته و اورا به‌پدرش سام تقدیم میکند .

(لوحهٔ ۸۷۶ سروی هنر)

این صفحهٔ منیاتور هرات بهترین نمونهٔ منظر نگاری واستعمال رنگهاست، هنرمند درنقش‌کوه اسفنجی رنگهای مختلف را بصورتی بکاربرده که‌صخره‌های‌کوه را اشکال مختلف حیوانی مانند موش ومرغ توان شمرد .

در رنگ‌آمیزی ابرهای اسفنجی نیز نیروی خامهٔ مصور پدیدار است، زیرا پاره‌های بزرگ ابرهای خروشان را در پیچ وخـم خطوط ذره‌بینی سیاه‌کم‌رنگ بصورتی درآورده ،که خود آن یك نوع جمال خاموش است .

ـ۱۰ـ(۲۷۰)

ترجمه تاریخ طبری‌کار هرات:

در مجموعهٔ چستربیتی انگلستان است که برای شهزاده هرات بدیع‌الزمان میرزا درسنه ۸۷۴ق ۱۴۶۹م در مکتب هنری هرات نوشته وپیراسته شده است (سروی هنر ۱۸۵۵)

خط این نسخه نستعلیق عالی بامزه خفی نزدیك به نیمه‌جلی‌است که عناوین‌آن برقاع دلکش نوشته شده وبهترین نمونهٔ هنرخطاطیست.

لوحهٔ ۸۸۰ سروی هنر ایران یك صفحهٔ اینکتاب‌گرانبهاست ،

مشتمل بر دربار جمشید که خودش با تاج بـر تخت شاهـی نشسته و درباریانش عمامه‌های متوسط خراسانی و عباهای درازدارند، دوخدمتگار جوان خوشروی هم درین محضر ایستاده‌اند، این دربار برزمینهٔ سبزه‌زاریکه بیك سویش درختان تنومند و کوچك پرگل دیده می‌شوند جریان دارد وحصهٔ بالای آن هشت سطر ازمتن طبری «حدیث پادشاهی جمشید واحوال او» است ویك درخت بلند پنجه چنار بصورتی نقش شده که تنهٔ آن درنهایت صحنهٔ دربار است و سر آن از بالای سطور نوشته شده به‌حاشیه علیای صفحه کتاب برامده و درانجا ترنجی از برگ تشکیل داده است . در صحنهٔ دربار پیشه‌وران مختلف مانند نجار و آهنگر و فخار و زرگر و بافنده و درزی وغیره باآلات حرفت خود بکارمشغولند، واین تابلوعیناً نظیر لوحهٔ ۹ ص۳۱ شاهنامهٔ بایسنغری « جشن جمشید » است (به ۳۴۶ رجوع شود) با فرق اینکه چهره کشی این نسخهٔ طبری خراسانی والبسه مخصوصاً عمامه‌ها وعباها کاملا هراتیست و کلاه آهنین ندارند، وشاید علت این تحول چهره کشی و پوشاك آرایی فاصله ۴۰ ساله بین نسختین بایسنغری وبدیع‌الزمانی باشد ، که‌گویا هنر هرات درحدود ۸۷۴ق بسیار بومی و محیطی شده بود ، یا اینکه درین نسخه تنها، هنرمند هراتی کارکرده باشد.

-۱۱- (۲۷۱)

رباعیات عمرخیام بخط شیخ محمود هروی :

از کتابخانهٔ بودلیان با رقـم : «کتبه‌العبد ... شیخ محمود پیر بوداقی صفر ۸۶۵ق ۱۴۶۰م در شیراز. این نسخه بـا ترجمهٔ انگلیسی رباعیات بسال ۱۸۹۸م درلندن چاپ شد (خ ۸۹۳)

-۱۲- (۲۷۲)

اوراق شاهنامه (لندن):

در مجموعـهٔ DR. P. W. Schulz اوراق یك شاهنامـهٔ خطی مربوط مکتب هنری خراسان (؟) موجود است که شاید درعهد اوزون حسن پادشاه آذربایجان نوشته شده باشد ۸۵۷-۸۸۳ق (سروی ۱۸۵۶)

-۱۳-(۲۷۳)

خمسهٔ نظامی لندن :

درسنه ۸۵۴ق ۱۴۵۰م نوشته‌شده که درمجموعهٔ چستربیتی‌دوبلن است .

برخی ازمنیاتورهای آن که در۸۶۸ق ۱۴۶۳م نقاشی‌شده به‌مکتب اصفهان منسوبست. (سروی ۱۸۵۶)

-۱۴-(۲۷۴)

شاهنامهٔ فردوسی موزهٔ بریتانیا :

نوشته و پیراسته ۸۹۱ق ۱۴۸۶م درمکتب هرات بخط بسیارعالی نستعلیق خفی که یك منظر کیخسرو درکشتی آن طبع شده (لوحهٔ ۸۸۳ الف سروی هنرایران) وکار آن تماماً خصایص هنر هرات دارد و چهره کشی ومنظر آرایی آن عالیست. وکشتی که کیخسرو دران افراسیاب‌را تعقیب میکند شکل اسپ دارد.

-۱۵-(۲۷۵)

دیوان امیرخسرو دهلوی (بلخی) :

در مجموعه Jeuniette لندن بـود و در رنگ آمیزی و دیگـر

خصوصیات اهمیت زیاد دارد (سروی ۱۸۵۷) یـك صفحهٔ آن که در سروی هنر ایران (لوحه ۸۸۳ ب) سیاه چاپ شده بخط بسیار عالـی نستعلیق خفی است و هم تصویر آن کار پخته و نفیس مکتب هراتست (اواخر قرن ۱۵م) و مصور چیره دست این بیت امیرخسرو را مصور ساخته است :

ببام‌خویش چو آن ترك کج کلاه براید

نفیر و نالهٔ من بر سپهر و ماه براید

درینجا کاخیست عالی مزین که بالای دروازهٔ آن بخط ثلث بسیار خوب «السلطان الاعظم خاقان‌المعظم» نوشته شده و در بسته است.

بالای این طبقه‌گنبدیست منقش و خـوش‌نما و نقاشی ایـوان و پایه‌ها واطراف دروازه وغیره دلکش ودیده‌نواز است . پیش این‌گنبد بامیست که بران یك جوان رعنا و پری چهره با نگاههای پر ناز و ادای خود ایستاده است.

زیر این‌کاخ پیش دروازه دونفر نیم شفته یکی جوان بی‌ریش و دیگر با ریش سیاه کوتاه ایستاده با ولـع و اشتیاق به‌آن دلبر شیرین حرکات مینگرند.

چهره‌کشی این منظر خراسانی و رنگ‌آمیزی هم جالب نظر و لطیف وعالیست. درنقاشی بنا ظرافت و ریزه‌کاری و مهارت بکار رفته وخود دروازهٔ چوبی هم نقش زیبنده‌یی دارد، که مصور توانسته است، ظرافت کلام امیرخسرو را درین‌منظر تصویر کشد و جمال هنر خود را با جمال شعر آن شاعر شیرین‌سخن توأم گرداند ، درحالیکه کاتب زیبا نویس این نسخه حق زیبائی خط را دران داده است.

-۱۶-(۲۷۶)

اشعار نظامی:

درکتابخانهٔ بودلیان اکسفورد انگلستان. از آثار مکتب هرات نوشته شدهٔ سنه ۹۰۶ ق ۱۵۰۰ م.

-۱۷-(۲۷۷)

گلچین اشعار فارسی

از نسخ‌خطی موزهٔ برتانیا، به‌نستعلیق‌خفی محمدالحلوائی الجلالی- الاسکندری وناصرالکاتب درپارس‌درسنه ۸۱۳-۸۱۴ق ۱۴۱۰-۱۴۱۱ م برای میرزا اسکندربن عمر شیخ‌بن تیمور نوشته و آراسته شده (۱۸۴ ×۱۲۷م) که تصاویر و نقاشی‌های آن بمکتب هنر شیراز ٔقبیل هنر هرات تعلق دارد.

از این نسخه دو صفحهٔ آخر نقاشی (لوحه ۹۴۵) و دو مجلس منیاتور (لوحه ۸۵۸) برنگ سیاه در سروی هنر ایران چاپ شده ،کـه نقاشی آن شبیه نسخهٔ سابق‌الذکر است، ولی نقاش در بین برخـی از ترنجها در بین گل‌کاری اشکال حیوانی و مارپیچی را بوجود آورده و شکل سیمرغ افسانوی را در خلال این نقاشی بصورتی جای داده که بیننده آنرا خطوط متوازن نقاشی می‌شمارد.

تصاویر آن چهـره‌کشی ایـرانی جنگـاوران مهیب ریش‌دار با خودهای آهنین و البسهٔ جنگی دارد وکوههای آن اسفنجی و گیسوان زنان بسیار دراز و رویهای گرد جذابی دارند.

خط نستعلیق این نسخه نیز به پختگی و مزهٔ آثـار هنر هرات نمی‌رسد، ولی تعلیق و نسخ‌آن خوبتر است و شاید ناصر کاتب همان

خوشنویس باشد که کتاب (۸۲۷ و ۸۲۸) را نوشته است.

ذکر یکنفر خوشنویس حمامی شیرازی در عدد ۲۶۱ گذشت، ولی تصور نمیرود که این دو حمامی یك شخص باشند.

-۱۸-(۲۷۸)

بوستان سعدی ، لندن:

درمجموعه چستر بیتی تحریر ۸۸۳ ق ۱۴۷۸م که منیاتورهای آن کار بهزاد است در ۸۹۰ ق ۱۴۸۵ م (سروی ۱۸۶۳) این نسخه یازده تصویر با رقم (العبد بهزاد) دارد و کاتب آن میرشیخ محمدبن شیخ احمد است.

-۱۹-(۲۷۹)

اشعار میرعلیشیر نوایی، اکسفورد:

این مجموعهٔ اشعار که درکتابخانه بودلیان آکسفورد است در سنه ۸۹۰ق ۱۴۸۵م نوشته شده که سه تصویر آن از کار بهزاد در بوستان قاهره نقل گردیده است. (سروی)

-۲۰-(۲۸۰)

خمسهٔ امیرخسرو، لندن:

کلکسیون چستر بیتی تحریر ۸۹۰ ق ۱۴۸۵م، نقاشی‌های آن کار بهزاد شمرده شده است (سروی ۱۸۶۷)

-۲۱-(۲۸۱)

ظفرنامه علی‌یزدی:

مربوط کلکسیون Garrett که برای سلطان حسین بایقرا در

هرات د. ۸۷۲ ق ۱۴۶۷م نوشته شده و امضایی ندارد. ولی این نسخه که وقتی در هند بوده، جهانگیر پادشاه بران نوشته که تصاویر آن کار بهزاد است.

شش منیاتور دوصفحه‌یی بسیار عالی دارد که بعداً با این نسخه اضافه شده و بهترین مراتب هنرهرات را نمایندگی میکند و با منیاتورهای امضا شدهٔ بهزاد موجود در قاهره شباهت تام دارد (سروی۱۸۶۲)

-۲۲-(۲۸۲)

تصاویر اد نبره:

تصاویر متعدد موزه سکاتلند در ادنبره عمل سلطان محمود شاگرد بهزاد است. (سروی ۱۸۷۶)

-۲۳-(۲۸۳)

تحفة‌الاحرار جامی، بخط خواجه‌جان:

مجموعهٔ چستر بیتی بخط خواجه‌جان بن سلطان احمد سیاوشانی (هروی) در بخارا بتاریخ ۹۵۴ ق ۱۵۴۶م نوشته شده (خ۱۸۱)

-۲۴-(۲۸۴)

تحفة‌الاحرار جامی کار محمود مذهب:

تزئین و تذهیب محمود مذهّب در ۹۵۵ق=۱۵۴۸م.
(کلکسیون چستر بیتی لندن - سروی۱۸۷۰)

-۲۵-(۲۸۵)

نقاشی‌های موزهٔ بریتانیا:

یك مجموعهٔ نقاشی‌های متعدد موزه بریتانیا منسوب به‌شاه‌محمد

شاگرد مکتب هنرهرات است که دونقاشی اودر البم‌توپقاپوی‌استانبول نیزهست. (رك: لوحه ۹۰۱ ب سروی)

(سروی ۱۸۷۸)

-۲۶-(۲۸۶)

مهمانی در باغ:

در موزهٔ هنرهای زیبای بوستون انگلستان منیاتور ۲ صفحه‌یی مهمانی درباغ‌موجود ورقم (عمل‌بهزاد) دارد (حدود۹۰۶ ق ۱۵۰۰ م) اگرچه اسلوب هنر آن به مکتب بهزاد نزدیکست، ولی این‌امضا مورد شك است. (سروی ۱۸۶۴ و لوحه ۸۹۱ ب)

-۲۷-(۲۸۷)

دیوان معزی

از سوابق مکتب هرات شبیه تصاویرکلیله و دمنه قصر یلدیز تحریر ۷۱۴ ق=۱۳۱۴م. (اندیاآفس)

-۲۸-(۲۸۸)

حیرةالابرار (ترکی سرودهٔ نوایی)

کتابخانه بودلیان اکسفورد نمبر ۲۸۷ ساخته و پرداخته هرات ۸۹۰ق ۱۴۸۵ م منسوب بقاسم علی. نسخهٔ ممتازخط نستعلیق باتصاویر و نقاشی بسیار عالی مکتب هرات بەقطع ۱۶ ۱/۳ × ۱۱ ۱/۲ سانتی. که بهترین مخطوطهٔ هنرهرات شمرده میشود و مناظرذیل ازان درمجموعهٔ نگارهای داستان علی شیر نوائی (طبع مسکو از نشرات فرهنگستان علوم اوزبکستان شوروی ـ تاشکند ۱۹۷۰م)طبع و نشرشده است:

۱- پیغامبر با صحابهٔ خویش بشمول یك حبشی سیاه چهره در عمارت مسجد گنبدی بسیار مزین دارای محراب و منبر که کاشی‌کاری رنگین آن به سه‌طرز نهایت نظرباست (ص۷)

۲- درویشان در صحبت خواجه عبدالله انصاری، که درین‌منظر بنای مزین کاشی‌کاری با رنگ‌های سرد و قالین بسیار مزین رنگین و دورنمائی ازکوههای اسفنجی با خرگوش و آهو، حال خاصی دارد (ص۲۴)

۳- نوشیروان با شاه بانو در قصرشاهی. رنگها و دقایق نقاشی کاخ و پختگی الوان کاشی‌ها و منظری از گلزار متصل آن با ساخت قالین زرد حاشیه‌دار سرخ و سپید همه کارهای شاهانه است (ص۲۷)

۴- آوردن شیخ عراقی پیش مردم. جمعی از اعزه و اشراف با سپاهیان و دو اسپ و یك غلام سیاه‌چرده در صحرایی که سبزه و گل‌های خودرو دارد ایستاده‌اند، و شیخی را که دستار در گردنش افتاده با سر برهنه کشان‌کشان پیش این جمعیت می‌آورند. البسهٔ اشراف و سپاهیان و شیوخ با منظر سبزه صحرا وآسمان مینائی‌دیدنی است (ورق ۳۴ الف)

-۲۹-(۲۸۹)

حیرةالابرار نوائی:

نسخهٔ خطی مصور وآراسته‌کتابخانهٔ شاهی ویندسور لندن نمبر ۶۵ بقطع ۲۴ × ۱۶ ۱/۲ سانتی بخط سلطان علی مشهدی از ص ۳۶ ب این نسخه یك صفحه منظر داخل حمام است که ازکارهای بسیار خوب مدرسهٔ هنرهرات شمرده میشود در ۸۹۷ ق۱۴۹۲م‌ودرمجموعهٔ‌نگارهای

داستان نوائی (ص۵) طبع شده است.

این منظر مخلوطی از رنگهای گرم و سرد است که صحن‌حمام و بدنهای برهنه و نقوش دیوارهای گرمابه و آبدان بهردو رنگ کارشده وبالای رواق آبدان نقاشی رنگ سردخاکی مانند، با دوفرشتهٔ بالدار در دوطرف بالای رواق دارد. کاشی‌کاری دیوار پایین‌آبدان و سه‌طاق کوچك آبدان با زنگار و سپیده است درمدخل گرمابه سه نفرخدمتگار شاه دیده میشود، درب و حواشی و بالای‌آن نهایت زیباست و بالای درب با سپیده نوشتهٔ خط خوب رقاع است و منظر بیرونی گرمابه با رنگ سرد خاکی تیره پرازگلبرگ است.

بر قسمت بالای رواق آبدان ، زیرگنبد یك سطر خط رقاع با سپیده در بین زنگارگرم‌دیده می‌شود، که درآخرآن‌سنه ۹۴۷(۱۵۴۰م) نوشته شده وممکن است این قسمت منظر درهمین وقت‌کارشده باشد.

۳۰-(۲۹۰)

فرهاد و شیرین نوائی:

نسخهٔ مصور آراستهٔ زیبا در بودلیان نمبر۴۰۸ ساخته وپرداختهٔ هرات ۸۹۰ ق ۱۴۸۵م با همان قطع حیرةالابرار عدد ۲۹. در(ص۶۶) تصویری از منظر کوه‌کنی فرهاد دارد ، درحالیکه خبر دروغین مرگ شیرین را باو میرسانند.

منظرکوههای اسفنجی با رنگهای سرد و حیوانات وحشی ودر ورای آن دشتی خشك با رنگ خاکی دیده میشودکه تماماً منظر یأس وحرمان است. فرهاد درهمین حالت باآلات‌کوه‌کنی بنظرمی‌آید.

۳۱-(۲۹۱)

لیلی و مجنون نوائی:

این نسخهٔ نفیس نیز درهمان مجموعهٔ بادلیان نمره (۳۳۹)است، محصول مکتب هرات در۸۹۰ ق ۱۴۸۵م با همان قطع‌کتاب نمبر۲۹. صفحه ۳۹ منظریست از داخل خانهٔ لیلی درنهایت تزئین ورنگینی، که غیر از سطح خانه دیگرمناظرآن با رنگهای گرم‌زنده وخیره‌کننده کار شده ونقاشی‌های بالای طاق آن‌بسیار لطیف و نظرباست. که درزنگار با سپیده و رنگهای حنائی و سرخ و زرد کار شده ونقوش کاشی‌های دیوار آن هم روشن و گرم است. درب نیمه‌بازیکه مجنون ازان وارد میشود، پله‌های آن با سپیداب و رنگ سبز وعنابی دقیق‌کارشده وقالین درازیکه لیلی بران نشسته رنگهای گرم زنده و درخشان و گل‌کاری دلکشی دارد.

پیش روی این دالان مزین صحنی و درآن جوی‌آب وحوضی است که آب‌آن رنگ تیره دارد.

۳۲-(۲۹۲)

سبعهٔ سیارهٔ نوایی:

این مخطوطهٔ اشعار ترکی نوایی نیزمانند حیرةالابرار ولیلی و مجنون با همان‌خط وتزئین ومزایای هنری مکتب هرات در سنه۸۹۰ق ۱۴۸۵م ترتیب‌یافته، که درکتابخانهٔ بودلیان‌به‌نمرهٔ(۳۱۷) محفوظست و برصفحه ۱۴ تصویری رنگین دارد، که مانی تصویر دلارام را به‌بهرام نشان میدهد. درین منظر بدیع و دلکش تزئینات سایه‌بان و قالین شاه ولباس‌درباریان باگلزارودرختان وابرها برآسمان مخصوصاً جالب‌نظر

است که درمجموعه نگارها (ص۸) طبع شده است.

درهمین نگارها (ص۹) منظر فراهمی حکما برای معالجه بهرام است، که رنگهای زنده و پکه هردو بکار رفته و نقش و نگار فرش و دیوارها ودربها و سردربها وگل و درخت بسیار زیبا و دلکش است و ازصفحه ۲۱ نسخهٔ خطی گرفته و چاپ شده است.

-۳۳-(۲۹۳)

آیین‌اکبری بخط محمدحسین‌کشمیری:

این خطاط از بقایای مکتب هنری هرات در هند و مشهور به «زرین‌رقم» وشاگردمولاناعبدالعزیز بود، متوفادرهند ۱۰۲۰ق ۱۶۱۴م.

وی بحکم اکبر نسخهٔ آئین اکبری را نوشت که تصاویر آنرا هم مصوران دربار اکبری، ساخته‌اند. و سه‌صد هزار روپیه بران‌صرف شده ، و این نسخه از اوجین هند به لندن موزیم‌رسیده است (صحیفهٔ خوش‌نویسان ص - ۱۵۷ بحوالهٔ تحقیقات ماهر) (رك هند)

-۳۴-(۲۹۴)

سبعهٔ سیارهٔ نوایی:

نسخهٔ دیگر مخطوط ومنقوش سبعهٔ نوائی است که در کتابخانهٔ بودلیان بشماره ۳۱۸ موجود است و ادامهٔ مکتب هنری تیموریه در بخارا شمرده میشود ودرسنه ۹۶۰ق۱۵۵۳ بقطع ۲۲ ۱/۳ × ۱۳ ۱/۲ سانتی در بخارا ترتیب شده، که خط نستعلیق و نقاشی و مصوری و رنگ‌آمیزی و صحنه‌آرایی آن تقلیدیست از سبعهٔ سیارهٔ نسخهٔ ۳۱۷ همین کتابخانهٔ بودلیان. ولی متانت و پختگی رنگ و کار و ثقتی که درهمه

مناظر نسخه ۳۱۷ کارهرات دیده‌می‌شود ، درین نسخهٔ کار بخارا موجود نیست.

۱-صحنهٔ خیرهٔ سبزه چمن وگلهای زرد وسرخ وجوی‌آب‌خیره رنگ آن طراوت و تازگی دارد ، ولی مانند ۳۱۷ متین و سنجیده و مجلل نیست.

بهرام برقالین‌چهٔ زردرنگی زیر سایه‌بان منقشی نشسته که همان شکوه سایبان ۳۱۷ ندارد. و مانی که تصویر دلارام را به بهرام پیش می‌کند ، قیافت و زیّ یك اخوند بخارائی دارد تا به چهر و اندام یك مانی آرتست.

این منظر از ورق ۱۴ نسخه ۳۱۸ بودلیان در مجموعه‌نگارهای داستان نوائی تحت نمره (۱۲) چاپ شده‌است.

۲- یك صفحهٔ دیگر همین کتاب که تحت نمره (۱۳) از روی (ورق ۱۸ ب) چاپ شده منظر بهرام و دلارام در شکار است ، که با منظر شکار نسخه ۳۱۶ کتابخانهٔ ملی‌پاریس شباهت دارد ، ولی نه باآن پختگی ودلکشی و تنوع و متانت. درین لوحه انواع حیوانات‌شکاری محدود به دو نوع شیر وآهوست ، درحالیکه در منظر دلکش نسخهٔ پاریس بیش از هفت نوع است و هر نوعی ازان با مهارت تصویر گردیده و رنگهای اسپان و جانوران آن هم طبیعی است.

۳- یك صفحهٔ مصور بدیع دیگری از همین کتاب به نمره ۱۴ از روی ص۳۰ چاپ شده و عموماً رنگهای نیمه سرد را در آن کار کرده‌اندکه مانند بزم باده‌پیمائی نسخه ۳۱۶ پاریس است ، دختران نوازنده قانون و دف‌زن و ترانه‌گو و ساقیان سیمین‌تن آن نظیر نسخهٔ

پاریس است، الا اینکه این ساقیان و مطربان تماماً لباس زرد پکه کم رنگی دارند و لباس بهرام و دلارام هم همین‌طور است. قالین فرش نشستن‌گه بهرام و دلارام، شکل وطرز عادی با رنگهای متعدد و نقاشی عادی دارد.

بـر بالای طاق منقش بخط رقاع به‌سپیداب بر زمینهٔ زنگاری نوشته‌اند: «برسم کتابخانه سلطان الاعظم الاکرم ابوالفتح محمدیار بهادرخان خلدالله تعالی ملکه» مصوری و نقاشی و رنگ‌آمیزی این صفحه با مهارتست که قدرت خامه مصور از آن آشکاراست، و در ادامهٔ مکتب هرات، کار ممتازی شمرده میشود .

۴- بهرام در کاخ سبز: از روی (ورق ۳۴ ب) عکاسی شده و در ثقت و پختگی کار بـه مجلس سابق میماند و این هم همان نوشته « برسم . . . . » دارد . زمینهٔ زنگاری و گل‌کاری نازك زرد و سرخ قالین ایوان، رنگ گرم و طرز دلچسپی دارد که بهرام و دلارام بران نشسته‌اند دارای قیافت وزیّ و اندام بخارائی. تزئینات طاق ایوان با رنگ سبز سرد است و گل‌کاری ریز سیاه برزمینهٔ آبی داخل طاق دیدنی است.

دختر دف‌زن و کمانچه با سراینده لباس‌های خیرهٔ عادی دارند ولی گل‌چهره و دلربااند. این بزم قدری محافظه‌کاری مذهبی دارد ، زیرا قدح در دست هیچیکی از اشخاص مجلس دیده نمیشود ، و با تصاویر بزمهای مستانهٔ کار هرات‌نمی‌ماند.

۵- بهرام در کاخ‌گلرنگ نمبر ۱۶ نگارها از روی (ورق ۴۰ ب) نسخهٔ ۳۱۸ بودلیان که همان نوشته « برسم. . . .» سنه ۹۶۰ق ۱۵۵۲ م

هم دارد.

فرق این منظر با منظر سابق اینست که این قدری مستانه و طربناکست بهرام ودلارام باده‌پیمائی دارند و ساقیان و نوازندگان همه بانشاطند. فقط ایوان قصر رنگ زرد و عنابی سرد دارد، و قالین آن با همان مزایا و اشکال و رنگ منظر سابق‌الذکر است و البسهٔ اشخاص متناسب با رنگ کاخ است.

۶- بهرام در کاخ آبی: نمبر ۱۷ نگارها از روی (ص ۴۷) نسخه ۳۱۸ بودلیان ، همان بزم باده‌پیمائی و سرود در قصرآبی‌رنگ ، که لباسهای افراد این منظر متوازن با رنگ قصر و نقش‌ها و گل‌کاریهای آبی‌رنگ آنست، ولی قالین نشست بهرام و دلارام با زمینهٔ زنگاری گلهای ریزه‌کاری زرد و سرخ و یك حاشیه ملون گل‌کاری برزمینهٔ زرد دارد، ساقیان و نوازندگان بزم منظری طربناك دارند و نقاشی پیش‌روی طاق ایوان هم زیبا و لطیف است، چهرهای اشخاص زیبا و دارای ریش‌های حنایی بخارایی است.

۷- بهرام در کاخ صندل‌رنگ : نمبر ۱۸ نگارها از روی (ص ۵۷ ب) نسخه ۳۱۸ بودلیان. همان بزم سرود و همان نوشته «برسم...» سنه ۹۶۰ ق (۱۵۵۲م) رنگ کاخ و البسهٔ اشخاص و صحن متوازن با رنگ صندلی است و سبك مصوری آن‌همان کار بخارایی مناظرسابق‌الذکر نسخه ۳۱۸ بودلیان است.

۸- بهرام در کاخ سپید: نمبر ۱۹ نگارها از روی (ورق ۵۷ ب) نسخه ۳۱۸ بودلیان. همان بزم باده‌پیمائی و سرودکه اشخاص آن لباس سپید متناسب با کاخ سپید دارند و دیگر الوان آن هم سرد کار شده و

همان نوشته «برسم...» مثل تصاویر بالا دارد وکار خوب مکتب بخارا شمرده میشود که از متفرعات هنرهراتست.

۹ـ بازگشت دلارام بنزد بهرام. نمبر ۲۰ نگارها، از روی (ص ۴۶) نسخهٔ ۳۱۸ بودلیان. درین صفحهٔ مصور منظر گـلزار و سبزه و درخت کهن‌سال و خیمه و سایبان و البسهٔ اشخاص همه رنگین‌ودارای الوان گرم است و بهرام جامی در دست دارد و دلارام برای او نغمات قانون مینوازد، چهره‌ها دلکش وبشاش است و ازکارهای بهترین‌همان مکتب بخاراست.

-۳۵-(۲۹۵)

سد اسکندری ترکی:

نسخهٔ بسیار مهـم مکتب هرات شماره ۳۳۹ کتـابخانهٔ بودلیان $16\frac{1}{3} \times 11\frac{1}{2}$ سانتی. که برای کتابخانهٔ بدیع‌الزمان میرزا درسنه ۸۹۰ ق ۱۴۸۵م ترتیب یافته است.

تمام تصاویر و تزئینات این مخطوطـه درکمـال ثقت و مهارت تهیه شده و هنرمندان چیره‌دست مدرسهٔ هرات درآن‌کار کرده‌اند، واین مهارت و طراوت وچیره دستی در هرصفحهٔ آن ظاهراست. درمجموعهٔ نگارهای داستان نوائی‌این تصاویر سد سکندری نوائی طبع‌شده‌است:

۱ـ پذیرائی اسکندر ازشاهی‌که فقر اختیار کرده، از روی (ص ۱۷) مخطوطه ۳۳۹ بودلیان‌کـه تمام محاسن هنرهـرات را در بردارد (عدد ۲۱ مطبوع نگارها)

سکندر با تاج شـاهی و عبای نارنجی و پیراهـن سبز بر قالین زمینه زنگار و نقوش لطیف و ستارهای زرد نشسته و شاه فقیر با بدن

نحیف ریاضت‌کشیده و لباسی فقیرانه پیش او زانو زده و دربـاریـان دیگر با پوشیدنیهای فاخر ایستاده‌اند و شاه تاجدار با شاه فقیر مکالمه دارد.

ایوانیکه سکندر در آن نشسته دروازهای زردرنگ و دیواری پر از نقوش‌کوچك و لطیف زرد برزمینهٔ سیاه دارد، که بالای آن در زمینهٔ سپیداب دو نقش لطیف آسمانی‌رنگ در دو جناح نگاشته شده، ولی منظر ایوان در پایین کاشی‌های آسمانگون منقش و درقسمت‌های بالا نقاشی‌های حنائی و آسمانی برزمینه زنگار پخته و گرم دارد، که گلهای سرخ و زرد و غیره برزینت آن افزوده است. برجبین ایـوان در بین این نقاشی‌ها بر زمینهٔ‌زنگاری گـرم با سپیداب بخط رقاع قلم متوسط نوشته‌اند:

«اللهم ایـد ظلال دولة السلطان الاعظم خاقان المعظم السلطان ابن السلطان‌سلطان بدیع الزمان بهادرخان‌خلدملکه.» زنجیره‌حنائی‌رنگ منقش قسمت‌های تزئینات ایوان را از هم جدا میکند وپیش ایوان در صحن مفروش به‌خشت‌های مستطیل‌لیموئی جوی‌آب وحوضی‌مستطیل با رنگ خیرهٔ آب دیده می‌شود و کنگرهٔ بالائی ایوان نقاشی صندلی رنگ لطیفی دارد.

۲ـ سد بستن اسکندر ضد یأجوج و مأجوج، از روی (ورق۷۷ ب) همین مخطوطهٔ ۳۳۹ بودلیان، تحت نمره ۲۲ نگارهای مطبوع:

منظر عمومی رنگ لیموئی متمایل به حنـائی پکه و کوههـای اسفنجی دارد، که در بین این‌کوهها خالیگاهی است و عمله مشغول‌اند که آنرا بوسیله قطعات‌سنگهای تراشیده پرنمایند، معمارها دربالابردن

این بنا فعالیت میکنند و کارفرمائی با عصا و عبای سرخ به معماران هدایت میدهد.

۳- بزم ادب‌نوایی در بین شعرای بزرگ: از روی (ورق۹۵ب) نسخهٔ ۳۳۹ بودلیان. تحت نمره ۲۳ نگارهای مطبوع:

منظریست بدیع در بین گلزار و درختان پرگل و آسمان‌زنگاری رنگ‌گرم با تابش ماهتاب سه شبه. در بین این گلزار فرشی ساده با رنگ لیموئی دیده میشود، که هفت نفر با عباهای رنگین و عمامه‌های سپید بران نشسته‌اند و با هم بحث و مذاکره دارند. سه‌نفر بیرون فرش با همان‌گونه عباها و عمامه‌ها نشسته‌اند و برفرش دربین این اشخاص چندکتاب با دوات و قلمدان افتاده است.

اشخاصیکه درین بزم ادبی شاملند چنین معرفی‌شده‌اند:

(۱) حسن دهلوی: ایستاده با عبای زنگاری و عمامه و ریش تنک‌سیاه.

(۲) علی‌شیر نوایی: نشسته با عبای آبی‌رنگ و عمامه و ریش متوسط سپید.

(۳) عبدالرحمن جامی: نشسته درحالت تکلم با عبای عنابی‌پکه و عمامه و ریش غلو سپید درحالیکه کمر خود را بالای عبا به‌تکهٔ آبی رنگ بسته.

(۴) نظامی‌گنجوی: نشسته مخاطب با جامی با عبای عنابی‌تیره دارای گردن و شانهٔ آسمانی‌رنگ و ریش سپید دراز وعمامه.

(۵) خسرودهلوی: نشسته باریش سیاه وعمامه وعبای آبی‌رنگ.

(۶) شیخ سعدی: نشستهٔ در حال خطاب با شخص دست چپ

خود. دارای عبای خاکی تیره و ریش دراز سپید که کتابی در دست چپ دارد.

(۷) ابوالقاسم فردوسی: نشسته و بسخن سعدی گوش داده، که عبای آسمانی رنگ وعمامه سپید دربردارد، ریش او تنک مخلوطسیاه و سپید است.

(۸) سنائی: نشسته و کتابی در دست دارد، عبای سبز خیره پوشیده، ریش او تنک سیاه است.

(۹) انوری: برزمین بیرون فرش بدست راست بیننده نشسته و بطرف شیخ سعدی متوجه است. عبای زنگاری رنگ پکه وعمامه‌سپید و ریش سیاه تنک دارد.

(۱۰) خاقانی: پهلوی دست راست انوری نشسته با عبای سرخ و ریش سیاه و عمامه سپید.

-۳۶-(۲۹۶)

سد سکندری:

نسخهٔ دیگریست که درکتابخانهٔ بودلیان بشماره ۳۴۰ محفوظ و در بخارا در سال ۹۶۰ ق ۱۵۵۳م نوشته و آراسته شده است. ۲۳½ × ۱۳½ سانتی خط نستعلیق‌متوسط.

مناظر ذیل ازاین نسخه درنگارهای آثار نوائی طبع شده‌است:

(نمره ۲۶)

۱- پذیرائی اسکندر از شاه فقیر: از روی (ورق ۱۷ب) نسخه ۳۴۰ بودلیان. تقلیدیست از مجلس‌نمره ۲۱ سد اسکندری که برای

بدیع الزمان نوشته شده و شرح آن بعدد (۳۵) گذشت. ولی ازکارهای متوسط بخاراست، رنگ آمیزی آن گرم و نظر ربـاست و خصوصیات هنری آن مانند نسخهٔ بدیع الزمان قوی و جالب و متین و پخته نیست. نقاشی چبوتره که اسکندر با چهرهٔ وزیّ بخارابی دران نشسته و بـر بالشتی رنگین تکیه زده چندان زیبا نیست.

(نمره ۲۷)

۲- اسکندر و دارا درحالت نزع. از روی (ص۳۲) نسخه ۳۴۰ بودلیان. دارا باعبای دراز زرد وریش تنک سیاه درحالت نزع افتاده وتاج شاهی سیاه دارای ستاره‌های زرد و جیغه سپیدی بر سر دارد و اسکندر با خود سبز و لباس سبز درحالیکه قمه‌یی بکمربسته بالای سر اوزانو زده و با دقت و حیرت چشم به‌روی دارا دوخته و یونانیان خوده‌ـای سیاه سهمگین و لباسهای سیاه و عنابی و زنگار پوشیده‌اند. منظریست دارای مزایای هنری متوسط، از ادامه مکتب هرات در بخارا.

۳- سرباز در خدمت شاه زانو زده (نمره ۲۸ نگارها) از روی (ص۵۲) نسخه ۳۴۰ بودلیان: پادشاه با شمشیر آخته براسب مدرع منقش سوار است و سواران لشکر او با اسلحه و سپر و پرچم وکرنا و غیره ملبس به البسه رنگارنگ در عقبش ایستاده‌اند پیش روی این صف سواران سربازیکه کوت و خود سیاه پوشیده با تیردان، دست بسته، زانو زده و جلادی سیاه‌چرده شمشیر در بغل با او ایستاده است.

۴- جنازهٔ اسکندر (نمره۲۹ نگارها) ازروی (ص۹۲) نسخه ۳۴۰ بودلیان . جمعی بزرگ جنازهٔ اسکندر را برداشته و مشایعت میکنند، زنان‌عموماً سیاه‌پوشند ومردان‌هم لباسهای‌سیاه‌یاخیره‌رنگین پوشیده‌اند،

گرفته و سرشك خود را پاك میکنند، جمعیت حزین و نالان و پرغریو بنظر می آید. سه نوع پرچمهای طویل نیز برافراشته‌اند.

در لباس، چهره، سبز رنگهای گرم کار شده و منظری لطیف از آسمان ابرآلود هم دارد.

چند کتاب از مجموعهٔ مشهور چستربیتی، دوبلین انگلستان:

-۳۷-(۲۹۷)

مجموعهٔ اشعار متفرقه :

بقلم نستعلیق خوش با رقم سلطان علی مشهدی و تاریخ ۸۸۰ق ۱۴۷۵م (خ ۲۶۰)

-۳۸-(۲۹۸)

کلیات خواجوکرمانی بخط سلطان علی مشهدی:

بهمان قلم و رقم و تـاریخ ۸ ربیع‌الاول سنه ۸۷۳ ق ۱۴۶۸ م (خ ۲۶۰)

-۳۹-(۲۹۹)

تیمورنامهٔ هاتفی بخط شاه‌قاسم:

به نستعلیق خوش ورقم شاه قاسم کاتب هروی در۹۰۲ق(۱۴۹۶م) در هرات برای کتابخانهٔ شاملو نوشته شده (خ۲۹۱)

-۴۰-(۳۰۰)

تحفة‌الاحرار جامی بخط شاه‌حسین:

به نستعلیق خوش ورقم‌شاه‌حسین بن فخرالدین علی‌شهابی‌هروی خطاط دربار حکمران خراسان حسین شاملو، تحریر هرات در ۹۹۲ ق

۱۵۸۳م (خ ۱۶۵)

۴۱-(۳۰۱)

مثنویات جامی بخط میرکلنگی:

به نستعلیق خوش و رقم میرحسین الکاتب الخاقانی حسینی ۹۵۰ ق ۱۵۴۳م (خ۱۶۵)

۴۲-(۳۰۲)

تحفةالاحرار بخط میرکلنگی:

به نستعلیق خوش و همین رقم درسنه ۹۸۰ق ۱۵۷۲ م (خ۱۶۵)
(رك: ۱۳، ۲۰، ۲۴، ۶۰، ۶۱، انگلستان)

۴۳-(۳۰۳)

بوستان سعدی بخط شاه‌محمود نشابوری:

کتابت عالی در سنه ۹۵۸ق ۱۵۵۰م (خ۳۰۳)

چندکتاب از موزه بریتانیا (لندن) : رك ۵۹، ۶۳

۴۴-(۳۰۴)

دیوان حافظ بخط سلطان‌محمد خندان:

نستعلیق زیبا با رقم فوق در سنه ۹۲۱ ق۱۵۱۴م.

۴۵-(۳۰۵)

قران‌السعدین بخط سلطان محمد خندان:

نستعلیق خوش و مذهب با رقم فوق در سنه ۹۲۱ ق ۱۵۱۴م (خ۲۶۸)

۴۶-(۳۰۶)

مخزن‌الاسرار نظامی برقم سلطان علی مشهدی:

به نستعلیق خوش و رقم فوق بتاریخ جمادی‌الثانیه سنه ۸۶۵ ق (۱۴۶۰م) (خ۲۶۱)

۴۷-(۳۰۷)

مجموعهٔ مثنویات بخط سلطان محمود نور:

هفت منظر، شیرین وخسرو، لیلی و مجنون، تیمورنامهٔ هاتفی با رقم فوق (خ۲۷۶)

۴۸-(۳۰۸)

نقاشی منیاتور برپارچه ابریشم:

موزهٔ برتانیا، مربوط به مکتب تبریز در اواسط قرن ۱۶م. تصویر سرخان بیگ بامضای میرمصور (لوحهٔ ۹۰۱ سروی هنر ایران الف)

(۴۹،۵۰) (۳۰۹-۳۱۰)

خط عبدالرحیم هروی عنبرین‌قلم:

دوقطعه نستعلیق خوش اودرکتابخانهٔ بودلیان آکسفورد(خ۳۹۱)

(۵۱،۵۳) (۳۱۱-۳۱۳)

خط میرمحمد صالح کشفی متوفا در اجمیر هند ۱۰۶۱ق ۱۶۵۰م

سه قطعه از یك مرقع بودلیان اکسفوردکه یك قطعه خط او در کتابخانهٔ‌ملی تهران تاریخ ۱۰۴۸ق ۱۶۳۸م دارد، وی‌ازاولاد شاه نعمةالله ولی و از بقایای خطاطان در هند است. (خوشنویسان۷۷۸)

(۳۱۴) (۵۴)

بوستان سعدی بخط میرعلی تبریزی :

این نسخهٔ مصور بخط میرعلی تبریزی بسال ۷۷۹ق ۱۳۷۷م برای تقدیم امیرتیمور کتابت شده، که عکس یك صفحهٔ آن در کتاب «فهرست برگزیدهٔ نسخ خطی منیاتور ایرانی و هندی» بزبان انگلیسی که بسال ۱۹۳۵م در لندن بچاپ رسیده منعکس است و درین کتاب این نسخهٔ خطی را معرفی کرده‌اند. (خوشنویسان ۴۴۵)

مخطوطات محمدقوام کاتب شیرازی مشهور به‌حمامی (رك: ترکیه ، ایران)

(۳۱۵) (۵۵)

یوسف‌وزلیخای جامی تحریر۹۵۴ق ۱۵۴۶م کتابخانهٔ کیمبریج.

(۳۱۶)(۵۶)

یوسف و زلیخای جامی (بی تاریخ) کتاب‌خانهٔ اندیاآفیس .

(۳۱۷) (۵۷)

شاهنامهٔ‌فردوسی تحریر۹۶۰ق ۱۵۵۲م موزه‌هنرهای‌زیبای‌بستن.

(۳۱۸) (۵۸)

هفت اورنگ جامی کتابخانه بودلیان دوبلین . (خ۸۱۶)

مخطوطات شیخ مرشدالدین عطار شیرازی (رك : امریکا ، هند ، ایران ، ترکیه ، شوروی)

(۳۱۹) (۵۹)

ظفرنامهٔ تیموری از علی یزدی ، با رقم « مرشدالکاتب‌الشهیر عطارالشیرازی » ۹۲۹ق ۱۵۲۲م موزهٔ برتانیا.

(۳۲۰) (۶۰)

خمسهٔ‌نظامی تحریر۹۳۵ق ۱۵۲۸م درمجموعهٔ‌چستربیتی دوبلین

(۳۲۱)(۶۱)

خمسه نظامی تحریر۹۳۶ق ۱۵۲۹م درهمین‌مجموعه

(۳۲۲)(۶۲)

ظفرنامهٔ تیموری تحریر ۹۳۹ ق ۱۵۳۲م در اندیاآفس لندن

(۳۲۳) (۶۳)

ظفرنامه تیموری تحریر ۹۵۹ ق ۱۵۵۱ م موزهٔ برتانیا؟ (خ۹۰۰)

(۳۲۴) (۶۴)

مطلع سعدین عبدالرزاق سمرقندی بخط فولاد محمد :

جلد دوم کتابست در آندیا آفس‌لندن مشتمل بر ۲۹۷ ورق (۳۸ × ۲۵ سانتی) که در فهرست اینهی نمبر۱۹۴ دارد.

این نسخهٔ نفیس بخط نستعلیق فولاد محمدبن یار محمد بخاری درسنه ۱۰۱۰ق (۱۶۰۱م) نوشته شده، کاغذ آن زرافشان و بر دوصفحهٔ اول لوحه های منقش زیاد دارد ، ده صفحهٔ کامل آن مجالس مصور است که به متن تاریخ تعلق دارد و نقاشی و مصوری و تزئینات آن کار بخارا دنبالهٔ مکتب هرات است.

(دیباجهٔ مطلع سعدین صفحه ح طبع لاهور ۱۳۶۰ ق)

(۳۲۵) (۶۵)

خسرو و شیرین نظامی بخط اظهر:

کتابخانه John Rylands منچستر با رقم اظهر و تاریخ۸۲۴ق ۱۴۲۰م (خ۷۲) از سوابق هنرهرات.

(۳۲۶) (۶۶)

قطعه خط حسن شاملو:

مرقعی در کتابخانهٔ بودلیان انگلستان یك‌قطعه دارد بقلم جلی و

کتابت خوش با رقم «در بلدهٔ هراة سمت تحریر یافت . مشقه حسن شاملو» (خ۱۴۴)

(۶۷) (۳۲۷)

هفت منظر هاتفی بخط شاه محمود نشابوری:

نستعلیق عالی برقم فـوق در سنه ۹۴۶ ق ۱۵۳۹م درکتابخانـهٔ بودلیان آکسفورد انگلستان (خ۳۰۴)

(۶۸) (۳۲۸)

خمسهٔ جامی بخط عبدالله هروی :

به نستعلیق خوش عبدالله هروی شاعر و خطاط دربار امیر علی-شیر در هرات تحریر سنه ۹۳۷ ق ۱۳۵۰م کـه درکتابخانه ترنتی کالج کیمبریج انگلستان است (خ۳۶۰)

(۶۹) (۳۲۹)

شاهنامهٔ فردوسی بخط حسن :

نسخهٔ نفیس مزین و دارای تصاویر مرغوب متعدد بقلم‌حسن‌بن محمد احسن در سنه ۹۶۷ق (۱۵۵۹م) درشیراز، که ادامهٔ مکتب‌هرات در شیراز است .کتابخانهٔ اندیاآفس لندن. (خ۱۴۸)

(۷۰،۷۱) (۳۳۰—۳۳۱)

تحفةالاحرار بخط میرکلنگی (رك: ۴۲)

۱- برقم میرحسین‌الحسینی درسنه۹۶۲ق (۱۵۵۴م) درمجموعهٔ کلود انیت انگلستان (خ۱۶۵)

۲- برقم میرحسین‌المشهور بمیرکلنگی درسنه ۹۸۳ ق ۱۵۷۵م در مجموعهٔ مشهوردیموت Demotte (خ۱۶۶)

(۷۲) (۳۳۲)

غزلیات امیرخسرو بخط سلطان علی مشهدی

منتخبی است از غزلیات امیر خسرو دهلـوی کـه بخـط خوش

نستعلیق عالی سلطان محمد مشهدی در سنه ۸۷۶ق ۱۴۷۱م نوشته شده (موزهٔ برتانیا ۱۱۳۲۸شرقی)

-۷۳-(۳۳۳)

خمسهٔ نظامی بخط عبدالرحیم هروی و کار عبدالصمد:

از نسخ خطی موزهٔ برتانیا، که قبلاً در ملك دایسون پرینز بود، و ازگرانبهاترین نسخ خطی مصور متفرعات مکتب هرات درهنداست، که خط آنرا عبدالرحیم خطاط معروف دربار اکبر مشهور به عنبرین قلم در سنه ۱۰۰۲ ق ۱۵۹۳ م نوشته و بقول ابوالفضل سیزده نقاش بزرگ و ازانجمله عبدالصمد شیرین قلم در نقاشی و تذهیب و تحریر آن سهیم بوده‌اند، که اوقات پیری این هنرمند است.

(رك: افغانستان ۸۱)

(۷۴-۷۸) (۳۳۴-۳۳۸)

چند صفحهٔ مصور کار محمدی هروی:

(مربوط عدد ۱۵ فرانسه)

(۳۳۴) ۷۴- شکل دو دلداده در موزهٔ هنرهای زیبای بوستون انگلستان کـه در کمال زیبائی نقش شده و نمـاینده استعداد خلاق محمدیست.

(۳۳۵) ۷۵- یك صحنهٔ مصور مطروحهٔ موزه مذکور کـه این هردو با برخی ازآثاردیگرمحمدی در نمایش هنرایران درلندن۱۹۳۱م مورد توجه خاص هنرشناسان شرق بود.

(۳۳۶) ۷۶- بقول بازل‌گری درمصوری ایران (ص۱۳۹-۱۵۵ طبع نیویارك ۱۹۶۱م) بسا از الواح منقوشه اندیاآفس لندن شباهتی به

کارهای محمدی دارند ولی انتساب‌همهٔ آنها به‌محمدی مورد تأملست، و خصایص کامل حقیقت کاری هنر محمدی در همهٔ آنها پدیدار نیست.

(۳۳۷) ۷۷- تصویر مکمل رنگین زیبا وماهرانهٔ مناظرمیکده در موزهٔ بوستون، که در زیر یك درخت کهن‌سال یك جمعیت مردم را در حال میکشی بـا خم می و جامها و کاسه‌هـای تصفیهٔ می تصویر کرده و چهره کشی اشخاص آن خراسانی و هندیست. تزئینات گل‌کاری نازك خم و پیاله و رنگ‌آمیزی گـل و برگ و صحنهٔ مجلس و تنهٔ درخت عظیم آن جالبست و این مجلس نقاشی را یك منظر کامل میکده وساقیان و دُردکشان و مغ‌بچهٔ ادبیات فارسی توان‌گفت که بخط نستعلیق نیمه جلی «راقم محمدی» برکنج راست این صحنه نوشته و برزاویهٔ راست بالا مهرحسن علی دارد.

(۳۳۸) ۷۸- در موزهٔ برتانیـا یك صفحه تصویر یك شـاهزادهٔ جوان زیبائی با لباس فاخر و چهرهٔ دلکش خراسانی و دستار صفوی موجود است که این جوان برکرسی مزین نشسته وکتابی باز کرده در دست دارد وآنرا میخواند پیش روی او برزمین صراحی وجام افتاده است.

بـر قسمت بـالای راست این تصویـر بـا نستعلیق خفی خوش نوشته‌اند :

«حسب‌الامر نواب کامیاب و اشرف اقدس اعلی خلدالله ملکه ابدا، این صورت‌کار استاد محمدی هراتی علیه‌الرحمة والمغفره ، فقیر احقرالعباد پی‌کشودم و بمهر اشرف مشرف و مزین‌گردید . رقم‌کمینه رضا عباسی.» (مجلهٔ اسلامك کلچرحیدرآباد دکن مضمون دکتور عبدالله چغتائی)

-۷۹-(۳۳۹)

شاهنامهٔ فردوسی بخط محمودبن مرتضی:

(۱۵ × ۲۴سانتی) موزهٔبرتانیا، که درسنه۸۱۴ق ۱۴۱۰-۱۴۱۱م بقلم خطاط محمودبن مرتضی الحسینی برای اسکندر سلطان تیموری (۱۴۰۹-۱۴۱۴م) نوشته شده و از سوابق هنری مکتب هرات است ، و یك‌منظر بسیاربدیع آن درکتاب هنرهای زیبای عرب و ایران (شکل ۱۰۳) سیاه طبع شده است:

این منظر شکست داراب از اسکندر است، که سواران رزمنده با اسپان زره‌پوش و خودهای‌آهنین در بین دامنه‌کوهی که یکطرف‌آن بدریا محاطست دیده می‌شوند و داراب را با سر برهنه و دست بسته به اسکندر جوان شهسوار مهیب در حالتی پیش می‌آرند، که زانو زده است.

چهره کشی اشخاص‌همه ایرانیست وتمام منظر محاطست به‌یك شبکه گل‌کاری تزئینی‌که این اثر هنری مهارت مصوری عهد شاهرخ و اخلاف تیمور را نمایندگی می‌کند.

-۸۰- (۳۴۰)

شاهنامهٔ کار مکتب شیراز

مخطوطه‌کتابخانهٔ بودلیان اکسفورد انگلستان، که بین ۱۴۲۵ - ۱۴۳۵م ۸۲۹-۸۳۹ ق نوشته ومطابق سنن مکتب هنری شیراز ُقبیل مکتب هرات مصورگردیده است.

-۸۱-(۳۴۱)

شاهنامه کار شیراز

درکتابخانهٔ بودلیان اکسفورد انگلستان شهنامه بخط بسیارخوش نستعلیق خفی موجود است کـه در شیراز برای ابراهیم سلطان تیموری نوشته و پیراسته شده که این شهزاده بین ۱۴۱۵ - ۱۴۳۵م حکمرانده وسالهای کتابت و نگارش این نسخه‌را بین۱۴۲۵-۱۴۳۵م(۸۲۹-۸۳۹ق) تعیین کرده‌اند.

یك صفحه این مخطوطه که نصف آن منیاتور مصور است، برنگ سیاه در هنرهای زیبای عرب و ایران (شکل۱۱۱) طبع شده که دارای منظر رخش‌گرفتن رستم است.

بـر زمینهٔ سبزه‌زار لطیف یك اسپ سپید و دو اسپ سیاه قوی هیکل وحشی دیده می‌شوند که در حالت تازنده‌گی و رم و دوش‌اند، رستم جوانیست ستبر و نیرومند با دو بروت کـوتاه و ریش تراشیده و چهرهٔ خراسانی و هیکل زره‌پوش، که باکمندی اسپ سپید (رخش) را میگیرد:

کمند کیانی همی داد خم   که‌آن کره را بازگیرد زرم

درینجا یك جوانی با لباس چوپانی که خمچه درازی دردست دارد نیز بنظر می‌آید، که به عمل رستم و در کمند گرفتن رخش با تعجب می‌بیند و دانسته نمی‌شود کـه چرا هنرمند مصور بجای چوپان فردوسی «برستم چنین گفت چوپان پیر» درینجا قیافت جوان زیبا را باکلاه گنبدی‌پرده‌دار کشیده است؟

بهرصورت این نسخه و هنرآنرا از سوابق هنرهرات درشیراز توان شمرد، که به ریعان هنری بهزاد در هرات منجر شده است و نظیر

این منظر در یك ورق باقیمانده شاهنامه در موزهٔ متروپولیتن موجود است (رك: امریکا ۲۵)

-۸۲-(۳۴۲)

خمسهٔ نظامی کار میرك خراسانی:

مخطوطهٔ موزهٔ برتانیا، که در سنه ۹۰۱ ق ۱۴۹۶م نوشته شده و از آثار مکتب هراتست. در آغاز این کتـاب دو صفحهٔ منیاتور نفیس مشتمل بر یك مجلس دربار شاهی دیده می‌شود که یکی از ان رقم«عمل میرك خراسانی» دارد، و این میرك در حدود ۸۸۵ ق ۱۴۸۰ م زندگی داشت.

این هردوصفحه تصویر یك دربار است (لوحهٔ ۸۸۲ سروی هنر ایران) که برزمینهٔ زردگیاهدار نگار یافته وشاهی که عمامهٔ سپید و کلاه آسمانگون دارد برتوشکی بریك‌گوشه قالین‌منقوش با مربعات کوچك دندانه‌دار سرخ و سیاه نشسته و درباریانش هم همه معمم‌اند وعباهای رنگین دراز پوشیده‌اند، و یك دستهٔ نوازندگـان، چنگ و نای و دف می‌نوازند که یك نفرهم دستك بهم میزند.

قالینی که این نوازندگان بران نشسته‌اند، نهایت نفیس و دارای گل‌کاری لطیف و ریزه‌کاریست.

منظرنگاری این تابلو بسیار عالی و دارای گل و درخت وسبزه وشاخسارسرسبزاست چهره‌کشی این‌مجلس خراسانی+ماوراءالنهری و البسهٔ آن هراتی با عمامه است.

رنگ آسمان طبیعی ولی رنگ آب جوی تیره است، خیمه‌ییکه پادشاه زیرآن نشسته سایه‌بانی مزین دارد، و پیش روی شاه باز داری

هم ایستاده و شخصی باو نامه‌یی در داخل لفافه تقدیم میکند و دورتر در آخرمجلس، بآنطرف جوی، نامه‌بر سرخ‌پوش از اسپی فروآمده بنظر می‌آید. و هم خدمتگاران متعدد خوردنیها را در ظروف آن بین حاضران تقسیم میکنند.

-۸۲-(۳۴۳)

یك صفحه منیاتور اسلوب بهزاد:

که در نمایشگاه لندن تحت شماره (۴۸۲) به‌نمایش گذاشته شده بود، و درسروی هنرایرانهم رنگین چاپ‌شده (لوحه۸۸۹) که نیم‌کاره‌مانده ورنگ‌آمیزی آنهم کامل نشده است. معلوم نیست که این‌صفحه‌ازکدام کتاب باقیمانده ولی در ملك‌فیلپ‌هافر بود، که‌آنرا اسلوب هنر بهزاد شمرده‌اند و تا جائی که رنگ‌آمیزی و تکمیل شده‌کار نهایت ظریف و دلکش است، که زمینهٔ آن رنگ سبز خیره وگلهای زیبا دارد.

بیك طرف منقل کباب‌پزیست که خدمتگاران سیخهای کباب را از انجا به اشخاص ایستاده میدهند (گویا بوفی مروج کنونیست) وهم مردی از افراط در میخواری بیهوش‌افتاده و مردی دیگر ایاغ دردست دارد.

از مناظر این بزم درگلزار قالینی است که‌کارآن تکمیل شده و نهایت زیباست ، متن آن لاجوردین روشن با خطوط اسلیمی و گلهای زرد و سپید و سرخست، دورهٔ قالین زمینهٔ بنفش وگلهای‌زرد باخطوط نازك اسلیمی دارد، که زیبائی این قالین بینظیرست. نصف‌کار این‌تابلو ناتمام مانده ولی طراحی اشخاص و تزئینات آن دیده میشود، و بیننده میتواند تصورکندکـه هنرور چگونه مراحل کار تکمیل یك تابلـو را

میگذرانید؟ و طرح خطوط ابتدائی آنرا چگونه‌انجام میداد؟

قسمت نامکمل این تابلو طرح ابتدائی یك دسته نوازندگانست که چهارتن چهار آلهٔ طرب در دست دارند، ولی چون تکمیل ورنگ آمیزی نشده، به جزویات‌آن نمیتوان پی برد.

-۸۳-(۳۴۴)

گلستان سعدی

در موزهٔ هنرهای زیبای بوستون انگلستان، که آنرا کار هرات یا بخارا در اوائل قرن ۱۶م شمرده‌اند. (لوحهٔ ۸۹۲ الف سروی هنر ایران)

نستعلیق خفی آن خیلی عالی و بامزه و دلکش است ، حواشی تمام صفحات این نسخهٔ نفیس بر زمینهٔ رنگین نقاشی شاخ و برگ و حیوانات و طیور و اشخاص‌دارد، که ابری رنگین منقش‌ومصوراست.

عیناً نظیرهمین نسخه با همین خط ولی کمی‌جلی باچنین‌حواشی مصور در موزهٔ B. Kunstgewerbe لیپزیك آلمان محفوظست‌که آنهم از کارهای هرات شمرده شده است. و خط نستعلیق سلطان‌علی‌مشهدی باشد (رك : ۲۰۷)

-۸۴-(۳۴۵)

خمسهٔ نظامی کار میر سید علی

از نسخ موزهٔ برتانیا که در بین سنوات ۹۴۶-۹۴۹ق (۱۵۳۹-۴۳م) در مکتب هنری تبریز (دنباله مکتب، هرات) نوشته و بخامهٔ میرسیدعلی پیراسته شده است.

ازین نسخهٔ نفیس یك صفحه کامل منیاتور رنگین دارای رقم

«عمل میرسید علی» در سروی هنر ایران (لوحه ۹۱۰) رنگین طبع شده، و از داستان لیلی و مجنون منظریست که مجنون را زنجیر بگردن به خیمهٔ لیلی می‌آورند که نظامی گفت:

بنواخت ببند گردن او را ‌‌‌‌‌‌ ‌ ‌ ‌ می‌برد رسن بگردن او را

حواشی این نسخه تزئینات زرین شاخ و برگ و حیوانی زیبا دارد، و تمام خصائص بقایای هنرهرات در نقاشی‌ومنظرنگاری وچهره کشی و تزئین البسه و زمینه و خیمه‌ها و چادرهای بادیه‌نشینان عربی با دوشیدن گوسپندان وپختن غذا و دوش سگان محافظ و غیره آن دیده می‌شود.

ایران

ـ۱ـ(۳۴۶)
شاهنامهٔ بایسنغری

۶۹۰ صفحه ۳۸×۲۶ سانتی دارای ۱۲ صفحه نقاشی بسیار ظریف با رنگهای دلکش معدنی و ۲۲ صفحه تصاویر در هرصفحه ۹۳ بیت بقلم متوسط نستعلیق عالی جعفر بایسنغری و وقایهٔ لاکی منقش گلدار بسیار نفیس با رنگهای مشکی و طلائی.

این کتاب که شهکار هنر مکتب هراتست در سنه ۸۳۳ق ۱۴۲۹م به‌همکاری ماهرترین هنرمندان عصر از خطاط و نقاش ومصور ومذهب مانند میرزاخلیل و جعفر بایسنغری و مولانا علی مصور و قوام‌الدین مجلد وخواجه غیاث‌الدین واحمد رومی و سیف‌الدین ومعروف نقاش و پایندهٔ درویش و غیره برای شاهزادهٔ هنردوست بایسنغر در هرات نگاشته و ساخته شده و اکنون در موزهٔ سلطنتی ایران در قصر گلستان (=س) محفوظست، و در سال ۱۳۵۰ ش یك طبع عینی آنرا با همان مزایای نقاشی رنگین و کاغذ عالی و عین همان وقایه با مصارف گزافی نشر کرده‌اند.

این کتاب را متخصصان هنرشناس از گرانبهاترین کتب دنیا تشخیص کرده‌اند و تذهیب و تزئین و تمام کارهای هنری آن ـ که درهر صفحه ، چندین عنوان مذهب گل کاری و بین السطور دندان موش هم دارد ـ توسط هنرمندان ماهر درباری انجام شده و طرحهای گل و گیاه این تذهیب، نمونهٔ دقت در جزئیات و شفافی رنگست.

پروفیسر د، برت گوید : بایسنغر میرزا پسر شاهرخ (متوفا ۸۴۶ ق ۱۴۴۲م) هنرمندان زبردست را از سرتاسر امپراتوری تیموریان در دارالعلم هرات گرد آورد . دربن شهر بود که کاغذ ساز ، خطاط ، تذهیب‌کار، صحاف، رنگساز، نقاش، شیرازه‌بند در تهیهٔ کتابهائی که میتوان بعضی ازانها را از عالی‌ترین کتابهایی که در تاریخ بشر ساخته شده دانست، همکاری میکردند، و نسخهٔ شاهنامهٔ بایسنغری را بوجود آوردند، که درخطاطی و تذهیب و نقاشی شهکاری شمرده میشود.

صحافان نیز از نظر هنر، از همکاران هنرمند خود عقب نماندند و نفیس‌ترین جلدی برای آن ساخته‌اند، و حتی نمونه‌های این تجلیل خراسانی، مورد تقلید جلدسازان اروپا گردید، و این کتاب عالی‌ترین مرحلهٔ کمال کتابسازیست (میراث ایران ۲۴۵)

امتیاز این نسخه در اتقان تصاویر و ابداع در تزئین و استادی در رسم حوادثست. بطوریکه روحانیت مخصوصی دارد، و درتماسك اجزای رسم و وحدت تألیف بین آنها، و تنوع در مناظر و خالی‌بودن از مکررات ملال‌آور مکتب‌های تبریز وشیراز ، ومراعات کمال دقت درکشیدن اسپها و بوته‌ها وگلها وپرندگان و زینت لباسها وانواع فرش و قالی و غیره مزایای گفتنی دارد (صنایع ایران بحوالهٔ سروی هنر

پرشیا ۱۸۵۱/۳) نوشتهٔ خاتمهٔ این نسخه:

« قد وقع الفراغ من تحریر هذاالکتاب الشریف و تسطیر ذلك الرق المنیف باشارة الخان بن الخان سلطان سلاطین العهد والزمان . . . غیاث السلطنة و الدنیا و الدین بایسنغر بهادر سلطان . . . علی ید العبد الضعیف المفتقر الی رحمة الله الباری جعفر البایسنغری اصلح الله احواله، فی الخامس من جمادی الاولی لسنة ثلاث و ثلثین و ثمانمائه هلالیه ، و الحمدلله اولاً و آخراً.»

در یکی از نسخ خطی استانبول ، گزارشی از جعفر بایسنغری هنرمند بزرگ هرات و کاتب این نسخه موجود است و دران گوید : تصاویر این نسخه را مولا علی ساخته، ولی سازندهٔ وقایهٔ آن مولانا قیام الدین است. زیرا چشم مولانا علی، در اواخر عمرش بزحمت کار میداد.

جعفر در همین راپور مینویسد: امیر خلیل هم یکی از مصوران نسخهٔ شاهنامهٔ بایسنغریست ، و همو در گلستان ، شکل امواج دریا را تکمیل کرده‌بود، ومؤلف معزالانساب او را فرزند محمد جهانگیرمیرزا نواسهٔ جهانگیر میرزا پسر کلان تیمور میداند (ز ۳۱)

خصایص این نسخه

۱ـ ورق سرآغاز کتاب (عدد ۲) در بین آن ترنج مدور رنگین نظرربایست به‌قطر ۱۶/۴ سانتی که در آن ده رنگ معدنی خالص با طلای ناب استعمال شده و دائره اول آن ۳۴ شکل صراحی سپیداب با انواع گلها برزمینهٔ خیره‌آسمانی دارد، نقاشی بین صراحی‌های سپیدابی سبز و طلائی باسواد کمست.

نقوش دائره دوم درعرض، نصف دائره اولست ، کـه تشعیر و گل کاری لطیف آن سیاه و آبی و سرخ برزمینهٔ زرین است و بهفت‌گل سرخ بین دائره کوچك تقسیم شده ودر بین این دائره برزمینهٔ آسمانی رنگ،گل کاری دقیق با رنگهای سرد سرخ و سبزوگلابی دیده میشود، و هفت ترنج کوچك گل کاری شده برزمینهٔ مطلا دارد،که در مرکز آن یك تـرنج کلانتر برزمینهٔ زرین با نقاشی سبز و آسمانی بهم پیچیده است، و در بین آن بخطی ثلث متمایل برقاع میان‌خالی چنین نوشته‌اند، که اگر بزاویهٔ خاصی دیده شود خوانده می‌شود ، و الا ناظر گمـان میکند، که بین ترنج مرکزی گل و شاخچه‌کاریست:

مضمون نوشته

« قد رتبت غرر هذه‌الابیات و نوادرها و رتبت دررهذه‌المعانی‌و جواهرها، برسم خزانةالسلطان‌الاعظم، مالك رقاب‌الامم ، حامی حوزة الاسلام، اعظم سلاطین‌الانـام ، غیاث‌السلطنة و الدنیا و الدین بایسنغر بهادرخان خلدالله سلطنته.»

بالای این ترنج کلان بسیار زیبا، ترنجی خوردتراست با نقاشی لطیف طلا و سواد برزمینهٔ زنگاری.

۲ـ منظر شکار دو صفحهٔ کلان: در بین تشعیر و نقاشیهای گلدار رنگین حواشی،که‌گلهای آن با سپیداب بسیار نازك از هم جدا شده و نقاش توانسته است، زیبائی خاصی را در بین جداول حواشی با ریزه کاریهای هنری بیافریند. زمینهٔ شکارگـاه درهردو صفحه سپید است با گلها وگیاههای سبز و درختان کوهی باآسمان طلائی.

دیوسواران خوش پوش مسلح به‌شمشیر و تیر وکمان و گرز، حیوانات وحشی گرگ، خرس، شیر ، آهو و شغال را تعقیب و شکار میکنند، تیرهای جان شکار شکاریان تازندهٔ سوار بر اسپان قوی هیکل، حیوانات رمندهٔ وحشی را بهم میدوزند وعلایم خونریزی برهیکل‌آنها نمایانست و منظریست مهیب.

البسهٔ اشخاص با زین جامه و لگام اسپان، نهایت نفیس است و ریزه‌کاریهای خیلی لطیف رنگین و زرین دارد. چهره‌کشائی‌اشخاص ماوراءالنهری ازبکی است[۱]. شهزاده با لباس سبز بر اسپ سپید قوی هیکـلی در زیر چتر سرخ آراسته بزر اباغ باده در دست به تمـاشـا مشغولست.

شکاریان و سواران کلاههای آهنین و بعضی دستارهـای روش ماوراءالنهری بر سر دارند. منظرگل و بوته و درختان پرگل و شگوفهٔ سپید، بسیار جالب و نظرباست.

پیش‌روی شاهزاده، ساقیان به باده‌پیمائی وتقسیم میوه، ومطرب سواری هم به‌خنیاگری سرگرمست، واین دوصفحهٔ‌کامل بهترین نمونهٔ مکتب هرات در چهره‌کشی و رنگ‌آمیزی و ریزه‌کاری و تنـاسب و صورت‌آرائی احوال روحی شکاریان و تشویش و رمندگی حیوانات و نخچیرانست کـه بازل‌گری آنرا منظرشکار شهزاده بایسنغر میدانـد

۱ـ مراد خلط علایم چهرهٔ مغولی + ترکی + تاجیك است، که روی گرد با کمی سرخی و چشم‌گربه‌یی و بینی متوسط و ریش حنائی تنك باشد ، واین سبك چهره کشی درآغازمکتب هنری تیموریان عامست، زیراخودشاهان تیموری و اکثر رجال دربار و افراد لشکری آنها از مردم ازبك ماوراءالنهر و دارای‌چنین شکل و شمائل بوده‌اند، و بلاشك این سبك، اثری از هنر چینی و اویغوری هم دارد .

منیاتور ایرانی۸)

۳ـ صفحه ۵ـ۶ کاملاً نقاشی و هنرآفرینی‌است، و آنرا بهترین
مونهٔ صفحه‌آرایی رنگین توان‌گفت. هردوصفحه آنقدر با هم‌متناظر ند
که درنقوش و رنگها وفواصل و نازك‌کاریهای هنری هیچ فرقی ندارند،
نگهای خاص معدنی و سپیداب و طلای ناب دران‌کار کرده‌اند.

دقت تناسب و رنگ‌آمیزی و هنرآفرینی بسیار نازك و دلکش
ین دو صفحه، ناظر را آنقدر بخود جلب می‌نماید ، که از دیدار آن
سیر نمیگردد. اگر به تعبیر شعرای سبك هند « بهشت جلوه و دیدار »
تصور باشد، باید درین نقاشی ورنگینی وریزه‌کاری جستجوشود.

نوشته‌های صفحه ۵

با همان خط ثلث رقـاعی میانه تهی کـه بزاویهٔ خـاصی دیده و
خوانده میشود:

«هذاکتاب فیه نفایس یواقیت الاخبار، الموضوعة علی‌الاحداق
متداولی الابصار . و فراید فوائد لآلی ابحارالاشعار . . . عن قصص
لسلاطین والملوك‌الاخیار. قد امر بتحریر هذاالکتاب‌الشریف وتسطیر
ذلك‌الـرق المنیف ، الذی کانت کلماته کالجواهر الزواهر ، والفاظه
کاللالی‌النواثر.واشاربتذهیبه وتصویره‌السلطان‌الاعظم والخاقان‌الاکرم،
زبدةالملوك و السلاطین، و عمدة‌الاکاسرة والخواقین غیاث السلطنة و
الدنیا والدین بایسنغربهادرخان، زین‌الله سریرالسلطنة بوجوده.»

۴ـ دو صفحه ۷ـ۸ در نقاشی و آرایش متناظر یکدیگرند، در
متن حواشی منقش رنگین زیبا، بـا نستعلیق متوسط ، دیباجهٔ معروف
بایسنغری به «افتتاح سخن آن به که کنند اهل کمال + بثنای ملك الملك

خدای متعال » آغازشده و بر جبین و پائین این نوشتهٔ نستعلیق ، چهار
سطرکوفی منقش و مزین با سپیداب دارد، ولی نقوش حواشی آن غیر
از نقوش صفحات ۵ـ۶ است، و نقاش تکرار سابق را نخواسته و به
ابداع نقوش نو پرداخته است.

صفحات مابعد تا آخر دیباجهٔ منثور ، جداول متعدد طلا بطور
مثنی و تحریـر و سطور منقش زرین و فواصـل زرین جملات مـانند
وقوف قرآنی‌دارد.

۵ـ صفحات ۱۳-۱۴ تماماً در بین سطور، پرکاری زرین دندان
موش دارد، و در آخر صفحه ۱۳ منظرگلزار باصفا و جوی آب روان
(بارنگ‌سیاه) برزمینهٔ آبی‌رنگ سبزه‌زاراست،که دران‌عنصری وفرخی
و عسجدی درگلشن غزنه با دو غلام گلروی به عیش و نوش شاعرانـه
مشغولند و فردوسی با عبای آسمانی‌رنگ منقش بطلا و دستار سپید ،
دارای ریش تنك سیاه بریشـان وارد میشود. البسهٔ فـاخر اشخـاص ،
رنگهای گرم دارد، چهره‌کشائی آن ماوراءالنهریست. حرکات دست و
سر سه‌شاعر هم بزم، حالت روحی هرسه را ازآمدن فردوسی‌نمایندگی
میکند، و همین‌کیفیت معارضه و مقابله شعری ، در پیکر فردوسی هم
نمایانست.

۶ـ دو صفحه ۲۳ و۲۴ متناظر، آیت هنر نقاشی ورنگ‌آمیزی
و تناسب و هم‌آهنگی‌اند، و میتوان آنرا عالی‌ترین نمونهٔ نقاشی‌شرقی
شمرد، در حدود ده رنگ معدنی خالص درگل‌کاری و تشجیر و ریزه-
کاری نفیس دلکش‌آن با تناسب و موازنهٔ خاصی‌کار شده، ومخصوصاً
کار سپیداب‌آن بر زمینهٔ سیاه، خیلی نظربا وکیف‌آفرینست.

بر جبین صفحه ۲۳ در بین نقاشی سه‌رنگه وتشعیرسپیداب برزمینهٔ طلا بخط میانه‌تهی، ثلث رقاعی که بنظر نخستین جزو نقاشی شمرده میشود و آنرا بزاویهٔ خاصی توان دید نوشته‌اند:

«تذکرة اسماءالسلاطین مفرح‌الخواطر»

در دامن صفحه بین همان نقاشی متناظر با بالا:

«من دعاهم بالحسنة فله‌الرحمة‌المتکاثر»

گویا این دوصفحه فهرست شاهنامه است که در متن سه سلسلهٔ نقاشی رنگین و زیبای حاشوی در بین دایره‌های ملون و منقش کوچك با سپیداب نام شاهان مذکور در شاهنامه نوشته شده:

درصفحه ۲۳ ازکیومرث تا بهافرید ۳۵ نفر در۳۵ دائره منقش.

درصفحه ۲۴ از تلاش(؟) تا یزدجرد ۳۵ نفردر۳۵ دائره منقش.

برجبین صفحه ۲۴ با همان مزایای صفحه۲۳ نوشته‌اند:

« وتحریراحوال‌الخواقین محیی‌الضمائر»

بر دامن صفحه ۲۴:

«من الله الاحد الصمد الواهب الغافر»

نویسندهٔ این‌دوصفحه، نوشتهٔ جبین صفحه ۲۳را با جبین ص۲۴ پیوست داده، و همچنین نوشتهٔ دامن ص ۲۳ به ص۲۴ پیوسته است، که باید چنین خوانده شود:

تذکرة . . .

و تحریر . . .

من دعاهم . . .

من الله . . .

۷ـ دو صفحه منقوش رنگین‌متناظر ۲۵ و۲۶ آغاز کتاب‌شاهنامه از (بنام خداوند جان و خرد) تا (بدید آمد این‌گنبد تیزرو + شگفتی نمایندهٔ نوبنو) است.

متن ۱۳ سطری ابیات شاهنامه با دو عنوان رنگین‌مطلای منقش «اندر ستایش خرد» و «اندر آفرینش عالم» است، که در جبین و دامن هردو صفحه بکوفی آسمانی‌رنگ نوشته دارد، و دو حاشیه کوچك و عریض‌آن نقاشی بسیار نفیس‌رنگین‌نظر بای ریزه‌کاریست که مخصوصاً کارسپیداب‌آن در بین الوان‌گرم دیگر جالب است.

قالب گل کاری و نقاشی این دوصفحهٔ متناظرهم ماسوای نقاشی صفحات دیگر است. یعنی نقاش چیره دست خواسته، در هر صفحه از تخلیق نو کاربگیرد و به‌تکرار نقوش والوان نپردازد. وی بیش‌ازهفت رنگ را بر زمینهٔ آسمانی خیره، با مهارت و تردستی‌کار کرده، که در تناسب و فواصل وحجم و سازش اشکال بینظیرست.

۸ـ صفحه ۲۷ در پیشانی عنوان جلی «دربیان آفرینش افلاك و انجم» باسپیداب جالب‌دربین‌سرلوحهٔ‌منقش‌زیبای‌مستطیل‌دارد، ودرمتن صفحه‌سه‌عنوان‌کوچکست که هرعنوان نقاشی ورنگ واسلوب خاصی دارد، و بین‌السطـور هردو صفحه، نقاشی زرین و تحریر دندان موش است و عناوین فرعی مباحث در هرصفحهٔ مابعد دربین‌گل و برگ طلا نوشته شده است.

۹ـ نصف صفحه۳۱ با حاشیهٔ تمام‌راست‌آن مجلس مصورجشن جمشید است،که پادشاه با لباس سبز دارای نقوش مطلا و تاج زرین بر تخت زرین نشسته، درحالیکه بازدار باز سپیدی را بر دست راست

او که دستکش چرمی پوشیده می‌نشاند. درصحنهٔ بزم، اصناف‌مختلف کسبه مانندکوزه‌گر، خیاط، نجار،آهنگر، بافنده باآلات و اوزارحرفهٔ خود دیده می‌شوند.

رجال دربار لباسهای فاخر زراندود و کلاههای آهنین دارند. کسبه عمامه وعرقچین عادی‌پوشیده‌اند. ریزه‌کاری سیاه برزمینهٔ‌طلای تخت، نهایت لطیف است، مخصوصاً گل‌کاری دقیق طلائی بر زمینهٔ آسمانی خیرهٔ پارچه‌پوش تخت، آیت نازك‌کاری هنریست.

زمینهٔ بزم آبی‌رنگ است که گویا تخت شاهی را درگلزاری گذاشته‌اند. منظرگلهای این‌گلشن با درختانیکه برحاشیهٔ راست واقع شده‌اند دیدنی و جالب است. چهره‌های اشخاص این مجلس همه ماوراءالنهری ازبکی است، که ریش‌داران آن ریشهای تنك متمایل به سرخی دارند و برهنه‌رویان‌گلروی نیز با همان چهره‌اند.

۱۰- دربین‌ص ۴۰منظریست ازکوههای اسفنجی دارای رنگهای مختلف‌کوهی با درختان و مرغان جنگلی،که این منظر بر حاشیهٔ چپ بریده‌شده‌و بربالای‌صفحه‌هم دوام‌دارد وبیننده‌را بیك‌کوهستان‌پردرخت و مناظر رنگارنگ خرسنگهای‌کوهی می‌برد.

درین‌کوه غاریست سیاه که دران ضحاك ماردوش را میخکوب میکنند و اینجا کوه دماوند است که فردوسی‌گوید:

بیاورد ضحاك را چون نوند　　بکوه دماوند و کردش ببند
بکوه‌اندرون‌جای‌تنگش‌گزید　　نگه کرد غاری بنش ناپدید
بیاورد مسمارهای گران　　بجائی‌که‌مغزش‌نبود اندران
فروبست دستش‌بدان‌کوه‌باز　　بدان تا بماند بسختی دراز

در سیاهی غار کوه ضحاك با تن برهنه و فقط یك تنبان سپید با مویهای غلو سپید دیده می‌شود، که دو مار از دو دوش او برامده و به مغز سروی چسبیده‌اند. قیافت ضحاك ازبکی نیست، ودرینجا دوسوار با البسهٔ فاخر ملون شاهانه دیده میشوند، که فریدون دارای تاج زرین و عبای سبز و پیراهن سرخ براسپ عنابی‌رنگ (نه قوی هیکل) سوار است وسواریکه‌ازعقب او فقط دستش دیده می‌شود چتر زراندودشاهی را بر سر اوگرفته.

بر دو پستان ضحاك دو میخ سیاه زده‌اند ، کف دست چپ او میخکوبست ، بر دست راست او جوانی قوی اندام چکش در دست تبرزین برمیان با عبای فاخر سبززرین‌کار وکلاه‌آهنین ایستاده و دست راست او را هم بکوه میخکوب می‌سازد.

برپای او سربازی شمشیر بر میان سرخ‌پوش آهنین‌کلاه میخ میکوبد. چهره‌کشایی اشخاص این مجلس بشمول فریدون ، متمایل بقیافت ماوراءالنهریست.

۱۱- بر نصف آخرصفحه ۶۲ مجلس دیدار زال و رودابه بایکدیگر است. قالین مستطیل حاشیه عنابی بانقوش سرخ وسبزرنگین که بران پیش دوبالش‌کلان، جوانی سپیدموی با عمامهٔ سپید و عبای سرخ زراندود و پیراهن سبز نشسته و درآغوش‌اودرحالت بوس‌وکنار دختری با تاج زرین و البسهٔ فاخر(ولی با چهرهٔ مغولی‌رخان‌پندیده و چشم گربه‌یی‌که چندان جالب نیست) دیده می‌شود. دست چپ هردو با هم یکجاشده و جام می‌بدست گرفته‌اند. یکطرف مجلس یك زن نی‌نواز با دو دختر دف‌زن و چنگ‌زن در حالت طرب‌اند . پیش روی

میز طلائی با صراحی و جامها دیده می‌شود. دودختر خدمتگار گلروی خوش‌پوش که بمراتب ازرودابه حسین‌تراند، میوه و خوردنیهادردست ایستاده‌اند.

بهتراست تصویرادبی این‌بزم عاشقانه وعواقب آنرا ازفردوسی بشنویم، که چگونه هنر با ادب سارگار گردیده ومنظر این بزم مهیج‌را بروی کاغذکشیده است:

سـوی خانهٔ زرنگـار آمدنـد	بدان مجلس شاهوار آمدنـد
بهشتی بد آراسته پر ز نـور	پرستنده بر پای و در پیش حور
شگفت اندرو مانده بد زال زر	بدان روی و بالا و آن موی وفر
ابا یاره(؟) و طوق و با گوشوار	ز دیبـا و گـوهر چو باغ بهـار
دو رخساره چون لاله اندر سمن	سر زلف جعدش شکن بر شکن
همـان زال بـا فـر شـاهنشهی	نشسته بر مـاه با فـرهـی
حمایل یکی دست اندر بـرش	زیاقوت سرخ افسری بر سرش
ز دیدنش رودابـه می نـارمیـد	بدزدیده در وی همی بنگرید
ازان شاخ و یال و ازان فر و برز	که خارا چو خاك آمدی روبگرز
فروغ رحش راکه جانرا فروخت	درو بیش دید ودلش بیش‌سوخت

همی بود بوس و کنار و نبید
مگرشیر کوگور را نشکرید!

(ص۶۳)

منظر بنا بسیار باشکوه و مزین است بکاشی‌های رنگین ریزه‌کار سرخ دارای نقاط سبز و آسمـانی با نقاشی نازك آمیخته بسپیداب. دروازه‌های بناازچوب عنابی‌رنگ‌نفیس ساخته شده‌وپرده‌های کلکین‌ها

هم سرخ و سبز زرین است.

این بنای مجلس بر بالای قلعتی استوار که کنگرهای آن خیالی بلند و دارای تیرکشها و دیوار سنگهای تراشیدهٔ منظم است واقع شده و در زیر کنگره برسطری که زمینه آسمانی خیره و نقاشی ریزه طـلا دارد، با سپیداب بخط رقاع‌مانند نوشته‌اند:

« امر ببنا هذه العماره السلطان الاعظم و الخاقان الاعدل الاکرم غیاث‌السلطنه و الدنیا والد(ین) بایسنغر بهادرخان خلدالله ملکه.»

بربالای دروازهٔ طویل دست راست‌بناء بالابهمین‌خط‌باسپیداب خفی نوشته‌اند:

« یا مفتح‌الابواب»

۱۲- ص۱۰۱ وقف تصویر رزم رستم با دیو سپید است. رنگ کوه وتپه سرخ‌کمرنگ زردآلوداست‌که حصص سنگلاخ‌آن رنگهای اسفنجی طبیعی کوهی دارد و مصور دررنگ‌آمیزی ونمایش رنگهـای طبیعی خرسنگهای کوهی، مهارت نشان داده، واین کوه درختان‌خنجك زیادی هم دارد.

در بین صخرها غاریست تاریك که دران دیو سپید مغلوب نبرد رستم گردیده و خنجری در قلبش فرو رفته و یك پای او بریده است. دیو سپید، شکل انسانی مهیب با دو شاخ کوچك و دستهای بوزینه‌آسا با ناخنهای تیز دراز دارد و رستم کـه او را خوابانده جوانیست قوی‌هیکل زره وخود پوشیده‌که خنجر و شمشیری بکمردارد. ریش رستم سیاه تنك و قیافت وی خراسانیست ، یعنی خلط چهرهٔ مغولی دران‌کم مشهود است، ولی هیبت و صلابت پهلوانی ازان هویداست.

خامهٔ مصور در صلابت منظرهٔ کوه و هیبت تاریکی غار و جنگ هولناك پهلوان با دیو سپید، تمام روح و معنای این اشعار فردوسی را مجسم ساخته:

وزان جایگه پیش دیو سپید — بیامد بکردار تابنده شید
بمانند دوزخ یکی جای دید — تن جادو از تیرگی ناپدید
بتاریکی اندر یکی کوه دید — سراسر شده غار ازو ناپدید
برنگ شبه‌موی‌وچون‌شیرروی — جهان پر ز بالا و پهنای اوی
ازو شد دل پیلتن پر نهیب — بترسید کامد بتنگی نشیب
برآشفت بر سان شیر ژیان — یکی تیغ تیزش بزد بر میان
بنیروی رستم ز بالای او — بینداخت یکران و یکپای او
فرو برد خنجر دلش بردرید — جگرش از تن تیره بیرون کشید

بدست راست بیننده درختی تنومند با شاخهای غلو سبز رنگ ایستاده که به تنهٔ آن اولاد با کمندی محکم بسته، و هیونی تیزپای با یراق فاخر پیش‌رویش ایستاده و تیردان او بهمان درخت آویخته‌است. چهرهٔ اولاد نیز خراسانیست و شاید چهره کشای این مجالس ، غیر از چهره کشایان مناظر سابق باشد، که نخواسته چهرهٔ مردم آریائی را شبیه مغولی بکشد.

۱۳– ص ۱۶۳ تمام شامل منظریست که هشت نفر پهلوانان جنگی را با دو اسپ درمیدانی پرسبزه بین کوهسار نشان میدهد. زمینهٔ میدان رنگ طبیعی و آسمان رنگ خیره آسمانی دارد. درختان و مرغان آن با مهارت کشیده شده‌اند . خود و زره و سلاح و سپر و تیردان و کمان پهلوانان، نهایت مزین است و نازك کاریهای هنری مخصوصاً در آرایش

سپر و تیردان و یراق اسپ بکار رفته وهمه اشخاص البسه فاخر رنگین و زرین ببر دارند.

این جاییست که بموجب داستان شاهنامه ، سیاوش را در آن میکشند. پهلوانی او را فروخوابانده و با دشنهٔ خونچکان ، رگهای گردن او را بریده، خون گلگون ازگردنش فوران دارد، وپهلوان‌مویها سر او را محکم گرفته تا خون وی در طشتی زرین - که مرد جنگی دیگری درپیش‌روی اوگرفته - برود، واین همانست که فردوسی گفت :

پیاده همی برد مویش کشان — چو آمد بدان جایگاه نشان
که آنروز افگنده بودند تیر — سیاوخش و کرسیوز تیزویر
بیفگند پیل ژیان را بخاك — نه‌شرم آمدش‌زان سپهبد نه‌باك
یکی‌طشت بنهاد زرین، کروی — بپیچیدچون‌گوسپنداَنش‌روی
جداکرد زان‌سروسیمین‌سرش — همیرفت‌درطشت‌خون‌ازبرش
بجایی که‌فرمود شه‌طشت‌خون — کروی‌زره‌بردو کردش نگون
همان دم گیاهی برامد ز خون — ازانجا که آن‌طشت‌شدسرنگون
گیا را دهم من کنونت نشان
که‌خوانی‌همی‌خون‌اسیاوشان

(ص ۱۶۴)

چهره کشایی این منظر برخلاف منظر ۱۲ آمیزش چهره کشی ماوراءالنهری دارد.

۱۴– ص ۲۱۹ تماماً مختص منظرجنگ‌رستم‌وگرفتارشدن‌خاقان چین است . زمینهٔ منظر دشتی است دارای گیاهان خورد ، که بدست راست وچپ دو لشکر سواران مسلح زره وخودپوش، دارای‌نیزه‌های

تیز و دراز صف کشیده‌اند . پرچم سواران رزمندهٔ رستم ، سپید اژدهاوش است. درحالیکه لشکریان خاقان‌چین درفش زردرنگ متمایل بسرخی اژدهاوش دارند.

اسپان سواران هردو لشکر قوی‌هیکل و با رنگها و یراقهای مختلف رنگین زراندوداند. سپرهای لشکریان رستم، سپیداب کاری لطیف دارند، درحالیکه سپرهای خاقانیان باریزه کاری زرین آراسته‌اند.

جنگ دیوسواران طرفین، با نیزه‌های دراز صورت میگیرد، و فقط لشکر خاقان یك پیل سپید هم دارند با یراق فاخر و هودج زرین منقش.

رستم رخش‌سوار، خود و زره‌پوش، با قیافت پهلوانی خراسانی از صف خود حمله کنان پیش‌آمده و کمندی ماهرانه انداخته و خاقان را از درون هودج بوسیلهٔ کمند خویش بیرون میکشد ، که سرنگون گردیده و خود و تاج از سرش پائین افتاده است، و این تصویر ابیات ذیل فردوسی است، که هنر با ادب و بیان همدوش گردیده است:

چو از دست رستم رها شد کمند   سر شهریار اندر آمد ببند
ز فیل اندر آورد رو بر زمین   ببستند بازوی خاقان چین
پیاده همی رفت تا کوه شهد   نه پیل و نه تخت و نه تاج و نه مهد
چنین است رسم سرای فریب
که گاهی فراز است و گاهی نشیب

(ص ۲۲۰)

درین منظر آرایش لباس و سلاح و یراق اسپان و خود و زره در نهایت اتقان و لطافت با رنگهای گرم و خیره است . چهره کشی

لشکریان هردوطرف هم متمایل به خراسانیست و اثر مغولی کمتر دارد. اکثر دیوسواران ریش‌های تنك دارند و جوانند.

۱۵- ص ۲۵۷ منظر جنگ برزو بارستم سه ربع این صفحه است، برزمینه دشت گیاه‌دار در دامنه کوهی که چند درخت هم دارد، ازسوی راست برزو با سواران نیزه‌گزار خود حمله آورده و رستم با رخش زردرنگ خود پیش رفته که ضربت شدید گرز برزو را با سپر بگیرد و با دست راست خود گرز را بلند برده که بر سر برزو ضربتی وارد آورد .

برزو جوان زیبای دلیر تنومند، دارای خود زرین و زره سیاه بر اسپ سرخی‌سوار است، چهره کشی اشخاص این منظر خراسانیست و آسمان هم با رنگ طبیعی بسیار خیره کشیده شده که در فضای آن چند مرغ درپروازند.

۱۶- دو ثلث ص ۳۱۸ منظریست که نبرد گودرز را با پیران ویسه تورانی تصویر کرده ، دو اسپ سپید و فاقع در دامنهٔ کوهی که خرسنگهای آن رنگهای طبیعی اسفنجی دارد ایستاده‌اند، دو پهلوان که یکی نیزه و سپر، و دیگر شمشیر و سپر در دست دارند، تن بتن درین کوه به نبرد مشغولند.

چهره هردو خراسانیست و خود و زره ولباس فاخر ببردارند. منظرطبیعی و آسمان و درختان و گلها و طیور نهایت دلکش وطبیعی است.

۱۷- تمام ص ۳۳۵ منظر رزم کیخسرو و افراسیابست بر زمینهٔ ریگزار آبی‌رنگ کنار آمو، که بیکطرف آن دو درخت کهن‌سال سبز برگ دیده می‌شود و طیور رنگین برفراز آن بپروازند.

دوصف دیوسواران رزمنده بدست‌راست وچپ‌صف‌کشیده‌اند. نیزه‌های سواران و بوق کرنـا و اسپان رنگـارنگ تنومند تـازنده و شمشیرهای آخته و چهره‌های سهمگین خراسانی جنگاوران متهور و تیراندازی صفوف پیاده بر هیبت و سهمناکی منظرکارزار می‌افزاید.

سواران دلاور و تازندهٔ خسرو بدست چپ درحالت تاخت‌وتاز و هجوم‌اند ، جوشن‌های تابندهٔ زرین برتن، و خودهای طلائی بر سر دارند. خود خسرو بر اسپ سپید سوار است ، شمشیرآخته در دست راست و سپر منقش مطلا در دست چپ دارد. جوشن پوش و مسلح است. وی بر شهسوار رزمندهٔ تورانی که پیش‌آمده بود بتاخت ، و او را به تیغ تیز ازکمر دونیمه‌کرد، که سرنگون از اسپ افتاده و تنش خون‌چکانست:

چو آن دید ، شاه از میان گروه — برانگیخت اسپ ازمیان گروه
بزد نیزه بر استیتیلای گـرد — ز زین برگرفتش زمین راسپرد
دمـاشـان ویلا بـه پیـش سپـاه — یکی نیزه زد بر کمربند شاه
نبد کارگر نیزه بر جوشنش — نه ترس آمد اندر دل روشنش
چو خسرو دل وزور اورا بدید — سبك تیغ تیز از میان برکشید
بزد بر میانش بدو نیم کـرد — دل بر زوبلا پر از بیم کرد

(ص۳۳۴)

درین‌منظر سه درفش لشکریان کیخسروجالبند که متصل‌همدیگر افراشته شده‌اند. سه چوب وسه قبه و پرچم آن نمایانست، رنگ‌درفش نخستین، آسمانی منقش بخطوط زرین و مستطیل است که از قسمت بالائی آن ستونی شبیه میل توپ با رنگ گلابی و خطوط دقیق‌طلائی

شکل اژدر برامده است. چون این اعلام متصل همدیگرواقع شده‌اند جزویات دو عَلَم دیگردرماورای عَلَم اول پنهانند. فقط رنگ علم‌دوم سیاه با گلهای زرین و از عَلَم سوم رنگ مخلوط رعنا زیباست‌که در فضای طلائی دیده میشود.

درین درفش‌هـا علایم اهتزاز و حرکت از وزش باد نیست و چنین بنظر می‌آیدکه آنرا از مواد جامده ساخته باشند.

۱۸– تمام ص ۳۶۲ منظر برتخت نشستن لهراسپ وسخن گفتن اوست. بنایبست نهایت آراسته و پیراسته بانواع‌کاشی‌هـای رنگین و نقاشی‌های دقیق الوان متعدد، که در بین آن تختی زرین با سوادکاری نازك مرکوزاست. لهراسپ با قیافت ماوراءالنهری و تاج زرین‌وعبای آسمانی رنگ زراندود و پیراهن سبز گلدار زرین نشسته و کمر خود را برسم‌ماوراءالنهریان با رشمهٔ زرین بسته وریش تنك حنایی‌کوتاهی دارد.

دو پیش‌خدمت ریش‌دارکـه یکی کـلاه آهنین و دیگری عمامه آخوندی بسردارد، به شاه جام‌می و نقل‌تقدیم‌میکنند. دوخانم سبزپوش جوان، ولی نه‌چندانزیبا هم‌بدست راست وچپ‌تخت‌شاهی‌ایستاده‌اند، که یکی دستمال سپید و دانه‌آلو در دست دارد.

پیش روی تخت، میزی زرین افتاده که بران سه صراحی دیده می‌شود. خادمی جوان سرخ‌پوش، صراحی طلائی در دست دارد ، و در مقابل وی خدمتکاران جوان بروت‌دار دیگریست‌که سه دانه امرود را در طبقی زرین بدست گرفته، ولی چهره‌کشایی اشخاص این منظر ماوراءالنهریست.

این مجلس بطرف چپ، در حاشیه صفحه دوام دارد ، و بیننده را بوسعت باغ و گلزار و دوام منظر رهنمونی میکند. درختان سرسبز و گلهای زیبا و پرش مرغان در فضای آن جالب است، درحالیکه‌چهار نفر سرباز خوش‌پوش شمشیردار در بیرون مجلس، برای نگهداری، برزمین سبزه‌زار بیرونی نشسته‌اند.

۱۹ـ ص ۳۹۳ منظر خوان اول یعنی اسفندیار و کشتن گرگان است،که در دامنهٔ‌کوهی اسفنجی و مشجر میدانیست دارای‌گل وسبزه و چند درخت. درینجادیوسواری دلاورشمشیرآختهٔ مسلح‌جوشن‌پوش بسیار مزین‌که بر اسپ تازی سیاه سوار است، دو گرگ درنده دارای دندانهای تیز از دهان برآمده را بوسیلهٔ تیرهای جانشکارمجروح‌ساخته و بوسیلهٔ شمشیر برانها تاخته است.

گرگان با تن خون‌آلود ، که تیرهای اسفندیار بر بالای پوست آنها نمایانست با وحشت و دوش و رمندگی ترس‌آلودی می‌دوند و میگریزند. منظر آسمان طبیعی و چهرهٔ اسفندیار خراسانی و با ریش‌و بروت‌کوتاه زیبنده است.

نازك‌کاری تزئینی جوشن و غلاف شمشیر و رنگ طبیعی‌گرگان رمنده و رنگ‌آمیزی طبیعی‌کوههای اسفنجی و گیاهان و درختان و پرندگان این منظر، درخور دیدن و یادآوریست.

۲۰ـ ص ۴۰۱ تمام، منظر کشتن‌ارجاسپ است بدست‌اسفندیار: حصنی‌است منیع با خندق آب تیره‌رنگ، که دیوارآنرا از سنگهای مخطط مستطیل ساخته‌اند و بروج آن بکاشی‌های رنگین زیبای‌سه‌رنگهٔ گرم مزین است، و هرکاشی را خط نازك سپیداب ازدیگری‌جداکرده.

زیرکنگره‌های مزین و منقش قلعه دو سلسله نقاشی طلا والوان‌دلکش بنظر می‌آید، و در سلسلهٔ پایین نقاشی با سپیداب و خط رقاع خوش چنین نوشته‌اند :

« هذه قلعه منقشة لیس فی‌الکائنات تالیها ، طیب‌الله عیش امیرها و خلد ملك والیهـا . . . زهرالروض فی جوانبها، روضةالخلد فـی حوالیها . . . »

مدخل این حصن نهـایت مزین و شکـوهمند و دارای دروازهٔ بزرگ زمینه طلائـی سوادکاری لطیفست کـه بالای آن بخط‌کوفی به سپیداب نوشته‌اند: الحمدلله علی شانه.

بعد ازاین قلعهٔ نخستین، برخی‌ابنیهٔ‌کوچك وباغ ودرختانست، که در یکی از ابنیهٔ آن دو خانم خوش‌پوش غمگین بر قـالین نفیس منقشی نشسته‌اند، و قلعهٔ دوم با همان حصانت و نقاشی وزیبائی‌بروج وکنگره‌های منقش و زرین بنا یافته، که باز مدخلی منقوش و مزین ، اما کوچك دارد، وبالای آن بخط‌کوفی زرین « یا مفتح‌الابواب » بر زمینهٔ نقاشی آسمانی‌رنگ خیره‌نوشته‌اند. ازدروازهٔ‌اول تاداخل‌قلعهٔ‌دوم سپاهیان اسفندیار با شمشیرهای آخته و جوشن‌های زرین و خودپوش سپر بدست بنظر می‌آیند ، کـه خود اسفندیار هم همین لباس دارد ، وی با پهلوانان دلیر خود داخل حصن رفته و بـه خوابگـاه ارجاسپ میرسد واورا باضربت‌های شدید سرنگون‌ساخته وبه‌بستن‌اوسرگرمست که تصویر این‌گفتهٔ فردوسی باشد:

براویخت ارجاسپ و اسفندیار از اندازه بگذشتشان کـارزار
بیك‌پاس شب تیغ وخنجرزدند گهی بر میان، گاه بر سر زدند

بزخم اندر ارجاسپ را کرد سست   بنگذاشت بر تنش جایی درست
ز پـای اندر آمد تن پیلـوار   جدا کردش از تن سر، اسفندیار
چنین است کردار گردنده دهر
گهی نوش یابم ازو گاه زهـر

(ص۴۰۲)

چهره کشایی این منظـر هم ماوراءالنهریست و حتی پهلوانـان اسفندیاری وخود اورا هم آمیزش چهرهٔ مغولی داده‌اند. خودارجاسپ و سپاهیان او با رنگ لباس از افراسیابیان متمایزند، و امتیاز خاص این منظر از مناظر دیگر اینست کـه در دو جا فرش قالین نفیسی را نقش کرده‌اند: اول در همانجاکه ارجاسپ راسرنگون خوابانده وبسته‌اند، قالین درازکم‌عرضی است که متن آن رنگ خاکی وحواشی آن نقاشی سرخ تیره، و در بین خطوط سبزدارد. دوم قالینچهٔ دیگری که دوخانم غمگین بران دربین ابنیهٔ دو قلعه نشسته‌اند ، این هـم حواشی نقاشی سرخ تیره و متن سرخ روشن دارد . بر جبین سلسلهٔ دوم نقاشی زیـر کنگرهٔ حصن دوم بخط رقاع سپیداب، این کلمات بنظر می‌آید :

« لقد نقشت حصن الحصین کانه . . . ح هما . . . فی التشید و العلا، مع النور وصل اصله و بناؤه مع الشمس حاذفی الشرافة والیا...»

۲۱- سه‌ربع ص ۴۱۳ مجلس پاسخ‌دادن اسفندیار رستم‌راست، که آسمان آن طلایی و زمینهٔ عمومی خاکی‌متمایل بگلابی دارای گل و سبزه و درختان شگوفه‌دار با پرندگان رنگین است در دامنهٔ کوهی کـه در پای درخت تنومند سرسبزی قالین نفیس با حاشیه نقـاشی سه رنگه وخطوط‌سبزوزرد پهن‌است. متن قالین نقاشی‌روشن‌سبز وسپیداب

و بنفش دارد، که بران دو نفر با البسهٔ فاخر و کلاه آهنین وتاجپوش نشسته و دست بدست یکدیگر داده‌اند، هردو ریش حنایی‌تنك وبروت کوچك و قیافت ماوراءالنهری دارند، دورادور ایشان سپاهیان خوش‌پوش با البسهٔ زرین و رنگین، کمان و تیر وگرز در دست یا شمشیـر بکمر ایستاده‌اند، یکی از سپاهیان غلاف شمشیر بر دست و شانه دارد با رنگ سیاه که دورادور آن ماری سپید پیچیده و شخص دیگری هم طنبور می‌نوازد. دو پیش‌خدمت خوش‌پوش دستمالهای سپیددردست، بدوطرف‌میز کوچکی ایستاده‌اند، که بران دوصراحی‌زرین با یك‌مرتبان کاشی و یك جام طلائی افتاده است.

چهره کشی اشخاص تماماً ماوراءالنهریست و ۱۴ نفر شامل این منظر همه کلاههای آهنین وعباهای رنگین‌نفیس دارند. رنگهای‌روشن و گرم در آن کار شده است. ولی چون پهلوانان جنگی در بزم صلح و صفـا با هم اشتراك کـرده و دست آشتی و دوستی بهم داده‌انـد، از چهره‌های همه صفا و خوشی نمایانست.

مصور این منظر، دوام صحنه و وسعت مجلس را بدینطور نشان داده که آنرا از متن صفحه به حاشیه دست راست برده و سر درخت بزرگ تنومند را هم بالای حاشیهٔ فـوق برده است و بـاین نهج بیننده بدوام منظر و وسعت صحنه رهنمون می‌شود، و فردوسی‌ازاین‌صحبت دو پهلوان چنین نتیجه‌گیری میکند:

چنین گفت رستم باسفندیار   که کردار ماند ز ما یادگار
کنون‌داد ده باش وبشنوسخن   ازین نامبردار مرد کهن

(ص ۴۱۴)

۲۲- ص ۴۲۹ تماماً منظر زاری کـردن فرامرز بر مرگ رستم است :

این منظر از روی نقـاشی لطیف و نازک‌کاری و رنگ‌آمیزی و آرایش بنا و حصن و گـنبد و دیوار و درخت و گـل بی‌نظیر است . رنگهای گرم دران کار شده و مصور توانسته است، بنای بسیار مزین و زیبائی را تصویر کشد.

این دخمهٔ رستم است، که بنای آن سه طاق عالی دارد خیلی زیبا و مزین. طاق بینی خالی و در دو طاق راست و چپ دو تابوت مزین پایه‌دار برصحنی افتاده که با کاشی‌های نفیس و منقوش دارای ریزه ـ کاریهای هنری مزین شده است .

این بنای گنبدی معظم مـدخلی دارد ، و دورادور آنـرا حصنی منیع دارای کنگره‌ها و بروج بسیار مزین احاطه کرده که محاطست به خندقی که آب خیره رنگ سیاه دارد و منظر حصن و بنای دخمه و گنبد آن خیلی عالیست. برپیشانی بنا، زیر گنبد و کنگره بخط رقاع بسپیداب نوشته‌اند :

« اعلم ان الدوله ربح قلت، و القدره برق جلت، فلاتکن ممن یذرالاخرة و یلغیها و یحب العاجلة و یبتغیها و الحمد لله وحده.»

زیر کنگره‌های حصن نیز چنین جمل عربی با سپیداب به نظر می‌آید :

« الموت باب و کل الناس داخله.

لعمرك لن معوق المنون مال ولا بنون ولایفید اهل القبور سوی ـ العمل المبرور، و طوبی لمن سمع و وعی و حقق مادعی و نهی النفس

عن الهوی.»

در طاق میانه بنای دخمه، فرامرز با چپن سرخ کمرنگ و کلاه آهنین شمشیر بکمر رو بطرف تابوت واقع طاق دست چپ گشتانده و دست بدعا برداشته است (!) وی چهرهٔ ماوراءالنهری با ریش حنابی و بروت کوتاه دارد. چهره کشی سپاهیان وی نیز همین طور است و همه کلاههای آهنین برسر دارند. این بنای بسیار مزین دخمه، همانست که فردوسی گفت:

بباغ اندرون دخمهٔ ساختند سرش رابگردون برافراختند
برابر نهادند زرین دو تخت بران خوابگه شدگو نیکبخت
در دخمه بستند و گشتند بـاز شد، آن نامور شیرگردن‌فراز

بینندهٔ این منظر بدیع و لطیف و پر هیمنه و تاتوب مزین رستم، تمام قدرت و کامرانیهای حیات و لطافت اندیشه وظرافت اورامی بیند. گویا مصور با خامهٔ بداعت‌نگار خود توانسته است بعد ازمرگ رستم، تمام داستان حیات او را در هنر خود خلاصه و مصورگرداند. هنریکه زبان و بیان آن درین تابلو، یادآور جلال وعظمت زندگانی ومحرومیت مرگ، و در عین زمان زیبائی و تابندگی خاطرات پهلوان در اذهـان مردمست.

رستم در تاریخ داستانی و باز در شاهنامه‌ها و تا کنون هم در خاطرات مردم این سرزمین سمبول جلال و شکوه و نیرو و کامرانی و درخشندگی است ، و ازینجاست که مصور تمام این مفاهیم شکوهمند را در تابوت و دخمهٔ او بقوهٔ خامهٔ سحرآفرین خود گنجانیده است، و این بذات خود شعریست مجسم و بیانیست شیوا و بدیع وظریف! ولی

کوچکی که تا گردن میرسد پوشیده‌اند و این منظر پایین صحنه است.

اما از بالا، ازکلکین طبقهٔ دوم کاخ، ماهروی خوش‌پوش زیبای دیگری اردشیر سواررا می‌بیند وباو دل میدهد، و این دختر زیبا، گلنار گنجور اردوان‌شاهست.

خامهٔ مصور، این‌صحنهٔ معاشقه رابامهارت‌وتوانائی‌صورت‌گری کرده، ولی فردوسی شاعر این داستانرا تا بوس وکنار دو دلدادهٔ زیبا میرساند:

یکی کاخ بود اردوان را بلند ‌‌ ‌ بکاخ اندرون بندهٔ ارجمند
که گلنار بد نام آن ماهروی ‌ ‌ نگاری‌پرازگوهرورنگ‌وبوی
بر اردوان همچو دستور بود ‌ ‌ بگنجش براو نیز گنجور بود
بر او گرامی‌تر از جان بدی ‌ ‌ بدیدار او شاد و خندان بدی
چنان بد که روزی برامد ببام ‌ ‌ دلش‌گشت ازان‌خرمی‌شادکام
نگه کرد خندان لب اردشیر ‌ ‌ جوان بر دل ماه شد جایگیر
همی بود تا روز تاریك شد ‌ ‌ سیه‌گشت‌شب،ماه باریك شد
کمندی بدان‌کنگره در ببست ‌ ‌ گره زدبروچند وببسوددست
بگستاخی آمد ز بالا فرود ‌ ‌ همی دادآن نوجوان را درود
چو آمد خرامان بر اردشیر ‌ ‌ پرازگوهرومشك وبوی‌وعبیر
ز بالین دیبا سرش برگرفت ‌ ‌ چوبیدارشد تنگ دربرگرفت

(ص ۴۷۰)

درینجاست که زبان ادب، روان و شیواست و تسلسل داستان عاشقانه را با آغاز و انجام لحظات دلچسب دیدار و معانقه و غیره در بیتی چند تصویر میکشد، ولی خامهٔ هنرمند فقط مرحلهٔ نخستین دیدار

اموش و بیصدا، که مرگ اندوه‌افزایی را با خاطرات زندگانی‌مجلل نیرومند و پرافتخار یادآوری میکند!

۲۳- ص ۲۶۹ تمامـاً وقف منظر دیدن اردشیر گلنار را از بام صر است:

این صفحه نیز از حیث رنگ‌آمیزی و توازن و لطافت منظر و اشی دل‌انگیز و ریزه‌کاریهای هنری شهکار است. چهره سه زن و سه وان را با زیبائی مخلوط ماوراءالنهری و خراسانی و ابروان پیوسته شیده‌اند و معلومست که هنرمند عمداً چهره‌کشی زنان را به اسلوب راسانی کشانده است.

بناییست رفیع و عالی دومنزله، که کنگره‌های منقش رنگین‌زیبا دیوار کاشی زرین‌کار نارنجی‌رنگ باکلکین‌های پنجرهٔ‌طلائی دارد. ون صحنهٔ عشق ودلربائیست، درگل‌کاری و تزئین درخت وسبزه‌زار ن بر زمینهٔ زرین و فضای آسمانی و پرواز پرندگان آن دقتی کامل وده‌اند.

اردشیر جوانیست زیبا، که پیراهن دراز سبز زرنگار، و بالای ن چپن سرخ ببر دارد، کلاهش آهنین و بر اسپ سیاه قوی هیکلی وار است، و پیش جوی و حوض کوچك آب (سیاه‌کمرنگ) بر محن مفروش به سنگهای منقش گلابی رنگ ایستاده و دو پرستار اروی زیبای خوش‌پوش اورا استقبال‌کرده، که یکی‌صراحی‌ودیگری بق زرین میوه در دست دارد.

البسهٔ این دو دخترخشروی، نهایت نفیس و زیبا و جالب ودراز سمانی خیره باگلهای زرین نازك وسرخ زرکشیده است. هردوچادر

این دو دلدادۀ زیبا را درین مجلس، گنجانیده توانسته است و هر قدر زیبائی که مقدور خامۀ مصور بود در همین منظر آفریده! که این خود یکی از معجزات نقاشی و مصوریست، ولی خارقه‌یی ناتمام، که تشنگی بیننده را رفع نمیکند و او میخواهد بداند که «چو بیدار شد تنگ در برگرفت» آیا بعد ازین این دو دلدادۀ جوان زیبا چه کرده باشند ؟

زیر کنگرۀ عالی کاخ بسپیداب و خط رقاع نوشته‌اند:

«امر ببناء هذه العماره السلطان الاعظم بایسنغر بهادرخان خلدالله ملکه»

۲۴- بیش از نیم صفحه ۴۹۸ تصویر یزدگرد و سپردن بهرام نوزاد به منذر است:

یزدگرد با تاج زرین برتخت زرین نشسته و عبائی سبز ببردارد. ممیزات چهرۀ اشخاص و مناظر صحنه و البسه، مانند سابقست. ولی اکثر اشخاص این صحنه جز دو نفر خدمتگار دربار شاهی چپن‌های دراز و عمایم کلان پوشیده‌اند که بگفتۀ فردوسی:

بیامد ز هر کشوری موبدی — جهان دیده و نیکدل بخردی

درین زمره منذر با ریش متمایل به سپیدی و عمامه و عبای آبی دراز (ولی قیافت ماوراءالنهری) پیش روی تخت شاهی نشسته و یزدگرد او را مخاطب ساخته است که فرزند نوزاد او بهرام را ببرد و پرورش دهد، ولی:

چنین گفت منذر که ما بنده‌ایم — خود اندر جهان شاه را زنده‌ایم
هنرهای ما شاه داند همه — که او چون شبانست و ما چون رمه
سواریم و گردیم و اسپ افگنیم — کسی را که دانا بود نشکنیم

پر از مهر شاهست مارا روان — بدین کار داریم شاها توان

در پیش تخت شاهی بر زمینۀ گلابی زیبا، قالینچه نفیسی با حواشی سرخ و نقاشی سپید و متن گلدار سرخ و سبز و سپید افتاده‌و دو پرستندۀ زیبای خوش‌پوش پیوسته ابروی خالدار، قنداق طفل‌را که با پوش سیاه زرنگار پوشیده است نهاده‌اند. و این بهرام نوزاد است که به منذر سپرده میشود:

نگه کرد از آغاز انجام را — بدو داد پرمایه بهرام را
(ص۴۹۸)

۲۵- صفحه ۵۷۲ تصویر آوردن شطرنج نزد نوشیروان است:

نوشیروان برتخت زرین در ایوان بسیار مزین عالی نشسته، که دیوار آن سپید است. بهردودست وی در طبقۀ پایین ندیمان ودرباریان ایستاده‌اند، که همان چپن‌های دراز فاخر زرین رنگارنگ و عمایم و کلاه‌پوشیده‌اند. یك‌غلام سیه‌چردۀ حبشی هم درین‌جمله دیده‌می‌شود.

در صحنۀ پائین که با خشت‌های مزین مفروش است، بساط بسیار زیبای شطرنج که نازك‌کاری هنری دارد بنظر می‌آید که براست و چپ آن دو نفر قباپوش با عمامه و ریش‌دار نشسته‌اند و در حالت تفکر با هم تکلم میکنند. گویا رای هند، پیش نوشیروان یك بساط و مهره‌های شطرنج فرستاده تا هوشیاران عجم رموز واسرار این بازی‌را دریابند، و بوزرجمهر بعد از تأمل یك شباروز بحل آن موفق‌گردید. این‌داستان را از فردوسی بشنوید:

فرستادۀ رای را پیش خواند — بر نامور بارگاهش نشاند
بدو گفت گوینده بوزرجمهر — که‌ای موبد راد خورشید‌چهر

ازین مهره‌ها شاه باتوچه گفت؟ که همواره باتوخردباد جفت
چنین دادپاسخ که فرخنده رای چو از پیش او من برفتم زجای
مرا گفت: این مهرهٔ ساج وعاج ببر پیش تخت خداوند تاج
بگوید که با موبد رای زن بنه پیش و بنشان یکی انجمن
چو این نغز بازی بجای آورند پسندیده و رهنمای آورند
همین بدره و برده و باژ وساو فرستیم چندانك داریم تاو
وگر شاه و فرزانگان، این بجای نیارند و روشن ندارند رای
بدانش بود شهریار ارجمند نه ازگنج ومردان وتخت بلند
نباید که خواهد زما باج وساو دریغ آیدش جان دانا بتاو
چو بیند دل ورای باریك ما
فزونتر فرستد بنزدیك ما

چون بوزرجمهر معمای شطرنج را حل کرد، کسری به فرستادهٔ رای هند گفت:

چنین گفت کسری که یزدان سپاس که هستم خردمند و یزدان‌شناس
مهان تاج و تخت مرا بنده‌اند دل وجان به مهر من آگنده‌اند
شگفتی‌تر این کار بوزرجمهر که دانش بدو داد گردان سپهر
(ص ۵۷۴)

از خصایص هنری این مجلس است که چهره کشی اشخاص آن تماماً ماوراءالنهری است، و همهٔ اشخاص آن عمامه‌پوش‌اند، و اکثر آنها دارای ریش حنایی کوتاه‌اند، وخود نوشروان هم قیافت یك از بك معمم سنی بخارایی دارد!

۲۶- نیم ص ۶۰۴ تصویر رزم بهرام با ساوه شاه و کشتن اوست:

این نیم صفحه صحنهٔ جنگ، بوسیلهٔ درختان تنومند سر بفلك کشیده در حاشیه دست چپ و بالای صفحه دوام منظر دارد و نبردگاه هم یك دشت خاکی کم گیاهست.

دیوسواران جنگی تازندهٔ بهرام چوبینه با تیر و کمان چاچی و سپرهای مزین مسلح‌اند، جوشن‌های زرین و رنگین و خودهای زرین پوشیده‌اند. سه سوار نیزه‌دار که در قسمت بالای نیزه پرچم موی هم دارند سپربدست در عقب تیراندازان دلاور می‌تازند. منظراسپان و سواران حمله آور و تیراندازی آنها هولناك و مهیب است.

در طرف مقابل نبردآزمایان ساود شاه همه فیل‌سوارند، سه فیل سیاه و یك فیل سپید را به‌جبههٔ جنگ بدست راست آورده‌اند، سپاهیان فیل سوار ساوه شاه لباس بنفش زراندود و خودهای زرین و زره پوشیده‌اند. یراق پیلان نیزخیلی فاخر ومزین است، ولی سوار پیل سپید بر دل خود تیر جگرخراشی خورده و از بالای هودج پیل سرنگون افتاده است، و این علامت شکست این دسته رزمندگان ساوه شاه باشد.

چهره کشی افراد هردو لشکر متخاصم، همان سبك ماوراء-النهریست با رویهای گرد، ریش‌های تنك حنائی و چشمان گربه‌یی. و این آخرین صحنهٔ مصور جنگی این نسخهٔ شاهنامهٔ بایسنغریست.

صفحات آخر و وقایه

دو صفحهٔ اخیر متناظر ۶۸۹-۶۹۰ نقاشی رنگین عالی حواشی و سروپای صفحه دارند، که در بالا و پایین چهار سطر خط کوفی به سپیداب نوشته‌اند، و در آخر صفحه ۶۹۰ همان نوشتهٔ کاتب کتاب جعفر-

بایسنغریست که ما در اوائل این مبحث آورده‌ایم.

اما وقایهٔ این کتاب مهم هم با همان اهتمام هنرمندانه ساخته شده و خود آن شهکار جلدسازی و آرایش لاکی است کـه سازندهٔ آن را مولانا قیام‌الدین دانسته‌اند. گل‌کاری زرد و سرخ و گلابی حاشیه و بعد ازان استعمال سواد بر زمینهٔ طلا با گـل‌کاری خیلی لطیف و دقیق ، و استعمال الوان آسمانی دران بصورتیست کـه اگر زاویهٔ مستقیم آن را ببینی، استعمال سواد وگلهای آسمانی‌رنگ برزمینهٔ زرین است ، ولی اگر بزاویهٔ منحرف دیده شود ، استعمال سواد بر زمینهٔ زرین جدا بنظر می‌آید، و نقاشی لطیف و نازك‌کاری آسمـانی‌رنگ خفیف آن منظری علاحده دارد. و این خود هنر نقاشی و رنگ‌آمیزی مجلداست که یك صفحه لاکی را بچندین رنگ دیدنی و نادیدنی مزین کرده و منظر وقایه را در زاویه‌هـای مختلف مرایا و مناظـر ، مختلف ساخته است.

صفحات بیرونی‌پشتی اول ودوم، متناظر و بکلی‌مشابه‌یکدیگرند و هنرمند توانسته‌که قدرت خامه و هنر خود را در تناظر و تشابه کلی این‌صفحهٔ‌لاکی درفواصل‌تزیین وحتی‌خطوط بسیارکوچك سوادکاری ونقاشی دقیق نازك نشان دهد، و این خود آیت هنراست.

اما دوصفحهٔ داخل دو پشتی اول و دوم باز هم متناظر و کاملاً شبیه‌اند برزمینهٔ مخلوط سرخ+سیاه، جداول زرین ونقاشی‌وگل‌کاری آسمانگون مطلا داردکه متانت وسادگی وریزه‌کاری را دران توان‌دید.

این نقاشی در لاك و ریزه‌کاری دقیق و استعمال الوان مشاهد و نامشاهد دران، شهکاریست در جلدسازی که نظیر آن کمتراست.

-۲-(۳۴۷)

اوراق قرآن بخط بایسنغر میرزا :

این شهزادهٔ هنرمند هنرپـرور هرات فرزنـد شـاهرخ و نواسهٔ تیمور است: (۷۹۹-۸۳۷ ق ۱۳۹۶-۱۴۳۳ م)
که خود خطاط ماهری بود، و نمونهٔ نوشتهٔ جلی ثلث عالی او بررواق مسجدگوهرشاد مشهد رضوی موجود است ، که مادرش گوهرشاد بنا کرده است.

ظاهراً این شهزادهٔ هنرمند، قرآنی بخط خود نوشته بود ، کـه اکنون‌فقط چهارصفحهٔ‌آن درکتابخانهٔ‌سلطنتی‌ایران‌باقیست (نمره۲۲۱۰) وقسمتی از اوراق آن درکتابخانهٔ آستان رضوی‌مشهد است.

اوراق‌کتابخانهٔ سلطنتی ۱۱،۸×۱۸،۳ سانتی برکاغذ سمرقندی به ثلث جلی با رقم بایسنغر نوشته شده و ناصرالدین شاه قاجار آنرا از قوچان به تهران آورد، که تاریخ‌کتابت ندارد و چهارقطعه دردوائر تزئینی متن طلاپوش است‌که اصلاً دو ورق را دوپوست‌کرده و مبدل به چهار صفحه، روی مقوا الصاق‌کرده‌اند و یك سرسوره داردمستطیل مجدول طلایی با اسلیمی بند رومی مشکی‌رنگ باآب زر و خط‌ثلث اعراب برنگ لاجورد وآیات سورهٔ البروج و السماء و الطارق وچند آیهٔ سورهٔ عنکبوت.

(فهرست‌قرآنهای‌خطی‌سلطنتی‌ایران‌ص۴۹۰طبع‌تهران۱۳۵۱ش)

در بارهٔ این قرآن آقای یحیی ذکا رئیس کتابخانه ملی تهران می‌نویسد:

« شهزاده بایسنغر این نسخه را برای اهداء به مقبرهٔ جد خـود تیمور نوشته، ودرسمرقند بر قبر تیمورافتاده بود. بقول اعتمادالسلطنه در مطلع‌الشمس چون نادرشاه افشار سمرقند را فتح کرد ، این نسخه در دست لشکریان او ورق‌ورق گشت واین اوراق در تصرف لشکریان به قوچان انتقال یافت و بر مرقد سلطان ابراهیم‌که مردم او را فرزند امام رضا شمرند فراهم گردید، ولی اکثراوراق این نسخهٔ نفیس مفقود شد، تا که در سنه ۱۳۳۱ق شهزاده محمد هـاشم افسر رئیس معـارف خراسان این اوراق را در یك صندوق آهنین از زیر خاك کشید کـه برخی مطموس و آسیب‌دیده بود، و آنرا به کتابخانهٔ آستانه رضوی سپرد. که فقط هفت ورق آن سالم مانده بود، وقبل‌ازین‌همین کتابخانه پنج ورق دیگرهم ازان داشت.

آنچه تاکنون معلومست اجزاء ذیل این نسخه باقی‌مانده‌اند:

۱- درکتابخانهٔ سلطنتی ایران چهار ورق مکمل.

۲- در کتابخانهٔ ملی تهران دوازده قطعه‌کـه هریکی یك تـا دو سطر دارد.

۳- موزهٔ ایران باستان در تهران یك صفحهٔ کامل.

۴- موزهٔ هنرهای زیبای تهران یك قطعه یك‌سطری.

۵- درمجموعه‌های‌شخصی تهران، چندقطعه دارای چندین‌سطر.

۶- برخی از قطعات آن در کتابخانه‌های ترکستان و اروپا کـه ازان اطلاع کاملی نداریم.

(مجلهٔ موسسهٔ‌فرهنگی‌منطقه‌یی‌طبع‌تهران‌جلد۲شماره۲ بهار ۱۹۶۹م)

-۳-(۳۴۸)

قرآن بخط محمود سلطانی :

درکتابخانهٔ سلطنتی ایـران نمـره ۲ قطع خشتی ۲۴×۱۷/۵ سانتی ۳۳۳ صفحه ۲۱ سطری بر کاغذ خانبالغ بخط نسخ ریحانی و کتابت خفی ممتاز کـه آنرا محمود سلطانی درسنهٔ ۸۴۶ ق ۱۴۴۲ م ازخط یاقوت مستعصمی درهرات نقل‌کرده و درآخرآن به‌توقیع نیمه جلی ممتاز نوشته‌است: «نقل من کتابة سید الاصحاب سند الکتاب... یاقوت المستعصمی... علی‌ید... محمود السلطانی... فی‌آخر جمادی الاول سنه ست واربعین و ثمانمائه بدارالسلطنه هراة.»

صفحات اول و دوم ایـن نسخهٔ شریفـه مجدول باحاشیه مذهب مرصع مار پیـچ و متـن لاجوردی مزین بطلا و الـوان مختلف است دارای‌چهار کتیبهٔ بازوبندی مذهب‌مرصع که بقیهٔ‌اوراق‌آن‌مجدول کمند اندازی زرین باحواشی ومتن ساده‌است. فواصل آیات، دوائرکوچك طلائی وآغاز هرجزو ونصف‌جزو وحزبها، دوائر تزئینی وسرسوره‌ها برقاع نیمه جلی‌ممتاز و مستطیل‌های تزئینی آب زر دارد.

وقایهٔ‌آن ساغری مشکـی ضربیست و بااین خصائـص و خط از آثار نفیس مکتب هنری هرات بشمار می‌آید.

(فهرست مذکور، ص ۳)

-۴-(۳۴۹)

منشآت بخط درویش عبدالله و خواجه اختیار:

درکتابخانهٔ‌سلطنتی ایران ۱۹۵ × ۳۲۰ میلی. جلدساغری‌ضربی سوخت‌عالی، بخط‌شکسته‌نستعلیق ۱۴رقعه نیمه‌جلی وخفی رقم‌خواجه اختیار منشی هروی و غیره از جمله یک قطعه نیمه جلی عالی رقم «درویش عبدالله سلطانی (بدون تاریخ) مربوط بقرن ۹ ه .»

(سلطنتی ایران ۱۹)

-۵- (۳۵۰)

مکاتیب سلطان حسین بایقرا رقم خواجه اختیار:

۱۶۳ × ۲۲۵م، جلد تیماج ترنج منگنه ۳۲ صفحه.

خط شکسته تعلیق نیمه جلی عالی، رقم قاضی اختیار الدین گنابادی بتاریخ (۹۳۵ ق ۱۵۲۸ م) (س ۲۰)

-۶-(۳۵۱)

مکاتیب سلطان حسین بایقرا رقم خواجه‌اختیار:

۱۳۷×۲۱۷م، جلد تیماج مذهب منگنه، صفحات متن و حاشیه طلا اندازی و مرصع عالی ویك سر لوح مذهب مرصع عالی ۳۰ صفحه.

خط شکسته تعلیق نیمه‌جلی ممتاز. رقم همان‌خواجه اختیارمنشی درسنهٔ ۹۷۰ ق ۱۵۶۲م (س ۲۱)

-۷- (۳۵۲)

حالنامه بخط سلطان علی مشهدی:

مثنوی‌گوی و چوگان عارفی است ۱۴۰ × ۲۲۰ میلی متر، جلد ضربی و سوخت معرق عالی. سرلوح وترنج مذهب مرصع وحواشی صفحات تشعیرسازی مذهب عالی بایك مجلس منیاتور عالی ۵۲ صفحه.

خط نستعلیق کتابت خفی‌خوش بارقم سلطان علی مشهدی بتاریخ ۴ ذی‌قعده ۸۷۴ ق ۱۴۶۹ م در هرات (س ۲۲)

(رك: ۱۰۲-۱۲۸)

-۸- (۳۵۳)

دیوان جامی بخط سلطان علی قاینی:

۲۲۵ × ۳۵۵ م. جلد تیماج مذهب جدید. متن و حاشیه افشان. دوصفحهٔ اول متن وحاشیه مذهب مرصع ممتاز. سرلوحها و سرفصول ولچکیهای متعدد مذهب مرصع‌ممتاز ۴۵۲ صفحه.

به خط نستعلیق جلی خوش سلطان علی‌قاینی درسنه ۸۹۸ ق ۱۴۹۲ م. (۸۰ ورق ازمیانه ساقط بودکه عبدالرحیم عنبرین قلم آنرا بخط خود تکمیل کرده واصل دیوان عبارت ازفاتحة الشباب وواسطة‌العقد است) (س ۲۴)

-۹-(۳۵۴)

خمسهٔ نظامی بخط میرعلی:

۲۲۵ × ۲۴۰ میلی. جلد سوخت عالی. صفحات متن و حواشی تشعیرسازی مذهب عالی. دوصفحهٔ اول درمتن وحاشیه مذهب مرصع

تشعیر شده ممتاز. سرلوحها و سرفصلهای متعدد مذهب مرصع ممتاز.

ده مجلس منیاتور عالی ۴۰۶ صفحه.

خط نستعلیق عالی بقلم میرعلی هروی در سنه ۹۲۸ ق ۱۵۲۱م (س۲۵)

-۱۰-۱۱-۱۲-(۳۵۵-۳۵۷)

سه کتاب بخط جعفر حسینی:

در کتابخانهٔ سلطنتی ایران :

(۳۵۵) ۱۰ـ گلستان بایك مثنوی دیگر کتابت جلی وخفی خوش سنه ۹۹۴ق ۱۵۸۵م با رقم: کتبه جعفر الحسینی.

(۳۵۶) ۱۱ـ گلستان با یك مثنوی امیرخسرو، کتابت خفی خوش بتاریخ ۱۲ جمیدی الثانی ۹۹۵ ق ۱۵۸۶م.

(۳۵۷) ۱۲ـ مثنوی عشق وروح فضولی بخط نستعلیق خوش سنه ۱۰۴۶ق ۱۶۳۶م. (نام این خطاط جعفر بن علی معروف بسید آقا سبزواریست که مخطوطاتش در کتابخانه‌های استانبول نیز بین ۹۹۴ تا ۱۰۴۶ ق ۱۵۸۵-۱۶۳۶م هست. خ۱۲۴)

-۱۳-(۳۵۸)

کلیله و دمنه درکتابخانهٔ سلطنتی ایران:

یکی از نسخ بسیار نفیس و معتبر مکتب هراتست که در اتقان تصویر طبیعت و آثار آن و هضم و تحلیل عناصر چینی ممتاز است. (صنایع ایران ۱۰۵)

بازل گری در منیاتور ایران (ص۱۳) گوید که از کیفیت هنری و غنای تصاویر آن پدید می آید، که برای یکی از حکمداران هنرپرور

نگاشته شده باشد. ولی چون اکنون خاتمهٔ کتاب از بین رفته، نه نام کاتب و هنرمند آن معلومست و نه حکمرانی که برای او آنرا ترتیب کرده‌اند، فقط از خصایص هنری، تاریخ نگارش و آرایش آنرا توان دریافت، که یك نسخهٔ دیگر همین کتاب در توپقاپوسرای به نمره R ۱۰۲۷ موجود است، و آنرا بایسنغرمیرزا درهرات نگاشته‌اند (رك: ترکیه ۶۶)

نسخهٔ کتابخانهٔ سلطنتی ایران در جانداری و ظرافت نقاشی و استعمال الوان لطیف، ارزش خاصی داشته و در نفایس هنرهرات جای دارد.

یك مجموعهٔ منتخب اشعار، برای اسکندر سلطان در سنه ۱۴۱۰-۱۴۱۱م مصور گردیده (شماره ۲۴۹۴) که اکنون درمجموعهٔ گل بنکیان Gulbenkian موجود است. درین کتاب نفیس تصویریست از مجنون، که در بیابان با وحوش در آمیخته ویکی از مناظر آن غزالیست که کاملاً طبیعی نقش شده و شباهت تامی با تصاویر این نسخه کلیله ودمنه دارد وکشیدن درختان گلپوش طراوتناك در تحت آسمان طلائی از ممیزات نفیسهٔ هردو نسخه است، ولی درتنوع تراکیب وتصویرپدیده‌های روحی در زندگی حیوانات، این نسخه کلیله ودمنه امتیازی خاص دارد وبکارهای مکتب بایسنغر درهرات شباهت میرساند.

در دو نسخهٔ دیگر مکتب هرات که در سنه ۱۴۲۶ و ۱۴۲۷م نقاشی شده‌اند طرح تزئین مفروشات ونقشهٔ ابنیه مانند تجیرپهن سطح بنا و یك دروازهٔ نیمه‌باز که شخصی ازان میگذرد، باین نسخه شبیه است، بنابراین مااین نسخه را کارعصر تیموریان حدود ۱۴۲۰-۱۴۲۵م

شمرده می‌توانیم که برای یکی از پروردگان هنرمانند ابراهیم‌یابایسنغر ساخته شده باشد.

سرورق این نسخه که دو صفحهٔ کامل بود، اکنون آسیب دیده و نقایص آنرا باز نقاشی کرده‌اند، ولی خصایص هنری ومنظرمطنطن این مجلس، دربار و جلوس شاهی را بر اورنگ سلطنت درباغی بصورتی نشان میدهد که کمال هنرنقاشی این دوره باشد.

شهزادهٔ جوان و پرندگان در حالت پرواز بر صفحهٔ دست چپ در حالت بسیار طبیعی نقاشی شده‌اند، که ساقی ماهروئی باده رادرایاغ شهزاده از صراحی میریزد و طوریکه در نسخ معتبر این دوره دیده میشود، همواره این سرورقهای مصور و مرصع با مضمون متن کتاب ربطی ندارند واکثرهم دوصفحهٔ کامل را میگیرند، درحالیکه منیاتورهای دیگر کتاب مستطیل اند و بلندی آن بیش از عرض آنست.

طرح تصویر برزو، مترجم داستان کلیله و دمنه سنسکریت که آنرا به نوشیروان تقدیم می‌نماید، با وجود مشابهت موضوع، فرقی با دیگران دارد، که گره‌بندی اشکال آن آزاد و مختصر است وما را فوراً بدنیای خیالی می‌برد، که داستانها دران وقوع یافته‌اند.

هنرمندیکه دو منیاتور واپسین این مخطوطه را آفریده، آنقدر نیروی خامه داشت که دروازهٔ یك دنیای خالی را با قوت فراوان تخیل شاعرانه بروی ما بکشاید و یقیناً کار همان هنرمند ماهر آثار نخستین باشد.

در منظر نخستین چهار نفر دوست: غزال وکلاغ و سنگ‌پشت و موش بر دور تالابی که درختان لیمو و نارنج بران سایه افگنده دیده

می‌شوند که در اطراف آن منظر بوته‌های گلدار در دامنهٔ کوه خشکی، خوش‌آیند است.

منظر دیگر این نسخه شدت حمله شیر کهن‌سالیست برگورخری که شغالی او را بچنگ این شیر مفترس انداخته. ولی این هم وضع بسیار طبیعی را نمایش میدهد که قسمت روشن‌تر تابلوست و بطرف راست آن منظر سبزگون خیره درختان بانس (خیرزران) آنرا زندگی دیگری می‌بخشد، و این طبیعت‌نگاری از روایات قدیم هنر چینی نگاشتن گلها، در قرن ۱۴م بوسیلهٔ مغول انتقال یافته که در جذبات شاعرانه دنیای عشق و دلربائی این سرزمین کاملاً ظهورکرده و صورتگران را به‌تمثیل طفلانهٔ دنیای طبیعت‌آشنا ساخته است. چنانچه دریکی از تصاویر آن سیمرغ افسانوی شهنامه‌که مورد توجه شاهست با خصایصی نقش‌گردیده که پروبال عظیم و نول سرخ آن به آثارچینی می‌ماند، ولی قوّت خود را از شباهت با سمبول بالدار اهوره مزدا، خدای قدیم دورهٔ هخامنشیان ایران می‌گیرد.

در سروی هنر ایران چهار مجلس منیاتور ظریف این نسخه‌را رنگین چاپ کرده‌اند:

۱ـ دهقانی که مرغان مخرب گل‌ها را در تور خود میگیرد. در دامنه‌کوه اسفنجی دارای رنگ خاکی زیر درخت کهن‌سال دهقانی با عبای سبزرنگ دراز و چهرهٔ خراسانی ایستاده و ریسمان توری را میکشد که مرغان سیاه و سپید زیاد درون توربا اضطراب وپرزنی‌دیده می‌شوند. وضع روحی دهقان ریسمان‌کش نیز در چهره و چشمانش مشاهد است‌که مهارت مصور را میرساند. رنگ‌آمیزی این منظر سرد

وخاموش است، گل آرائی و شاخ و برگ درختان دلکش ولطیف است (لوحه ۸۶۵)

۲ـ داستان کشف و آهو و کلاغ بر کنار تالاب، که این منظرهم دارای خصایص مجلس سابق است. و آب تالاب هم رنگ طبیعی دارد، درحالیکه دربرخی کارهای هنری آبرا رنگ سیاه داده‌اند. منظرنگاری وگل آرائی وکوهك اسفنجی آن دیدنیست (لوحه ۸۶۶)

۳ـ داستان مرد کهنسال و دو مرغ: مردی با ریش نیمه سپید و چین نیمه آستین دراز سبزرنگ زیر درخت قوی تنه حنایی‌رنگ و دو مرغ بالای آن نشسته‌اند. منظرآرایی و خصایص آن هم مثل سابقست (لوحهٔ ۸۶۷)

۴ـ جنگ بومان کلاغان: بالای کوه رنگین اسفنجی که درختان کوهی کشنی دارند، بومان با رنگ زرد و خطوط سیاه وکلاغان سیاه بجنگ و حمله بریکدیگر پرداخته‌اند . وضع روحی مرغان جنگنده مهارت مصور را وانمود میکند، منظرآرایی و رنگ‌آمیزی سرد این منظر دلکش و لطیف است، آسمان و فضای آن رنگ زرد آمیخته با کمی سرخی دارد. (لوحه ۸۶۸)

ـ۱۴ـ(۳۵۹)

مجموعهٔ کتابخانهٔ سلطنتی ایران:

از مهم‌ترین بقایای مکتب هراتست که درعصرشاهرخ پسرتیمور (۸۰۷ـ۸۵۰ق) مصورگردیده و آنرا بظن‌غالب، کارخلیل نقاش شمرده‌اند (سروی هنر ایران)

ـ۱۵ـ(۳۶۰)

. . . . . .

ـ۱۶ـ(۳۶۱)

ظفرنامه بخط سلطان محمد نور و کاربهزاد

درکتابخانهٔ سلطنتی کاخ گلستان تهران (۲۶).

۲۳۰×۳۷۰ م ، جلد سوخت ممتاز . دو صفحهٔ اول آن تماماً مذهب و مرصع ممتاز کار میرعضد است که تمام کتاب ۲۴ مجلس تصویر و منیاتور ممتاز مکتب بهزاد (تبریز) دارد، جمله ۷۵۰ صفحه به نستعلیق نیکو در سنه ۹۳۵ ق ۱۵۲۹ م نوشته شده و رقم خاتمهٔ آن چنین است:

«کتبه سلطان محمد نور، وذهبه میرعضد، وصوره بهزاد۹۳۵ق»

ازین کتاب ۵ صفحه مصورعالی در سروی هنر ایران سیاه طبع شده (لوحهٔ ۹۰۵ـ۹۰۷)که تمام خصائص هنری مکتب بهزاد دارد.

ـ۱۷ـ(۳۶۲)

شاهنامه فردوسی:

ملکیت مهدی ویشکائی در ایران .

کار اوائل دورهٔ صفوی دارای ۵۲ تصویر عمل دوسه نفر نقاش، که بعضی تصاویرسبك هرات در اواخر عهد تیموریان هم دارد، جمله ۵۲۵ ورقست، که «اول و آخراین کهنه کتاب افتاده.»

ـ۱۸ـ۱۹ـ(۳۶۳ـ۳۶۴)

دو شاهنامه(تهران)

هردو مربوط دورهٔ صفویه که یکی در ۹۹۶ق ۱۵۸۷م نوشته‌شده و ۴۰ تصویر دارد. نسخهٔ دیگر که در سنه ۱۰۱۴ ق۱۶۰۵م نگاشته‌شده

دارای ۸۵ مجلس مصور است.

منیاتورهای این هردو جلد، بسبك رضای عباسی (دنبالهٔ مکتب بهزاد هرات) است .

-۴۰-(۳۶۵)

کارهای محمود مذهب:

وی شاگرد میرعلی هروی مذهب و خطاط بود مربوط به‌مکتب بخارا (خ۲۸۱) تصاویر متعدد در کتابخانهٔ مشهد رضوی محفوظست کار محمود مذهب برقم « سلطان‌محمود » که از همه اهم پورتریت‌امیر علی‌شیر نوائیست با عصا وعبای دراز و رقم: «عمل محمود مذهب» که پیش از سنه ۹۰۷ق ۱۵۰۱م ساخته شده است.

-۴۱-(۳۶۶)

منیاتور دولایی عمل بهزاد:

در موزهٔ دولتی ایران باستان.

دو زن کتاب کوچکی دردست دارند، روی آن کتاب نوشته‌شده:

« تصویر سلطان حسین میرزا، عمل بهزاد».

(تاریخ صنائع ۱۷۱)

-۴۲-(۳۶۷)

جنگ شتران عمل بهزاد:

در موزهٔ کاخ گلستان تهران. یك منظر جنگ دو شتر ژیانست، که بران «عمل بهزاد» نوشته شده، ولی چون در سن بالاتراز ۷۰ بهزاد نوشته شده مورد شك است (سروی هنر ۱۸۶۴)

-۴۳-(۳۶۸)

جنگ ابراهیم میرزا تیموری:

دارای خط خوب و نقوش و تذهیبات دورهٔ هنر تیموریه ، در کتابخانهٔ جعفرسلطان‌القرائی تبریز ایران. (هنر و مردم ۱۲۲)

-۴۴-(۳۶۹)

انیس‌الناس:

این نسخه درکتابخانهٔ مجلس شورای ملی ایران (تهران) است که برای ابراهیم سلطان شهزادهٔ تیموری هرات نوشته شده و چنین مرقومست:

« برسم خزانهٔ سلطان‌الاعظم‌الاعدل مغیث‌الدنیا و الدین ابراهیم سلطان» (هنرومردم۱۲۲)

-۴۵-(۳۷۰)

مخزن‌الاسرار نظامی:

ازکارهای ادامه مکتب هرات درعصرصفویه است، نسخهٔ ممتاز زرکشیده آستان رضوی مشهد با رقم:

«برسم کتب خانهٔ شهریار ابوالفتح بهرام جم اقتدار»

-۴۶-(۳۷۱)

شاهنامه و خمسهٔ نظامی بخط محمدبن مطهر:

درکتابخانهٔ ملی ملك تهران، که در سنه ۸۳۳ق ۱۴۲۸ در هرات برای بایسنغر میرزا نوشته شده و رقم ذیل دارد:

«برسم خزانهٔ الکتب السطان الاعظم . . . غیاث‌السلطنه و الدنیا

بایسنقر بهادرخان . . . علی ید . . . محمدبن مطهربن یوسف‌بن ابی سعیدالقاضی النیسابوری بدارالسلطنة هراة . . . فی‌شعبان سنه ۸۳۳ ه»
(خ ۸۳۸)

-۲۷-۲۹- (۳۷۲-۳۷۴)

مخطوطات جعفر بایسنغری:

(۳۷۲) ۲۷- دیوان حسن دهلوی:

کتابخانهٔ مجلس تهران. کتابت خفی متوسط ۸۳۵ ق ۱۴۳۱ م
رقم ختم کتاب چنین است : « کتبه‌العبد المحتاج الی‌الله الغنی جعفر بایسنغری . . فی‌خامس‌عشرین و ثمانمائه‌الهجریة بدارالسلطنة هراة. .
(خ ۱/۱۱۹)

(۳۷۳) ۲۸- صفحهٔ آخر یك سفینه:

درکتابخانه سلطنتی ایران به نستعلیق متوسط، که سفینه مذکور ازبین رفته و درین صفحه چنین مـرقـوم است : این سفینه را جعفر بایسنغری در دارالسلطنهٔ هرات در سنه ۸۲۷ ق نوشت. (=۱۴۲۳م)

(۳۷۴) ۲۹- یك صفحهٔ آخر یك سفینه:

در مرقع گلشن کتابخانهٔ سلطنتی ایران صفحه‌یی بقلم غبارعالی بامضای‌جعفرالکاتب‌است که درهرات نوشته با رقم: «علی‌طریق واضع‌-الاصل علی‌بن حسن السلطانی.» که گویا واضع قلم غبار همین‌علی‌بن حسن باشد. (خ ۱/۱۲۰)

-۳۰-(۳۷۵)

مرقع محمد امین کاتب مشهدی متوفا در هند:

درکتابخانهٔ سلطنتی ایران برقم محمد امین ۹۸۸ ق (۱۵۷۹ م)
(خ ۶۵۰)

-۳۱-۶۲- (۳۷۶-۴۰۷)

مخطوطات شاه محمود نشابوری (متوفا درمشهد، حدود ۹۸۲ق):

(۳۷۶) ۳۱- دیوان امیرشاهی:

کتابت خفی عالی دردارالسلطنه تبریز ۹۵۱ق ۱۵۴۴م درکتابخانه سلطنتی ایران (س)

(۳۷۷) ۳۲- صدکلمه حضرت علی:

با ترجمهٔ منظوم‌فارسی بقلم خفی‌عالی (س)

(۳۷۸) ۳۳- بوستان سعدی کتابت عالی (س)

(۳۷۹) ۳۴- منتخب بوستان سعدی کتابت خفی‌عالی (س)

(۳۸۰) ۳۵- منتخب اشعار اهلی شیرازی کتابت عالی ۹۵۰ ق ۱۵۴۳م (س)

(۳۸۱) ۳۶- سبحةالابرار جامی کتـاب خفی ممتـاز ۹۴۴ ق ۱۵۳۷م (س)

(۳۸۲) ۳۷- اسرارنامهٔ عطار نستعلیق خفی عالی ۹۷۰ق ۱۵۶۲م درکتابخانهٔ مجلس تهران ۶۸ صفحهٔ مذهب ممتاز ۲۱۵×۳۱۰م

(۳۸۳) ۳۸- حاتمیهٔ حسین کاشفی کتابت خوش شعبان ۹۷۶ ق ۱۵۶۸م ملك دکترمهدوی تهران.

(۳۸۴) ۳۹- دیوان جامی کتابت‌خوش ۲۰ جمادی‌الاخری ۹۵۵ ق ۱۵۴۷م در یك مجموعهٔ خصوصی تهران.

(۳۸۵) ۴۰- چهل‌حدیث‌باترجمهٔ منظوم جامی کتابت خفی‌عالی ۹۵۱ق ۱۵۴۴م ملك دکترمهدی بیانی تهران.

(۳۸۶) ۴۱- ترجمه فارسی نصائح منسوب بحضرت محمد(ص) کتابت جلی عالی ۹۵۵ ق ۱۵۴۷م ملك دکتر مهدی بیانی تهران.

(۳۸۷) ۴۲- چهل کلمهٔ حضرت علی با ترجمهٔ منظوم حسین بن سیف‌الدین هروی کتابت خفی ملك دکترمهدی بیانی تهران.

غبار ممتاز در مشهد ۹۶۴ق ۱۵۵۶م مذهب.

(۳۸۸) ۴۳- بوستان سعدی کتابت خوش ۹۲۳ ق ۱۵۱۶م ملك دکترمهدی بیانی تهران.

(۳۸۹) ۴۴- جزو قرآن به نستعلیق عالی و دو سرسورهٔ فتح و مزمل به ثلث عالی

در تبریز نوشته شده. درمجموعهٔ کریم‌زاده تهران.

(۳۹۰-۴۰۰) ۴۵-۵۵- یازده قطعه خفی و غبار ممتاز بارقمهای وی، یکی با تاریخ ۹۶۵ ق ۱۵۵۷م درکتابخانهٔ سلطنتی ایران (س)

(۴۰۱-۴۰۵) ۵۶-۶۰- پنج قطعه غبارعالی‌خوش، یکی باتاریخ ۹۴۲ق ۱۵۴۵م درمدرسهٔ سپه‌سالار و کتابخانهٔ ملی تهران وسلطان‌القرائی.

(۴۰۶) ۶۱- یك‌قطعه درکتابخانهٔ آستانهٔ مشهد رضوی، نوشته شده در تبریز.

(۴۰۷) ۶۲- چهل کلمه حضرت علی بقلم غبار خفی عالی ۹۶۶ ۱۵۵۸م نسخهٔ مذهب درتهران. (خ۳۰۴)

-۶۳-۶۴- (۴۰۸-۴۰۹)

خطوط محمدمحسن هروی: (رك : ترکیه)

(۴۰۸) ۶۳- یك قطعه از مرقع سلطنتی تهران ، کتابت رجب ۹۸۳ق ۱۵۷۵م.

(۴۰۹) ۶۴- یك قطعه در مجموعهٔ مهدی بیانی تهران با رقم : مشقه محمد محسن. (خ۸۳۳)

-۶۵-۶۶- (۴۱۰-۴۱۱)

مخطوطات عبدالله طباخ هروی :

وی در هرات بدنیا آمده و از مشاهیرهنرمندان کتابسازی‌هراتست که مدتی در سمرقند هم بود. و در سنه ۸۸۵ق ۱۴۸۰م در بادغیس از جهان رفت از آثار اوست:

(۴۱۰) ۶۵- ادعیه حفظ‌الآفات : به نستعلیق متوسط درجمادی‌الاولی ۸۶۶ ق ۱۴۶۱ م در هرات نوشته شده از مجموعهٔ مهدی بیانی تهران .

(۴۱۱) ۶۶- یك قطعه نستعلیق خوش که بتاریخ جمعه ۳ رمضان ۸۳۳ ق ۱۴۲۹م نوشته شده درمجموعهٔ سلطان‌القرائی تهران (خ۳۶۳)

-۶۷-(۴۱۲)

خط شیخ محمدکمال کاتب نشابوری :

صدکلمهٔ حضرت علی درکتابخانهٔ سید نصراله تقوی تهران، به نستعلیق خوش خفی به شیوه شاه محمود نشابوری . متن کلمات به لاجورد و زر و ترجمه بقلم مشکی است که در سنه ۹۴۳ ق ۱۵۳۶م نوشته شده است. (خ۸۲۶)

-۶۸-۷۰- (۴۱۳-۴۱۵)

مخطوطات عبدالرحمن خوارزمی:

وی استاد مسلم نستعلیق و مقارن اظهر و سلطان علی مشهدی و

شاگرد میر عبدالله بن میرعلی تبریزی است که مدت‌ها بدربار هرات و تبریز بود، وفاتش بعداز سال ۸۸۶ق ۱۴۸۰م است. (رك: ترکیه)

(۴۱۳) ۶۸- در مجموعهٔ ترجیعات کتابخانهٔ مجلس تهران، یك ترجیع بند بقلم نستعلیق جلی متوسط با رقم عبدالرحمن الخوارزمی است که بسال ۸۶۶ ق ۱۴۶۱م در دارالسلام بغداد نوشته شده.

(۴۱۴) ۶۹- شش دفتر مثنوی مولوی به نستعلیق متوسط و رقم «عبدالرحمن کاتب سنه ۸۳۹ ق» (۱۴۳۵م) در ملك مجید موقر تهران.

(۴۱۵) ۷۰- خمسهٔ نظامی: نستعلیق خفی و اندکی رقاع با رقم «کتبه عبدالرحمن الکاتب در سنه ۸۳۹» (۱۴۳۵ م) که از تهران بموزه برتانیا رفته و دکتر مهدی بیانی این دو کتاب اخیررا باوجودیکه نسبت خوارزمی ندارد، بنابر تشابه خط ووحدت زمان، ازین شخص دانسته است (خ۳۸۰)

-۷۱-(۴۱۶)

حالنامه بخط عبدالکریم خوارزمی (رك: ترکیه):

یك نسخهٔ حالنامهٔ عارفی وروشنائی نامه بقلم نستعلیق جلی متوسط عبدالکریم بن عبدالرحمن خوارزمی که در ۱۵ شعبان ۸۸۳ ق ۱۴۷۸م نوشته شده، در کتابخانهٔ مجلس تهران محفوظست (خ۴۱۱)

-۷۲-(۴۱۷)

گوی و چوگان عارفی بخط میرزا محمدبن شاه محمد ترکستانی:

این نسخه درمحرم سنه ۹۸۳ق ۱۵۷۵م نوشته شده ودر کتابخانه سلطنتی ایران است. (خ ۶۶۶)

-۷۳-(۴۱۸)

کلیات خاقانی بخط محمدلطیف شوخی بخاری:

در شعبان ۱۰۱۵ق ۱۶۰۶م نوشته شده و در کتابخانهٔ سلطنتی ایرانست (خ۸۳۰)

-۷۴-(۴۱۹)

سلسلة الذهب جامی بخط شاه محمد مشهدی:

۱۳۰ × ۲۳۰ میلی جلد روغنی عالی، صفحات و حاشیه قطعه‌سازی با حواشی افشان. دو صفحهٔ آخر منقش بـا یك سرلوح مذهب مرصع عالی ۱۲۰ صفحه نستعلیق عالی بدون تاریخ در کتابخانهٔ سلطنتی ایران (س ۳۳)

-۷۵-(۴۲۰)

دیوان امیرشاهی بخط سیداحمد مشهدی:

۲۱۰ × ۳۲۵ حواشی صفحـات افشان و متن مذهب لاجوردی ۶۲ صفحه.

خط متن نستعلیق خفی عالی که در سنه ۹۸۲ق ۱۵۷۴م بقلم سید احمد مشهدیست. ولی در آخر رباعیات متفرقه نیمه جلی خوش بقلم محمدرضا تبریزی نوشته شده است. (س۳۴)

-۷۶-(۴۲۱)

مقالات خواجه عبدالله انصاری بخط معزالدین:

۲۱ × ۳۰ سانتی جلد روغنی و سوخت ممتاز. حواشی عموماً تشعیرسازی ممتاز مرصع و مذهب. سرلوح مذهب مرصع عـالی ۷۰

صفحه ۵ سطری.

خط نستعلیق نیمه جلی عالی با رقم: معزالدین محمدالحسینی‌ـ الکاتب در سنه ۹۸۵ق ۱۴۸۰م که ادامهٔ مکتب هراتست . (س۳۵)

ـ۷۷ـ(۴۲۲)

سلامان و ابسال جامی بخط محمد امین:

۱۸۰ × ۲۹۵ جلد روغنی ممتاز ضربی‌طلاپوش. حواشی‌عموماً منقش مذهب با یك مجلس منیاتور ممتاز ۹۸ صفحه، که بخط نستعلیق خوش محمد امین‌کاتب در سنه ۱۰۰۱ق ۱۵۹۲م برای دین‌محمدسلطان نوشته شده و ادامهٔ مکتب هراتست (س۳۶)

ـ۷۸ـ(۴۲۳)

گلستان سعدی بخط شاه قاسم:

۲۲۰ × ۳۵۰ جلد ضربی مذهب . حواشی تشعیرسازی مذهب. دوصفحه اول مذهب مرصع عالی ۷۸ صفحه (س۳۷)

خط نستعلیق خفی عالی شاه قاسم در سنه ۱۰۰۱ق ۱۵۹۲م که ادامهٔ مکتب هراتست. (رك:)

ـ۷۹ـ(۴۲۴)

حالنامه بخط عبدی نیشابوری:

گوی و چوگان عارفیست ۱۶۵ × ۲۵۵ جلد ساغری مشکی ضربی عالی، صفحات و حواشی زرافشان. یك سرلوح و سرفصلها و لچکیهای متعدد مذهب ممتاز مرصع. ۵۰ صفحه خط نستعلیق خوش بقلم عبدی نیشابوری (بدون تاریخ، ولی‌مربوط بقرن ۱۰) (س۲۸)

ـ۸۰ـ۹۹ـ (۴۲۵ـ۴۴۴)

خطوط محمود شهابی:

وی در سنه ۹۳۵ق از خراسان به بخارا رفت و از آنجا در بلخ ساکن شد، شاگرد ارشد میرعلی هرویست ، آثـار خطی او تا ۹۹۳ ق ۱۵۸۴م هم دیده شده (خ۸۷۸) از آثار اوست:

(۴۲۵) ۸۰ـ دیوان حلالی چغتائی:

۱۳۰ × ۲۱۵ جلد تیماج. حواشی عموماً تشعیر سازی مذهب مرصع عالی ۵۴ صفحه.

خط نستعلیق خوش‌محمودبن‌اسحاق شهابی سیاوشانی‌هروی در سنه ۹۶۱ ق ۱۵۵۳م (س۲۹)

(۴۲۶) ۸۱ـ منتخب مثنوی مولوی :

خط نستعلیق همین خطاط (س)

(۴۲۷) ۸۲ـ اخلاق محسنی :

به نستعلیق خوش او نوشتهٔ ۹۶۹ ق ۱۵۶۱م در مجموعهٔ سلطان‌ـ القرائی تهران.

(۴۲۸ـ۴۴۴) ۸۳ـ۹۹ ـ هفده قطعه خطوط گوناگون او در کتابخانه‌های سلطنتی و ملی و سپه‌سالار (تهران) و آستان رضویست (خ۸۸۰) (رك: هند وترکیه)

ـ۱۰۰ـ (۴۴۵)

منتخب بوستان بخط محیی :

۱۵۵ × ۲۴۰م جلد ضربی و سوخت معرق عالی، صفحات‌متن

و حاشیه قطعه سازی، حواشی زرافشان. سرلوح و سرفصلها مذهب مرصع ممتاز است ۴۶ صفحه.

خط نستعلیق عالی بقلم محیی در سنه ۹۶۸ ق ۱۵۶۰م (س۳۰) (رك: افغانستان)

-۱۰۱-۱۰۳- (۴۴۶-۴۴۸)

خطوط ابراهیم:

وی در قرن دهم نستعلیق‌نویس ماهر و شاگرد سلطان محمد نور هروی و منشی آستان رضوی بود (خ۸/۲) از آثار اوست:

(۴۴۶) ۱۰۱- یك قطعه خوش نستعلیق بی‌تاریخ در یك مرقع کتابخانهٔ سلطنتی ایران.

(۴۴۷) ۱۰۲- یك قطعه نستعلیق خوش بامضای ابراهیم در یك مرقع کتابخانهٔ آستانهٔ رضوی مشهد.

(۴۴۸) ۱۰۳- اسکندرنامه ترکی:

در کتابخانهٔ سلطنتی ایران به نستعلیق خوش که در آخر آن مرقومست:

« قد وقع الفراغ من تحریر هذا الکتاب . . . علی یدالعبد . . . ابراهیم المنشی الحضرة الرضوی بتاریخ شهر رمضان سنه ۹۳۷ ق » (۱۵۳۰م) (خ۲۱/۱)

-۱۰۴-۱۰۵- (۴۴۹-۴۵۰)

خطوط جاهی (۹۴۶-۹۸۴ق)

۱۰۴-۱۰۵: دو قطعه خط نستعلیق‌خوش سلطان ابراهیم«جاهی»

ابن بهرام میرزا ابن شاه اسمعیل صفوی. بقلم رنگه بسپیداب و زعفران برقم: « فقیر ابراهیم بن بهرام ذنوبه» و « فقیر ابراهیم » . در کتابخانه دکتور بیانی تهران (خ۱۳/۱)

-۱۰۶- (۴۵۱)

دیوان جاهی بخط جمال مشهدی:

برین دیوان شهزاده ابراهیم سابق الذکر، دوهنرمند مکتب مشهد، فرع مکتب هرات کارکرده‌اند، خط نستعلیق خوش آن بقلم جمال مشهدیست و کار تصویر و تذهیب آنرا مولانا عبدالله المذهب در سنه ۹۸۹ق ۱۵۸۰م انجام داده است، که در کتابخانهٔ سلطنتی ایران محفوظست.

یك قطعه خط خوش جمال در یك مرقع کتابخانهٔ اوقاف استانبول هم موجود است (خ۱۲۸)

-۱۰۷-۱۱۰-(۴۵۲-۴۵۵)

خطوط حسن شاملو:

وی فرزند حسین خان شاملوست که بعداز مرگ پدرش بیگلر بیگی خراسان و حاکم هرات گردید، وفاتش در هرات سنه ۱۱۰۰ ق ۱۶۸۸م و آثار او از اواخر مکتب هراتست:

(۴۵۲) ۱۰۷- برمزارخواجه عبدالله انصاری بخط جلی نستعلیق بسیار عالی دو بیت را بر سنگی نقرکرده است که به آثار هنری افغانستان تعلق دارد. (رك: افغانستان ۱۰۱)

(۴۵۳) ۱۰۸- در کتابخانهٔ سلطنتی ایران یك قطعه نستعلیق‌خوش او موجود است که « جهت فرزندی میر عبدالصمد» نوشته است.

(۴۵۴) ۱۰۹- همچنین یك قطعه نستعلیق خـوش در کتابخانهٔ مشهد رضویست با رقم: «مشقه حسن شاملو سنه ۱۰۳۷ ق» (۱۶۲۷م)

(۴۵۵) ۱۱۰- یك قطعه نستعلیق او در همین کتابخانه بـا رقـم «مشقه حسن‌شاملو۱۰۴۵ق» (۱۶۳۵م) (خ۱/۱۴۳)

-۱۱۱-(۴۵۶)

دیوان ابن یمین بخط حسین خوارزمی:

به نستعلیق متوسط حسین الخوارزمی در سنه ۹۴۹ ق ۱۵۴۲م درکتابخانه سلطنتی‌ایران. (خ۱/۱۵۱)

-۱۱۲-(۴۵۷)

دیوان نوائی (ترکی) بخط حسین شهابی:

درکتابخانهٔ سلطنتی ایران، به نستعلیق خفی خوش شاه‌حسین‌بن فخرالدین علی شهابی هروی در نمرهٔ شوال سنه ۱۰۱۴ق ۱۶۰۵م برای کتابخانهٔ حسین‌خان شاملو والی خراسان نوشته شده.

آثار خطی دیگر شهابی در یونیورسیتی استانبول و چستر بیتی انگلستانست. (خ۱/۱۵۵)

-۱۱۳- (۴۵۸)

دیوان حسینی بخط خلیل:

درکتابخانهٔ سلطنتی ایران، دیوان‌ترکی‌حسینی به‌نستعلیق‌متوسط خلیل تبریزی موجود است‌که آنرا در محرم ۹۴۳ ق ۱۵۳۶م از خط [قدو]ة‌الکتاب سلطان علی مشهدی نقل‌کرده است. (خ۱۸۰)

-۱۱۴-۱۴۰- (۴۵۹-۴۷۰)

خطوط سلطان علی مشهدی (رك: ۷ و فهرست)

(۴۵۹) ۱۱۴- رباعیات خیام:

کتابخـانهٔ سلطنتی ایران . قطع رحلی، نستعلیق خوش با رقم «سلطان علی‌الکاتب‌المشهدی» (خ۲۵۷)

(۴۶۰) ۱۱۵- تحفةالاحرار جامی:

کتابخانهٔ مذکور. به‌نستعلیق خوش همین‌کاتب درجمادی‌الاولی ۹۲۱ق ۱۵۱۴م. (خ ۲۵۷)

(۴۶۱) ۱۱۶- مخزن‌الاسرار نظامی:

در همین‌کتابخانه بهمین خط و رقم. (خ۲۵۷)

(۴۶۲) ۱۱۷- دیوان حافظ:

درهمین‌کتابخانه بهمین خط بطریق مرقع‌که درآخر رقم‌ندارد، ولی شباهت تام با خطوط سلطان علی مشهدی دارد، وجهانگیر پادشاه هند بخط خود در پشت‌آن چنین نوشته: «خط ملاسلطان علی‌است و صفحهٔ اول آن تصویر استاد بهزاد است و صفحهٔ آخرکار فرخ وچهار لوح تحریر، عمل یاری مذهب، حرّره نورالدین جهانگیر روز یکشنبه سنه ۱۰۱۷ ق» (۱۶۰۸م) (خ۲۵۸)

(۴۶۳) ۱۱۸- دیوان شاهی (ترکی):

در همین‌کتابخانه، به نستعلیق خوش با رقم سلطان‌علی‌المشهدی در سنه ۸۹۵ق ۱۴۸۹م (خ۲۵۸)

(۴۶۴) ۱۱۹- گل و مل سلطان حسین میرزا:

درکتابخانهٔ‌دکتورمهدوی‌تهران. باهمین‌رقم‌وهمین‌تاریخ(خ۲۵۸)

(۴۶۵) ۱۲۰— دیوان سلطان حسین‌میرزا بایقرا:

درکتابخانهٔ مهندس عباس مزدا تهران، به‌نستعلیق جلی خوش‌و رقم سلطان علی مشهدی در اواخر ربیع‌الآخر سنه ۸۹۹ در دارالسلطنه هراة (۱۴۹۳م)(خ۲۵۸)

(۴۶۶) ۱۲۱— کلیات داعی شیرازی:

درکتابخانهٔ سلطنتی ایران، به نستعلیق عالی جلی و رقم سلطان علی روز جمعه ۲۷ ذیحجه ۸۷۶ق (۱۴۷۱م)(خ۲۶۵)

(۴۶۷) ۱۲۲— خمسهٔ امیرخسرو دهلوی :

در همین کتابخانه بهمین رقم بتاریخ دو شنبه ۴ شعبان ۸۶۳ ق (۱۴۵۸م) (خ۲۶۵)

۱۲۳-۱۳۷ : پانزده قطعه در مرقعات مختلف کتابخانهٔ سلطنتی ایران (خ۲۶۶)

(۴۶۸) ۱۳۸— دیوان امیرخسرو:

درکتابخانه دکتور مهدوی تهران ، با رقم سلطان علی بتاریخ روز دوشنبه ۵ جمادی‌الثانیه سنه ۸۶۱ق (۱۴۵۶م) (خ۲۶۵)

(۴۶۹) ۱۳۹— رساله اسماء اعظم:

خط سلطان‌علی درکتابخانهٔ سپه‌سالار تهران (خ۲۶۵)

(۴۷۰) ۱۴۰— رسالهٔ علم فراست:

یك رسالهٔ‌کوچك با رقم سلطان علی در کتابخانه مهدی بیانی تهران (خ۲۶۶)

-۱۴۱-۱۴۹-(۳۷۱-۴۷۹)

خطوط سلطان محمد خندان هروی (متوفا بعد از۹۵۷ ق درهرات):

(۴۷۱) ۱۴۱— یوسف و زلیخای جامی :

درکتابخانهٔ ملی تهران، به نستعلیق خوش سلطان محمد خندان.

(۴۷۲) ۱۴۲— یوسف و زلیخای جامی:

در یك مجموعهٔ خصوصی تهران، مذهب و نستعلیق خوش با رقم سلطان محمد خندان در جمادی‌الآخره سنه ۹۱۵ق (۱۵۰۹م)

(۴۷۳) ۱۴۳— سبحةالابرار جامی:

در مجموعهٔ جعفر سلطان‌القرائی تهران، نستعلیق خوش در سنه ۹۳۰ق ۱۵۲۳م.

(۴۷۴) ۱۴۴— بوستان سعدی:

بهمین قلم و قطع وتذهیب در سنه ۹۲۰ق ۱۵۱۳م. در مجموعهٔ مهدی بیانی تهران.

(۴۷۵) ۱۴۵— یك قطعه نستعلیق خوش با رقم او در کتابخانهٔ سپه‌سالار تهران.

(۴۷۶-۴۷۸) ۱۴۶-۱۴۸: سه قطعه‌کتابت خوش دارای رقم او درکتابخانهٔ آستانهٔ رضوی مشهد.

(۴۷۹) ۱۴۹— یك قطعه جلی‌خوش با رقم‌او در مجموعهٔ مهدی بیانی تهران (خ۲۶۹-۲۷۰) (رك: فهرست)

-۱۵۰-۱۵۹- (۴۸۰-۴۸۹)

خطوط سلطان محمد نور هروی: (رك: فهرست)

وی فرزند نورالله هروی و از خطاطان دستگاه امیرعلی شیر در هراتست (۸۷۷-۹۴۰ق) ۱۴۷۲-۱۵۳۳م (رك: فهرست)

(۴۸۰) ۱۵۰— یك رقعه در یك مرقع سلطنتی ایران ، بکتابت خفی عالی.

(۴۸۱-۴۸۳) ۱۵۱-۱۵۳: سه رقعه از یك مرقع آستانهٔ رضوی

مشهد بکتابت عالی .

(۴۸۴) (۱۵۴) یك‌قطعه بقلم کتابت‌خفی خوش‌مشق، درمجموعهٔ شخصی مهدی بیانی تهران. (خ۲۷۹)

(۴۸۵) (۱۵۵) منتخب اشعار سعدی و جامی:

سلطنتی ایران ، بقلم کتابت عـالی برقم منظـوم « بنده سلطان محمدبن نور » در سنه ۹۲۵ق ۱۵۱۸م.

(۴۸۶) (۱۵۶) دیوان حافظ :

مجلس شورای ملی تهران، برقم سلطان محمد نور بدارالسلطنه هراة (خ ۲۷۵)

(۴۸۷) (۱۵۷) بوستان سعدی:

کتابخانهٔ ملی‌تهران، بقلم‌کتابت خفی خوش بارقم سلطان‌محمد نور بی‌تاریخ (خ ۲۷۶)

(۴۸۸) (۱۵۸) گلستان سعدی:

در مجموعهٔ مهدی بیانی تهران، بقلم‌کتابت خوش خفی با رقم و تاریخ سلطان محمد نور ۹۰۷ق ۱۵۰۱م (خ۲۷۶)

(۴۸۹) (۱۵۹) منتخب اشعار جامی:

بقلم‌کتابت خفی خوش با رقم سلطان محمدنور در سنه ۹۳۱ ق ۱۵۲۴م (خ۲۷۷)

-۱۶۰-۱۶۲-(۴۹۰-۴۹۲)

مخطوطات سلطان‌علی قاینی:

وی شاگرد اظهر تبریزی و از مجلسیان امیرعلی شیر و ملازم جامی بود متوفا ۹۱۴ق ۱۵۰۸م (رك: ۶-۸)

(۴۹۰) (۱۶۰) کلیات جامی:

کتابخانهٔ سلطنتی ایران ، بقلم نستعلیق خوش با عناوین رقاع، بامضای سلطان علی قاینی در ربیع‌الاول سنه ۸۹۸ ق ۱۴۹۲م.

(۴۹۱) (۱۶۱) ظفرنامهٔ علی یزدی:

کتابخانهٔ مجلس تهران ، بقلم نستعلیق و عناوین رقاع خوش ، بامضای سلطان علی قاینی جمعه ۲۰ شعبان ۸۹۲ ق ۱۴۸۶م (خ۲۳۷)

(۴۹۲) (۱۶۲) یك‌قطعه خط: درکتابخانه سلطنتی ایران، بارقم: «حرّره الغریب سلطان علی‌القاینی» (خ ۲۳۸)

-۱۶۳-۱۷۰-(۴۹۳-۵۰۰)

مخطوطات میرکلنگی

میر حسینی نسفی بخاری مشهور بمیـر کلنگی کاتب سلطانی و کاتب خاقانی کتابدار عبدالله خان‌ثانی امیربخارا وخطاطوی بین سنوات ۹۴۲-۹۸۳ (۱۵۴۵-۱۵۷۵م) بود، ازآثار اوست:

(۴۹۳) (۱۶۳) گلستان سعدی:

درکتابخانهٔ سلطنتی ایران، بقلم کتابت خوش بارقم میرحسین حسینی مشهور بمیر کلنگی کاتب در دارالـخلافهٔ بخارا سنه ۹۲۲ ق (۱۵۱۵ م)

(۴۹۴) (۱۶۴) یوسف و زلیخای جامی:

در همین کتابخانه، خط همین کاتب در بلدهٔ بخارا سنه ۹۶۶ ق (۱۵۵۸ م) (خ۱۶۵)

(۴۹۵) (۱۶۵) بوستان سعدی:

درهمین کتابخانه،خط همین کاتب دربلدهٔ بخارا (خ ۱۶۶)

(۴۹۶) (۱۶۶) رباعیات سید محمد جامه‌باف:

درکتابخانهٔ سید نصرالله تقوی تهران ، قلم کتابت خوش خفی بارقم: میرحسین الحسینی الکاتب فی بلدة دارالامان لاهور(؟) (خ ۱۶۶)

(۴۹۷) (۱۶۷) یك قطعهٔ خط در کتابخانهٔ ملی تهران، با رقم «الداعی میرکلنگی الکاتب الحسینی.»

(۴۹۸) (۱۶۸) یك قطعه با رقم میر حسین کلنگی در کتابخانهٔ مشهد رضوی.

(۴۹۹) (۱۶۹) یك قطعه در همین کتابخانه با رقم میر حسین‌ـالحسینی النسفی.

(۵۰۰) (۱۷۰) یك‌قطعهٔ دیگر غزل حافظ بکتابت خوش با رقم میرحسین فی‌شهور ۹۵۴ ق (۱۵۴۶ م) درمجموعهٔ مهدی بیانی تهران (خ ۱۶۶)

-۱۷۱-۱۷۲- (۵۰۱-۵۰۲)

خطوط خواوند سالك:

(۵۰۱)۱۷۱ــ کلیات جامی:

درکتابخانهٔ سلطنتی ایران، به‌نستعلیق متوسط خواوند سالك بن میرك دربلدهٔ سمرقند درسنه ۹۹۵ ق (۱۵۸۶ م) درموضع باغ‌میدان.

(۵۰۲) ۱۷۲ــ تحفة الاحرار جامی:

درملك میجــر د، میکالی Major D. Macauly با رقم «خواوند سالك بن میرك درسنه ۹۹۰ ق»(۱۵۸۱ م)(خ ۱۸۲)

-۱۷۳-۱۷۶- (۵۰۳-۵۰۶)

خطوط محمد بهرام (رك: ترکیه)

(۵۰۳) (۱۷۳) اخلاق منصوری غیاث منصور:

برقم محمدبهرام روزیکشنبه‌ماه ربیع‌الثانی ۹۵۸ق ۱۵۵۰ م در مجموعهٔ سلطان القرائی ایران.

(۵۰۴-۵۰۶) (۱۷۴-۱۷۶) سه‌قطعه خفی که یکی‌تاریخ ۹۵۸ق ۱۵۵۰م درمدینه دمشق دارد، درمجموعه کریمزاده تهران (خ ۶۶۳)

-۱۷۷-۱۸۲-(۵۰۷-۵۱۲)

خطوط باباشاه اصفهانی (رك: فهرست)

(۵۰۷) (۱۷۷) نصایح الملوك:

درکتابخانهٔ سلطنتی ایران بخط عالی و رقم فقیر باباشاه درسنه ۹۸۰ ق (۱۵۷۲م) جهت میرعبدالرحیم بن‌فضل‌الله محتسب (خ ۹۱)

(۵۰۸) (۱۷۸) خمسهٔ نظامی (متن) خمسهٔ امیرخسرو (حاشیه) :

درکتابخانهٔ سلطنتی ایـران. کتابت خفی عالی بارقم و تاریخ: «نمقه‌العبدالمذنب الحقیر بابا شاه فی‌سنه ۹۹۴ ق (۱۵۸۵م) (خ ۹۱)

(۵۰۹) (۱۷۹) منتخب اشعار جامی:

درمجموعهٔ مهدی بیانی تهران، با قلم عالی و رقم «کتبه العبدـالمذنب باباشاه اصفهانی» (خ۹۱)

(۵۱۰) (۱۸۰) سلسلةالذهب جامی:

۱۵۵ × ۲۴۵ میلی‌متر، جلدروغنی وسوخت‌معرق‌ممتاز،صفحات متن بــوته سازی عالی .حواشی تماماً تشعیر سازی . سرلوحها مذهب

مرصع ممتاز. دارای ۱۲مجلس منیاتور ۴۹۸ صفحه.

خط نستعلیق خفی عالی بابا شاه اصفهانی درسنه ۹۷۷ ق (۱۵۶۹م)
این نسخه نمونهٔ ادامهٔ مکتب هرات در اصفهان است (س ۳۲) (خ ۹۰)

(۵۱۱) (۱۸۱) چهل حدیث نبوی:

سلطنتی ایران. کتابت نستعلیق خفی با رقم و تاریخ: «بابا شاه اصفهانی ذیحجه ۹۸۲ ق» (۱۵۷۴م)(خ ۹۱)

(۵۱۲) (۱۸۲) چهل کلمه:

در کتابخانهٔ مـذکور، به نستعلیق ممتاز، نوشتهٔ رمضان ۹۷۸ ق ۱۵۷۰م. نسخهٔ نهایت نفیس مزین منقش زر افشان، که درسنه ۱۰۷۷ق ۱۶۶۶م مرتضی قلی‌خان بیگلربیگی گنجه، بدربار صفویه پیشکش کرده است.

-۱۸۳-۱۸۹- (۵۱۳-۵۱۹)

مخطوطات شاه قاسم‌کاتب هراتی :

وی درهرات کاتب حسین‌خان شاملو و تاسال ۱۰۲۸ ق ۱۶۱۸ م زنده بود، وآثار او دوام مکتب هراتست (رك: فهرست)

(۵۱۳) (۱۸۳) منتخب مثنوی و حدیقه بکتابت عالی بـرای کتابخانهٔ حسن خان شاملو در هرات ۱۰۲۸ ق ۱۶۱۸ م. در کتابخانهٔ سلطنتی ایران.

(۵۱۴) (۱۸۴)دیوان حافظ کتابت عالی درسنه ۱۰۱۰ق ۱۶۰۱م، سلطنتی ایران.

(۵۱۵) (۱۸۵) بوستان سعدی کتابت جلی خوش برای کتابخانهٔ شاملو درهرات صفر ۱۰۱۴ ق ۱۶۰۵ م، سلطنتی ایران.

(۵۱۶) (۱۸۶) دیوان حافظ کتابت خوش برای سلطان بیرام‌علی چکنی درغره شوال ۱۰۰۲ق ۱۵۹۳م، سلطنتی ایران.

(۵۱۷) (۱۸۷) دیوان حافظ کتابت خفی خویش ۱۰۲۵ق ۱۶۱۵م موزهٔ ایران باستان، تهران.

(۵۱۸)(۱۸۸) تحفة العراقین کتابت خفی خوش ذیقعده ۱۰۱۲ق ۱۶۰۳م دکتور بیانی دیده.

(۵۱۹) (۱۸۹) یك‌قطعه خط عالی که درهرات برای نواب بیرام علی چکنی نوشته، کتابخانهٔ سلطنتی ایران. (خ ۲۹۱)

-۱۹۰-۲۱۷- (۵۲۰-۵۴۷)

مخطوطات شاه محمد مشهدی:

وی فرزند محمود مشهدی متخلص به واثقی (متوفا ۹۷۶ق ۱۵۶۸م) خطاط ماهری بود :

(۵۲۰) (۱۹۰) صد کلمهٔ حضرت علی مرصع و مذهب بقلم جلی عالی و ترجمه فارسی نستعلیق خوش ۹۷۶ ق (۱۵۶۸ م) در کتابخانهٔ سلطنتی ایران ۳۷۷.

(۵۲۱) (۱۹۱) سبحة الابرار جامی به نستعلیق خوش درهمین کتابخانه.

(۵۲۲) (۱۹۲) کلیات سعدی کتابت جلی مـوزهٔ ایران باستان تهران.

(۵۲۳) (۱۹۳) شاهنامهٔ فردوسی کتابت متوسط ۹۳۸ق(۱۵۳۱م) درموزهٔ ایران باستان.

(۵۴۴-۵۲۴) (۱۹۴-۲۱۴) ۲۱ قطعه کتابت خوش که در مشهد نوشته شده، در کتابخانه سلطنتی ایران.

(۵۴۵) (۲۱۵) یك قطعه در مجموعهٔ سلطان القرائی تهران.

(۵۴۶) (۲۱۶) یك قطعه در مجموعهٔ کریمزاده تهران.

(۵۴۷) (۲۱۷) گلستان و بوستان سعدی بقلم عالی شیوا، غره ذیقعده ۹۶۳ق (۱۵۵۵ م) درمجموعهٔ مهدی بیانی تهران.

(خ۲۹۲-رك: ۷۴ وفهرست)

-۲۱۸-۲۱۹- (۵۴۸-۵۴۹)

خطوط سلیم نشابوری:

وی خطاط و مذهب و نقاش و شاگرد شاه محمود نشابوری و و از اقران سلطان محمد نـور بود که در سنه ۹۹۰ق ۱۵۸۱م در مشهد درگذشت، از آثار اوست:

(۵۴۸) (۲۱۸) چهل حدیث بکتابت خوش خفی رنگه درمشهددر سنه ۹۶۴ ق ۱۵۵۶ م نوشته شده، از مجموعهٔ مهدی بیانی تهران.

(۵۴۹) (۲۱۹) یك قطعه کتابت جلی خوش تحریر مشهد۹۶۸ق ۱۵۶۰م ازمجموعهٔ سلطان القرائی تهران. (خ ۲۸۴)

-۲۲۰-۲۲۱- (۵۵۰-۵۵۱)

خطوط محمد حسین بن خواجه سیف الدین علی:

(۵۵۰) (۲۲۰) دیوان جامی نوشتهٔ ۹۷۱ ق ۱۵۶۳م در کتابخانه

سلطنتی ایران.

(۵۵۱) (۲۲۱) کلیات جامی نوشتهٔ ذیحجه ۹۷۴ق ۱۵۶۶م کتابخانه مجلس تهران (خ ۶۸۷)

-۲۲۲-۲۲۳- (۵۵۲-۵۵۳)

مجموعهٔ ترجیع بندها (رك: فهرست)

در کتابخانهٔ مجلس تهران مجموعهٔ ۲۱ ترجیع بند بخطوط خوش خطاطان در بار پیر بوداق بن جهانشاه قراقویونلو موجوداست و ترجیع بند سعدی و ترجیعی از سلمان ساوجی بقلم جلی خوش شرف الدین حسین مشهدی است که مخطوطاتش در ایاصوفیه و کتابخانهٔ فاتح استانبول هم هست. در همین مجموعه ترجیع ها، ترجیعی بقلم جلی خوش سلطان علی مشهدی هم موجود است. (خ۱۵۶/۲۷۲)

-۲۲۴- (۵۵۴)

مجموعه اشعار بخط حسن تونی:

حسین بن علی تونی از خطاطان نیمهٔ اول قرن ۹ ه و مقلد روش اظهر تبریزی است. یك مجموعهٔ اشعار کمال و امیـرخسرو و بساطی و عصمت و ناصر بخاری بقلم خفی او در کتابخانهٔ مهدی بیانی در تهران بود که دراواخـر جمادی الاولی سنه ۸۲۱ ق ۱۴۱۷ م در مشهد رضوی نوشته است. (خ ۱۵۸)

-۲۲۵-۲۲۸- (۵۵۵-۵۵۸)

مخطوطات کمال الدین حسین هروی:

(۵۵۵) ۲۲۵-کلمات قصار حضرت عـلی در کتابخانهٔ سلطنتی

ایران (نمره ۴۰۵) ۴۴ صفحه ۷ سطری نسخه بسیار برگزیدهٔ مذهب ومرصع عالی بارقم اودر ربیع‌الاول سنه ۹۳۳ق ۱۵۲۶م

(۵۵۶-۵۵۷) ۲۲۶-۲۲۷: دوقطعه بقلم‌ثلث و نسخ‌ممتاز وعالی برقم: کمال‌الدین‌حسین‌الحافظ الهروی فی‌المشهد المقدس شهرربیع-الاول ۹۳۳ ق (۱۵۲۶م) درهمین کتابخانه.

(۵۵۸) ۲۲۸- کتیبهٔ صفه مسجد جامع اصفهان نیزبقلم عالی‌ثلث اوست «انجام یافت فی‌تاریخ ثمان وثلاثین و تسعمائه ، کتبه کمال‌الدین حسین حافظ هروی.» (خ ۱۶۹)

-۲۲۹-(۵۵۹)

خط پیرعلی‌جامی:

ظفرنامهٔ هاتفی درکتابخانهٔ سپه‌سالار (تهران) خط جلی متوسط پیرعلی الکاتب‌الجامی که‌تاسنه ۹۳۳ ق ۱۵۲۶ م زنده‌بود، ودردستگاه امیرعلی شیر درهرات کتابت میکرد. (خ ۱۰۶)

-۲۳۰- (۵۶۰)

خط نورالدین محمد پورانی (رك: ترکیه)

یك قطعه ازیك مرقع بارقم «مشقه نورالدین محمد پورانی» در کتابخانه سپه‌سالار تهران. (خ ۶۶۴)

-۲۳۱- (۵۶۱)

خط دَوری درمکه

قطعه نستعلیق نیم‌جلی خوش بـارقم وتاریخ «العبد کاتب الملك المشتهر بدوری‌فی‌تاریخ‌شهرشوال سنه۹۸۵ (۱۵۷۷م) تحریراً فی مکة-

المشرفه» درمجموعهٔ خانم پروین شیبانی تهران (خ ۹۶)

-۲۳۲- (۵۶۲)

قطعه خط بهرام میرزا

درمجموعهٔ مهدی بیانی تهران، بقلم خوش با رقم «مشقه بهرام-الصفوی»(خ ۱۰۴)

-۲۳۳- (۵۶۳)

تیمورنامهٔ هاتفی خط‌شاه محمد دره‌یی

بقلم شاه محمد دره‌یی ۷ ربیع‌الثانی ۹۷۶ ق (۱۵۶۸م) در بلدهٔ قندهار نوشته شده (خ ۲۹۲)

-۲۳۴-۲۳۵- (۵۶۴-۵۶۵)

خطوط اظهر تبریزی (رك: فهرست)

(۵۶۴) (۲۳۴) سفینهٔ اشعار درمجموعهٔ مخطوطات حاج محمد نخجوانی تبریز بقلم‌نستعلیق خوش وعناوین رقاع بخط اظهـرتبریزی مرقوم‌سنه ۸۷۷ق (۱۴۷۲م) (خ ۱/۷۱)

(۵۶۵) (۲۳۵) مثنوی مولوی بلخی‌شش دفترکامل: درمجموعهٔ مهدی‌بیانی تهران، نستعلیق‌خفی وعناوین رقاع بامضای اظهرتبریزی‌در ربیع‌الاول سنه ۸۷۲ق (۱۴۶۷م) (خ ۱/۷۱)

-۲۳۶- (۵۶۶)

یوسف و زلیخا بخط بابای حصاری:

درکتابخانه سلطنتی ایران،بارقم: المحتاج الی‌رحمةالباری‌بابای حصاری... دربلدهٔ حصارنوشته‌شد سنه ۹۷۳ق (۱۵۶۵م) (خ ۱/۸۴)

-۲۳۷-۲۳۸- (۵۶۷-۵۶۸)

خط درویش محمد سمرقندی (رك: فهرست)

از خطاطان قرن دهم هجری، نویسندهٔ قطعه خط در کتابخانهٔ سلطنتی ایران (خ ۷۱۶) و گلستان سعدی به نستعلیق خوش برقم درویش محمد- الکاتب درغرهٔ ربیع الآخر ۹۳۵ ق (۱۵۲۸م) (خ ۱۸۷)

-۲۳۹-۲۴۳- (۵۶۹-۵۷۳)

خطوط یاری هروی متوفا درهرات ۹۸۰ ق ۱۵۷۲م

(۵۶۹-۵۷۰) (۲۳۹-۲۴۰) دو قطعه از یك مرقع کتابخانهٔ سلطنتی ایران.

(۵۷۱) (۲۴۱) یك قطعه در مجموعهٔ مهدی بیانی تهران.

(۵۷۲) (۲۴۲) یك قطعه از یك مرقع آستانه رضوی مشهد.

(۵۷۳) (۲۴۳) دیوان خطائی (شاه اسمعیل صفوی) و ده نامهٔ خطائی به نستعلیق خوش، بارقم: «برسم خزانه عالیشان عدالت نشان... محمدخان فی شهور ۹۵۴ق (۱۵۴۶م) کتبه یاری الکاتب» در کتابخانهٔ سلطان القرائی تهران. (رك: ترکیه) (خ ۹۶۶)

-۲۴۴-۲۴۵- (۵۷۴-۵۷۵)

خطوط یعقوب بن حسن:

(۵۷۴) (۲۴۴) ظفر نامهٔ تیموری علی یزدی به نستعلیق خوش و عنوانها به ثلث و رقاع عالی برقم: «یعقوب بن حسن الملقب به سراج الحسنی القطانی روز پنجشنبه ۲۴ جمادی الاخری سنه ۸۴۰» (۱۴۳۶م) در کتابخانهٔ مجلس تهران.

(۵۷۵) (۲۴۵) دیوان حافظ:

در کتابخانهٔ سلطنتی ایران برقم: «العبدالمذنب یعقوب الکاتب... ۲۰ ربیع الآخر ۸۵۰» (۱۴۴۶م) (خ ۹۷۱)

-۲۴۶- (۵۷۶)

گلستان سعدی مصور:

در کتابخانهٔ سلطنتی ایران. که برای بایسنغرمیرزا درسنه ۸۳۹ق ۱۴۲۶ م در هرات نوشته و پیراسته شده و هشت تصویر بدیع و زیبا دارد، که حاوی تمام محسنات و ممیزات هنرهراتست. (صنایع ایران ۱۰۵)

-۲۴۷-۲۴۹- (۵۷۷-۵۷۹)

خطوط محمد رحیم مشهدی شاگرد سید احمد مشهدی:

(۵۷۷) (۲۴۷) یك قطعه کتابخانهٔ آستانهٔ مشهد.

(۵۷۸) (۲۴۸) دیوان حافظ در مجموعهٔ سلطان القرائی تهران، نوشتهٔ ۹۹۳ق (۱۵۸۴م)

(۵۷۹) (۲۴۹) یك قطعهٔ وی درمرقع روان کوشکو استانبول هم هست. (خ ۷۲۱)

-۲۵۰- (۵۸۰)

خط محمد سعیدهروی بن مسعود:

کلیات امیر خسرو دهلوی در کتابخانهٔ سلطنتی ایران، که برای قطب شاه هندی در ۹۷۲ ق (۱۵۶۴ م) نوشته است. خ (۷۴۷)

-۲۵۱- (۵۸۱)

شاهنامه بخط محمد شنقشی:

نام وی محمدبن محمد علی حنفی از قدیمترین نستعلیق نویسان است که شاهنامهٔ کتابخانهٔ سلطنتی ایران را به‌خط نسخ وثلث عالی در سلخ صفر ۸۴۴ق ۱۴۴۰م نوشته است (خ ۷۵۵)

-۲۵۶-۲۵۲- (۵۸۶-۵۸۲)

خطوط شفیعای حسینی هروی

(محمد شفیع شکسته نویس قرن ۱۱ ه از بقایای مکتب هرات)

(۵۸۲) (۲۵۲) یك قطعه نستعلیق از مرقع کتابخانهٔ ملی تهران (بی‌تاریخ)

(۵۸۴-۵۸۳) (۲۵۴-۲۵۲) دو قطعه نستعلیق از همین کتابخانه بارقم محمد شفیع هروی. (بی‌تاریخ)

(۵۸۶-۵۸۵) (۲۵۶-۲۵۵) دو قطعه نستعلیق مجموعهٔ مهدی بیانی تهران. (بی‌تاریخ) (خ ۷۶۴)

-۲۵۷- (۵۸۷)

خط محمدصالح بن‌کمال‌الدین حسین مشهدی

مجالس المؤمنین در کتابخانهٔ سلطنتی ایران نوشتهٔ ۲ ذیحجه ۱۰۷۲ق ۱۶۶۱م ازاواخر هنرهرات (خ ۷۷۸)

-۲۵۸- (۵۸۸)

خط محمدصالح هروی

یك قطعه نستعلیق خوش مجموعهٔ مهدی بیانی تهران در ۱۰۸۷ق

۱۶۷۵م ازاواخر هنر هرات (خ ۷۷۹)

-۲۶۷-۲۵۹- (۵۹۷-۵۸۹)

خطوط مالك دیلمی (رك: ترکیه) ازمتفرعات هنر هرات

(۵۸۹) (۲۵۹) رسالهٔ باب‌حادی‌عشر بارقم مالك دیلمی درشهور ۹۵۶ق ۱۵۴۸م درکتابخانهٔ نصرالله تقوی تهران.

(۵۹۶-۵۹۰) (۲۶۶-۲۶۰) هفت قطعه خطوط وی درکتابخانهٔ سلطنتی تهران و مجموعه مهدی بیانی تهران.

(۵۹۷) (۲۶۷) منتخب سبحة‌الابرار جامی برای عبدالمحسن در ذی‌قعده ۹۵۰ق ۱۵۴۳م درمجموعه مهدی بیانی تهران.

-۲۶۸- (۵۹۸)

خط محمدتقی هروی از متفرعات هنر هرات:

منتخبات اشعار درمجموعهٔ مهندس مزدا تهران، باکتابت عالی درسنه ۹۹۷ق ۱۵۸۸م (خ ۶۷۱)

-۲۶۹- (۵۹۹)

خط محمدبن عبدالله معروف بهابولیث ستاران:

نسخهٔ کتاب علم‌هیئت کتابخانهٔ مجلس تهران بخط تعلیق‌متمایل به نستعلیق اواسطرجب ۸۲۶ ق ۱۴۲۲م که‌از سواد مؤلف نقل‌کرده واین نسخه مورد مطالعه الغ بیگ کورگانی هم‌بوده و بخط او مطالبی‌دارد.

(خ ۷۸۶)

-۲۷۰-۲۷۲- (۶۰۰-۶۰۲)

خطوط محمد ابریشمی مشهدی شاگرد سلطان علی مشهدی متوفا ۹۳۵ق ۱۵۲۸م

(۶۰۰) (۲۷۰) یك‌قطعه درمرقع کتابخانهٔ سلطنتی تهران.

(۶۰۱) (۲۷۱) سورهٔ فاتحه درمجموعهٔ کریم‌زادهٔ تهران.

(۶۰۲) (۲۷۲) یك‌قطعه درمجموعهٔ مهدی بیانی تهران.

-۲۷۳-۲۷۴- (۶۰۳-۶۰۴)

خطوط میرمحمد باقر بن میرعلی هروی (رك: ترکیه)

(۶۰۳) (۲۷۳) یك‌قطعه درمجموعهٔ مهدی بیانی تهران.

(۶۰۴) (۲۷۴) مقدمهٔ مرقع خط میرعلی پدر خود را به‌خط‌عالی نوشته در مجموعهٔ مذکور (خ ۶۶۰)

-۲۷۵-۲۷۶- (۶۰۵-۶۰۶)

خطوط محمود مذهب هروی:

(۶۰۵)۲۷۵- سبحة‌الابرار جامی نوشته‌شده‌درمکه ۹۵۱ق۱۵۴۴م بارقم «کتبه العبد محمود المذهب الهروی» مهدی بیانی در تهران دیده (خ ۸۹۲)

(۶۰۶)۲۷۶-یك‌قطعه کتابت‌خوش‌وی بسفیداب‌درمجموعهٔ‌مهدی بیانی تهران (رك: ترکیه مرقع شاه اسماعیل و ۲۰)

-۲۷۷-(۶۰۷)

خط محیی شیرازی استاد اقلام سته:

صدکلمه حضرت علی با ترجمهٔ منظوم فارسی به نستعلیق خفی

۱۲ جمادی‌الاخری ۸۷۸ق ۱۴۷۳م درکتابخانهٔ سلطنتی‌ایران (خ ۸۹۵)

-۲۷۸-۲۸۵-(۶۰۸-۶۱۵)

مخطوطات محیی هروی (رك: افغانستان-ترکیه)

(۶۰۸) ۲۷۸- دیوان ترکی نوائی در کتابخانهٔ سلطنتی ایران، بکتابت خفی «کتبه... محیی هروی ۹۸۶ق» ۱۵۷۷م

(۶۰۹)۲۷۹- منتخب‌بوستان‌سعدی درهمین‌کتابخانه،مؤرخ‌آخر شعبان ۹۶۷ ق ۱۵۶۰م

(۶۱۰-۶۱۱-۶۱۲-۶۱۳) ۲۸۰-۲۸۳ سه‌قطعه خوش خط اودر همین کتابخانه ویك‌قطعه‌کتابت اودرمورخ ۹۸۲ق ۱۵۷۴م درکتابخانهٔ ملی‌تهران.

(۶۱۴-۶۱۵) ۲۸۴-۲۸۵ دوقطعه ازیك مرقع آستانهٔ مشهد (خ ۸۹۶)

-۲۸۶-۲۹۱- (۶۱۶-۶۲۱)

مخطوطات شیخ مرشدالدین عطار شیرازی (قرن دهم)

(۶۱۶)۲۸۶- حدیقة‌الحقیقه‌سنایی مؤرخ‌نه‌صد... درشیراز(رقم عشرات محو شده) سلطنتی ایران.

(۶۱۷) ۲۸۷- شاه و درویش هلالی مؤرخ ۲۲ رمضان ۹۵۰ ق ۱۵۴۳م درهمین‌کتابخانه.

(۶۱۸) ۲۸۸- سلسلة‌الذهب جامی مؤرخ جمادی الثانیه ۹۴۸ ق ۱۵۴۱م‌درمجموعهٔ عباس‌مزدا، تهران.

(۶۱۹)۲۸۹-حالنامهٔ عارفی بتاریخ رمضان ۹۴۹ق ۱۵۴۲ م در مجموعهٔ سلطان القرائی، تهران.

(۶۲۰) ۲۹۰- مثنویات خواجو مؤرخ۳ محرم۹۵۳ق۱۵۴۵مدر مدرسهٔ سپهسالار، تهران.

(۶۲۱) ۲۹۱ -کلیات سعدی مؤرخ شوال ۹۳۲ق ۱۵۲۵م عتیقه فروشی تهران.

-۲۹۲-۲۹۴- (۶۲۲-۶۲۴)

خطوط مظفرحسین‌بن محمدامین (قرن دهم)

(۶۲۲) ۲۹۲- خسرو وشیرین‌هاتفی درکتابخانهٔ سلطنتی ایران، نوشته ۹۸۰ق ۱۵۷۲م.

(۶۲۳-۶۲۴) ۲۹۳-۲۹۴ دوقطعه درهمین‌کتابخانه بارقم «مشقه مظفرحسین» (رك: ترکیه، خ ۹۰۰)

-۲۹۵-(۶۲۵)

مجموعهٔ خط مولانا معروف بغدادی:

یك‌مجموعهٔ منتخب اشعار و ازانجمله برخی اشعارخود معروف که‌همه به‌نستعلیق متوسط اوست و باید آنرا بین ۷۸۴-۷۸۸ق ۱۳۸۱-۱۳۸۵م نوشته باشد وقدیمترین مجموعهٔ مدون این‌خطست درکتابخانهٔ سلطنتی ایرانست‌که درآخر امضای معروف دارد.

وی از خطاطان معروف عصر تیموریانست که درسنه ۷۸۴ ق ۱۳۸۱م‌دربغداد بدربار سلطان احمد جلایر پیوست و بعدازآن بامیرزا سکندرگورگانی بود، و درسنه ۸۱۷ق ۱۴۱۴م شاهرخ اورا ازاصفهان

به‌هرات آورد و در سنه ۸۳۰ق ۱۴۲۶م در قضیه سوء قصد بر شاهرخ متهم گشت و در حصار هرات درحبس مرد. (خ۹۱۵)

-۲۹۶-۲۹۸- (۶۲۶-۶۲۸)

مخطوطات محمد مؤمن‌بن شاه محمود هروی

برادر محمدحسین مجلد و پسر شاه محمد هرویست که بعد از ۹۷۱ق ۱۵۶۳م از هرات بهند رفت و درکتابخانهٔ عبدالرحیم‌خان‌خانان بودکه در سنه ۱۰۲۵ ق ۱۶۱۵م در هند مرد، از آثار اوست:

(۶۲۶) (۲۹۶) شاهنامهٔ فردوسی در دو مجلدکه برای‌خان‌خانان درسنه ۱۰۱۳ق ۱۶۰۴م نوشته با رقم: «محمد مؤمن‌بن شاه محمود-الهروی» درکتابخانهٔ ملك تهران است.

(۶۲۷) (۲۹۷) دیوان امیرشاهی بتاریخ شهرمحرم‌الحرام۹۷۱ق (۱۵۶۳م)دردارالسلطنه‌هرات‌نوشته‌درمجموعهٔ‌مهندس‌عباس‌مزدا،تهران.

(۶۲۸) (۲۹۸) رسالهٔ موجودات میرسید شریف بقلم‌خفی‌نوشتهٔ ۱۰۱۸ ق۱۶۰۹م بمقام برهان پور «کتبه محمد مومن‌الهروی» در کتابخانهٔ سید نصرالله تقوی، تهران. (خ۸۴۶)

-۲۹۹-۳۰۰- (۶۲۹-۶۴۰)

مخطوطات جلال‌الدین محمد شاگرد سلطان محمد مشهدی (رك: ترکیه)

(۶۲۹) (۲۹۹) سبعهٔ جامی کتابخانهٔ سلطنتی ایران، با رقم: «جلال‌الدین محمودبن فیروزبخت‌الحسینی» دارای تواریخ: رمضان ۹۷۸ق ۱۵۷۰م و رمضان ۹۷۶ق ۱۵۶۸ و محرم ۹۶۳ق۱۵۵۵م.

(۶۳۰) (۳۰۰) دیوان شاهی با رقم میرمحمود۱۰۰۴ ق ۱۵۹۵م

در همین کتابخانه. (خ۸۶۴)

۳۰۱-۳۰۲- (۶۳۱-۶۳۲)

مخطوطات زین‌الدین محمود شاگرد سلطان علی‌مشهدی (متوفا۹۲۵ق۱۶۱۸م)

(۶۳۱)(۳۰۱) دیوان نظام هروی بکتابت جلی ورقم«زین‌الدین محمودالکاتب ۹۰۷ق» ۱۵۰۱م درکتابخانهٔ سلطنتی ایران.

(۶۳۲) (۳۰۲) دیوان جامی در مجموعهٔ عبدالحسین انصاری تهران. (خ۸۶۵)

۳۰۳- (۶۳۳)

خط محمودبن سلطان‌علی (رك : ترکیه)

دیوان امیرشاهی کتابخانهٔ سلطنتی ایران برقم « کتبه محمود بن سلطان علی سنه ۹۶۷ق» ۱۵۵۹م (خ۸۷۵)

۳۰۴-۳۰۵- (۶۳۴-۶۳۵)

مخطوطات شیخ محمود هروی (رك: ترکیه، انگلستان)

(۶۳۴) (۳۰۴) چهل کلمه با ترجمه فارسی به نستعلیق خوش در سنه ۸۶۹ق ۱۴۶۴م در بغداد نوشته درکتابخانهٔ عباس مزدا تهران.

(۶۳۵) (۳۰۵) چند ترجیع‌بند در مجموعهٔ ترجیعات بکتابت جلی ۷ ذیحجه ۸۶۶ق ۱۴۶۱ درکتابخانه مجلس تهران.

۳۰۶-(۶۳۶)

خط میر محمدعلی

یك قطعهٔ نستعلیق کتابخانهٔ آستانهٔ مشهد بـا رقم « بدارالسلطنه

سمرقند . . . میرمحمدعلی فی‌شهور سنه ۱۰۰۱ق» ۱۵۹۲م (خ۷۹۰)

۳۰۷-۳۰۹- (۶۳۷-۶۳۹)

خطوط شیخ محمدبن فخرالدین احمدکاتب سلطانی هروی(رك: هند، ترکیه)

(۶۳۷) (۳۰۷) دیوان جامی در مجموعهٔ سلطان‌القرائی تهران با رقم: «شیخ محمدبن فخرالدین احمدالسلطانی... فی‌سلخ رمضان سنه ۹۱۴ و شوال ۹۲۱ق» (۱۵۰۸-۱۵۱۴م)

(۶۳۸) (۳۰۸) شش دفتـر مثنوی مولـوی در مجموعهٔ دکتور صحت تهران با رقم همین شیخ محمدالکاتب سنه ۹۰۲ق ۱۴۹۶م.

(۶۳۹) (۳۰۹) دیوان جامی در مجموعهٔ مجید موقرتهران‌با رقم همین شیخ محمد در سنه ۹۱۹ق ۱۵۱۲م. (خ۸۰۵)

۳۱۰-۳۱۶- (۶۴۰-۶۴۶)

خطوط‌محمد قاسم‌بن شادیشاه‌حدود ۹۶۰ق ۱۵۵۲م (رك: ترکیه)

(۶۴۰) (۳۱۰) دیوان امیرشاهی سبزواری در کتابخانهٔ سلطنتی ایران ، ۱۵۰×۲۶۵ جلد ساغری، صفحات متن و حاشیه و سرلوح مذهب‌مرصع عالی۸۲صفحه، خط‌نستعلیق خفی خوش بقلم‌محمدقاسم‌ابن شادیشاه در سنه ۹۵۵ق ۱۵۴۷م.

(۶۴۱) (۳۱۱) گوی و چوگان عارفی به‌نستعلیق خوش کـه در دارالسلطنه هرات نوشته (تاریخ‌آن خوانده نمیشود)

(۶۴۲-۶۴۳) (۳۱۲ - ۳۱۳) دو قطعه جلی و خفی خوش در کتابخانه سلطنتی ایران.

(۶۴۴-۳۱۴) یك قطعه خوش کتابخانهٔ ملی‌تهران.

(۶۴۵) (۳۱۵) یك قطعه خوش مجموعه دکترمهدوی تهران.

(۶۴۶) (۳۱۶) یك قطعه خوش مجموعهٔ مهدی‌بیانی تهران.

(خ ۸۰۸)

-۳۱۷-۳۲۰- (۶۴۷-۶۵۰)

مخطوطات محمد قوام شیرازی مشهور به‌حمامی (رك: ترکیه)

(۶۴۷) (۳۱۷) صفوة‌الصفی‌شوال ۹۵۸ق ۱۵۵۰م‌سلطنتی ایران.

(۶۴۸) (۳۱۸) خمسهٔ نظامی (بی‌تاریخ) همین کتابخانه.

(۶۴۹) (۳۱۹) گلستان و بوستان سعدی (بی‌تاریخ) درمجموعه اسفرجانی اصفهان.

(۶۵۰) (۳۲۰) رباعیات خیام ۹۵۸ق ۱۵۵۰م کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.

-۳۲۱-۳۲۳- (۶۵۱-۶۵۳)

خطوط دوست محمدهروی (رك: فصل ۲ عدد ۴۵ و فهرست)

(۶۵۱) (۳۲۱) قرآن شریف:

موزه قم ایران، دوست محمد این نسخه را بسه قلم نسخ‌وثلث و ریحان برای شاه طهماسپ در سنه ۹۶۸ق ۱۵۶۰م نوشت و حاج‌آقا کافور آنرا در سنه ۱۰۹۴ ق ۱۶۸۲ م وقف آستانهٔ معصومهٔ قم نمود.

(خ ۱۹۰)

(۶۵۲) (۳۲۲) مجالس‌العشاق:

درکتابخانهٔ مدرسهٔ سپه سالار تهران ، به نستعلیق خوش و رقم «دوست محمدالکاتب در ربیع‌الثانی سنه ۹۷۲ق» ۱۵۶۴م (خ ۱۹۱)

(۶۵۳) (۳۲۳) یك قطعه خط:

در مجموعهٔ سلطان‌القرائی (ایران) به نستعلیق خفی‌خوش بارقم «اقل‌العباد دوست محمد» (خ ۱۹۱)

-۳۲۴- (۶۵۴)

حالنامهٔ عارفی بخط سلطان حسین:

درکتابخانهٔ‌سلطنتی‌ایران،بکتابت خوش با رقم: «سلطان‌حسین‌-الهروی درسنه ۹۶۳ق(۱۵۵۵م) در بخارادرخانقاه خواجه‌محمدپارسا.»

(خ ۲۳۳)

-۳۲۵- (۶۵۵)

قرآن شریف:

بخط عبدالخالق‌بن حبیب‌الله هروی در سنه ۹۸۴ ق ۱۵۷۶ م.

در موزهٔ ایران باستان تهران.

-۳۲۶- (۶۵۶)

خمسهٔ نظامی بخط شمس‌الدین محمد:

وی اصلاکرمانی و از خطاطان مکتب هراتست که این خمسه را در ذیحجه ۹۱۷ق ۱۵۱۱م در تبریز ختم‌کرده و تاریخهـای رمضان ۹۱۵ق ۱۵۰۹، و ۹۱۸ق ۱۵۱۱م هـم دارد، درکتابخانهٔ مجلس تهران (رك: ترکیه) (خ۸۲۴)

-۳۲۷- (۶۵۷)

دیوان اوحدی بخط علی‌جان:

درکتابخانهٔ مدرسهٔ سپه‌سالار تهران، بقلم علی‌جان‌بن حیدر علی

هروی در جمادی‌الاخری سنه ۱۰۰۵ق ۱۵۹۶م به‌نستعلیق‌خفی‌متوسط، که این کاتب‌گمنام قرن دهم از بقایای مکتب هراتست (خ۴۵۱)

-۳۲۸- (۶۵۸)

دیوان جامی بخط درویش‌علی:

درکتابخانه سید نصرالله تقوی تهران، به نستعلیق خفی متوسط بشیوهٔ اظهر با رقم درویش علی در اواخر محرم سنه ۸۶۹ ق ۱۴۶۴م (خ ۴۵۶)

-۳۲۹- (۶۵۹)

خمسهٔ جامی بخط قاسم علی شیرازی:

وی شاگرد میرعلی هروی و محمد ابریشمی و از خوشنویسان کتابخانهٔ سلطان حسین بایقرا در هرات بود (حدود ۹۰۰ ق۱۴۹۴م) در کتابخانهٔ سلطنتی ایران (خ۵۸۱)

-۳۳۰-۳۳۲- (۶۶۰-۶۶۲)

مخطوطات کمال ثانی:

در عصرتیموریان قرن‌نهم نستعلیق نویس بود، درمجموعهٔ‌عالی تورك‌گلدی سفیرترکیه در تهران دیوان سوزنی برقم«کمال‌ثانی»بتاریخ ۱۰ رجب ۸۶۴ق ۱۴۵۹م موجود بود.

درکتابخانه سلطنتی ایران دیوان سیف اسفزنگ و دیوان‌خاقانی به‌نستعلیق و رقم « کمال‌ثانی در سنه ۸۶۶ ق » محفوظست کـه برای سلطان محمدبن سلطان مراد عثمانی نوشته شده است. (خ ۵۸۹)

-۳۳۳- (۶۶۳)

خمسهٔ نظامی‌کارمیرك هروی:

امیرروح‌الله معروف به‌میرك هروی خوشنویس ومذهب و نقاش استاد مکتب هراتست که کارهای اوبین ۸۸۵ تا ۹۳۵ ق ۱۴۸۰-۱۵۲۸م دوام‌داشت. ازآثاروی سه مجلس درخمسهٔ نظامی‌کتابخانهٔ فخرالدین نصیری در تهران است و دران بهزاد و قاسم علی هم نقاشی کرده‌انـد (کتابخانه‌های ایران ۱۲۲)

-۳۳۴-۳۳۵- (۶۶۴-۶۶۵)

مخطوطات عبدالرحیم انیسی خوارزمی:

فرزند خطاط ماهرعبدالرحمن خوارزمی است که بعد از۹۰۲ق ۱۴۹۶ م از جهان رفته وبدربارسلطان یعقوب و پسرش رستم محشور بود ویعقوبی و رستمی امضا می‌کرد، ازآثار اوست:

(۶۶۴) (۳۳۴) دیوان حافظ به نستعلیق خفی متوسط بـا رقم عبدالرحیم درجمادی الاخره ۸۶۴ ق ۱۴۵۹ م درمجموعهٔ مهدی بیانی تهران.

(۶۶۵) (۳۳۵) صفحهٔ‌آخر دیوان مزین خود انیسی با رقم کتبه عبدالرحیم اتحافاً لحضرة . . . الامیر محمدبن‌الدستور اعظم الامیر فضل‌الله سنه ۸۹۹ ق ۱۴۹۳ م. (مجموعهٔ مهدی بیانی تهران)

-۳۳۶-۳۶۱-(۶۶۶-۶۹۱)

مخطوطات عبدالرحیم هروی (عنبرین قلم)

وی درجوانی از خراسان بهند رفت و درکتابخانهٔ عبدالرحیم-

خان خانان و دربارجهانگیر بود والقاب عنبرین قلم و روشن قلم و جهانگیرشاهی یافت، آثار خوش نویسی او از ۹۹۹-۱۰۳۴ ق ۱۵۹۰-۱۶۲۴ م دیده شده و از بقایای مکتب هرات در هند است:

(۶۶۶) (۳۳۶) جهانگیرنامه بقلم نستعلیق خوش درسنه ۱۰۳۴ق ۱۶۲۴ م با رقم عبدالرحیم الهروی عنبرین قلم در آگره نوشته که در کتابخانه سلطنتی ایران است.

(۶۶۷-۶۶۸) (۳۳۷-۳۳۸) : دوقطعه ازمرقع گلشن در کتابخانه سلطنتی ایران (رك مرقع گلشن)

(۶۶۹-۶۷۱) (۳۳۹-۳۴۱) سه قطعه بقلم نستعلیق عبدالرحیم عنبرین قلم در کتابخانهٔ آستانه رضوی مشهد .

(۶۷۲-۶۷۴) (۳۴۲-۳۴۴) دوقطعه در دو مجموعهٔ خصوصی تهران با نستعلیق خوش و یکی با تاریخ ۹۹۹ ق ۱۵۹۰ م در آستانه مشهد .

(۶۷۵) (۳۴۵) یك قطعه برای کتابخانه شاهزاده سلطان خرم در مجموعهٔ مهدی بیانی تهران.

(۶۷۶-۶۹۰) (۳۴۶-۳۶۰) پانزده قطعه مرقع شاه جهان با رقم عبدالرحیم هروی که یکی تاریخ ۱۰۰۲ ق ۱۵۹۳ م دارد از مجموعه مهدی بیانی تهران.

(۶۹۱) (۳۶۱) یك قطعه درمجموعهٔ کریم زاده تهران. (خ ۳۹۰-۳۹۱)

-۳۶۲- (۶۹۲)

تیمورنامه هاتفی بخط علاءالملك:

در کتابخانهٔ عبدالرحیم خلخالی تهران ، به نستعلیق متوسط

علاءالملك سبزواری درسنه ۹۳۶ ق ۱۵۲۹ م خطاط وشاعر عصرامیر-علی شیرنوائی (خ ۴۳۲)

-۳۶۳- (۶۹۳)

نمونهٔ خطوط جعفر بایسنغری (رك: ۲۷ و ۶۰۲)

در کتابخانهٔ ملی تهران سه صفحه نمونه‌های خطوط مختلف جعفر: نسخ، ریحان، ثلث، نستعلیق، رقاع، شکسته نستعلیق موجود است، که نمونهٔ بهترین خطاطی مکتب هرات باشد، این سه صفحه در سروی هنر ایران (س ۳۱۳۴-۳۱۳۶) تحت نمرهٔ اشکال ۱۱۶۴-۱۱۶۶ درسنه ۱۹۶۰ م طبع شده است.

-۳۶۴-۳۶۸- (۶۹۴-۶۹۸)

خطوط نصیرکاتب نشابوری (متوفا ۹۶۲ ق ۱۵۵۴ م)

(۶۹۴) (۳۶۴) یك قطعه ثلث و نسخ و رقاع خوش با رقم «نصیرالمنشی النیسابوری در سنه ۹۳۵ ق (۱۵۲۸ م) بمقام ترقون از اعمال سیستان» درمجموعهٔ مهدی بیانی تهران.

(۶۹۵-۶۹۷) ۳۶۵-۳۶۷ : سه قطعه در مرقع بهرام میرزا (ترکیه ۷)

(۶۹۸) ۳۶۸: یك قطعه در کتابخانهٔ عمومی لینن گراد، که درمحرم ۹۴۸ ق ۱۵۴۱ م دراصفهان نوشته شده است. (خ ۹۴۴)

-۳۶۹- (۶۹۹)

تحفة الاحرار بخط نظام بن یقینی:

در کتابخانهٔ مجلس تهران، بدون تاریخ، که درقرن نهم نوشته

شده باشد (خ ۹۴۴)

-۳۷۰-۳۷۲- (۷۰۰-۷۰۲)

خطوط مقصود هروی :

(۷۰۰) ۳۷۰- دیوان جامی:

در کتابخانهٔ مدرسهٔ سپه سالار تهران، کتابت ساخ ذیقعده ۹۵۹ق ۱۵۵۱ م (خ ۹۱۷)

(۷۰۱) ۳۷۱- تحفة‌الاحرارجامی:

در مجموعهٔ مهدی بیانی تهران، نوشته ۹۲۸ ق ۱۵۲۱ م (خ ۹۱۹)

(۷۰۲) ۳۷۲- خمسهٔ جامی:

بموجب شرحیکه بازل‌گری درمنیاتور ایرانی (ص۲۱) می‌دهد یك نسخهٔ خطی خمسهٔ جامی مکتوب به ۹۲۸ ق ۱۵۲۲م موجود است که پنج مجلس مصور دوصفحه‌یی بامضای یکی از شاگردان بهزاد دارد ، ویك مجلس آن که سکندرموسیقی می‌شنود (لوحه ۲۶ منیاتورایرانی) بامضای مقصود است که تمام سنن هنر هرات را با خلاقیت کاملی دران رعایت کرده و صفحات مصورآن سبك هنر هرات دارد، که در حدود ۱۵۴۰ م درمکتب بخارا تعقیب می‌شد و وظیفهٔ پرورش هنر را درین ایام ، شاهان ازبك شیبانی بدوش خود گرفته و بقایای مصوران و خوش نویسان هرات را به‌بخارا جلب کرده بودند (متأسفانه بازل‌گری ننوشته که این نسخه خطی خمسهٔ جامی درکجاست؟)

درسروی، هنرایران لوحهٔ ۹۰۳ الف، ب غالباً ازهمین نسخهٔ قصر گلستان تهرانست، که هردومناظر یوسف وزلیخاست و رقم «عمل قاسم

علی چهره کشا» دارد، و چهره کشی و منظرآرایی آنرا ازمکتب تبریز قلمداد کرده‌اند .

-۳۷۳-۴۷۵- (۷۰۳-۸۰۵)

مخطوطات میرعلی هروی (رك: فهرست وفصل ۲ عدد۷۷)

وی بلاشك یکی از اساتید بزرگ نستعلیق و همدوش سلطان علی مشهدی است ومخطوطات بسیارعالی و نفیس او در جهان زیاد است که ازانجمله است:

(۷۰۳) (۳۷۳) هفت اورنگ جامی درکتابخانهٔ سلطنتی ایران با رقم «علی‌الحسینی‌الهروی» در ربیع‌الاول ۹۲۸ ق ۱۵۲۱ م.

(۷۰۴) (۳۷۴) جام جم اوحدی در همین کتابخانه با رقم علی‌الحسینی در اواخر رمضان ۹۳۰ ق ۱۵۲۳ م درهرات.

(۷۰۵) (۳۷۵) تیمور نامهٔ هاتفی درهمین کتابخانه با رقم فقیر میرعلی.

(۷۰۶) (۳۷۶) نزهة‌العاشقین علی‌بن محمود درهمین کتابخانه با رقم الفقیرمیرعلی.

(۷۰۷) (۳۷۷) نصایح لقمان با رقم میرعلی‌الکاتب در همین کتابخانه .

(۷۰۸) (۳۷۸) مناجات حضرت علی با رقم‌الفقیر علی‌الحسینی در شهور سنه ۹۱۴ ق ۱۵۰۸ م نسخه مذهب و مرصع ممتاز در همین کتابخانه .

(۷۰۹)(۳۷۹) ترجمهٔ چهل حدیث‌بقلم خفی‌عالی با رقم‌میرعلی-

الکاتب درهمین کتابخانه.

(۷۱۰) (۳۸۰) ترجمه چهل حدیث با رقم میرعلی الکاتب ببلدة بخارا ، درهمین کتابخانه مذهب ومجدول و مرصع کار بخارا .

(۷۱۱) (۳۸۱) مناجات خواجه عبدالله انصاری بارقم علی الکاتب فی سنه ۹۳۵ (۱۵۲۸م) ببلدة بخارا، دریك مجموعهٔ خصوصی تهران.

(۷۱۲) (۳۸۲) چهل حدیث بکتابت خفی بارقم میرعلی الکاتب درشهر رمضان ۹۴۸ ق (۱۵۴۱م) درکتابخانهٔ مجلس تهران.

(۷۱۳) (۳۸۳) ترجیع بندی از جامی با رقم علی الکاتب فی سنه ۹۳۵ ق ببلدة بخارا درکتابخانه مدرسهٔ سپه سالار تهران.

(۷۱۴) (۳۸۴) صد کلمه حضرت علی با ترجمهٔ فارسی با رقم علی الحسینی الکاتب فی سنه ۹۲۸ ق ۱۵۲۱ م درمجموعهٔ مهندس عباس مزدا، تهران .

(۷۱۵) (۳۸۵) گلستان سعدی با رقم میرعلی الکاتب درکتابخانهٔ مدرسهٔ سپه سالار، تهران.

(۷۱۶) (۳۸۶) نای نی جامی ، بصورت مرقع در ۲۰ رقعه ، کتابت جلی ممتاز که بهترین خطوط میرعلی است بارقم میرعلی الکاتب درسنه ۹۴۰ ق ۱۵۳۳ م در مجموعهٔ کتابهای خطی کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران .

(۷۱۷ - ۷۲۷) (۳۸۷-۳۹۷) مرقع ۱۱ رقعه با رقم میرعلی در سنه ۹۳۶ ق ۱۵۲۹ م، در یك مجموعهٔ خصوصی تهران .

(۷۲۸-۷۴۱) (۳۹۸-۴۱۱) مرقع ۱۴ رقعه با رقمهای مختلف

درکتابخانهٔ آستانهٔ مشهد .

(۷۴۲) (۴۱۲) بوستان سعدی: درکتابخانهٔ سلطنتی ایران بارقم میرعلی السلطانی درهرات ۹۰۷ ق ۱۵۰۱ م که منیاتورهای عالی آن در ۹۷۰ ق ۱۵۶۲ م بامر عبدالله خان ثانی بن اسکندر پادشاه ازبك ساخته شده است (خ ۵۱۶)

(۷۴۳-۸۰۳) (۴۱۳-۴۷۳) درمرقع گلشن شصت و یك رقعه بقلم اوست (رك: فهرست)

(۸۰۴-۸۰۵) (۴۷۴-۴۷۵) دو قطعه نستعلیق جلی بامضای میرعلی (؟) درمجموعهٔ مهدی بیانی تهران (خ ۱۱/۲)

یادداشت: دکتور مهدی بیانی در حدود ۳۰۰ قطعه بقلمهای مختلف با تاریخهای بین سال ۹۲۵ تا ۹۵۱ ق ۱۵۴۴ م درکتابخانه‌های دنیا دیده است (خ ۵۱۶)

-۴۷۶-۴۹۲- (۸۰۶-۸۲۲)

مخطوطات میرعلی تبریزی

فرزند حسن تبریزی واستاد خطوط وحافظ قرآن وشاعر دربار امیر تیمور کورگان و شاهرخ است که او را «واضع الاصل» نستعلیق گفته‌اند، وفاتش ۸۵۰ ق ۱۴۴۶ م است.

(۸۰۶-۸۱۷) (۴۷۶-۴۸۷) مرقع دوازده قطعه مناجات حضرت علی با ترجمهٔ فارسی آن درکتابخانه سلطنتی ایران بارقم «فقیر میرعلی».

(۸۱۸) (۴۸۸) خمسهٔ نظامی درمتن وخمسهٔ امیر خسرو دهلوی

رحاشیه در کتابخانهٔ ملی تهران به‌نستعلیق خفی با رقم (کتبه‌العبدعلی)
درسنه ۸۲۴ ق ۱۴۲۰ م.

(۸۱۹) (۴۸۹) کلیات سعدی به‌نستعلیق خفی در یك مجموعـهٔ
شخصی تهران که تاریخ شعبان ۸۴۰ ق ۱۴۳۶ م دارد، و دریك قصیده
فارسی به‌نام ممدوح خود علی و نام خود علی ومتاع شعر و خط خود
شاره می‌کند.

(۸۲۰) (۴۹۰) یك قطعهٔ منظومهٔ سه‌بیتی فارسی که شایدازاشعار
خود میرعلی باشد و در آخر آن رقـم صریح «میرعلی‌کاتب تبریزی»
دیده می‌شود در مجموعهٔ مهدی بیانی تهران بود.

ازین چهار اثرفقط اثرچهارم بلاشك بمیرعلی تبریزی واضع‌-
لاصل نسبت شده میتواند، درانتساب دیگران باوشك است.

(۸۲۱-۸۲۲) ۴۹۱- ۴۹۲: دو رقعه کتابخانهٔ روان‌کوشکـو در
ستانبول، که سورهٔ فاتحه بقلم بسیار استوار و پخته و زیبای نستعلیق
ست. این دواثر با وجودی که رقم «الفقیر علی تبریزی» دارد ، ولـی
رجـود چنین خط پختهٔ استوار را در ابتدای وضع نستعلیق مستبعد
شمرده‌اند، پس باید نویسندهٔ این فاتحه، علی‌بن محمود تبریزی باشد
که یك نسخهٔ مرصادالعباد بخط او درموزهٔ کابل بود (خ ۴۴۶)

یادآوری: دربارهٔ قدمت خط نستعلیق و پختگی آن قبل ازمیر-
علی، به‌فصل اول این کتاب رجوع شود.

-۴۹۳- (۸۲۳)

یوسف و زلیخای جامی بخط علی جامی:

به‌نستعلیق متوسط فخرالدین علی‌بن محمد اصغرالجامی بتاریخ

۶ ربیع‌الاول سنه ۹۹۱ ق (۱۵۸۲ م) در دارالسلطنهٔ هرات نوشته شده
و در مجموعهٔ مهدی بیانی تهران است (خ۴۵۰)

-۴۹۴-۴۹۶- (۸۲۴-۸۲۶)

مخطوطات عبدالواحد مشهدی:

ازشاگردان سلطان علی مشهدی و خطاطان دربار سلطان سلیمان
عثمانی (۹۲۶-۹۷۴ ق ۱۵۱۹-۱۵۶۶ م)

(۸۲۴)(۴۹۴) دیوان سلطان سلیم عثمانی به‌نستعلیق خوش با
رقم عبدالواحد درکتابخانه سلطنتی ایران.

(۸۲۵) (۴۹۵) بـوستان سعدی با رقم عبدالواحد مشهدی در
کتابخانه سید نصرالله تقوی، تهران.

(۸۲۶) (۴۹۶) روشنائی‌نامه به‌نستعلیق خوش با رقم عبدالواحد
مشهدی که در پشت‌کتاب در شمسهٔ مـرصعی بقلم ریحان خوش‌بزر
نوشته «برسم‌الخزانة العامرة السلطانیه عمرهـاالله» درکتابخانه تقوی
مذکور تهران (خ ۴۱۷)

-۴۹۷-۴۹۸- (۸۲۷-۸۲۸)

مخطوطات ناصرکاتب:

(۸۲۷) (۴۹۷) تحفة‌الاحرار جامی بی تـاریخ در کتابخانـه
سلطنتی ایران .

(۸۲۸) (۴۹۸) مثنوی مولانا و دیوان شمس مورخ ۸۳۳ ق ۱۴۲۹ م درهمین کتابخانه (خ ۹۳۶)

-۴۹۹-۵۰۰- (۸۲۹-۸۳۰)

مخطوطات عبدالوهاب حجازی:

ازخطاطان قرن دهم متعلق بمکتب هرات و پیرو شیوه سلطان محمد نور است:

(۸۲۹) (۴۹۹) خمسه امیرعلی شیر نوائی (ترکی) به نستعلیق متوسط با رقم عبدالوهاب الحجازی در رجب ۹۸۷ ق ۱۵۷۸ م در کتابخانهٔ سلطنتی ایران.

(۸۳۰) (۵۰۰) خمسه نظامی :که مهدی بیانی در تهران دیده به نستعلیق خفی متوسط با رقم عبدالوهاب بن ابو المکارم الحجازی در ذی حجة سنه ۹۸۲ ق ۱۵۷۴ م (خ ۴۱۸)

-۵۰۱-۵۰۲- (۸۳۱-۸۳۲)

مخطوطات نعیم الدین الکاتب الشیرازی (رك: انگلستان، امریکا)

(۸۳۱) (۵۰۱) دیوان کمال خجندی کتابخانهٔ سلطنتی ایران تحریر ۹۰۱ ق ۱۴۹۵ م.

(۸۳۲) (۵۰۲) دیوان امیرخسرو دهلوی تحریر جمادی الاولی ۸۹۸ ق ۱۴۹۲ م در تهران دیده شده (خ ۹۴۶)

-۵۰۳-۵۰۵- (۸۳۳-۸۳۵)

مخطوطات عبدی نشابوری شاهی (رك: ۷۹)

نامش عبدالله بن حسن شاگرد سلطان علی مشهدی و ازخطاطان عهد امیرعلی شیر بود، چون بدربار شاه طهماسپ اول پیوست خود را «شاهی» نامید و بعد از ۹۹۶ ق ۱۵۸۷ م درگذشت از آثار اوست :

حالنامهٔ عارفی در کتابخانهٔ سلطنتی ایران (درشماره ۷۹ گذشت)

(۸۳۳-۸۳۴) (۵۰۳-۵۰۴) دوقطعه نستعلیق عالی خوش درهمین کتابخانه .

(۸۳۵) (۵۰۵) یك رقعه بقلم نستعلیق خوش در کتابخانهٔ مجلس، تهران. (خ۴۲۵)

-۵۰۶-۵۰۹- (۸۳۶-۸۳۹)

محمد رزه‌ئی باخرزی بن علاءالدین شاگرد سلطان علی مشهدی (رك: هند ـ افغانستان)

(۸۳۶) (۵۰۶) یوسف و زلیخای جامی تحریر صفر ۹۶۸ ق ۱۵۶۰ م مجموعهٔ سلطان القرائی تهران.

(۸۳۷) (۵۰۷) دیوان حافظ تحریر ربیع الثانی ۹۸۱ ق ۱۵۷۳ م مجموعهٔ سلطان القرایی تهران.

(۸۳۸) (۵۰۸) سلسلة الذهب جامی تحریر غره شعبان ۹۶۹ ق ۱۵۶۱ م کتابخانه سلطنتی ایران .

(۸۳۹) (۵۰۹) تیمورنامه هاتفی تحریر رجب ۹۹۳ ق ۱۵۸۴ م کتابخانه مجلس تهران (خ۷۲۳)

-۵۱۰- (۸۴۰)

آئینهٔ اسکندری :

آستانه مشهد رضوی ۸۲۳۲/۱ (جلد ۸ فهرست مطبوع ۵ ،

۱۷×۲، ۱۲ س به‌نسخ و نستعلیق زمان تألیف (حدود ۹۰۰ ق ۱۴۹۴م) بر کاغذ سمرقندی حنائی، دوایر و جداول بشنگرف ۱۳ سطری جلـد تیماج عنابی.

این نسخه وقفی نادرافشار در ۱۱۴۵ ق ۱۷۳۲ م است و مهری هم دارد: غلام خسرو غازی محمد ایغورسنه ۹۳۸ ق (۱۵۳۱ م) وازین سنه تاریخ کتابت نسخه را حدس توان زد.

-۵۱۱- (۸۴۱)

زیج ایلخانی بخط زین‌العابدین

آستانه رضوی ۵۳۳۱ (ج ۸/۲۲۴) ۸، ۲۳×۱۷ س ۱۶۵ ورق بخط نسخ ابوالفتح زین‌العابدین بن ابوالمعالی بن زین‌العابدین حسینی گنابادی در دارالسلطنهٔ هرات بتاریخ چهـارشنبه ۱۲ محرم‌الحرام سنه ۹۰۷ ق (۱۵۰۱ م) بر کاغذ سمرقندی با جلد چرمی مستعمل دارای جداول شنگرف. وقفی تاجماه بیگم در ۱۲۶۲ ق (۱۸۴۵ م)

-۵۱۲- (۸۴۲)

سفیرالغبراء والخضراء بخط شاه حسین سبزواری:

آستانهٔ رضوی (عربی) ۵۳۳۷ (ج ۸/۲۳۱) ۵، ۱۰×۵، ۱۶ س ۱۷سطری این کتاب در هیئت تألیف یکی از رجال دربار هـرات امیرغیاث‌الدین منصوردشتکی متوفا۹۴۸ ق۱۵۴۱ م است که به‌نستعلیق خوش کاتب شاه حسین سبزواری در شعبـان سنه ۹۵۷ ق ۱۵۴۹ م

بر کاغذ حنائی با عناوین واشکال بشنگرف نوشته شده و ابن خاتون آنرا در ۱۰۶۷ ق ۱۶۵۶ م وقف‌کرده است.

-۵۱۳- (۸۴۳)

دعوات بخط علاءالدین

کتابخـانهٔ سلطنتی ایران ۱۱۳۳/۲۲۷ (ص ۴۸۶ فهـرست) ۹،۵×۱۵،۵ سانتی ۱۳ صفحه ۷ سطری به‌نستعلیق بسیار عالی و رقم: کتبه‌الفقیرعلاءالدین ۹۸۴ ق نسخهٔ نفیس زرافشان مـزین دارای مهر ناصرالدین شاه قاجار. (آیا این علاءالدین پدرمحمد رزه‌ئی مذکوردر در۵۰۶ نیست؟)

-۵۱۴- (۸۴۴)

احسن‌الکبار بخط غیاث‌الدین بن علاءالدین:

کتابخانه سلطنتی ایران (۷۶۷/۵ فهرست کتب دینی ص۹ طبع تهران ۱۳۵۲) ۱۹×۲۸ س۱۴۹۵ صفحه ۱۷ سطری به‌نستعلیق خوب با رقم: «تمت‌الکتاب فی‌شهورار بع وسبعین وتسعمائه کتبه احقـرالعباد غیاث‌الدین بن علاءالدین...

کاغذ دولت‌آبادی صفحه اول و دوم مجدول زرین لاجوردی، حواشی و متن‌کتابت ساده و بدون تزئین درپیشانی صفحه اول یـك سرلوح مذهب بطرح نیم ترنج درمتن لاجوردی وطلاپوش با اسلیمی وگل‌های الوان. دارای مهرناصرالدین‌شاه قاجار. وقایه مقوای روکش تیماج قهوه‌ای .

-۵۱۵- (۸۴۵)

چهل حدیث بخط میرعلی:

کتابخانهٔ سلطنتی ایران (۱۳۰/۱۹۰۵ ص۲۸۵ فهرست) ۱۵× ۲۴ س۱۵ صفحه ۳ سطری به‌نستعلیق ممتاز ورقـم: کتبه‌الفقیرالمذنب میرعلی هروی، برکاغذ ترمه حواشی‌الوان زرافشان‌که درپیشانی‌صفحه اول یك سرلوح بطرح‌کتیبهٔ مذهب مرصع ممتاز در زمینهٔ لاجورد و پیچك وگلهای ریز الوان دارد، تمام نسخه مذهب‌کارهرات است ومهر ناصرالدین شاه قاجار هم دارد. جلد ایـن نسخهٔ نفیس مقوای روغنی با ترنج وسطی وطلاکوب است.

-۵۱۶- (۸۴۶)

چهل‌کلمه علی بخط شاه محمود:

سلطنتی ایـران (۱۳۱/۲۲۰۹ ص۲۸۷ فهرست) ۱۳×۵، ۱۹ س۱۶ صفحه ۳ سطری. به‌نستعلیق جلی وخفی ممتاز برکاغذ سمرقندی متن طلاپوش و حواشی غبار زرافشان.

تمام صفحات این نسخهٔ نفیس مجدول زرین و رنگین و افشان طلا دارد، که متن عـربی کلمات بخط نستعلیق جلی و تـرجمه منظوم فارسی مولانا جامی در جداول کوچك به‌نستعلیق خفی است.

رقم آخر آن:علی یدالعبدالمذنب شاه محمودالکاتب... فی‌شهور سنه خمسین وتسعمائه بدارالسلطنه تبریز.»

وقایه چرم لاکی باکمند زرین دارد.

-۵۱۷- (۸۴۷)

خطوط غیاث‌الدین علی‌الجامی:

تیمورنامه هاتفی

بخط نستعلیق متوسط ۹۵۰ ق ۱۵۴۳ م در کتابخانـهٔ مجلس تهران.

(دیوان جامی‌کتابت وی در۹۳۷ ق ۱۵۳۰م در اکادیمی‌شرقیات یوگوسلاوی موجود است) (خ ۴۵۰)

-۵۱۸-۵۹۵- (۸۴۸-۹۲۴)

مرقع‌گلشن یا مرقع شاهی:

درکتابخانهٔ سلطنتی ایران- تهران. مجموعهٔ ارزشمندآثارهنری آسیای میانه و ایران و هندکه در سنه ۱۰۴۰ ق ۱۶۳۰ م درهند بحکم شاه جهان ترتیب‌آن خاتمه یافته و در سنه ۱۸۴۶ م بایران برده شد، و اکنون درکتابخانـهٔ سلطنتی ایران محفوظست و ۱۷۶ ورق منقش و مصور زیبا با جلد نفیس دارد (رك: منابع تاریخ هنر)

بازل‌گری درکتاب منیاتور ایران (ص۱۷) در بارهٔ تصاویر این مرقع می‌نویسد: «مرقع‌گلشن نیز مانند مرقعات نفیس دورهٔ تیموریان برسرورق خودیك‌مجلس دوصفحه‌یی‌مصوری دارد ویك شهزاده‌را در صمیم حرم نشان می‌دهدکه عبارت ازسلطان حسین میرزا باشد ، و در بیرون‌پرده مطربان بسرود و نواختن سازمی‌پردازند. بدین‌مجلس‌مصور نام بهزاد نوشته شده ولی امضای خود او بنظر نمی‌آید ، و بنابریـن محل تردید است‌که این نقاشی بهزاد باشد.

ازقیافت سلطان حسین میتوان تخمین کرد که این تصویردرحدود ۱۴۸۰ م (۸۸۵ ق) وسال چهل ویکم زندگانی وی کشیده شده باشد (یاکمی پیشتر) که باید ازکارهای ایام جوانی بهزاد محسوب گردد . شکل آفتاب دارای اشعهٔ طولانی ازآداب نقاشی اوائل دورهٔ صفوی حدود ۱۵۰۶م (۹۱۲ ق) است، ولی طرح متناسب اشکال وهم آهنگی الوان آن بخصایص هنر بهزاد میماند. همچنین خط مورب قوی پردهٔ دیوار که دو نصف بنا را بهم وصل میسازد، از خصایص نقاشی ابنیهٔ خامهٔ بهزاد است.

این اوراق را شاید بارادهٔ خود سلطان که شاعرهم بود دراواخر حیاتش طراحی ونقاشی کرده باشد. زیرا بنظراول مراتب عالی‌حیات صاحب تصویر ازان پدید می‌آید.

یك صحنهٔ دیگرمصور این البم مربوط بعصر یك نسل بعداست که دربارشاهی را در دوصفحهٔ روبرو نقاشی کرده که تاریخ آنرا در حدود ۱۵۳۰ م (۹۳۷ ق) واندی تخمین توان کرد وخصایص هنردورهٔ صفوی ونصف اول عصر سلطنت شاه طهماسپ دارد که دورهٔ پرورش هنر او از ۱۵۳۰ تا ۱۵۴۵ م است و دریـن دوره هنرمندانی امثال عبدالصمد ومیرسیدعلی بوده‌اند که بعدها بدربارهمایون درهندپیوستند (حدود ۱۵۵۰م = ۹۵۷ ق)

این تصویر مانند تصاویر دیگر این مرقع دراوائل قرن ۱۷ م بامر جهانگیر توسیع و درمرقع نصب گردیده که یکی از تصاویر آن امضای هنرمند دربارجهانگیر دولت هم دارد واین میرساند کـه وی منظرکوهسار را در عقب شکارگاه تکمیل کرده است . همچنین از یك

صفحه نقاشی بزم شاهی در بین خیمه پدید می‌آید که نخست دولت یا هنرمند دیگری آنرا ترمیم کرده وپس ازو درحدود (۱۱۱۲ ق) ۱۷۰۰م آسمان آنرا هنرمند دیگری ابرآلود ساخته است.

منظردیگر این مرقع (لوحه۲۱) موکب شاهی و شکار است و درحدود ۱۵۲۵ م (۹۳۲ ق) در بخارا تصویرگردیده که درانجا شیبانیان برخی از هنرمندان هرات را پروردند ، وایشان روایات هنری دورهٔ تیموریان را بدون اینکه تمایلات جدید عصرصفوی را بپذیرند حفظ نمودند. درحصهٔ بالای این صحنه تزئیدی بخامهٔ دولت درهند درحدود ۱۰۱۹ ق ۱۶۱۰ م بعمل آمده است.

درصحنه ۲۳ منیاتور ایران مجلس مجالل میله شبانهٔ شاهی عصر شاه طهماسپ حدود ۹۴۷ ق ۱۵۴۰م است، که شایدکارسرامدهنرمندان این عصر میرمصور باشد، ولی ازنواصی آن پدید می‌آید، که باید آنرا پسرش میرسیدعلی ساخته باشد که بعد از ده سال بهند رفت. درعقب این صحنه سر صخره کوهی نمایان است که بهآسمان نیلگون شب پیوسته است.

دریك صفحهٔ دیگر این مرقع درقسمت پائین منظر زندگانی مجنون دربین جانوران صحراست (لوحه ۲۴ منیاتور ایرانی) کـه در اواخر قرن ۱۵ م بخامهٔ یکی ازشاگردان بهزاد درتبریز کشیده شده و آثار مکتب هرات دران نمایانست تا حدود ۱۵۳۰ م (۹۳۷ ق)

اما درقسمت بالای آن صورت دوتن ملبس بهالبسهٔ درباری‌عصر همایون در هند دیده می‌شود (لوحه۲۳) که بموجب یك نوشته همین مرقع بایدکار عبدالصمد درسنه ۹۵۹ ق ۱۵۵۱ م باشد.

همچنین درین مرقع صفحات مصور یك دعوت مهمانی حدود ۱۵۳۰–۱۵۴۰ م (لوحهٔ ۱۸) و دوصفحهٔ منظر پذیرائی یك شهزاده از مهمانان درباغ حدود ۱۵۳۰–۱۵۴۰ (لوحه۱۵) وتصویر یکی ازشریف‌زادگان جوان اهدا به‌فرخ بیگ، کار یك هنرمندایرانی دربارمغولیه‌هند ۱۵۸۵–۱۶۱۰م (لوحهٔ۲۰) است.

از جملهٔ محتویات این مرقعست:

(۸۴۸) ۵۱۸–یك ورق نستعلیق عالی سلطان‌علی مشهدی مورخ صفر۹۰۴ ق ۱۴۹۸ م سه بیت حسب حال خود نوشته است (خ۲۵۱)

(۸۴۹) ۵۱۹– رقعه بقلم غبارعالی با رقم سلطان محمد نور، که جهت فرزند ارجمند امیرعزالدین محمود نوشته.

(۸۵۰–۸۵۱) ۵۲۰–۵۲۱ دوقطعه نستعلیق‌خوش عبدالرحیم‌هروی عنبرین رقم (خ ۳۹۰)

(۸۵۲–۸۵۸) ۵۲۲–۵۲۸ چند قطعه نستعلیق اظهر تبریزی متوفا ۸۸۰ ق ۱۴۷۵ م کتابت خفی خوش (رك: فهرست)

(۸۵۹) ۵۲۹– حواشی‌برخی ازخطوط مرقع‌گلشن راآقارضای مصور هروی حاشیه سازی وچنین رقم کرده است:

«غلام با اخلاص شاه سلیم، آقا رضای مصور فی‌تاریخ رمضان ۱۰۰۸ ق» (۱۵۹۹ م)

(دربارهٔ آقارضای هروی رك: ایران ۵۹۷)

(۸۶۰)۵۳۰– دولت جهانگیری تصویرعبدالرحمن جامی را از روی عمل استاد بهزاد نقل نموده است.

(۸۶۱–۹۲۴) ۵۳۱–۵۹۵ شش قطعه خط محمدحسین زرین قلم

کشمیری مورخ ۱۰۱۷ ق ۱۶۰۸ م بحکم جهانگیر، که پنج قطعهٔ دیگر وی هم دربین مرقع‌های کتابخانهٔ سلطنتی ایران و۵۳ قطعه در مرقع مهدی بیانی تهرانست. (رك: منابع تاریخ هنر ۱۲۲) (خ۷۰۴)

یادداشت: شصت ویك رقعه ازجلی تا خفی ممتاز با رقمهای مختلف میرعلی هروی درمرقع‌گلشن است. (رك: ۳۷۳)

–۵۹۶– (۹۲۵)

انیس‌العشاق شرف‌الدین حسن محمد رامی‌بخط امامی:

در کتابخانهٔ سلطنتی ایران (۱۷ × ۲۶،۵ س) جلد ساغری‌ضربی مذهب.

صفحات متن وحاشیه مذهب با سرلوحهٔ مرصع عالی ۸۹صفحه.

بخط نستعلیق خوش شیخ محمد امامی هروی درسنه ۸۸۷ ق ۱۴۸۱ م (س۲۳) (رك: ترکیه)

–۵۹۷– (۹۲۶)

منیاتورکار آقارضا مصور هروی (رك: ۵۲۹)

این مصور ونقاش چیره دست مکتب هرات ومتولد در هرات در۹۷۰ ق ۱۵۶۲ م است که درسنه ۱۰۰۷ ق ۱۵۹۸ م ازمشهد وقندهار به‌هندوستان بدربارجهانگیر رفت وازاین‌رو خودرا «جهانگیرپادشاهی» می‌نامید.

درکتابخانهٔ ملی ایران یك صفحه مجلس رنگین منیاتور بسیار نفیس کار همین رضا هروی، مصور موجود است که شهزاده جوان زیبا با لباس فاخر وقبای سرخ زیر درختان پرشگوفه برصحنهٔ سبز پرگل چمن در دامنه کوهی با پیرمرد نورانی ریش سفیدی نشسته وکبکی مألوف و رام بدست راست شهزاده دیده می‌شود، پیش روی این‌دو نفر نشسته جوی آب روان است وباین طرف جوی نوازنده زیبای جوانی طنبوری در دست دارد ومی نوازد. اسپی مجهز وزین شده پس پشت این نوازنده، مسحور نغمه طنبور است وپیش روی وی سگ تازی با یك نفر شکاری دارای شمشیر وقبای زرد وریش سیاه با بنیهٔ فربه‌دیده می‌شود، که همه‌گوش به‌نغمهٔ نوازندهٔ دلربا داده‌اند.

چهره کشائی این مجلس خراسانی‌ومربوط بمکتب متأخرهرات است، رنگ‌آمیزی آن متوازن بوده و بسیار تند وگرم نیست به‌قلهٔ کوه درختانی دیده می‌شوند که یك نفردران به‌هیزم چینی مشغولست.

منظرعمومی وگل‌کاری وسروهای سربفلك‌کشیده و چهره‌کشی زیبای شهزاده وطنبورنواز دلربای مهروی و تصویر اثر نغمات وی براسپ وسگ تازی و شکاری درین مجلس مهارت مصور را ثابت می‌سازد.

-۵۹۸-۶۰۱-(۹۲۷-۹۳۰)

خطوط میرمعزالدین محمدکاشانی حسینی

معاصر ومحشور با اساتید مکتب هرات مانند سید احمد مشهدی وسلطان علی مشهدی ومیرعلی هروی و غیره بود، و قطعه‌ئی در مرگ

سید احمد و محمد حسین تبریزی در ۹۸۶ ق ۱۵۷۷ م‌گفته و از آثار اوست:

مقالات خواجه عبدالله انصاری تحریر ۹۸۵ ق ۱۵۷۷ م کتابخانه سلطنتی ایران (که ذکرش در ۷۶گذشت)

(۹۲۷) (۵۹۸) یك قطعه دریك مرقع همین کتابخانه تحریر ۹۸۷ق ۱۵۷۸ م

(۹۲۸)(۵۹۹) یك قطعه درمجموعهٔ کریمزاده تهران تحریر ۹۸۴ق ۱۵۷۶ م

(۹۲۹-۹۳۰) (۶۰۰-۶۰۱) دوقطعه جلی مجموعهٔ مهدی بیانی تحریرسنه ۹۸۵ ق ۱۵۷۷ م و۹۸۷ ق ۱۵۷۸ م (خ۸۲۳)

-۶۰۲- (۹۳۱)

ذخیرهٔ خوارزمشاهی :

این کتاب طبی تألیف اسماعیل بن‌حسن جرجانی درحدود ۵۰۵ق ۱۱۱۱ م است که این نسخهٔ خطی درکتابخانهٔ ملی تهران موجود است (شماره ۱۱۲۶ ف صفحه ۱۴۵ ج۳ فهرست) وبتاریخ ۱۸ جمادی‌الاولی سنه ۸۵۸ ق ۱۴۵۴ م به‌نستعلیق نوشته شده ونام‌کاتب آن معلوم نیست. سرفصل‌ها مرکب قرمز و جلد تیماج سبز ضربی مقوائی و کاغذ آن بخارائی است جمله ۶۱۳ ورق ۲۹ سطری ۱۳۵ × ۲۱۵ م.

-۶۰۳-(۹۳۲)

دیوان حافظ‌کار محمود مذهب

مخطوطه ۱۲۴۸ ف کتابخانهٔ ملی تهران دارای دوسرلوحهٔ زر

و بنفش وشنجرف و آبی کار محمود مذهب هروی به‌نستعلیق خوش قرن دهم هجری. که جداول دور سطور آن هم زر وسیاه و آبیست و میـان مصاریع دوجدول زرین سیاه دارد.

جلد تیماج قرمز کوبیده مقوائی ، کاغذ دولت آبادی ۲۸۶ ورق ۵۰×۱۰۰ م ۱۲ سطری. (فهرست ۳۰۴/۳)

-۶۰۴-(۹۳۳)

اسرار حج تألیف وخط محیی:

نسخه ۱۲۹۶ ف کتابخانهٔ ملی تهران. سفرنامه حج بشعرفارسی که برخی اشعار مولانا عبدالرحمن جامی را هم تضمین کرده و دارای مجالس نقاشی برخی امکنه دینی است وسرلوحهٔ مذهب و شنجرف و لاجورد وسبز وجداول دورسطور بزر وسیاه و آبی دارد ، سرفصلها با مرکب قرمزومیان مصاریع جدول زروسیاه است. کاغذآن دولت آبادی وجلد تیماج مقوائی ۱۶۵×۲۴۰ م وعـدد اوراق ۶۷ هفده سطریست (فهرست ۳۶۰/۳)

-۶۰۵-(۹۳۴)

مواهب علیه ۲ جلد خط درویش محمدبن علی

شماره ۱۳۳۳ ف ۳۳۴ ف کتابخانهٔ ملی تهران. به‌نستعلیق و نسخ درویش محمدکاتب بن علی. جلد اول ۳۰۶ ورق ۱۴۰×۲۵۰ م وجلد دوم ۳۰۱ ورق ۱۳۰×۲۳۰ م. که درسنه ۹۰۵ ق ۱۴۹۹ م نـوشته شده دارای سرلوحه‌های مذهب ومنقش به‌شنجرف ولاجورد وسبز ،سرفصلها

وجمل عربی به مرکب قرمز و جدول دوسطور بزر وسیاه و آبیست . کاغذ دولت آبادی و جلد تیماج قرمز ومشکی مقوائی دارد . (فهرست ۳۹۴/۳)

-۶۰۶-(۹۳۵)

رسالهٔ معماء حسین بن محمدکارهرات

شماره ۱۴۱۰ ف کتابخانهٔ ملی تهران. که در سنه ۹۵۷ ق ۱۵۵۰م درهرات به خط نستعلیق خوب نوشته شده وسرلوحه مذهب و رنگین شنجرف ولاجورد وسرفصلها با مرکب قرمزوجداول دور سطور باطلا وسیاه و آبی وجلد تیماج مشکی ترنجی کوبیده مقوائی دارد. جمله ۶۱ ورق ۱۴سطری بر کاغذ دولت آبادی ۱۳۰×۲۱۰م (فهرست ۴۶۸)

-۶۰۷-(۹۳۶)

یك صفحه منیاتورکارمکتب بخارا:

درموزه قصر گلستان تهران. یك صفحه کامل تصویر وصول موکب شاهست به خیمه‌گاه خویش، که درنصف اول قرن ۱۶ م نقاشی شده و کار مکتب هنری بخارا از متفرعات هنر هراتست .

چهره کشی و طرز البسهٔ این منظرماوراءالنهریست، منظر آرایی دقیق و ریزه‌کاری‌ها دارد، چترشاهی وخیمه وسایه‌بانـی‌که در صحنه نصب کرده‌اند، خیلی مزین وشبیه تزئینات خیام هراتست، و این مخیم شاهی در دامنهٔ کوه اسفنجی واقع شده که درماورای آن کاخی مزین با

نقوش دقیق دیده می‌شود.

عکس سیاه این تابلوی نفیس را درسروی هنر ایران سیاه چاپ کرده‌اند (لوحهٔ ۸۹۳ ب) وزیر آن نوشته‌اند. که عمل محمود مـذهب است و درنمایشگاه لندن نیز به‌نمره ۴۹۶ بمعرض نمایش‌گذاشته شده بود .

-۶۰۷-(۹۳۷)

دوصفحه منیاتورکار عبدالصمد زرین قلم:

۱- درموزهٔ قصرگلستان تهران. که درحدود ۹۶۳ ق ۱۵۵۵ م در هند بوسیلهٔ عبدالصمد مصور تصویر وتزئین‌گردیده وهمایون واکبر را در صفهٔ باغـی نشان می‌دهد و آنقدر پر از مناظر مختلف بوستان و درخت وگل وابنیه و چبوتره و درو دیوار وتجیر وانسان و حیوان و غیره است‌کـه مهارت مصور را درکشیدن انـواع موجودات نشان می‌دهد، وهیچ خلائی دران دیده‌نمی‌شود (لوحهٔ ۹۱۲سروی هنرایران)

رنگ‌آمیزی ومنظرنگـاری ولباس‌آرائی و چهره‌کشی‌آن هـم خراسانیست، نقاشی ابنیه و البسه دقیق و رنگین است ، انواع الـوان گرم وسرد دران بکار رفته و بهترین اثر دنبالهٔ مکتب هرات وتبریز در هند است.

۲- اسپ و مهترآن‌که در حدود ۹۵۷ ق ۱۵۵۰ م مصورگردیده و رقم عبدالصمد زریـن قلم دارد و در موزهٔ قصر گلستان تهرانست (لوحهٔ ۹۱۳ ب سروی هنر ایران)

-۶۰۸-(۹۳۸)

جزو قرآن شریف بخط ابراهیم سلطان‌بن شاهرخ:

در موزهٔ مشهد رضوی ایران. که در سنه ۸۲۷ ق ۱۴۲۴ بخط ثلث نیمه جلی شاهزادهٔ مذکور نـوشته شده و حواشی صفحات آن نقاشی وشاخ و برگ‌گل وترنج‌های نفیس دارد.

(لوحهٔ ۹۴۰- الف سروی هنرایران)

پاکستان

-۱- (۹۵۱)

خمسهٔ نظامی

درموزهٔ لاهور، دارای تصویر شاه ودربار یانش، که شایدشیروـ انشاه خلیل باشدودرآذربایجان نگارش یافته(زکی۲) مربوط به‌سوابق هنرهرات.

-۲- (۹۵۲)

خمسهٔ نظامی وامیرخسرو دهلوی بخط اظهر:

کتابخانهٔ یونیورستی پنجاب در لاهور. بقلم خـوش نستعلیق اظهر تبریزی در دارالامان اصفهان درماه رجب ۸۷۷ ق ۱۴۷۲ م نوشته وآراسته شده‌که مربوط به سوابق هنر هراتست.

-۳- (۹۵۳)

آداب‌المشق بخط باباشاه :

تألیف وخط نستعلیق بسیار عالی نیم جلی باباشاه اصفهانی یکی

از شاگردان میرعلـی هروی (متوفا ۹۹۶ ق ۱۵۸۷ م) در کتابخـانهٔ یونیورستی پنجاب (لاهور) با رقم «کاتبه مصنفه باباشاه اصفهانی»

ایـن رساله در اورینتل کالج میگزین لاهور شماره ۱۰۱ مئی ۱۹۵۰ م با مقدمه پروفسور محمد شفیع طبع و نمونـهٔ مخطوط آن عکاسی شده است.

-۴- (۹۵۴)

دیوان حافظ بخط میرکلنگی:

کتابخانهٔ دانشگاه حیدرآبـاد سند ه (پاکستان) بخط میرحسین حسینی مشهور به‌میر کلنگی، که درسنه ۹۷۸ ق ۱۵۷۰ م دربخارانوشته شده است (خ ۱۶۵)

-۵- (۹۵۵)

سبحةالابرار جامی بخط سلطان محمد نور:

در مجموعهٔ‌کتب پروفسور محمد شفیع لاهور ،کتابت خوش نستعلیق با رقم «سلطان محمد نور» درشهر رجب سنه ۹۲۹ ق ۱۵۲۲ م (خ ۲۷۹)

-۶- (۹۵۶)

قصائد عربی بخط شاه قاسم:

درکتابخانهٔ یونیورستی حیدرآباد سند ه . به‌نستعلیق خوش بـا رقم «شاه قاسم» ۱۰۱۳ ق (۱۶۰۴ م)کاتب هرات . مربوط به بقایای هنرهرات.

-۷- (۹۵۷)

دیوان حافظ بخط محمودبن حسن نشاپوری:

از مخطوطـات موزهٔ لاهور ، مـورخ سنهٔ ۸۹۴ ق ۱۴۸۸ م (خ ۸۹۱)

-۸- (۹۵۸)

کلیات سعدی بخط مظفربن عبدالله‌کاتب دربارسلطان ابراهیم تیموری:

درکتابخـانهٔ یونیورستی پنجاب لاهور با رقم : «دیوان املح‌الشعراء ... سعدی ... درعهد خلافت... ابوالفتح ابراهیم سلطان ... بارشاد جناب... خواجه غیاث‌الدین محمد فرج‌الله مدظله علی یدالعبد مظفربن عبدالله... درشهور ۸۲۹ ق» (۱۴۲۵ م)

برپشت صفحهٔ‌اول این نسخه‌نوشته‌اند: «برسم خزانة‌السلطان ... ابراهیم خلدالله ملکه»

یك‌نسخه مجموعهٔ اشعار ، بقلم همین‌خطاط ، درکتابخانهٔ‌سلطان‌القرائی تهران است. (خ۹۱۱)

ترکیه

آثارهنری دراستانبول

مدرسهٔ هنری هرات دراثر توجه و پرورش شاهان هنرپرورمانند شاهرخ وسلطان ابوسعید و حسین بایقراوشهزادگان هنرمند وهنرخواه مثل بایسنقر وابراهیم و مؤمن ومظفرحسین از حدود ۸۱۰ تا ۹۱۲ ق (۱۴۰۷-۱۵۰۶ م) مدت یك قرن‌کانون پرورش هنر و هنروران بـود ، ولی با موت سلطان حسین بایقرا وخانه جنگی‌های شهزادگان تیموریه وایلغارهای شیبانی‌خان وخوانین‌اوزبك‌ازشمال وقوای صفویه ازغرب، این‌کانون بینظیر رنسانس هنری تیموریه خاموش‌گشت، هنـروران آن ناچار بسه دربارهند ـ بخارا ـ صفویهٔ ایران پناه بردند و بقایای ایـن مدرسهٔ هنری را دران ممالك ادامه دادند.

شاگردان فراوان ازان اساتید هرات هنرآموختند واین‌همانست که ما درین‌کتاب‌آنرا ادامهٔ هنر هرات در ماوراءالنهر یا هند یا ایـران می‌گوییم.

کاروانهای علما وعرفا وشاعران وهنرمندان (خطاطان ـ نقاشان ـ

مذهبان- جلدسازان- کتاب سازان - رنگ سازان و غیره) از شهرستان جامی و نوایی بهرسو روان شدند و ازانجمله بدیع‌الزمان میرزا و برادرش مظفرحسین‌میرزا بعدازانکه هرات را اوزبکان‌گرفتند ازین‌شهر برامدند (۲۱می ۱۵۰۷م = ۹۱۳ق) و باآل وعیال وخزاین وآثار هنری خود بگرگان رفتند[1].

اوزبکان بعد ازفتح هرات ،گرگانرا نیزبگرفتند و این‌شهزادگان تیموری به‌تبریز پس نشستند ومهمان شاه اسماعیل صفوی بودند ، ولی چون بعدازجنگ چالدیران سلطان سلیم عثمانی تبریز را گرفت ، این شهزادگان او را دران شهر استقبال کردند (۶ستمبر ۱۵۱۴م= ۹۲۱ق) و بدعوت این سلطان با تمام کاروان هنر به استانبول رفتندکه خود بدیع‌الزمان میرزا بعد ازسه و چهارماه درانجا بمرد.

بدین منوال‌آثارهنری هرات با شهزادگان و هنرمندان و علما و سوداگران و سیاحان به ممالك عثمانی و ایران و ماوراءالنهر و هند انتقال یافت و دران کشورها هنرمندان هرات به ادامهٔ کارهای هنری پرداختند و هنرمندان آنجا ازیشان آموختند ، وآثار برگزیدهٔ هنری مکتب هرات را تقلید کردند .

این مبادلهٔ فرهنگی وانتقال هنری با فرنگیان نیز جریانداشت، برخی البومهای هرات و تبریز که اکنون در ممالك اروپا محفوظند ، آنرا شاید سیاحان با خود برده باشند مانند سیاح ایتالوی Lodovico Varthema که درآخرین ایام دولت تیموری بهرات آمد ونیز یك نفر دیگر ایتالوی درعهد اوزون حسن حدود ۸۹۰ق ۱۴۸۴م

۱ - حبیب‌السیر ۳ر۳۵۷ و۳۶۵

به‌تبریز آمده بود و مردم هم فرنگی را میشناختند، چنانچه میرعلی‌شیر نوایی در محبوب‌القلوب مصنوعات هنر فرنگی را ذکر می کند و هم جامی جامهٔ فرنگی وشیشهٔ فرنگی وچشم فرنگی (عینك) را ذکرکرده است[1]:

سلاطین عثمانی و رجال دربار و وزراء قسطنطنیه (استانبول) و مدارس و مساجد بزرگ این پایتخت خلافت اسلامی کتابخانه های عظیمی داشتند، و این آثار آواره‌که از هرات ، بخارا، بلخ، سمرقند، قزوین ، تبریز ، شیراز و دیگر مراکز هنری بدان مملکت میرسید ، خلفای عثمانی ورجال‌آندولت باولع تمام میخریدند ودرکتابخانه‌های خود حفظ میکردند، وذخایر عظیم مخطوطات‌کنونی استانبول عبارت ازانست که نامهای هنرمندان جاوید مکتب هرات و یا متفرعات آن بران دیده میشود، مثل: خواجه غیاث‌الدین تبریزی، جعفر بایسنغری، احمد رومی ، معروف نقاش ، پاینده، درویش محمد هروی (اعضای اکادیمی هنر بایسنغر) خواجه‌علی، خواجه عبدالحی، محمود شاه خیام وپسرش محمدخیام وعلی یزدی وامیرجلال‌الدین‌کاسی، موسی مصور، محمد نقاش هروی ، اظهرشماخی، محمود نقاش ، شیخی‌بیگ نقاش ، شریف‌الدین حسینی، سلطان علی مشهدی ، عبدالرحیم ، عبدالکریم ، عبدالباقی، سناءالله، محمدبیگ داماد بهزاد.

قراریکه زکی ولیدی توغان‌مینویسد: تنها درکتابخانهٔ توپقاپو- سرای استانبول، وی ده نسخهٔ حافظ و۳۴ نسخهٔ جامی و ۱۶ مخطوطه

۱ - زکی ولیدی توغان: مخطوطات استانبول ص۷. خود مولاناجامی گفت: ازدوچشم من نیاید هیچکار از فرنگی شیشه تاگشته چهار (ح)

ازدیوان نوایی وسلطان بایقرا و۷۵نسخهٔ خطی خمسهٔ نظامی و۴۲نسخهٔ شاهنامه و بسا نسخه‌های نفیس دیگر دیده است و مخصوصاً مجموعهٔ مرقعات ۲۴۴۹ موزهٔ هنر اسلامی و ترك بسیار مهم است و درحدود ۴۰۰ نسخه مصور و مزین و ۴۰ البم داردکه تحقیق همهٔ این آثار کار یك جمعیت علما و هنرشناسانست.

اکنون ما چند البم و نسخ خطی مصوری و نقاشی و خطاطی هرات ویا متفرعات آنراکه دراستانبول‌زیرنمره ومطالعه آمده‌اند درذیل این سطور می‌آوریم:

آثار موزهٔ هنر اسلامی دریونیورستی استانبول
چهارالبم ۲۱۵۲ تا ۲۱۵۴ ونمبر ۲۰۶۰.

-۱-(۹۶۱)

البم ۲۱۵۳ B ۸۷ F متعلق به سلطان یعقوب بیگ آق‌قویونلو پسر اوزون حسن پادشاه تبریز بود (۸۸۴-۸۹۶ق ۱۴۷۹-۱۴۹۰م) که مولانا جامی شاعر هرات، مثنوی سلامان وابسال خود را بنام او اهدا کرد وگفت:

شاه یعقوب آن جهانداری که هست   با علوش ذروهٔ افلاك پست

برین البم یك یادداشت، بقلم سلطان احمد اول و سوم عثمانی موجود است (ز) ازجملهٔ خطوط این مرقعست:

۱- سه‌قطعه بقلم ثلث و ریحان کتابت جلی و نسخ کتابت خفی و رقاع کتابت جلی ممتاز و نستعلیق کتابت خفی خوش برای بایسنغر نوشته‌شده ویکی تاریخ ۸۳۳ق۱۴۲۹م دارد، همه خط جعفر بایسنغری.

۲- یك قطعه خط شکستهٔ تعلیق عالی برقم سلطان علی مشهدی درسنه ۸۷۸ ق ۱۴۷۳ م (خوشنویسان بیانی ص۲۶۵)

۳-۲۲ قطعه بقلم‌های جلی ومتوسط تا غبارخوش بارقم عبدالرحیم خوارزمی و عبدالرحیم یعقوبی، که یکی ازان در یازده سالگی نوشته (خ ۳۸۷)

۴-۶۷ قطعه خطوط گوناگون عبدالکریم بن عبدالرحیم خوارزمی، با رقم‌های: «دریازده سالگی نوشته شد» و «در دوازده سالگی نوشته شد» و «نقل از خط سلطان علی مشهدی» و «کتبه عبدالکریم الیعقوبی» (خ ۴۱۱)

۵-۱۵ قطعه کتابت خفی خوش شیخ محمد امامی هروی (خ ۶۴۳)

۶- مکتوبی از شیخ محمود جعفری هروی خطاب به سلطان یعقوب، که ظاهراً سمت ریاست کتابخانهٔ او را داشت.

۷-۳۹ قطعه خطوط مختلف همین شیخ محمود هروی برقم‌های شیخ محمود پیربوداقی ۸۷۱ ق (۱۴۶۶ م) دربلدهٔ ساوه وشیخ‌محمود-الهروی در ۸۷۱ ق بحوالی درگزین و رجب ۸۷۱ ق در بلدهٔ ساوه و محرم ۸۶۴ ق (۱۴۵۹ م) در شیراز، و ۸۷۷ ق (۱۴۷۲ م) در بغداد، و ۸۵۸ ق (۱۴۵۳ م) و محرم ۸۷۷ ق (۱۴۷۲ م) و ۸۶۹ ق (۱۴۶۴ م) و۸۶۴ ق (۱۴۵۹ م) در شیراز، و ذیقعده ۸۶۳ ق (۱۴۵۸ م) درشیراز (خ ۸۹۴)

(بنگرید: انگلستان، ایران)

البم ۲۱۵۳ نود ورق داردکه تصاویرآن در هرات و سمرقند

برای تیموریان و درتبریز و یزد و بغداد برای شهزادگان تهیه شده ، مانند :

۱ـ تصویر الجایتو بقلم موسی مصور.

۲ـ نقاشی بقلم عبدالحی تبریزی.

۳ـ شکارشاهزاده بقلم استاد محمد نقاش هروی .

۴ـ تصویر دواسپ جنگنده،کار درویش محمد نقاش هروی.

۵ـ تصویری ازیك حکمران و قصراو عمل شیخی بیگ.

۶ـ تصاویر بقلم جعفر تبریزی.

۷ـ تصاویر بخامه اظهر شماخی (هردو اعضای اکادیمی بایسنغر)

درین مجموعه راپور مهمی برفعالیت‌های هنرمندان مکتب‌هرات ومتفرعات آن دیده می‌شود که برای شاهزادگان ترکمن جهانشاه میرزا وپیربوداق ویعقوب بیگ‌ورستم میرزا، آثارهنری خودرا ایجادکرده‌اند مانند :

کارهای شیخ محمود وشیخ محمد هرات، و شیخی بیگ نقاش ومحمد نقاش و درویش محمد نقاش وشریف‌الدین حسینی و سلطان علی مشهدی و عبدالرحیم و عبدالکریم و تمام حاملان سنن مکتب بایسنغروعلی شیردرهرات.

ترتیب دهندهٔ این راپور، جعفر بایسنغریست که دران نام ۲۳نفر هنرور ومصور و چندین نفرآرایشگر Decorators وجلد سازومذهب ونقاش وکاشی‌ساز وخیمه ساز داده شده و درصف اول‌آن امیرخلیل و مولاناعلی تبریزی مصور ودرخطاطان جعفر بایسنغری هرویست (ز۱۴)

-۲- (۹۶۲)

اما البم ۲۱۵۲ مشتمل است برصد ورق ۸۹×۵۱ سانتی که جمله ۶۵۰ تصویر واشکال دارد، و درهرات برای بایسنغر میرزافراهم آوری شده وممکن است یکی از مجموعه‌های هنری بخامه امیرخلیل مصور ونقاش هرات باشدکه دوست محمد هروی همین مطلب راذکر کرده و پروفسور محمد شفیع لاهوری آنرا در دایرهٔ معارف اردو «مرقعات بایسنغری» نامیده است.

این البم امضاهای بایسنغر و برادرش ابراهیم میرزا دارد ، و خطاطان ونقاشان‌آن خواجه علی وخواجه عبدالحی ومحمود شاه خیام و پسرش محمد خیام و علی یزدی‌اند.

خواجه غیاث‌الدین وجعفر واحمد ومعروف و پاینده و درویش اعضای اکادیمی هنری هرات، تحت پرورش بایسنغر بودندکه درین البم، مناظر معراج وجنگها و زراعت و شکار وماهی‌گیری واساطیر و بلقیس را ساخته‌اند.

برتصویری نام مصور آن جلال است‌که شاید امیرجلال‌الدین کاسی باشد پدر نظامی مصورکاسی و دیگرتصاویرمهم‌آن عبارتند از:

خلیل میرزا نواسهٔ تیمور در محاصرهٔ سمرقند (ورق ۱) جلوس تیمور (ورق۲)که هردو کار حاجی محمد خیام درهراتست .

تصویر یك‌نقاش در دربار تیمور (ورق۱۱ × C)

شکل شاهزادهٔ سوار اسپ وتیمور درفتح خراسان (ورق۱)

نقاشی منسوب به‌الغ بیگ (ورق۱۱ × C)

خیمهٔ مزین عصر تیمور (ورق ۱۷ × C)

ازین البم‌ها شماره ۲۱۳۵ و ۲۱۶۰ منابع مهمی‌اند برحیات کلتوری مردم آسیای میانه درعصر تیموریان که چگونه در بین جریانهای مدنیت عرب، پاریس، ترك واویغور محشور بوده‌اند؟

بر۸ ورق این البم، شجرهٔ انساب تیمور وچنگیز در ۵۷ منظر تصویر شده، و درالبم ۲۱۵۳ تفصیلی در بارهٔ پسران تیمور ، عمرشیخ و مهرانشاه موجود است که باید بعد از ۱۴۲۳ م (۸۲۷ ق) ترتیب شده باشد. این البم بتصرف ابوسعید و سلطان حسین میرزا بود ، که بقول بلوشه، بدیع‌الزمان میرزا آنرا با خود باستانبول برده باشد.

شرح چند شکل البم ۲۱۵۲--۲۱۵۳ H

(۱) برص۴۸ البم ۲۱۵۳ منظریست که رستم بر رخش سوار با شمشیر تیزخود اژدهائی را می‌کشد وکار هنرمندیست که شدیداً زیر تأثیر هنر چینی بوده است.

اژدهای افسانوی برخرسنگهائی افتاده که همه رنگ سیاه دارند و مناظر دورنمای این صفحه شبیه سبك نقاشی مدرسهٔ جلایریان نصف دوم قرن چهاردهم میلادیست.

(۲) منظر دیگر همین البم (ص۱۷۰) که دران اسکندر بدیدار زاهدی رفته، نیز متعلق به همین مکتب است.

درختان دارای برگهای لطیف و تنه‌های قوی سربالاکشیده، که از ریشهٔ آن تنهٔ کوچك دیگری برامده و برتنهٔ بزرگ می‌پیچد ، در دو منظراین البم شبیه‌تر بهم بنظر می‌آیند.

(۳) درکنارچپ منظر ص۱۵۸ همین البم که بهرامگور شیری را با تیردلدوز می‌کشد ، عین چنین درختی دیده می‌شود . بهرام با

قیافت و چشمان مغولی وخود آهنین، تیرخود را بدهان شیریکه اسپ تازی او را تعقیب می‌کند می‌دوزد، که دران اثرسبك مغول آشکاراست ومتعلق به‌اواخر قرن۱۴ یاآغازقرن ۱۵ م باشد .

(۴) صفحهٔ دیگرالبم۲۱۵۲ (شماره ۸۹) منظر جنگ دوپهلوان سوار مبارز است که با نیزه‌های دراز بریکدیگر حمله‌آورده‌اند، ویکی ازیشان، جنگاور مقابل خود را با نیزهٔ تیزسرنگون می‌سازد.

این جنگ بین دو درختی که تنه‌های نحیف و برگهای خفیف دارند واقع می‌گردد، که آنرا متعلق به‌آغاز قرن ۱۵ تصورتوان کرد و قیافت جنگاوران کمتر شباهتی به چهره‌های مغولی دارد.

(۵) ص ۹۳ البم ۲۱۵۲ منظر شکار بهرام است که اژدهای مهیبی را به‌تیر می‌زند، درحالیکه وی درعقب سنگری قرار دارد. ولی چهره، لباس و وضع عمومی شکاری وشکل اژدهای مزین‌ومنظرسنگر، شباهت تام باآثارمکتب مظفریان شیراز می‌رساند وبا مناظرسابق‌الذکر فرق کلی دارد، ونقاشی ناتمام آن زرین است.

(۶) مجلس دیگر (ص۵۹ همین‌البم) نیز درخصوصیات هنری ، شبیه‌کار عصر مظفریان شیراز است، که اژدهای سهمگینی بردرخت تناوری پیچیده و دو دیوسوار تازنده ، یکی با تیر و دیگری با نیزهٔ دراز بروحمله می‌کنند . رنگهای خفیف وطلاکشی نقوش با شکل و لباس و وضع سواران وتزئین اژدها مربوط بمدرسهٔ مظفریه شیراز است .

(۷) برص۹۸ البم ۲۱۵۳ شکل نقاشی برحریربقلم نقاش‌استادی کشیده شده که طرح نرم و ربز آن اثر هنر چینی دارد، ولی چهره‌های

اشخاص وحیوانات آن خصوصیات هنرکهن عصر تیموریان‌راوانمود می‌کند وبعضی اشخاص آن خودهای مغولی پوشیده‌اند.

(۸) برص۹۷ البم ۲۱۵۲ منظریست کاملاً زرین که دران شهسواری با شمشیر بجنگ اژدهای عظیم بسیار مهیب دیده می‌شود و خصایص هنرعصر تیموریان دارد .

(۹) ص۴۵ همین البم: منوچهر تور را می‌کُشد: منظریست که دوشهسوار جنگاور را درحالت کارزار نشان می‌دهد و یکی با شمشیر تیز سرآندیگر را میبرد . اسپان هردو زره‌پوش‌اند ، ولی نقوش این منظر، خیلی ضعیف وکم رنگست مربوط به‌آغاز قرن ۱۵ م.

(۱۰) ص ۷۹همین البم مانند شماره ۹تصویردوشهسوارجنگاور است که سوار عقبی، سرسوارگریزندهٔ پیشین را با شمشیردرازمی‌برد. پس منظر تصاویراین نقوش ، امواج پیچاپیچ مانند برخی از تصاویر جنگی نسخ جامع‌التواریخ دارد.

(۱۱) ص۲۱ البم ۲۱۵۳ سواری با سرنیزهٔ دراز سوار دیگری را تعقیب‌کرده و ازپس پشت اورا می‌زند. این صفحه نیز خصایص نقوش شماره ۱۰ دارد وچهره‌کشی آن خراسانیست مربوط به‌قرن۱۵م.

(۱۲) ص۱۰۴ همین البم: حملهٔ شهسوار تیرانداز برشیر ، که چهره‌کشی خراسانی و پس منظر مواج پیچیده و نقاشی آغاز قرن۱۵م دارد وبا طرح قوی تصویرگردیده وشبیهٔ‌کامل همان صفحهٔ مصوراست که درمجموعهٔ سکیسیان Sakisian بوده ودرصفحه۱۱۲ منیاتورایرانی طبع پاریس ۱۹۲۹ م (لوحه ۵۷) چاپ شده است. و سکیسیان آنراکار مدرسهٔ هرات وآغاز قرن ۱۵ م می‌داند.

(۱۳) ص۷۹ ب البم ۲۱۵۲: شهسواریکه با شمشیربرشیرژیانی می‌تازد. طرح این تصویر بسیار قوی نیست، ولی منظر درختان‌کهن سال وکوه بچهٔ اسفنجی وخصائص‌آن بمکتب هرات وآغازقرن ۱۵ م میماند .

(۱۴) ص۸۷ همین البم: رستم‌رخش (اسپ وحشی) را درکمند می‌گیرد: جوان قوی هیکل پیراهن وتنبان خراسانی پوشیده ،کمندی بگردن یکی از دواسپ وحشی تا زندهٔ رمنده افگنده است،که طرح این تصویر نیز شبیه سابق است.

(۱۵) ص۴۹ الف البم ۲۱۵۲: رستم حکمران چین را با فیلی که بران سوار است درکمند خویش می‌کشد. درخطوط این تصویر که‌شهسوارکمنداندازی‌رادرکمال جلادت نقش‌کشیده، مهارت‌استادانهٔ نقاش بنظرمی‌آید وتاج حکمران چین هم سبك تاجهای عصرتیموریان دارد،که تمام این منظر، نتیجهٔ‌کاریك آرتست ماهر با قلم موبین آزاد است .

(۱۶) ص۴۹ همین البم: تصویر دوسوار تازنده ، بقلم همین هنرمند دارای همان چهره‌کشی خراسانی و خصایص هنری‌که برین صفحه چسپانده شده .

(۱۷) ص۴۹ همین البم: دوشهسوار شیرکُش . خصایص هنری وچهره‌کشی آن باکارهای قرن ۱۵ م مانند است: دوشهسواریکه بطرف چپ بیننده اسپ می‌تازند، شیری را در بین‌گرفته، یکی با تبر و دیگر با سرنیزه‌آنرا مجروح می‌سازند .

این معرکه برکنار تالابی واقع می‌شود،که عکس یك سوار

تازنده دارای نیزه معکوساً درآب صاف نمایانست ، ولی عکس سوار کنار راست درآبیکه گل آلودست پدیدار نیست .

(۱۸) ص ۶۷ ب البم ۲۱۵۲ : شهسواریکه شیر ژیان را به تیر میزند . این سوار تاج ولباس عصر تیموریان دارد و برنگ قرمز وسیاه نقاشی شده، ولی نشانیهای سوزن وگردهٔ زغال که برین صحنه نمایانست وانمود می کند که این صفحه طرح سادهٔ یك مجلس نقاشی بوده کـه تکمیل نشده .

(۱۹) ص ۳۸ ب البـم ۲۱۵۲ : همـان منظر با همان بقایـای نشانیهای ابتدایی گردهٔ زغال و سوزن و خصائص هنری ناتمام .

(۲۰) ص ۹۲ الف همین البم : دو پهلوان با دو شیر ژیان پنجه داده وشیرها را با کاردها مجروح میسازند . این هر دو تصویر در یك صفحه مربوط بقرن ۱۵م است .

(۲۱) ص ۸۸ ب همین البم :یك پهلوان با یك شیر ژیان درحال جنگ وکارد زنی با سایزکوچك .

(۲۲) ص ۵۲ الف همین البم : بهرام‌گور سوار بر شیر ژیـان حمله‌آور میشود . طرح این تصویر علائم ابتدائی نقاشی دارد ، ولـی تکمیل نشده وقدتمام بهرام‌گور واسپش‌وهم شیر کاملا بنظر نمی آید. سه‌زن با قیافت‌های خراسانی، ناظر صحنهٔ شیرکشی بهرامند . خود سوار هم چهرهٔ خراسانی وتاج عصر تیموریان دارد، که متعلق بقرن ۱۶م باشد . چهرهٔ اسب بهرام، شباهت‌کامل با اسپ تصویر شماره ۱۴ دارد .

(۲۳) ص ۹۶ ب همین البم : شهسواری با خصائص فـوق، در جنگ با شیر ژیان .

(۲۴ – ۲۵) ص ۷۰ الف همین البم : در بالا شهسوار تازنده با شمشیر آخته، که چهره کشی آن باکلاه سوار، نظیرکارهای قرن ۱۵عصر تیموریان است، ودر پائین آن شیر ژیانی تصویر شده، کـه تیری را در نوك بینی میخورد . این‌هر دو تصویر نامکمل‌اند، وآثار سوزن‌مصوری در آن پدیدار .

(۲۶) ص ۹۵ ب همین البم : بهرام‌گور سوار با شمشیرآخته‌بر اژدهائی مهیب حمله می‌آورد که تاج وچهره وسلاح و وضع عمومی وی به‌آثار قرن ۱۵ م وعصر تیموریان شباهت تام دارد .

(۲۷) ص ۹۳ الف همین البم : سواری با همان تاج و قیافت خراسانی عصر تیموریان تازان و سلاح در دست‌که سلاحش درتصویر بنظر نمی‌آید مربوط بقرن ۱۵ م .

(۲۸) ص ۴۹ الف همین البم : همان بهرام‌گور باهمان تاج ولباس که با شمشیرآخته بر شیر ژیان می تازد ، دارای سبك و خصـائص عصر تیموریان .

(۲۹) ص ۱۱۵ ب همین البم : رستم،شهسواری با ریش سیاه‌و قیافت خراسانی دارای کلاه ترکانه (سبك ترکمن‌وسلاجقه) سواردیگر (افراسیاب) را تعقیب کـرده و او را ازکمـرش‌گـرفته به عقب زین میکشانند .

گمان میرودکه‌این تصویر اثری از هنر ترکمن داشته باشد .زیرا چهره کشی وشکل‌خودهای سواران مانند تاجهای عصرتیموریان‌نیست، بلکه نوك تیز وجیغهٔ کوچك دارد. وریش‌رستم هم سیاه وانبوه متمایل بدرازیست .

(۳۰) ص ۶۱ ب همین البم : گیو سوار تازنده باریش سیاه‌دراز وچهره‌خراسانی و اسپ زره‌پوش ، پیران را به‌کمند خود انداخته واز اسپش می‌کشاند . این نقاشی از داستانهای شاهنامهٔ فردوسی مربوط به نصف اول قرن ۱۵ م تخمین میشود (سبك ترکمن مانند شماره ۲۹ بالا)

(۳۱) ص۹۵ب‌همین‌البم: رستم‌دارای ریش‌سیاه، کلاه‌ورشاخدار را بزور میکشاند . این هم شباهتی بدو تصویر سابق دارد .

(۳۲) ص ۷۴ ب همین البم : جنگ یك پهلوان با شیر ژیان، از همین مکتب وسبك . این پهلوان جوان بی ریش بروتی عمامه‌دار ، پیش قبضی در دست داردکه چهرهٔ او ترکانه و دارای‌کاکل‌های دراز سیاهست .

(۳۳ ، ۳۴ ، ۳۵ ، ۳۶) ص ۶۳ ، ۵۱ ، ۵۸ ، ۸۱ همین البم . مناظر جنگ با شیران ژیان ودیوان ،که چهره‌کشی و خصائص هنری آن مانند ۲۹ ، ۳۰ ، ۳۱ است و باید آنرا از آثار قرن ۱۵ م و سبك‌هنر ترکمن شمرد .

دکتر نورخان اتاسوی . یونیورستی استانبول . تلخیص از مجلهٔ‌کلتور منطقوی ج ۳ شماره ۱ ـ ۲ بهار ۱۹۷۰ م طبع تهران .

ـ ۳ ـ (۹۶۳)

البم نمبر ۲۱۶۰ دارای نود ورق‌و ۶۹ منیاتور است‌که برای سلطان یعقوب‌آق قویونلو در عصر بایسنغر و علی شیر در هرات‌ساخته

شده ومصوران‌آن امیر خلیل وحاجی محمد قفل ساز و شاه محمدخیام و شیخی بیگ و محمد بیگ و محمد نقاش سیاه قلم[1] و درویش محمد هروی وعبدالباقی باکو و سناءالله نقاش‌اند .

درین البم‌کارهای مصوران عهد ایلخانی‌که دارای تاریخند نیز دیده می شود مانند عبدالله صراف وسلطان احمد جلایر (احمد ویسی) (ز)

ـ ۴ ـ (۹۶۴)

البم ۱۴۲۳ F کتابخانهٔ یونیورستی استانبول : دارای ۱۶۶ورق که درکارخانهٔ سهیل، انور مربوط دربار سلطان محمد فاتح بوده ، نام «مجموع‌العجائب» بران‌نوشته شده‌وبخط‌بایسنغرمیرزاست،وهم‌قطعاتی

---

(۱) حاجی محمد سیاه قلم مصور ومذهب هرات همانست‌که علی شیر نوایی او را «خارقهٔ دوران»می‌نامدو بدربار سلطان بایقرا محترم ومانندمحمود ـ الکاتب بخشی سر منشی او بودکه او را رئیس اکادیمی هرات توان شمرد و کاشی ساز هم بود. وی از هرات بعراق رفت‌ومدتی بدربار آق‌قویونلو کار کرد، که درین البم‌آثار او محفوظند . وهم منیاتوری درین البمست‌که آنرا محمد نقاش وشیخی هر دوکار کرده‌اند (لوحهٔ ۱۸)

حیدر میرزا دوغلات‌کاشغری‌که شاگرد درویش بودگوید: استادش ازشاه مظفر سیاه قلم مصور دربار سلطان ابوسعید در هرات هنرآموخت ودرکارهای مدرسهٔ هنری هرات‌آثار هنر او یغور و چین نیز مشهود است (ز)

حاجی محمد بقول‌خلاصة‌الاخباردر کتابخانهٔ امیرعلی شیرصندوق ساعتی ساخته بود و پیکر صورتی تعبیه‌کرده بودکه چوبی در دست داشت وچون‌یك ساعت از روز میگذشت آن پیکر چوب را یك نوبت بر نقاره‌که در پیش او بود میزد وبعد ازگذشتن ساعت دوم دو نوبت و الی‌آخر . . . .

وفاتش ۹۱۳ ق ۱۵۰۷ م است .

از خطوط اویغوری بخط زین‌العابدین جرجانی دارد ،که یکی از منشیان اویغور بود .

- ۵ -(۹۶۵)

البم ۱۴۲۲ F یونیورستی استانبول : نسخهٔ مهم مکتب هراتست که آنرا شاه طهماسپ صفوی در سنه ۱۵۷۶ م بوسیلهٔ شاه قلی خلیفه به سلطان مراد ثالث عثمانی اهدا کرده و ۸۸ ورق مزین دارد، ودر ان یك تصویر شاه غریب میرزا پسر سلطان حسین بایقراست . و بر ورق ۴۶-۴۷ آن خط اسماعیل صفوی و بر ورق ۶۲ خط عبدالله بن محمدالهروی دارد، و این هنگامی نوشته شده که وی نزد الغ بیگ در سمرقند بود. بر ورق ۶۴ خط شاه طهماسپ و قطعات کار قادمی مصور صفوی دارد.

یك پورتریت عمل بهزاد بر ورق ۳۲ ب وهم پورتریت عمل کوپك نقاش وغیره بدان دیده میشود (ز ۴۴)

درین مجموعه ، فرمانها و نوشته‌های ابنیهٔ هرات نقل گردیده، واز انجمله نثری دربارهٔ بنایی در کوی خیابان هراتست وهم در ختم این البم، مرتب آن عبدالله بن محمد هروی تاریخ آنرا چنین سروده :

پرسد اگر کسی از من تاریخ اختتامش
گویم « پی مرقع جمع آمده ورقها »

که بحساب جمل ۸۹۷ ق ۱۴۹۱ م باشد .

(آریانا ،کابل شماره ۳۰۷ حوت ۱۳۵۲ ش
مضمون استادخلیلی)

هنر این نسخه‌کار بعد از قرن ششم هجریست و تصاویر بید پای

کلیله ودمنه وغیره که بعداً برای شاه طهماسپ اول صفوی فراهم آمده ، در نقاشی آن، روشهای چینی در مناظر طبیعی بنظر می آید، ویك روحانیت وحالت طبیعی مقارن با روح هندی هم دارد،ودر مراعات حالت طبیعی و اتقان اشکال آدمی وحیوانی بحدی موفق است که هنرمندان تبریز هم بآن پایه نرسیده‌اند (صنایع ایران ۹۵)

مجموعه‌های هنری

در کتابخانهٔ خزینهٔ اوقاف توپقاپوسرای استانبول

نمبر ۲۱۳۷ H – ۲۱۷۲ و ۲۳۱۰

(۹۶۶) (۶)

البم ۲۱۶۱ الف :مسمی به‌مرقعات شاه طهماسپ، که بقول مؤلف نزهة‌اسرار الاخبار . . .(۱۳۳۹ H) شاه صفوی وفدی را بریاست امیر دیوان‌شاه‌قلی‌ستاجلو، بدربار سلطان‌سلیمان‌عثمانی فرستاد و با او نسخ خطی مصورگرانبها با هدایای دیگر بود، که از آنجمله شاهنامهٔ مصور، ویك مجموعهٔ مزین ومصور اشعار هم بود .

این البم نمونهٔ خط سید احمد حسینی مشهدی خطاط و مصور ، ومخطوطات ونقاشی‌های دورهٔ تیمور وبهزاد وشاگردان او عبدالعزیز و درویش محمد هروی و زین‌الدین محمود وشیخ‌محمود ودوست‌محمد ومیر علی‌وسلطان‌محمد خندان وسلطان‌محمد نور دارد که بدربار صفویه رفته بود، وهمچنین آثار محمود مذهب وبعضی از مصوران عهد ایلخانی وصفویه دارد .

آثار خامهٔ بهزاد ومحمد بیگ داماد او ، وشیخ محمد الهروی

درین البم مهم‌اند، ویك تصویر هاتفی هروی مؤلف تیمورنامه هم بقلم بهزاد است وچهار مجلس مصور اشعار ترکی امیر علی شیر دارد، که یك شعر ترکی را محمود مذهب مصور هرات ودیگری را سلطان‌علی مشهدی و یکی را هم مولانا حسین مذهب ساخته است .

بر ورق ۲۴۰ این مجلد نوشته‌اندکه مناظر حیات شاه طهماسپ در ۲۵۹ تصویر این مجموعه نشان داده شده‌که اکنون این تصاویر در آن موجود نیست، ولی تصویر ۲۷ الف بسیار زیباست‌که شاه مذکور را مانند یك ملای ترکی نگاشته است (ز ۱۷)

این مرقع عظیم خزینهٔ اوقاف بکوشش امیر غیب بیگ یکی‌از امرای دربار شاه‌طهماسپ اول‌صفوی ازمجموعهٔ قطعات خوش‌نویسی‌و نقاشی وتذهیب مرکب‌گردیده که جامع آن سید احمد مشهدی در مدت سه سالست ومقدمهٔ آنرا هم او نوشته مشتمل بر ذکر بسا از خطاطان‌که در سنه ۹۷۳ ق ۱۵۶۵ م ختم یافته ونمونه‌های خطوط خود او هم دارد (خ ۱ر۵۳) از نفایس این‌مرقعست :

۱ ـ یك قطعه بقلم خوش نستعلیق با رقم «مشقه بایزید البورانی» (خ ۹۵)

۲ ـ یك قطعه کتابت عالی با رقم « میر حسین‌الحسینی‌الکاتب ـ الخاقانی (میرکلنگی) در سنه ۹۵۴ ق ۱۵۴۶ م .

۳ـ دو قطعهٔ جلی عالی وخوش نستعلیق با رقم «حیدرالحسینی‌ـ الکاتب »

۴ ـ سیزده قطعه نستعلیق خوش بامضای سلطان محمد خندان هروی بدون تاریخ (خ۲۷۱)

۵ ـ هفت قطعه نستعلیق عالی با رقم «مشق سلطان محمد نور» بدون تاریخ (خ ۲۷۸)

۶ ـ نود وسه قطعه به قلم‌های جلی تاغبار ممتاز وعالی همگی با رقم « شاه محمود نشابوری و تاریخ‌های ۹۲۹ ، ۹۴۲ ، ۹۵۴ ، ۹۶۱ ، ۹۶۳ ، ۹۷۱ .

بر یکی مینویسد : «جهت فرزند ارجمند محمد حسین تحریر شد » (خ ۳۰۵)

۷ ـ دو قطعه نستعلیق خوش عبدالله زیارتگاهی (هروی) بشیوهٔ اظهر تبریزی درسنه ۸۳۲ ق ۱۴۲۸ م (خ ۳۵۶)

۸ ـ یك قطعه نستعلیق خوش خفی عبدالرحیم بن‌محمد قاسم از خطاطان قرن دهم (خ ۳۹۲)

۹ ـ دو قطعه نستعلیق جلی متوسط با رقم عبدالکریم خوارزمی (بن‌عبدالرحمن خوارزمی) (خ ۴۱۱)

۱۰ ـ سه قطعه نستعلیق رنگی‌یا محرر عبدالوهاب حسینی‌مشهدی در حدود ۱۰۰۰ ق در مشهد . وی شاگرد و نوادهٔ دختری سلطانعلی مشهدی است (خ ۴۲۱)

۱۱ ـ پنج قطعه نستعلیق عبدی نشابوری متوفا بعد از ۹۹۶ ق ۱۵۸۷ م‌که یکی رقم «عبدی‌الشاهی» دارد . (خ ۴۲۵)

۱۲ ـ دو قطعه جلی خوش نستعلیق شیخ محمد امامی هروی‌که قاطع آن دوست محمد است . (بی تاریخ) (خ ۶۴۳)

۱۳ ـ یك قطعه خط عالی بارقم «محمدالاوبهی» (متوفا درمشهد ۹۵۱ ق ۱۵۴۴ م) (خ ۶۵۲)

۱۴ -دو نسخهٔ مفردات کامل میرعلی تبریزی بارقم «میرعلی الحسینی در هرات .»

۱۵ - نسخهٔ دیگر مفردات مذکور با رقم «علی الحسینی الکاتب در سنه ۹۳۲ ق» (۱۵۲۵ م)

۱۶ - شش قطعه از یك مرقع با رقم «عیشی هروی» که یکی تاریخ ۹۶۵ ق ۱۵۵۷ م دارد. (وی از هرات به مشهد رفت و در کتابخانه ابراهیم میرزا صفوی کتابت میکرد، و در سنه ۹۸۰ق ۱۵۷۲ م درگذشت) (خ ۵۴۶)

۱۷- یك قطعه بقلم زرتحریردار بارقم «حرره کمال الدین مذهب» (چون خط آن رقم دیگری ندارد، ممکن است که خط و تحریر هر دو از خود او باشد) بنگرید : ترکیه ۱۷۵ (خ ۵۹۰)

۱۸ - سه قطعه خطوط محمد قاسم شادیشاه کاتب هرات درحدود ۹۵۰ ق ۱۵۴۳ م بنگرید : ایران ۳۰۶ ترکیه ۳۹۶ (خ ۸۰۹)

۱۹ - یك قطعه خط نستعلیق خوش میر معزالدین حسینی کاشانی در ۹۵۲ ق ۱۵۵۴ م . بنگرید : ایران ۷۳۶ (خ ۸۲۲)

۲۰ - یك قطعه خط نستعلیق خوش جلال الدین محمود (حدود ۹۶۳ ق ۱۵۵۵ م) بنگرید : ایران ۲۹۲ (خ ۸۶۴)

۲۱ - دو قطعه نستعلیق خوش مظفر علی تربتی فرزند حیدر علی خواهر زادهٔ بهزاد، که هم نقاش و خطاط بود وهم شاعر . بنگرید : فصل ۲ عدد ۶۲ وفصل ۳ عدد ۷۱ (خ ۹۱۲)

۲۲ - یك قطعه نستعلیق میرسید تحریر ۹۵۴ ق ۱۵۴۶ م برای محضر نواب نامدار سلطانی خلدسلطنته (خ ۹۳۱)

۲۳ - دو قطعه نستعلیق جلی عالی یاری کاتب هروی (حدود ۹۵۰ ق ۱۵۴۳ م) بنگرید : ایران ۲۳۱ و ترکیه ۱۲۴۷ (خ ۹۶۵)

۲۴ - یك قطعه رباعی یاری مذهب هروی بخط نستعلیق خوش او (خ ۹۶۷)

۲۵ - یك قطعه نستعلیق برقم «الفقیر الحقیر المذنب ابراهیم غفرله» بی تاریخ کتابت قرن ۱۰ (خ ۵۳)

- ۷ - (۹۶۷)

البم دیگر خزینهٔ اوقاف توپقاپو سر.ا بنام بهرام میرزا نمبر H ۲۱۵۴ در ۱۴۸ ورق دارای ۶۱ منیاتور و چهار شکل است بامقدمه‌یی در تاریخ مختصر نقاشی وخطاطی از دورهٔ ایلخانی تا عصر نویسندهٔ آن دوست محمد هروی ۹۵۱ ق ۱۵۴۴ م .

وی از هرات به آذربایجان رفته بود ، و دربارهٔ وی به فصل ۲ عدد ۴۵ این کتاب رجوع شود .

این البم منیاتورهای مصوران دورهٔ ایلخانی و تیموریان مانند احمد موسی وبهزاد ویاری مذهب وعبدالحی مصور دربار تیمور و بشدان قره و میرزا عنایت بن بیگدلوخان دارد، که یك تصویر بهرام - میرزا از شاهقلی نقاش هم در انست .

این شاه قلی بعداً به استانبول رفت ودر هنروران دربار عثمانی درآمد .

در این مجموعه، صفحات مزینی از اشعار سلطان حسین میرزا و مجالس النفایس نوایی موجود است که شاید بدربار سلطان حسین

تقدیم شده بود، ونمونه های خطوط خوش عبیدالله خان و پسرش عبدالعزیز خان شاهان بخارا (۱۵۴۰ – ۱۵۵۰ م) هم دارد، وخطی از نوروز احمد حکمران تاشکند در انست ، و هم یك تصویر داستان سیف‌الملوك زبان ترکی رامظفر سیاه قلم مصور دربار ابوسعیدتیموری ساخته است (ز ۱۸)

این مرقع معلومات خوبی دربارهٔ تاریخ خطاطی هم دارد .مثلا اظهر تبریزی دران نوشته‌است : واضع‌الاصل نستعلیق‌خواجه امیرعلی ومخترع‌الثانی آن شیخی وقبلتی مولانا جعفر تبریزیست .(!)

برخی از محتویات نفیسهٔ این مرقع :

۱– دوقطعهٔ نستعلیق خوش‌ابراهیم شاگرد سلطان‌محمد نور برقم: «حرره‌الفقیر ابراهیم غفرله سنه ۹۳۳ ق (۱۵۲۶ م) (خ ۸)

۲ – دو قطعه نستعلیق خوش حافظ باباجان بن‌حافظ عبدالعلی تربتی خراسانی ،خطاط و مذهب و نقار وشاعر متوفا ۹۵۰ق ۱۵۴۳ م درین مرقع‌هست‌که بر یکی نوشته : «کاتبها حافظ بابا جان و قاطعها دوست محمد» .رقم‌قطعهٔ دیگر :کتبه‌العبد باباجان بهرامی» (خ ۸۴)

۳ – یك قطعه نستعلیق بقلم خفی خوش با رقم «مشقه‌العبد الفقیر بابامیر »

۴ – چهار قطعه نستعلیق خوش با رقم«مشقه‌العبدالمذنب بایزید-الپورانی» (خ ۹۵)

۵ – یك قطعه نستلعیق‌خوش با رقم«مشقه‌العبدبایسنغر» این‌شهزاده فرزند محمودبن‌احمدبن‌ابوسعید کورگان است که ازسنه ۸۷۹ تا ۹۰۰ ق (۱۴۷۴ – ۱۴۹۴ م) در بدخشان حکومت داشت (خ ۹۶)

۶ – خطوط خوش نستعلیق خود بهرام میرزابن شاه‌اسماعیل‌اول صفوی‌متخلص به بهرامی (متوفا ۹۵۶ ق۱۵۴۸ م) که خطاط وموسیقی-دان ونقاش وشاعر بود :

– یك قطعه‌نستعلیق جلی که‌عنوان یك تصویر است با رقم «برای فقیرالحقیر ساخته شد العبد بهرام‌الحسینی».

– یك قطعه بقلم خوش با رقم «کتبه بهرام بن اسمعیل‌الحسینی نقل از خط سلطان محمد نور»

– یك عنوان تصویر دیگر با رقم : «صورت تاج‌الدین قوم‌استاد شیخی ریخته‌گر،کتبه‌العبد بهرام بن‌اسماعیل‌الحسینی بدارالسلطنةتبریز فی سنه ۹۳۴ ق (۱۵۲۷ م) (خ ۱۰۴)

۷ – یك قطعه‌کتابت خفی خوش با رقم «پیر علی‌الجامی» (از شاگردان سلطانعلی مشهدی،کاتب میرعلی شیر نوایی‌که تا سال ۹۳۳ق ۱۵۲۶م زنده بود) رك : ۱۴۱۶ (خ ۱۰۶)

۸ - چند قطعه خط جعفر بایسنغری‌که بنام میرزا بایسنغر نوشته، ویك قطعهٔ دیگرش مورخ ۸۳۰ ق ۱۴۲۶ م بنام جلال‌الدین میرانشاه، وقطعهٔ دیگر بنام میرزا علاءالدوله بن بایسنغر مورخ ۸۳۳ ق ۱۴۲۹ م آست . (خ ۱۲۱)

۹ - یك قطعه بقلم جلی خوش با رقم « لمولانا هلالی سلمه‌الله - تعالی ... کتبه حسین‌الفیض » . چون هلالی در سنه ۹۳۹ ق ۱۵۳۲ م مرده، این نوشته پیش ازین سال باشد . (خ ۱۶۰)

۱۰ - چهارده‌قطعه‌کتابت خوش با مرکب الوان، رقم یکی : «بفرمودهٔ حضرت شاه، جهت ابراهیم‌دوات‌دار،مشقه‌رستم‌علی‌الشاهی»

رقم دیگری : «کاتبها رستم علی و قاطعها مظفر علی .» (خ ۲۰۹)

۱۱- سیزده قطعه خطوط سلطان‌علی قاینی یعقوبی در دارالسلطنه تبریز (خ ۲۳۹)

۱۲- ترجمه منظوم چهل حدیث از جامی بکتابت جلی با رقم سلطانعلی مشهدی در عشر اول صفر ۸۹۷ ق ۱۴۹۱ م نوشته شده در هرات (خ ۲۵۹)

۱۳- دو قطعه خوش خط متوسط با رقم «کتبه سلطانم بنت اسمعیل الحسینی الصفوی» که دختر شاه اسماعیل اول صفوی و شاگرد دوست محمد هروی بود (خ ۲۶۷)

۱۴- چهل قطعه انواع خطوط، بعضی به سپیداب با رقم : «سلطان محمد خندان هروی»(خ ۲۷۱)

۱۵ - سی قطعه خطوط خوش با مرکب الوان بامضای سلطان محمد نور بمدینهٔ هراة، دارای سنوات ۹۳۴ - ۹۳۵ - ۹۳۷ ق که بر بعضی نوشته «حرره العبد هاشم المذهب و حرره مولانا یاری المذهب (خ ۲۷۸)

۱۶- یك قطعه بشیوهٔ اظهر تبریزی بخط خوش سلیمان از خطاطان قرن ۹ ه که شاید پدر دوست‌محمد هروی باشد . (خ ۲۸۵)

۱۷- هفتاد و دو قطعه بقلم‌های مختلف جلی تا غبار ممتاز و عالی خوش و رنگه که رقم‌های بعضی چنین است :

کاتبها شاه محمود و قاطعها دوست محمد مصور.

مشقه شاه محمود نیشابوری، حرره العبد میر مصور .

مشقه العبد شاه‌محمود، حرره دوست محمد مصور.

مشقه شاه محمود النیشابوری بدار السلطنه تبریز سنه ۹۳۹ ق . و

بعضی با تاریخهای ۹۳۲ و ۹۴۲ و ۹۵۰ ق (خ ۳۰۵)

۱۸- یك قطعه شعر شمس‌محمد لطف‌الله خطاط قرن ۹ ه که بزر تحریر شده «کاتبه و قائله شمس محمد لطف‌الله ، حرره میر مصور . » (خ ۳۱۷)

۱۹- یك قطعه خط شیر علی خطاط کتابخانه بایسنغر میرزا در هرات (خ ۳۲۴)

۲۰- یك قطعه بشیوهٔ اظهر تبریزی بقلم خوش عارف هروی بن روح‌الله حسینی، که در حدود ۹۰۰ ق ۱۴۹۴ م زنده بود (خ ۳۳۸)

۲۱- هفده قطعه خطوط متنوع عبدالرحیم خوارزمی متخلص به انیسی به قلم‌های جلی تا غبار خوش با رقمهای او : عبدالرحیم - خوارزمی یا رستمی یا یعقوبی (خ ۳۸۷)

۲۲- سی‌ونه قطعه بقلم‌های مختلف خوش عبدی نشابوری متوفا بعد ۹۹۶ ق، که یکی تاریخ ۹۲۸ ق ۱۵۲۱ م ودیگری نام شاه‌اسماعیل بهادرخان، ودیگری رقم «بفرمودهٔ جناب سلطنت شعاری بهرام میرزا» و دیگری «نقل من خط مولانا سلطان علی‌المشهدی» و دیگری سنه ۹۴۰ ق ۱۵۳۳ م بجههٔ شاهزاده بهرام میرزا دارد (خ ۴۲۶)

۲۳- یك قطعه نستعلیق خوش با رقم «مشقه عمادالفراهی» که این خوشنویس گمنام در قرن دهم میزیست . (خ ۵۳۹)

۲۴- سه قطعه کتابت خوش غیاث‌الدین مذهب مشهدی شاگرد سلطانعلی مشهدی بدون تاریخ (خ ۵۵۹)

۲۵- یك قطعه خط خوش مجنون‌الرفیقی هروی (خ ۶۱۶)

۲۶- دوقطعه خط محمد ابریشمی مشهدی (خ ۶۳۲)

۲۷ـ هشت قطعه خطوط‌خوش شیخ محمدامامی هروی(خ۶۴۳)

۲۸ـ سه قطعه خط نورالدین محمد پورانی هروی(خ۶۶۴)

۲۹ـ یك قطعه‌نستعلیق خوش‌محمدقاسم بخاری از خوشنویسان قرن دهم (خ ۸۰۶)

۳۰ـ بیست‌ودو قطعه خطوط محمد قاسم شادیشاه خطاط هرات حدود ۹۵۰ ق ۱۵۴۳ م (خ ۸۰۹)

۳۱ـ یك قطعه‌خط محمد قاسم‌منجم از خطاطان قرن دهم هجری (خ ۸۱۲)

۳۲ـ سه قطعه نستعلیق خوش شمس‌الدین محمدالکاتب‌کرمانی کتابت تبریز ۹۱۸ ق ۱۵۱۱ م . بنگرید : ایران (خ ۸۲۵)

۳۳ـ شانزده قطعهٔ نستعلیق زین‌الدین محمود شاگرد سلطانعلی مشهدی متوفا ۹۲۵ ق ۱۵۱۸ م بنگرید : شوروی ، ایران (خ ۲۶۵)

۳۴ـ یك قطعه نستعلیق محمودبن علی (خطاط‌گمنام قرن دهم) (خ ۸۸۲)

۳۵ـ یك قطعه نستعلیق میر دانگ (خطاط‌گمنام قرن دهم) (خ ۹۴۱)

۳۶ـ پنج قطعه نستعلیق میر شیخ پورانی (هروی) یکی نوشته ۹۳۹ ق ۱۵۳۲ م (خ ۹۳۲)

۳۷ـ سه قطعه نسخ و رقاع و نستعلیق خوش نصیرکاتب برای بهرام میرزا نوشته . (نصیر متوفا در ۹۶۲ ق ۱۵۵۴ م) رك : ایران (خ ۹۴۱)

۳۸ـ یك قطعه نستعلیق برقم : مشقه‌الفقیرباری‌البخاری . که یك

قطعهٔ‌خط او در موزه چارترسکی کراکوی لهستان‌نوشتهٔ ۹۵۹ق ۱۵۵۱م موجود است . (خ ۹۶۴)

ـ ۸ ـ (۹۶۸)

البم دیگر توپقاپوسرای H ۲۱۳۸ برای شاه اسماعیل دوم‌صفوی ۹۸۴ ق ۱۵۷۶ م در ۶۷ ورق ساخته شده‌که ۱۵ منیاتور مصوران عهد تیموریه دارد، ودران نوشته اظهرگدا هم دیده میشود، و او شاعر زبان چغتائی بود، وصورتی از تیمور وخیمهٔ بارگاه اودارد‌که آنرانادرالعصر مولانا ناکپك عکاس‌الهروی و سلطانعلی مشهدی و دامادش زین‌الدین محمود و سلطان محمد نورکارکرده‌اند (ز ۱۸) از جملهٔ نفایس این مرقعست :

۱ـ دو قطعه خط خوش محمدابریشمی مشهدی شاگرد سلطانعلی مشهدی‌که چند بیت سرودهٔ خود را نوشته (خ ۶۳۱)

۲ـ یك قطعه خط خوش محمد رضا مشهدی شاگرد سید احمد مشهدی متوفا ۹۹۲ ق ۱۵۸۳ م (خ ۷۳۶)

۳ـ یك قطعه نستعلیق خوش الوان با رقم «کتبه محمودالمذهب هروی‌لمولانا جامی قدس سره . (خ ۸۹۴)

۴ـ یك قطعه کتابت‌خوش با رقم«جهت امین‌الدین مرقوم قلم شکسته رقم‌گشت العبد حیدرالحسینی» (این میر حیدر در بخارا تا ۸۶۸ ق ۱۴۶۳ میزیست) (خ ۱۷۱)

۵ـ یك قطعه‌بقلم خوش با رقم «العبد سلطان‌حسین‌التونی» (وی شاگرد میر حسین باخرزی است‌که پیش از ۱۰۳۴ ق ۱۶۲۴ م) مرده

است (خ ۲۳۲)

۶ـ سه قطعه خط عالی برقم «سلطان محمد نور در سنه ۹۲۵ ق (۱۵۱۸م) (خ ۲۷۸)

۷ـ پانزده قطعه خط عالی بقلم‌های مختلف از جلی تا غبار خوش با رقم شاه محمود نشابوری» که یکی تاریخ ۹۶۳ ق ۱۵۵۵ م دارد (خ ۳۰۵)

۸ـ یك قطعه نستعلیق عالی عبدالله طباخ هروی در سنه ۸۴۶ ق ۱۴۴۲ م (خ ۳۶۳)

۹ـ دو قطعه خفی خوش عبدی نشابوری که یکی رقم «عبدی بن حسن قلندر سنه ۹۹۶ ق» ۱۵۸۷م دارد . (خ ۴۲۵)

۱۰ـ یك قطعه خوش نویسی محمد صالح دردمند، از خطاطان شیراز و کرمان در سنهٔ ۹۷۴ ق ۱۵۶۶ م . (رك : خطوط محمد صالح دردمند ۱۲۵۱) .

ـ ۹ ـ (۹۶۹)

البم ۲۱۵۱ H دارای ۱۰۱ ورق و وقایهٔ نفیس چرمیست که آنرا برای یوسف بهادر خلاده . . . ساخته‌اند، که اکثر آن کار هنرمندان عصر تیموریان هرات وصفویانست . این یوسف بهادر، یکی از شاهزادگان آق‌قویونلوست که شاید برادر یعقوب و پدر الوند میرزا باشد .

یك صفحه البم امضای محمدبن عبدالحی در ۸۰۶ ق ۱۴۰۴م و پسر خواجه عبدالله مصور عصر تیموریان دارد . یك تصویر دیگر در سمرقند به قلم شهاب‌الدین عبداله هروی مصور و خطاط بن میرعلی معاصر الغ بیگ نگاشته‌شده واشعار چغتائی از نوائی وسلطانعلی مشهدی

وشاه‌محمود نشابوری‌وغیره دارد .

دو قسمت نثرآن از عبدالرحیم الخلوتی پسر شمس تبریزی المشرقی (مرشد مولوی بلخی) واز محمد مؤمن خطاط ومصورهرات پسر عبدالله مروارید است وهم تصویری از علی بیگ‌الکاتب برای یك شهزادهٔ سابق‌الذکر دارد . (ز ۱۹)

ـ ۱۰ ـ (۹۷۰)

البم ۲۱۴۷ H سی‌ودوورق‌ونه منیاتور دورهٔ مابعد مکتب‌تیموریه دارد که آثار زین‌الدین محمود و میر محمد سمرقندی و یك تصویر شاه اسماعیل اول بر تخت، و کارهای ولیجان مصور درانست .

ـ ۱۱ ـ (۹۷۱)

البم ۲۱۴۴ H نیز متعلق به مابعد عصر تیموریه و دورهٔ صفویه مشتمل بر ۱۳ ورق است که کارهای میر علی ، بهزاد ، عمادالحسینی دارد .

ـ ۱۲ ـ (۹۷۲)

البم ۲۱۴۶ H هژده ورق دارای کار عمادالحسینی وولیجان نقاش و پورتریت صدیقی بیگ تبریز نویسنده زبان چغتائی .

ـ ۱۳ ـ (۹۷۳)

البم ۲۱۴۰ H سی‌وهشت ورق مشتمل برکارهای قاسم نقاش و بهزاد وصدیقی بیگ و اشعار چغتائی و نثر عماد .

ـ ۱۴ ـ (۹۷۴)

البم ۲۱۶۲ H سی وچهار ورق ازکارهای ولیجان نقاش ، بهزاد ،

وتصویر معراج پیغمبرو پورتریت‌خود ولیجان نقاش .

- ۱۵ - (۵۹۷)

البم ۲۱۶۸ H چهل وسی‌ورق‌مشتمل بر آثار خامهٔ بهزاد، ولیجان، محمود مذهب و تصویری از راهب عیسوی بقلم بهزاد و دو شهزاده از محمود .

- ۱۶ - (۹۷۶)

البم ۲۱۴۵ H ۳۳ ورق دارای مجلس نقـاشی اشعار حـافظ و کارهای شاه محمود نشابوری و محمد شریف هرات و قاسم شادیشاه .

- ۱۷ - (۹۷۷)

البم ۲۱۵۶ H صد ورق و ۴۶منیاتور که بریك‌صفحهٔ‌کامل‌منظری از بزم یك شاه صفوی دارد، وهم‌اشعاری از سلطان حسین بایقرا وشری از دوست محمد بامضای «دوست محمدبن سلیمان‌الهروی» و مرقعی از اشعار علی شیر و داستان زندگانی او، ومنظری بقلم محمد هـروی بن عبدالله نقاش هروی داردکه استاد نستعلیق نویسی بایسنغر واز درباریان الغ بیگ بود ، و هم : اشعار شاه محمود نشابوری بزبان چغتایی.

یك تصویر شهزادهٔ ترك پیشکش شیخ پورانـی‌کار بهرام قلی مصور .

مرقعی از اشعار نوائی مزین با تصاویر در ۹۶۸ ق ۱۵۸۰ م .

حصه‌یی از نسخهٔ مذهب مجالس‌النفایس نوایی .

از محتویات این مجموعهٔ هنریست .

- ۱۸ - (۹۷۸)

البم ۲۱۶۶ H ۲۷ ورق‌باتصاویرکارعلی رضا، آقا رضا از مناظر قـرا وقصبات ، که تقلید تصـاویر عهـد تیموریان و ایلخـانی شمرده میشود .

- ۱۹ - (۹۷۹)

البم۲۱۵۹ H ۱۸ ورق با۴۴ منیاتور، که برای خزانهٔ عبدالعزیز خان بخاراتربیت شده ویك پارچهٔ منثوری ازو هم دارد . تصاویرآن ادامهٔ مکتب تیموریان وصفویان است وآثارخط سلطان علی به‌تخلص «خطائی» ویك شعر ترکی غربی از مـالك دیلمـی و هم صفحاتـی از مجالس‌النفایس دارد .

- ۲۰ - (۹۸۰)

البم‌کوچك ۲۱۵۵ H مشتمل بر اشعار حسین بـایقرا و وزیرش علی شیر نـوائی و : تصویر کـوچك میرزا و علی شیرنوائی بـاگل و برگ .

یك پورتریت سفیر روس بدربار صفوی.

اشعار جامی‌که منظرآنرا عبیدالله بخاری (شاید بـرای عبیدالله خان پادشاه بخارا) ساخته .

چند تصویرکار مسعودبن میرك نقاش دربار بایسنغر، و محمـد بیگ‌الهروی وسلطان علی مشهدی .

یك نمونهٔ نستعلیق خفی متوسط عبدالله طباخ هروی نوشتهٔ عشر اول ربیع‌الثانی سنه ۸۵۵ ق ۱۴۵۰ م‌که در سمرقندکتابت شده درین

مرقعست (ز ۲۱) وهم يك قطعهٔ ديگـر وى نـوشته ۸۳۴ ق ۱۴۳۰ م در يونيورستى استانبولست .(خ۳۶۳)

(۹۸۱) - ۲۱ -

البم خطاطى و منياتور H ۲۳۱۰ داراى ۱۰۲ ورق، براى خزانهٔ شهزادهٔ هرات بايسنغرخان ترتيب شده و نمونه‌هاى خطاطى كاتبان متعدد با مهرهاى سلطان حسين ميرزا دارد، كه بر ان «راستى رستى» نوشته اند(ز ۲۱)

(۹۸۲) - ۲۲ -

البم خطاطى ومنياتور H ۲۱۵۷ قطعات خط زين العابديـن بن سلطان بخت جرجانى از ديهنامهٔ اويغورى اميرى ويك پارچه نثر ۹۱۷ق ۱۵۱۱م از محمدبن سلطانشاه هروى ، وكارهاى خطاطان دورهٔ ايلخانى دارد .

(۹۸۳) - ۲۳ -

البم H ۲۱۳۷ بنام «مرقع خوب» براى خزانهٔ ولى محمد خـان حكمران استرخانى (۱۶۰۵ - ۱۶۱۱م) نگاشته شده، كه ديباچهٔ آن بسيار مزين است ومحمد صالح هروى منشى خان مذكور آنرا ترتيب داده و چند تصوير دارد، كه از كارهاى عصر بابرى هند ورضا عباسى به بخارا هديه شده وبرخى تصاوير سبك اروپائى هم دارد .

اين محمدصالح ازخطاطان هراتست كه يك قطعهٔ نستعليق خوش وى در مجموعهٔ مهدى بيانى تهران است نـوشتهٔ ۲ ذيحجه ۱۰۷۲ ق ۱۶۶۱ م .

اين البم توپقاپوسراى مجموعـهٔ نفايس خطوطست از انجمله :

۱- سه قطعه نستعليق ممتاز وعالى با رقم شاه محمود نشابورى (رك : ايران)

۲- يك قطعه مشق مير معزالدين محمد حسينى كاشانى در ۹۶۲ق ۱۵۵۴ م .

۳- يك قطعهٔ نستعليق شيخ محمد مصور كه شعر استاد خود ميرعلى هروى را در سنهٔ ۹۷۰ ق ۱۵۶۲ م در مشهد نوشته «نقـل از خط شريف حضرت استادى ومخدومى اميرعلى .»

۴- قطعهٔ نستعليق سلطانعلى مشهدى .

۵- » » مير على هروى

۶- » » محمود شهابى

۷- » » محمد حسين تبريزى .

۸- » » سيد احمد مشهدى .

۹- مقدمهٔ اين مرقع بخط خـوش همين محمد صالـح الكاتب الخاقانى است كه تاريخ ترتيب آن «مرقع خوب» = ۱۰۱۸ ق (۱۶۰۹م) باشد (خ ۷۷۷) (رك : منابع تاريخ هنر ۱۱۳)

(۹۸۴) - ۲۴ -

البم كوچك H ۲۱۳۹ ۲۹ ورق و ۱۱ منياتور با قطعات اشعـار نوائى و سلطان حسين بايقرا و يك شعرزبان چغتائى سلطانعلى مشهدى.

(۹۸۵) - ۲۵ - البم نمبر H ۲۱۴۲

(۹۸۶) - ۲۶ - البم نمبر H ۲۱۴۳

(۹۸۷) - ۲۷ - البم نمبر H ۲۱۶۵

(۹۸۸) - ۲۸ - البم نمبر H ۲۱۷۶

این چهار البم شاید از شاهان بابری هند بوده باشد . البم ۲۱۴۲ تصاویر منقول از کارهای بهزاد است و هم صور شاهان بابری هند و مجالس ایشان رادارد . یك منیاتور از حاجی ممحد مصوراست که باید از بخارا به بابریان هند رسیده باشد (ز)

- ۲۹ – (۹۸۹)

البم ۲۱۵۸ H مجموعهٔ مخلوطیست از آثار هنروران عصر تیموریه و صفویه و عثمانیه. مانند بهزاد، سلطانعلی مشهدی، محمدامین مذهب، رضا عباسی با اشعار ترکی عثمانی وچغتائی (ز ۲۲)

- ۳۰ – (۹۹۰)

البم ۱۴۸۳ H در سنه ۹۷۸ ق ۱۵۷۰ م ترتیب شده دارای ۳۲ قطعه تصاویر بقلم محب‌الله الکاتب از عصر صفویه بقایای مکتب تیموریه .

- ۳۱ – (۹۹۱)

البم ۱۴۸۸ H ساختهٔ محمد باقی الکاتب در ۱۵۶۵ م مشتمل بر ۲۸ تصویر که در آخر آن نوشته شده « در کتابخانهٔ شهریار کامگار ابوالغازی عبدالله بهادر خان محرم ۹۷۲ ق در بلدهٔ فاخرهٔ بخارا» (ز ۲۳)

- ۳۲ – (۹۹۲)

البم ۱۴۸۹ H نقل تصاویر دورهٔ غازان خان وشاهرخ تیموری که در سنهٔ ۸۸۷ ق ۱۴۸۲ م غالباً در سمرقند کار شده است (ز ۲۳)

- ۳۳ – (۹۹۳)

البم ۱۴۹۱ H بقلم خان علی الکاتب در سال ۹۰۱ ق ۱۴۹۶ م در هرات برای خزانهٔ سلطان علی حکمران گیلان نگاشته شده باشد . (ز ۲۳)

- ۳۴ – (۹۹۴)

البم ۱۴۹۶ H بقلم محمدبن محمد بقال برای ابوسعید میرزا تیموری در هرات در سنه ۸۶۸ ق ۱۴۶۴ م ساخته شده که چندین نسخهٔ خطی دیگر توپقاپو بخامهٔ اوست و جدش با دربار بایسنغر پیوستگی داشت .

در این البم اثر منیاتورهای شاهنامهٔ عصر شاهرخ و بایسنغر دیده میشود . (ز ۲۳)

- ۳۵ – (۹۹۵)

البم ۱۵۱۴ H در سنه ۹۴۲ ق ۱۵۳۵ در بخارا بقلم محمد بخاری نوشته شده و ۳۶ تصویر دارد .

- ۳۶ – (۹۹۶)

مرقع شاه عباس صفوی در خزینهٔ اوقاف استانبول که جامع انواع قطعات خطوط خوشنویسانست واز ان جمله :

یك قطعه نستعلیق گلزار با رقم « مشقه العبد مسعود بن میرکی المذهب .» (خ ۹۰۳)

- ۳۷ – (۹۹۷)

مرقعات میر عماد یا مرقعات ولی‌الدین افندی در کتابخانهٔ

یونیورستی استانبول، که فراهم آوردهٔ شیخ‌الاسلام ولی‌الدین افندی خطاط وعالم ترکست مشتمل بر انواع خطوط خود وی و خطوط میر عماد و استادان دیگر و از انجمله :

۱ـ یك قطعه نستعلیق خوش محیی هروی در سنه ۹۷۵ ق ۱۵۶۷م (رك) : ایران و افغانستان

۲ـ کار هنری قطاعی نقشی مذهب (خ ۸۹۶) (بنگرید : فصل ۲ منابع ۱۲۹ - ۱۳۱)

- ۳۸ - (۹۹۸)

مرقع مالك دیلمی (رك : منابع ۹۵)

در خزینهٔ اوقاف استانبول، که جامع آن مالك دیلمی شاگرد میر علی هروی در هراتست که ازینجا بمشهد رفت ودر کتابخانهٔ سلطان ابراهیم کتابت میکرد، تا شاه طهماسپ او را بقزوین برد . وفاتش ۹۶۹ ق ۱۵۶۱ م است . از نفایس این مرقعست :

۱ـ سه قطعه بخط خوش جعفر بایسنغری (خ ۱۲۱)

۲ـ یك قطعه خط خوش حسین‌علی شاگرد سید احمد مشهدی (متوفا ۱۰۳۰ ق ۱۶۲۰ م) که تاریخ ۹۹۲ ق ۱۵۸۳ م دارد (خ ۱۵۹)

۳ـ دو قطعه خط خوش حیدر الحسینی بکتابت عالی (خ ۱۷۱)
سه قطعهٔ خطوط او در همین خزینهٔ اوقاف نوشتهٔ سنه ۸۶۸ ق ۱۴۶۲م موجود است ویکی هم در کتابخانهٔ روان کوشکو استانبولست .

۴ـ سه قطعه بخط خوش جلی با رقم «عبده سلطان محمد نور» (خ ۲۷۸)

۵ـ یك قطعه کتابت خوش سلیم نشابوری شاگرد شاه محمود

نشابوری (خ ۲۸۴)

۶ - ۲۵ قطعه بقلم‌های جلی تاغبار با رقم «شاه محمود نشابوری» وتاریخهای ۹۶۲ و۹۶۵ ق (خ ۳۰۵)

۷ ـ یك قطعه نستعلیق عبدالکریم بن عبدالرحمن خوارزمی متوفا ۸۹۲ ق ۱۴۸۶ م (خ ۴۱۱)

۸ ـ دو قطعه نستعلیق بهترین عبدی قلندر نشابوری متوفا بعد از ۹۹۶ ق ۱۵۸۷م (خ ۴۲۵)

۹ ـ یك قطعه نستعلیق خوش عیشی هروی کاتب ابراهیم میرزا صفوی در مشهد متوفا ۹۸۰ ق ۱۵۷۲م (خ ۵۴۶)

۱۰ـ یك قطعه نستعلیق خوش معین‌الدین محمد شریفی تبریزی شاگرد میرعلی هروی، که در مشهد نوشته بی‌تاریخ (خ ۶۶۵)

۱۱ ـ یك قطعه نستعلیق شیخ محمد بن شیخ کمال سبزواری، نوشتهٔ ۹۷۶ ق ۱۵۶۸م این شیخ محمد شاگرد سیداحمد مشهدی ومتوفا در سنه ۹۸۵ ق ۱۵۷۷م است (خ ۷۴۲)

۱۲ ـ دو قطعه خط نستعلیق خوش میر معزالدین حسینی کاشانی در ۹۶۲ ق ۱۵۵۴م و ۹۷۶ق ۱۵۶۸ م (خ ۸۲۲) رك : ایران .

۱۳ ـ یك قطعه نستعلیق شمس‌الدین محمد کرمانی نوشته درهرات در جمادی‌الاولی ۹۱۶ ق ۱۵۱۰م (خ ۸۲۵) رك : ایران .

۱۴ـ یك قطعه نستعلیق جلال‌الدین محمود حدود ۹۶۳ ق ۱۵۵۵م رك: ایران (خ ۸۶۴)

۱۵ـ چند قطعه خطوط محیی هروی حدود ۹۷۰ ق ۱۵۶۲م (رك: ایران وافغانستان)

۱۶ ـ دو قطعه شعر خودیاری مذهب هروی به نستعلیق‌عالی او درحدود ۹۰۰ ق ۱۴۹۴ م (خ ۹۶۷)

ـ ۳۹ ـ (۹۹۹)

مرقع سید احمد مشهدی (متوفا ۹۸۶ ق ۱۵۷۷ م)

درکتابخانه خزینهٔ اوقاف، توپقاپوسرای استانبول . ازنفایس این‌مرقعست :

۱ـ یك قطعه بخط آقاجان بقلم نستعلیق خوش با رقم «تشرف بکتابتها العبد آقاجان غفرذنوبه بدارالارشاد اردبیل فی شهور سنه ۹۶۸ هجریه» (خ ۲)

۲ـ قطعه نستعلیق خوش برقم «کتبه‌العبد احمدلال»

۳ـ۵۳ قطعه بقلم‌های مختلف عالی مورخ۹۶۵ ق ۱۵۵۷م و ۹۷۳ ق ۱۵۶۵م، نوشتهٔ خود سید احمد، وهم ۳۵ قطعهٔ دیگر او بدون‌تاریخ در مرقعات بهرام میرزا و شاه اسماعیل ومالك دیلمی استانبولست .

۴ـ یك قطعه نسخ و رقاع بقلم جلی ممتاز با رقم «مشقه العبد کمال‌الدین حسین حافظ هروی»

۵ـ یك قطعه قلم‌های ثلث و نسخ ورقاع‌عالی بخط دوست‌محمد-ابن‌سلیمان‌الهروی در محرم ۹۳۸ ق ۱۵۳۱ م.

۶ـ یك قطعه بقلم نیم جلی خوش سلطان حسین در تون (وی شاگرد میرحسین باخرزی متوفا پیش از ۱۰۳۴ق است)(خ ۲۳۳)

۷ـ دو قطعهٔ نیم جلی وخفی خوش با رقم «مشقه رستم علی» (خ ۲۰۹)

۸ـ دو قطعه کتابت خوش‌سلطان محمدخندان‌هروی بدون تاریخ

(خ ۲۳۳)

۹ـ پنج قطعه کتابت‌عالی سلطان‌محمد نور هروی که یکی تاریخ ۹۳۴ ق و «حرره یاری‌المذهب» دارد . (خ ۲۷۸)

۱۰ـ پنج قطعه بقلمهای مختلف وکتابت عالی وخوش با رقم «شاه محمود نشابوری» و تاریخهای ۹۶۲ ق۱۵۵۴ م ، و ۹۶۳ ق (خ ۳۰۴)

۱۱ـ یك قطعه نستعلیق متوسط عبدالله هروی (طباخ) و حرره عبدالواسع بدون تاریخ (خ ۳۶۳)

۱۲ـ یك قطعه خط عبدالرحیم بن محمد قاسم‌کاتب قرن دهم (خ ۳۹۲) درموزهٔ‌آثاراسلامی استانبول مناجات خواجه‌عبدالله‌انصاری بخط نستعلیق او موجود است.

۱۳ـ سه قطعه به نستعلیق قلم‌های‌مختلف، بعضی رنگی و محرر عبدالوهاب مشهدی شاگردسلطانعلی‌مشهدی نگاشته در مشهد (خ۴۲۱)

۱۴ـ یك قطعه نستعلیق عبدی نشابوری برقم «عبدی قلندر» متوفا بعد از سنه ۹۹۶ ق ۱۵۸۷م (خ ۴۲۵)

۱۵ـ هفت‌قطعه خطوط محمدقاسم شادیشاه‌کاتب‌هرات درحدود ۹۵۰ ق (رك : ایران وترکیه)

۱۶ـ یك قطعه خط با رقم «شیخ محمد مصور» که شاگردمیرعلی هروی ودر سنه ۹۷۰ق ۱۵۶۲م ساکن مشهد بود . (رك : مرقع محمد صالح ۲۳)

۱۷ـ یك‌قطعه‌خط‌جلی‌جلال‌الدین‌محمودبن فیروز بخت‌الحسینی (حدود ۹۶۳ ق ۱۵۵۵م) (رك : ایران)

۱۸ـ قطعات متعدد نستعلیق زین‌الدین محمود شاگرد سلطانعلی مشهدی متوفا ۹۲۵ ق۱۵۱۸م (رك : شوروی، ایران)

۱۹ـ چندین قطعه خط محبی هروی که یکی تاریخ ربیع‌الاول ۹۷۱ ق ۱۵۶۳م در منزل امین سعادت ودین محمودا دارد (رك: ایران)

۲۰ـ دو قطعه نستعلیق مهدی قلی شاگرد میرمعز کاشانی که بقلم همین مهدی قلی یك قطعه نوشته ۹۷۷ ق ۱۵۶۹ م در خزینهٔ اوقاف استانبولست (خ۹۲۸)

۲۱ـ دو قطعه « مشقه میر شیخ‌الپورانی» (هروی حدود ۹۴۰ ق ۱۵۳۳م - خ ۹۳۲)

۲۲ـ چهار قطعه نستعلیق عالی باری هروی‌حدود ۹۵۰ ق۱۵۴۳م (رك:ایران)

۲۳ـ یك قطعه نستعلیق خوش بارقم «علی‌الحسینی‌الموسوی» در ۹۳۷ ق ۱۵۳۱ م (خ ۴۵۳)

۲۴ـ یك قطعه نستعلیق جلی عالی با رقم «علی‌رضا مشهدی »که شاگرد میرزا سید احمد مشهدی بود و بالواسطه به سلطانعلی مشهدی هم می‌پیوست متوفا ۹۸۶ ق ۱۵۷۷ م . ودر همین خزینهٔ اوقاف استانبول یك قطعهٔ دیگر خط اوهم محفوظست . (خ ۴۶۷)

۲۵ـ دو قطعه کتابت خوش عیشی هروی متوفا ۹۸۰ ق ۱۵۷۲ م (خ ۵۴۶)

۲۶ـ یك قطعه نستعلیق خوش‌غیاث‌الدین مذهب مشهدی شاگرد سلطانعلی مشهدی (خ۵۵۹)

۲۷ـ یك قطعه خط جلی خوش محمد ابریشمی مشهدی (خ۶۳۲)

۲۸ـ یك قطعه‌خط شیخ‌محمد امامی هروی (خ ۶۴۳)

۲۹ـ مفردات نستعلیق میرعلی‌تبریزی (خ ۴۹)

۳۰ـ دو قطعه‌کتابت خوش سلیم نشابوری در مشهد ۹۷۲ ق ۱۵۶۴م (خ۲۸۴)

ـ ۴۰ ـ (۱۰۰۰)

مرقع و خطوط محمد حسن‌هروی : (رك : فصل ۲ منابع، مرقع محمد محسن) . وی از هنرمندان کتابسازی مکتب هرات در حدود ۹۹۰ق ۱۵۸۱م است واز آثار اوست :

۱ـ یك نسخهٔ دیوان‌حافظ با نستعلیق خوش ورقم محمد محسن که صفحات مذهب وملون ویك تصویرفربدون میرزا ویك مقدمه‌بانشاء خواجه‌عبدالله مروارید در سنه ۹۰۷ق ۱۵۰۲م دارد ،ولی تاریخ کتابت نسخه نیست(رك. افغانستان)

۲ـ مقدمهٔ مرقع محمدمحسن هروی در خزینه اوقاف استانبول، که این مجموعه را اوازقطعات خطاطی استادان بزرگ نستعلیق فراهم آورده ومقدمهٔ مذکوررا دربیان خطاطان مکتب هرات بقلم خویش در هرات درسنه ۹۹۰ق ۱۵۸۱م بران افزوده‌است .

(مختصرآن در احوال‌خوش نویسان مهدی بیانی طبع تهرانست ج ۳ ص ۸۳۳) چند قطعهٔ این مرقع :

ـ دوقطعه خط محمد امین‌کاتب شاگرد میرمحمد باقربن‌میرعلی هروی نوشته ۹۸۰ق ۱۵۷۲م .

ـ یك قطعه خط سلطان محمد خندان هروی نوشتهٔ آخرجمادی‌الاولی ۹۵۷ق ۱۵۴۹م.

- یك قطعه نستعلیق «حالی»
- یك قطعه نستعلیق عیشی‌هروی متوفا ۹۸۰ق ۱۵۷۲ م .
- یك قطعه نستعلیق محمد قاسم شادیشاه هروی در حدود ۹۵۰ق ۱۵۴۳م.

۳- منتخب اشعار جامی کتابخانهٔ یونیورستی استانبول.

۴- نصیحت‌نامه خواجه عبداله انصاری (مهدی بیانی دیده)

۵- یك قطعه نستعلیق از یك مرقع خزینه اوقاف استانبول، نوشتهٔ دارالسلطنه هرات بامضای محسن الهروی .

(۱۰۰۱) - ۴۱ -

مرقع وخطوط محمد مؤمن بن خواجه عبدالله مروارید

(متوفا در هند ۹۴۸ق ۱۵۴۱م):

این مرقع درکتابخانهٔ یونیورستی استانبول است که در ان نمونه‌های خوش نستعلیق فراهم آمده وازانجمله است :

۱- یك صفحه برقم «کتبه محمدمؤمن»

۲- دو صفحه برقم «مشقه... محمد مؤمن بن عبدالله المروارید ۹۲۵ق» (۱۵۱۸م)

۳- دو صفحه نستعلیق او بنام السلطان...شاه‌طهماسب بهادرخان صفوی حسینی.

۴- یك صفحه نوشته شهر ربیع الثانی ۹۲۴ق ۱۵۱۷م بدارالسلطنه تبریز.

۵- یك صفحه با رقم محمد مؤمن بن عبدالله سنه ۹۴۷ ق (۱۵۴۰م)

۶- یك صفحه نوشته رجب ۹۳۴ق ۱۵۲۷م.

۷- یك صفحه نوشتهٔ ۹۴۵ق ۱۵۳۸م.

۸- یك صفحه برقم «کاتبه محمد مؤمن»

۹- یك صفحهٔ جلی برقم محمدمؤمن .

۱۰- یك صفحه خفی برقم «کتبه محمد مؤمن بن عبدالله»

۱۱- یك صفحه برقم «نمقه محمد مؤمن بن عبدالله ۹۴۷ ق» (۱۵۴۰م)

۱۲- یك صفحه برقم «راقمه محمدمؤمن»

۱۳- یك صفحه نوشته در تبریز ۹۴۷ق (۱۵۴۰م)

۱۴- یك صفحه نوشته ۹۳۱ق ۱۵۲۴م .

۱۵- یك صفحه نوشته در تبریز ۹۴۵ق ۱۵۳۸م .

۱۶- یك صفحه نستعلیق بهترین او نوشته ۹۴۵ ق (خ ۸۴۴)

(رك : منابع فصل ۲ مرقع محمد مؤمن)

(۱۰۰۳ - ۱۰۱۸) - ۴۲ - ۵۸ -

نسخه‌های خمسهٔ نظامی

(رك : ۱۳۷۷ ببعد)

کتابخانهٔ توپقاپوسرای استانبول در حدود ۷۵ نسخهٔ خطی خمسهٔ نظامی وغیره دارد، که از انجمله است :

(۱۰۰۲) - ۱ -

(۴۲) : نمبر H ۷۶۱ ۳۱۰ × ۲۰۵ م ۳۰۹ ورق ۴ ستونی ۲۵ سطری .

در سنه ۸۸۱ ق ۱۴۷۶م بقلم فخرالدین احمد برای اوزون حسن آق‌قویونلو خطاطی و تـزئین شده، ولـی یك حصهٔ آن در سنه ۸۶۶ق ۱۴۶۲م از طرف نقاش معروف وخطاط شیخ محمد هروی برای پیر - بوداق سلطان حکمران بغداد نـوشته شده است (ز ۲۵) این نسخـه ۵ سرلوحه و ۱۶ مجلس منیاتور دارد (فهرست ۱۵۰)

- ۲ - (۱۰۰۳)

(۴۳) مخطوطه ۷۶۲ H ۳۰۰ × ۱۹۵م ۳۱۷ ورق‌نستعلیق زیبا ۴ ستونی ۲۵ سطری. نزده منیاتور دلچسب مورخ ماه‌محرم‌سنه ۸۸۶ق ۱۴۸۱م بخامهٔ‌عبدالرحمن یعقوبی دارد که ازهنرمندان‌دربار شاهرخ در هرات بود. این مخطوطه مذهب دارای سه سرلوحهٔ مـرصع هنگامی ترتیب شده که عبدالرحمن خوارزمی‌بدربار یعقوب میرزا بود (ز ۲۵)

- ۳ - (۱۰۰۴)

(۴۴)مخطوطه‌نمبر ۷۶۷ H ۲۹۵ × ۱۸۵م ۳۹۲ ورق ۴ ستونی ۱۹سطری. بقلم سلطانعلی مشهـدی درسنه ۹۰۰ق ۱۴۹۵م نوشته شده دارای ۳۴ مجلس منیاتور است (ز ۲۵فهرست ۱۶۵)

- ۴ - (۱۰۰۵)

(۴۵) مخطـوطـه ۷۷۱ H ۲۹۰ × ۱۸۰م ۴۰۱ ورق‌نستعلیق ۴ ستونی ۱۹ سطری .

در سنه ۸۹۵ق۱۴۸۹م بقلم حسین‌گیلوئی‌عضو مدرسهٔ هنرهرات نوشته شده، که یك صفحهٔ آن تاریخ ۸۹۳ ق ۱۴۸۶ م هم دارد(ز ۲۶) این نسخه ۲ عنوان و ۵ سرلوحهٔ مذهب وسی مجلس منیاتور و

وقایهٔ چرمی قهوه‌ئی دارد . (فهرست ۱۵۱)

- ۵ - (۱۰۰۶)

(۴۶) مخطوطه نمبر۷۷۳ H ۲۵۵ × ۱۷۵م ۳۵۱ ورق ۴ ستونی ۲۱ سطری .کار مدرسهٔ هراتست مورخ۸۶۵ق ۱۴۶۱م دارای تصـاویر متعدد (ز۲۶) این نسخه درآخـر رقم عبـدالرحمن بن‌محمد اسماعیل و ۵ سرلوحه و ۱۳ منیاتور عصر تیموریان دارد . صحائف و عناوین آن مذهب است . (فهرست ۱۵۰)

- ۶ - (۱۰۰۷)

(۴۷) مخطوطهٔ نمبر ۷۷۴ H :کار هرات یا سمرقـند در ۸۴۴ ق ۱۴۴۰م که ۵۱ قطعه‌تصویر دارد، واز انجمله صورت الغ‌بیگ‌حکمران سمرقند .

- ۷ - (۱۰۰۸)

(۴۸) مخطوطهٔ ۷۷۹ H: در سنه ۸۴۳ق ۱۴۴۰م بـدست عمـاد ابرقوهی تکمیل شده ، ولـی یك حصهٔ آن تا ورق ۱۷۵ الف بـوسیلهٔ عبدالرحمن خوارزمی در سنه ۸۵۷ ق ۱۴۵۳م هنگـام توقف هـرات ترتیب شده‌که ۲۰ مجلس مصور دارد، وبر ورق ۹۸ صورت ابوسعید میرزا در هراتست (ز ۶۴)

- ۸ - (۱۰۰۹)

(۴۹) مخطوطهٔ ۷۸۶ H ۲۴۰ × ۱۶۵م ۳۱۸ ورق ۴ ستونی ۲۳ سطری : در سنه ۸۵۰ ق ۱۴۴۶ م برای یوسف شاه‌بن میر میران تبریز نوشته وپیراسته شده‌که ۲۰ مجلس منیاتور برقم : «مذهبها و مصـورها

سلطان علی‌الباوردی» دارد (ز ۲۶)

این نسخه‌مذهب است وده عنوان ،مرصع و جلد سیاه لاکی‌دارد (فهرست ۱۴۹)

- ۹ - (۱۰۱۰)

(۵۰) مخطوطه نمبر R ۸۷۷ ۳۵۵ × ۲۳۰م ۳۴۱ ورق ۴ستونی ۲۱ سطری : دارای ۲۳ مجلس منیاتور به نستعلیق نیکوی محمد قاسم اشکابادی بن سلطان محمود در رمضان ۹۳۳ ق ۱۵۲۷ م (ف ۱۵۹)

- ۱۰ - (۱۰۱۱)

(۵۱) مخطوطهٔ R ۸۵۵ ۱۹۰ × ۱۲۳ م ۳۹۱ ورق ۴ ستونی ۱۹ سطری : در ربیع‌الاول ۸۵۰ ق ۱۴۴۶م‌در اواخر عهد شاهرخ درهرات نوشته شده‌که هشت مجلس منیاتور دارای اثر سبك چینی و اویغوری مربوط اوائل عصر تیموریه دارد (ز وفهرست ۱۴۹)

- ۱۱ - (۱۰۱۲)

(۵۲) مخطوطه‌نمبر R ۸۵۷ ۲۵۷ × ۱۸۰ م ۳۸۶ ورق ۴ستونی ۱۹ سطری‌کار محمدالحسینی در هـراتست در سنه ۱۴۹۲م دارای ۲۱ قطعه منیاتور (ز ۲۷)نقاشی‌وخصایص هنری عصر تیموریان وجلدچرمی دارد (فهرست ۱۵۳)

- ۱۲ - (۱۰۱۳)

(۵۳) مخطوطه R ۸۶۲ در سنه ۸۴۶ق ۱۴۴۲م درهرات نـوشته شده وچهارتصویر دارد، که برای کتابخانهٔ سلطان محمد فاتح‌بن سلطان

مراد تهیه شده وغالباً بطور هدیه از دربار هرات فرستاده‌اند (ز۲۷)

- ۱۳ - (۱۰۱۴)

(۵۴)مخطوطه H ۸۷۰ ۲۵۵ × ۱۷۳م۳۰۷ورق۴ستونی۲۵سطری برکاغذ اهاری‌کار ابوبکـربن اسماعیل بن محمود بن علی الفاروقی که یك هنرمند مدرسهٔهرات بود، در ربیع‌الاول سنه ۸۴۸ق ۱۴۴۴م نوشته شده که ۲۴ منیاتور و۵ سرلوحه دارد با تصاویر الـغ بیگ واسکندر و یك منظر معراج، که اثری از معراجنامهٔ دورهٔ ایلخانی دارد .

- ۱۴ - (۱۰۱۵)

(۵۵) مهمترین این نسخـه‌های خـمسه، مخطـوطه H ۷۸۱ است ۲۴۵ × ۱۶۵م ۳۲۵ ورق ۴ستونی ۲۳سطری که در سنه ۸۴۹ق۱۴۴۶م در هرات برای خزانهٔ خایرخاتون بنت امیر عثمان‌بن‌عباس ترتیب‌شده، وعثمان یکـی از افسران بزرگ لشکـری امیر تیمور بود . یك تصویر شاهرخ ونمونه‌های خطاطی سنه ۸۰۹ و۸۳۳ و۸۴۹ق وبرخی بی‌تاریخ دارد، وبربعضی ازان‌خواجه‌علی‌خطاط‌ونقاش اکادیمی شاهرخ وبایسنغر چنین‌رقم‌کرده: کتبه علی‌خواجه‌التبریزی‌الخوارزمی، کتبه علی‌خواجه‌ـ ابن‌محمدالعارف‌الخوارزمی ۸۰۹ هجـری واین‌همان هنرمند است کـه دوست محمد هروی او را «خواجه علی‌المصور»گوید، و او در جملهٔ مصوران شاهنامهٔ بایسنغری‌نیز بود . (ز۲۸) صفحات این نسخه مذهب بوده و۵سرلوحه و۱۳ منیاتور نفیس‌هرات دارد درآخر این نسخهٔبسیار مهم خمسهٔ مکتب هرات چنین نوشته‌اند :

«برسم‌خزانه مهدعلیا عصمة‌الدنیاتاج‌الاسلام خایر بنت‌امیراعظم

عثمان بهادر . ذهبه وصوره خواجه علی التبریـزی، کتبه العبد یوسفـ الجامی فی تاریخ تسع وتسعین وثمانمائه بدار السلطنة هرات .»

این کاتب نسخه‌شاید همان یوسف‌بن محمدبن شباب‌الجامی باشد که مؤلف فـرائدغیاثـی است . (مخطـوطه نمبر ۴۱۵۵ ایا صوفیه) (رك : فهرست ۱۴۹)

- ۱۵ - (۱۰۱۶)

(۵۶) یك نسخهٔ خمسه R ۸۱۰ بقلم سلطانعلی مشهـدی در سنه ۹۰۰ق ۱۴۹۴ م در اوقات حیات نوائی نوشته شده و شهکار خطاطی و تزیین است .

- ۱۶ - (۱۰۱۷)

(۵۷) خمسه بقلم‌خوش درموزهٔ آثار اسلامی وترك استانبول‌خط سلیم نشابوری شاگرد شاه محمود نشابوری متوفا ۹۹۰ ق ۱۵۸۱م‌نوشته سنه ۹۶۱ق ۱۵۵۳م (خ۲۸۳)

- ۱۷ - (۱۰۱۸)

(۵۸) خمسهٔ نظامی H ۷۵۶ توپقاپو ۳۲۷ × ۲۰۵ م ۳۷۰ ورق ۴ ستونی ۲۱ سطری . بـه نستعلیق خوش محمـد قوام‌الـکاتب شیرازی (مشهور به حمامی) در ربیع‌الآخـر ۹۵۱ ق ۱۵۴۴م دارای ۲ عنوان مذهب در هر صفحه و۵ سرلوحه و۲۷ مجلس منیاتور عصر صفوی با جداول لاجورد وجلد چرمی (فهرست ۱۶۱ خ ۸۱۵)

نسخ متفرقه

- ۵۹ - (۱۰۱۹)

نسخهٔ ۱۹۵ H توپقاپو تعلق بمکتب هنری هرات دارد، و درسنه ۸۸۲ق ۱۴۷۸م نوشته شده که‌تصاویر حکمرانان تیموریه هرات وسمرقند در ان است (ز ۳۵)

- ۶۰ - (۱۰۲۰)

نسخهٔ ۸۰۱ H توپقاپو

در سنه ۹۰۲ ق ۱۴۹۶م میلادی بـرای سلطـان محمود تیموری حکمران سمرقند نوشته شده و۱۸ منظر رنگین دارد (ز ۳۵)

- ۶۱ - (۱۰۲۱)

نسخهٔ ۹۶۱ R توپقاپو دیوان ناصرخسرو :

دوازده منظر زیبا دارد، که متعلق به‌مکتب هنر هرات باشد.

- ۶۲ - (۱۰۲۲)

دیوان حافظ نمبر ۹۳ N توپقاپوسرای :

از جملهٔ ده نسخهٔ خطی دیوان حافظ، این نسخه‌بمکتب تیموریه تعلق دارد ،کـه در سنه ۸۷۳ ق ۱۴۶۹ م آنـرا بـا پنج منیاتور کـوچك نگاشته‌اند .

- ۶۳ - (۱۰۲۳)

مجموعهٔ اشعار نوائی، مخطوطه R۸۰۸ توپقاپو بخط درویش محمدهروی:

این مجموعه در حیاتش ترتیب‌یافته و اصلاحاتی بقلم خودنوائی در انست و۸۰۲ صفحه بسیار مزین ومنقش دارد بقلم درویش محمد طاقی هروی (ز ۳۶)

- ۶۴ - (۱۰۲۴)

دیوان اشعار سلطان حسین بایقرا، نسخهٔ HE ۱۶۳۶ توپقاپو بخط سلطان علی مشهدی :

نسخهٔ بسیار مزین ومصور است بقلم سلطانعلی مشهدی در سنه ۸۹۷ ق ۱۴۹۲ م نوشته شده و۱۲۳ ورق دارد، که چهار منیاتور آن‌مانند تزئینات اول وآخر آن خیره‌کننده است (ز ۳۶) و هم شکلی داردکه سلطانعلی این دیوانرا به سلطان حسین در هرات تقدیم میکند (ز۶۵)

- ۶۵ - (۱۰۲۵)

تیمورنامهٔ هاتفی، نسخهٔ H ۱۵۴ توپقاپو بخط محمود هروی :

نوشتهٔ خطاط معروف محمودالمذهب در بخارا، که درآخر آن مینویسد : «کتبه‌العبد ... محمود الکاتب‌ابن نظام الهروی فی‌آخر شهر ذیقعده سنه ۹۴۷ ق بفاخره بخارا .» (ز ۳۷)

- ۶۶ - (۱۰۲۶)

کلیله و دمنه R ۱۰۲۲ توپقاپو بخط شمس‌الدین بایسنغری :

نسخه‌های خطی کلیله ودمنه از مهمترین آثار توپقاپوسرایست ،

که ازانجمله نسخهٔ فوق بقلم شمس‌الدین بایسنغری (محمد بن حسن یا حسین)[1] است، که در سنه ۸۳۳ق ۱۴۳۰م برای‌بایسنغر میرزا نوشته‌شده و۲۶ منیاتورکار هرات دارد (ز۳۹)

بازل‌گری د منیاتور ایرانی (ص ۱۳) این نسخه را بعد از شاهنامهٔ بایسنغری مهمترین آثار هرات می‌شماردکه مانند شاهنامه در آغازآن دوصفحه‌کامل منیاتور بسیارنفیس است . نقاشی‌های این‌نسخهٔ استانبول را با تصاویربرکه نسخه‌دیگر کلیله ودمنه‌در تهران داردفرقیست بین، که با رنگ‌آمیزی درخشان ودقت ونازکی تصویر، شباهت تام با شاهنامهٔ بایسنغری دارد، که در همین سال‌کتابت وتصویرآن ختم شده است (رك : ایران ۱۳)

در فهرست توپقاپو (ص ۳۰۱) نام‌کاتب محمدبن حسام شمس‌الدین بایسنغری است‌که درهرات‌آنرا نوشته وسرلوحهٔ نفیس‌وجداول مذهب و۲۶ منیاتور زیبای اصیل هرات و جلد سیاه چرمی دارد ۲۹۰×۱۹۵م ۱۴۶ ورق ۲۱ سطری .

- ۶۷ - (۱۰۲۷)

کلیله‌ودمنه توپقاپوسرای بخط یوسف امیری :

نسخهٔ بسیار مهم‌کلیله ودمنه در ربیع‌الاول سنه ۸۱۰ ق ۱۴۰۷ م در هرات‌بقلم خطاط وشاعر یوسف امیری‌نوشته شده، وی ازهنرمندان عصر تیمور بود ودرآخر این نسخه۱۹ منیاتور وخطوط یوسف‌هم‌دارد

۱- بازل‌گری این نام را محمدبن‌حسام خوانده وعدد منیاتورهای متن کتابرا ۲۲ مجلس می‌نویسد (منیاتور ایرانی ۱۳) رك : ۱۲۲۹ ترکیه .

چنین امضا میکند : «کتبه‌العبد یوسف‌المشهور بامیری» وگاهی «یوسف المذهب» است، که هم کتابت و هم تذهیب و نقاشی کرده است .

درین نسخه مشق خط بایسنغر وهمکارش احمد رومی و قطعاتی چند از احمدچوره ۸۱۲ق هم موجود است که بعبارات:

«کمترین بندگان‌سلطان بایسنغر»

امضاکرده است (ز۳۹)

قطع این نسخه ۱۹۵ × ۱۲۲ م و ۲۰۲ ورق ۱۷ سطری دارد . (فهرست ۳۰۱)

- ۶۸ - (۱۰۲۸)

کلیله ودمنه نمبر ۳۶۲ H توپقاپو بخط جعفر :

این نسخه هم‌مصورومزین است و۱۹ منیاتور زیبا دارد، که‌جعفر بایسنغری برای بایسنغر میرزا نوشته است (ز ۴۲)

اگر این نسخه را نظیر شاهنامهٔ بایسنغری قرار دهیم جا دارد . زیرا نویسندهٔ این هم خطاط معروف جعفر وپرورندداش میرزا بایسنغر است . حجم این نسخه ۲۳۰×۱۹۵م ۱۹۵ ورق ۱۹ سطریست . رقم: برای بایسنغر بهادرخان بقلم جعفر در سنه ۸۳۴ق (۱۴۳۰م) دارای سر لوحه وجداول مذهب و ۱۹ منیاتورکار هرات و جلد قهوه‌یی چرمی ضربی منقش (فهرست ۳۰۲)

- ۶۹ - (۱۰۲۹)

جامع بایسنغری از حافظ ابرو :

نسخهٔ مکمل تاریخ حافظ ابرو ۱۶۵۳ H توپقاپو تألیف مورخ هرات حافظ ابرو ۵۴۵ × ۳۸۰ میلی ۴۳۵ ورق ۳۵ سطری به نستعلیق خوش ۸۱۹ ق ۱۴۱۷م در حیات مؤلف نوشته شده و۸ سرلوحهٔ‌مذهب ومرصع و۱۴۲مجلس‌مصور منیاتوردارد که برخی از اشکال و تصاویر آن اینست :

۱ - بر ورق ۲۷۴ ب جنگ سامانیان با قره‌خان در ۹۹۰م .

۲ - « ۲۸۴ ب جنگ ایلك خان و قره خانیان و منتصر سامانی در ۱۰۰۳ م .

۳ - بر ورق ۲۸۵ ب منتصر سامانی و اوغز در مقابل ایلك‌خان.

۴ - « ۳۳۰ الف‌خوارزم شاه ایل ارسلان بر تخت‌درحدود ۱۱۵۶م .

۵ - بر ورق ۳۷۸ ب اوغزخان وهجوم او بر روسیهٔ اروپا.

۶ - « ۳۸۲ الف اوغزخان‌در شام وشکست مصریان.

۷ - « ۳۸۳ ب اوغزخان بشمال افغانستان بر میگردد .

۸ - « ۴۲۹ ب صورت‌شاهرخ‌نشسته بر تخت .

- ۷۰ - (۱۰۳۰)

تاریخ حافظ ابرو کار هرات:

نسخهٔ ۲۸۲ H توپقاپو از همان‌کتاب حافظ ابروست‌که برای

کتابخانهٔ شاهرخ نوشته شده و ۲۰ منیاتورکار هرات دارد (ز ۴۲)

- ۷۱ - (۱۰۳۱)

ظفرنامهٔ شرف‌الدین علی یزدی‌کار هرات :

نسخهٔ نمبر ۱۵۲۲ R توپقاپو، کتابت ۸۸۴ق ۱۴۷۹م درهراتست که دو منیاتور بسیار زیبا، و بر ورق ۵ پورتریت سلطان حسین بایقـرا دارد (ز ۶۷)

- ۷۲ - (۱۰۳۲)

ظفرنامهٔ یزدی بخط مرشد :

نسخهٔ دیگر همین کتاب نمره ۱۳۷۰ توپقاپو ۳۳۵ × ۲۱۰ م در ۴۸۸ ورق ۱۹سطری بقلم مرشدالکاتب (عطار شیرازی) در سنه ۹۳۲ق ۱۵۲۵م درشیراز نوشته شده دارای ۲۱ منیاتور عصرصفوی از متفرعات مکتب هرات (ز ۴۲ فهرست ۵۴)

- ۷۳ - (۱۰۳۳)

عجائب‌المخلوقات قزوینی بخط محمد بقال :

نسخهٔ ۴۱۰ H توپقاپو ۲۵۴ × ۱۵۵م ۴۲۹ ورق ۱۵ سطری که درهرات بقلم محمدبن محمد بقال در ربیع‌الاول سنه ۸۸۴ ق ۱۴۷۹م نقاشی وخطاطی شده، و او همان هنرمند است ،کـه البـم ۱۴۹۶ H سابق‌الذکر هم بقلم اوست . این نسخه ۱۸۹ منظر مصور دارد.عناوین وسرلوحه وجداول آن مذهب ومرصع است (فهرست ۷۴)

- ۷۴ - (۱۰۳۴)

همین‌کتاب :

نسخه ۴۰۲ H توپقاپو ۳۵۰×۲۳۰م ۲۸۷ ورق ۱۷ سطری‌نوشته ۷ شعبان ۹۸۵ق ۱۵۷۷م بخط زیبا با یکصدوهفتاد و شش منظر مصور منیاتور وجداول لاجورد وعناوین مذهب (فهرست ۷۶)

- ۷۵ - (۱۰۳۵)

همین‌کتاب :

نسخه ۴۰۳ H توپقاپو ۳۳۵×۲۱۵م ۴۲۱ ورق ۱۵ سطری، خط علاءالدین‌بن هدایت‌الله‌الشریف در سنه ۹۷۶ق ۱۵۶۹م مخطوطهٔ مزین دارای ۱۲۴ منظر مصور منیاتور و سرلوحهٔ مذهب و جداول مرصع . (فهرست ۷۵)

- ۷۶ - (۱۰۳۶)

عجائب‌المخلوقات بخط محمد قوام :

نسخه ۴۰۷ H توپقاپو ۲۷۰ × ۱۶۰م ۴۷۸ ورق ۱۵ سطری بخط محمدالقوام‌الشیرازی در ذیحجه ۹۷۶ق ۱۵۶۹م مخطوطهٔ مـذهب زیبا دارای ۱۲۴ منظر مصور منیاتور و ۲ عنوان مذهب و جداول لاجـورد (فهرست ۷۵)

- ۷۷ - (۱۰۳۷)

همین‌کتاب :

نسخهٔ ۴۰۴ H توپقاپو ۳۴۵×۲۳۵م ۳۱۱ورق ۱۷ سطری، خط قرن دهم دارای ۲۸۳ منظر مصور حیوانات و نباتات و سرلوحه‌هـا و عناوین و جداول مذهب و مرصع . (فهرست ۷۶)

- ۷۸ - (۱۰۳۸)

عجائب المخلوقات :

نسخهٔ نمبر ۱۹۵۷ ن موزهٔ هنر اسلامی دارای صدمنظر مصور .

- ۷۹ - (۱۰۳۹)

عجائب المخلوقات :

نسخهٔ نمبر ۲۰۱۳ ن همین موزه ، نوشته ۱۵۶۲م دارای هشتاد منظر مصور (ز ۴۴)

- ۸۰ - (۱۰۴۰)

شاهنامهٔ فردوسی :

نمبر ۱۴۰۶ ف یونیورستی استانبول بخط سالك : بحکم السلطان میرزا علی برای خودش بقلم سالك بن سعید در ۸۹۹ق ۱۴۹۴م با ۱۰۹ منظر مصور نوشته شده. و این علی پسر سلطان محمود میرزا حکمران حصار در اواخر دورهٔ تیموریان هراتست، که خمسهٔ نظامی موزهٔ برتانیا نمبر ۶۸۱۰ شرقی هم برای او نوشته شده بود . (ز ۴۶) (رك انگلستان نمبر ۱ در همین کتاب)

- ۸۱ - (۱۰۴۱)

دیوان سلمان ساوه‌جی نمبر ۳۵۶۳ A بخط نعیم‌الدین :

در توپقاپوسرای استانبول چهار نسخهٔ خطی مصور دیوان سلمان موجود است، که یکی ازان نمبر فوق بقلم نعیم‌الدین الکاتب بن صدر-

الدین المذهب در سنه ۸۸۶ق ۱۴۸۲م در هرات نوشته شده و ۱۱منظر مصور زیبا دارد، و بمناسبت جلوس سلطان بایزید دوم عثمانی از طرف سلطان حسین بایقرا اهدا شده وبران نوشته است :

«برسم خزانة السلطان الأعظم السلطان بن السلطان السلطان بایزید بن محمدخان خلدالله ملکه وسلطانه» (ز ۳۶ رك : ۱۴۰۹ - ۱۴۳۰)

- ۸۲ - (۱۰۴۲)

مخزن الاسرار نظامی بخط امیر

نسخه ۱۳۸۴ ف یونیورستی استانبول بقلم امیر بن محمد علی اردستانی در سنه ۹۹۴ق ۱۵۸۶ دارای ۶ منظر مصور .

- ۸۳ - (۱۰۴۳)

نسخهٔ نمبر ۱۳۰۹ ف یونیورستی استانبول بخط یار محمد هروی:

بقلم یار محمدالهروی در سنه ۹۲۳ق ۱۵۱۷م، که وی هنرمند زبردست و از معززان دربار سلطان حسین بایقرا بود (ز ۴۶)

- ۸۴ - (۱۰۴۴)

کلیات سعدی ۱۴۰۲ ف یونیورستی استانبول :

در عصر شاهرخ بتاریخ ۸۴۶ق ۱۴۴۲م در هرات نوشته شده و تصاویر شاهرخ باشهکارهای خطاطی شبیه خط عبدالرحیم وعبدالکریم خوارزمی، و جعفر بایسنغری دارد (ز ۴۶)

- ۸۵ - (۱۰۴۵)

بوستان سعدی ۱۴۱۰ ف یونیورستی استانبول بخط علی حسینی :

به خط خوش نستعلیق علی الحسینی در هرات در سنه ۹۳۲ق

۱۵۲۶م نوشته شده است .

- ۸۶ - (۱۰۴۶)

بوستان سعدی ۱۴۱۱ ف یونیورستی استانبول :

نسخهٔ بی‌تاریخ بقلم خوش شاه محمدالکاتب .

- ۸۷ - (۱۰۴۷)

غرائب‌الصغر نوایی نمبر ۵۶۶۹ ت یونیورستی :

بقلم علاءالدین‌الهروی دارای ۶ منیاتور مکتب هرات .

- ۸۸ - (۱۰۴۸)

غرائب‌الصغر نوایی نمبر ۵۴۷۰ ت یونیورستی:

بقلم علی قائنی که در ملك خود امیر علی شیر بوده و هشت منیاتور آن شهکار است .

- ۸۹ - (۱۰۴۹)

دیوان حافظ ۱۳۹۷ ف یونیورستی :

دارای منیاتورهای عالی هرات .

- ۹۰ - (۱۰۵۰)

دیوان حافظ ۱۳۱۶ ف یونیورستی :

با منیاتورهای هرات (ز ۴۷)

- ۹۱ - (۱۰۵۱)

چهار مقالهٔ عروضی نمبر ۱۹۴۶ موزه هنر اسلامی ترکیه :

یکی از نفایس مکتب هنری هراتست که در سنه ۸۳۵ق ۱۴۳۱م در هرات کتابت وتزئین گردیده وبران نوشته است :

«برسم خزانةالسلطان بایسنغر بهادرخان خلد ملکه» (ز ۴۷)

- ۹۲ - (۱۰۵۲)

منتخب اشعار امیرعلی شیرنوایی ۱۹۴۶ یونیورستی بخط میر علی بخاری :

در سنه ۹۴۳ق ۱۵۳۶م بقلم میرعلی بخاری برای عبدالعزیزخان نوشته شده وهشت منیاتورکار محمود مذهب‌هروی دارد و نهایت‌مزین است (ز ۵۰)

- ۹۳ - (۱۰۵۳)

گلچین‌اشعار تاریخی در توپقاپوسرای استانبول:

ظاهراً برای شاهرخ بین ۸۰۷ - ۸۵۱ق ۱۴۰۴ - ۱۴۴۷م‌درهرات نوشته شده باشد وبا معراجنامهٔ پاریس شباهت هنری دارد .

- ۹۴ - (۱۰۵۴)

مخطوطه H ۲۱۵۳ توپقاپوکار عبدالحی ودرویش محمد :

منظری بقلم عبدالحی مصور دربار تیمور و یك منظر مصور عمل درویش محمد هرات دارد .

- ۹۵ - (۱۰۵۵)

مخطوطه ۲۱۶۰ H توپقاپو عمل عبدالحی

صورت تیمور نشسته بر تخت دارد عمل عبدالحی مصور .

- ۹۶ - (۱۰۵۶)

مخطوطه H۸۳۹ توپقاپو عمل محمد بیگک در هرات :

پورتریت عمل محمد بیگک نقاش هرات دارد .

- ۹۷ - (۱۰۵۷)

مخطوطه ۲۱۶۱ H توپقاپو عمل شیخ محمد :

پورتریت عمل شیخ محمد نقاش هرات دارد .

- ۹۸ - (۱۰۵۸)

مخطوطه ۲۱۶۸ یونیورستی عمل بهزاد :

پورتریت عمل بهزاد دارد.

- ۹۹ - (۱۰۵۹)

مخطوطه ۶۷۶ H یونیورستی:

بر ورق اول صورت محمد محسن‌میرزا بن سلطان حسین‌بایقرا در حالت شکار دارد .

- ۱۰۰ - (۱۰۶۰)

خمسهٔ نوایی ۸۰۴ R یونیورستی خط سلطان علی مشهدی :

یك نسخهٔ خطی بسیار نفیس ومزین بقلم سلطانعلی مشهدی .

- ۱۰۱ - (۱۰۶۱)

مخطوطه ۱۶۵۴ H یونیورستی :

بر ورق ۱۹۲ ب منظری ازفتح سلطان محمود در هند، وبرورق ۳۳۸ الف شکلی است که راجگان هند، پیش‌سلطان محمود زانوزده‌اند (ز ۶۵)

- ۱۰۲ - (۱۰۶۲)

نظم‌الجواهر نوایی ۱۹۸۸ یونیورستی خط سلطان علی :

۳۷ ورق بخط سلطانعلی مشهدی .

- ۱۰۳ - (۱۰۶۳)

دیوان امیری درکتابخانهٔ ایاصوفیه استانبول:

بخط میرشرف‌الدین حسین مشهدی که بران نوشته‌اند :

«برسم خزانه ... پیربوداق بهادرخان ... من رشحات اقلام مولانا یوسف امیری . »که ظاهراً دنبالهٔ هنر هرات در بخاراست .

(خوشنویسان بیانی ۱۵۶)

- ۱۰۴ - (۱۰۶۴)

کلیات عماد فقیه‌کرمانی بخط اظهر :

در خزینهٔ اوقاف توپقاپوسرای استانبول ، بقلم خوش اظهر تبریزی با رقم : «برسم خزانةالکتب السلطان الاعظم بایسنغر خان ... اظهرذوالحجه ۸۳۴ ق»

- ۱۰۵ - (۱۰۶۵)

دیوان حافظ بخط جعفر

در موزۀآثار اسلامی ترك، استانبول، بامضای جعفر بـایسنغری در هرات (خ ۱۲۰)

- ۱۰۶ - (۱۰۶۶)

تیمورنامۀ هاتفی بخط هدایت :

درموزۀآثار اسلامی استانبول ، بقلم هدایت‌الله شیرازی در سنه ۹۹۹ق ۱۵۹۰ م (خ ۹۶۱)

- ۱۰۷ - (۱۰۶۷)

لباب‌الاختیار بخط نعمت‌الله :

درکتابخانۀ یـونیورستی استانبول ، بخط نعمت‌الله بن محمـد نیسابوری(الشریف)که روزجمعه۲۱ذیقعده سنه ۸۷۰ق ۱۴۶۵ م‌نوشته شده است (خ ۹۴۵)

- ۱۰۸ - (۱۰۶۸)

ظفرنامه تیموری بخط حمدالله :

در موزۀآثار اسلامی استانبـول بقلـم خوش با رقـم : «نمقها حمدالله بن شیخ مرشدالکاتب» سنه ۸۹۱ق (۱۴۸۵م) (خ ۱۷۰)

- ۱۰۹ - (۱۰۶۹)

جزو قرآن بخط دوست محمد

در خزینۀ اوقاف توپقاپوسرای استانبول بخط خـوش نستعلیق

دوست محمد هنرمنـد معـروف هروی بامضـای «الفقیر دوست محمـد الکاتب» (خ ۱۹۱)

مخفی نماندکه صاحب‌گلستان هنر، نسخۀکامل قرآن را بـخط نستعلیق همین دوست محمد هروی ذکرکرده است (ص ۹۹)

- ۱۱۲ - ۱۱۰ - (۱۰۷۲ - ۱۰۷۰)

دیوان‌کاتبی وقطعات خط سلطان حسین :

(۱۰۷۰) ۱۱۰ - دیوان کاتبی درکتابخانۀ یونیورستی استانبول بقلم جلی خوش با رقم: «سلطان حسین» روز چهارشنبه سلخ صفر سنه ۸۹۳ ق (۱۴۸۷م)

(۱۰۷۱) ۱۱۱- یك قطعه خط‌خوش همین‌کتابخانه بهمین امضا.

(۱۰۷۲) ۱۱۲ - یك قطعه نستعلیق خوش در یك مرقع خـزینۀ اوقاف استانبول، بهمین امضا (خ ۲۳۲)

- ۱۱۵ - ۱۱۳ - (۱۰۷۵ - ۱۰۷۳)

خطوط خلیل جامی :

(۱۰۷۳) ۱۱۳ - دیوان جامی : به‌کتابت جلـی خوش با رقم «خلیل‌بن درویش محمدالجامی» ذی‌حجه ۹۷۶ ق(۱۵۶۸م) درکتابخانۀ یونیورستی استانبول (خ ۱۸۱)

(۱۰۷۴) ۱۱۴- خمسۀ امیرخسرو : در موزۀآثار اسلامی وترك استانبول . بکتابت خفی‌خوش در رجب ۹۷۸ق ۱۵۷۰م با رقم«خلیل‌-بن‌درویش محمدالجامی» (خ ۱۸۱)

(۱۰۷۵) ۱۱۵ ـ کلیات جامی : همین موزه بامضای همین کاتب در ذیقعده ۹۶۸ق ۱۵۶۰م (خ ۱۸۱)

(۱۰۷۶ - ۱۱۲۶) - ۱۱۶ - ۱۶۶ -

قطعات خط سلطانعلی قاینی :

۵۱ قطعه نستعلیق وغبار بامضای سلطان علی یعقوبی و سلطانعلی السلطانی در مرقعات خزینهٔ اوقاف استانبول .

بر یکی نوشته : روز نوروز ۸۹۲ ق (۱۴۸۶ م)

بر دیگری نوشته : نقل از خط مولانا کمال‌الدین جعفر بایسنغری.

بر دیگری نوشته : سلطانعلی الرستمی در تبریز بنام «سلطان‌رستم بهادرخان» بدارالسلطنه تبریز ۸۸۲ق (۱۴۷۷م) (خ ۲۳۹)

(۱۱۲۷-۱۱۳۰) -۱۶۷-۱۷۰-

از مخطوطات سلطانعلی مشهدی (رك : ۷۳۸)

(۱۱۲۷) ۱۶۷ ـ حالنامهٔ عارفی (گوی‌وچوگان) : درموزهٔ آثار اسلامی ترکیه نمبر ۱۸۱۰ به نستعلیق خفی خوش سلطانعلی مشهدی (۸۷۰ - ۸۸۰ ق) (خ ۲۵۹)

(۱۱۲۸) ۱۶۸ ـ بوستان سعدی : در همین موزه بخط همین سلطانعلی مشهدی (خ ۲۵۹)

(۱۱۲۹) ۱۶۹ ـ مجموعهٔ اشعار : درکتابخانهٔ یونیورستی استانبول بخط سلطانعلی مشهدی روز پنجشنبه۷ شعبان ۸۷۵ق ۱۴۷۰م (خ۲۶۶)

(۱۱۳۰) ۱۷۰ ـ کلیات کاتبی : در همین کتابخانه بخط همین خطاط بتاریخ دوشنبه ۳ صفر ۸۶۷ق ۱۴۶۲ م . رك : ۱۵،۶۴(خ ۲۶۶)

(۱۱۳۱ - ۱۱۳۳) -۱۷۱ - ۱۷۳-

مخطوطات علی بن حیدر حسینی قاسمی (کاتب هرات در نیمه‌دوم قرن۹ه):

(۱۱۳۱ - ۱۱۳۲) ۱۷۱ -۱۷۲ :دو مجلدمجموعهٔ اشعار:منتخب اشعار عراقی، حسینی، اوحدی، مغربی وغیره درکتابخانه یونیورستی استانبول است بکتابت متوسط که یکی رقم «علی‌بن‌حیدرالقاسمی بمقام مهرآباد نیسابور در شهر رجب سنه ۸۹۷ ق» (۱۴۹۱م) دارد .

(۱۱۳۳) ۱۷۳ ـ مختارنامه : بخط همین‌کاتب هرات در همین یونیورستی با رقم «تمام‌شد مختارنامه... بجوار مزار ... خواجه‌عبدالله انصاری... روز سه شنبه ۵ماه جمادی‌الاولی سنه ۹۰۲ ق بر دست... علی‌بن حیدرالحسینی‌القاسمی ...» (خ ۴۷۳)

(۱۱۳۴) - ۱۷۴ -

دیوان سلطان حسین بایقرا (رك : ایران) بخط قاسم علی :

بخط قاسم علی شیرازی وکتابت جلی متوسط درکتابخانهٔ ایاصوفیه استانبول، که رقم قاسم علی در سنه ۹۵۸ق ۱۵۵۰م دارد. وی ازکاتبان کتابخانهٔ حسین بایقرا در هرات بود (خ ۵۸۱)

(۱۱۳۵) - ۱۷۵ -

مفردات میرعلی تبریزی :

درکتابخانه روان‌کوشکو استانبول به‌کتابت جلی متوسط با

تاریخ ورقم : «کتبه کمال سنه ۹۴۷ ه»

این خطاط در قرن دهم کار تحریر و خطاطی وقاطعی و مذهبی داشت و با استادان مکتب هرات ومتفرعات آن محشور بود، چندین قطعه خط میرعلی هروی را برقم «حرره کمال» تحریر کرده است (خ ۵۹۰) (رك : مرقع امیرغیب بیگ وهند)

- ۱۷۶ - (۱۱۳۶)

تحفة الاحرار جامی بخط کمال نشابوری :

در موزهٔ آثار اسلامی استانبول ، بکتابت جلی خوش با رقم «کمال نیشابوری نور بخشی اواخر جمادی الاول ۹۲۹ ق»

بخط همین هنرمند دیوان حافظ در کتابخانهٔ رامپور هند نیز موجود است (خ ۵۹۱) رك : هند

۱۷۸ - ۱۷۷ (۱۱۳۸ - ۱۱۳۷)

مخطوطات محمد باقر هروی :

فرزند میر علی هروی است که در هند تا ۹۸۲ق ۱۵۷۴م در دستگاه عبدالرحیم خان خانان میزیست .

(۱۱۳۷) ۱۷۷ - یك قطعه نستعلیق خوش او در مرقع کتابخانهٔ اوقاف استانبول است به سفیداب بارقم «فی سنه ۹۸۲ هجری باقر الهروی»

(۱۱۳۸) ۱۷۸ - یك قطعه نستعلیق او در مرقع روان کوشکو استانبول (خ ۶۵۹)

-۱۸۳ - ۱۷۹- (۱۱۴۳ - ۱۱۳۹)

خطوط نورالدین محمد پورانی هروی (رك : مرقع بهرام میرزا - ترکیه)

(۱۱۳۹) ۱۷۹ - یك قطعه نستعلیق در یك مرقع خزینهٔ اوقاف

استانبول با رقم «مشقه نورالدین محمدالپورانی»

(۱۱۴۰) ۱۸۰ - یك قطعه از یك مرقع کتابخانهٔ یونیورستی استانبول بی تاریخ (خ ۶۶۴)

(۱۱۴۱) (۱۱۴۳) ۱۸۱ - ۱۸۳ سه قطعه در مرقع بهرام میرزا نمبر ۷

- ۱۸۴ - (۱۱۴۴)

مناجات حضرت علی بخط اسماعیل هروی :

ملك حسین طاهرزاده بهزاد(استانبول) به نستعلیق خوش اسماعیل ابن ابراهیم استرآبادی هروی یکی از خطاطان دربار بایسنغر متخاص به نجاتی متوفا ۹۳۲ق ۱۵۲۵م (خ ۶۵)

- ۱۸۵ - (۱۱۴۵)

مجموعهٔ کتب شعر بخط اسماعیل :

در موزه آثار اسلامی استانبول مجموعهٔ شاهنامهٔ فردوسی وخمسهٔ نظامی ومثنوی‌های شیخ عطار بقلم رقاع عالی ودرآخر بخط غبار با رقم «کتبه العبد اسماعیل الحسینی» موجوداست، که وی از خطاطان قرن ۹ هجریست (خ ۶۶)

- ۱۸۶ - (۱۱۴۶)

مثنویات شیخ عطار بخط جهانگیر :

درکتابخانهٔ یونیورستی استانبول بقلم خفی کتابت جهانگیر سلطانی در ربیع الاول سنه ۸۴۹ ق ۱۴۴۵م (خ ۱۳۰)

(۱۱۴۷ – ۱۱۵۲) –۱۸۷ – ۱۹۳ –

قطعات خط حسن‌علی مشهدی :

وی شاگرد سید احمد مشهدیست که در هرات میزیست ودرسنه ۱۰۰۳ق ۱۵۹۴م در مدینه درگذشت. بخطوی شش قطعهٔ زیبا درمرقعات مختلف خزینهٔ اوقاف استانبولست با رقم‌های :

حسن‌علی مشهدی ببلدهٔهرات، حسن‌علی مشهدی ، حسن‌علی در کربلا وغیره(خ ۱۴۶)

(۱۱۵۳) – ۱۹۳ –

گلستان سعدی بخط شاه حسین :

درکتابخانهٔ فاتح استانبول . بقلم‌کتابت خـوش شاه حسین ابن فخرالدین علی‌الشهابی (هروی) در سنه ۹۹۲ق ۱۵۸۳م نوشته شده، که این هنرمند ، خطاط دربار حکمران خـراسان حسین خان شاملو بود (خ ۱۵۵)

(۱۱۵۴) – ۱۹۴–

مجموعهٔ اشعار حافظ وکمال بخط حسین سلطانی:

در کتابخانهٔ فاتح استانبول، بقلـم خـوش شرف الدین حسین سلطانی (مشهدی) کاتب در بار پیر بـوداق سلطان بتاریـخ ۸۷۸ ق (۱۴۷۳م) (خ ۱۵۶)

(۱۱۵۵–۱۱۶۷) –۱۹۵–۲۰۷–

قطعات خط همین شرف‌الدین حسین سلطانی:

در مرقعات خزینهٔ اوقاف استانبول ۱۱ قطعه خط این کاتب

دربار آق‌قویونلو موجود است، که یکی در زمان سلطان یعقوب بهادر خان درسنه ۸۸۹ ق ودیگری هم درسنهٔ ۸۸۹ق ۱۴۸۳م درتبریز نوشته شده وهمه امضای این خطاط خراسانی دارد.

وهم درمرقعی ازهمین خزینهٔ اوقاف، دوعریضه بقلم او موجود است‌که بحضور سلطان یعقوب نوشته است. (خ ۱۵۷)

(۱۱۶۸) – ۲۰۸–

جام جم اوحدی بخط‌حسین‌کلو:

درکتابخانهٔ ایاصوفیهٔ استانبول بقلم‌خوش بارقم: «حسین‌الملقب بکلو»فی شهر صفر سنه ۸۹۸ق ۱۴۹۲م. (خ ۱۶۷)

(۱۱۶۹–۱۲۳۹) ۲۰۹ – ۲۷۹

مخطوطات عبدالرحیم انیسی خوارزمی (رك: ایران)

(۱۱۶۹) ۲۰۹– منتخب غزلیات شعرای فارسی:

به نستعلیق جلی خوش با رقم «عبدالرحیم بن عبدالـرحمن الخوارزمی السلطانی در ۲۶ ذیقعده ۸۷۹ ق ۱۴۷۴م درکتابخانهٔ ایا-صوفیه‌استانبول.

(۱۱۷۰–۱۱۹۹) ۲۱۰–۲۳۹:سی‌قطعه درمرقعات‌مختلف خزینهٔ اوقاف استانبول، بقلم‌های جلی‌تاغبار خوش‌دارای رقم‌های:عبدالرحیم خوارزمی و عبدالرحیم سلطانی، وعبدالرحیم خوارزمی ساکن شیراز، وعبدالرحیم یعقوبی.

(۱۲۰۰–۱۲۱۶) ۲۴۰–۲۵۶: هفده‌قطعه خطوط خوش‌او درمرقع بهرام میرزا (رك: ۷)

(۱۲۱۷–۱۲۳۵) ۲۵۷–۲۷۸: ۲۲ قطعه خطوط زیبای او درمرقع‌سلطان یعقوب (رك: ۱)

(۱۲۳۹) ۲۷۹– منتخبات اشعار فارسی:

که دران اشعار خود انیسی نیز به نستعلیق عالی و خوش نوشته شده که از بهترین خطوط اوست بارقم: عبدالرحیم خـوارزمی در سنه ۸۸۴ق ۱۴۷۹م درکتابخانهٔ یونیورستی استانبول (خ ۳۸۸)

(۱۲۴۰–۱۳۱۲) ۲۸۰– ۳۵۲

مخطوطات عبدالکریم بن عبدالرحمن خوارزمی (رك: ایران)

(۱۲۴۰–۱۲۴۱) ۲۸۰–۲۸۱: دوقطعه در مرقع امیر غیب بیگ خزینهٔ اوقاف استانبول (رك: همین مرقع۶)

(۱۲۴۲)۲۸۲– یك صفحه درمرقع شاه‌طهماسپ درهمین‌خزینه (رك: همین مرقع ۶)

(۱۲۴۳) ۲۸۳– یك قطعه درمرقع مالك دیلمی در همین خزینه (رك: همین مرقع ۳۸)

(۱۲۴۴–۱۳۱۰) ۲۸۴–۳۵۰: ۶۷ قطعه در مرقع سلطان یعقوب درهمین خزینه (رك: همین مرقع۱)

(۱۳۱۱ – ۱۳۱۲) ۳۵۱ –۳۵۲ : دو قطعه از مرقعی بقلم متوسط با رقـم عبدالکـریم الخـوارزمی درکتابخانهٔ یونیورستـی استانبول (خ ۴۱۱)

(۳۱۳)– ۳۵۳–

خمسهٔ جامی بخط محمود رفیقی هروی :

درکتابخانهٔ ایاصوفیه استانبول، بقلم‌خوش خفی نستعلیق وتعلیق

ورقاع‌وشکستهٔ‌محمودالرفیقی‌درشعبان۸۹۰ق ۱۴۸۴م، و۸۹۳ق ۱۴۸۷م (خ ۸۷۴) (رك : افغانستان)

(۱۳۱۴ – ۱۳۵۴) ۳۵۴ – ۳۹۴

خطوط شیخ محمود جعفری هروی :

از شاگردان جعفر بایسنغری است وهنگامیکه درهرات بودخود را منسوب باو جعفری میگفت،واین مطلب از یك قطعه خطش در یك مرقع خزینهٔ اوقاف استانبول روشن‌می‌آیدکه بر ان نوشته «کتبه شیخ محمودالجعفری بمزار متبرك‌گازرگاه هرات (خ ۸۶۸)

وی از خراسان بعراق وبغداد رفت‌وبدربار پیربوداق‌بن‌جهانشاه قره‌قویونلو وسلطان یعقوب‌بن‌اوزون‌حسن پیوست وگاهی شیخ‌محمود پیربوداقی هم رقم‌کرده است. ازآثار اوست :

(۱۳۱۴ – ۱۳۵۳) ۳۵۴ - ۳۹۳ : در مرقعـی‌که بـرای سلطـان یعقوب باکمال نفاست ساخته شده(رك : عـدد ۱) مکتوبی بخط شیخ محمود هروی محفوظ است . وهمدرین مرقع ۳۹ قطعه خطوط متنوع اوست‌که امضای شیخ محمود پیربوداقی و شیخ محمود هروی دارد، ودر بلاد ساوه، درجـزین، شیراز و بغـداد نـوشته شده است، دارای تاریخ‌های۸۷۱ق ۱۴۶۶م درساوه. و۸۷۱ق در درجزین، ومحرم۸۶۴ق ۱۴۵۹م‌دربغداد،و۸۵۸ق، ومحرم ۸۷۷ق و۸۶۹ق و۸۶۴ق درشیراز، و ذیقعده۸۶۳ق ۱۴۵۸م در شیراز (خ ۸۹۳)

(۱۳۵۴) ۳۹۴ – مجموعهٔ غزلیات امیر شاهـی : درکتابخـانهٔ یونیورستی استانبول،کتابت ربیع‌الاول سنه ۸۶۴ق ۱۴۵۹ م در شیراز (خ ۸۹۳) (رك : مرقع سلطان یعقوب ترکیه ۱ و ایران وانگلستان)

(۱۳۵۵) - ۳۹۵ -

لیلی ومجنون نظامی بخط عماد هروی :

مخطوطهٔ R ۸۸۲ توپقاپوسرای استانبول، ۲۷۰ × ۱۶۵م ۶۵ ورق ۴ ستونی ۱۹ سطری، به خط کاتب مشهور عمادبن‌محمدالهروی‌در قرن دهم که ده مجلس منیاتورکارهرات با سرلوحه وجداول لاجوردو مذهب وجلد چرمی قهوه‌ئی باکاغذ زرافشان دارد (فهرست ۱۶۹)

(۱۳۵۶ - ۱۳۹۳) ۳۹۶ - ۴۳۳

خطوط محمد قاسم شادیشاه : (رك : ایران وترکیه ۱۴۶۰)

(۱۳۵۶ - ۱۳۵۷) ۳۹۶ - ۳۹۷ : دو قطعه در دو مرقع خزینهٔ اوقاف استانبول در ۹۳۲ ق ۱۵۲۵م .

(۱۳۵۸) ۳۹۸ - یك قطعه از مرقع محمد محسن همین خزینه ، بی‌تاریخ (رك : مرقع محمد محسن۴)

(۱۳۵۹-۱۳۶۵) ۳۹۹-۴۰۵: هفت‌قطعه‌ازمرقع‌سیداحمدمشهدی، بی تاریخ (رك : مرقع سید احمد ۳۹)

(۱۳۶۶ - ۱۳۸۷) ۴۰۶ - ۴۲۷ : ۲۲ قطعه از مرقع بهرام‌میرزا بی تاریخ (رك : مرقع بهرام میرزا ۷)

(۱۳۸۸ - ۱۳۹۰) ۴۲۸ - ۴۳۰ : سه قطعه از مرقع امیرغیب بیگ، بی‌تاریخ (رك : مرقع امیر غیب۶)

(۱۳۹۱ - ۱۳۹۲) ۴۳۱-۴۳۲: دوقطعه در دو مرقع یونیورستی استانبول برکاغذ لاجوردی.

(۱۳۹۳) ۴۳۳- یك‌قطعه ازمرقع روان‌کوشکو استانبول، برای

میرهادی نوشته شده (خ ۸۰۹)

(۱۳۹۴ - ۱۳۹۵) ۴۳۴ - ۴۳۵

خطوط قطب‌الدین محمد یزدی :

ماموردفتر خزانهٔ بغداد درحدود ۹۹۰ق ۱۵۸۱م وخطاط ومؤلف تذکرهٔ‌گمشدهٔ خطاطانست که یك قطعه خط خوش او در یك مرقع خزینهٔ اوقاف استانبول محفوظست که در سنه ۹۸۸ق ۱۵۷۹م در بغداد نوشته، وهم یك قطعهٔ خطش که در سنه ۹۷۸ق ۱۵۷۰م جهت امیر - کمال‌الدین محمد شیرازی در بغداد نوشته در مجموعهٔ مهدی بیانی تهرانست (خ ۸۱۳)

(۱۳۹۶ - ۱۳۹۹) ۴۳۶ - ۴۳۹

مخطوطات محمد قوام شیرازی مشهور به حمامی :

(۱۳۹۶) ۴۳۶ - دیوان شاهی نستعلیق خوش موزه آثار اسلامی استانبول (بی تاریخ)

(۱۳۹۷) ۴۳۷ - شاهنامهٔ فردوسی نوشته در شهر شیراز،درهمین موزه (بی‌تاریخ)

(۱۳۹۸) ۴۳۸ - هدیةالملوك وهدایةالسلوك در یونیورستی استانبول

(۱۳۹۹) ۴۳۹ - خمسهٔ نظامی نوشتهٔ ۹۵۱ق ۱۵۴۴م در موزهٔ توپقاپوسرای استانبول (خ ۸۱۵) (رك : ایران ، انگلستان، امریکا ، شوروی)

۴۴۱ ـ ۴۴۰ (۱۴۰۱ ـ ۱۴۰۰)

خطوط محمدکاتب :

(۱۴۰۰) ۴۴۰ ـ قرآن شریف به نسخ و ریحان و رقاع در سنه ۹۵۶ ق نوشته شده،ولی قسمت نستعلیق آن تاریخ ۱۰ رجب۹۵۷ ق ۱۵۴۹م دارد. در موزه آثار اسلامی استانبول .

(۱۴۰۱) ۴۴۱ ـ یك قطعه از یك مرقع با رقم «محمد الکاتب در بغداد» در همین موزه (خ ۸۱۷)

۴۶۱ ـ ۴۴۲ (۱۴۲۱ ـ ۱۴۰۲)

خطوط مالك دیلمی :

(۱۴۰۲) ۴۴۲ ـ مقدمهٔ وی بر مرقع امیرحسین بیگ بخط مالك که یك حصهٔ آن در مرقع سیداحمد مشهدی در استانبولست .

(۱۴۰۳ ـ ۱۴۱۸) ۴۴۳ ـ ۴۵۸ : شانزده قطعه خطهای مختلف او در همین مرقع .

(۱۴۱۹) ۴۵۹ ـ رسالهٔ چهل ویك باب بخط او در همین مرقع که در سنه ۹۶۷ق ۱۵۵۹م نوشته‌شده است .

(۱۴۲۰) ۴۶۰ ـ یك غزل خودش بقلم وی در همین‌مرقع .

(۱۴۲۱) ۴۶۱ ـ مناجات حضرت علی با مفردات نستعلیق ، کتابت ۹۵۵ق ۱۵۴۷م در تبریز، در کتابخانهٔ یونیورستی استانبول (خ ۶۰۸) (رك : مرقع مالك دیلمی ترکیه ۳۸ و منابع ۹۵)

ـ ۴۶۲ ـ (۱۴۲۲)

خط میر محمد سمرقندی شاگرد میرعلی :

یك قطعه در یك مرقع خزینهٔ اوقاف استانبول، بی تاریخ (خ ۷۴۸)

۴۶۵ ـ ۴۶۳ (۱۴۲۵ ـ ۱۴۲۳)

خطوط محمد شریف هروی :

سه قطعه در خزینهٔ اوقاف استانبول، بی تاریخ (خ ۷۵۴)

۴۷۲ ـ ۴۶۶ (۱۴۳۲ ـ ۱۴۲۶)

خطوط محمد ابریشمی مشهدی (رك : ایران)

(۱۴۲۶) ۴۶۶ ـ رسالهٔ علم قافیه در بین یك مرقع یونیورستی استانبول نوشتهٔ ۹۲۰ق ۱۵۱۳م .

(۱۴۲۷) ۴۶۷ ـ یك قطعه خط او در همین کتابخانه .

(۱۴۲۸) ۴۶۸ ـ منطق‌الطیر عطار نوشته۹۲۳ق ۱۵۱۶م درموزهٔ آثار اسلامی استانبول .

(۱۴۲۹ ـ ۱۴۳۰) ۴۶۹ ـ ۴۷۰ : دو قطعه خط او در مرقع شاه اسماعیل خزینهٔ اوقاف استانبول (خ ۶۳۱) .

(۱۴۳۱) ۴۷۱ ـ یك قطعه از مرقع سید احمد مشهدی (رك : ترکیه ۳۹)

(۱۴۳۲) ۴۷۲ ـ یك قطعه از یك مرقع خزینهٔ اوقاف استانبول که برای فرزند شاه حسین نوشته (خ ۶۳۲)

- ۴۷۳ - (۱۴۳۳)

دیوان قاسم انوار، خط محمودبن سلطان علی :

بکتابت جلی بسیار عالی شیوا در موزهٔ آثار اسلامی استانبول با رقم : «ربیع‌الثانی سنه ۹۵۸ق (۱۵۵۰م) بدارالسلطنه بلخ بید . . . محمودبن سلطان‌علی (خ ۸۷۵)

- ۴۷۴ - (۱۴۳۴)

شرح معمای امیر حسین، خط موسی‌بن‌عیسی سمرقندی :

در کتابخانهٔ یونیورستی استانبول نوشتهٔ ۸ شعبان ۹۷۷ق ۱۵۶۹م (خ۹۲۳)

- ۴۷۵ - (۱۴۳۵)

خط میرمحمد معصوم بخاری :

وی شاگرد میرعلی هروی متوفا ۹۷۰ق است (۱۵۶۲م) یك‌قطعهٔ خطش در یك مرقع خزینهٔ اوقاف استانبول موجود است با رقم«کتبه محمد معصوم‌الحسینی» (خ ۸۳۸)

- ۴۷۶ - (۱۴۳۶)

دیوان شاهی بخط محمد بهرام :

در کتابخانهٔ ایاصوفیه استانبول با رقم «محمد بهرام بمدینة الشام ۹۵۹ق»۱۵۵۱م (خ۶۶۳) یك‌قطعه خطاو درمرقع یونیورستی استانبول نیز هست (خ ۱۰۴)

- ۴۷۷ - (۱۴۳۷)

خط محمد بلخی :

از خوشنویسان قرن دهم هجریست که یك قطعه خط خوش او در یك مرقع اوقاف استانبول است با رقم «مسودهٔ محمد بلخی» بی تاریخ (خ ۶۶۲)

- ۴۷۸ - (۱۴۳۸)

روشنائی نامه بخط عبدالواحد :

به نستعلیق خوش با رقم «عبدالواحدالمشهدی در بقعهٔ مولانا‌ـ جلال‌الدین قونیه» (خ ۴۱۷)

۴۹۸ - ۴۷۹ (۱۴۵۸ - ۱۴۳۹)

خطوط عبدی نشابوری :

(۱۴۳۹ - ۱۴۵۵) ۴۷۹ - ۴۹۵ : هفده قطعه در مرقعات مختلف خزینهٔ اوقاف استانبول .

(۱۴۵۶ - ۱۴۵۸) ۴۹۶ - ۴۹۸ : سه قطعه از مرقعات مختلف کتابخانهٔ یونیورستی استانبول، که یکی سه بیت خود اوست با رقم «لقائله وکاتبه عبدی‌النیشابوری» (خ ۴۲۶)

- ۴۹۹ - (۱۴۵۹)

کلیات نوائی بخط میرعلی بخارائی :

وی از خطاطان قرن دهم در بخاراست ، که کلیات امیرعلی شیر را برای کتابخانهٔ عبدالعزیزخان به نستعلیق خوش بتاریخ ۱۰ صفر

۹۴۳ق ۱۵۳۶م نوشت و در موزهٔ آثاراسلامی استانبولست . (خ ۴۳۹)

(۱۴۶۰ – ۱۴۶۱) ۵۰۰ – ۵۰۱

دیوان انوری بخط علی :

در کتابخانهٔ خزینهٔ اوقاف استانبول با رقم«حافظ علی الکاتب در ۹۳۱ق» (۱۵۲۴م) که در همین خزینه یك قطعه نستعلیق خوش با رقم «مشقه‌علی‌الحافظ» هم ازوست .

وی فرزند نورالدین از مردم غوریان (غربی هـرات) است که منصب استادی ابوتراب میرزا فرزند سلطان حسین بایقرا داشت ومدتی از جملهٔ کاتبان چهل گانهٔ کتابخانهٔ بایسنغر میرزا بود (خ ۴۵۱ – ۵۴۷)

(۱۴۶۲ – ۱۴۶۵) ۵۰۲ – ۵۰۵

مخطوطات میرعلی حسینی :

وی بشیوهٔ میرعلی هروی مینوشت و در اواخر حیاتش «کاتب‌السلطانی» رقـم مینمود وخطاط ماهر اواخـر مکتب هراتست از آثار اوست :

(۱۴۶۲)-۵۰۲- دیوان شاهی: بقلم خفی‌غبارخوش با رقم «میر-علی‌الکاتب‌السلطانی» درسنه۱۰۰۸ق درکتابخانهٔ یونیورستی‌استانبول.

(۱۴۶۳) ۵۰۳ ـ یك قطعه‌از مرقع خزینهٔ اوقاف‌استانبول : بقلم جلی عالی با رقم «علی‌الحسینی‌الکاتب»

(۱۴۶۴) ۵۰۴ ـ یـك قطعه از مرقع کتابخانهٔ روان کوشکو استانبول : بقلم خوش با رقم «میرعلی‌الحسینی سنه ۹۸۷ ق» (۱۵۷۸ م)

(۱۴۶۵) ۵۰۵ ـ یك قطعه در یك‌مرقع همین کتابخانه : بقلم‌جلی عالی با رقم «علی‌الحسینی سنه ۱۰۰۱ق» (۱۵۹۲م) (خ ۴۵۳)

– ۵۰۶ – (۱۴۶۶)

خط محمد بدخشی حسینی (رك : ۱۴۲۰ ـ ۱۴۸۲)

از خوشنویسان قرن دهم هجریست که یك قطعهٔ او در یك مرقع خزینهٔ اوقاف استانبولست (خ ۶۶۱)

(۱۴۶۷ – ۱۵۰۷) ۵۰۷ – ۵۴۷

خطوط شیخ محمد هروی :

وی فرزند فخرالدین احمد از مردم هرات و خوشنویس پـرکار قرن نهم هجریست‌وازآثار اوست :

(۱۴۶۷) ۵۰۷ ـ هفت اورنگ جامی : خط خفی خوش ۸۹۹ق ۱۴۹۳م در یونیورستی استانبول .

(۱۴۶۸) ۵۰۸ ـ اشترنامه عطار : در سمرقند بتاریخ ۵ ذیقعـده ۸۲۱ق ۱۴۱۷م ختم شده در همین کتابخانه .

(۱۴۶۹) ۵۰۹- دیوان جامی : بی تاریخ در مجموعه قاسم زادهٔ استانبول .

(۱۴۷۰) ۵۱۰ ـ یك صفحه از یك مرقع (بـی تاریخ) خـزینهٔ اوقاف استانبول .

(۱۴۷۱ - ۱۴۸۵) ۵۱۱ - ۵۲۵ : پانزده قطعه در مـرقع سلطان یعقوب برقم شیخ محمد یعقوبی در همین خزینه (رك ۱)

(۱۴۸۶ - ۱۵۰۳) ۵۲۶ - ۵۴۳ : هژده‌قطعه‌در مرقع‌های‌مختلف

خزینهٔ اوقاف استانبول.

(۱۵۰۴ - ۱۵۰۵) ۵۴۴ - ۵۴۵: دو قطعه از مرقعی در یونیورستی استانبول . (خ ۶۴۴)

(۱۵۰۶) ۵۴۶ - دیوان شمس کتابت ۸۳۲ق ۱۴۲۸م در کتابخانهٔ ایاصوفیه استانبول (خ ۶۳۲)

(۱۵۰۷) ۵۴۷ - دیوان مغربی : بارقم «شیخ محمد بن فخرالدین احمد» در سنه ۸۸۹ق ۱۴۸۳م در موزهٔ آثار اسلامی استانبول (خ ۸۰۵) (رك : ایران و ۱۴۲۷ ترکیه)

(۱۵۰۸ - ۱۵۱۲) ۵۴۸ - ۵۵۳

خطوط محمد امین هروی در خزینهٔ اوقاف استانبول :

(۱۵۰۸) ۵۴۸-یوسف وزلیخا و تحفة الاحرار و سبحة الابرار جامی با رقم «محمد امین الکاتب الهروی» بمحروسة مصر فی شهور سنه ۹۹۳ق (۱۵۸۴م).

(۱۵۰۹) ۵۴۹ - یك قطعه خط خوش وی در یك مرقع با رقم «مشقه محمد امین الهروی» (خ ۶۵۱)

(۱۵۱۰ - ۱۵۱۲) ۵۵۰ - ۵۵۲ : سه قطعهٔ خط وی برقم «محمد بن ابراهیم المذهب ۹۹۰ق» (۱۵۸۲م) که بر یکی «حرره بمکه فی شهور سنه ۹۹۱ق» (۱۵۸۳م) نوشته شده است (خ ۶۵۰)

(۱۵۱۳ - ۱۵۱۴) ۵۵۳ - ۵۵۴

خطوط محمد بقال:

(۱۵۱۳) ۵۵۳ - دیوان کاتبی در موزهٔ آثار اسلامی استانبول .

(۱۵۱۴) ۵۵۴ - دیوان امیر خسرو برقم «محمد بن محمد» مشهور به بقال در ذیقعده ۸۷۰ق ۱۴۶۵م در همین موزه (خ ۶۶۴) (رك : البم ۱۴۹۶ - ۳۴)

(۱۵۱۵) - ۵۵۵ -

خط زین الدین محمود :

یك قطعه جلی در یك مرقع یونیورستی استانبول با رقم «مشقه زین الدین محمود» (خ ۸۶۶) (رك : ایران، شوروی، مرقع بهرام میرزا ترکیه»

(۱۵۱۶) - ۵۵۶ -

خط محمد ناصر بخاری :

در حدود ۹۹۰ق ۱۵۸۱م در بخارا میزیست از شاگردان میر - کلنگی بود . یك قطعه جلی وی در یك مرقع روان کوشکو استانبول بامضای «مشقه محمد ناصر» موجود است . (خ ۸۵۲)

(۱۵۱۷) - ۵۵۷ -

خط جلال الدین محمود :

یك قطعه از یك مرقع با رقم «مشقه جلال الدین محمود» در کتابخانه روان کوشکو (خ ۸۶۴) (رك : ایران)

(۱۵۱۸ - ۱۵۵۱) - ۵۵۸ - ۵۹۱

خطوط اظهر تبریزی (رك : ۱۰۴ - ۱۴۴۸)

(۱۵۱۸ - ۱۵۲۲) ۵۵۸ - ۵۶۲ : پنج قطعه در مرقعات مختلف

به نستعلیق خوش در استانبول ، که یکی در یونیورستی استانبول رقم «اظهرالکاتب دارالسلطنهٔ هرات در ۸۵۳ ق » (۱۴۴۷ م) دارد .

(۱۵۲۳ - ۱۵۵۱) ۵۶۳-۵۹۱ : بیست و نه قطعه درمرقعات بهرام میرزا وشاه اسمعیل وامیر حسن بیگ و امیرغیب بیگ که بخطوط ممتاز رقاع عالی و نستعلیق تاریخهای ۸۴۰ تا ۸۷۳ ق (۱۴۳۶ - ۱۴۶۸ م) دارد .

یکی در « دارالامان سمرقند در عهد ابوسعید کورگان » . . .

ودیگردر بلدهٔ شماخی در ۸۷۳ق (۱۴۶۸م) بنام سلطان ابراهیم بن شاهرخ نوشته شده (خ ۷۲)

- ۵۹۲ - (۱۵۵۲)

مقطعات ابن یمین بخط اظهر :

مخطوطهٔ موزهٔ اسلامی استانبول بقلم خفی نستعلیق خوش اظهر تبریزی نوشته ۴ رجب ۸۶۴ق ۱۴۵۹م .

۶۰۵ - ۵۹۳ (۱۵۶۵ - ۱۵۵۳)

قطعات خط سلطان محمد نور هروی و پسرش :

(۱۵۵۳ - ۱۵۵۴) ۵۹۳ - ۵۹۴ : دو قطعه از دو مرقع کتابخانهٔ یونیورستی استانبول بخط جلی وخفی و غبار با رقمهای وی (خ۲۷۷)

(۱۵۵۵ - ۱۵۶۴) ۵۹۵ - ۶۰۴ : ده قطعه از مرقعات مختلف خزینهٔ اوقاف استانبول بخطوط عالی بعضی رنگه وبرخی بزر با رقم وی در سنه ۹۲۷ق ۱۵۲۰م (خ۲۷۸)

(۱۵۶۵) ۶۰۵ - یك قطعه کتابت خوش بامضای «شادی‌محمدبن

سلطان محمد نور سنه ۹۵۵ق» ۱۵۴۷م درخزینهٔ اوقاف استانبول(رك : ۱۲۲۷)

۶۰۸ - ۶۰۶ (۱۵۶۸ - ۱۵۶۶)

خط سلیم نشابوری :

وی شاگرد شاه محمود نشابوری متوفا ۹۹۰ ق در مشهد است و ازآثار او سه قطعه کتابت خوش درخزینهٔ اوقاف استانبولست :

(۱۵۶۶) ۶۰۶ - مشق سلیم در مشهد ۹۷۶ ق ۱۵۶۸م .

(۱۵۶۷) ۶۰۷ - مشق سلیم در مشهد .

(۱۵۶۸) ۶۰۸ - مشق سلیم در مشهد (خ ۲۸۴)

۶۱۰ - ۶۰۹ (۱۵۷۰ - ۱۵۶۹)

خطوط باباشاه :

(۱۵۶۹) ۶۰۹- یك قطعه نستعلیق عالی با رقم «کتبه العبدالمذنب باباشاه العراقی» در خزینهٔ اوقاف استانبول .

(۱۵۷۰) ۶۱۰- یك قطعه نستعلیق باباشاه درکتابخانهٔ یونیورستی استانبول .

- ۶۱۱ - (۱۵۷۱)

خط دوری :

این خطاط هروی در هند بود ودر سفر حج ۹۸۶ق ۱۵۷۷م غرق شد . یك قطعه نستعلیق خوش او با رقم «سلطان بایزید دوری » در یك مرقع خزینهٔ اوقاف استانبولست (خ ۹۵)

(۱۵۷۲ - ۱۵۹۴) - ۵۱۲ - ۶۳۴

قطعات خط جعفر بایسنغری :

(۱۵۷۲ - ۱۵۷۴)۶۱۲ - ۶۱۴:سه قطعه ثلث ونسخ و رقاع عالی و نستعلیق خفی خوش،که یکی تاریخ ۸۳۳ق ۱۴۲۹م دارد، در خزینهٔ اوقاف استانبول (خ ۱۲۱)

(۱۵۷۵ - ۱۵۹۲) ۶۱۵ - ۶۳۲ : هژده قطعهٔ دیگر در مرقعات خزینهٔ مذکور ، دارای تاریخهای ۸۵۹ ق ۱۴۵۴م و۸۳۳ق ۱۴۲۹ م و همچنین ابیاتی در مدح بایسنغر بهادرخان (خ ۱۲۲)

(۱۵۹۳ - ۱۵۹۴) ۶۳۳ - ۶۳۴ : بهترین‌خطوط نستعلیق جعفر دو صفحه اشعار حافظ است بکتابت خوش در همین خرینه (خ ۱۲۲)

نوت : چهار قطعهٔ او در مرقع حسن بن اسدالله هم هست (رك : المان)

(۱۵۹۵) - ۶۳۵ -

خط میرکلنگی :

درکتابخانهٔ خزینهٔ اوقاف استانبول، بقلم خوش با رقم «مشقه میرکلنگی» (خ ۱۶۶)

(۱۵۹۶ - ۱۵۹۷) ۶۳۶-۶۳۷

از شاهنامه‌های استانبول :

خزینه اوقاف توپقاپوسرای استانبول جمله ۴۲ نسخهٔ خطی شاهنامهٔ مصور دارد،که از انجمله است :

(۱۵۹۶) ۶۳۶- مخطوطهٔ H ۱۴۷۹ ازسوابق مکتب هرات‌است

که برای وزیر غیاث‌الدین محمد پسر رشیدالدین وزیر بتاریخ ۷۳۱ ق ۱۳۳۱م نوشته ومصورشده، وورق اول آن صورت‌پادشاه عصرابوسعید ایلخانی دارد (ز ۲)

صور ونقوش این نسخه برزخی میان صورتهای مکاتب سابق و لاحق بوده وبازگشت بزمینهٔ قرمز رنگ سلجوقی وسادگی وعدم‌تصنع در رسوم اشخاص آنست‌که تأثیر روش‌مغولی درآرایش لباس ومناظر کوهستانی وگل وبوتهٔ‌آن نیز مشهود است . (صنایع ایران ۹۶)

(۱۵۹۷) ۶۳۷ - مخطوطه H ۱۴۷۵ شاهنامهٔ فردوسیست‌که در بخارا برای عبیدالله‌خان یاپسرش‌عبدالعزیزخان‌نگاشته شده و۳۸مجلس مصور دارد (ز ۲۲)

(۱۵۹۸ - ۱۶۰۲)۶۳۸ - ۶۴۲

خطوط میرحبیب‌الله‌بن محیی‌کرمانی (شیخ ثانی)

وی شاگرد سیداحمد مشهدی بود ودرنصف دوم‌قرن دهم‌هجری زندگی داشت ازآثار اوست :

(۱۵۹۸) ۶۳۸ - يك‌قطعه‌در مرقع سلطان حسین بایقرا درخزینه اوقاف استانبول .

(۱۵۹۹) ۶۳۹ - يك قطعه در مرقع سید احمد مشهدی در همین خزینه .

(۱۶۰۰ - ۱۶۰۱) ۶۴۰ - ۶۴۱ : دو قطعه در دو مرقع دیگر همین خزینه .

(۱۶۰۲)۶۴۲ - يك‌قطعه‌کتابت خوش او درسنه ۹۹۵ق ۱۵۸۶م

در کتابخانهٔ روان کوشکو استانبول (خ ۳۲۳)

۷۲۶ – ۶۴۳ (۱۶۸۶ – ۱۶۰۳)

مخطوطات شاه محمود نشابوری (رك : ایران و ترکیه ۱۴۶۳)

وی مشهور به زرین رقم و از کاتبان کتابخانهٔ شاه طهماسب اول صفوی بود، در سنه ۹۶۴ق ۱۵۵۶م بمشهد رفت و در حدود ۹۸۲ق ۱۵۷۴م در انجا مرد، از آثار اوست :

(۱۶۰۳) ۶۴۳ –چهل کلمه حضرت علی، عیناً مثل دو نسخهٔ ایران در موزه آثار اسلامی استانبول.

(۱۶۰۴) ۶۴۴ –چهل کلمه به کتابت خوش سفیداب و لاجورد در جمیدی الثانی ۹۸۲ق در همین موزه .

(۱۶۰۵) ۶۴۵ – منتخب بوستان سعدی کتابت عالی در همین موزه .

(۱۶۰۶) ۶۴۶–نصایح بزرگمهر وخواجه عبدالله انصاری کتابت جلی عالی در همین موزه .

(۱۶۰۷ – ۱۶۳۱) ۶۴۷–۶۷۱ : بیست و پنج قطعه درچند مرقع از جلی تا غبار ممتاز و عالی بمرکب مشکی و الوان با رقم او بدون تاریخ در کتابخانهٔ یونیورستی استانبول، که بهترین مجموعهٔ خطوط او شمرده میشود (خ ۳۰۴)

(۱۶۳۲ – ۱۶۸۴) ۶۷۲ – ۷۲۴ : ۵۳ قطعه در مرقعات خزینهٔ اوقاف استانبول بخط جلی ومتوسط وخفی ممتاز با رقم او وتاریخهای ۹۶۴ و ۹۶۵ و ۹۶۶ ق .

(۱۶۸۵ – ۱۶۸۶) ۷۲۵ – ۷۲۶ : دو قطعه در مرقع خزینهٔ اوقاف که یکی یك غزل اوست باین مطلع :

باز طـوف کعبهٔ کـوی تو دارم آرزو
مسجد ومحراب ابروی تو دارم آرزو

«مشقه شاه محمود» (خ ۳۰۶)

– ۷۲۷ – (۱۶۸۷)

قرآن مجید بخط اسدالله کرمانی :

در کتابخانهٔ ایاصوفیه استانبول . وی از شاگردان انیسی و کاتبی است که وفاتش در سنه ۸۹۳ق ۱۴۸۷م باشد، واین نسخهٔ قرآن رابخط خوش نسخ در سنه ۸۶۳ق ۱۴۵۸م نوشته است . (خ ۶۴)

۷۳۱ – ۷۲۸ (۱۶۹۱ – ۱۶۸۸)

خطوط شیر علی هروی:

وی خطاط کتابخانهٔ بایسنغر میرزادر هرات بود و ۴ قطعه خطوط او در مرقع‌های مختلف خزینهٔ اوقاف استانبول است بقلمهای جلی و غبار خوش در سنه ۸۵۳ق ۱۴۴۸م (خ ۳۲۴)

– ۷۳۲ – (۱۶۹۲)

نزهة الارواح امیرحسینی ولمعات عراقی بخط عارف هروی :

در کتابخانهٔ یـونیورستی استانبول . بقلم کتابت خفـی متوسط عارف هروی فرزند روح‌الله حسینی از شعـرای دورهٔ سلطـان حسین بایقرا است که در سنه ۹۰۱ق ۱۴۹۵م نوشته شده است (خ ۳۳۸)

(۱۶۹۳ – ۱۶۹۷)۷۳۳ – ۷۳۷

مخطوطات میرعلی هروی (رك : ایران)

(۱۶۹۳) ۷۳۳ – لوایح جامی: در موزهٔ آثار اسلامی استانبول، با رقم «علی الکاتب»

(۱۶۹۴) ۷۳۴ – بوستان سعدی : در همین موزه، بکتابت جلی عالی با رقم «علی الحسینی الکاتب در اواخر رجب ۹۲۵ق (۱۵۱۸م)در دارالسلطنهٔ هرات »

(۱۶۹۵)۷۳۵ –بوستان‌سعدی : در کتابخانهٔ یونیورستی استانبول بکتابت عالی با رقم«علی الحسینی الکاتب دراواسط ذیقعده سنه ۹۱۹ ق» (۱۵۱۲م) بر پشت صفحهٔ اول نوشته «صاحبه خواجه میرك»

(۱۶۹۶) ۷۳۶ – بوستان سعدی : در همین کتابخانه، که قبلا از موقوفات آستانهٔ صفی الدین اردبیل بود . کتابت آن خفی نزدیك بغبار عالی است ودرآخر چنین رقم دارد :

«علی الحسینی الکاتب در اواخر ربیع الثانی ۹۳۲ق (۱۵۲۵م) بمدینه هرات »

(۱۶۹۷) ۷۳۷ – دیوان ریاضی :درهمین کتابخانه، بکتابت‌خفی خوش با رقم «میرعلی الکاتب در سنه ۹۴۶ق» (۱۵۳۹م)

(۱۶۹۸ – ۲۱۷۵) ۷۳۸ – ۱۲۱۵

قطعات خط سلطان علی مشهدی (۸۴۱ – ۹۲۶ق = ۱۴۳۷ – ۱۵۱۹م) :

(۱۶۹۸) ۷۳۸ – یك قطعه ابیات مدح سلطان یعقوب در خزینهٔ اوقاف استانبول .

(۱۶۹۹ - ۱۷۰۵)۷۳۹ - ۷۴۵: هفت‌قطعه در کتابخانهٔ یونیورستی استانبول، که بر یکی مهری دیده میشود :«بندهٔ صاحبدلان سلطان‌علی»

(۱۷۰۶ - ۲۱۷۵) ۷۴۶ – ۱۲۱۵: ۴۷۰ قطعه در مرقعات بهرام میرزا، امیرغیب بیگ، شاه اسماعیل، شاه طهماسپ وشاه عباس‌صفوی وغیره درکتابخانه‌های توپقاپوسرای استانبول،دارای تاریخهای ۸۸۵ق ۱۴۸۰م تا ۹۰۳ق ۱۴۹۷م در دارالسلطنه هراة .

بر یکی نوشته :مشقه‌سلطان علی المشهدی‌جهة مولانا عبدالصمد، حرره یاری مذهب .

بردیگری : کاتبها سلطان علی‌المشهدی . قاطعها شیخ عبدالله‌ـ الهروی .

بر دیگری :کاتبها سلطان علی‌المشهدی . صاحبه بهرام . قاطعها شیخ عبدالله (خ ۲۶۲) (رك : ۱۶۷)

(۲۱۷۶– ۲۱۸۶) ۱۲۱۶ – ۱۲۲۶

خطوط سلطان محمد خندان هروی :

(۲۱۷۶ – ۲۱۷۸) ۱۲۱۶–۱۲۱۸: سه قطعه‌کتابت خفی خوش با رقم او در کتابخانهٔ یونیورستی استانبول .

(۲۱۷۹ – ۲۱۸۵) ۱۲۱۹ - ۱۲۲۵ : هفت قطعه از مرقع‌های کتابخانهٔ اوقاف استانبول با رقم او بدون تاریخ .

(۲۱۸۶) ۱۲۲۶ – یك قطعه‌بسیار اعلی باکتابت بهترین او بدون تاریخ درکتابخانهٔ روان‌کوشکو استانبول (خ ۲۷۰)

(۲۱۸۷ - ۲۱۸۸) ۱۲۲۷ - ۱۲۲۸

مخطوطات سلطان محمد نور :

(۲۱۸۷) ۱۲۲۷ ـ بوستان سعدی: درکتابخانهٔ ایاصوفیه استانبول بقلم غبار خوش ورقم «سلطان محمد نور» در سنه ۹۳۳ق(۱۵۲۶م) در شهر هرات (خ ۲۷۶)

(۲۱۸۸) ۱۲۲۸ ـ یوسف وزلیخای جامی : در همین کتابخانه ، بکتابت خفی خوش سلطان محمد نور در سنه ۹۳۸ق ۱۵۳۱م در هرات (خ ۲۷۶)

(۲۱۸۹ - ۲۱۹۱) ۱۲۲۹ - ۱۲۳۱

قطعات خط شمس‌الدین محمدبن حسام بایسنغری هروی :

(۲۱۸۹) ۱۲۲۹ ـ یك قطعه در یك مرقع خزینهٔ‌اوقاف استانبول با رقم « محمد بن حسام المشتهر بشمس‌الدین بایسنغری فی‌دارالسلطنه هراة »

(۲۱۹۰-۲۱۹۱) ۱۲۳۰-۱۲۳۱ : دو قطعهٔ دیگر با تنوع خطوط ونستعلیق بشیوهٔ اظهر تبریزی با رقم او در هرات . در همین خـزینه (خ ۳۱۵)

(۲۱۹۳ - ۲۱۹۴) ۱۲۳۲ - ۱۲۳۴

خط عبدالرحیم هروی (عنبرین قلم) :

سه قطعه نستعلیق خفی خوش درکتابخانهٔ دانشگاه استانبول ،که یکی رقم « عبدالرحیم عنبرین قلم » جهـانگیر شاهی ، و دیگـری هم

عبدالرحیم‌جهانگیر شاهی سنه ۱۰۳۲ق (۱۶۲۲م) ودیگری :عبدالرحیم روشن رقـم سنه ۱۰۱۳ق (۱۶۰۴م) درآگـره دارد (خ ۳۹۱) وی از بقایای مکتب هرات در هند است (رك : وین)

(۲۱۹۵ - ۲۱۹۷) ۱۲۳۵ - ۱۲۳۷

خطوط یوسف علی‌سبز مشهدی (قرن نهم) :

(۲۱۹۵ - ۲۱۹۶) ۱۲۳۵ -۱۲۳۶ : دو قطعه از یك مرقع خزینهٔ اوقاف استانبول بشیوهٔ‌سلطانعلی مشهدی‌که رقم «العبد یوسف علی‌سبز مشهدی» دارد (خ ۹۷۳)

(۲۱۹۷) ۱۲۳۷ ـ مهدی بیانی دیوان‌کاتبی را در تهران دیده با رقم : « تمت الکتـاب فـی ۲۳ شوال ۸۵۰ق (۱۴۴۶م)کاتبه یوسف » (خ ۹۷۳)

(۲۱۹۸ - ۲۲۰۵) ۱۲۳۸ - ۱۲۴۵

خطوط رستم علی :

در مرقع‌های مختلف‌کتابخانهٔ یونیورستی استانبول، هشت‌قطعه بقلم‌های مختلف خوش با رقم «مشقه رستم علی شاهی» (خ ۲۰۹)

- (۲۲۰۶) - ۱۲۴۶ -

صورت بهزاد بقلم قاسم علی :

درکتابخانهٔ یونیورستی استانبول،که از لباسهای بهزاد مفهـوم می‌شود،که این تصویـر را بعـداز انتقـال او از هـرات‌کشیده باشد (التصویر الاسلامی تابلو ۲۰)

(۲۲۰۷ – ۲۲۱۰) ۱۲۴۷ – ۱۲۵۰

مخطوطات یاری‌کاتب هروی (رك : ۱۴۷۳)

(۲۲۰۷) ۱۲۴۷ – بوستان سعدی، با رقم «کتبه یاری‌الکاتب ۹۵۴ق» (۱۵۴۶م) در موزهٔ آثار اسلامی استانبول .

(۲۲۰۸ – ۲۲۱۰) ۱۲۴۸ – ۱۲۵۰ : سه‌قطعهٔ‌خط اودرمرقع‌های خزینهٔ‌اوقاف استانبول. درکتابخانهٔ عمومی لنین‌گرادهم یك قطعه خط یاری هروی موجود است (خ۹۶۶)

(۲۲۱۱ – ۲۲۱۳) ۱۲۵۱ – ۱۲۵۳

خطوط محمد صالح دردمند :

(۲۲۱۱) ۱۲۵۱ – در خزینهٔ اوقاف استانبول در مرقع شاه اسماعیل، فراهم‌آوردهٔ شمس‌الدین‌محمد وصفی یك قطعه برقم محمد صالح دردمند محفوظست‌که وصفی او را از خوشنویسان شیرازو کرمان شمرده است، واو قطعهٔ مذکور را در سنه ۹۷۴ق ۱۵۶۶م‌نوشته (رك : افغانستان)

(۲۲۱۲ – ۲۲۱۳) ۱۲۵۲–۱۲۵۳ : دوقطعه در موزهٔ‌آثاراسلامی ویك قطعه در روان‌کوشکو استانبولست بخط خوش زر و مرکب الوان با رقم‌های :

محمد صالح ۹۸۷ق (۱۵۷۸م)

محمد صالح فی شهور ۹۸۸ق (۱۵۷۹م) (خ ۷۷۵)

– ۱۲۵۴ – (۲۲۱۴)

دیوان حافظ بخط قطب‌الدین محمد حسینی :

درکتابخانهٔ‌یونیورستی‌استانبول‌که بخط خفی سلخ محرم۹۷۶ق ۱۵۶۸م در مشهد نوشته شده است (خ ۸۱۲)

(۲۲۱۵ – ۲۳۰۹) ۱۲۵۵ – ۱۳۴۹

خطوط محمودبن اسحاق شهابی هروی :

(۲۲۱۵) ۱۲۵۵ – بوستان سعدی : بکتابت جلی خوش درموزهٔ آثار اسلامی استانبول .

(۲۲۱۶) ۱۲۵۶ – بوستان سعدی : که‌آنرا در دارالسلطنهٔ بلخ‌در سنه ۹۸۰ق ۱۵۷۲م نوشته، در همین‌موزه .

(۲۲۱۷) ۱۲۵۷ – خمسهٔ جامی : نوشته ۹۶۴ق ۱۵۵۶م (عکس یك صفحهٔ‌آنرا کوهنل درکتاب خود چاپ‌کرده است)

(۲۲۱۸ – ۲۳۰۹) ۱۲۵۸ – ۱۳۴۹ : نود و دو قطعه نستعلیق خوش او در مرقعات مختلف خزینهٔ اوقاف وروان‌کوشکو استانبول موجود است از :

۹۷۰ ق ۱۵۶۲م

۹۲۴ ق ۱۵۱۷ م

۹۸۷ ق ۱۵۷۸ م

۹۸۸ ق ۱۵۷۹ م (رك : ایران – هند) (خ ۸۸۱)

(۲۳۱۰ – ۲۳۱۱) ۱۳۵۰ – ۱۳۵۱

مخطوطات محمودبن محمدبن یوسف تستری مشهور به‌کاغذی :

(۲۳۱۰) ۱۳۵۰ – شاهنامهٔ فردوسی: کتابت خفی ۵ شعبان ۸۳۹ق ۱۴۳۵م در موزه‌آثار اسلامی استانبول .

(۲۳۱۱) ۱۳۵۱ – لمعات دیوان عراقی وعشق نامه : کتابت خفی ۲۲ محرم ۸۶۲ق ۱۴۵۷م در یونیورستی استانبول (خ ۸۷۹)

(رك : ایران – هند)

(۲۳۱۲ – ۲۳۱۳) ۱۳۵۲ – ۱۳۵۳

مخطوطات مظفر حسین‌بن محمدامین (قرن ۱۰)

(۲۳۱۲) ۱۳۵۲ – یوسف وزلیخای جامی : کتابت خفی خوش با رقم او در تاریخ غرهٔ شعبان ۹۸۰ ق ۱۵۷۲ م . در موزهٔ آثار اسلامی استانبول .

(۲۳۱۳) ۱۳۵۳ – یك قطعه از یك مرقع همین موزه با رقم «مشقه مظفر حسین» (خ ۹۱۱)

(۲۳۱۴ – ۲۳۱۸) ۱۳۵۴ – ۱۳۵۸

قطعات نستعلیق میرشیخ پورانی هروی :

(۲۳۱۴-۲۳۱۸) ۱۳۵۴ – ۱۳۵۸ : پنج قطعه در مرقعات خزینهٔ اوقاف وروان کوشکو استانبول . یك قطعهٔ او مورخ ۹۶۸ ق ۱۵۶۰م در آستان رضوی مشهد است (خ ۹۱۱)

(رك : مرقع بهرام وسید احمد)

(۲۳۱۹) – ۱۳۵۹ –

دیوان‌حافظ بخط جعفر بایسنغری :

در موزه‌آثار اسلامی وترك استانبول (سروی ۳۱۳۶)

(۲۳۲۰) – ۱۳۶۰ –

اربعین جامی بخط شاه محمود نشابوری[1] :

مخطوطه ۶۸۱ E. H توپقاپوسرای استانبول . برکاغذ زر افشان مذهب ومزین ۱۹۵ × ۱۲۰ میلی هشت ورقی به خط خوش مرقوم شاه محمود نشابوری در محرم ۹۴۲ ق ۱۵۳۵م در تبریز (فهرست ۷)

(۲۳۲۱) – ۱۳۶۱ –

اربعین جامی بخط محمدالقوامی‌الشیرازی (رك ۴۳۶)

مخطوطه ۳۲۷ R توپقاپوسرای، برکاغذ زرافشان نسخه مذهب‌و مزین. ۲۵۰ × ۱۶۸ میلی هشت ورقی ۳ سطر تعلیق وده سطر نستعلیق جمله ۱۳ سطر درهرصفحه . با رقم محمدالقوام‌الشیرازی در سنه ۹۵۷ق ۱۵۵۰م (فهرست ۷)

---

۱ – از شماره ۱۳۶۰ تا ۱۴۸۲ آثاریست که‌از فهرست‌مطبوع کتابخانهٔ موزهٔ توپقاپوسرای (نسخ فارسی) تالیف فهمی ادهم کره‌تای یادداشت شده، و این کتاب بزبان ترکی از طرف توپقاپوسرای موزه‌استانبول در سنه ۱۹۶۱م چاپ شده ۳۹۵ صفحه در بیان ۹۴۰ نسخهٔ خطی فارسی (نمره ۱۲ نشرات موزهٔ توپقاپی سرای)

- ۱۳۶۲ - (۲۳۲۲)

حرزالامان من فتن‌آخرالزمان بخط سلطان محمد خندان هروی

تألیف ملامحسن واعظ کاشفی‌هروی، مخطوطهٔ H ۱۱۷ توپقاپو، ۳۷۲×۲۲۸ میلی، ۲۸ ورق هر صفحه دو ستونی ۱۲ سطـری. نوشته سلطان‌محمد خندان درقرن دهم به‌نستعلیق‌خوش، نسخهٔ مذهب ومرصع (فهرست ۳۶)

- ۱۳۶۳ - (۲۳۲۳)

نفحات‌الانس جامی بخط عزالدین هروی:

مخطوطه ۳۰۶۰ A توپقاپو۲۷۵ × ۱۷۰م۳۶۸ ورق ۱۵ سطری. مرقومه رجب ۹۵۴ ق ۱۵۴۷ م به نستعلیق عـزالدین محمـدالهروی (فهرست ۶۷)

- ۱۳۶۴ - (۲۳۲۴)

روضة‌الاحباب عطاءالله حسینی بخط علاءالدین :

مخطوطـه ۳۰۶۲ A تـوپقاپـو، ۳۰۵× ۲۲۵م ۶۲۲ ورق ۱۷ سطری . بقلم علاء الدین بن شیخ احمدالاخسیکتی در شوال ۹۵۴ ق ۱۵۴۷م، دارای سرلوحهٔ مذهب و جداول طلا، که غالباً ادامهٔ مکتب هرات در ماوراءالنهر است (فهرست ۶۸)

(رك : افغانستان ۳۷)

- ۱۳۶۵ - (۲۳۲۵)

نفحات و رشحات بخط محمد یوسف :

مخطوطهٔ R ۳۵۲ توپقاپو، ۲۴۰×۱۷۵م ۴۶۶ ورق ۱۷سطری. کتاب اول بخط محمد یـوسف حسینی در سنه ۸۸۳ ق ۱۴۷۸م نوشته شده، دارای یك سرلوحهٔ مرصع وصفحات مذهب و جـداول لاجورد (فهرست ۷۰)

- ۱۳۶۶ - (۲۳۲۶)

عجائب‌المخلوقات قزوینی :

مخطوطهٔ توپقاپو ۴۰۱ H ۳۵۵×۲۴۵م ۲۷۳ ورق ۱۷ سطری، کتابت قرن ۱۰ ه . نسخهٔ مذهب دارای ۷ سرلوحه و ۱۸۹ منظر مصور منیاتور (فهرست ۷۷) رك ۷۳ ببعد .

- ۱۳۶۷ - (۲۳۲۷)

لوامع‌الاشراق جلال‌دوانی بخط میرکلنگی :

مخطوطهٔ توپقاپو۱۳۲۲ H ۲۹۵×۱۸۷م ۱۲ ورق نستعلیق‌میر-حسین کلنگی در سنه ۹۸۸ق ۱۵۸۱م (فهرست ۸۲) (رك : ۱۴۷۷)

- ۱۳۶۸ - (۲۳۲۸)

مقاصدالالحان عبدالقادر غیبی بخط محمد :

مخطوطهٔ R ۱۷۴۶ توپقاپو ۳۱۰×۲۱۵م ۷۹ ورق ۱۷ سطری .

خط محمدبن محمدبن الیاس در سنه ۸۳۸ق ۱۴۳۸م با عنوان وسرلوحهٔ مذهب وجداول لاجورد (فهرست ۱۰۶)

- ۱۳۶۹ - (۲۳۲۹)

قیافت نامهٔ سیدعلی همدانی بخط نواسهٔ میرعلی حسینی :

مخطوطه ۱۳۵۱ E . H توپقاپو ۲۴۰ × ۱۵۰م ۸ورق ۱۱سطری. بخط محمد جعفربن محمد باقربن میر علی الحسینی هروی در قرن۱۱ با سرلوحهٔ مذهب وحواشی زرافشان (فهرست ۱۱۰) این خطاط نواسهٔ میرعلی هروی سرحلقهٔ مکتب هراتست .

- ۱۳۷۰ - (۲۳۳۰)

شاهنامهٔ فردوسی بخط محمد بقال :

مخطوطهٔ ۱۴۹۶ H توپقاپو، ۳۴۰ × ۲۵۰م ۶۸۶ ورق ۴ ستونی ۲۱ سطری . بخط محمد بن محمدالبقال (رك ۷۳) در ذیحجه ۸۶۸ ق ۱۴۶۴م دارای دو سرلوحه وعناوین مذهب و ۳۰ مجلس مصورمنیاتور وجداول لاجورد (فهرست ۱۲۸)

- ۱۳۷۱ - (۲۳۳۱)

شاهنامهٔ فردوسی بخط حاجی محمد مشهدی

مخطوطهٔ ۱۴۸۰ H توپقاپو، ۳۴۰ × ۲۳۵ م ۵۲۷ ص ۴ ستونی ۲۵ سطری . بخط حاجی محمد الکاتب المشهدی در ذیحجه ۹۲۷ ق ۱۵۲۱ م دارای سرلوحهٔ مذهب وجداول لاجورد و ۱۲۸ مجلس مصور منیاتور (فهرست ۱۳۱)

- ۱۳۷۲ - (۲۳۳۲)

شاهنامهٔ فردوسی بخط محمدالکاتب :

مخطوطهٔ ۱۴۸۵ H توپقاپو، ۳۴۵ × ۲۰۵م ۶۲۶ص ۴ ستونی ۲۴ سطری . بخط محمد بن جمال الدین الکاتب در رجب ۹۲۸ ق ۱۵۲۲م . دارای ۲ سرلوحهٔ مذهب و ۴۳ مجلس منیاتور و جداول لاجورد (فهرست ۱۳۲)

- ۱۳۷۳ - (۲۳۳۳)

شاهنامهٔ فردوسی بخط محمود بلخی :

مخطوطهٔ ۱۵۱۴ H توپقاپو، ۵۵۰ × ۲۴۰م ۵۱۳ صفحهٔ ۴ ستونی ۲۵ سطری. بخط محمودبن محمدالبلخی که در سنه ۹۴۲ق ۱۵۴۰م در بخارا نوشته و۲ عنوان مذهب و ۳۶ مجلس مصور منیاتور وجداول لاجورد دارد (فهرست ۱۳۲)

- ۱۳۷۴ - (۲۳۳۴)

شاهنامهٔ فردوسی بخط محمد باقی :

مخطوطهٔ ۱۴۸۸ H توپقاپو، ۳۳۰ × ۲۰۱م ۶۸۶ ورق ۴ ستونی ۲۳سطری. بخط محمد باقی الکاتب برای کتابخانهٔ ابو الغازی عبدالله خان در سنه ۹۷۲ق ۱۵۶۵م نوشته شده که ۲ عنوان مذهب ویك سرلوحه و ۲۸ مجلس مصور منیاتور وجداول دارد (فهرست ۱۳۴)

- ۱۳۷۵ - (۲۳۳۵)

رباعیات عمرخیام بخط علی حسینی :

مخطوطهٔ H ۸۱۱ توپقاپو ۲۷۵ × ۱۷۰م ۴۰ ورق ۲ ستونی ۱۱ سطری. بخط خوش علی‌الحسینی در هرات بتاریخ ۹۲۴ق ۱۵۱۸م . دارای سرلوحهٔ مذهب وجداول لاجورد و یک منیاتور سبک بهزاد (فهرست ۱۴۲)

- ۱۳۷۶ - (۲۳۳۶)

حدقةالحدیقهٔ عطار؟ بخط شمس‌الدین کرمانی :

مخطوطه R ۱۰۴۰ توپقاپو ۲۳۵ × ۱۵۵م ۲۵ ورق ۳ ستونی ۱۱ سطری و بر حاشیه آن ۲۴ سطردیگر هم دارد، بخط شمس‌الدین‌محمد‌الشریف‌الکرمانی (رك البم ۷ عدد ۳۲) که در سنه ۹۱۶ق ۱۵۱۱م در هرات نوشته است.دارای‌اوراق‌وسرلوحه مذهب و جداول لاجوردین (فهرست ۱۴۴)

- ۱۳۷۷ - (۲۳۳۷)

خمسهٔ نظامی عصر تیموریه

مخطوطه R ۸۷۴ توپقاپو ۳۱۰ × ۱۹۰م ۳۴۳ورق ۴ ستونی ۲۱ سطری .که در ربیع‌الآخر ۸۸۱ق ۱۴۷۶م نوشته وآراسته شده، ۵ سر لوحهٔ مذهب ومرصع و ۱۶ مجلس منیاتور اسلوب عصر تیموریاندارد (فهرست ۱۵۰)

- ۱۳۷۸ - (۲۳۳۸)

خمسهٔ نظامی بخط مرشد :

مخطوطهٔ H ۷۵۴ توپقاپو ۳۴۵ × ۲۲۵م ۳۶۵ ورق‌نستعلیق زیبای ۴ ستونی ۲۱ سطری مرشدالدین محمدالکاتب‌در شیراز در سنه ۸۸۸ق ۱۴۸۳م دارای سرلوحه‌ها و ۲۸ مجلس منیاتور وصفحات مذهب و جداول لاجورد وجلد چرمی قهوه‌ئی . (فهرست ۱۵۱)

- ۱۳۷۹ - (۲۳۳۹)

خمسهٔ نظامی بخط محمدبن‌ابراهیم :

مخطوطهٔ H ۷۶۸ توپقاپو ۳۰۵ × ۲۰۰م ۳۳۲ ورق نستعلیق ۴ ستونی ۲۳ سطری کتابت محمد بن ابراهیم بن مسعود در سنه ۸۹۰ ق ۱۴۸۵م‌مذهب دارای ۲ عنوان و۵سرلوحهٔ مرصع و ۲۷ مجلس‌منیاتور عصر تیموریان وجلد چرمی نخودی رنگ (فهرست ۱۵۱)

- ۱۳۸۰ - (۲۳۴۰)

خمسهٔ نظامی بخط علی‌بن‌حاجی مذهب :

مخطوطهٔ H ۷۸۷ توپقاپو ۲۴۵ × ۱۶۵م ۳۷۹ ورق ۴ ستونی ۱۹ سطری نستعلیق علی‌بن حاجی‌المذهب (غالباً حاجی محمد هروی) در ذیحجه ۸۹۹ق ۱۴۹۴م دوعنوان و۵سرلوحهٔ مذهب و۲۵ مجلس‌منیاتور وجلد چرمی دارد (فهرست ۱۵۲)

- ۱۳۸۱ - (۲۳۴۱)

خمسهٔ نظامی عصر تیموریه :

مخطوطه ۱۴۷ B توپقاپو ۳۳۵ × ۲۵۰ ورق۴ ستونی ۲۱سطری نستعلیق خوش بدون‌امضا وتاریخ. نسخهٔ نفیس مرصع وزیبا دارای۱۵ مجلس مصور منیاتور عصر تیموریه . (فهرست۱۵۳)

- ۱۳۸۲ - (۲۳۴۲)

خمسهٔ نظامی عصر تیموریه :

مخطوطهٔ ۱۴۶ B توپقاپو ۴۳۰ × ۲۷۵م ۳۸۱ ورق ۴ ستونی ۲۰ سطری بدون رقم وتاریخ ولی مربوط‌قرن نهم هجری(۱۵م)تخمین می‌شود، دارای صفحات زرافشان به نستعلیق زیباوخصایص هنری‌عصر تیموریان با ۵ سرلوحهٔ مذهب و مرصع و ۶۵ مجلس منیاتور و جلد نفیس منقش (فهرست ۱۵۴)

- ۱۳۸۳ - (۲۳۴۳)

خمسهٔ نظامی عصر تیموریه :

مخطوطه H ۷۷۵ توپقاپو ۲۴۷ × ۱۷۰م ۳۹۴ ورق ۴ ستونی۱۹ سطری . به خط نستعلیق خوش در محرم ۹۰۳ق۱۴۹۷م نوشته شده که ۲ عنوان مذهب و ۵ سرلوحه و ۲۸مجلس مصورمنیاتور عصر تیموریان دارد (فهرست ۱۵۵)

- ۱۳۸۴ - (۲۳۴۴)

خمسهٔ نظامی بخط مثالی‌کاشانی :

مخطوطه ۱۴۵ B توپقاپو ۲۴۵ × ۱۷۰م ۴۱۶ورق ۴ ستونی۱۷ سطری . به نستعلیق مثالی‌کاشانی در محرم ۹۰۴ق ۱۴۹۸م نوشته شده که ۴ سرلوحهٔ مذهب و۱۵ مجلس مصور منیاتور اسلوب هرات وجلد چرمی دارد . (فهرست۱۵۵)

- ۱۳۸۵ - (۲۳۴۵)

خمسهٔ نظامی عصر تیموریه :

مخطوطهٔ H ۷۶۹ توپقاپو ۲۸۵ × ۱۷۵م ۴۰۲ ورق ۴ ستونی۱۹ سطری . به نستعلیق خوب رجب ۹۰۵ق (۱۵۰۰م) نسخه مذهب دارای ۲ عنوان و ۵ سرلوحه و۴۴ مجلس منیاتور عصر تیموریه وجداول لاجورد ورنگین با جلد چرمی عنابی (فهرست ۱۵۵)

- ۱۳۸۶ - (۲۳۴۶)

خمسهٔ نظامی عصر تیموریه :

مخطوطه ۸۶۳ R توپقاپو۲۴۵ × ۱۷۰م ۳۲۹ ورق ۲ ستونی ۲۲ سطری . به نستعلیق ۹۰۶ق ۱۵۰۱م نسخهٔ مذهب دارای ۲ عنوان و ۴ سرلوحهٔ مرصع و ۱۸ مجلس منیاتور زیبای عصر تیموریه و جلد چرمی (فهرست ۱۵۶)

- ۱۳۸۷ - (۲۳۴۷)

خمسهٔ نظامی بخط مرشدالدین :

مخطوطه H ۷۸۴ تـوپقاپو ۲۵۵ × ۱۵۰م ۵۸۲ ورق ۳ ستونـی ۱۹ سطری. به نستعلیق‌مرشدالدین درسنه ۹۰۹ق ۱۵۰۴م مذهب دارای ۲ عنوان و ۵ سرلوحه و ۲۹ مجلس منیاتور با جلد چرمی (فهـرست ۱۵۷)

- ۱۳۸۸ - (۲۳۴۸)

خمسهٔ نظامی بخط سلطان علی مشهدی‌وکار بهزاد :

مخطوطهٔ H ۹۵۷ توپقاپو ۳۰۰ × ۲۲۰م ۴۸۸ ورق ۴ ستونی۲۵ سطری. به‌نستعلیق‌خوش‌سلطانعلی‌مشهدی‌برای‌شاه‌اسماعیل‌صفوی‌نوشته شده، و تذهیب آن را مولانا یاری در سنه ۹۱۶ق ۱۵۱۰م وتصاویر آنرا در سنه ۹۱۸ق ۱۵۱۲م بهزاد ساخته است . عناوین مذهب و ۵ سرلوحهٔ مرصع و ۴۰ مجلس مصور منیاتور و جلد سیاه چرمی دارد (فهرست ۱۵۷)

- ۱۳۸۹ - (۲۳۴۹)

خمسهٔ نظامی بخط مرشدالدین :

مخطوطه H ۷۷۰ ۳۰۰ × ۱۸۵م ۳۹۳ ورق ۴ستونی ۱۹ سطری. به نستعلیق خوش مرشدالدین محمددر سنه۹۱۸ق ۱۵۱۲م نسخهٔ‌مذهب ۲ عنوان و ۵ سرلوحه و ۲۹ مجلس منیاتور عصر صفوی و جلد چرمی دارد . (فهرست ۱۵۸)

- ۱۳۹۰ - (۲۳۵۰)

خمسهٔ نظامی بخط مرشد عطار :

مخطوطه R ۸۶۰ توپقاپو ۳۲۰ × ۲۰۰م ۴ ستونی ۱۹ سطـری . به نستعلیق مرشدکاتب‌عطار در سنه ۹۲۷ق ۱۵۲۰م نسخهٔ مذهب‌دارای ۵ سرلوحه و ۲ عنوان و۳۶ مجلس منیاتور نفیس صفوی با جداول آبی ولاجورد وجلد قهوه‌ئی چرمی (ف ۱۵۹)

- ۱۳۹۱ - (۲۳۵۱)

خمسهٔ نظامی بخط سلطان محمد نور :

مخطوطهٔ H ۷۸۵ توپقاپو ۲۵۳ × ۱۶۵م ۳۴۱ ورق ۴ ستونی۲۱ سطری، به نستعلیق عالی سلطان محمد نور در سنه ۹۳۴ق ۱۵۲۷م نوشته شده ۲ عنوان و۵ سرلوحهٔ مذهب وهشت مجلس منیاتور و جلدلاکی منقش دارد (ف ۱۵۹)

- ۱۳۹۲ - (۲۳۵۲)

خمسهٔ نظامی بخط‌یارمحمد هروی :

مخطوطه R ۸۷۱ ۳۱۵ × ۱۸۵م ۳۵۶ ورق دو ستونی ۲۱سطری به نستعلیق یار محمدالهروی در رمضان ۹۳۴ق ۱۵۲۸م دارای ۲ عنوان و ۵ سرلوحهٔ مذهب مرصع و ۲۶ مجلس منیاتور اسلوب صفـوی و جداول لاجورد وجلد چرمی (ف ۱۶۰) (رك : ۸۳)

- ۱۳۹۳ - (۲۳۵۳)

خمسهٔ نظامی بخط مرشد :

مخطوطه H ۷۶۰ توپقاپو ۳۲۰×۲۰۰م ۴۰۱ ورق ۴ ستونی ۱۹ سطری . به نستعلیق مرشدالکاتب‌الشیرازی‌در جمادی‌الاولی ۹۴۱ق ۱۵۳۴م . دارای ۲ عنوان و ۵ سرلوحهٔ مذهب ومرصع و ۳۰ مجلس منیاتور نفیس عصر صفوی با جداول لاجورد و جلد چرمی (فهرست ۱۶۰)

- ۱۳۹۴ - (۲۳۵۴)

همین‌کتاب بخط‌همین‌کاتب :

مخطوطه H ۷۵۸ توپقاپو ۲۲۴×۲۰۰م ۴۰۲ ورق ۴ ستونی ۱۹ سطری . به نستعلیق زیبای مرشدالکاتب‌الشیرازی در ربیع الاخر ۹۴۵ق ۱۵۳۸ م . دارای دو عنوان و ۵ سرلوحهٔ مذهب و ۲۰ مجلس منیاتور نفیس،با جداول و سر لوحهٔ لاجوردین و جلد چرمی (فهرست ۱۶۱)

- ۱۳۹۵ - (۲۳۵۵)

خمسهٔ نظامی بخط محسن سبزواری :

مخطوطه H ۷۸۰ توپقاپو ۲۵۵×۱۷۰م ۴۵۵ ورق دو ستونی ۳۲ سطری با ۱۵ سطر حاشیهٔ صفحات . به نستعلیق خوش محسن بن - لطف‌الله معادالحسنی السبزواری در ذیقعده ۹۶۸ق ۱۵۶۱م نسخهٔ مذهب

دارای ۶ سرلوحه و ۵ مجلس منیاتور و جداول لاجوردین‌آبی باجلد چرمی‌کار ایران (فهرست ۱۶۲)

- ۱۳۹۶ - (۲۳۵۶)

خمسهٔ نظامی بخط خلیل جامی :

مخطوطهٔ R ۸۶۴ توپقاپو ۲۵۰×۱۸۰ م ۲۹۳ ورق ۱۹ سطری. بقلم نستعلیق خلیل‌بن درویش محمدالجامی در مشهد بتاریخ محرم ۹۷۹ ق ۱۵۷۲م دارای۴سرلوحه وجداول رنگین و جلد چرمی‌قهوه‌ئی (فهرست ۱۶۳) (رك : ۱۱۳ - ۱۱۵)

- ۱۳۹۷ - (۲۳۵۷)

لیلی مجنون نظامی بخط سلطان محمد ؟

مخطوطه R ۸۷۹ توپقاپو ۳۶۰×۲۴۰ م ۶۸ ورق‌کاغذ الوان زرافشان ۴ ستونی ۱۷ سطری به نستعلیق زیبای سلطان محمد ؟ حدود قرن دهم (۱۶م) با سرلوحهٔ مذهب و هشت مجلس منیاتور بسیار زیبا (فهرست ۱۶۸)

- ۱۳۹۸ - (۲۳۵۸)

لیلی مجنون بخط میر شیخ سمرقندی :

مخطوطه H ۷۳۱ توپقاپو ۲۳۰×۱۶۳م ۶۵ ورق ۴ ستونی ۱۷ سطری . به نستعلیق میرشیخ‌بن قتلغ حاجی بن عبدالله سمرقندی در

ربیع‌الاخر ۸۹۴ق ۱۴۸۹م با جلد چرمی (فهرست ۱۶۸)

- ۱۳۹۹ - (۲۳۵۹)

شرفنامهٔ نظامی بخط احمد هروی:

مخطوطه ۸۸۳ R توپقاپو ۲۷۵ × ۱۷۰م ۲۵۵ ورق ۲ستونی ۱۲ سطری . برکاغذ زرافشان الوان به نستعلیق بسیار زیبای احمدبن‌سلطان علی‌الهروی در سنهٔ ۹۸۰ق ۱۵۷۲ م مذهب دو عنوانی دارای هفت مجلس منیاتور کار هرات وجلد چرمی قهوه‌ئی (فهرست ۱۷۰)

- ۱۴۰۰ - (۲۳۶۰)

شرفنامهٔ نظامی بخط شاه محمود :

مخطوطه ۱۶۵۴ E . H توپقاپو ۲۲۵ × ۱۳۵م۳۸ ورق۱۲سطری به نستعلیق خوب شاه محمودالکاتب‌حدود قرن دهم (۱۶م) باسرلوحهٔ مذهب وجلد چرمی وکاغذی . (فهرست ۱۷۰)

- ۱۴۰۱ - (۲۳۶۱)

ستهٔ عطار بخط عبدالملك :

مخطوطه ۳۰۵۹ A توپقاپو ۳۵۵ × ۴۲۵م۱۴۶۹ ورق۲۵سطری برکاغذ الوان بخط نستعلیق بسیار زیبای عبدالملك در شوال ۸۴۱ق ۱۴۸۸م برای سلطان شاهرخ نوشته‌شده که سرلوحه‌های نفیس مذهب‌با جداول رنگین و لاجوردین و جلد نفیس چرمی قهوه‌ئی ضربی دارد (فهرست ۱۷۱)

- ۱۴۰۲ - (۲۳۶۲)

منطق‌الطیر عطار بخط عبدالرحیم خوارزمی :

مخطوطه ۱۰۴۲ R توپقاپو ۲۰۰ × ۱۳۷م ۳۰ ورق ۲ ستونی ۹ سطری. بخط بسیار زیبای نستعلیق‌عبدالرحیم‌الخوارزمی درتبریز نوشته وچهار مجلس منیاتور وصفحات مذهب برکاغذ زرافشان و جلد سیاه لاکی دارد (فهرست ۱۷۵) (رك : ۱/۳)

- ۱۴۰۳ - (۲۳۶۳)

جواهرالذات عطار بخط احمد هروی (رك : ۱۳۹۹)

مخطوطه ۱۰۴۴ R توپقاپو ۳۰۵ × ۱۸۵م ۵۰ ورق دو ستونی ۱۰ سطری به نستعلیق احمدبن‌سلطان علی در سنه ۹۸۱ق ۱۵۷۳م دارای سرلوحه و جداول مذهب و دو مجلس منیاتور با جلد چرمی (فهرست ۱۷۶)

- ۱۴۰۴ - (۲۳۶۴)

بلبل‌نامهٔ عطار بخط حبیب سمرقندی :

مخطوطهٔ ۶۹۷ H توپقاپو ۲۰۵ × ۱۲۵م ۵۸ ورق ۲ ستونی ۱۷ سطری. به نستعلیق حبیب بن حسین سمرقندی در سنه ۸۷۱ ق ۱۴۶۶ م دارای سرلوحهٔ مذهب و جداول لاجورد و جلد چرمی قهوه‌ئی (فهرست ۱۷۶)

- ۱۴۰۵ - (۲۳۶۵)

دیوان‌کمال اصفهانی بخط شیخ محمود پیر بوداقی هروی (رك ۷/۱)

مخطوطه ۲۴۸۸ A توپقاپو ۲۵۲×۱۲۸م ۲۴۰ ورق ۲ ستونی ۱۷ سطری . به نستعلیق زیبای شیخ محمود پیربوداقی که در رجب ۸۶۶ق ۱۴۶۲م در بغداد نوشته و دارای سرلوحه‌ها و جداول مذهب و رنگین است (فهرست ۱۷۶)

- ۱۴۰۶ - (۲۳۶۶)

مثنوی مولوی بخط ابوالقاسم :

مخطوطهٔ ۱۳۵۷ A توپقاپو ۲۶۵×۳۱۸م ۴ستونی ۲۳ سطری. به نستعلیق ابوالقاسم علی بن احمدبن عبدالوهاب، بتاریخ ۸ شوال ۸۵۳ق ۱۴۳۴م نوشته شده و سرلوحه‌ها و عناوین وصفحات مزین و مذهب نفیس با جلد چرمی قهوه‌ئی دارد (فهرست ۱۷۷)

- ۱۴۰۷ - (۲۳۶۷)

مثنوی مولوی بخط اسماعیل :

مخطوطهٔ ۴۳۴ R توپقاپو ۲۶۳×۱۶۵م ۵۱۸ ورق ۳ ستونی ۱۹ سطری و برحواشی ۳۳ سطر . به نستعلیق زیبای اسماعیل الکاتب در ربیع‌الاخر ۸۵۰ ق ۱۴۴۶م دارای ۶ سرلوحه وعناوین مذهب مرصع‌و جلد نفیس چرمی (فهرست ۱۷۷)

- ۱۴۰۸ - (۲۳۶۸)

مثنوی مولوی بخط محمد مرشدی :

مخطوطه ۱۲۳۹ E . H توپقاپو ۲۶۳×۱۶۵م ۶۵۰ ورق ۳ ستونی ۱۶ سطری و ۱۰ سطری بیرون صفحه بخط نسخ خوب ابوالمکارم محمدبن علی‌بن محمدالمرشدی در رمضان ۸۶۲ ق ۱۴۵۷م با صحایف و عناوین مذهب و جداول لاجوردین و سیاه (فهرست ۱۷۸)

- ۱۴۰۹ - (۲۳۶۹)

مثنوی مولوی بخط نعیم‌الدین (رك : ۸۱)

مخطوطه ۵۰۴ M توپقاپو ۳۰۰×۱۷۰ م ۳۵۳ورق ۲۱ سطری. به نستعلیق زیبای نعیم‌الدین‌الکاتب‌بن‌الحاج صدرالدین، در رجب ۹۰۴ق ۱۴۹۹م با ۴عنوان مذهب وصفحات مجدول لاجوردین وملون‌و جلدچرمی (فهرست ۱۸۰)

- ۱۴۱۰ - (۲۳۷۰)

مثنوی‌مولوی بخط مرشدالدین:

مخطوطهٔ ۱۳۵۹ A توپقاپو ۲۹۵×۱۸۰م ۳۷۵ ورق ۴ ستونی ۱۹ سطری ، بخط مرشدالدین محمد در جمادی‌الاخری ۹۲۲ق ۱۵۱۶م (فهرست ۱۸۰)

- ۱۴۱۱ - (۲۳۷۱)

کلیات سعدی بخط مرشد :

مخطوطه۹۲۶. R توپقاپو ۲۷۵ × ۱۶۵م ۴۷۳ ورق ۳ ستونی ۱۷سطری. بخط مرشدالدین‌الکاتب شیرازی در محرم ۹۳۹ق ۱۵۳۲م، دارای ۱۸ سرلوحه و ۱۴ مجلس منیاتوراسلوب صفویه ، نسخهٔ مذهب ومرصع (فهرست ۱۸۷)

- ۱۴۱۲ - (۲۳۷۲)

کلیات سعدی‌کار هرات :

مخطوطه ۹۲۲. R توپقاپو۲۴۸ × ۱۴۶م ۳۲۵ ورق ۳ ستونی۲۲ سطری . بدون امضا وتاریخ، ولی‌کار هرات در حدود قرن دهم (۱۶م) دارای ۳ سرلوحه و ۱۷ مجلس منیاتور و صفحات مذهب هنر هرات‌با جلد چرمی (فهرست ۱۸۸)

- ۱۴۱۳ - (۲۳۷۳)

گلستان و بوستان بخط مظفرعلی :

مخطوطه ۲۴۰۶. Y توپقاپو ۱۹۰ × ۱۱۰م ۱۳۹ ورق ۲ ستونی ۱۱ سطری . به نستعلیق زیبا با رقم «کاتب‌السلطانی مظفرعلی» در سنه ۹۷۵ق ۱۵۶۷ م دارای سرلوحهٔ مذهب و جداول لاجورد و جلد چرمی (فهرست ۱۹۱)

- ۱۴۱۴ - (۲۳۷۴)

گلستان سعدی بخط محمدصالح :

مخطوطه ۹۳۸. R ۳۴۵ × ۲۳۵م ۱۲۴ ورق ۱۱ سطری . بخط نستعلیق محمد صالح بن محمد باقی در صفر ۹۹۱ ق ۱۵۸۳م دارای ۶ مجلس منیاتور نفیس هرات وکاغذ اهاری وصالی و حواشی و صفحات مرصع (فهرست ۱۹۲)

- ۱۴۱۵ -(۲۳۷۵)

بوستان سعدی بخط شاه محمود :

مخطوطه ۹۳۰. R توپقاپو ۲۲۵ × ۱۳۰م ۱۵۲ ورق۲ ستونی۱۴ سطری . به نستعلیق زیبای شاه‌محمود نیشاپوری در مشهد در ماه‌رجب ۹۲۵ق ۱۵۱۹م نوشته شده و سرلوحه و جداول مذهب و جلد چرمی نخودی دارد (فهرست ۱۹۴)

- ۱۴۱۶ - (۲۳۷۶)

بوستان سعدی بخط پیرعلی جامی (رك : ۷ر۷)

مخطوطه ۶۸۱. H توپقاپو ۲۴۰ × ۱۵۰م ۱۶۰ ورق ۲ ستونی ۱۴ سطری . به نستعلیق پیرعلی‌بن عبدالرحمن جامی در صفر ۹۴۰ ق ۱۵۶۳م .دارای صفحات‌مذهب و جداول لاجورد و جلد چرمی‌قهوه‌ئی (فهرست ۱۹۴)

- ۱۴۱۷ - (۲۳۷۷)

بوستان سعدی بخط علی :

مخطوطه ۹۳۱ . R توپقاپو ۲۸۰ × ۱۸۰م ۱۶۳ ورق ۲ ستونی ۱۳ سطری . به نستعلیق زیبای علی الکاتب در بخـارا در سنه ۹۹۱ ق ۱۵۸۳م نوشته‌شده، که‌صفحات وعناوین‌بسیار زیبای مذهب‌با ۶ مجلس منیاتور وجلد چرمی بخارا دارد (فهرست۱۹۶)

- ۱۴۱۸ - (۲۳۷۸)

بوستان سعدی بخط محمد رضا مشهدی (رك : ۸ر۲)

مخطوطه ۹۳۵ . R توپقاپو ۲۶۵ × ۱۷۰م ۱۷۹ ورق ۲ ستونـی ۱۱ سطری . بخط نستعلیق زیبای محمدرضاالمشهدی در جمادی‌الاولی ۹۹۳ق ۱۵۸۵م . دارای صفحـات مذهب و ۵ مجلس منیاتور زیباکـه حواشی آن منقوش و دارای صور حیوانات وگل و برگست (فهرست ۱۹۶)

- ۱۴۱۹ - (۲۳۷۹)

بوستان‌کار هرات :

مخطوطهٔ ۹۳۶ . R توپقاپو ۳۳۰ × ۲۲۰م ۲ ستونی ۱۵سطری. به نستعلیق زیبای قرن دهم(۱۶م) دارای صفحـات و عنـاوین زیبای مذهب و سه مجلس منیاتور کار هرات یا بخارا (فهرست ۱۹۷)

- ۱۴۲۰ - (۲۳۸۰)

منتخب بوستان بخط محمد بدخشی (رك : ۵۰۶)

مخطوطهٔ ۹۸۴ . R توپقاپو ۲۶۰ × ۱۸۰م ۳۶۲ورق ۲ ستونـی ۱۵ سطری . بخط زیبای نستعلیق محمدالبدخشی‌الحسینی در سنه ۹۰۴ ق ۱۴۹۹م دارای سرلوحهٔ مذهب برای سلطان بایزیددوم استنساخ‌شده (فهرست ۱۹۸)

- ۱۴۲۱ - (۲۳۸۱)

دیوان امیر خسرو بخط یار محمد هروی (رك : ۸۳)

مخطوطه ۹۷۱ . R توپقاپو ۲۸۵ × ۱۸۰م ۲۶۷ورق ۱۵ سطری. بخط یار محمدالهروی در سنه ۹۳۴ق ۱۵۲۷م، دارای سر لوحـه‌های رنگین آبی و لاجوردی وصفحات مذهب (فهرست ۲۰۱)

- ۱۴۲۲ - (۲۳۸۲)

خمسهٔ امیر خسرو بخط محمودکاتب (رك : ۸ر۳)

مخطوطهٔ ۱۰۲۱ . R توپقاپو۳۶۷× ۲۳۰م ۱۹۰ ورق ۴ ستونی ۲۵ سطری . بخط محمـودالـکاتب در شوال ۸۶۷ق ۱۴۶۳م دارای ۶ سرلوحهٔ مذهب و جداول‌قرمز لاجوردی و ۸ مجلس منیاتور (فهرست ۲۰۳)

- ۱۴۲۳ - (۲۳۸۳)

خمسهٔ امیرخسرو بخط شاه محمود :

مخطوطه H ۷۹۷. توپقاپو ۲۹۰ × ۱۸۰م ۲۱۹ ورق ۴ ستونی ۲۱ سطری . بـخط شاه محمود نیشابـوری در شوال ۹۲۷ ق ۱۵۲۱م ، دارای ۵ سرلوحه و صفحات مذهب و ۱۳ مجلس منیاتـور (فهـرست ۲۰۵)

- ۱۴۲۴ - (۲۳۸۴)

خمسهٔ امیر خسرو بخط محمد جنابدی :

مخطوطه R ۱۰۲۹. توپقاپو ۲۴۰ × ۱۷۰م ۲۷۳ ورق ۴ ستونـی ۱۷ سطری . به نستعلیق محمد بن اسحـاق جنابـدی در سنه ۹۷۹ ق ۱۵۷۱ م . دارای سر لـوحهٔ مذهب و دو مجـلس منیاتور (فـهرست ۲۰۵)

- ۱۴۲۵ - (۲۳۸۵)

هشت بهشت امیر خسرو بخط سلطانعلی مشهدی :

مخطوطه H ۶۷۶ . توپقاپو ۳۸۰ × ۲۶۰ م ۴۱ ورق ۴ ستونی ۲۳ سطری . بخط سلطان علی المشهدی در صفر ۹۰۲ ق ۱۴۹۶ م برای سلطان محمد محسن خان کتابت شده و دارای صفحات مـذهب نفیس و دو مجلس منیاتور است (فهرست ۲۰۶)

- ۱۴۲۶ - (۲۳۸۶)

قران السعدین امیر خسرو بخط سلطان محمدنور:

مخطوطه H ۸۷۱ . توپقاپو ۲۶۸ × ۱۷۰م ۱۳۸ورق ۱۳سطری. به نستعلیق عالی زیبای سلطان محمد نور الکاتب در ۹۲۲ ق ۱۵۱۵ م. دارای عناوین نفیس و ۳مجلس منیاتور و صفحات مذهب وجلدچرمی جگری (فهرست ۲۰۷)

- ۱۴۲۷ - (۲۳۸۷)

جام جم اوحدی بخط شیخ محمد انصاری (رك: ۵۰۷)

مخطوطهٔ R ۱۰۰۵ . توپقاپو ۲۴۵ × ۱۴۳م ۱۹۴ ورق ۲ستونی ۱۲ سطری. به نستعلیق زیبای شیخ محمد فخرالدین احمد الانصـاری درسنه ۹۰۰ ق۱۴۹۴ م دارای سرلوحه نفیس مذهب وجـداول لاجورد وجلد چرمی جگری (فهرست ۲۱۰)

- ۱۴۲۸ - (۲۳۸۸)

دیوان ابن‌یمین بخط سلطان محمد خندان:

مخطوطه R ۱۰۰۱ توپقاپو ۲۳۵ × ۱۱۵ م ۱۴۷ ورق ۲ ستونی ۱۴سطری. بخط نستعلیق زیبای سطان محمد خندان درقرن نهم (۱۵م). (فهرست ۲۱۰) رك: ۱۲۱۶ ترکیه.

- ۱۴۲۹ - (۲۳۸۹)

همای و همایون خواجو کارهرات:

مخطوطه R ۱۰۴۵ توپقاپو ۲۸۷ × ۱۹۰ م ۵۰ورق ۴ستونی ۲۵سطری.

دارای سرلوحهٔ نفیس و صحایف مذهب و سه مجلس منیاتور زیبای کارهرات، بدون امضای کاتب به‌نستعلیق عالی زیبای قرن نهم (۱۵ م). (فهرست ۲۱۱)

- ۱۴۳۰ - (۲۳۹۰)

مهر ومشتری عصار تبریزی بخط نعیم‌الدین کارهرات:

مخطوطه A ۳۵۶۳ توپقاپو ۲۱۵ × ۱۲۰م ۱۹۱ ورق ۱۴سطری. به نستعلیق زیبای نعیم‌الدین الکاتب بن صدرالدین (رك : ۸۱ ترکیه) در رمضان ۸۸۷ ق ۱۴۸۲ م دارای عناوین مذهب و ۱۱ مجلس منیاتور نفیس کارهرات . این نسخه مربوط کتابخانهٔ سلطان بایزید بن محمد بوده وجلد چرمی جگری دارد. (فهرست ۲۱۳)

- ۱۴۳۱ - (۲۳۹۱)

مهر و مشتری عصار بخط محمدالحسین هروی :

مخطوطه R ۱۰۲۸ توپقاپو ۲۲۰ × ۱۳۵ م ۱۸۶ ورق ۲ ستونی ۱۴ سطری. به نستعلیق زیبای محمدالحسین بن حاجی محمد الهروی درسنه ۹۷۹ ق ۱۵۷۱ م. دارای سرلوحه و جداول مذهب وجلد چرمی سرخ (فهرست ۲۱۴)

- ۱۴۳۲ - (۲۳۹۲)

دیوان حافظ بخط جعفر حافظ (؟)

مخطوطه R ۹۴۷ توپقاپو ۱۸۰ × ۱۱۵ م ۱۴۱ ورق ۲ ستونی ۱۵سطری. به‌نستعلیق زیبای‌جعفرالحافظ درسنه ۸۲۲ق ۱۴۱۹م. دارای

سرلوحه وجداول مذهب وجلد چرمی. (فهرست ۲۱۶)

آیا کاتب این نسخه همان جعفربایسنغری معروف هرات نیست؟

- ۱۴۳۳ - (۲۳۹۳)

دیوان حافظ بخط محمود هروی:

مخطوطه H ۱۰۱۵ توپقاپو ۱۹۵ × ۱۲۰ م ۱۶۴ ورق ۲ ستونی ۱۵ سطری. به نستعلیق شیخ محمود (رك ۳۵۴) درسنه ۸۷۰ ق ۱۴۶۶م دربغداد برای کتابخانهٔ سلطان پیربوداق بهادر نوشته شده و سرلوحه و عناوین مذهب رنگین باجلد چرمی دارد. (فهرست ۲۱۶)

- ۱۴۳۴ - (۲۳۹۴)

دیوان حافظ بخط مرشد (رك ۱۲۷۸)

مخطوطهٔ R ۹۴۲ توپقاپو ۲۱۰ × ۱۲۰ م ۱۹۱ ورق ۲ ستونی ۱۲ سطری. بخط شیخ مرشدالدین درشیراز در۹۰۶ ق ۱۵۰۰ م نوشته شده، دارای سرلوحه وخاتمه وجداول مذهب لاجورد و آبی.(فهرست ۲۱۷)

- ۱۴۳۵ - (۲۳۹۵)

دیوان حافظ بخط قوام (رك ۴۳۶)

مخطوطه H ۱۰۰۹ توپقاپو ۲۶۷ × ۱۶۵ م ۲۳۰ ورق ۱۲سطری بخط نستعلیق خوب قوام بن محمد شیرازی درقرن ۹ ق (۱۴ م)دارای سرلوحه وعناوین مذهب و ۴ مجلس منیاتور با جلد چرمی سرخ

(فهرست ۲۱۸)

- ۱۴۳۶ - (۲۳۹۶)

دیوان حافظ بخط احمد الحسینی:

مخطوطه H ۱۰۱۲ توپقاپو ۲۴۵ × ۱۶۰م ۱۷۴ ورق ۱۲سطری. بخط نستعلیق احمد الحسینی المشهـدی درقـرن دهـم (۱۶ م) دارای سرلوحه وصحایف مذهب باجلد چرمی (فهرست ۲۱۹)

- ۱۴۳۷ - (۲۳۹۷)

دیوان سلطان احمد جلایر بخط عبیدالله:

مخطوطه H ۹۰۹ توپقاپو ۱۹۰ × ۱۲۴ م ۸۰ ورق ۱۷ سطـری. بخط نستعلیق عبیدالله بن علی الکاتب السطانی در سنه ۸۰۹ ق ۱۴۰۷ م (فهرست ۲۲۳)

- ۱۴۳۸ - (۲۳۹۸)

دیوان بسحق بخط عبدالله سمرقندی:

مخطوطه H ۹۸۱ توپقاپو ۱۷۸ × ۱۱۵ م ۳۹ ورق ۱۵ سطری. بخط عبدالله سمرقندی در ۸۴۸ ق ۱۴۴۴ م (فهرست ۲۲۵)

- ۱۴۳۹ - (۲۳۹۹)

کلیات کاتبی نشاپوری بخط میرك:

مخطوطه R ۹۹۱ توپقاپو ۲۰۳ × ۱۲۵م ۳۴۶ ورق ۱۵ سطری. به نستعلیق زیبای میرك درقرن ۹ (۱۵ م) باسرلوحه‌های نفیس مـذهب

وجداول طلاکش لاجوردین و جلد منقش چرمی جگری . (فهـرست ۲۲۷)

- ۱۴۴۰ - (۲۴۰۰)

دیوان عصمت بخاری بخط نعیم (رك : ۸۱ — ۱۴۰۹)

مخطوطه H ۹۴۲ توپقاپو ۲۱۰ × ۱۴۰م ۱۶۲ ورق۱۲ سطری. بخط نستعلیق بسیار زیبای نعیم‌الدین در ربیـع‌الآخـر ۸۹۹ق ۱۴۹۴م دارای سرلوحهٔ مذهب و جداول لاجورد و نه مجلس منیاتور نفیس با جلد چرمی جگری (فهرست ۲۲۷)

- ۱۴۴۱ - (۲۴۰۱)

حسن و دل فتاحی نشاپوری بخط مرشد :

مخطـوطهٔ R ۱۰۳۳ توپـقاپـو ۲۱۰ × ۱۲۲م ۲۳۶ ورق ۱۱ سطری . به نستعلـیق خـوب مـرشدالکاتب در شیراز در سنه ۸۸۴ ق ۱۴۸۰م نوشته شده، دارای صحایف وعنـاوین مذهب و یازده مجلس منیاتور با جلد سیاه چرمی . (فهرست ۲۲۹)

- ۱۴۴۲ - (۲۴۰۲)

حالنامهٔ محمود عارفی هروی بخط شاه محمود وحسن‌علی وکار بهزاد ؟

مخطوطه R ۱۰۴۶ توپقاپو ۲۴۳ × ۱۵۰م ۲۷ورق ۱۲ سطری، بخـط شاه محمودالکاتب در سنه ۹۵۶ ق ۱۵۴۹ م و یك رساله که در مشهد بخط حاجی حسن علی نوشته و تـذهیب شده، دارای سر لوحهٔ

مذهب و حواشی نفیس منقش‌ومصور، که حالنامه هشت‌مجلس منیاتور بهزاد دارد (فهرست ۲۲۹) (رك : ۶۴۳)

- ۱۴۴۳ - (۲۴۰۳)

حالنامه بخط علی حسینی در هرات :

مخطوطهٔ H ۸۳۵ توپقاپو ۲۳۵ × ۱۳۷م ۲۰ ورق ۱۴ سطـری بخط نستعلیق بسیار زیبای علـی‌الحسینی در هرات ۹۳۱ ق ۱۵۲۵ م . دارای سرلوحهٔ نفیس مذهب و جـداول لاجـورد، که یك امضای شاه محمد خدابنده در سنه ۹۸۷ ق ۱۵۸۰ م هم دارد با جلـد چرمی سرخ (فهرست ۲۲۹)

- ۱۴۴۴ - (۲۴۰۴)

دیوان شاهی بخط سلطان علی مشهدی (رك : ۷۳۸)

مخطوطه H ۱۰۹۱ توپقاپو۲۶۵ × ۱۷۵م۵۲ ورق۱۶ سطری . به نستعلیق زیبای عالی سلطان علی مشهدی در هـرات بتاریخ ۹۲۱ ق ۱۵۱۶م نوشته شده، دارای صفحات وعناوین مذهب و حواشی منقوش ومنیاتور عالی (فهرست ۲۳۱)

- ۱۴۴۵ - (۲۴۰۵)

دیوان شاهی بخط شاه محمد (رك : ۸۶)

مخطوطه R ۹۹۹ توپقاپو ۲۹۵ × ۱۸۰م ۴۷ ورق ۱۴ سطری . به نستعلیق زیبای عالی شاه محمـد در شوال ۹۴۹ ق ۱۵۴۳ م، دارای

سرلوحه و جداول مذهب رنگین با جلد لاکی سیاه منقش . (فهرست ۲۳۱)

- ۱۴۴۶ - (۲۴۰۶)

کلیات جامی بخط حسین در هرات :

مخطوطه R ۸۸۶ توپقاپو ۳۳۰ × ۱۴۰م ۹۰۰ورق ۲۵سطری . به نستعلیق زیبای حسین بن محمد بن شریف‌الحسینی در هرات بتاریخ ۹۳۱ ق ۱۵۲۴ م . دارای سی‌سرلوحهٔ مذهب و جداول لاجورد و آبی کار هرات با جلد لاکی سیاه ضربی (فهرست ۲۳۵)

- ۱۴۴۷ - (۲۴۰۷)

دیوان جامی بخط نعیم (رك : ۱۴۴۰)

مخطوطه R ۹۵۴ توپقاپو ۲۳۰ × ۱۳۰م۳۱۸ ورق ۱۵سطری. به نستعلق زیبای نعیم‌الدین‌الکاتب قرن نهم(۱۵م) دارای صحایف‌مذهب و جداول لاجورد و جلد چرمی . (فهرست ۲۳۸)

- ۱۴۴۸ - (۲۴۰۸)

دیوان جامی بخط اظهر (رك : ۱۰۴)

مخطوطهٔ A ۲۵۴۰ توپقاپو ۲۲۰ × ۱۳۰م۲۱۹ ورق۱۷ سطری به نستعلیق زیبای اظهرالکاتب‌السلطانی در قرن نهم (۱۵ م) دارای سر-لوحه‌های مذهب وخاتمهٔ مزین با جداول زنگاری و آبی و جلدچرمی جگری (فهرست ۲۴۰)

- ۱۴۴۹ - (۲۴۰۹)

غزلیات جامی بخط مجنون رفیقی

مخطوطه ۱۴۲ B توپقاپو ۳۳۰ × ۲۲۵م ۳۵۲ ورق ۱۵سطری. بخط مجنون‌الرفیقی قرن ۹ (۱۵ م) دارای سرلوحه و جداول مذهب لاجوردی (فهرست ۲۴۳)

- ۱۴۵۰ - (۲۴۱۰)

غزلیات جامی بخط سلطان علی

مخطوطهٔ ۹۸۵ H توپقاپو ۳۰۳ × ۲۱۵م ۱۳۴ ورق ۱۲سطری. بخط نستعلیق زیبای سلطان علی در قرن ۱۰ (۱۶ م) دارای سرلوحهٔ مذهب منقش و دو مجلس منیاتور با جداول لاجوردین و جلد منقش لاکی سیاه (فهرست ۲۴۳)

- ۱۴۵۱ - (۲۴۱۱)

هفت اورنگ جامی بخط محمدکار هرات :

مخطوطه ۹۱۲ R توپقاپو ۲۴۵ × ۲۹۲ ورق ۴ ستونی ۲۱ سطری . به‌نستعلیق محمد بن عبدالرزاق‌الطبیب در جمادی‌الآخره ۹۳۰ ق ۱۵۲۴م. دارای ۹ سرلوحهٔ مذهب ومرصع و۱۴ مجلس‌منیاتور کار هرات با صفحات مجدول لاجوردین و آبی و جلد چرمی ضربی . (فهرست ۲۴۵)

- ۱۴۵۲ - (۲۴۱۲)

هفت اورنگ جامی بخط شیخ محمد :

مخطوطه ۸۹۰ R توپقاپو ۳۰۰ × ۲۱۰ م ۳۴۴ ورق ۴ستونی ۱۸ سطری . بخط شیخ‌محمدبن‌حسین‌الکاتب‌اللاری در رمضان ۹۵۸ ق ۱۵۵۱م. دارای سرلوحهٔ مذهب و جداول رنگین مطلا و جلد چرمی . (فهرست ۲۴۵)

- ۱۴۵۳ - (۲۴۱۳)

هفت اورنگ بخط سلطان علی :

مخطوطه ۸۸۸ R توپقاپو ۴۳۵ × ۲۸۰م ۱۷۰ ورق ۴ ستونی ۲۵ سطری . بخط سلطان علی‌المشهدی در ۹۱۲ ق ۱۵۰۶ م . دارای ۵ سرلوحهٔ مذهب و ۱۷ مجلس منیاتور با حواشی منقش و جداول لاجوردین و جلد چرمی (فهرست ۲۴۷)

- ۱۴۵۴ - (۲۴۱۴)

هفت اورنگ بخط عبدی (رك ۸/۳۸)

مخطوطه ۸۰۴ H توپقاپو ۲۷۰ × ۱۸۰ م ۱۹۴ ورق ۴ ستونی ۲۱ سطری . به نستعلیق عبدی نشاپوری در سنه ۹۲۹ ق ۱۵۲۲ م، دارای جداول و ۴ سرلوحهٔ مذهب و ۶ مجلس منیاتور و جلد لاکی ضربی (فهرست ۲۴۷)

- ۱۴۵۵ - (۲۴۱۵)

هفت اورنگ بخط سلطان محمد :

مخطوطه ۸۰۵ H توپقاپو ۲۴۰×۱۷۵ م ۲۱۰ ورق ۴ ستونی ۱۹ سطری . بخط سلطان محمدالکاتب در ۹۴۴ ق ۱۵۳۷ م ، دارای چهار سرلوحه مذهب و ۸ مجلس منیاتور و جداول لاجورد و آبی و جلد چرمی جگری . (فهرست ۲۴۸)

- ۱۴۵۶ -(۲۴۱۶)

هفت اورنگ بخط میرمحمد وکار هرات :

مخطوطه ۸۹۲ R توپقاپو ۲۴۵ × ۱۶۴ م ۲۲۲ ورق ۴ ستونی ۱۹ سطری . بر کاغذ زرافشان و خط نستعلیق زیبای میر محمد در قرن ۱۰ (۱۶ م) دارای ۴ سرلوحه و عناوین وجداول مذهب و ۳۰ مجلس منیاتور نفیس کار هرات و جلد منقش سیاه لاکی (فهرست ۲۴۸)

- ۱۴۵۷ -(۲۴۱۷)

هفت‌اورنگ کار هرات:

مخطوطه ۹۱۱ R توپقاپو ۳۰۰×۱۸۵م ۱۷۲ ورق ۴ ستونی ۲۳ سطری . بدون تاریخ و امضا، دارای سرلوحه و جداول مذهب و شش مجلس منیاتور زیبای‌کار هرات در قرن ۱۰ (۱۵ م) . (فهرست ۲۴۹)

- ۱۴۵۸ - (۲۴۱۸)

هفت اورنگ بخط سلطان محمد نور:

مخطوطه ۸۹۵ R توپقاپو ۲۷۵×۱۷۵ م ۲۳۵ ورق ۲ ستونی ۱۵ سطری. به‌نستعلیق سلطان‌محمد نورالکاتب در سنه ۹۲۵ ق ۱۵۱۹م ، دارای جداول و دو سرلوحهٔ مذهب و۸ مجلس منیاتور، برای کتابخانهٔ سلطان ابوالغازی عبدالله بهادرخان با حواشی منقش رنگین . (فهرست ۲۴۹)

- ۱۴۵۹ - (۲۴۱۹)

تحفة‌الاحرار جامی بخط سلطان محمد نور :

مخطوطه ۷۳۸ H توپقاپو ۲۳۵ × ۱۴۷ م ۶۸ ورق ۲ ستونی ۱۴ سطری . به نستعلیق زیبای سلطان محمد نور بر کاغذ زرافشان دارای حواشی مذهب نفیس منقوش و جداول لاجورد مطلا با جلد لاکی زیبای منقش.(فهرست ۲۵۱)

- ۱۴۶۰ - (۲۴۲۰)

تحفة‌الاحرار جامی بخط محمد قاسم شادیشاه :

مخطوطه ۶۸۲ H توپقاپو ۲۶۰×۱۱۰ م ۲ ستونی ۱۴ سطری. به نستعلیق عالی زیبای محمد قاسم بن شادیشاه (رك : ۳۹۶)که در سنه ۹۲۹ ق ۱۵۲۲م در هرات نوشته شده وکاغذ رنگین اهاری با صحائف مذهب و جلد سیاه چرمی دارد (فهرست ۲۵۱)

- ۱۴۶۱ - (۲۴۲۱)

سبحة‌الابرار جامی بخط محمود :

مخطوطه ۸۹۹ R توپقاپو ۲۴۰×۱۵۵م ۱۰۴ ورق ۲ ستونی ۱۵ سطری . بامضای محمود بن میرك بـا یك مجلس منیاتور عهد صفوی (فهرست ۲۵۳)

- ۱۴۶۲ - (۲۴۲۲)

سبحة‌الابرار بخط باباشاه (رك ۶۰۹)

مخطوطه ۹۱۵ R توپقاپو ۲۹۵×۱۶۵ م ۵۰ورق ۱۲ سطری. به نستعلیق عالی زیبای بابا شاه بن ساطان علـی در ربیع‌الاول ۹۸۹ ق ۱۵۸۱م . دارای سرلوحه مذهب و جداول رنگین وجلد زیبای چرمی. (فهرست ۲۵۴)

- ۱۴۶۳ - (۲۴۲۳)

سبحة‌الابرار بخط شاه محمود (رك ۶۴۳)

مخطوطهٔ ۹۱۰ توپقاپو ۲۳۵ × ۱۴۰ م ۱۵۰ ورق ۱۴ سطری به نستعلیق عالی زیبای شاه محمود نشابوری در شوال ۹۳۱ ق ۱۵۲۵م با سرلوحهٔ زیبای مذهب و جداول و حواشی و منیاتور نفیس کار هرات و جلد لاکی منقش زیبا (فهرست ۲۵۵)

- ۱۴۶۴ - (۲۴۲۴)

سبحة‌الابرار بخط محمد قاسم جامی :

مخطوطه ۷۲۵ H توپقاپو ۲۵۰ × ۱۴۲م ۱۵ سطری به نستعلیق زیبای محمد قاسم‌الجامی‌در سنه ۹۴۸ق ۱۵۴۲م دارای سرلوحهٔ‌مذهب و ۵ مجلس منیاتور و جلد سیاه لاکی ضربی . (فهرست ۲۵۶)

- ۱۴۶۵ - (۲۴۲۵)

سبحة‌الابرار بخط شاه محمود مشهدی :

مخطوطه ۸۱۲ H توپقاپو ۲۵۷ × ۱۵۳م ۱۷۷ ورق ۲ ستونی ۱۲ سطری . بـه نستعلیق زیبای شاه محمود‌الکاتب‌المشهـدی در شیراز ۹۷۵ق ۱۵۶۷م . باکاغذ وصلی زرافشان و سرلوحه مذهب و جـداول رنگین و ۸ مجلس منیاتور زیبا وجلدچرمی . (فهرست۲۵۶)

- ۱۴۶۶ - (۲۴۲۶)

سبحة‌الابرار بخط معزالدین (رك : ۱۲۳۸)

مخطوطه ۹۰۷ R توپقاپو ۲۶۵ × ۱۶۰م ۱۷۵ ورق ۲ ستونی ۱۲سطری به نستعلیق زیبای معزالدین‌محمدالحسینی در ۹۸۲ق ۱۵۷۴م. دارای ۲ سرلوحه مرصع مـذهب و هفت مجلس منیاتور و جـداول لاجوردین مطلا (فهرست ۲۵۷)

- ۱۴۶۷ - (۲۴۲۷)

آثار مظفر بخط محیی هروی :

مخطوطه ۱۲۳۳ H توپقاپو ۳۳۵ × ۲۳۰م ۱۸۹ورق ۱۷سطری. به‌نستعلیق زیبای محیی الکاتب هروی در ذیقعده ۹۷۵ ق ۱۵۶۸ م. با سرلوحه‌وجداول مذهب ومزین و۷مجلس منیاتور کارهرات. وجلدسیاه لاکی منقش (فهرست ۲۶۰)

-۱۴۶۹-۱۴۶۸ - (۲۴۲۹ - ۲۴۲۸)

دیوان سلیمی (سلطان سلیم) بخط عبدالواحد

۱۴۶۸ - مخطوطه ۷۳۷ R توپقاپو ۲۱۵ × ۱۳۵ م ۲۴ ورق ۱۳ سطری .

۱۴۶۹ - مخطوطه ۷۳۸ R توپقاپو ۲۵۰ × ۱۶۰ م ۳۲ ورق ۱۲ سطری .

این هر دو نسخه مذهب و مرصع به نستعلیق عالی زیبای عبدالواحدالمشهدی نوشته شده که تاریخ ندارد (فهرست ۲۶۲)

- ۱۴۷۰ - (۲۴۳۰)

تیمور نامهٔ هاتفی بخط محمود هروی :

مخطوطه ۱۵۹۴ H توپقاپو ۲۵۵ × ۱۶۵ م۱۶۶ ورق ۲ ستونی ۱۵ سطری . به نستعلیق زیبای کاتب محمودبن نظام‌الهروی در بخارا در ذیقعده ۹۴۷ق ۱۵۴۰ م نوشته شده ، دارای سر لوحه و جداول مذهب و مرصع و ۹ مجلس منیاتور زیبای کار بخارا . (فهرست ۲۶۴)

- ۱۴۷۱ - (۲۴۳۱)

تیمور نامه بخط شاه محمود مشهدی :

مخطوطه ۱۴۶۵ H توپقاپو ۲۴۵ × ۱۴۸م ۱۱۸ ورق ۱۵ سطری به نستعلیق عالی زیبای شاه محمودالمشهدی در ذیقعده ۹۵۲ ق ۱۵۴۶م . دارای سر لوحهٔ مذهب و جلد چرمی جگری . (فهرست ۲۶۵)

- ۱۴۷۲ - (۲۴۳۲)

سلسلة‌الذهب جامی بخط علی رضا مشهدی (رك ۲۴ر۳۹)

مخطوطه ۸۹۷ R توپقاپو ۲۵۰ × ۱۷۵م ۷۸ ورق ۲ ستونی ۱۳سطری، به نستعلیق‌زیبای علی‌رضاالکاتب در رجب ۹۷۶ق ۱۵۶۸م. دارای سرلوحه و جداول مذهب و ۴ مجلس منیاتور زیبا وجلد نفیس چرمی (فهرست ۲۵۰)

- ۱۴۷۳ - (۲۴۳۳)

دیوان هلالی بخط یاری هروی (رك : ۱۲۴۷)

مخطوطه ۱۰۱۲ R توپقاپو ۳۰۰ × ۱۹۰ م دارای صفحات مجدول مذهب ۱۱ سطری با سرلوحهٔ مرصع، به نستعلیق زیبای یاری‌الکاتب ۹۶۲ق ۱۵۵۴ م و یك مجلس منیاتور زیبا (فهرست ۲۶۶)

- ۱۴۷۴ - (۲۴۳۴)

دیوان هلالی بخط محمود شهابی :

مخطوطه R ۱۰۳۴ توپقاپو ۲۶۵ × ۱۷۰م ۴۶ ورق ۲ ستونی ۱۲ سطری . به نستعلیق زیبای محمود بن اسحاق الشهابی الهروی در ۹۹۱ق ۱۵۸۳م .

دارای صحایف زرافشان و سر لوحه و جداول مذهب رنگین نفیس (فهرست ۲۶۷)

- ۱۴۷۵ - (۲۴۳۵)

صفات العاشقین هلالی بخط محمد (رك : ۴۴۰)

مخطوطه R ۹۱۸ توپقاپو ۲۴۵ × ۱۵۵ م ۵۸ ورق ۲ ستونی ۱۲ سطری . به نستعلیق زیبای محمدالکاتب در شعبان ۹۳۹ ق ۱۵۸۱م، دارای سرلوحه وجداول مذهب لاجورد که مینیاتورهای سبك صفوی آنرا عبدالله شیرازی ساخته وجلد چرمی منقش زیبا دارد (فهرست ۲۶۸)

- ۱۴۷۶ - (۲۴۳۶)

صفات العاشقین بخط سلطان محمد خندان (رك : ۱۲۱۶)

مخطوطه R ۱۰۳۶ توپقاپو ۲۲۵ × ۱۴۵م ۵۶ ورق ۲ ستونی ۱۱ سطری . به نستعلیق سلطان محمد خندان در سنه ۹۹۲ ق ۱۵۸۴م . دارای سرلوحه و جداول مذهب و جلد چرمی سیاه ضربی . (فهرست ۲۶۸)

- ۱۴۷۷ - (۲۴۳۷)

اظهارالمضمر احمدالحسینی بخط میرکلنگی؟

مخطوطه B ۱۴۸ توپقاپو ۲۶۰ × ۱۷۵م ۲۱ ورق ۱۳ سطری . به نستعلیق میر حسین الحسینی. دارای حواشی منقش زرافشان. در سنه ۹۴۹ق ۱۵۴۲م نوشته شده است . (فهرست ۲۷۰)

-۱۴۷۸ - (۲۴۳۸)

شاهنامهٔ قاسم جنابادی بخط محمد قوام :

مخطوطه R ۱۵۴۹ توپقاپو ۲۳۰ × ۱۴۵م ۱۹۰ ورق ۲ ستونی ۹ سطری . به نستعلیق زیبای محمدالقوام، دارای سرلوحه و صحایف مجدول مذهب و ۱۰ مجلس مینیاتور . (فهرست ۲۷۲)

- ۱۴۷۹ - (۲۴۳۹)

نقش بدیع محمد غزالی مشهدی بخط سلطان محمد خندان :

مخطوطه R ۱۰۳۸ توپقاپو ۲۳۰ × ۱۵۸م ۳۸ ورق ۲ ستونی ۱۲ سطری . به نستعلیق زیبای سلطان محمد خندان در شهر سبزوار ۹۸۲ق ۱۵۷۴م با سرلوحهٔ مذهب و جداول لاجورد و ۲ مجلس مینیاتور وجلد چرمی جگری (فهرست ۲۷۲)

- ۱۴۸۰ - (۲۴۴۰)

مجموعهٔ اشعار بخط شاه محمود نشابوری :

مخطوطه R ۹۵۷ توپقاپو ۲۶۵ × ۱۷۷م ۲۸ ورق ۱۲ سطری .

به نستعلیق زیبای عالی شاه محمود نشابوری بدون تاریخ . دارای سر لوحهٔ مذهب و جداول لاجورد و یك پورتریت عمل علی الحسینی بـا جلد منقش سیاه لاکی (فهرست ۳۱۳)

- ۱۴۸۱ - (۲۴۴۱)

نفحات الانس جامی بخط درویش احمد :

مخطوطه A ۱۴۰۷ توپقاپو ۲۶۰×۱۵۵م ۳۴۲ورق ۱۹ سطری،
به نستعلیق درویش احمدبن شیخ حسن قرن دهم (۱۶م) دارای سرلوحه مذهب و جداول لاجورد . امضای مالك کتـاب شریف بن عبدالغنـی ۹۱۴ق ۱۵۰۸م و محمود ناردوی ۱۰۰۰ق ۱۵۹۱ م هم دارد .(فهرست ۳۲۴)

- ۱۴۸۲ - (۲۴۴۲)

اساس الاقتباس بخط محمد بدخشانی :

مخطوطه A ۳۴۴۴ توپقاپو ۳۰۵×۱۸۳م ۲۲۷ ورق ۲۳ سطری.
به نستعلیق محمدالبدخشانی در ماه صفر ۸۸۰ق ۱۴۷۵م (فهرست ۳۲۵) (رك : ۵۰۶ - ۱۴۲۰ ترکیه)

- ۱۴۸۳ - (۲۴۴۳)

شاهنامهٔ فردوسی کار مدرسهٔ شیراز

مخطوطهٔ توپقاپو، کتابت ۷۷۲ق ۱۳۷۰ م .
منظری بسیار عالی و نفیس ده رنگه ازین نسخه درهنرهای زیبای

عرب و ایران (شکل ۸۲) با رنگهای اصیل آن چاپ شده که بهرام گور با اژدهای مهیب افسانوی با تیر و کمان میجنگد . رنگ آمیزی تمام این منیاتور عالی نهایت اصیل و دارای الوان سرد وگرم است .

تخیل شکل و دهان و دندان وپای و دمو برخی از لواحق لامسه بدن این اژدهای مهیب و کشیدن خصائص و پیچ و خم هیکل مهیب آن و مخصوصاً رنگ آمیزی بدن اژدها با لون لاجورد سیاه گون و خطوط بسیار ریزهٔ آن با طلای خفیف وزمینه خاکی این رزمگاه و شطـارت سوار کماندار با جهش اسپ سیاه تازنده در زیر آسمان نیلگون دیدنی و ستودنیست و مهارت مصور چیره دست آنرا نمایندگی میکند ، و از نفایس آثار مقدم بر مکتب هراتست که هنرمندان این مکتب در تحت تأثیر آن بوده اند، وشکل اژدها را از روی آن تخیل و تصویر کرده اند، که درآثار متعدد مابعد تقلید آن دیده می شود .

- ۱۴۸۴ - (۲۴۴۴)

شاهنامهٔ توپقاپوسرای :

از سوابق هنری مکتب هـرات در مکتب شیرازکـه بیش از ده نسخهٔ خطیست، یکی همین مخطوطه است کـه در سنه ۱۳۳۰ م ۷۳۱ق نوشته و پیراسته شده است .

درکتاب هنرهای زیبای عرب و ایران یك منظر (شکـل ۹۹) از مردن طوس و فریبرز وگیو وبیژن در میان برف برنگ سیاه طبع شده که چهره کشی آن با البسه و خود وزره و غیره کاملا ایرانیست وکوهای پر برف را هم عیناً بشکل طبیعی کوهسار دارای قله های متعدد اهرامی

صورت کشیده، کـه پیش از سنت هنری کـوههای اسفنجـی مـکتب هراتست .

- ۱۴۸۵ - (۲۴۴۵)

دیوان امیر خسرو

به نستعلیق زیبا نوشته ۸۲۲ ق در کتابخانهٔ عامه بـورسهٔ **ترکیه**، دارای جلد زیبای روغنی که یك غزل امیرخسرو دران بین **نقاشی نوشته** شده است .

سویدن

- ۱ - (۲۴۴۶)

جلال و جمال محمدآصفی بخط سلطان علی قائنی :

درکتابخانهٔ شاهی اوپسالا (سویدن) که بقلم سلطـان علی درسنه ۹۰۸ق ۱۵۰۲م در دارالسلطنهٔ هرات نوشته شده و یك مجلس منیاتور سال ۹۰۹ق ۱۵۰۳م و دیگری از سنه ۹۱۰ ق ۱۵۰۴ م هم دارد(سروی ۱۸۵۷)

این نسخه مثنوی جلال و جمال محمدآصفـی است کـه بسیار نفیس و مشحون به مجالس تصویر و تذهیب عالیست و صفحات مصور آن با مقدمه و تـوصیف نسخـه بسال ۱۹۴۸م در اوپسالا چاپ عکسی شده است، وهم فقط یك صفحهٔ مصور آن در سروی هنر ایـران چاپ سیاه خورده (لوحه ۸۸۴) که در منظرنگاری و تزئین بی‌نظیر است .

به عقیده دکتور مهدی بیانی، خطاط این نسخه که فقط «سلطـان علی» امضاء کرده، بنا بر تشابه خط باآثار باقی مانده سلطان علی قائنی همین شخص است نه سلطان علی مشهدی . (خ ۲۴۰)